МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Національний університет
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ

Наукове фахове видання

Випуск 56

Видавничий дім
«Гельветика»
2025

DOI 10.32782/apfs.v056

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:
Секундант Сергій Григорович, доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії та основ загальногуманітарного знання, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР:
Яковлев Денис Вікторович, доктор політичних наук, професор, декан факультету психології, політології та соціології, Національний університет «Одеська юридична академія»

ЧЛЕНИ РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ:
Голубович І. В., доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії та основ загально гуманітарного знання, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова; **Дікова-Фаворська О. М.,** доктор філософських наук, професор, професор кафедри соціології, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова; **Єременко О. М.,** доктор філософських наук, професор, Національний університет «Одеська юридична академія»; **Крилова С. А.,** доктор філософських наук, професор, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова; **Куцепал С. В.,** доктор філософських наук, професор, Полтавський юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого; **Лісієнко О. В.,** доктор соціологічних наук, професор, Південноукраїнський національний університет імена К. Д. Ушинського; **Коваліско Н. В.,** доктор соціологічних наук, професор, Львівський національний університет імені Івана Франка; **Окороков В. Б.,** доктор філософських наук, професор, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара; **Петриківська О. С.,** кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та основ загальногуманітарного знання, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова; **Прохоренко Є. Я.,** кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології, Національний університет «Одеська юридична академія»; **Райхерт К. В.,** кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова; **Стрелкова А. Ю.,** доктор філософських наук, старший науковий співробітник, Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України; **Трушевич Г. Б.,** доктор філософії з політології, доцент кафедри соціальної роботи, Одеський національний університет імені І.І. Мечникова; **Хамітов Н. В.,** доктор філософських наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка; **Чепак В. В.,** доктор соціологічних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка; **Якубін О. Л.**, кандидат політичних наук, старший викладач кафедри соціології, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»; **Ярова Л. В.,** доктор політичних наук, професор, завідувачка кафедри соціології, Національний університет «Одеська юридична академія»; **Gerald M. Steinberg,** професор кафедри політології, Університет імені Бар-Ілана, Ізраїль; **Harris Kevan,** доктор філософії, доцент, Каліфорнійський університет (UCLA), США; **Mirchev Dimitar,** доктор філософських наук, професор, Медичний університет Пловдив, Болгарія; **Mirica Stefania-Cristina,** доктор філософії, Університет «Dunarea de Jos», м. Галац, Румунія; **Silviya Mineva,** доктор філософії, професор, Софійський університет, Болгарія.

Науковий фаховий журнал «Актуальні проблеми філософії та соціології» засновано у 2014 році Національним університетом «Одеська юридична академія».

Реєстрація суб'єкта у сфері друкованих медіа: Рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення № 1414 від 25.04.2024 р. Ідентифікатор медіа: R30-03879.
Суб'єкт у сфері друкованих медіа – Національний університет «Одеська юридична академія» (Фонтанська дорога, 23, 65009, м. Одеса, e-mail: vstup@onua.edu.ua, Тел.: (048) 719-88-01).
Мови видання: українська, англійська, польська, німецька, французька, болгарська, румунська.

Журнал «Актуальні проблеми філософії та соціології» внесено до переліку наукових фахових видань України категорії Б, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з філософських, політичних та соціологічних наук (спеціальності В10 «Філософія», С2 «Політологія», С5 «Соціологія») на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук відповідно до Наказу МОН України від 26.11.2020 р. № 1471 (Додаток 3).

Рекомендовано до друку та поширення мережею Internet вченою радою Національного університету «Одеська юридична академія» 27 листопада 2025 (протокол № 4).

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Офіційний веб-сайт журналу «Актуальні проблеми філософії та соціології»: www.apfs.nuoua.od.ua

ISSN 2410-3071 (Print)
ISSN 2415-7295 (Online)

© Національний університет «Одеська юридична академія», 2025

ФІЛОСОФІЯ

УДК 124.5:008(477)
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v056.2025.1

А. Я. Бігуняк
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-5648-118X
аспірант кафедри філософії, соціології та політології
імені професора Валерія Григоровича Скотного
Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

СИСТЕМАТИЗАЦІЯ КЛЮЧОВИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙНИХ ВЕКТОРІВ РОЗВИТКУ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Постановка проблеми. Культурно-історичні, політичні обставини суспільного розвитку сучасної України (від 1991 року) засвідчують низку важливих реалій, зокрема це розбудова державницьких інституцій, формування національної ідентичності та суспільної згуртованості, вибір нового зовнішньополітичного курсу. Цивілізаційний вибір України обумовлює довгостроковий розвиток держави, національну безпеку та масштабні трансформаційні процеси у різних сферах суспільного та особистісного буття. Обґрунтування та аналіз цих процесів на міжгалузевому рівні має як теоретичне значення, так і практичне, тож дослідження є актуальним, а його результати важливими. Однак нами виявлено суперечності між:

– необхідністю утвердження євроінтеграційних процесів та труднощами у прийнятті і пристосуванні реалій буття української людини та спільноти до європейських стандартів;

– подоланням впливу та наслідків радянсько-комуністичної ідеології в усіх сферах життя українського суспільства та, водночас, формуванням національної ідентичності;

– оптимальним поєднанням європейських цінностей та національних традицій;

– утвердженням нової аксіологічної парадигми в усіх сферах життя українського суспільства в умовах російсько-української війни (з 2014 року).

Названі протиріччя необхідно спростувати, що і буде здійснено у ході дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема цивілізаційного вибору України вирішується у низці фундаментальних праць, періодичних фахових публікаціях на міжгалузевому рівні, а саме філософії, соціології, культурології, психології, а також спорадичних Інтернет виданнях, авторами яких є В. Андрющенко, Є. Божок, М. Козловець, В. Кремень, І. Леонтьєв, О. Майборода, М. Михальченко, С. Пирожков, А. Ручка, З. Самчук, Н. Скотна, Н. Хамітов, Ю. Шайгородський, М. Шульга та низка інших. В Інституті політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, який є одним із провідних центрів аналізу суспільно-політичних процесів в Україні, проведено фундаментальні дослідження розгортання та наслідків цивілізаційних трансформацій у всіх сферах буття держави та суспільства, а саме: визначено передумови та перспективи цивілізаційного розвитку України, шляхи і засоби формування національної та громадянської ідентичності, стратегію розвитку соціокультурної, освітньої, наукової сфер, політичну участь громадян у контексті цивілізаційного вибору тощо. А саме у доповіді «Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії: національна доповідь» (2016) авторським колективом під керівництвом С. Пирожкова проаналізовано суспільно-політичні трансформації та стратегічні напрями розвитку країни [4]; у дисертаційному дослідженні І. Леонтьєва «Цивілізаційний вибір як фактор політичного життя сучасної України» (2022) розглянуто вплив цивілізаційних векторів розвитку на політичні процеси у державі та суспільстві [3]; а також філософські, соціологічні та політичні аспекти цивілізаційного вибору України обґрунтовано у законодавчих документах, зокрема Законі України «Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу» [2] та ін. Так, з'ясовуючи цивілізаційну ідентичність України, автори національної доповіді «Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії» зазначають, що, перебуваючи на перетині європейської, євразійської та формуючи власну національну цивілізаційну модель розвитку, Україна завжди, навіть у часи коло-

© А. Я. Бігуняк, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

ніальної залежності від різних метрополій, виявляла культурно-історичну тяглість до європейських цінностей. Сучасна Україна постала перед низкою зовнішніх і внутрішніх викликів свого цивілізаційного вибору, що створюють бар'єри на шляху до розробки і реалізації про- європейської моделі розвитку, зокрема це: російсько-українська війна (з 2014 року), інформаційна війна, корупція, послаблення державницьких і соціальних інституцій, проблеми міжрегіональної консолідації суспільства тощо. Європейський вектор розвитку є стратегічним вибором України, яким спільнота прагне утвердити своє існування у просторі власної історичної традиції, у цінностях верховенства права, демократії, прав і свобод людини, формуванні політичної культури, критичного мислення, збереженні національної суб'єктності у соціокультурних маркерах української мови, культури, традицій, історичної пам'яті тощо [4]. Однак недостатньо дослідженою є проблема визначення цивілізаційних векторів розвитку сучасного українського суспільства, їх обґрунтування та систематизація, що й обумовило вибір теми дослідження.

Мета статті: здійснити систематизацію ключових цивілізаційних векторів сучасного українського суспільства. У межах поставленої мети необхідно вирішити такі **завдання:** виявити та проаналізувати ключові цивілізаційні вектори сучасного українського суспільства; окреслити цивілізаційну траєкторію розвитку на основі ціннісних трансформацій у державно-політичному, суспільному та особистісному бутті.

Методологічні засади дослідження визначені, перш за все, застосуванням цивілізаційного підходу, що сприяє аналізу реалій буття української держави та спільноти, вказує на місце і роль України у регіональному та світовому контексті.

Виклад основного матеріалу дослідження. Здійснюючи систематизацію ключових цивілізаційних векторів розвитку сучасного українського суспільства, необхідно з'ясувати сенс поняття «цивілізаційний вектор», яким у межах нашого дослідження метафорично означуємо напрямок, рух, цілеспрямованість або певний спосіб мислення та існування, визначаємо певну траєкторію розвитку ідей, соціальних процесів, особистісного зростання або ж загальний напрямок розвитку національної спільноти чи людства. Використовуючи це абстрактне поняття, ми встановлюємо тенденції суспільного розвитку, що визначені інтересами, потребами, прагненнями та цілями людини, адже екзистенційне завжди є основою соціального. Як зазначено у Національній доповіді, головним суб'єктом реалізації цивілізаційного проєкту України в умовах демократичного суспільства є не абстрактна держава, культура чи громадянське суспільство, а вільний самореалізований громадянин, який творить нову державу, нову культуру і нове громадянське суспільство, роблячи свою країну суб'єктом світової історії [4, с. 276–277].

Важливими характеристиками цивілізаційного вектора є (за аналогією з математичним визначенням) спрямованість, що вказує на мету чи напрямок суспільного розвитку, а також інтенсивність сили впливу на функціонування державницьких та соціальних інституцій, буття людини та спільноти в цілому. Цивілізація як соціокультурна система здатна до самоорганізації і саморозвитку, перебуває у певному просторі та часі, заснована на духовно-культурних цінностях, виявляє стійкі і довгострокові форми буття. Сукупність цих властивостей і засобів розвитку сучасного українського суспільства когерентні з орієнтирами для входження у цивілізаційне коло євроатлантичної культури та спільноти. Таким чином очевидним є ваємозв'язок між поняттями та явищами цивілізаційного вибору та цивілізаційних векторів розвитку сучасного українського суспільства. Обрання державою та спільнотою певних напрямів розвитку взаємопов'язаний із сутністю суспільного ідеалу. На думку А. Шевель, це явище не відображає об'єктивну реальність, а створює відповідність тому, якою вона повинна бути. Суспільний ідеал формується на основі умов, в яких проживає людина, та усвідомлення необхідних змін і шляхів досягнення за визначеним сценарієм. Таким чином, адекватно відображаючи бажану реальність, суспільний ідеал визначає цілепокладання людської діяльності [5, с. 115].

З цього приводу І. Леонтьєв зазначає, що «поняття «цивілізаційний вибір» та «цивілізаційний вибір України» увійшли у науковий дискурс як закономірний результат теоретичних напрацювань українських науковців з цивілізаційної проблематики та практичної потреби визначити напрям розвитку незалежної України» [3, с. 27]. Водночас дослідник виявляє певні протиріччя, оскільки в історії соціальної теорії зміст поняття «цивілізаційний вибір» не було повністю з'ясовано. І. Леонтьєв наголошує, що, перш за все, мова йде про політичний вибір, оскільки держава Україна здійснює вибір цивілізації, у межах якої їй належить розвиватися [3, с. 32]. Цивілізаційний вибір української держави та спільноти обумовлений національними інтересами, почуттям цивілізаційної

ідентичності, світоглядно-ментальними настановами, культурно-історичною тяглістю, нормами соціо-нормативної культури, зокрема в аксіологічній сфері, потребою повної декомунізації тощо.

Враховуючи сказане, виокремлюємо ключові цивілізаційні вектори розвитку сучасного українського суспільства, зокрема:

– відмова від пострадянської моделі, євроазійської (російської) цивілізаційної парадигми, заснованої на авторитаризмі, владній вертикалі, централізмі, міфах про «колиску» спільного походження для східнослов'янських народів, що допоможе зберегти суб'єктність цивілізаційного розвитку, культуру, мову, історію, українську національну та громадянську ідентичність, здійснити повну декомунізацію тощо;

– утвердження власної регіональної цивілізації, формування моделі, що поєднує європейські цінності з традиціями своєї культури, а також геополітичної ролі України як своєрідного містка у міжцивілізаційному партнерстві та дипломатії;

– аксіологічні зміни в усіх сферах особистісного і суспільного буття як основа нової цивілізаційної парадигми, засобами освіти, використання особистісно орієнтованого підходу формування критичного мислення, інноваційності у навчанні та науці тощо.

Утвердження декомунізації як цивілізаційного напряму розвитку сучасного українського суспільства забезпечує Закон України «Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу» (2025), у якому дано розлоге визначення поняттю «рашизм». Зокрема сказано, що рашизм – це різновид тоталітарної ідеології та практик, які лежать в основі російського нацистського тоталітарного режиму, сформованого у державі-агресорі, та ґрунтуються на традиціях російського шовінізму й імперіалізму, практиках комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів. У Законі також визначено мету політики національної пам'яті як формування спільного розуміння минулого шляхом відновлення та збереження національної пам'яті, підтримки досліджень з історії України та її популяризації для зміцнення єдності Українського народу. Наголошено, що політика національної пам'яті є складовою основ національної безпеки України, важливим чинником формування суспільного імунітету проти порушень прав людини [2].

Законодавчу базу цивілізаційного вибору сучасного українського суспільства та встановлення векторів його розвитку забезпечує пакет важливих документів, адже мова йде про стратегічні орієнтири для держави і спільноти, перспективи життя для усіх і кожного, зокрема:

– у Конституції України у низці положень утверджено права людини, демократичні засади державного устрою, верховенство права, що формує основу євроатлантичного цивілізаційного вектору;

– Угода про Асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони (Документ 984_011, поточна редакція – Редакція від 30.11.2023, підстава – 845_003-23, 845_004-23), яка дає змогу перейти від партнерства і співробітництва до політичної асоціації та економічної інтеграції;

– Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України» (Документ 392/2020, чинний, поточна редакція – **Редакція** від 07.01.2025, підстава – 16/2025), у якій визначено росію головною загрозою безпеки України, курсом на Європейський Союз та НАТО закріплено цивілізаційний вибір України, наголошено на стратегії розвитку громадянського суспільства, цифровізації, сталому розвитку, екологічній безпеці;

– Національна доповідь «Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії» (2016), у якій представлено концептуальні засади цивілізаційного розвитку України, визначено стратегічну перспективу у здійсненні реформування освіти, науки, культури, політичної участі громадян, захисті національної ідентичності.

Систематизація цивілізаційних векторів розвитку сучасного українського суспільства передбачає встановлення їхніх зв'язків у системі культури, а також прослідковує інкорпорацію національної і світової культури у взаємозв'язку у всіх сферах буття подій, явищ, норм і цінностей тощо. Зв'язок обумовлює створення порядку і структури, об'єднуючим фактором у якій постає для України та більшості українців геополітично, історично, світоглядно-ментально, соціо-нормативно, ціннісно укорінений європейський та євроатлантичний вектор, який єднає розрізнені структурно-змістові компоненти у концептуально цілісну, упорядковану систему.

Процес євроінтеграції у незалежній Україні активізувався під впливом низки чинників, зокрема події Помаранчевої революції 2004 року, Революція Гідності 2013–2014 років, а також підписання Угоди про асоціацію з Європейським Союзом (2014), запровадження безвізового режиму з країнами Шенгенської

зони (2017), діалог і співпраця України з НАТО розпочалися, коли Україна вступила до Ради північноатлантичного співробітництва (1991) і прийняла програму «Партнерство заради миру» (1994). На сьогодні питання вирішується, проводяться спільні навчання, консультативні місії, підтримка оборонної реформи тощо. Держави-члени Альянсу підтверджують, що майбутнє України – в НАТО, і що вони надалі будуть підтримувати Україну на її незворотному шляху до цілковитої євроатлантичної інтеграції, включаючи членство в НАТО [1].

Тож змістове наповнення пріоритетного напрямку розвитку сучасної України конкретизуємо прагненням стати повноправним членом Європейського Союзу, співпрацювати з Північноатлантичним Альянсом як гарантією збереження суверенітету, утвердити цінності демократії, прав і свобод людини, відкритості суспільства, верховенства права.

Прагнення України як держави і спільноти відображені в основних реформах та ініціативах, що проведені в останні десятиліття, зокрема це:

– судова реформа (2014), метою якої є адаптація судочинства України до європейських стандартів та забезпечення захисту прав, свобод та законних інтересів громадян шляхом своєчасного, ефективного і справедливого вирішення правових спорів на засадах верховенства права; створення Вищої ради правосуддя (2017) та антикорупційних судів, прозорі конкурси та люстрація складу судів тощо;

– боротьба з корупцією шляхом впровадження електронного декларування доходів посадових осіб, створення Національного антикорупційного бюро України (2015) та Спеціалізованої антикорупційної прокуратури (2015);

– зміни в економіці, пов'язані з Угодою (DCFTA) про зону вільної торгівлю із країнами Європейського Союзу (2016), стандартизацією роботи митниці тощо;

– реформування освітньої та наукової сфер шляхом входження національної системи вищої освіти до європейських структур і практик згідно з Болонським процесом (2005), впровадження концепції Нової української школи (2017–2029), програми Erasmus+ та Horizon Europe, метою яких є підтримка освітнього, професійного та особистісного розвитку громадян Європейського Союзу і поза його межами задля внеску до стійкого зростання, якості робочих місць і соціального згуртування, для розвитку інновацій та посилення європейської ідентичності і активного громадянства [6].

Висновки. Здійснення систематизації цивілізаційних векторів розвитку сучасного українського суспільства допомагає виявити та обґрунтувати глибинні процеси трансформації у культурно-історичному, соціальному, екзистенційному бутті української держави, спільноти, людини. Сучасна Україна, здійснюючи адекватну відповідь на внутрішні і зовнішні виклики, обирає модель свого розвитку, захищає власну ідентичність, формує індивідуальну траєкторію цивілізаційного розвитку у векторах європейської та євроатлантичної інтеграції, а саме: відмова від євроазійської (російської) цивілізаційної парадигми; утвердження власної регіональної цивілізації; аксіологічні зміни в усіх сферах особистісного і суспільного буття як основа нової цивілізаційної парадигми. Одним із шляхів поглиблення інтеграції з Європейським Союзом і НАТО для України, на нашу думку, є створення умов, використання ефективних шляхів і засобів для виховання людини і громадянина, формування цілісної спільноти у збереженні випробуваних часом традиційних цінностей і консолідації нових, що є соціокультурними маркерами сучасного глобалізованого світу.

Перспективою подальших досліджень є аналіз ціннісних змін у сучасному українському суспільстві, впроваджених через систему освіти, медіа практики, громадські ініціативи тощо.

Література

1. Відносини з Україною. Організація Північноатлантичного договору (останнє оновлення 01 липня 2025 року). URL: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/topics_37750.htm.

2. Закон України «Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу» (Документ 4579-IX, чинний, поточна редакція – Прийняття від 21.08.2025). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4579-IX#Text.

3. Леонтьєв І. О. Цивілізаційний вибір як фактор політичного життя сучасної України Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю «052–Політологія». Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса Національної академії наук України, Київ, 2022. 232 с.

4. Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії : національна доповідь. Ред. кол.: С. І. Пирожков, О. М. Майборода, Ю. Ж. Шайгородський та ін. ; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ : НАН України, 2016. 284 с.

5. Шевель А. О. Філософський аналіз суспільного ідеалу. Актуальні проблеми філософії та соціології. 2025. № 53. С.112–116. URL: http://apfs.nuoua.od.ua/archive/53_2025/21.pdf.

6. Що таке Erasmus+ ? URL: https://mms.gov.ua/mizhnarodne-spivrobitnictvo/yevropejska-integraciya/programa-yes-erasmus/shcho-take-erazmus.

Анотація

Бігуняк А. Я. **Систематизація ключових цивілізаційних векторів розвитку сучасного українського суспільства.** – Стаття.

У статті розглянуто актуальність проблеми цивілізаційного вибору України, який обумовлює довгостроковий розвиток держави, національну безпеку та масштабні трансформаційні процеси у бутті спільноти та людини, утвердження нової системи цінностей тощо. Метою статті є здійснення систематизації ключових цивілізаційних векторів сучасного українського суспільства, які виявлено та проаналізовано, а також окреслено цивілізаційну траєкторію розвитку на основі ціннісних трансформацій у державно-політичному, суспільному та особистісному бутті. Методологічні засади дослідження визначені, перш за все, застосуванням цивілізаційного підходу, що сприяє аналізу реалій буття української держави та спільноти, вказує на місце і роль України у регіональному та світовому контексті, ваємозв'язок між поняттями та явищами цивілізаційного вибору. Ключові цивілізаційні вектори розвитку сучасного українського суспільства: відмова від пострадянської моделі, євроазійської (російської) цивілізаційної парадигми, заснованої на авторитаризмі, владній вертикалі, централізмі, міфах про «колиску» спільного походження для східнослов'янських народів, що допоможе зберегти суб'єктність цивілізаційного розвитку, здійснити повну декомунізацію тощо, формування моделі міжцивілізаційного партнерства та дипломатії, інтеграції та комунікації, утвердження аксіологічних змін як основи нової цивілізаційної парадигми, реформування в освіті, судовій системі тощо. Результати дослідження мають теоретичне і практичне значення, допомагають у пристосуванні реалій буття української людини та спільноти до європейських стандартів тощо.

Ключові слова: українське суспільство, цивілізаційний вибір, євроатлантична інтеграція, цінності, реформи.

Summary

Bighunyak A. Ya. **Systematization of key civilizational vectors of development of modern Ukrainian society.** – Article.

The article considers the relevance of the problem of civilizational choice of Ukraine, which determines the long-term development of the state, national security and large-scale transformation processes in the existence of the community and man, the establishment of a new system of values, etc. The purpose of the article is to systematize the key civilizational vectors of modern Ukrainian society, which have been identified and analyzed, and also outline the civilizational trajectory of development on the basis of value transformations in state-political, social and personal existence. The methodological principles of the study are determined, first of all, by the application of the civilizational approach, which contributes to the analysis of the realities of the existence of the Ukrainian state and community, indicates the place and role of Ukraine in the regional and world context, and the relationship between the concepts and phenomena of civilizational choice. Key civilizational vectors of development of modern Ukrainian society: rejection of the post-Soviet model, Eurasian (russian) civilizational paradigm based on authoritarianism, power vertical, centralism, myths about the «cradle» of common origin for East Slavic peoples, which will help preserve the subjectivity of civilizational development, implement complete decommunization, formation of a model of inter-civilizational partnership and diplomacy, integration and communication, establishment of axiological changes as the basis of a new civilizational paradigm, reform in education, the judicial system, etc. The results of the study have theoretical and practical significance, help in adapting the realities of the existence of a Ukrainian person and community to European standards, etc.

Key words: Ukrainian society, civilizational choice, Euro-Atlantic integration, values, reforms.

Дата надходження статті: 13.10.2025
Дата прийняття статті: 24.10.2025
Опубліковано: 15.12.2025

УДК 323.1(477):930.85
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v056.2025.2

А. В. Бондарєв
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-2763-8939
аспірант кафедри психології, політології та соціокультурних технологій
Сумського державного університету

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ІДЕЙНІ ВИМІРИ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ Й ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ УКРАЇНСТВА У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ ІВАНА ЛИСЯКА-РУДНИЦЬКОГО

Постановка проблеми. У контексті триваючих процесів переосмислення національної ідентичності постає потреба повернення до інтелектуальної спадщини мислителів, які зуміли поєднати історичний аналіз із філософсько-політичним баченням нації. Одним із таких авторів є Іван Лисяк-Рудницький – історик, політолог і публіцист, чия концепція націогенезу стала спробою системного осмислення українського досвіду в європейському контексті. Актуальність проблеми зумовлена тим, що його підхід дає змогу побачити український національний проект не як замкнену етнічну чи культурну категорію, а як динамічний процес історичного самотворення, в якому поєднуються соціальні, політичні й моральні чинники.

Погляди І. Лисяка-Рудницького не лише розкривають джерела української політичної модерності, а й ставлять під сумнів лінійні схеми націєтворення, властиві класичним європейським моделям. Водночас недостатня увага до філософсько-методологічних аспектів його концепції у вітчизняній науці призводить до спрощеного її трактування – переважно як історіографічної реконструкції. Проблема полягає у необхідності розкрити глибинну структуру його мислення, що поєднує історичну рефлексію з політичною антропологією, гуманістичною філософією нації та ідеєю свідомої історичної дії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За останні десятиліття дослідження українського націогенезу значно збагачилося. Класичні історіографічні реконструкцій та порівняльні теоретичні роботи намагаються вписати український досвід у ширший європейський контекст. Праці істориків-синтетиків С. Плохія та Я. Грицака дають широкий фон соціальної трансформації, але лишають відкритими механізми переходу від культурної єдності до політичної суб'єктності. Теоретичні підходи до націонізму та націй у Г. Касьянова відкрито ставлять питання про ролі інтелектуальних конструктів («винайдених традицій») і культурних дискурсів. Лисяк-Рудницький сам у своїх есе фактично передбачив багато з того, що пізніше вважатимуться ключовими темами теорій нації.

Формулювання мети статті: аналізу теоретико-методологічних та ідейних засад концепції націогенезу Івана Лисяка-Рудницького, а також з'ясування її значення для розуміння процесів формування української національної свідомості та політичної думки XIX–XX століть.

Виклад основного матеріалу дослідження. Формулюючи власну схему аналізу націогенезу, Іван Лисяк-Рудницький чітко розрізняє два рівні існування спільноти – етнічний («народ») і політичний («нація»). Народ, за його визначенням, є етнічною одиницею, тобто історичною спільнотою, об'єднаною мовою, культурою, побутом і територією. Нація ж, навпаки, має політичну природу. Вона постає тоді, коли ця спільнота набуває свідомості власної суб'єктності та волі до самостійного політичного життя. Учений наголошує, що «народ» і «нація» – не тотожні поняття, бо відповідні суспільні явища виникають у різні історичні епохи. Народ – це підґрунтя, на якому формується нація як політична надбудова [4].

У трактуванні І. Лисяка-Рудницького нація – це передусім спільнота свідомості й волі, а не сукупність осіб, об'єднаних етнічною подібністю чи мовою. Автор переносить акцент із природних, «примордіальних» чинників національної єдності на воловий та свідомісний вимір, який формується історично. Учений підкреслює, що зникнення або деградація еліти фактично означало «смерть нації». Саме еліта, бувши обмеженою верствою, виступала носієм національної самосвідомості, яка здатна артикулювати політичну й культурну ідентичність народу. Через поразки, асиміляцію чи моральне виснаження еліт народ втрачав інтелектуальний центр, що забезпечував йому історичну суб'єктність [5].

Водночас у добу модерності відбувається демократизація нації внаслідок розширення її соціальної бази до рівня всього народу. Модерна

© А. В. Бондарєв, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

нація – це вже не привілей еліти, а результат усвідомленої участі громадян у спільному політичному проєкті. «Це розширення соціальної бази, – пише автор – робить «смерть» новітньої нації малоймовірною, якщо не станеться справжнього геноциду» (Лисяк-Рудницький, 1994 с. 38). Такий підхід І. Лисяка-Рудницького свідчить про модерне розумінням нації автором як результату історичної діяльності політчино-усвідомленого суспільства.

І. Лисяк-Рудницький виділяє три головні фази розвитку українського націогенезу, які охоплюють шлях від занепаду козацької державності до початку XX століття: шляхетська епоха (від занепаду козацької державності до 1840-х років); народницька епоха (1840–1880-ті роки); модерністична епоха (від 1890-х до початку Першої світової війни). Кожен із цих етапів, на думку автора, позначений власними соціальними носіями національної ідеї та особливим співвідношенням між культурною і політичною свідомістю. Від шляхетського патерналізму через народницький романтизм до модерністичного раціоналізму український національний рух поступово переходив від етнокультурних форм самоусвідомлення до політичного самоствердження.

Водночас І. Лисяк-Рудницький наголошує, що на відміну від західноєвропейських народів, де національний розвиток мав безперервний характер, український досвід визначався частими розривами та втратами провідних верств. Політична спадкоємність існувала лише фрагментарно у діяльності окремих груп, як-от боярсько-шляхетських кіл, що влилися до козацтва, чи нащадків козацької старшини, які стали рушійною силою національного відродження XIX століття. Дослідник наголошує, що реальна історична традиція українського народу була недостатньою для формування суцільної національної ідентичності, тож її доповнювали свідомо сконструйовані компоненти історичної пам'яті [4].

Найяскравішим прикладом такої інтелектуальної побудови він вважав концепцію Михайла Грушевського про безпосередній зв'язок між Київською Руссю та модерною українською нацією. І. Лисяк-Рудницький слушно зауважував, що цей підхід передбачає не просте відтворення минулого, а його реконструкцію як символічного ресурсу для національної легітимації. У цьому контексті він фактично сформулював ідею, що згодом була розвинена Е. Гобсбаумом як теорія «винайденої традиції». І. Лисяк-Рудницький випередив західних теоретиків націоналізму, продемонструвавши, що український націогенез є не лише історичним процесом, а й результатом свідомої культурно-політичної творчості.

Наголошуючи на сконструйованому характері історичної тяглості, дослідник тим самим підводить до глибшої проблеми – несталої історичної послідовності українського націогенезу. Саме потреба у «винайдених традиціях» стала наслідком того, що реальні історичні зв'язки часто переривалися або втрачалися. Іван Лисяк-Рудницький наголошує на особливості й трагізмі українського націєтворчого процесу, який пронизаний серією глибоких розривів. Дослідник констатує, що між ключовими етапами українського історичного буття відсутня пряма історична тяглість. Здобутки та традиції попередніх поколінь не переходили природним шляхом до наступних, а тому кожне нове покоління українців змушене було «починати наново» процес політичного та культурного самоутвердження [5].

На цій підставі І. Лисяк-Рудницький робить висновок: перервність української історичної традиції стала причиною політичної незрілості суспільства. Український народ не зміг сформувати стійку систему цінностей і політичної відповідальності. В історичному процесі це виявлялося у непослідовності та схильності до спонтанних вибухів замість інституційного поступу. Головною проблемою стає не брак історії, а нездатність суспільства зберегти її безперервність. Саме ця історіософська інтерпретація дозволяє Лисяку-Рудницькому пояснити, чому українська нація, попри свою культурну зрілість, тривалий час залишалася політично несамостійною.

Ще задовго до революційних подій початку XX століття, у добу національного пробудження, українська політична думка формувалася в тісному зв'язку з ширшим східноєвропейським контекстом. Провідники руху XIX століття не сприймали визвольну боротьбу України як ізольований процес чи вузько національний проєкт. Вони розуміли її як частину спільного історичного зусилля народів Східної Європи, спрямованого проти деспотизму, соціального гноблення та імперського централізму [2].

Іван Лисяк-Рудницький підкреслював, що ці діячі – від Кирило-Мефодіївського братства до представників народницької інтелігенції – вірили у моральну місію України. Її визволення мало не лише національне, а й цивілізаційне значення. Борючись за власну свободу, Україна, на їхню думку, допоможе і росіянам, і полякам позбутися негативних рис своєї політичної традиції – авторитаризму, нетерпимості, соціальної кастовості. Саме в цьому інтернаціональ-

ному ідеалі визволення через взаємне моральне оновлення полягала суть українського федералізму XIX століття. Федералістична концепція, яка стала підвалиною української політичної думки аж до 1917 року, поєднувала в собі дві лінії: прагнення до власної автономії та віру у визвольний потенціал усієї Східної Європи [6].

У цьому історичному контексті постать Тараса Шевченка постає як духовний злам і моральна революція українського національного руху. І. Лисяк-Рудницький слушно зауважував, що у творах Т. Шевченка немає детально розробленої політичної програми, однак у цьому й не полягала його місія. Як духовний провідник свого народу, Т. Шевченко стоїть у ряду пророків давньої традиції. Подібно до біблійних постатей, він не стільки пропонував реформу, скільки виголошував моральне одкровення. Його поезія стала основою нового типу національної свідомості, в якій поєдналися біль поневолення і віра у відродження, народна емоція і висока етична вимогливість. Саме через Т. Шевченка, підкреслював І. Лисяк-Рудницький, українська ідея вперше отримала форму морально-політичного маніфесту, який перевищив рамки літератури і став символічним початком модерного українського націогенезу.

Із Шевченкового пророчого культу постала нова духовна орієнтація українського руху, що надало національній ідеї соціальну й культурну глибину. У тісному зв'язку з народом стояв культ рідної мови, яке сприймалося не лише як засіб спілкування, а як носій її пам'яті та світогляду. Саме народництво відкрило мовну та етнічну єдність усіх українських земель, з'єднавши розпорошені осередки місцевого патріотизму в ширшу концепцію національної цілісності. Це відкриття мало величезне історичне значення. Воно стало передумовою постання модерної української національної свідомості, яка спершу утвердилася у сфері культури, а згодом набрала і політичного змісту [3].

Саме завдяки мові, на думку німецького філософа Йоганна-Готфріда Гердера, спільнота здатна вийти за межі природного стану, усвідомити власну неповторність і перетворитися на справжню націю. Народ, який плекатиме свою мову, розвиваючи на ній освіту, культуру та науку, тим самим формує ґрунт для політичної самосвідомості. Втрата ж рідної мови, за Гердером, призводить не лише до культурної деградації, а й до духовного занепаду – до стану, який він називав «варварством» [1].

Ці погляди особливо промовисто перегукуються з українським досвідом XIX століття, коли саме мова стала осердям національного відродження. В українському народницькому русі утверджувалася гердерівська ідея, що мова є символом історичної тяглості, морального єднання та політичного пробудження нації. Саме через культивування рідного слова українці перетворювали культурну єдність на передумову модерного національного самоствердження.

Від доби Шевченка та Кирило-Мефодіївського братства соціальний елемент став невід'ємною компонентою української політичної ідеї. Протест проти соціальної кривди в українській думці завжди лунав поруч із протестом проти національного поневолення. Ця подвійність національного й соціального визвольного імпульсу збереглася у всіх подальших фазах розвитку українського руху. На межі XIX–XX століть, традиційний народницький соціальний ідеал набув соціалістичної форми. І. Лисяк-Рудницький із певною іронією зазначав: «Молодше покоління української інтелігенції стало майже поголовно соціалістичним. Можна тут навіть говорити про своєрідну ідеологічну моду, яка в багатьох випадках залишалася тільки поверховим і минущим молодечим захопленням» [6 с. 93]. Втім, за цією зовнішньою захопленістю стояли глибокі соціально-економічні реалії. На цьому ґрунті визрівала українська соціал-демократія, яка намагалася поєднати ідеали соціальної справедливості з національним визволенням.

Поряд із динамічним зростанням соціальної свідомості українського руху визрівала й низка внутрішніх суперечностей, що мали далекосяжні наслідки. Найсуттєвішим із них було незбалансоване співвідношення між соціально-економічним і національним елементами ідеології. Українські соціалісти, перейнявши загальні формули марксизму, так і не змогли належно інтегрувати їх у власний історичний і політичний контекст. Марксизм ігнорував національний вимір визвольної боротьби, зводячи її до конфлікту класів і економічних структур. Для українців, які жили в умовах соціального та національного гніту така редукція була неприйнятною. Проте значна частина інтелігенції, захоплена універсалістичними ідеями соціалізму, не змогла сформулювати власну, національно зорієнтовану версію соціальної доктрини [9].

Як наслідок, у мисленні багатьох молодих українських соціалістів виникла внутрішня неузгодженість, яку І. Лисяк-Рудницький називав «неперетравленою мішаниною формул спрощеного марксизму та наївного романтичного патріотизму». Цей світогляд поєднував ідеї класової боротьби з емоційною вірою у визвольну

місію українського народу. Символом такої подвійності став образ «революційного юнака», у якого в одній кишені лежить Комуністичний маніфест, а в іншій – Кобзар. Молоде покоління соціалістів було найбільш енергійною, але й найбільш суперечливою силою українського життя початку XX століття. Їх вирізняла емоційна побудливість і потужна віра в ідеали, але бракувало політичного реалізму та інтелектуальної дисципліни [6].

Попри це, саме соціалістичний модернізм став тією фазою, коли український рух вийшов за рамки культурництва й почав формувати політичну ідеологію, здатну артикулювати інтереси широких соціальних верств. Він символізував перехід від морального гуманізму народництва до раціональної політичної організації модерної нації. Цей процес, на думку І. Лисяка-Рудницького, і визначив траєкторію українського націогенезу на початку XX століття.

Унаслідок перервності та несталості політичної традиції українська нація ввійшла в модерну епоху без сформованої соціальної бази, здатної підтримати процес політичного самовизначення. І. Лисяк-Рудницький наголошує, що національно свідоме українство у своїй суті було рухом меншості. Українська національна ідея залишалася переважно елітарним явищем, притаманним вузькому колу інтелігенції. Селянські маси, попри свою етнічну однорідність і культурну самобутність, не пройшли стадії модерної політичної мобілізації. І. Лисяк-Рудницький у своїй роботі «Роль України в новітній історії» так описує цю ситуацію: «Бувши наскрізь українськими всіма своїми об'єктивними, етнічними прикметами, вони ще не встигли набратися модерної національної свідомости й залишалися політично назагал аморфні» [7].

Водночас представники вищих соціальних верств, які могли б стати провідниками національного руху, здебільшого були зрусифіковані й ототожнювали себе з російською нацією. Виняток становили лише поодинокі діячі, свідомо включені в український інтелектуальний процес. Таким чином, український націогенез на початку XX століття поставав як асиметричний і соціально розшарований процес. З одного боку – етнічна маса без політичної артикуляції, з іншого – вузьке коло інтелектуалів, які намагалися виробити модерну ідентичність без масової підтримки. Саме ця диспропорція, на думку І. Лисяка-Рудницького, є прямим наслідком історичних розривів, що ослабили тяглість українського державницького досвіду.

Попри обмеженість політичної участі мас, соціальні передумови для розширення національного руху поступово визрівали. Найсприятливіший ґрунт для національної ідеї, сформувався серед середніх верств суспільства – заможного селянства, сільської інтелігенції та зародкової міської дрібної буржуазії. Саме ці групи виявилися найбільш відкритими до нових соціальних і політичних ідей, поєднуючи традиційну етнічну культуру з модерними формами економічного і громадського самоствердження. Національна ідея поступово виходила за межі вузької інтелігентської ініціативи, набуваючи характеру ширшої культурно-громадської мобілізації. Розширення соціального підґрунтя українського руху спричинило і збагачення його ідейного змісту. У межах національного середовища з'являлися різні підходи до розв'язання політичних і соціальних питань, однак між цими течіями не виникало руйнівних антагонізмів [9].

В українському русі зберігався високий ступінь внутрішньої згоди щодо головних принципів свого існування. Його учасників єднало прагнення до соціальної справедливості й політичної свободи, але без революційного фанатизму, який характеризував частину російського визвольного руху. Українські діячі намагалися поєднати ідею радикальної соціальної реформи з поміркованістю та гуманізмом. Особливо важливим елементом цього світогляду стала ідея федералізму, яку українські мислителі розглядали як компромісну форму політичного самовизначення. Федералістична програма мала на меті забезпечити українцям культурну автономію, політичне самоуправління та гарантії розвитку національного життя без радикального розриву з імперським центром. Український рух поступово набував модерного та політичного характеру, зберігаючи морально-гуманістичний зміст і орієнтацію на демократичні цінності [9].

Однак царська адміністрація тлумачила будь-які спроби культурного чи політичного самовираження українства як безпосередню загрозу існуванню імперії. Вона розгортала системну політику придушення національної свідомості, яка включала в себе цензурні обмеження та ліквідацію громадських об'єднань. Водночас українцям, які демонстрували лояльність, влада щедро пропонувала кар'єрні можливості, державні посади та матеріальні винагороди. Такий подвійний механізм – репресій і заохочень – створював атмосферу морального компромісу й внутрішнього роздвоєння в середовищі освічених верств, значна частина яких, прагнучи вижити, свідомо йшла на русифікацію. Саме ця ситуація, заклала трагічну амбівалентність української інтелігенції: між

національним обов'язком і спокусою імперської кар'єри, між культурним служінням і соціальною адаптацією [10].

Ця внутрішня суперечність української провідної верстви проявилася з особливою гостротою в період революційних подій 1917–1921 років. Саме тоді, за спостереженням Івана Лисяка-Рудницького, українство вперше в новітній історії отримало шанс перетворити культурну націю на політичну. Однак цей шанс не був реалізований у повному обсязі. Аналізуючи причини поразки національно-визвольних змагань, дослідник наголошує на двох фундаментальних моментах. По-перше, завдання державного будівництва випало виконувати не переконаним самостійникам, які тривалий час розвивали ідею політичної незалежності, а радше федералістам, що звикли мислити в межах імперської логіки. Їхня віра у можливість демократичного оновлення Росії не дозволила вчасно усвідомити потребу у власному суверенному політичному просторі.

По-друге, процес формування модерної української нації відбувався із суттєвим політичним запізненням. Як зазначав І. Лисяк-Рудницький: «...процес кристалізації модерної нації відбувався на Україні з політичним запізненням ... українцям довелося зіткнутися з проблемою державного будівництва.., коли вони тільки почали виходити з умов аморфної етнічної маси» [8, с. 11]. Таким чином, поразка визвольних змагань мала не лише військові чи зовнішньополітичні причини, а й глибинно соціально-історичні. Українська еліта не мала достатньо політичного досвіду та внутрішньої солідарності, необхідних для консолідації держави. Це, за І. Лисяком-Рудницьким, стало черговим проявом історичної закономірності – розриву традиції й запізнення націогенезу, що протягом століть визначали драматизм українського історичного процесу.

Висновки. Узагальнюючи результати проведеного аналізу, можна стверджувати, що концепція націогенезу Івана Лисяка-Рудницького становить одну з найпослідовніших і найглибших спроб осмислення українського історичного процесу. У центрі його підходу – ідея свідомої історичної дії як рушійної сили перетворення етнічної спільноти на політичну націю. Учений переконливо доводить, що національна ідентичність не є даністю, а витворюється внаслідок культурного, інтелектуального й морального зусилля суспільства, спрямованого на самоусвідомлення та політичну організацію. Розглядаючи український досвід у ширшому східноєвропейському контексті, І. Лисяк-Рудницький виявляє його трагічну особливість – розірваність історичної тяглості, переривання державницьких традицій та постійну потребу у «винайденні» власної історичної пам'яті.

Окремо підкреслено значення соціального виміру національного руху. Середні верстви – інтелігенція, заможне селянство, міська буржуазія – стали його соціальним осердям, тоді як інтелектуальна еліта намагалася гармонізувати суперечність між соціальними та національними ідеалами. Водночас подвійність становища української інтелігенції між імперською лояльністю й національним служінням сформувала особливу морально-політичну амбівалентність, що визначила подальшу динаміку української ідентичності у XX столітті. Таким чином, концепція І. Лисяка-Рудницького пропонує інтерпретацію українського націогенезу як частини європейського процесу становлення модерних націй. Його думки дають змогу не лише зрозуміти минуле, а й осмислити сучасні виклики розвитку української національної ідентичності у контексті глобальних культурно-політичних трансформацій.

Література

1. Ljuboja D. Herder's ideas and the Pan-Slavism: A conceptual-historical approach. *Pro & Contra,* 2018, Vol. 2, No. 2, P. 67–85. DOI: https://doi.org/10.33033/pc.2018.2.67

2. Грицак Я. Нариси історії модерної України: Формування модерної української нації XIX–XX ст. Київ : Генеза, 1996. 400 с.

3. Казакевич О. М. Українська мова як чинник формування модерної нації у європейському контексті (друга половина XIX – початок XX ст.) : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 – історія України / О. М. Казакевич. Київ : Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова, 2018. 36 с. УДК 94(477):81 «18/19».

4. Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму : монографія. Київ : Либідь, 1999. 352 с.

5. Лисяк-Рудницький І. Зауваги до проблеми «історичних» та «неісторичних» націй. Історичні есе : в 2 т. Київ : Основи, 1994. Т. 1. С. 37–38.

6. Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України. Між історією і політикою : Статті на теми української історії та політичної думки. Мюнхен : Сучасність, 1973. 320 с. С. 20.

7. Лисяк-Рудницький І. Роль України в новітній історії. Між історією і політикою : Статті на теми української історії та політичної думки. Мюнхен : Сучасність, 1973. 320 с. С. 20.

8. Лисяк-Рудницький І. Четвертий універсал та його ідеологічні попередники. Історичні есе: в 2 т. Київ : Основи, 1994. Т. 2. С. 11.

9. Mace, J. E. Socialist and Communist Models. Ukrainian Statehood in the Twentieth Century: Historical and Political Analysis. Kyiv : Political Thought, 1996. P. 3–38.

10. Плохій С. Брама Європи : Історія України від скіфських воєн до незалежності. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2016. 496 с.

Анотація

Бондарєв А. В. **Теоретико-методологічні та ідейні виміри національної свідомості й політичної думки українства у творчій спадщині Івана Лисяка-Рудницького.** – Стаття.

У статті здійснено комплексний аналіз теоретико-методологічних і світоглядних засад концепції націогенезу Івана Лисяка-Рудницького, одного з найвпливовіших українських інтелектуалів XX століття. Розкрито, як учений осмислював співвідношення між етнічною спільнотою («народом») і політичним суб'єктом («нацією»), підкреслюючи, що нація постає не з етнічної спільності як природного факту, а внаслідок історично свідомої політичної дії. Показано, що для І. Лисяка-Рудницького націогенез – це не лише еволюційний процес, а складна взаємодія соціальних, культурних і політичних чинників, у межах якої формується модерна ідентичність. Простежено еволюцію української політичної думки в контексті трьох етапів розвитку нації – шляхетського, народницького й модерністичного, – із визначенням провідних соціальних носіїв, ціннісних орієнтирів та ідейних домінант кожного з них. Особливу увагу приділено проблемі перервності історичної тяглості українського державницького досвіду, яку мислитель вважав головною причиною політичної незрілості нації. Указано, що внаслідок розривів між поколіннями еліт і тривалого бездержавного стану український народ змушений був неодноразово «винаходити» власні традиції, відновлюючи історичну пам'ять як основу символічної єдності. У статті розкрито соціально-політичні аспекти розвитку українського руху XIX – початку XX століття, його поступ від культурницьких ініціатив до ідеологічно структурованих форм політичної дії. Детально проаналізовано суперечності українського соціалізму, який, перейнявши універсалістські принципи марксизму, не зміг створити власну програму, що відповідала б національним потребам. Показано роль соціалістичного модернізму у становленні політичної ідентичності українства та наголошено на значенні середніх верств суспільства – заможного селянства, інтелігенції й міської дрібної буржуазії – як соціальної бази модерного національного руху. Окремо проаналізовано феномен моральної амбівалентності української інтелігенції, змушеної балансувати між імперською лояльністю та національним служінням. Через цей вимір виявлено глибинні причини складності українського політичного мислення.

Ключові слова: Іван Лисяк-Рудницький, націогенез, національна свідомість, українська політична думка, модерна нація.

Summary

Bondariev A. V. **Theoretical, methodological and ideological dimensions of national consciousness and political thought of Ukrainians in the creative heritage of Ivan Lysyak-Rudnytsky.** – Article.

The article provides a comprehensive analysis of the theoretical, methodological, and philosophical foundations of Ivan Lysiak-Rudnytskyi's concept of nation-building. It explains how the author understood the relationship between the ethnic community ("people") and the political subject ("nation"), emphasizing that a nation does not arise naturally from an ethnic group but through conscious historical and political action. Lysiak-Rudnytskyi viewed nation-building as a complex interaction of social, cultural, and political factors that shape modern identity. The evolution of Ukrainian political thought have three main stages of national development – noble, populist, and modernist – identifying their main social actors, value orientations, and ideological features. Special attention is given to the problem of discontinuity in Ukraine's historical state tradition, which scientist considered the main reason for the nation's political immaturity. It is shown through breaks between generations of elites and the long absence of statehood. The Ukrainian people had to "reinvent" their own traditions many times, restoring historical memory as a basis of symbolic unity. The article also examines the socio-political aspects of the Ukrainian movement of the 19th and early 20th centuries, wich transit from cultural initiatives to ideologically organized forms of political activity. The contradictions of Ukrainian socialism are analyzed in detail. The study highlights the role of socialist modernism in forming the political identity of Ukrainians and the importance of the middle social classes – wealthy peasants, intellectuals, and urban petty bourgeoisie – as the foundation of the modern national movement. A separate focus is placed on the moral ambivalence of the Ukrainian intelligentsia, who were forced to balance between imperial loyalty and national commitment. Through this perspective, the article reveals the deep roots of the complexity of Ukrainian political thinking in the process of forming modern national consciousness.

Key words: Ivan Lysiak-Rudnytskyi, nationogenesis, national consciousness, Ukrainian political thought, modern nation.

Дата надходження статті: 24.10.2025
Дата прийняття статті: 05.11.2025
Опубліковано: 15.12.2025

УДК 1:004.8:316.77
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v056.2025.3

О. В. Бутурліна
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-9603-4752
кандидат філософських наук, доцент,
завідувач кафедри управління інформаційно-освітніми проектами
Комунального закладу вищої освіти
«Дніпровська академія неперервної освіти»
Дніпропетровської обласної ради

Т. В. Лисоколенко
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-1545-8682
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії
Комунального закладу вищої освіти
«Дніпровська академія неперервної освіти»
Дніпропетровської обласної ради

С. М. Кольцова
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0002-6306-942X
старший викладач кафедри
управління інформаційно-освітніми проектами
Комунального закладу вищої освіти
«Дніпровська академія неперервної освіти»
Дніпропетровської обласної ради

ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ МЕДІАТВОРЧОСТІ В ЕПОХУ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ

Постановка проблеми. Сучасний етап технологічного розвитку визначається проривом у сфері штучного інтелекту (ШІ) та його генеративних моделей, віртуальної реальності, що спричинило фундаментальну трансформацію креативних індустрій та особистісної самореалізації. На думку візіонерів технологічних компаній у 2030 році очікується більше 6 млрд. одиниць доповненої креативності та 100 млрд. пристроїв здатних взаємодіяти між собою. Медіапростір, який історично був ареною для індивідуальної та колективної творчості, сьогодні переживає якісні зміни, де традиційна роль автора суттєво розмивається та доповнюється, отримуючи «зовнішні розширення».

Актуальність переосмислення феномену медіатворчості в епоху штучного інтелекту, імерсивних технологій зумовлена черговим технологічним стрибком, в результаті якого медіатворчість як спосіб освоєння реальності; умова становлення, розвитку та самоствердження особистості, входить у фазу співтворчості з алгоритмами. Наші попередні дослідження проблем медіатворчості сформували теоретичне ядро, яке визначало цей феномен як багатовимірний результат взаємодії медіа та особистості, що розкривається через критичний, перцептивний, комунікативний та продуктивний аспекти. Було встановлено, що основними характеристиками медіатворчості є інтерактивність, поліфункціональність, висока технологічність та відкритість [1].

В умовах поширення практик використання ШІ ці характеристики набувають нового змісту. Зокрема, висока технологічність перетворюється, вона тепер стосується нових середовищ та засобів творчості, застосування алгоритмів для отримання творчого продукту; поліваріантність авторства (відкриті форми авторства, поширення його на групи та колективи) розширюється до «гібридного авторства» (людина-алгоритм). Це ставить перед медіаосвітою та культурою нові виклики щодо продуктивного (створення медіапродуктів) та критичного аспектів (формування стійкого медіа-імунітету та здатності розрізняти синтетичний контент) медіатворчості.

Метою статті є розкриття особливостей та напрямків трансформації медіатворчості в епоху штучного інтелекту через призму раніше визначених теоретичних засад. Ми прагнемо проаналізувати, як генеративні технології впливають на сутність творчої самореалізації, конструювання нових смислових контекстів та роль суб'єктів у сучасному медіапросторі.

Виклад основного матеріалу. На початку XXI століття сформоване теоретичне ядро

© О. В. Бутурліна, Т. В. Лисоколенко, С. М. Кольцова, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

досліджень, де медіатворчість розуміють як культурний феномен і результат взаємодії медіа та особистості. Вона визначена не лише як спосіб освоєння реальності, а й як умова становлення та розвитку особистості та спосіб творчої самореалізації людини в епоху медіа. У роботах вітчизняних та зарубіжних дослідників феномен знайшов своє теоретичне осмислення в межах розроблених теорій медіа, концепцій медіаосвіти та окремих дискурсів щодо природи творчості у світі медіа. В наукових розвідках К. Базелгета [13], Д. Бекінгема [14–19], О. Бутурліної [1], Е. Бьорна та Дж. Дюрана [20–22], О. Вознесенської [2], С. Довгаля [5], Л. Мастермана [32–35], Л. Найдьонової [6; 7], Г. Онкович [8], Е. Харта [26–29], Н. Череповської [12] медіатворчість визначають як діяльність, пов'язану зі створенням та донесенням до цільової аудиторії медіатекстів, що базується на алгоритмі «задум – втілення задуму – вплив на цільову аудиторію»; здатність створювати медіапродукти, конструювати, моделювати та прогнозувати вплив медіапродукту на споживача; процес творчої діяльності у медіасфері та його предметні результати; взаємопов'язані процеси проективної діяльності та виробництва медіатекстів.

Дискурс зачіпає чотири взаємопов'язані аспекти медіатворчості, які лишаються актуальними, але набувають нового змісту щоразу, як нова технологія стає масовою і проникає у практики повсякдення:

– *критичний аспект,* формування критичного мислення та медіа-імунітету;

– *перцептивний аспект,* активне творче сприйняття медіа;

– *комунікативний аспект,* створення нових способів інтерактивної взаємодії;

– *продуктивний аспект,* створення медіапродуктів.

Незмінними рисами медіатворчості є інтерактивність, висока технологічність та відкритість, проте застосування генеративного ШІ, доповнена креативність спричиняють чергову кризу авторства і вимагають нових підходів у дослідженні критичного та продуктивного аспектів.

Оксфордська енциклопедія розмежовує царини *медіаосвіти (media education) та медіалогії (media studies).* Медіаосвіта є напрямком освітньої діяльності, сфокусованим на дослідженні закономірностей масової комунікації та підготовці особистості до життя у сучасному, технологічно насиченому медіатизованому світі. Натомість медіалогія виступає як наука, що вивчає гуманітарні аспекти розвитку медіа, характер, форми та результати їхнього впливу на соціум [23, с. 94–94]. Кінцевою метою обох є досягнення медіаграмотності – розвиненої здатності до сприймання, аналізу, критичної оцінки та, створення медіатекстів, що передбачає розуміння соціокультурного контексту функціонування медіа, їхніх кодових систем та механізмів репрезентації.

У широкому спектрі теорій медіа та концепцій медіаосвіти (від ідеологічної до естетичної) можна виділити дві ключові площини, що визначають роль медіатворчості в освітньому процесі:

1. *Критично-перцептивний напрямок*, спрямований на розвиток критичної автономії (уміння будувати самостійну, незалежну та відповідальну позицію) та творчого медіасприймання. Його основне завдання – озброїти аудиторію інструментами для протистояння маніпулятивній дії медіа та формування медіаімунітету (протекціоністська теорія). В сучасних умовах цей напрямок безпосередньо протистоїть викликам, що створюються синтетичним контентом та маніпуляціями, згенерованими ШІ.

2. *Продуктивно-практичний напрямок,* що наголошує на важливості набуття практичних навичок (зйомка, монтаж, цифрова творчість, блогінг, тощо). Медіатворчість розглядається як спосіб пізнання «граматики» медіа зсередини, що сприяє розумінню ключових концепцій та формуванню суб'єктності автора. Здатність до «письма» (виробництва медіатекстів) – як прояв авторства особистості, що має естетичну та професійну спрямованість.

Віддамо належне критичній складовій, яка реалізується через розвиток критичного мислення, навичок оцінки та медіасприймання, перцептивної медіатворчості. Е. Бьорн та Дж. Дюран вважають, що критична інтерпретація медіатекстів формує «цифрова анатомію» особистості [20]. Дослідження медіа та медіапродуктів, вивчення основних закономірностей медіатворчості порівнюють з досвідом Мікеланджело та Леонардо, які для досягнення досконалості у зображенні людського тіла ретельно вивчали будову скелета та мускульної системи людини [21, с. 83].

Виробництво медіапродуктів в рамках медіаосвіти є одним зі способів розуміння ключових концепцій та базових понять тих чи інших медіа. З іншого боку, здатність до «письма», володіння усіма мовами медіа для самовиразу – є проявом авторства особистості. В працях Д. Бекенгема навчальна медіатворчість оцінюється як така, що має естетичну спрямованість і є викликом домінуючій ідеології та формою професійного навчання [15]. В процесі медіатворчості учні стають частиною медіаіндустрії і можуть зсередини дослідити принципи

моделювання медіапродуктів, пізнати «граматику» медіатекстів. Занурення у процес створення медіатекстів, з використанням різних мов медіа, дає можливість формування відповідні «суб»-грамотності і в подальшому цілісного освоєння медіакультури. Під час написання сценарію, візуалізації персонажів, зйомок відбуваються значні когнітивні зміни, адже це вимагає від авторів узгоджувати власні і колективні знання про об'єкти навколишнього світу. Оригінальність продуктів навчальної медіатворчості, яка базується на вже засвоєних культурних зразках, може оцінюватися за вдалістю комбінації старих ідей новим способом, створенням нових значень. Соціальним завданням медіатворчості в рамках системи медіаосвіти є репрезентація та трансформація самого автора, суб'єкта медіатворчості,

Проблема автора, його суб'єктності загострюється щоразу, як він отримує черговий новий досконалий «інструмент» творчості, новий технологічний засіб, що стає масовим у практиках повсякдення. У період 2000–2010 це стосувалось поширення Інтернету, зараз – практик використання ШІ, віртуальної, доповненої реальності, творчості в МетаВсесвіті. Тобто, концепти медіаграмотності, медіаосвіти та медіатворчості потребують чергового переосмислення, приведення у відповідність новій цифровій парадигмі.

Український дискурс щодо впливу штучного інтелекту на медіатворчість формується навколо кількох ключових викликів. Аналіз останніх публікацій українських дослідників [3–4; 10–11] дозволяє систематизувати їх за такими напрямками:

1. *Проблема авторства: співтворчість VS ідентичність.* Як і попередні десятиліття продовжується дискурс творчості у системі людина-машина в традиціях філософії техніки та філософії творчості. Ключовим питанням, що стосується медіатворчості, опосередкованої ШІ, є питання місця і ролі людини. Висувається теза, що ШІ та людина-митець (або медіатворець) виступають у ролі співавторів, а не конкурентів [4]. Ключовим викликом є відсутність індивідуальності у ШІ-генерованих «творах», нездатність машини взаємодіяти з аудиторією на емоційному рівні (емпатія, цензура), що підкреслює цінність людської суб'єктності в творчому процесі.

2. *Шаблонність контенту:* згенерований ШІ контент часто виглядає одноманітно, шаблонно та містить недостатньо конкретних фактів [12], що є прямим викликом для медіатворчості, яка має бути унікальною та контекстуально насиченою. Це змушує автора використовувати ШІ лише для генерації ідей та автоматизації рутинних завдань, залишаючи за людиною функцію фінального креативного редактора [10].

3. *Етичні та безпекові ризики.* В умовах гібридної війни, зростання кількості deepфейків на перший план виходять етичні та безпекові виклики, що вимагають посилення критично-перцептивного способу взаємодії з медіатекстами. Дослідники підкреслюють, що ШІ не може бути експертом і потребує постійної модерації, оскільки в його роботі відсутній етичний фільтр, він схильний до повторення помилок, навчається на основі відкритих даних. Українські медіацентри фіксують зростання кількості атак, де ШІ-генеровані відео та зображення використовуються для шахрайства та дискредитації [3].

4. *Інтеграція ШІ в професійне медіасередовище* підкреслює потребу в розвитку практичних навичок. Українські медіа активно інтегрують інструменти ШІ. Близько 41% редакцій використовують їх у виконанні рутинних операцій: підготовці питань, моніторингу репутації [3].

5. *Загроза плагіату та порушення авторських прав.* Високий рівень занепокоєння серед креаторів, медійників, письменників [9] стосується того, що контент, створений ШІ, може бути формою плагіату, опублікованого в мережі без належної атрибуції першоджерел.

6. *Пасивне споживання.* Соціологічні дослідження свідчать, що лише близько 26% опитаних українців мають досвід практичного використання ШІ [9], підтверджуючи, що більшість залишаються споживачами, а не активними творцями чи співтворцями. Це вимагає посилення практичної складової медіаосвіти.

Таким чином, український дискурс проблем ШІ в творчому просторі підсилює критично-перцептивний напрямок медіаосвіти як захисний механізм проти ШІ-маніпуляцій, одночасно закликаючи до етичного та свідомого використання інструментів ШІ в рамках продуктивної медіатворчості.

Світова наукова спільнота переважно розглядає ШІ як інструмент посилення людської креативності, а не її заміни, фокусуючись на етичних, правових та педагогічних викликах. У глобальному науковому дискурсі можна виділити такі чотири виміри проблеми творчості в епоху ШІ. Це *педагогічний вимір,* що стосується співтворчості і навчання, де ключовим напрямком є дослідження інтеграції ШІ в освітній процес. Публікації наголошують, що ШІ значно підвищує креативність студентів, виступаючи як партнер-співтворець, особливо при автоматизації механічних завдань (наприклад,

у написанні академічних текстів). При цьому високий рівень ШІ-грамотності (AI literacy) є ключовим модератором, що перетворює страх на позитивне ставлення до інструменту. Більшість студентів, попри визнання потенціалу ШІ, вважають, що він ніколи не зможе зрівнятися з людською креативністю. Це потребує перевірки, бо є інше дослідження MTI, щодо ослаблення когнітивних функцій.

Другий вимір, розглядає етичні та правові аспекти авторства, оригінальності творів та порушення традиційних уявлень про авторство й інтелектуальну власність. Адже існуючі закони про авторське право засновані на концепції людського авторства, що створює правову невизначеність щодо творів, згенерованих машиною на запит людини.

Оскільки ШІ-моделі навчаються на існуючих даних, що можуть містити соціальні та культурні упередження, ті здатні посилюватись у згенерованому контенті, створюючи етичні проблеми щодо репрезентації.

Останні вимір стосується самого творчого процесу і підкреслює різницю між творчістю як процесом і творчістю як продуктом. Адже для митців цінність часто полягає у *любові до процесу* (витратність, емоційний досвід), тоді як генеровані ШІ-продукти оцінюються лише за кінцевим результатом, що є хибним, адже за зовнішньою легкістю та автоматизмом процесу стоїть велика інтелектуальна робота розробників алгоритмів. Ставлять питання, чи можна вважати «креативною» машину, яка не переживає емоцій, не має творчої інтуїції, осяяння, необхідних для створення оригінального, нового.

Думки дослідників розходяться у прогнозах: ШІ може посилити людську креативність, звільняючи час від рутинних завдань, і зруйнувати існуючі джерела людської творчості («креативне руйнування» Шумпетра). Загальною є думка, що ШІ може призвести до девальвації творчої праці та втрати робочих місць у креативних індустріях, особливо якщо не будуть встановлені чіткі етичні норми [43].

Не вперше здійснюючи переосмислення медіаосвіти та медіаграмотності, спочатку в еру Інтернету (2007) [15], пізніше в епоху цифрового капіталізму (2020) [19], Д. Бекінгем критикує технологічний редукціонізм, зведення медіаграмотності до простих технічних навичок користування інструментами (як-от «цифрова компетентність»). Він наполягає, що в еру синтетичного контенту, фейків та ШІ-генерації розвиток критичного мислення (вміння оцінювати надійність, ідеологічний вплив) є важливішим, ніж будь-коли. Його увага зосереджується на збереженні критичного та культурологічного виміру медіаосвіти. Швидкий розвиток технологій (включаючи ШІ) поглибив проблему довіри та соціальної відповідальності в онлайн-середовищі. Бекенгем наголошує, що навички створення (медіатворчість) повинні бути поєднані з навичками критичної автономії та етичного осмислення цифрового світу. Переосмислюючи проблематику зазначає, що «просьюмерська» медіатворчість спирається на нові етику та емоційний інтелект у світі соціальних медіа, нейромереж та розумних машин, а креативність є частиною «soft-skills» та дизайн-мислення, конкурентною перевагою людини у світі штучного інтелекту [36–38].

Ричард Флорида зазначає, що увага до розвитку креативності столітті призводить до виникнення «креативного класу», який створює «креативні індустрії», сферу, де творчість є вирішальним елементом їхньої діяльності, спрямованої на вирішення проблем. У XXI столітті, столітті невизначеності, крихкості, де ми постійно стикаємось із необхідністю вирішувати нестандартні завдання, виявляти креативність у розв'язанні комплексних проблем, все більше робочих місць обіймає саме «креативний клас» [25], люди, які «займаються розв'язанням складних проблем, що вимагає значної кількості незалежних суджень і вимагає високого рівня освіти або людського капіталу» [25, с. 8].

З цієї причини підтримка творчих процесів є важливою в освіті XXI століття. Наше завдання в цьому дослідженні сфокусоване на оцінці можливостей ШІ для розвитку креативності та застосування його у творчих професіях. Вивчаючи останнє, наведемо декілька прикладів. Вже до появи ChatGPT системи ШІ використовувались для генерування музики, створення обєктів архітектури, тощо. Існує ціла низка алгоритмів та простих застосунків, які здатні перетворити ваші світлини у живопис в стилі Моне чи Гогена, а у 2019 році архітектурне бюро «Clouds Architecture Office» представило світу хмарочос, створений за допомогою ШІ. Відомо також, що вже у 2018 році на аукціоні Christie's за 432 500 доларів було продано роботу «Портрет Едмона Беламі», яку створив алгоритм min G max D x [log (D(x))] + z [log(1− D (G(z)))], розроблений арт-групою «Obvious». Стартова ціна 7000 доларів. Ця історія не є першою в оповідях про застосування ШІ в мистецтві та творчості, адже і раніше, на менш відомих аукціонах у різних куточках світу продавались роботи, співавтором яких виступав ШІ. Треба сказати, що автори не завжди чесно в цьому зізнавались, порушуючи таким чином авторські права свого «співавтора».

Шукаючи коріння феномену ШІ у світі мистецтва, ми сягнемо в часи постмодерну, де в традиції відкритого твору можна було перетворювати музику, літературу чи живопис, поєднуючи або виконуючи частини твору за інструкцією в певній послідовності. Наприклад, британський митець, Харольд Коуен, у 1973 році розробив програму AARON, яка створювала полотна, послідовно виконуючи певні операції. Сьогодні для створення мистецьких продуктів використовуються здебільшого системи GAN, які поєднують два типи нейромереж –генеративну та дискримінаційну, де перша – генерує твори, а інша порівнює з існуючими витворами мистецтва, працює як антиплагіат і визначає кращі варіанти. Очевидно, що і поціновувачів мистецтва, і самих митців цікавить не здатність креативних систем ШІ до імітації чи підробки, а їх потенціал у представленні самостійного творчого продукту, що має індивідуальний авторський стиль. Тобто мова йде про пошук нової естетики і поетики XXI століття в умовах людино-машинної дуальності.

Яскравим прикладом може стати, андроїд, Ai-Da, створений у 2019 році у Великобританії. Велика група митців, науковців, студентів створила робота-художника Ai-Da2 призначенням якого є формування погляду на мистецтво з боку нинішнього світу технологій. Людино-машинна дуальність в процесі творчості це щось інше, ніж попередній погляд на креативність як монополію людини, бо мова йде про креативність доповнену, розширену або симульовану машиною. Штучний інтелект залучається до пошуку життєздатних ідей, їх швидкого відбору, стає асистентом у розробці креативних проектів, посилюючи в тисячі разів потенціал авторів та інноваторів, працюючи над вирішенням поставлених завдань, наче команда супер-героїв. Заклик Норберта Вінера «Віддайте машині-машинне, а людині – людське!» звучить уже не так однозначно, адже приклади, наведені вище свідчать про певну творчу автономію машин в світі досконалих алгоритмів.

Тобто, креативність, доповнена штучним інтелектом, – це творча практика XXI століття, в якій поєднуються людська винахідливість і технології, дозволяючи нам досягнути безпрецедентної творчої продуктивності. Рамки цифрової грамотності DIG.COMP 2.2., оновлені з урахуванням нових можливостей ШІ, цифрової доступності та поширення практик віддаленої роботи, визнають ШІ потужним інструментом посилення (співтворчості), який автоматизує рутинні завдання та генерує ідеї. DigComp 2.2: The Digital Competence Framework for Citizens [44], є офіційною рамкою Європейської Комісії, яка оновлена з урахуванням викликів ШІ та генеративних моделей. Нові можливості творчості відображені в ньому як ключова навичка у межах компетенцій зі створення цифрового контенту (Producing Digital Content). *DigComp 2.2* розглядає ШІ як новий інструмент, що значно розширює творчі можливості громадян: використання генеративних інструментів ШІ для перетворення тексту в зображення, або створення музичних композицій, реалізації інших креативних ідей. Творчість трансформується у навичку ефективного промтингу (складання запитів) – людина задає креативний напрямок (задум), а ШІ виконує механічну генерацію. Це робить акцент на ідеї та критичному відборі, а не на технічному виконанні. Найважливішою умовою творчості з ШІ є критична автономія користувача, усвідомлення правових та етичних наслідків використання ШІ-контенту, проблем авторського права на вихідний продукт і ризики плагіату. Таким чином, у DigComp 2.2 творчість з ШІ – це двокомпонентна навичка: креативне використання генеративних інструментів та критичне, етично обґрунтоване оцінювання їхніх результатів.

Висновки. Креативність, доповнена штучним інтелектом, – це творча практика XXI століття, в якій поєднуються людська винахідливість і технології, дозволяючи нам досягнути безпрецедентної творчої продуктивності. Медіатворчість у світі соціальних медіа, нейромереж та розумних машин спирається на нові етику та емоційний інтелект, а креативність стає частиною «soft-skills» та дизайн-мислення, конкурентною перевагою людини у світі штучного інтелекту. Фокус медіатворчості, опосередкованої новітніми цифровими інструментами зміщується на фінальне креативне редагування штучно згенерованих творів для збереження унікальності контенту та суб'єктності автора.

Водночас, існують обмеження, що стосуються нездатністю машини взаємодіяти з аудиторією на емоційному рівні, шаблонності та розуміння правової невизначеності щодо творів, згенерованих машиною на запит людини. Глобальний та український дискурси розглядають ШІ як каталізатор продуктивності, але не як заміна справжній людській творчості.

Література

1. Бутурліна О. В. Медіатворчість в освітньому просторі : автореф. дис. … канд. філос. наук : 09.00.10. Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2014. 18 с.

2. Вознесенська О. Л. Спільне медіа-дозвілля родини. Психологічні перспективи. Психологія про-

фесійної діяльності працівників соціальної сфери». 2012. С. 100–110.

3. Використання ШІ у медіа. Результати дослідження Національної ради про використання AI-контенту для атак та кіберзагроз. Звіт за 2025 р. Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення. URL: https://webportal.nrada.gov.ua/vykorystannya-shi-u-media-rezultaty-doslidzhennya-natsionalnoyi-rady/

4. Волинець В. Вплив штучного інтелекту на сучасне мистецтво: можливості та виклики. Цифрова платформа: інформаційні технології в соціокультурній сфері. 2023. 6(1). С. 21–31. DOI: https://doi.org/10.31866/2617-796X.6.1.2023.283933

5. Довгаль С., Бутурліна О., Тухтарова Т. Філософські проблеми трансформації медіапростору під впливом цифрових технологій. *Грані*. 2020. 23(1–2). С. 40–48. DOI: https://doi.org/10.15421/172012

6. Найдьонова Л. А. Медіаобдарованість: синтез комунікативних та інформаційних компетентностей. *Педагогіка і психологія*. 2008. № 3/4. С. 140–150.

7. Найдьонова Л. А. Ефективність трансформацій спільнот в інформаційну добу (концепція рефлексивного капіталу). *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. Серія: Психологічні науки*. 2008. Вип. 59, Т. 2. С. 62–65.

8. Онкович Г. В. Медіаосвіта як інтелектуально-комунікативна мережа. *Вища освіта України*. 2008. № 3, ч. 1. С. 130–137.

9. Опитування про досвід практичного використання ШІ українцями, 2025. Київський міжнародний інститут соціології (КМІС). URL: https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1528&page=1

10. Скрипка Г. В. Штучний інтелект та медіаграмотність: оновлення програм підвищення кваліфікації педагогів. *Відкрите освітнє е-середовище сучасного університету*. 2025. (18). С. 132–144. DOI: https://doi.org/10.28925/2414-0325.2025.1811

11. Толочко С. В., Бордюг Н. С., Міронець Л. П. Академічна доброчесність та штучний інтелект в освітній і науковій діяльності. *Інноваційна педагогіка*. 2023. 62(2). DOI: https://doi.org/10.32782/2663-6085/2023/62.2.4

12. Череповська Н. І. Медіатворчість як соціально-психологічний ресурс особистості. Типологія відеосприймання. *Актуальні проблеми психології*. Т. 12, вип. 8. Житомир: ЖДУ ім. Франка, 2009. С. 318–325.

13. Bazalgette C., Bevort E., Savino J. (Eds.) Media Education Worldwide. Paris: UNESCO, 1992. 256 p.

14. Buckingham D. Changing Childhoods, Changing Media: New Challenges for Media Education. Inter Media Education. 1999. no.3.

15. Buckingham D. Digital Media Literacies: Rethinking Media Education in the Age of the Internet. *Research in Comparative and International Education*. 2007. 2(1). 43–55. DOI: https://doi.org/10.2304/rcie.2007.2.1.43

16. Buckingham D. Media Education: Literacy, Learning and Contemporary Culture. Cambridge, UK: Polity Press, 2003. 219 p.

17. Buckingham D., Grahame J., Sefton-Green J. Making Media: Practical Production in Media Education. London: English & Media Centre, 1995.

18. Buckingham D., Willett R. Video Cultures: Media Technology and Everyday Creativity. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2009.

19. Buckingham D. Epilogue: Rethinking digital literacy: Media education in the age of digital capitalism. Digital Learning. No. 37 (June 2020).

20. Burn A., Durran J. Digital Anatomies: Analysis as Production in Media Education. In: Digital Generations: Children, Young People and New Media. Mahwah, NY: Lawrence Erlbaum, 2006. 273–293.

21. Burn A., Durran J. Media Literacy in Schools: Practice, Production and Progression. London: Paul Chapman, 2007. 208 p.

22. Burn A. 'Writing' Computer Games: Game Literacy and New-Old Narratives. In: Burn A. Making New Media: Creative Production and Digital Literacies. New York: Peter Lang, 2009. p. 170.

23. Dorr A. Media Literacy. In: International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences. Vol. 14. Oxford, 2001.

24. Doshi A., Hauser A. AI vs Human Creativity: Are Machines Generating Better Ideas? ResearchGate, 2024.

25. Florida R. L. The Rise of the Creative Class: And How It's Transforming Work, Leisure, Community and Everyday Life. New York: Basic Books, 2006.

26. Hart A. Introduction: Media Education in the Global Village. In: Teaching the Media. International Perspectives. Mahwah (USA), London (UK), 1998.

27. Hart A. Probing the New Literature: A Metalanguage for Media. Telemedium. Journal of Media Literacy. Vol. 46, No. 1.

28. Hart A. Textual Pleasures and Moral Dilemmas: Teaching Media Literacy in England. In: Media Literacy in the Information Age. 1997.

29. Hart A. Understanding Media: a Practical Guide. London, 1991.

30. Heidari M. A., Bonyadi M. The Usage of AI in Teaching and Students' Creativity: The Mediating Role of Learning Engagement and the Moderating Role of AI Literacy. MDPI. 2025. 15(5). 587.

31. Margreiter R. Medienphilosophie. Eine Einfьhrung. Berlin: Parerga Verl., 2007.

32. Masterman L. Media Education Revolution. In: Teaching the Media. International Perspectives. London, 1985.

33. Masterman L. New Paradigms and Directions. Telemedium. Journal of Media Literacy. 2000. Vol. 46, no. 1.

34. Masterman L. 18 Principles of Media Education. URL: http://www.screen.com/mnet/eng/med/class/support/mediacy/edec/masterman.htm

35. Masterman L. A Rational for Media Education. In: Kubey R. (Ed.) Media Literacy in the Information Age. *New Brunswick & London: Transaction Publishers,* 1997. 40–42.

36. McGuire J., Cremer D., Cruys T. Establishing the Importance of Co-creation and Self-efficacy in Creative Collaboration with Artificial Intelligence. *Scientific Reports*. 2024. 14. DOI: https://doi.org/10.1038/s41598-024-69423-2

37. Media Creativity and Literacies (The London Knowledge Lab). URL: http://www.lkl.ac.uk/cms/

index.php?option=com_customproperties&task=tag&tagId=10&Itemid=134

38. Ng S. K. A., Lam S. Y., Cheung W. M. Creativity and Artificial Intelligence –A Student Perspective. MDPI. 2024. 10(3). 65.

39. Norbert Wiener. God and Golem, Inc. London: Chapman & Hall, 1964.

40. Potter W. J. Digital Media and Learner Identity: The New Curatorship Digital Education and Learning. New York: Palgrave Macmillan, 2012. 220 p.

41. Sonck N., Kuiper E., de Haan J. Digital Skills in the Context of Media Literacy. In: Livingstone S., Haddon L. (Eds.) Children, Risk and Safety on the Internet: Research and Policy Challenges in Comparative Perspective. Bristol: Policy Press, 2012. DOI: https://doi.org/10.1332/policypress/9781847428837.003.0007

42. Steynberg D. The Ethical Implications of AI on Creative Professionals. Medium, 2024.

43. The Intelligent World 2030 Report. Building a Fully Connected, Intelligent World. Huawei Technologies Co., Ltd., 2021.

44. Vuorikari R., Kluzer S., Punie Y. DigComp 2.2: The Digital Competence Framework for Citizens – With New Examples of Knowledge, Skills and Attitudes. Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2022. DOI: https://doi.org/10.2760/115376

Анотація

Бутурліна О. В., Лисоколенко Т. В., Кольцова С. В. **Переосмислення медіатворчості в епоху штучного інтелекту.** – Стаття.

У статті здійснено філософське осмислення феномену медіатворчості в епоху штучного інтелекту. Розкрито трансформаційні процеси у сфері креативності, спричинені поширенням генеративних моделей, імерсивних технологій, віртуальної та доповненої реальності. Показано, що медіатворчість, яка історично була формою індивідуальної самореалізації, сьогодні переходить у фазу співтворчості людини й алгоритму, що формує нову якість «доповненої креативності». У роботі проаналізовано еволюцію поняття медіатворчості – від інтерактивного і комунікативного феномена до гібридного процесу людино-машинної взаємодії. Визначено, що критичний, перцептивний, комунікативний та продуктивний аспекти медіатворчості в умовах ШІ набувають нових вимірів: від формування медіаімунітету до опанування навичок етичного промтингу й креативного редагування ШІ-контенту. Узагальнено результати українських і зарубіжних досліджень щодо проблем авторства, шаблонності ШІ-контенту, етичних та правових викликів, а також потенціалу ШІ для розвитку критичного мислення й творчих компетентностей. Обґрунтовано, що в сучасному медіапросторі креативність, доповнена штучним інтелектом, виступає не заміною людської творчості, а її каталізатором. Людська суб'єктність, емоційність і етична відповідальність залишаються центральними критеріями автентичної творчості. Переосмислення медіатворчості в цьому контексті розглядається як ключ до формування нової гуманістичної парадигми освіти і культури, де технології виступають партнером, а не конкурентом людини.

Ключові слова: медіатворчість, штучний інтелект, креативність, авторство, медіафілософія.

Summary

Buturlina O. V., Lysokolenko T. V., Koltsova S. V. **Rethinking media creativity in the age of artificial intelligence.** – Article.

The article provides a philosophical interpretation of the phenomenon of media creativity in the age of artificial intelligence. It explores the transformative processes within creativity driven by the spread of generative models, immersive technologies, virtual and augmented reality. Media creativity, which historically served as a form of individual self-expression, is shown to be shifting toward a phase of human–algorithm co-creation, forming a new quality of "augmented creativity". The study analyzes the evolution of the concept of media creativity – from an interactive and communicative phenomenon to a hybrid process of human–machine interaction. It is defined that the critical, perceptual, communicative, and productive dimensions of media creativity under AI conditions acquire new meanings: from the development of media immunity to mastering the skills of ethical prompting and creative editing of AI-generated content. The paper summarizes Ukrainian and international research on issues of authorship, the template nature of AI content, ethical and legal challenges, as well as the potential of AI to foster critical thinking and creative competencies. It is argued that in the modern media environment, AI-augmented creativity acts not as a substitute for human creativity but as its catalyst. Human subjectivity, emotionality, and ethical responsibility remain the central criteria of authentic creativity. The rethinking of media creativity in this context is viewed as a key to forming a new humanistic paradigm of education and culture, in which technology becomes a partner rather than a competitor to humans.

Key words: media creativity, artificial intelligence, creativity, authorship, media philosophy.

Дата надходження статті: 31.10.2025
Дата прийняття статті: 11.11.2025
Опубліковано: 15.12.2025

УДК 304.75.13.101.1
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v056.2025.4

С. О. Ганаба
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-4373-7075
доктор філософських наук, професор,
професор кафедри психології, педагогіки та соціально-економічних дисциплін
Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького

ФІЛОСОФІЯ СТОЇЦИЗМУ: ШЛЯХ ДО ВНУТРІШНЬОЇ СТІЙКОСТІ ТА ОСОБИСТІСНОГО РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ ЛЮДИНИ

Постановка проблеми. Метафору «плинна модерність» З. Бауман використовує для позначення тих явищ та процесів, які характеризують реалії сучасного світу. «Плинність» у значенні тягучість, текучість, аморфність тощо свідчить, що світ втратив чіткі форми та конфігурації розвитку й повсякчас здатен змінювати орієнтири свого розвитку під дією не лише суттєвих, а й незначних, подекуди випадкових факторів. Важливим у світі є не те, що вивірено віками та скріплено досвідом, а те, що вдалося «зафіксувати» бодай на мить [9]. Йдеться про мінливість та дивовижну рухливість, непередбачуваність сучасного розвитку, з його варіативною, «легкою» природою. Інваріантність та непрогнозованість розвитку дозволяє світу бути високо корегентною складною системою, де цілісність утворюють як природні, екологічні, так і соціальні системи. Творення цієї цілісності й утворює гармонію між світом та природою, між природою та людським життям як таким тощо. У випадку порушення цілісності та намагання приборкати («зовнішньо узгодити») світ та природу розвивається «ракова пухлина»не узгодженості, яка зумовлює суспільні негаразди та внутрішній неспокій та нестійкість людини у цих реаліях. «Людські суспільства стали канцерогенними по відношенню до планетарних екосистем; і частини людських суспільств стали канцерогенними по відношенню до системи людських спільнот на планеті» [4, с. 135].

Проте, «розрідження» та руйнування стійких порядків та структур, хаотизація соціальних процесів, самоорганізація нових локальних порядків тощо не лише засвідчують природний, корегентний світопорядок й слугують умовами отримання людиною свободи думок та вибору дій, а й зумовлюють розвиток у людини почуттів тривоги та розгубленості тощо. Людина дедалі рідше відчуває себе «господарем долі» та творцем свого життя. «… Ми вступили на територію, яка раніше ніколи не була заселена людьми, – на територію, яку культура в минулому вважала не придатною для життя», – зауважує З. Бауман [1, с. 31]. Метафора «не придатність до життя» вказує на дисбаланс між соціальним та індивідуальним у сучасному світі, де простір індивідуального все більше поширюється й у підсумку людина втрачає контроль й подекуди розуміння низки соціальних процесів, що продукують невизначеність й незахищеність її перед неконтрольованими нею процесами тощо. У світі, який розвивається під дією калейдоскопічних, стрімких змін, людина приречена шукати опертя у собі, розвиваючи внутрішню стійкість та резильєнтність до нестійкості світу довкола.

Зауважимо, що будь-які системні кризи потребують парадигмального переосмислення, де засадничу роль має філософське знання. Філософія допомагає людині питання про буття та своє місце у світі, визначати сенси та цінності, формувати життєві настанови тощо. Прикладом може слугувати філософія стоїків. Це відома течія античної філософії, яка сформувала основи етичної самодисципліни, мужності перед труднощами та внутрішньої свободи. Ідеї її прихильників є ефективними для розвитку ментальної стійкості та прийняття життя у всій його складності, таким яким воно є, збереження внутрішнього спокою та рівноваги, які сьогодні є релевантними для розвитку резильєнтності та особистісного розвитку людини, що у підсумку сприяє створенню психологічного благополуччя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Філософія стоїцизму презентована у сучасному інтелектуальному просторі розмаїттям досліджень. Так, історико-філософська інтерпретація міркувань цієї філософської школи презентована у книгах С. Ірвіна, М. Пільюччі, Г. Лопеса. Інтерпретацію духовної спадщини стоїцизму як проблеми «культури себе» презентували П. Адо та М. Фуко. Ідеї етичної парадигми стоїцизму висвітлюють у своїх наукових розвідках М. Дяченко, О. Стрельбіцька. Аналіз взаємообумовленості християнських ідей та стоїцизму презентовано у дослідженнях М. Козакова, А. Сидорака. Соціокультурний аналіз філософії стоїцизму висвітлена у працях О. Дзюбенко, І. Полович, О. Яранцевої.

© С. О. Ганаба, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Попри різноманітність наукових розвідок залишається недостатньо досліджуваною проблема інтерпретації досвіду стоїцизму для вирішення проблем сучасного світу та розвитку у людини внутрішньої стійкості та резильєнтності.

Метою статті є аналіз засадничих принципів стоїцизму, які можуть бути практично використані для особистісної зрілості, внутрішньої рівноваги та ефективної саморегуляції у повсякденному житті людини.

Основний матеріал. Стоїцизм – є відомим філософським вченням античного світу, яке виникло й набуло розвитку більше як дві тисячі років тому та не втратило своєї актуальності й до тепер. Його засновником вважають купця Зенона Кітійського. Загалом, філософія стоїцизму подарувала світу плеяду самобутніх мислителів, серед яких римський імператор Марк Аврелій, вихователь імператора Нерона, сенатор Луцій Анней Сенека, вчитель Мусоній Руф та його учень, вільно відпущений раб Епіктет та інші. Зауважимо, що філософське вчення стоїків багатогранне та поліфонічне. Воно містить низку продуктивних ідей, які упродовж наступних віків зазнавали переосмислення й інтерпретацій та доповнень іншими інтелектуалами. Попри різноплановість ідей та суджень, об'єднавчою площиною ідей стоїцизму є розуміння природи людини через призму світоглядно-ціннісних орієнтирів. Осереддям стоїцизму є формування цілісного світосприйняття людини та її духовного виміру. У загальних рисах, стоїцизм – це практична філософія, яка розглядає людські чесноти як найвище людське благо, шлях до гідного й щасливого життя. Передумовою слідування цим чеснотам є знання та усвідомлення людиною природи реальності та Всесвіту (стоїчна фізика), правил мислення й пізнання (стоїчна логіка), а також принципів належної поведінки у соціумі (стоїчна етика). Умовно ідеї стоїцизму дослідники поділяють на три частини: життя згідно з природою, практика трьох дисциплін, дихотомія контролю [7]. Усі ці частина взаємопов'язані з рівнем внутрішньої свободи, яка робить людину автономною та дозволяє зосереджуватися на тому, що вона здатна контролювати та що залежить особисто від неї, тобто від її власних бажань, суджень та цілей. Стоїки вважають: єдине, що підвладне людині, є одночасно тим, що формує її як особистість. На їх думку, використовуючи раціональний самоаналіз, аналітику та інтуїцію для оцінки чи переоцінки своїх суджень та бажань людина здатна досягти душевного спокою й благополуччя.

Основними чеснотами, завдяки яким людина навчається, чого варто і чого не варто прагнути у житті є доблесть і помірність. Ці чесноти є найвищим благом, оскільки вони дозволяють правильно використовувати інші чесноти й блага, жити у злагоді зі своєю індивідуальною природою, застосовувати дихотомію контролю, вирізняючи речі, на які ми можемо впливати (власні рішення, вчинки), а на які – ні (решта) [6, с. 450]. Так, стоїк Епіктет стверджував: «у нашій владі – думки, імпульси, воля до отримання й воля до уникнення – одне слово, все, що є нашим діянням. Серед того, що не в нашій владі – тіло, майно, репутація, посада, тобто все, що не є нашим діянням» [3]. Стоїки звертають увагу на внутрішній стан людини. Вони переконують, що людина здатна бути щасливою не дивлячись на зовнішні негаразди, якщо її сили спрямовані на її внутрішнє єство. Джерелом страждань та переживань людини є не самі події, а її судження та ставлення до цих подій. Вочевидь, якщо людина не може контролювати зовнішні чинники, то вона має розвивати здатність контролювати свої реакції на них.

У своїх міркуваннях стоїки закликають до спокою духу та непохитності. Йдеться не про байдужість перед викликами зовнішнього світу, а про врівноваженість, поміркованість та мудрість у сприйнятті подій. Власне, культивування цих чеснот дозволяє зосередитися на тому, що є проблемою, позбутися переживань, хвилювань та «осягнути усю вічність, уявивши швидкість змін кожної частинки, зрозуміти, який короткий шлях від народження до зникнення; водночас те, що було до народження, оповите незбагненністю, а те, що буде після зникнення, прямує в нескінченність» [1, с. 32]. Йдеться не про нівелювання гніву, тривоги, страхів, а не про терпіння болю. Радше мислителі навчали як сприймати біль та тривогу, визнавати їх та «якісно» жити, зберігаючи глибоку внутрішню ясність. Вони розмірковували – як бути живим у найгострішому сенсі цього слова. Людина не обирає події, але обирає ким і якою її бути у вирі цих подій. Стоїки не дають людині марних надій та не обіцяють їй «золотих гір». Вони, спираючись на її реальні можливості, намагаються «запропонувати такі духовні практики, які здатні стабілізувати та врівноважити людське існування» [8, с. 38].

Філософія стоїцизму має вираження у дисципліні дії. Життя людини складається не лише з емоцій, почуттів та роздумів. Важливим є те, як людина проявляє свій внутрішній стан та моральні якості у практиках зовнішнього світу. Дисципліна дії – це вчинки, які є результатом розумного вибору людини, що відповідає внутрішній природі людини як мислячої й соціальної істоти. Йдеться про формування способу,

у який людина повинна справедливо, розсудливо й мужньо діяти у світі незалежно від зовнішніх обставин. Стоїчна дисципліна вимагає усвідомлення, що кожен вчинок має бути зваженим та спрямованим на благо для інших. Мета людини – це без гніву й без страху, без надмірної емоційності виконати свій обов'язок, не шукаючи схвалення чи нагороди. «Знайте: хороші люди мають діяти як атлети: не боятися незгод і труднощів, не скаржитися на важку долю, приймати як належне все, що їх може спіткати, й робити так, щоб це стало для них благом. Важливо не те, що ви зносите, а як ви це робите» [5, с. 40].

Дисципліна у дії – це певна життєва стратегія, яка поєднує розум, мораль та дію. Вона спонукає діяти свідомо, а не імпульсивно, не задля слави, а для добра, не через страх й тривогу, а як любов до справедливості й мудрості. Йдеться про своєрідну гармонію між думкою, волею та вчинками людини, яка є віддзеркаленням справжньої свободи людини. Дисципліна дії – це нагадування, що внутрішній світ людини є єдиною «територією», де насправді господарем є людина. Йдеться про усвідомлення того, що здатність людини мати й приймати емоції, не «втрачати себе» у них, спроможність «витримувати» та «проживати» різні життєві ситуації з повною відповідальністю та без ілюзій є точкою особистісного становлення та розвитку людини. Зауважимо, що стоїки визнавали силу емоцій, але пропонували керувати ними за допомогою розуму. Так, Сенека називав гнів «короткочасним божевіллям» і запитував чи гнівиться мисливець на звіра, якого переслідує. Ні, мисливець діє раціонально, тому, якщо хтось заблукав, то його краще «спрямувати на правильний шлях, а ніж проганяти» [5, с. 88]. Філософи радили не ігнорувати біль та емоції, а шукати у них сенс.

На думку стоїків, щастя людини не залежить від задоволення від зовнішніх благ, а як досягнення стану внутрішнього спокою. Йдеться про своєрідну душевну незворушність, яка народжується зсередини і не залежить від примх долі. Щастя людини – це результат внутрішнього вибору людини, її здатності жити доброчесно та відповідно до розуму. Так, стоїки стверджували, що людина має бути чесною не лише з іншими людьми, а й по відношенню до себе. «Якщо чесні твої вчинки, то нехай про них знає увесь світ; якщо ганебні, то яка з того втіха, що про них ніхто не знає», – зауважує Сенека [5, с. 65]. Саме доброчесність приносить людині справжнє щастя та втіху від життя. Благородна та піднесена й чиста душа – є справжнім надбанням людини. «Що тобі зробить навіть найзухваліший, коли витриваєш у доброзичливості до нього (може, саме тієї хвилі, як візьметься чинити тобі зло) й лагідно його напоумляєш та спокійно повчатимеш…» [1, с. 76].

Отож, практична реалізація чеснот стоїцизму відбувається через практики дії та активну участь людини у суспільному житті. Людина як соціальна істота, на думку античних мислителів, перебуває у постійному взаємозв'язку з іншими людьми, а тому для неї є релевантним уміння комунікувати та вибудовувати продуктивний діалог. Діалог, за стоїцизмом, має дуальну природу: внутрішній (діалог людини з собою) та зовнішній (діалог з іншими людьми). Соціальна взаємодія «дозволяє людині окреслити власну позицію щодо їх розуміння й оцінки, культивування моральних чеснот та цінностей» [2, с. 24]. Продуктивність цієї взаємодії грунтується на дотриманні наступних правил: говорити мало, але змістовно (лише те, що потрібно й то у декількох словах); не давати оцінку людям, критикувати чи порівнювати їх з іншими; осмислювати та обмірковувати лише думки та міркування іншої людини; більше слухати, оскільки мовчання грунтується на самоаналізі, самодисципліні та концентрації; враховувати інтонацію, емоційне забарвлення розмови як важливе джерело інформації тощо [7].

Щаслива людина має уміння бути задоволеною теперішньою миттю свого життя. Представники стоїцизму радять людині не мріяти про щастя у майбутньому, відкладаючи радощі життя на потім, аналізуючи прикрощі та відчуваючи страх перед прийдешнім днем. «Справді, нерозумно бути нещасним уже сьогодні тільки через те, що маєш ним стати завтра», – пише Сенека [5, с. 44]. Щастя у розумінні мислителів є не результатом зовнішніх досягнень, а результатом наполегливої внутрішньої роботи над собою. Щастя – це внутрішній стан гармонії, спокою та мудрості. Йдеться про гармонію між розумом та діями, здатністю людини приймати світ без страху, тривоги та нарікань, вміння жити у злагоді з собою та зовнішнім світом. У сучасному світі, сповненому невизначеності та турботи, таке розуміння щастя є релевантним, оскільки воно нагадує, що справжній спокій народжується з того, як людина осмислює реалії, у яких вона живе.

Вміння цінувати теперішній момент є «мистецтвом життя». Мистецтво жити – це вміння відповідати своєму вічному покликанню. Завдання людини вчитися у життя. Як зауважує Епіктет: «А заняття філософією в чому полягає? Хіба не в занятті підготовки себе до

всього, що трапляється?» [3, с. 171]. Вочевидь, автентичне життя («мистецтво жити») уособлює мудрість й передбачає узгоджене існування людини з розумом та волею богів: «Ніхто не може тобі завадити жити згідно з розумом твоєї природи, і ніщо не відбувається всупереч загальної природи» [1, с. 31]. «Поки ми відкладаємо життя, воно минає», нагадував Сенека [5, с. 34]. Натомість, життя достатньо довге для суттєвих прав, якщо мудро розпоряджатися найціннішим ресурсом – часом.

Людина втрачає «смак життя», коли дбає про його тривалість, а не якість. Стоїки радять людині прожити насичене й сповнене подій, емоцій та переживань життя. Людське щастя не залежить від матеріальних статків. Так, Сенека переконує, що ставлення людей статків має бути однаковим незалежно від рівня матеріального благополуччя чи соціального статусу. Античний мислитель ототожнює щастя з блаженством: «безтурботність і незворушний спокій» [5, с. 44]. Його щоденна практика – готуватися до найгіршого. Якщо людина може уявити, що втративши все, вона при цьому залишиться собою, то людина отримує більше за спокій, вона отримає незалежність.

Античні мислителі також радять людині усвідомлювати цінність власного життя та вибору крізь призму визнання конечності життя. Оскільки людина не владна над тим, що час безповоротно спливає й речі змінюються, то страх перед смертю є безглуздим. Сенс має лише усвідомлення життєвих ситуацій та вибір адекватних форм реагування на них та усвідомлене життя згідно чеснот. «Не озирайся на чужу керівну частку, а дивися просто на те, до чого тобі припадає; твоя власна – через усе, що мусиш сам чинити», – стверджував Марк Аврелій [1, с. 98].

Нині стоїчне світобачення привертає увагу не лише філософів, психологів, а й пересічних громадян, оскільки здатне презентувати низку настанов для життя та розвитку в умовах суспільних криз та війни. Так, стоїцизм як етична філософія, що заснована на принципах самоконтролю, раціональності та внутрішньої свободи, має дотичні риси до низки сучасних напрямів з психології. Так, когнітивно-поведінкова терапія й філософія стоїцизму виходять із припущення, що емоційні страждання людини зумовлені не самими подіями, а інтерпретацією цих подій. Не події у нас викликають емоції, а наші переконання про ці події. Тому й філософи-стоїки, й когнітивні терапевти наголошують на важливості зміни мислення як засобу зміни емоційних реакцій. Когнітивна реструктуризація (психологічна практика у КПТ) спрямована на зміну нераціональних, негативних або спотворених думок та є своєрідним психологічним аналогом стоїчної практики розпізнавання нераціональних суджень та їх заміни на раціональні.

Філософія стоїцизму не закликає до придушення чи нівелювання емоцій, а радше до їх усвідомленого прийняття та раціонального контролю. Такий підхід корелюється із принципами розвитку емоційного інтелекту, зокрема з теоретичними розмислами Д. Гоулмана. Цей дослідник вважав, що емоційний інтелект полягає у здатності людини усвідомлювати власні емоції, керувати ними, мотивувати себе до діяльності й розпізнавати та розуміти емоції інших людей, виявляти емпатію та вміння підтримувати з іншими людьми товариські стосунки. У своїй моделі емоційного інтелекту він виокремив чотири компетентностей: самосвідомість, самоконтроль, соціальну чутливість, керування відносин з іншими людьми [10]. Стоїчний контроль емоцій грунтується на ідеї, що розум повинен керуватися почуттями, а не навпаки. Такий підхід допомагає розвивати внутрішню стійкість та психологічну гнучкість, що є центральними поняттями у сучасній позитивній психології.

Стоїки розглядали раціональне мислення як результат постійної дисципліни та самоспостереження. За приклад можуть слугувати практики щоденного самоаналізу Марка Аврелія, які допомагали йому фіксувати думки, емоції та дії. У своїх «Розмислах» він пояснював цю форму письмової рефлексії як своєрідну філософську терапію, яка допомагала тренувати розум та моральну витримку: «Щоранку кажи собі: сьогодні я зустріну людину невдячну, заздрісну, облудну – але вони такі, бо не знають добра й зла» [1, с. 56]. Натомість Сенека радив практики «вечірньої рефлексії». Перед сном він проводив щоденний самоаналіз власних вчинків: «коли день закінчується, я запитую себе: яку помилку я виправив? Якій пристрасті я протистояв? Яку чесноту я розвинув?» [5, с. 55]. Ці практики сприяли розвитку розумової гігієни – уміння дистанціюватися від імпульсивних думок та приймати зважені рішення, слугували основою емоційної компетентності та стресостійкості. У сучасній психології такі практики формують навички когнітивної гнучкості. Постійне рефлексивне мислення сприяє розвитку метакогнітивної свідомості, тобто здатності людиною усвідомлювати власні думки як об'єкт аналізу.

Філософія стоїцизму є практичною у різних професійних сферах життя та міжособистісній комунікації. У професійній діяльності стоїчне мислення допомагає зберігати спокій

перед труднощами й приймати виклики життя без емоційного виснаження. У кризових ситуаціях стоїцизм формує психологічну стійкість, вміння бачити у випробуваннях можливість до зростання. У стосунках стоїцизм навчає емпатії та терпимості, розумінню людської недосконалості як природної.

Висновки. Осереддям стоїцизму є формування цілісного світосприйняття людини та її духовного виміру. У загальних рисах, стоїцизм – це практична філософія, яка розглядає людські чесноти як найвище людське благо, шлях до гідного й щасливого життя. Основними чеснотами, завдяки яким людина навчається, чого варто і чого не варто прагнути у житті є доблесть і помірність. У своїх міркуваннях вони закликають до спокою духу та непохитності. Йдеться не про байдужість перед викликами зовнішнього світу, а про врівноваженість, поміркованість та мудрість у сприйнятті подій.

Стоїцизм є актуальним не лише як етична теорія, а як ефективна система психологічних практик. Щоденна медитація, рефлексія та ведення щоденника – це інструменти самопізнання і внутрішнього зростання. Стоїчні принципи застосовні у роботі, стосунках і кризах, допомагаючи людині залишатися розважливою та доброзичливою навіть у складних обставинах. Стоїцизм – це філософія дії, що навчає бути розумним, справедливим і стійким у мінливому світі. Стоїчний підхід також стимулює розвиток антикрихкості – здатності не лише витримувати стрес, а й ставати сильнішим після нього. Стоїцизм формувався як «мистецтво життя», покликане навчити людину мудрості в повсякденних обставинах.

Література

1. Аврелій Марк. Наодинці з собою / пер. з анг. Р. Паранько. Львів : Вид-во «Апріорі», 2018. 184 с.

2. Ганаба С.О. Самоідентифікація як умова розвитку особистості: досвід етики стоїків. *Актуальні проблеми філософії та соціології.* 2022. № 2. С. 23–27.

3. Епітект. Ейхейридон і фрагменти / пер. О. Омецінського. Буенос-Айрос : Вид-во Юліана Середняка, 1976. 230 с.

4. Ласло Е. Інформація і узгодженість у природі та «ракова пухлина» неузгодженості людського світу. *Філософія освіти*. 2012. №1-2. С. 131–137.

5. Луцій Анней Сенека. Моральні листи до Луція / пер. А. Содомори. Львів : Апріорі, 2017. 188 с.

6. Парчевська В. Філософія стоїцизму про досягнення людиною щастя у сьогоднішньому вимірі. Мат-ли III Міжнародної наукової конф-ції «Травневі студії. Історія. Міжнародні відносини. Філософія». Вінниця, 2021. С. 449–451.

7. Пільюччі М., Лопес Г. Нові стоїки. 52 уроки для наповненого життя /перек з англ. Д. Кушнір. Київ, Лабораторія, 2022. 336 с.

8. Стебельська О. Практики стоїцизму й духовні орієнтири людини у сучасному світі. *Вісник Львівського університету. Серія «Філософські науки»*. 2020. Вип. 25–26. С. 37–46.

9. Bauman Z. Life in Fragments: Essays in Postmodern Morality. London : Blackwell. 1995. 293 p.

10. Goleman D. Primal leadership. Boston M.A.: Harvard Business School Press. 2002. 366p.

Анотація

Ганаба С. О. **Філософія стоїцизму: шлях до внутрішньої стійкості та особистісного розвитку.** – Стаття.

Стоїцизм – є філософським вченням античного світу. Осереддям стоїцизму є формування цілісного світосприйняття людини та її духовного виміру. У загальних рисах, стоїцизм – це практична філософія, яка розглядає людські чесноти як найвище людське благо, шлях до гідного й щасливого життя. Основними чеснотами, завдяки яким людина навчається, чого варто і чого не варто прагнути у житті є доблесть і помірність. У своїх міркуваннях вони закликають до спокою духу та непохитності. Йдеться не про байдужість перед викликами зовнішнього світу, а про врівноваженість, поміркованість та мудрість у сприйнятті подій. Основними чеснотами, завдяки яким людина навчається, чого варто і чого не варто прагнути у житті є доблесть і помірність. Джерелом страждань та переживань людини є не самі події, а її судження та ставлення до цих подій. Філософія стоїцизму має вираження у дисципліні дії. Життя людини складається не лише з емоцій, почуттів та роздумів. Щастя людини – це результат внутрішнього вибору людини, її здатності жити доброчесно та відповідно до розуму. Щаслива людина має уміння бути задоволеною теперішньою миттю свого життя. Представники стоїцизму радять людині не мріяти про щастя у майбутньому, відкладаючи радощі життя на потім. Філософія стоїцизму є практичною у різних професійних сферах життя та міжособистісній комунікації. У професійній діяльності стоїчне мислення допомагає зберігати спокій перед труднощами й приймати виклики життя без емоційного виснаження. У кризових ситуаціях стоїцизм формує психологічну стійкість, вміння бачити у випробуваннях можливість до зростання. У стосунках стоїцизм навчає емпатії та терпимості, розумінню людської недосконалості як природної.

Ключові слова: філософія стоїцизму, внутрішній світ, людина, особистісний розвиток, психологічна стійкість.

Summary

Hanaba S. O. **The philosophy of Stoicism: the path to inner stability and personal development.** – Article.

Stoicism is a philosophical doctrine of the ancient world. The focus of Stoicism is the formation of a holistic worldview of man and his spiritual dimension. In general, Stoicism is a practical philosophy that considers human virtues as the highest human good, the path to a worthy and happy life. The main virtues through which a person

learns what is worth and what is not worth striving for in life are valor and moderation. In their reasoning, they call for peace of mind and steadfastness. This is not about indifference to the challenges of the outside world, but about balance, moderation and wisdom in the perception of events. The main virtues through which a person learns what is worth and what is not worth striving for in life are valor and moderation. The source of a person's suffering and experiences is not the events themselves, but his judgments and attitude towards these events. The philosophy of Stoicism is expressed in the discipline of action. Human life consists not only of emotions, feelings and reflections. Human happiness is the result of a person's internal choice, his ability to live virtuously and in accordance with reason. A happy person has the ability to be satisfied with the present moment of his life. Representatives of Stoicism advise a person not to dream of happiness in the future, postponing the joys of life for later. The philosophy of Stoicism is practical in various professional spheres of life and interpersonal communication. In professional activities, Stoic thinking helps to remain calm in the face of difficulties and accept life's challenges without emotional exhaustion. In crisis situations, Stoicism forms psychological resilience, the ability to see trials as an opportunity for growth. In relationships, Stoicism teaches empathy and tolerance, understanding human imperfection as natural.

Key words: philosophy of Stoicism, inner world, person, personal development, psychological resilience.

Дата надходження статті: 30.10.2025
Дата прийняття статті: 17.11.2025
Опубліковано: 15.12.2025

УДК 130.2:004.9:17
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v056.2025.5

М. М. Гончаренко
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-6719-1919
кандидат філософських наук, доцент
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Н. В. Караульна
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0005-2065-505X
кандидат філософських наук, доцент
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Ю. В. Сєрова
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-9211-8668
кандидат філософських наук, доцент
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ЦИФРОВА ТРАНСФОРМАЦІЯ КУЛЬТУРИ ЯК ВИКЛИК ПОСТСУЧАСНОМУ ГУМАНІЗМУ: ФІЛОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ

Постановка проблеми. Цифрова трансформація культури радикально змінює способи комунікації, пізнання та самовизначення людини, формуючи нові онтологічні й аксіологічні горизонти соціальної реальності. У контексті постсучасного гуманізму, що функціонує у світі фрагментованих ідентичностей, симулякрів і гіперреальності (Ж. Бодріяр, Ж.-Ф. Ліотар), цифровізація стає водночас простором нових можливостей для самореалізації та ризиком втрати антропологічного центру. Культура переходить у режим віртуально-мережевої існування, де ціннісні орієнтири піддаються постійній ревізії, а межа між людським і технологічним розмивається. Саме це актуалізує потребу у філософській рефлексії, здатній осмислити, чи є цифрова культура продовженням гуманістичного проекту, чи вона його трансформує або навіть підважує.

Водночас цифрова трансформація культури постає викликом для постсучасного гуманізму, який намагається переосмислити людину у світлі її ко-існування з алгоритмами, штучним інтелектом та цифровими екосистемами. З одного боку, цифрові практики підсилюють потенціал креативності, участі, доступу до знань; з іншого – породжують феномени цифрової втоми, деперсоналізації, втрати тілесності та автономії.

Відповідно **метою дослідження** є філософське осмислення цифрової трансформації культури як виклику постсучасному гуманізму та виявлення її впливу на антропологічні, аксіологічні та онтологічні засади людського буття, а **завдання дослідження** наступні:

1) проаналізувати сутність цифрової трансформації культури та її основні концептуальні характеристики в контексті сучасної філософської думки;

2) дослідити постсучасний гуманізм як парадигму, що переосмислює антропологічний статус людини у цифрово-медійній реальності;

3) визначити філософські виклики, які цифрова культура ставить перед постсучасним гуманізмом, та окреслити можливі напрями адаптації або трансформації гуманістичного проекту.

Виклад основного матеріалу.

Сутність цифрової трансформації культури та її концептуальні характеристики у сучасній філософській думці

Як зауважують вітчизняні науковці Н. Ничкало, Л. Лук'янова, та О. Овчарук, цифрова трансформація постає як комплексний і всеохопний процес, що проникає в усі виміри функціонування суспільства та зумовлює суттєве переосмислення наявних практик під впливом цифрових технологій. Її реалізація включає модернізацію економічних систем через діджиталізацію, впровадження електронного врядування, зміну соціальної динаміки та структури ринку праці, розбудову комплексної екосистеми даних, забезпечення кіберзахисту, а також осмислення й вирішення етичних дилем, що виникають у цифровому середовищі [1, с. 94]. Адже йдеться не лише про зміну інструментів комунікації, а про радикальну реконфігурацію символічного порядку, в якому людина інтерпретує себе й світ. На думку М. Кастельса, культура в умовах мережевого суспільства набуває динамічного характеру, втрачаючи прив'язку до просторово-часової стабільності та перетворюючись на гнучкий конструкт, що циркулює у цифрових потоках. У цьому контексті

© М. М. Гончаренко, Н. В. Караульна, Ю. В. Сєрова, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

культура більше не є стабільною системою знаків, а реалізується як процес постійного кодування, декодування і рекодування смислів.

Однією з концептуальних рамок аналізу цифровізації культури є теорія симулякрів і гіперреальності Ж. Бодріяра. Згідно з його тезою, цифровий світ створює симулятивні образи, які не лише репрезентують реальність, а підміняють її, витісняючи живий досвід алгоритмічно згенерованими еквівалентами [4, с. 57]. Цифрова культура базується на нескінченному тиражуванні, внаслідок чого оригінал втрачає свою унікальність (пор. з тезою В. Беньяміна про втрату «аури» мистецького твору в умовах технічної репродукції). Таким чином, цифрові образи не відображають реальність, а виробляють її – що ставить під сумнів межі між дійсним і штучно сконструйованим.

Сучасна філософія цифровості також пов'язана з концепцією інформаційного онтологізму Л. Флоріді. Він наголошує, що цифрова культура є інфосферою – штучно створеною реальністю, в якій людина стає «інфоргою», тобто істотою, що існує у стані постійної інтеракції з інформаційними потоками [5, с. 67]. Зміна антропологічного статусу людини передбачає не лише нові моделі ідентичності, а й формування етики взаємодії зі штучним інтелектом, цифровими агентами та алгоритмічними структурами, що дедалі частіше заміщають людську рефлексію.

Цифрова трансформація культури змінює також механізми соціальної участі, що підкреслюється теоріями мережевого суб'єкта (Ф. Гваттарі) та гібридної суб'єктивності (Д. Харавей). Людина більше не мислиться як автономний суб'єкт, а як вузол у децентралізованій мережі, де її «я» формується через цифрову взаємодію і комунікативну циркуляцію. Це ускладнює стабільність ідентичності та формує феномен множинних, контекстно залежних «цифрових я», що підпорядковуються логіці алгоритмічної видимості та лайково-рейтингового оцінювання.

Окремим аспектом цифрової трансформації є зміна моделей культурної пам'яті. Якщо у традиційному суспільстві пам'ять була обумовлена ритуалом та інституційною передачею, то в цифровій культурі вона стає «миттєво-відзивною» (Д. Дебре), інтегрованою у великі бази даних, гіпертекстові архіви та алгоритмічні системи фільтрації. Це призводить до трансформації процесів інтерпретації культурної спадщини, де минуле реконструюється у формі цифрових реконфігурацій і симуляцій.

Відповідно, цифрова трансформація культури у філософському дискурсі розглядається як багатовимірний процес, що охоплює зміну онтологічної структури культурної реальності, деконструкцію класичної ідентичності, модифікацію аксіологічних орієнтирів та формування нових комунікативних форматів. Її аналіз вимагає звернення до постструктуралізму, теорій постгуманізму, цифрової феноменології та критичної філософії технологій. У цьому контексті цифрова культура не лише репрезентує нову форму буття культури, а й провокує фундаментальну переоцінку гуманістичного проекту в постсучасності.

Постсучасний гуманізм як парадигма осмислення людини у цифрово-медійній реальності

Постсучасний гуманізм постає як філософська реакція на радикальні трансформації людського досвіду в умовах цифрової культури, де традиційні гуманістичні уявлення про автономну, цілісну і раціональну людину зазнають критичного переосмислення. Якщо класичний гуманізм епохи Відродження та Просвітництва утверджував людину як центр універсуму, наділену самоцінністю, розумом та свободою, то в постсучасному горизонті людина втрачає статус унікального джерела смислу. Цей зсув обумовлений віртуалізацією реальності, децентралізацією суб'єкта та змішуванням людського і технологічного. У цифровій екосистемі суб'єктивність більше не сприймається як природно-дана сутність, а як динамічний конструкт, сформований у мережевих взаємодіях [2, с. 528].

Постсучасний гуманізм розглядає людину в контексті нестабільності, множинності та крихкості її буття. З одного боку, він зберігає цінність людської чуттєвості, етичної відповідальності та гідності. З іншого – визнає, що суб'єкт більше не може бути мислимим поза технологічними медіаціями, цифровими протезами пам'яті (cloud-сховища), алгоритмічними підказками та мережевою спільнотністю. У цьому сенсі гуманізм трансформується у напрямі, позначеному такими поняттями, як «постгуманізм» (Р. Брейдотті), «техногуманізм» (Ю. Харарі), «цифровий неогуманізм» (П. Флоріді), «мережевий гуманізм» (Ф. Гваттарі).

Постгуманістична критика ставить під сумнів уявлення про людину як автономний центр вольової дії, наголошуючи на тому, що суб'єкт є результатом взаємодії з біотехнологіями, алгоритмічними системами та інформаційними середовищами. У цьому контексті Д. Харавей у своїй концепції кіборга пропонує розглядати людину як гібрид природного та штучного, що розмиває межі між тілесним і віртуальним, органічним і технічним. Трансгуманізм, у свою чергу, акцентує увагу на удосконаленні людських можливостей через технології (Н. Бостром), прагнучи зберегти гуманістичні цінності, але розширюючи їх за допомогою штучного інтелекту, віртуальної реальності та нейроінтерфейсів.

На противагу радикальному постгуманізму, цифровий неогуманізм Л. Флоріді намагається окреслити шлях збереження гуманістичних принципів у цифрову епоху. Він пропонує розглядати людину як «інфоргу» – інформаційного агента, відповідального за етичну взаємодію в інфосфері. Цей підхід підкреслює, що гуманізм може бути збережений, якщо його трансформувати у напрямі відповідальності за цифрове життя, цифрову гідність та алгоритмічну справедливість.

Важливим аспектом постсучасного гуманізму є переосмислення ідентичності. Якщо раніше вона ґрунтувалася на стабільності, пам'яті та особистому досвіді, то в цифровому середовищі ідентичність стає множинною, фрагментарною та медійно опосередкованою. Індивід формує своє «я» не лише через саморефлексію, а через реакції мережевої спільноти (лайки, коментарі, рейтинги). Це зумовлює феномен «кібернаративної суб'єктивності», де особистість існує одночасно у множинних цифрових просторах, адаптуючи себе до конкретних контекстів.

Тому цілком логічно, що Кетрін Хейлз у праці «Як ми стаємо постлюдьми» (1999) пропонує концептуальне осмислення постгуманістичних тенденцій, виокремлюючи ряд ключових характеристик цього світоглядного зсуву. По-перше, вона наголошує на пріоритетності інформації як базової структури буття, яка розглядається як більш фундаментальна, ніж будь-яке матеріальне втілення; отже, біологічне тіло трактується радше як випадковий продукт історичного розвитку, а не як приречена форма існування живого. По-друге, свідомість постає як епіфеномен, тобто вторинне утворення, що не має прив'язки до нематеріальної душі, оскільки остання в межах цієї парадигми заперечується. По-третє, людське тіло тлумачиться як інструментальний протез, яким індивід опановує та користується, що відкриває можливості його заміни, модифікації або підсилення за допомогою технологічних «надбудов». Як підсумок, інтеграція штучних елементів або кібертехнологічних протезів витлумачується як закономірне продовження первинного онтологічного відношення людини до свого тілесного носія [3].

Як бачимо, постсучасний гуманізм є не запереченням гуманістичного проекту, а його критичною реконфігурацією в умовах цифрової доби. Він не лише приймає виклики цифрової культури, а й намагається сформувати нову модель людяності, яка здатна співіснувати з технологічною складністю світу, не втрачаючи цінності свободи, гідності та етичної відповідальності. У наступному завданні доцільно проаналізувати, яким чином цифрова культура ставить виклики цьому оновленому гуманізму та які стратегії адаптації або спротиву можуть бути сформульовані.

Цифрова культура як виклик постсучасному гуманізму та вектори його трансформації

Цифрова культура формує нову антропологічну реальність, у якій традиційні гуманістичні принципи піддаються випробуванню на актуальність, адаптивність та релевантність. Якщо гуманізм історично утверджував людину як міру речей (homo mensura), що наділена внутрішньою гідністю, свободою вибору та здатністю до раціональної рефлексії, то в цифровому середовищі ці ознаки опиняються під тиском алгоритмічної раціональності, кіберконтролю, гейміфікації поведінки та автоматизованих систем впливу. Виклик полягає не лише в тому, що цифрова культура трансформує способи комунікації, творчості чи пізнання, а в тому, що вона змінює саме уявлення про людину як суб'єкта культури.

Одним із ключових викликів є феномен алгоритмічного детермінізму, коли поведінка суб'єкта прогнозується та коригується цифровими платформами через аналіз великих даних (Big Data) та системи штучного інтелекту. У цьому контексті автономність як фундаментальна цінність гуманізму виявляється обмеженою, а вільне волевиявлення стає частково сконструйованим результатом цифрового впливу. Як зазначає Ш. Зубофф у теорії «наглядового капіталізму», цифрова культура не лише збирає дані про людину, а й прагне передбачати та спрямовувати її рішення, що ставить під сумнів ідею свободи як морального вибору [6, с. 25].

Другий виклик пов'язаний з розмиванням тілесності та матеріального виміру людського існування. У цифровій культурі тілесність дедалі частіше заміщується віртуальними образами та аватарами, що породжує феномен «дисоційованої присутності», де людина одночасно існує в мережевому просторі та втрачає зв'язок із тілесною автентичністю. Це піднімає питання про те, чи можливе збереження гуманістичної концепції людської цілісності за умов віртуальної фрагментації «я».

Третім викликом є трансформація етики й ціннісної свідомості. Цифрове середовище сприяє виникненню так званої «миттєвої етики» (instant ethics), де моральні рішення приймаються швидко й емоційно, часто під впливом мережевих трендів і соціального тиску. Це суперечить гуманістичному ідеалу рефлексивного мислення та відповідального ставлення до інших. Водночас цифрова культура формує нові форми етичної взаємодії, наприклад, у сфері цифрових прав, захисту приватності, боротьби з кібернасильством, що потребує оновленої гуманістичної парадигми.

Постсучасний гуманізм у цьому контексті має визначити, чи спроможний він трансформу-

ватися так, щоб інтегрувати цифровий досвід, зберігаючи людську гідність. Один із можливих векторів – розвиток «цифрової відповідальності», яка передбачає етичний контроль над алгоритмічними системами, захист автономії особистості та протидію маніпуляції даними. Іншим напрямом є концепція «гуманістичної цифрової суб'єктності», що визнає роль людини як активного творця цифрових смислів, а не пасивного носія інформації.

Перспективним також є формування «емпатичного гуманізму», який враховує нові форми міжлюдської взаємодії у віртуальному просторі та прагне до підтримки комунікативної етики, натхненої ідеями Ю. Габермаса про дискурсивну раціональність. У цьому сенсі цифрове середовище може стати простором нових форм співбуття, якщо гуманістичні принципи здатні адаптуватися до мережевої динаміки, не втрачаючи нормативного ядра.

Тому, цифрова культура не лише створює виклики для постсучасного гуманізму, але й відкриває можливість його оновлення. Культурна глобалізація виступає одним із провідних чинників формування та динамізації цифрової культури І в Україні. Вона відкриває нові горизонти для інноваційного розвитку та інтеграції у світовий цифровий простір, водночас загострюючи питання збереження національно-культурної ідентичності. Глобальні культурні та технологічні стандарти не лише слугують джерелом натхнення, а й визначають вектор еволюції українських цифрових продуктів та практик. У цьому контексті стратегічним викликом для вітчизняного суспільства стає не просто входження до світового культурного простору, а забезпечення гармонійного поєднання глобальної інтеграції з утвердженням і примноженням власної культурної автентичності в цифровому середовищі [2, с. 538].

Висновки. Таким чином, розкривши філософське осмислення цифрової трансформації культури як виклику постсучасному гуманізму та виявлення її впливу на антропологічні, аксіологічні та онтологічні засади людського буття, можемо підсумувати наступне:

1) виявлено, що цифрова трансформація культури є не лише технологічним процесом, а комплексним соціокультурним явищем, яке радикально змінює модуси буття людини, способи комунікації, механізми ідентифікації та принципи конструювання реальності. Аналіз сучасних філософських концепцій (Ж. Бодріяра, М. Кастельса, Л. Флоріді, Д. Харавей, К. Хейлз) засвідчив, що цифрова культура характеризується гіперреальністю, алгоритмічністю, мережевістю, симулятивністю та фрагментацією суб'єкта, що спричиняє глибокі онтологічні та аксіологічні зсуви;

2) розкрито, що постсучасний гуманізм не заперечує гуманістичну традицію, а пропонує її критичну реконфігурацію в умовах розмивання меж між людським і технологічним. На зміну універсалістському уявленню про людину як центр смислоутворення приходить концепція децентрованого, множинного та мережевого суб'єкта, чия ідентичність формується у просторі цифрової комунікації. Постгуманістичні та трансгуманістичні підходи показують, що людина мислиться крізь призму гібридності (кіборг), інформаційності (інформ) або технологічно посиленого існування. Водночас цифровий неогуманізм намагається поєднати технологічний розвиток із збереженням людської гідності, спираючись на етику відповідальної взаємодії з цифровими системами;

3) окреслення викликів цифрової культури щодо постсучасного гуманізму дозволило визначити три ключові проблемні поля: алгоритмічне обмеження автономії, втрата тілесності та дисоціація суб'єкта, а також ерозія традиційних етичних засад. Алгоритмічний детермінізм, гейміфікація поведінки, симулятивність ідентичності та вплив наглядового капіталізму (Ш. Зубофф) ставлять під загрозу щирість, саморефлексивність і свободу вибору. У цьому контексті гуманістичний проект може бути збережений лише за умови його трансформації в напрямі цифрової етики, алгоритмічної справедливості, емпатійної комунікації та розвитку відповідального суб'єкта інфосфери. Формування оновленої гуманістичної парадигми передбачає переосмислення людської суб'єктності як відкритої, мережевої та водночас здатної до етичного самовизначення у гібридному середовищі.

Отже, цифрова культура одночасно підважує класичний гуманізм і створює умови для його оновлення. Вона не лише викликає кризу антропоцентризму, а й породжує нові можливості для розвитку культури співбуття людини та технологій на засадах відповідальності, свободи та гідності. Подальші дослідження можуть бути спрямовані на розробку концепції цифрової суб'єктності, уточнення меж етичної відповідальності в умовах алгоритмічного управління та формування моделей гуманістичного співжиття у цифрових екосистема

Література

1. Ничкало Н., Лук'янова Л., Овчарук О. Цифрова трансформація суспільства: європейський досвід, українські реалії, Освіта для цифрової трансформації суспільства = Edukacja dla cyfrowej transformacji społeczeństwa = Education for digital transformation

of society : монографія : у 2 т. Т. 1 / за наук. ред. В. Кременя, Н. Ничкало, Л. Лук'янової, Н. Лазаренко. Київ : ТОВ «Юрка Любченка», 2024. С. 74–98.

2. Осипова Є., Пахота Н., Семенчук Т. Цифрова культура в контексті глобалізації: зміна ідентичності та культурних практик в українському суспільстві. *Українська культура : минуле, сучасне, шляхи розвитку*. 2025. № 50. С. 533–539.

3. Хейлз К. Як ми стали постлюдством. Віртуальні тіла в кібернетиці, літературі та інформатиці / пер. з англ. Є. Марічева. Київ : Ніка-Центр, 2013. 392 с.

4. Baudrillard J. *Simulacra and Simulation*. New York : Semiotext(e), 1983.

5. Floridi L. *Philosophy and Computing: An Introduction*. London ; New York : Routledge, 1999. 274 p.

6. Zuboff S. *The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*. PublicAffairs, 2019. 704 p.

Анотація

Гончаренко М. М., Караульна Н. В., Сєрова Ю. В. **Цифрова трансформація культури як виклик постсучасному гуманізму: філософський аспект.** – Стаття.

Стаття присвячена філософському аналізу цифрової трансформації культури як ключового виклику постсучасному гуманізму. Актуальність дослідження зумовлена тим, що цифровізація радикально змінює онтологічні та аксіологічні параметри культурного буття, впливаючи на структуру ідентичності, комунікативні практики та механізми конструювання соціальної реальності. У межах постсучасного мислення, представленого працями Ж. Бодріяра, Ж.-Ф. Ліотара, М. Кастельса, Л. Флоріді, Д. Харавей та Р. Брейдотті, цифрова культура концептуалізується як простір симулятивних образів, алгоритмізованих смислів і мережевої суб'єктивності. Автори статті показують, що цифровізація не лише модернізує форми репрезентації культури, а й формує нові формати антропологічного існування – від «інфорга» до «кіборга», підриваючи класичний гуманістичний образ автономної, цілісної та раціональної людини. Метою дослідження є виявлення взаємозв'язку між цифровою трансформацією культури та переосмисленням гуманістичного проекту в постсучасному інтелектуальному просторі. У статті синтезовано основні ознаки цифрової культури, зокрема мережевість, гіперреальність, алгоритмічну детермінованість, фрагментацію ідентичності та гібридизацію реальності, що розглядаються як антропологічні виклики постсучасному гуманізму. Окрему увагу приділено ризикам цифрової деперсоналізації, втрати тілесності та етичної нейтральності технологічних систем, які потребують критичної гуманістичної рефлексії. Акцент зроблено на необхідності трансформації гуманістичного дискурсу в напрямі формування цифрової етики, відповідального суб'єкта інфосфери та збереження людської гідності в умовах алгоритмізованого середовища. У підсумку обґрунтовується, що цифрова культура водночас підважує традиційні гуманістичні засади й відкриває можливості для оновлення гуманізму на засадах інтеграції технологічного та антропологічного вимірів, що може забезпечити нову парадигму співбуття людини й цифрових екосистем.

Ключові слова: цифрова культура, постсучасний гуманізм, симулякр, інфосфера, ідентичність, постгуманізм, алгоритмічність, цифрова етика.

Summary

Honcharenko M. M., Karaulna N. V., Serova Yu. V. **Digital transformation of culture as a challenge to postmodern humanism: a philosophical dimension.** – Article.

The article is devoted to a philosophical analysis of the digital transformation of culture as a key challenge to postmodern humanism. The relevance of the research is conditioned by the fact that digitalization radically reshapes the ontological and axiological parameters of cultural being, influencing the structure of identity, communicative practices, and mechanisms of social reality construction. Within the framework of postmodern thought, represented by the works of J. Baudrillard, J.-F. Lyotard, M. Castells, L. Floridi, D. Haraway, and R. Braidotti, digital culture is conceptualized as a space of simulative images, algorithmic meanings, and networked subjectivity. The authors demonstrate that digitalization not only modernizes the forms of cultural representation, but also generates new formats of anthropological existence – from the "inforg" to the "cyborg," undermining the classical humanistic notion of an autonomous, integral, and rational individual. The aim of the study is to identify the interrelation between the digital transformation of culture and the rethinking of the humanistic project within the postmodern intellectual horizon. The article synthesizes the core features of digital culture, including networked structure, hyperreality, algorithmic determinism, identity fragmentation, and hybridization of reality, which are examined as anthropological challenges to postmodern humanism. Special attention is paid to the risks of digital depersonalization, the loss of corporeality, and the ethical neutrality of technological systems, which require critical humanistic reflection. Emphasis is placed on the need to transform the humanistic discourse towards the development of digital ethics, a responsible subject of the infosphere, and the preservation of human dignity in an algorithmically mediated environment. The article concludes that digital culture simultaneously undermines traditional foundations of humanism and opens up possibilities for its renewal based on the integration of technological and anthropological dimensions, thereby contributing to a new paradigm of human coexistence with digital ecosystems.

Key words: digital culture, postmodern humanism, simulacrum, infosphere, identity, posthumanism, algorithmicity, digital ethics.

Дата надходження статті: 10.10.2025
Дата прийняття статті: 27.10.2025
Опубліковано: 15.12.2025

УДК 330.131.7:005.334:101.1
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v056.2025.6

М. А. Горбуля
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-8514-0672
пошукач кафедри управління та адміністрування
Інженерного навчально-наукового інституту імені Ю. М. Потебні
Запорізького національного університету

В. Г. Воронкова
ORCID ID: http://orcid.org/0000-0002-0719-1546
доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри управління та адміністрування
Інженерного навчально-наукового інституту імені Ю. М. Потебні
Запорізького національного університету

ФІЛОСОФІЯ РИЗИКУ ТА АНТИКРИХКОСТІ ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ ЯК НОВА ФОРМА МИСЛЕННЯ У ДОБУ ТУРБУЛЕНТНОСТІ (НА ОСНОВІ ПРАЦЬ НАССІМА ТАЛЕБА)

Постановка проблеми. Сучасна епоха характеризується надзвичайною нестабільністю, глобальною турбулентністю та невизначеністю, що впливають на всі сфери соціально-економічного життя. Глобальні фінансові кризи, пандемії, воєнні конфлікти, кліматичні зміни та технологічні зрушення формують нову парадигму ризику, у межах якої традиційні моделі прогнозування та управління стають недостатніми. Саме тому виникає потреба у філософському осмисленні феномену ризику й формуванні нової методології мислення, яка дозволяє не лише протистояти невизначеності, а й використовувати її як джерело розвитку. У цьому контексті концепція антикрихкості, запропонована Насімом Ніколасом Талебом у його працях «Обдурені випадковістю» [6], «Чорний лебідь. Вплив надзвичайно малоймовірного» [7], «Антикрихкість. Як отримати вигоду з хаосу» [8] та «Ризикуй власною шкірою» [9] стає ключовою інтелектуальною рамкою для переосмислення філософії ризику. Вона переносить акцент із прагнення до стабільності на здатність систем, організацій і людей зміцнюватися через кризи, помилки й стреси. Для фінансово-економічних систем це означає перехід від парадигми «управління ризиками» до парадигми «розвитку через невизначеність». У добу турбулентності антикрихкість стає не просто рисою системи, а новим способом мислення, що дозволяє перетворювати хаос на ресурс інновацій і стійкості. З наукової точки зору проблема полягає в необхідності осмислити антикрихкість як філософську категорію, що поєднує економічну теорію, поведінкову економіку, системне мислення та аксіологію рішень. З практичної – у формуванні нової моделі управління, яка здатна адаптуватися до постійних змін, мінімізуючи вразливість і підсилюючи здатність до самовідновлення. Таким чином, філософія ризику та антикрихкості виступає не лише інтелектуальною відповіддю на виклики епохи невизначеності, а й практичним інструментом побудови життєздатних фінансово-економічних систем, що можуть розвиватися завдяки кризам, а не всупереч їм.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасному науковому дискурсі зростає увага до концепції Nassim Nicholas Taleb-ртованої «антикрихкості» (antifragility) – системної властивості, яка дозволяє не лише протистояти стресорам, волатильності або невизначеності, а й отримувати вигоду від них. У контексті фінансово-економічних систем ця концепція набуває дедалі більшого значення через посилення глобальних шоків, технологічних трансформацій, цифровізації, а також перетворення характеру самих ризиків (цифрові ризики, кіберзагрози, ланцюги постачання тощо). Основні напрями останніх досліджень включають: операціоналізацію антикрихкості (визначення, вимірювання, індикатори); застосування у фінансових і економічних системах; роль цифрових технологій, штучного інтелекту та трансформації бізнес-моделей; організаційні практики та стратегії в умовах нестабільності; філософські й етичні аспекти ризику, відповідальності, «skin in the game». З методологічної точки зору останні 2–3 роки характеризуються розмаїттям підходів: систематичні огляди літератури з антикрихкості в малих і середніх підприємствах (SME) з акцентом на цифрову трансформацію; тематичні і кількісні дослідження з організаційної антикрихкості (стар-

© М. А. Горбуля, В. Г. Воронкова, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

тапи, інтелектуальний капітал, надлишкові ресурси); дослідження моделювання системної антикрихкості через кількісні показники або агент-орієнтовані моделі; застосування концепції антикрихкості до фінансових ринків та багатодисциплінарних систем (наприклад, ML, системи охорони здоров'я, екологічні системи). Так, наприклад, у статті «Exploring digital transformation strategy to achieve SMEs resilience and antifragility» (2024) автори Сагала та Ї. Ори [1] провели систематичний літературний огляд і висвітлили, що для малих і середніх підприємств ключовими стратегіями цифрової трансформації, що ведуть до антикрихкості, є: розвиток динамічних спроможностей (dynamic capabilities), цифрових можливостей, включення цифрових технологій, орієнтація лідерства, управління знаннями та співпраця. Водночас вони зауважують, що бути просто стійкими (resilient) недостатньо потрібна гнучкість, здатність перетворювати стрес у конкурентну перевагу [1].

Інша лінія досліджень звертає увагу на те, як антикрихкість формулюється в складних динамічних системах, де застосовують терміни вхід-вихідної невизначеності, нелінійності та впливу зовнішніх флуктуацій. Е праці «Antifragility as a complex system's response to perturbations, volatility, and time» (2023) розглядається, як системи відповідають на варіабельність середовища, пропонуючи шкалу «вход-вихід» для вимірювання антикрихкості, і виділяючи три рівні: intrinsic (внутрішня), inherited (успадкована/зовнішня) і interventional (через втручання) [2]. У фінансово-економічному полі особливий інтерес викликає інтеграція антикрихкості з технологією й інновацією. Наприклад, у виступі головного регулятора (Brad Jones, Нацбанк Австралії) зазначено, що фінансова система повинна будуватися так, щоб мати «антикрихкий характер»я, тобто не просто бути стійкою до шоків, але отримувати вигоду з змін: технологічне впровадження, конкуренція, інновації мають йти не врозріз стабільності, а разом з нею [3]. З точки зору організаційного менеджменту та стартапів, дослідження «Betting on the future: how to build antifragility in innovative start-up companies» (2023) розкриває, що антикрихкість у стартапах підтримується такими ресурсами і спроможностями: інтелектуальний капітал, надлишкові ресурси (slack resources), absorptive capacity (здатність поглинати нові знання). Автори також показали, що антикрихкість має позитивний вплив на фінансову результативність стартапів [4]. Особливо цікавою є нова практична спрямованість антикрихкості у бізнес-комунікації та кризовому управлінні: наприклад, дослідження «Antifragile Crisis Communication: An Exploratory Study» (2024) в італійському журналі management показує, що організаційна комунікація під час криз повинна включати такі чинники, як експериментування, генерація опцій, надлишковість, креативність – всі вони походять із концепції антикрихкості й допомагають організації не просто виживати, а розвиватися [5].

Серед ключових висновків цих досліджень можна виокремити кілька моментів. По-перше, антикрихкість – це концепція, яка виходить за межі простої стійкості або відновлення (resilience). Система не просто повертається до попереднього стану, а прагне покращитися через стресори. По-друге, цифрові технології, здатність до навчання, динамічні спроможності, надлишковість (ресурсна «подушка») та децентралізація стають критичними чинниками антикрихкості. По-третє, вимірювання антикрихкості – це виклик, так як незважаючи на зростання досліджень, поки що немає усталених універсальних показників; різні роботи пропонують різні підходи. По-четверте, у фінансово-економічних системах існує амбівалентне відношення до цього феномена: з одного боку – можливість антикрихкості, з іншого – ризик системної крихкості, особливо коли технології або моделі стандартизовані, що веде до «спільних помилок» або кореляції дій (наприклад, навчання машин).

Важливо визначити різні точки зору на поняття антикрихкості. По-перше, чи може антикрихкість стати фундаментальною цінністю цифрової економіки, де нестабільність, невизначеність і технологічні зміни – норма. По-друге, як цифрові технології (ШІ, блокчейн, цифрова інфраструктура) можуть як підсилювати антикрихкість, так і породжувати нову крихкість (наприклад, кореляції алгоритмів, централізація, кібер-залежність). По-третє, у контексті відновлення України після війни важливо дослідити, як організації та державні системи можуть не просто повернутися до «довоєнного стану», а конструювати антикрихкі моделі: наприклад, модульні ланцюги постачання, децентралізована інфраструктура, цифрові платформи, що можуть вигравати з невизначеності. По-четверте, філософський та аксіологічний аспект: чи можлива антикрихкість як етична норма (система, що не просто виживає, а вдосконалюється через стрес), і як вона поєднується з цінностями толерантності, відповідальності, стійкого розвитку та цифрової культури. Аналіз останніх досліджень показує, що анти-

крихкість – це перспективний, але ще не повністю розвинений напрямок у гуманітарній науці. Він пропонує потужний аналітичний інструмент і філософське підґрунтя для переосмислення ризику, стійкості і розвитку. Для даної теми він може стати містком між філософією цифрової економіки, управлінням, технологічним розвитком і ціннісними орієнтирами цифрової культури.

Незважаючи на значний прогрес у вивченні концепції антикрихкості та її застосування у фінансово-економічних системах, сучасні дослідження виявляють низку важливих прогалин, що залишаються невирішеними. Перш за все, відсутня єдина методологія кількісного вимірювання антикрихкості на різних рівнях системи – від окремих організацій до макроекономічних структур. Існуючі підходи часто обмежуються кейс-стаді або окремими індексами крихкості, які не враховують комплексного взаємозв'язку між внутрішньою структурою, зовнішніми шоками та можливістю системи отримувати вигоду від стресорів. Це створює проблему стандартизації оцінки антикрихкості та порівняння результатів різних досліджень. По-друге, поки що недостатньо досліджено взаємодію антикрихкості з сучасними цифровими технологіями та штучним інтелектом. Хоча ряд робіт демонструє потенціал технологій у підвищенні адаптивності і здатності систем вигравати на волатильності, одночасно з'являються нові ризики, пов'язані з автоматизацією, алгоритмічною кореляцією рішень та цифровою залежністю. Відсутність глибоких емпіричних і симуляційних досліджень, які б системно аналізували ці явища, ускладнює розробку ефективних стратегій управління ризиками у цифровій економіці. По-третє, філософські та етичні аспекти антикрихкості, включно з концепціями «skin in the game», відповідальності та справедливості у розподілі ризику, поки що недостатньо інтегровані з кількісними моделями фінансової системи. Дослідження рідко поєднують аксіологічні міркування з практичними рекомендаціями щодо цифрової трансформації та стратегій управління, що зменшує прикладну цінність концепції у державному та корпоративному управлінні. Крім того, прогалини існують у сфері довгострокових і порівняльних досліджень: недостатньо робіт, які б аналізували ефекти антикрихких практик у динаміці, наприклад, як певні організаційні моделі або цифрові стратегії впливають на стабільність і розвиток фінансових систем у часи кризи або після глобальних шоків. Це особливо актуально у контексті постконфліктного відновлення економік, де потребується побудова систем, здатних не лише відновлюватися, а й розвиватися завдяки невизначеності. Таким чином, виділені невирішені частини проблеми включають: відсутність стандартизованих методів вимірювання антикрихкості на різних рівнях системи, недостатнє розуміння впливу цифрових технологій та штучного інтелекту на антикрихкість, обмежену інтеграцію філософських та етичних аспектів у практичні моделі, а також дефіцит довгострокових та порівняльних емпіричних досліджень. Усунення цих прогалин дозволить більш комплексно оцінювати ефективність антикрихких стратегій і розробляти рекомендації для сталого розвитку фінансово-економічних систем у сучасних умовах турбулентності.

Мета статті. Метою статті є аналіз філософії ризику та концепції антикрихкості у фінансово-економічних системах як нової форми мислення в умовах сучасної турбулентності, на основі робіт Нассіма Н. Талеба. Стаття прагне не лише окреслити ключові теоретичні положення антикрихкості та філософії ризику, але й дослідити їхнє застосування до сучасних фінансово-економічних систем у контексті глобальних змін, цифрової трансформації та зростання невизначеності.

Методологія дослідження. Методологія даної статті базується на міждисциплінарному підході, який поєднує філософський, економічний та системний аналіз концепції антикрихкості та філософії ризику Нассіма Талеба. Основним методом дослідження є системний літературний аналіз, що передбачає критичне опрацювання класичних та сучасних праць Талеба, а також останніх наукових публікацій, присвячених антикрихкості у фінансово-економічних та організаційних системах (2022–2025 рр.). Такий підхід дозволяє виявити ключові концептуальні положення, теоретичні рамки та практичні рекомендації щодо підвищення стійкості і адаптивності систем у турбулентному середовищі. Для поглиблення емпіричної складової використовуються методи каузального та порівняльного аналізу, що дозволяють визначити взаємозв'язки між ризиком, нестабільністю та здатністю систем до антикрихкості. Крім того, застосовується синтетичний підхід, який інтегрує кількісні та якісні дані щодо організаційної та фінансової антикрихкості, включно з сучасними індексами крихкості та стійкості, результатами кейс-стаді та емпіричними спостереженнями. Особлива увага приділяється філософсько-етичному аналізу понять ризику, відповідальності та «skin in the game», що дозволяє оцінити не лише технічну, а й ціннісну складову антикрихкості. Методологія також включає сценарне моделювання та екстраполя-

цію тенденцій, які допомагають прогнозувати можливі ефекти застосування антикрихких стратегій у фінансово-економічних системах та цифровій економіці. Таким чином, запропонований методологічний підхід забезпечує комплексне розкриття феномену антикрихкості як нової форми мислення в умовах турбулентності, поєднуючи теоретичний аналіз, емпіричні дані та філософську рефлексію, що створює основу для практичних рекомендацій щодо підвищення стійкості і адаптивності фінансово-економічних систем у сучасному світі.

Виклад основного матеріалу дослідження.

1. Філософія ризику та антикрихкості Насіма Ніколаса Талеба як нова парадигма мислення у добу глобальної нестабільності. Філософія ризику та антикрихкості фінансово-економічних систем, розроблена на основі праць Насіма Ніколаса Талеба, відображає нову парадигму мислення у добу глобальної нестабільності. Насім Талеб – сучасний філософ, математик, трейдер і мислитель лівансько-американського походження, який поєднав у своїх працях аналітику фінансових ринків із глибокими філософськими роздумами про природу випадковості, невизначеності та людських обмежень. Ці роботи Насіма Ніколаса Талеба формують єдиний філософсько-аналітичний цикл під спільною назвою «Incerto» («Невизначеність»). До нього входять такі книги: «Обмануті випадковістю» [6], яка присвячена ролі випадковості у житті та тому, як люди помилково сприймають успіх як результат власних дій, ігноруючи вплив непередбачуваних подій; «Чорний лебідь: Вплив надзвичайно малоймовірного» [7], в якій він аналізує феномен рідкісних, непередбачуваних подій, що мають колосальний вплив на історію, економіку та людське мислення; «Антикрихкість: як отримати вигоду з хаосу» [8], яка пропонує концепцію систем, що не просто витримують стрес чи кризи, а стають сильнішими під їхнім впливом; «Ризикуй власною шкірою: приховані асиметрії у повсякденному житті» [9], в якій розглядає етичний і філософський принцип особистої відповідальності: справжня чесність і ефективність можливі лише тоді, коли людина має власний ризик у прийнятих рішеннях. Філософія ризику та антикрихкості фінансово-економічних систем, розроблена Нассімом Ніколасом Талебом, є новою формою мислення, що постала у добу турбулентності, непередбачуваності та глобальних криз. Вона ґрунтується на усвідомленні того, що світ є складною, нелінійною системою, де випадковість і хаос відіграють ключову роль у формуванні економічних, соціальних і культурних процесів.

У книзі «Обмануті випадковістю» Талеб показує, що більшість людей помилково сприймають роль випадковості, ототожнюючи успіх із талантом, а не з удачею. Він пише: «Ми схильні надавати перевагу видимому, конкретному, особистому та відчутному, і нехтуємо абстрактним» [6, с. 23]. Ця думка розкриває глибинну помилку людського сприйняття ризику – прагнення знайти закономірність там, де панує хаос. Філософія ризику Талеба ґрунтується на розумінні того, що світ невизначений, і тому спроби створити детерміновані моделі для прогнозування фінансових чи економічних процесів є хибними. Розуміння ризику повинно виходити не з передбачення, а з підготовки до несподіваного [6].

У книзі «Чорний лебідь» автор вводить поняття подій, які є надзвичайно малоймовірними, але мають колосальний вплив на перебіг історії. Талеб наголошує: «Чорні лебеді мають величезні наслідки, але їхню ймовірність неможливо розрахувати» [7, с. 22]. Саме ці події – фінансові кризи, технологічні прориви, пандемії, війни – визначають реальний хід розвитку світу. Він додає: «Нездатність передбачити виняткові події означає нездатність передбачити саму історію» [7, с. 198]. Отже, головний висновок полягає в тому, що традиційні економічні та фінансові підходи, які базуються на статистиці минулого, не можуть забезпечити стійкість у світі, де головним рушієм є невизначеність.

Книга «Антикрихкість» відкриває новий рівень філософського осмислення ризику – перехід від пасивної стійкості до активного зростання через хаос. Талеб зазначає: «Деякі системи виграють від струсів; вони розвиваються, коли піддаються волатильності, випадковості, безладу та стресу» [8, с. 3]. Цей принцип стає основою поняття антикрихкості, яке протиставляється як крихкості, так і звичайній стабільності. Антикрихкі системи не просто витримують удари, вони стають кращими під їхнім впливом. Як пише автор: «Вітер гасить свічку, але роздмухує полум'я» [8, с. 27]. Таким чином, антикрихкість – це властивість системи перетворювати хаос і ризик на джерело сили, інновацій та еволюційного розвитку. Для фінансово-економічних систем це означає, що кризи не повинні сприйматися як загроза, а як можливість перезапуску, очищення та оновлення.

У книзі «Особиста відповідальність. Приховані асиметрії у повсякденному житті»» Талеб розвиває етичний вимір своєї філософії, наголошуючи на принципі особистої відповідальності. Він говорить: «Ніколи не довіряй тим, хто не має власної шкіри у грі» [9, с. 56]. Це озна-

чає, що будь-яка форма управління, політики чи фінансів повинна передбачати симетрію ризику – той, хто ухвалює рішення, має нести й наслідки своїх дій. Такий підхід створює основу для етики ризику – культури відповідальності, у якій ризик розглядається не лише як економічна, а й моральна категорія. Нассім Ніколас Талеб – сучасний лівансько-американський інтелектуал, статистик, філософ ризику та фінансист, відомий своїми працями про невизначеність, випадковість і антикрихкість. Він народився у 1960 році в Лівані, здобув освіту в США та Європі, зокрема з фінансів, математики та статистики.

Основні ідеї Талеба: світ складний і непередбачуваний, події чорного лебедя можуть докорінно змінювати системи; антикрихкість – властивість систем отримувати вигоду від стресу, невизначеності та нестабільності; обмеженість людського знання – критика надмірної впевненості у прогнозах; практичний підхід до ризику – використання невеликих експериментів, адаптивних стратегій та емпіричного досвіду. Він поєднує статистику, філософію та практику управління ризиком, формуючи нову парадигму мислення про ризик, стабільність і розвиток у турбулентному світі.

У сучасних фінансово-економічних системах важливе значення набувають поняття «чорний лебідь», «антикрихкість» та «непередбачуваність», які дозволяють глибше зрозуміти природу ризиків і стійкість систем. Поняття «чорний лебідь», введене Насімом Талебом, описує рідкісні події з величезними наслідками, які неможливо передбачити на основі попереднього досвіду, і які після настання часто намагаються пояснити як передбачувані. У фінансових і економічних системах «чорні лебеді» часто проявляються у вигляді кризових явищ, обвалів ринків або непередбачуваних катастрофічних подій, що показує обмеженість традиційних моделей прогнозування і управління ризиком. Концепція антикрихкості є логічним продовженням і доповненням до цього підходу та визначає здатність системи не лише витримувати стрес і нестабільність, але й отримувати від них вигоду, покращуючи свою структуру та функціонування [8]. У фінансовому контексті антикрихкі системи проявляються у вигляді диверсифікованих інвестиційних портфелів, адаптивних стратегій компаній та організацій, що здатні перетворювати кризові ситуації на можливості для розвитку та інновацій. Поняття непередбачуваності підкреслює, що майбутні події та їхні наслідки не можуть бути точно спрогнозовані через складність і динамічність економічних систем, що потребує від економічних суб'єктів гнучкості, готовності до швидких змін та використання стратегій антикрихкості. Взаємозв'язок цих понять полягає в тому, що «чорний лебідь» демонструє наслідки непередбачуваності, антикрихкість дозволяє системі перетворювати ці непередбачувані події на джерело зростання і розвитку, а непередбачуваність стає постійним станом економічних і фінансових систем, що стимулює пошук адаптивних і гнучких стратегій управління ризиком. Таким чином, у сучасних умовах глобальної турбулентності основним завданням стає не прагнення повністю передбачити майбутнє, а формування антикрихких структур, здатних ефективно реагувати на хаос і використовувати його для зміцнення та розвитку фінансово-економічних систем.

2. Філософія ризику та антикрихкості Талеба на онтологічному і епістемологічному рівнях. Загалом філософія ризику та антикрихкості Талеба формує цілісну систему мислення для XXI століття. На онтологічному рівні вона стверджує, що світ є хаотичним і непередбачуваним; на епістемологічному – що знання завжди обмежене, а отже, необхідно мислити у термінах імовірності, а не впевненості; на етичному – що моральність неможлива без особистої участі у ризику. Талеб підсумовує це коротко і глибоко: «Стійке чинить опір ударам і залишається незмінним; антикрихке – стає кращим» [8, с. 18]. Саме у цій формулі криється суть нової філософії мислення у добу турбулентності: замість прагнення до стабільності – прийняття змін; замість страху перед невизначеністю – розвиток через неї; замість уникнення ризику – його усвідомлене використання як джерела сили та еволюції. Таким чином, філософія Талеба відкриває новий гуманістичний вимір економічного мислення, в якому ключовими цінностями стають не контроль і передбачуваність, а гнучкість, адаптивність і здатність зростати через кризу. Цикл «Incerto» Талеба є цілісною інтелектуальною системою, що досліджує взаємозв'язок випадковості, невизначеності, ризику та людської поведінки в складному, непередбачуваному світі, у якому досліджується взаємозв'язок хаосу, ризику, людської поведінки та системної стійкості. Філософія антикрихкості формує цілісне світоглядне бачення того, як людина, суспільство або система можуть не лише виживати у світі невизначеності, ризику й хаосу, а й розвиватися завдяки ним. На відміну від крихких структур, що руйнуються під тиском, або стійких, які просто витримують удари, антикрихкі системи зміцнюються, зростають і вдосконалюються під впливом криз, стресів і потрясінь.

Сутність антикрихкості полягає у тому, що вона перетворює невизначеність і хаос із джерела загроз на джерело розвитку. Талеб показує, що надмірна стабільність і спроби все контролювати створюють ілюзію безпеки, роблячи системи ще більш вразливими до несподіваних подій. Натомість прийняття ризику, адаптація до змін і гнучкість у прийнятті рішень формують здатність до відновлення та оновлення. Антикрихкість не заперечує порядок, але розглядає хаос як природну умову життя і розвитку. У філософському сенсі антикрихкість можна розглядати як онтологію невизначеності – світогляд, у якому хаос не є руйнівною силою, а виступає фундаментом творчості, самоперевершення і розвитку.

Ця концепція заперечує механістичну модель світу, притаманну класичній філософії, натомість утверджує органічну, динамічну картину реальності, де зміни, ризик і випадковість стають природними формами існування. Антикрихка філософія закликає людину не боротися з невизначеністю, а навчитися жити у ній, використовувати випадковість як інструмент розвитку, а не як загрозу. Філософія антикрихкості має глибоке соціально-економічне і соціально-філософське значення. У суспільстві це означає здатність громад до самоорганізації, децентралізації та адаптації; у політиці – перевагу гнучких, малих структур над бюрократичними системами; в економіці – підтримку моделей, що здатні переживати кризи і виходити з них сильнішими. Талеб підкреслює, що справжня ефективність не у стабільності, а у здатності еволюціонувати через труднощі, навчатися на помилках і приймати непередбачуване як норму. Антикрихкість також має антропологічний вимір: антикрихка людина – це особистість, яка не уникає випробувань, а використовує їх для внутрішнього зростання. Вона не прагне безпеки за будь-яку ціну, бо розуміє, що розвиток народжується з нестабільності. Така людина мислить не в категоріях контролю, а в категоріях готовності до змін [8].

Філософія ризику та антикрихкості Нассіма Талеба пропонує нову парадигму мислення у світі турбулентності та невизначеності, виходячи з фундаментальних онтологічних і епістемологічних принципів. На онтологічному рівні Талеб підкреслює, що світ є складною, непередбачуваною системою, де випадковість, хаос і неповторні події (чорні лебеді) є невід'ємними атрибутами буття. В такій реальності стійкі, але негнучкі системи ризикують зруйнуватися під впливом непередбачуваних потрясінь, тоді як антикрихкі системи не лише витримують стрес, але й отримують вигоду від нього, демонструючи активну адаптивність і здатність до еволюційного зростання. На епістемологічному рівні концепція Талеба наголошує на обмеженості людського знання і неможливості повного прогнозування складних явищ. Він критично ставиться до традиційних моделей ризику, заснованих на лінійній логіці та нормальному розподілі подій, і пропонує орієнтуватися на емпіричний досвід, випадкові експерименти та принципи «малих ставок», що дозволяють перевіряти системи в умовах невизначеності. Епістемологічна цінність антикрихкості полягає у формуванні підходу до знання, який визнає свою недосконалість, використовує невизначеність як ресурс і інтегрує невідоме у практику прийняття рішень [9].

Узагальнюючи, філософія ризику і антикрихкості Талеба формує нову парадигму мислення: вона поєднує онтологічне визнання хаотичності світу із епістемологічною обережністю і прагматизмом, спрямованим на створення систем і стратегій, здатних виживати, розвиватися і процвітати в умовах непередбачуваних подій. Це підхід, який трансформує традиційне розуміння безпеки, стабільності та знання у постійно мінливому світі.

3. Філософія антикрихкості як інтелектуальне підґрунтя для формування нової філософії фінансово-економічної стійкості. Філософія антикрихкості – це нова форма мислення у добу турбулентності, у якій головним принципом стає не уникнення ризику, а вміння перетворювати його на ресурс розвитку. Вона формує бачення світу, де хаос є не ворогом, а союзником, а людина, що приймає невизначеність, здобуває справжню мудрість і життєстійкість. У центрі його філософії лежить переконання, що сучасні економічні та фінансові системи є надто складними, щоб їх можна було точно передбачити або контролювати за допомогою традиційних моделей. Талеб виступає проти надмірної віри в аналітику та статистику, адже більшість великих подій – війни, фінансові кризи, проривні інновації виникають як наслідок непередбачуваних явищ, які він називає «чорними лебедями». На противагу традиційним концепціям стабільності, Талеб пропонує філософію «антикрихкості», тобто здатності систем не лише витримувати удари долі, але й ставати сильнішими під їхнім впливом. У цій концепції ризик постає не як загроза, а як джерело розвитку [8].

Крихкість означає нестійкість системи до стресу, коли навіть незначна подія може спричинити її крах (як це було під час фінансової кризи 2008 року). Стійкість, у свою чергу, є лише здатністю протистояти змінам без покра-

щення. Антикрихкість – це найвищий рівень еволюційної адаптації: системи, які здатні використовувати невизначеність на власну користь, зростати через помилки, навчання та експерименти. Талеб вважає, що антикрихкість є природним принципом життя, який ми повинні інтегрувати в економіку, політику, освіту й управління. Маленькі, децентралізовані, адаптивні системи на відміну від великих бюрократичних структур мають більшу здатність до виживання. Він також наголошує на моральному принципі "skin in the game" («ризикуй власною шкірою»): лише ті, хто особисто несе відповідальність за свої рішення, можуть ухвалювати справедливі та ефективні управлінські рішення. З філософської точки зору, концепція Талеба спирається на стоїцизм, прагматизм і постпозитивізм. Вона закликає сприймати невизначеність як невід'ємний компонент буття, а не як аномалію. Це філософія, яка навчає жити в умовах хаосу, використовуючи його як джерело сили та оновлення. Для фінансово-економічних систем це означає перехід від пасивної стійкості до активної адаптації: формування стратегій, що дозволяють системам зростати завдяки кризам, а не руйнуватися через них.

Таким чином, праці Насіма Талеба створюють інтелектуальне підґрунтя для формування нової філософії фінансово-економічної стійкості, яка базується на розумінні ролі ризику, випадковості й хаосу у розвитку цивілізації. Антикрихкість у його трактуванні – це не просто економічна стратегія, а метафізика виживання у світі, де єдиною постійною величиною є зміна. Цей підхід відкриває перспективу переосмислення способів мислення про економіку, управління та розвиток у XXI столітті, надаючи людині і суспільству інтелектуальні інструменти не лише для подолання криз, а й для зростання завдяки ним [9]. Філософія антикрихкості, запропонована Нассимом Талебом, є концептуальним підходом до розуміння систем, що не лише витримують стрес і невизначеність, а й здатні зростати та зміцнюватися під їхнім впливом. На відміну від традиційних підходів до ризику, які орієнтовані на запобігання збиткам та зниження волатильності, антикрихкість акцентує увагу на можливостях, які виникають у результаті непередбачуваних подій та хаосу. У фінансово-економічному контексті антикрихкість означає формування таких структур і механізмів управління, які дозволяють економічним агентам, компаніям і цілим ринкам не лише протистояти кризам, а й отримувати від них вигоду. Це включає диверсифікацію активів, гнучкі бізнес-моделі, децентралізацію ризиків і адаптивні стратегії реагування на непередбачувані зовнішні впливи. На інтелектуальному рівні філософія антикрихкості пропонує новий спосіб мислення про фінансово-економічну стійкість. Вона формує системне бачення економіки, де невизначеність і хаос розглядаються не як загроза, а як джерело інновацій, стійкості та конкурентних переваг. Це підґрунтя створює концептуальну рамку для нової філософії фінансово-економічної стійкості, яка поєднує елементи ризик-менеджменту, стратегічного планування та соціально-філософського аналізу впливу турбулентності на розвиток економічних систем.

Нова філософія фінансово-економічної стійкості – це концептуальний підхід до розуміння та управління економічними і фінансовими системами в умовах невизначеності, турбулентності та високих ризиків. Вона виникає як відповідь на класичні моделі управління ризиками, які прагнули мінімізувати втрати та передбачити всі можливі кризи. На відміну від них, нова філософія орієнтується не лише на витривалість системи, а й на її здатність розвиватися і зміцнюватися під впливом стресу та нестабільності, тобто на концепцію антикрихкості, запропоновану Нассимом Талебом. Основні ідеї нової філософії фінансово-економічної стійкості можна окреслити так: 1) антикрихкість: системи не просто протистоять шокам, а використовують їх для свого зростання та вдосконалення; 2) невизначеність як ресурс: непередбачувані події розглядаються не тільки як загроза, а й як джерело можливостей для розвитку; 3) децентралізація та різноманіття у контексті яких стійкість досягається завдяки різноманітності інструментів, стратегій та підходів, які зменшують системний ризик; 4) принцип «шкіри в грі», націлений на те, що економічні агенти несуть відповідальність за свої дії, що стимулює обережність та інноваційність; 5) гнучкість і адаптивність, в основі яких здатність швидко реагувати на зміни зовнішнього середовища та внутрішніх умов. Отже, нова філософія фінансово-економічної стійкості – це не просто захист від криз, а створення умов, за яких економічні системи стають здатними використовувати невизначеність і стрес для власного розвитку та зміцнення, формуючи динамічну, адаптивну та інноваційну модель економічної діяльності.

Висновки. Таким чином, антикрихкість є не лише практичним інструментом управління економічними системами, а й концептуальною основою для розвитку філософії фінансово-економічної стійкості в умовах глобальної турбулентності. Філософія антикрихкості не обмежується лише практичними рекомендаціями для управління ризиками, вона формує

цілісне мислення про економічні системи в умовах невизначеності. Вона пропонує бачення, у якому хаос, невизначеність та кризи не є загрозою, а стають джерелом можливостей для зростання, інновацій та структурного вдосконалення. Антикрихкі системи здатні адаптуватися до змін, відновлюватися після потрясінь і навіть використовувати стресові події як каталізатор для розвитку. У фінансово-економічній сфері це означає створення організаційних структур, бізнес-моделей та політик, що поєднують гнучкість, диверсифікацію і стратегічне планування, з урахуванням потенційних ризиків та непередбачуваних факторів. Антикрихкість сприяє формуванню більш стійких і конкурентоспроможних економічних систем, які не просто протистоять кризам, а здатні отримувати з них вигоду, підвищуючи власну ефективність та адаптивність. На інтелектуальному рівні антикрихкість закладає основу для нової філософії фінансово-економічної стійкості, де ключові принципи включають системність мислення, здатність до самоорганізації, використання непередбачуваності як ресурсу та інтеграцію соціально-філософського аналізу у процес ухвалення економічних рішень. Вона створює платформу для розвитку стратегій, що орієнтовані на довгострокову стійкість, інноваційність і збалансоване управління ризиками, а також підкреслює необхідність гнучкого реагування на глобальні турбулентності та швидкі зміни ринкового середовища. Таким чином, філософія антикрихкості виступає не тільки практичним інструментом підвищення ефективності економічних систем, а й фундаментальною концепцією для розвитку нового парадигмального підходу до фінансово-економічної стійкості, що відповідає викликам сучасної глобальної економіки. Вона інтегрує економічну практику з філософським розумінням невизначеності та ризику, формуючи новий інтелектуальний фундамент для стійкого розвитку та довгострокової стабільності.

Література

1. Sagala G. H., Őri D. Exploring digital transformation strategy to achieve SMEs resilience and antifragility: A systematic literature review. Journal of Small Business & Entrepreneurship. 2025. Vol. 37, No. 3. P. 495–524. DOI: https://doi.org/10.1080/08276331.2024.2392080

2. Axenie C., Lypez Corona O., Makridis M. A., Akbarzadeh M., Saveriano M., Stancu A., West J. Antifragility as a complex system's response to perturbations, volatility, and time. arXiv preprint, 2023. URL: https://arxiv.org/abs/2312.13991

3. Jones B. Antifragility and the financial system. BIS Review. – Bank for International Settlements, 2025, September 16. URL: https://www.bis.org/review/r250916b.htm.

4. Corvello V., Felicetti A. M., Troise C., Tani M. Betting on the future: How to build antifragility in innovative start up companies. Review of Managerial Science. 2024. Vol. 18, No. 4. P. 1101–1127. DOI: https://doi.org/10.1007/s11846-023-00636-x

5. Corsaro M. F. D. Antifragile crisis communication: An exploratory study. Sinergie Italian Journal of Management. 2024. Vol. 42, No. 3. P. 131–155. DOI: https://doi.org/10.7433/s125

6. Taleb N. N. Fooled by randomness: The hidden role of chance in life and in the markets. New York : Random House, 2001. 316 p.

7. Taleb N. N. The black swan: The impact of the highly improbable. New York : Random House, 2007. 400 p.

8. Taleb N. N. Antifragile: Things that gain from disorder. New York : Random House, 2012. 519 p.

9. Taleb N. N. Skin in the game: Hidden asymmetries in daily life. New York : Random House, 2018. 304 p.

Анотація

Горбуля М. А., Воронкова В. Г. **Філософія ризику та антикрихкості фінансово-економічних систем як нова форма мислення у добу турбулентності (на основі праць Нассіма Талеба).** – Стаття.

У статті досліджується феномен антикарихкості, що розвивається в умовах глобальної нестабільності та економічної турбулентності, що вимагає управління ризиками та забезпечення стійкості фінансово-економічних систем. Дослідження на основі праць Насіма Талеба висвітлює концептуальні засади філософії ризику та антикрихкості як нової форми мислення в умовах невизначеності та непередбачуваності. Це особливо актуально у контексті постконфліктного відновлення економік, де потребується побудова систем, здатних не лише відновлюватися, а й розвиватися завдяки невизначеності Аналіз останніх досліджень показує, що антикрихкість – це перспективний, але ще не повністю розвинений напрямок у гуманітарній науці. Основна мета полягає у виявленні механізмів, через які організації та економічні системи можуть не лише протистояти ризикам і кризам, а й використовувати їх для розвитку, підвищення адаптивності та створення стійких і антикрихких моделей управління. Методологія даної статті базується на міждисциплінарному підході, який поєднує філософський, економічний та системний аналіз концепції антикрихкості та філософії ризику Нассіма Талеба. Показано, що антикрихкі системи здатні зростати та зміцнюватися під впливом турбулентності. Антикрихкість стає основою для розробки стратегій, що дозволяють економічним системам не лише виживати в умовах невизначеності, а й отримувати вигоду від кризових ситуацій. Філософія антикрихкості розширює традиційне розуміння фінансово-економічної стійкості, інтегруючи адаптивність, гнучкість і можливість зростання через стресові події, формуючи новий інтелектуальний фундамент для стійкого розвитку та довгострокової стабільності. Використання

принципів антикрихкості сприяє формуванню нової парадигми економічного мислення, яка орієнтована на довгострокову стійкість, інноваційність і ефективне управління ризиками. Результати дослідження мають теоретичну цінність для розвитку економічної філософії та практичне значення у сфері фінансів, менеджменту й державної політики у періоди турбулентності.

Ключові слова: філософія ризику, антикрихкість, невизначеність, чорний лебідь, Нассим Талеб, турбулентність, фінансово-економічна стабільність.

Summary

Horbulia M. A., Voronkova V. H. **The philosophy of risk and anti-fragility of financial and economic systems as a new form of thinking in times of turbulence (based on the works of Nassim Taleb).** – Article.

The article examines the phenomenon of anti-fragility, which develops in conditions of global instability and economic turbulence, requiring risk management and ensuring the stability of financial and economic systems. Based on the works of Nassim Taleb, the study highlights the conceptual foundations of the philosophy of risk and anti-fragility as a new form of thinking in conditions of uncertainty and unpredictability. This is particularly relevant in the context of post-conflict economic recovery, where there is a need to build systems that are capable not only of recovering but also of developing thanks to uncertainty. Analysis of recent studies shows that anti-fragility is a promising but not yet fully developed field in the humanities. The main goal is to identify mechanisms through which organizations and economic systems can not only withstand risks and crises, but also use them for development, increase adaptability, and create sustainable and anti-fragile management models. The methodology of this article is based on an interdisciplinary approach that combines philosophical, economic, and systemic analysis of the concept of anti-fragility and Nassim Taleb's philosophy of risk. It is shown that anti-fragile systems are capable of growing and strengthening under the influence of turbulence. Antifragility becomes the basis for developing strategies that allow economic systems not only to survive in conditions of uncertainty, but also to benefit from crisis situations. The philosophy of anti-fragility expands the traditional understanding of financial and economic stability by integrating adaptability, flexibility, and the ability to grow through stressful events, forming a new intellectual foundation for sustainable development and long-term stability. The use of anti-fragility principles contributes to the formation of a new paradigm of economic thinking, which is focused on long-term sustainability, innovation, and effective risk management. The results of the study are of theoretical value for the development of economic philosophy and of practical importance in the fields of finance, management, and public policy in times of turbulence.

Key words: philosophy of risk, anti-fragility, uncertainty, black swan, Nassim Taleb, turbulence, financial and economic stability.

Дата надходження статті: 22.10.2025
Дата прийняття статті: 06.11.2025
Опубліковано: 15.12.2025

УДК 140.8:165.74+17.024.4:165.62
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v056.2025.7

О. М. Городиська
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-7665-2185
кандидат філософських наук, доцент,
завідувачка кафедри філософії
Національного технічного університету
«Харківський політехнічний інститут»

Я. В. Тараroєв
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-0734-0804
доктор філософських наук, професор,
професор кафедри філософії
Національного технічного університету
«Харківський політехнічний інститут»

РЕАЛЬНІСТЬ І ДОСВІД У КОНТЕКСТІ ТРАНСГУМАНІСТИЧНИХ ІДЕЙ

Постановка проблеми. Перспективи життя сучасної людини все частіше вимальовують майже фантастичні образи змін, які можуть та навіть мають відбуватися не лише у світі, але і з нею самою. Тут постає багато шляхів, одним із найбільш актуальних з них залишається трансгуманізм, який являє собою широкий філософський та науковий рух, який виступає за використання технологій для фундаментального покращення людського життя та подолання природних обмежень. При цьому найбільш перспективні ідеї трансгуманізму кореняться, зокрема, в прагненні до радикального вдосконалення людських можливостей. Проте, безумовно, хоча ці ідеї обіцяють дуже багато, вони також порушують значні питання, наприклад, етичні та соціальні, як-от: проблем рівності та доступності – бо якщо передові технології будуть дорогими, вони можуть створити нову форму соціальної стратифікації, розділивши людство на «розвинених» багатих та «нерозвинених» бідних. Та не це складає єдину, а, головне, сутнісну проблему. Суворій критиці мають підлягати, насамперед, потенційні непередбачувані наслідки зміни біології людини, а отже руйнування того, що є однією із ключових її складових, та очевидним ризиком зловживання потужними технологіями із безповоротною втратою людиною себе.

Наша самість, людська особистість не є даністю. Це безперервний процес становлення, викуваний у тиглі реальності та очищений вогнем досвіду. Це одночасно суб'єкт, який сприймає світ, і об'єкт, який формується ним, розповідь, яку ми розповідаємо собі, і мінлива мозаїка сприйняттів та відчуттів. Саме через це будь-які втручання в «людське» заради вдосконалення людських можливостей, особливо радикальні, можуть безповоротно змінити як досвід людської самості, так і її реальність. То чи зможе «вдосконалена» людина формувати реальність і переживати істинний досвід, щоб залишитись самістю, Я, собою? Це питання потребує глибокого і всебічного вивчення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зміст «людського» (концентрованого у понятті «людина») не є усталеним у філософії, та й не тільки в ній. Саме тому кожен при формуванні свого знання, уявлення про людину виходить, передусім, із власного досвіду, зі своєї конфігурації реальності. Питання про те, як реальність і досвід формують людину як самість, особистість, є однією із центральних тем у філософії та й у багатьох антропологічних царинах. Людина як самість не є статичною, визначеною сутністю, а радше динамічним та мінливим поняттям, яке постійно формується нашою власною взаємодією зі світом. Отже самість, Я, є продуктом нашого досвіду, і при цьому наше фізичне тіло є фундаментальною частиною нашої особистості. Відчуття, рухи та обмеження нашого тіла формують наше самосприйняття, а як наслідок – і світосприйняття. Спираючись на позиції феноменології можна впевнено стверджувати, що зв'язок між реальністю та досвідом як основою особистості є складним та взаємним. Реальність формує досвід: світ, у якому ми живемо, з його фізичними законами, соціальними нормами та історичним контекстом, забезпечує сировину для нашого досвіду. Досвід формує наше Я, нашу самість, бо наш унікальний життєвий досвід (наші радощі та печалі, успіхи та невдачі тощо) створює нашу особистість, переконання та цінності. Самоаналіз особистості, у свою чергу, формує сприйняття реальності, оскільки наше

© О. М. Городиська, Я. В. Тараroєв, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

відчуття себе впливає на те, як ми інтерпретуємо новий досвід. Ми схильні фільтрувати реальність крізь призму нашої особистої розповіді та переконань. Тому дослідження запропонованої проблематики спирається не лише на роботи авторів, що репрезентують дискурс трансгуманізму (Н. Бостром, Р. Курцвейл, М. Мор, В. Вінджі, інші), які сформулювали основні ідеї та перспективи становлення «нової» людини і створення кращого майбутнього через реалізацію певних ідей та трансформацій. Представники феноменологічної філософії присвятили свої пошуки таким ключовим концептам, як «реальність» та «досвід», поєднавши їх, передусім, із поняттям людського (Е. Гуссерля, М. Мерло-Понті, М. Гайдеггера, М. Шелера, А. Шютца, В. Кебуладзе, М. Мінаков). Вочевидь, обов'язковою складовою запропонованих пошуків стала окремо тема людської тілесності (оскільки саме на трансформацію тіла людини спрямовано, передусім, трансгуманістичну думку), яка вибудовує солідний філософський дискурс, представлений Ж. Лаканом, М. Фуко, Ю. Крістєвою, Е. Гуссерлем, М. Мерло-Понті, Ж.-Л. Нансі, П. Бурд'є, О. Гомілко, О. Дольською.

Мета. Проаналізувати можливості трансформації концептів тілесності, досвіду та реальності (як неподільної єдності в розумінні людського) в перспективі трансгуманістичних пошуків вдосконалення при сучасному зростанні напруги між реальним та віртуальним просторами, враховуючи загрозу їх повного об'єднання.

Методологія. В статті використано екзистенційно-феноменологічний підхід, інформативно-цільовий аналіз матеріалів на тему дослідження, метод оцінювання соціокультурного та філософсько-антропологічного вимірів висунутої проблеми.

Виклад основного матеріалу дослідження. Тож розглянемо, що, власне, пропонують послідовники трансгуманістичних ідей. По-перше, йдеться про радикальне подовження життя: трансгуманісти розглядають старіння як хворобу, яку можна подолати за допомогою наукового та технологічного втручання. Мета полягає в тому, щоб подовжити тривалість життя людини на невизначений термін, або принаймні значно, та викорінити захворювання, які, власне, спричиняють чи супроводжують старіння. Ця концепція часто включає такі технології, як генна інженерія та регенеративна медицина. Другим кроком на шляху трансгуманізму пропонується когнітивне покращення, що зосереджене, передусім, на розширенні людського інтелекту та розумових здібностей. Ці ідеї включають інтерфейси «мозок-комп'ютер» (ІМК) для безпосереднього підключення людського розуму до зовнішньої інформації, а також фармацевтичні та генетичні методи для покращення пам'яті, концентрації та креативності. Третьою складовою є технологічна сингулярність. Як концепція, що широко обговорюється, сингулярність стосується гіпотетичного моменту в майбутньому, коли технологічний розвиток стане неконтрольованим та незворотним, що призведе зрештою до глибоких та безпрецедентних змін у людській цивілізації. Багато трансгуманістів, як-от футуролог Рей Курцвейл, вважають, що це включатиме об'єднання людського та штучного інтелектів. Це неможливо уявити без четвертої ідеї – завантаження свідомості, радикальної ідея, яка пропонує перенесення свідомості людини з біологічного мозку на цифровий субстрат, такий як комп'ютер. Теоретично це дозволило б реалізувати певну форму цифрового безсмертя, коли особистість людини могла б існувати поза її фізичним тілом. Нарешті, п'ятою складовою перемоги трансгуманістичних ідей має стати морфологічна свобода, і от саме цей принцип постає, вочевидь, як найбільш проблемний з усіх. Згідно із цим принципом люди повинні мати право модифікувати своє тіло будь-яким способом, який вони обирають, за допомогою технологій [15]. Цей принцип постає, з одного боку, дійсно як ключовий для багатьох трансгуманістів, оскільки вони вірять в індивідуальний вибір та самокеровану еволюцію. З іншого боку, сама людська природа є дуже нестабільним, невірним, некерованим підґрунтям для справжньої реалізації оптимістичних картин трансгуманістичного майбутнього, хоча ця проблема потребує окремого спеціального дослідження.

Варто ще раз підкреслити, що практично усі трансгуманістичні ідеї виходять із умови фундаментальної змінюваності фізичного боку людини, її тіла (що зрозуміло з точки зору природничого погляду на людину як таку). Тіла, але не тілесності. І тут необхідно підкреслити ще один глибинний зв'язок – тілесності із вже зазначеною неподільною єдністю реальності, досвіду і самості (особистісного Я) як змісту «людського», яке постійно формується нашою власною взаємодією зі світом. Тож перш ніж підходити до радикальних змін в людині, потрібно зрозуміти що і як буде змінюватися, бо це, вочевидь, буде не просто трансформація фізіологічних показників.

Передусім, вивчаючи людське, важливо наголосити, що тілесність є тим вихідним поняттям, яке багато в чому зумовлює весь характер формування людської самості в подальшому. Тілесність як фундамент реальності – це філо-

софський концепт, який постулює тіло як первинний та невіддільний компонент людського існування, знання та досвіду. Тілесність передбачає, що наше розуміння світу – це не просто розумовий чи свідомий процес, а дещо глибоко сформоване нашим фізичним, втіленим станом. Тілесність виходить поза межі простого володіння тілом; вона полягає в тому, щоб бути тілом. Це означає, що наша фізична форма – це не просто посудина для нашого розуму, а саме середовище, через яке ми взаємодіємо зі світом, сприймаємо його та осмислюємо. Даний концепт, підкреслимо, містить в собі кілька атрибутивних умов: 1) єдність розуму і тіла, що передбачає визнання розуму та тіла як інтегрованого цілого. Наші думки, емоції та свідомість не є незалежними від нашої фізичної форми; 2) втілене пізнання, що передбачає, що наші когнітивні процеси, такі як мислення, міркування та сприйняття, глибоко залежать від нашого тілесного досвіду та взаємодії з навколишнім середовищем; 3) наявність суб'єктивного та інтерсуб'єктивного вимірів, що передбачає визнання тілесністю в цілому унікальності (суб'єктивності) нашого життєвого тілесного досвіду для нас, а також формування її нашою взаємодією з іншими тілами та нашим соціальним середовищем (інтерсуб'єктивність); 4) існування поза межами біологічного – це означає, що хоча тілесність і починається з біологічного тіла, концепт поширюється на те, як наші тіла формуються соціальними, культурними та історичними факторами. Тіло є місцем влади, статі, раси, ідентичності тощо.

Отже тіло є вихідним фактором досвіду (оскільки ми переживаємо радість, біль, страх саме через тіло), джерелом сприйняття (оскільки світ відкривається нам завдяки нашим тілесним відчуттям), основою самосвідомості (того, як ми рухаємося, взаємодіємо з іншими, і формує наше усвідомлення себе як особистості), але усе це є лише необхідним субстратом формування тілесності як вихідного елементу людини, людського. В контексті трансгуманістичних перспектив дуже важливо усвідомлювати також фундаментальне значення тілесності у формуванні реальності через досвід. Рефлексію цих питань можна побачити у багатьох мислителів різних епох. Як вказував О. Лосєв, наприклад, в античності буття (як синонім реальності) майже завжди мислилося як живе тіло, яке було не тільки чимось зовнішнім, але, оскільки воно виражало тільки само себе, воно було і чимось внутрішнім. Тож це стало основою його теорії античної естетики як способу життя: «синтез двох рівнів: зовнішнього або того, що проявляє, і внутрішнього або того, що проявляється» [13]. П'єтро Помпонацці вже за доби Відродження, у свою чергу, стверджував, що сама універсальність мислення пов'язана з універсальністю дій людини у повноті її тілесної організації [14]. Гегель у «Феноменології духу» (розділ «Самопізнання» (IV: SelbstbewuЯtsein)) вказував, що через досвід взаємодії з тілом і світом, людина починає усвідомлювати себе як окрему сутність, відмінну від інших, і починає формувати поняття про простір, час та інші фундаментальні категорії.

Сучасними філософами визнається важливість тілесності у процесі породження смислів. У своїй ключовій праці «Corpus» (1992) Жан-Люк Нансі досліджує поняття тіла не як об'єкта, а як суб'єкта, що безпосередньо залучений до процесу мислення. Тіло, згідно з Нансі, є місцем, де відбуваються і створюються сенси, і таким чином воно є не просто оболонкою, а активним «органом думки» [12]. Антропологи вивчають, як різні культури використовують тіло для створення символічних систем, ритуалів, соціальних ролей та інших засобів організації суспільства [11]. Крім того, з культурно-історичної позиції тілесність є культурним утворенням, яке не можна зводити лише до біологічного субстрату – тіла. Вона є культурно опосередкованою і має свій поступ розвитку в онтогенезі. Так, формування тілесності відбувається, з одного боку, під впливом суспільства та встановлених ним культурно зумовлених еталонів та стандартів краси, соціальних установок та очікувань, стереотипів тощо. Інакше кажучи, формування самосприйняття переважно залежить від соціальної оцінки зовнішнього боку індивіда. З іншого боку, формування тілесності є самостійним осмисленням людиною свого тіла та критеріїв його значущості [6].

Проте окремої уваги заслуговує феноменологічна традиція щодо тіла і тілесності, зокрема, позиції Е. Гуссерля та М. Мерло-Понті, бо саме вони започаткували, власне, сучасне бачення цих концептів, і саме вони остаточно поєднали телесність із досвідом і реальністю. Е. Гуссерль в антитезу «об'єктивізму» запровадив поняття «життєвого світу» – світу живого тілесного досвіду, докорінно відмінний від світу, інтерпретованого виходячи лише з наукових положень. У книзі «Криза європейських наук та трансцендентальна феноменологія» [3], яку не було завершено, Гуссерль аналізує кризу європейської філософії та науки, стверджуючи, що «вони відірвалися від свого початкового джерела – «життєвого світу». Цей світ – це світ безпосереднього, дотеоретичного досвіду, в якому ми живемо і діємо. Наука, на думку

Гуссерля, будує свій «об'єктивний» світ, ігноруючи суб'єктивність і досвід, що лежать в його основі, і таким чином втрачає зв'язок із реальністю» [1, с. 56–57]. У своїй роботі «Феноменологія сприйняття» Мерло-Понті виступає проти розколу між розумом і тілом, стверджуючи, що наше сприйняття та розуміння світу глибоко вкорінені в нашому втіленому існуванні. «Живе тіло» (le corps propre) є центральним у його філософії, представляючи тіло як наш основний засіб буття у світі. Це тіло не є об'єктом для наукового вивчення, воно є самим суб'єктом нашого досвіду. Він постулює, що тіло є нашим «загальним засобом володіння світом» [8]. Треба також звернути увагу на роздуми М. Мерло-Понті «про визначення Я як суб'єкта, який викинутий у світ. Останній французький філософ розуміє як прихований горизонт нашого досвіду і як безперервну присутність до будь-якої думки, що її визначає. Світ змінюється в залежності від місця присутності в ньому людини. І вже не свідомість вимальовує картину світу, а реальна присутність мого Я задає його бачення. Від місця присутності мого Я як носія не тільки свідомості, а, перш за все, тіла залежить визначення об'єктивності горизонту. Намагання уявити тіло у фізичних вимірах просторовості сприяло формуванню нової метафори світу» [4, с. 91–92].

Отже можна з упевненістю стверджувати, що будь-які трансформації тіла, а разом із ним і тілесності, здатні радикальнішим чином змінити і досвід, і реальність, яка цим досвідом започатковується. Зрозуміло, що розуміння реальності можна звести до наукового реалізму, проте це жодним чином не допомагає людині прийняти і усвідомити її особистий досвід, бо справжній, дійсно значущий досвід може бути лише індивідуальним. Реальність, в якій живе людина, яку вона формує і яка формує її, завжди є багатовимірним явищем, феноменальним по суті, зумовленим досвідом, зі складними відносинами між різними елементами та процесами, що її утворюють. Отже питання про реальність природним чином виходить у поле внутрішньо-зовнішньої взаємодії світу і Я, досвіду людини, який, крім того, завжди має історичний бік, що лише посилює елемент динамізму в його розумінні [2, с. 67]. Цілком зрозуміло, що в термінах часу в Е. Гусерля «Я є сучасним, що має динамічну... спрямованість. Ця спрямованість говорить також про те, що актуальне буття, яке в своєму осередді є здійсненням себе, своїм горизонтом має здійснене буття, те буття, що стає, і те буття, що ще тільки буде здійснюватися» [7, с. 173]. Через це питання про реальність як певний результат досвіду також стає вкрай важко вирішити, оскільки реальним може бути лише дійсно здобуте. Саме тому досвід слід розуміти, передусім, як *eventum tantum*, чисту подію, яку можна вловити лише в полі феноменологічного горизонту. *Eventum tantum*, як її характеризував Жиль Делез, і є справжньою реальністю, і вона є феноменальною, бо ми «можемо говорити про подію лише як про вже залучену до душі, що її виражає, та до тіла, що її здійснює, але ми були б абсолютно безпорадні, якби говорили про неї без цієї відстороненої частини...» [10, p. 106]. Феноменальна реальність не є теоретичною, вона лише до-теоретична, фактична. Реальність виявляється осередком рухливого і завжди відкритого досвіду, єдністю істинних феноменів, які є дійсними фактами життєвого світу, оскільки «... фактичність є моментом, коли досвід усвідомлює себе як той, що перебуває в умовах відчуженості (буття в світі), впливає на результат сприйняття-конституювання себе. Цей вплив реалізується в практиці» [7, с. 173]. Отже реальність ніколи не є емпіричною, а також не є просто ідеальним уявленням розуму, «вона феноменальна і ґрунтується на індивідуальному здоровому глузді, пов'язаному зі сферою потреб та цінностей людини, а тому передбачає екзистенційне переживання достовірності того, що сприймається, яке, в свою чергу, базується на специфічній чутливості «феноменального тіла» людини» [2, с. 67].

Саме тому найменші зміни, які відбуваються із самим субстратом тілесного (тобто – тіла) як основи досвіду і реальності, викликає каскад змін у сприйнятті і розумінні людиною себе і світу. Пересадка внутрішніх органів (іноді штучних на заміну) людям із вадами (як-от, сліпим, глухим тощо), вживляння штучних кінцівок людям, що їх втратили, пластичні трансформації зовнішності тощо – усе це змінює не просто тіло людини, вона отримує нову вихідну базу для отримання геть іншого досвіду і побудови принципово нової реальності. Не має сенсу зупинятися докладно на усіх можливих модифікаціях змін тілесного компоненту особистості, щоб зрозуміти, якою мірою можна змінити усі те, що складає екзистенційно-феноменологічні виміри людського. Варто підкреслити, що тіло – не те, чого можна позбутися або уникнути, якщо воно стає джерелом проблем для людини, тож зміни, передусім, на рівні світовідчуття, здатні найрадикальнішим чином вплинути на переживання особистістю будь-якої події в її безпосередньому досвіді і не лише в ньому. Неможливість позбутися власного тіла, до речі, добре розглянута Фуко на прикладі болю. «Біль одночасно зближує і від-

даляє нас від тіла. Як би ми не хотіли позбутися власного тіла, щоб не відчувати болю, ми не можемо цього зробити, і це означає, що все, що я знаю про світ, дається мені за допомогою тіла» [9, с. 9]. А тепер можна уявити, що відчуватимете людина, яка роками сприймала біль як даність, коли вона, наприклад, цієї болі раптом позбудеться?

Проте запропоноване трансгуманістами радикальне втручання в саму основу цієї реальності – досвід і, головне, тілесність (через тіло), – зумовлює ще більш радикальні трансформації реальності, бо очевидно, що навіть поза трансгуманістичними ідеями не тільки людина оволодіває технікою, а й сама техніка поступово проникає в наші тіла, як-от: штучні імплантанти органів, кардіостимулятори, різноманітні пристрої тощо. Це може бути плідним полем для аналізу можливих наслідків усіх заявлених трансгуманістами «покращень». Наприклад, занурюючись у віртуальний світ комп'ютерів, людина отримує можливість змінювати і власну тілесну репрезентацію [5], що, вочевидь, усуває відстань між самістю і комп'ютером, включає тіло в інтерфейс, а отже реалізує інший досвід і створює іншу реальність, навіть реальності. Більше з тим, поки реальність сусідила із технологіями Web 1.0 до Web 2.0, досвід людини, здається, не відчував сутнісних впливів, оскільки йшлося просто про посилений інформаційний супровід того, що ми сприймаємо. Проте «нове покоління Інтернету Web 3.0 змогло не тільки об'єднувати інформацію, але й зчитувати її, як це можуть люди, а отже проводити незалежне навчання та отримувати знання за допомогою людиноподібної поведінки. Не випадково Web 3.0 робить можливими створення, наприклад, цифрових близнюків, аватарів, або інших механізмів, які забезпечують людині глибоку участь, своєрідний життєвий досвід та ціннісні виміри, актуальні для користувачів мережі» [2, с. 67], що передбачає для користувачів безпрецедентну інтерактивність, занурення та участь, в тому числі чуттєву. Особливе місце тут посідає концепція метавсесвіту (Metaverse). Як мережа віртуальних світів, зосереджена на соціальній взаємодії, метавсесвіт являє собою майбутні сценарії застосування технологій та способу життя, це новий простір, який має характеристики всебічного переплетення віртуального та реального, надаючи віртуальній реальності нових інструментів впливу на формування як тілесності, так і, відповідно, досвіду людини. Метавсесвіт використовує різні технології, щоб зосередитися на створенні нового простору, який принципово інтегрує реальний фізичний простір та віртуальний цифровий простір, тож за допомогою пристроїв VR та соматосенсорних пристроїв людина більше не обмежена традиційними фізичними умовами, а її занурення у віртуальну реальність значно посилюється, що породжує новий досвід. Зрештою, технологія розширеної реальності (XR) на основі VR/AR/MR остаточно «реалізує стрибок з реального простору у віртуальний простір, потім у об'єднану реальність, де віртуальне та реальне зливаються» [2, с. 68].

Варто підкреслити, що усе це відбувається на базі, так би мовити, природної людської тілесності, без радикального втручання, яке пропонується трансгуманітами. Людина вже суттєво змінилася у своєму екзистенційно-феноменологічному вимірі, і цей процес триває та поглиблюється. Зокрема, це суттєво впливає на саму свідомість людини, оскільки у філософії тілесності «відношення між свідомістю і тілом – «найближча близькість» як буття з Іншим, що утворює горизонт усіх інших речей» [9, с. 9]; і це підкреслює посилення нестабільності самої природи людського. З одного боку здається, що, зважаючи на приклади наведених технологічних зсувів, усі запропоновані трансгуманістами «вдосконалення» (подовження життя, когнітивне покращення, навіть технологічна сингулярність – бо штучні інтелекти (а їх існує досить багато) саме є певною мірою завантаженням значних елементів свідомості на цифрові носії) вже мають місце, і ми тепер просто знаходимося в стані переходу до нового етапу розвитку людського. Проте, з іншого боку, є саме та морфологічна свобода як ключовий принцип трансгуманізму, який передбачає невід'ємне право людини модифікувати своє тіло будь-яким способом за допомогою технологій, оскільки вони вірять в індивідуальний вибір та самокеровану еволюцію. Будь-який вибір, а отже – і відповідальність за наслідки (бо без неї немає справжнього вибору), можливі лише як індивідуальні акти, передусім, на основі власного досвіду і особистісного розуміння реальності, при чому – саме реальності, а не віртуальної модифікованої копії. Але ці індивідуальні вибір та відповідальність, як і протягом усієї історії людства, залишаються сьогодні вкрай проблематичними. Тож без справжньої реалізації саме цього принципу ідеї трансгуманістів виглядають недосяжними та утопічними по суті.

Висновки. Отже світ, безумовно, рухається вперед, значно прогресуючи в технологічній сфері. Немає сумніву, що в подальшому за допомогою мозкових комп'ютерних інтерфейсів бар'єр між реальністю та віртуальністю буде повністю зруйнований. Це, вочевидь, дозволить

користувачам вільно управляти різними частинами свого віртуального тіла своїм розумом та взаємодіяти з віртуальним світом за своїм бажанням. Як наслідок – двостороння функція передачі інтерфейсу «мозок-комп'ютер» зможе передавати користувачеві зворотний зв'язок кількох почуттів через мозкові сигнали, отримувати саме чуттєвий досвід, подібний до того, що сприймається у реальному світі. І саме тому проблеми розуміння того, що є реальність, чим є досвід, яким чином вони зумовлені трансформованою тілесністю, і головне, – чи буде це все саме людиною зрештою, загострюються. Щодо трансгуманістів, то Декларація трансгуманізму виступає за благополуччя всіх істот, що відчувають (чи то штучний інтелект, люди, постлюди чи нелюдські створіння), і зрозуміло, що трансгуманістичні проєкти надихаються очевидним потужним поступом в технологіях. Але усі вони виглядають (принаймні поки) лише загальною принциповою підтримкою цього руху до «покращення», а не справжньою стратегією радикального вдосконалення людських можливостей.

Література

1. Городиська О.М. Пошуки практичної філософії людини на шляху подолання антропологічної кризи. Багатовимірність людини та культури у філософських ландшафтах : монографія / О.О. Дольська, Н.Б. Годзь, О.М. Городиська, Т.М. Дишкант, Ю.С. Тагліна. Харків, 2021. С. 48–75. URL: http://repository.kpi.kharkov.ua/handle/KhPI-Press/55199 (дата звернення: 12.10.2025).

2. Городиська О.М. Проблема досвіду: між реальністю та віртуальністю. Філософія у сучасному світі. Матеріали V міжнародної науково-практичної конференції. *22-24 листопада 2024 р.* Харків, 2024. С. 65–69. URL: https://repository.kpi.kharkov.ua/handle/KhPI-Press/83959 (дата звернення: 30.09.2025).

3. Гуссерль Е. Криза європейських наук і трансцендентальна феноменологія. Вступ до феноменологічної філософії. *Філософська думка.* 2002. № 3. С. 134–149.

4. Дольська О.О. Метафора сприйняття світу в контексті роздумів про кризу метафізичного дискурсу. *Вісник Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди. Серія: Філософія.* 2019. Т. 1. № 52. С. 86–99. URL: https://repository.kpi.kharkov.ua/handle/KhPI-Press/48160 (дата звернення: 10.10.2025).

5. Корабльова В.М. Віртуальна тілесність як зникнення поколіннєвої ідентичності. *Покоління в полі культури: множинність репрезентацій* : монографія. Харків, 2009. С. 118–127.

6. Лєбєдєва Г.В. Соціально-філософський аналіз явища тілесності. *Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства.* 2011. № 6. С. 58–64.

7. Мінаков М.А. Питання про досвід у формулюванні феноменологічної герменевтики: відповідь з позиції трансцендентальної філософії. *Практична філософія.* 2004. №1. С. 167–174.

8. Мерло-Понті М. Феноменологія сприйняття. / пер. з фр., післямова та прим. О. Йосипенко, С. Йосипенко. Київ : Український Центр духовної культури, 2001. 552 с.

9. Чміль Г.П. Тілесний ландшафт у сучасному культурному полі. *Культурологічна думка.* 2016. № 10. С. 7–12. URL: https://www.culturology.academy/wp-content/uploads/KD10_Chmil.pdf (дата звернення: 7.10.2025).

10. Deleuze G. The Fold: Leibniz and the Baroque / foreword and trans. by Tom Conley. London : The Athlone Press Ltd. 1993. 168 p.

11. Douglas M. Natural Symbols: explorations in cosmology. London and New York : Routledge Classics, 2003. 240 p.

12. Nancy J.-L. Corpus / trans. by Richard A. Rand. New York : Fordham University Press, 2008. 177 p.

13. Obolevitch T. Christian Philosophy and the Name of God: Aesthetics as a Way of Life According to Aleksey Losev. *Journal of Eastern Christian Studies.* 2019. Vol. 71. Issue 1–2. P. 93–106. URL: https://doi.org/10.2143/JECS.71.1.3285909 (дата звернення: 30.09.2025).

14. Pomponazzi P. Traitй de l'immortalitй de l'вme: Tractatus de immortalitate animae / йtabli et traduit par Thierry Gontier. Paris : Les Belles Lettres, 2012. 200 p.

15. The Transhumanist Reader: Classical and Contemporary Essays on the Science, Technology, and Philosophy of the Human Future / Ed. by Max More and Natasha Vita-More. Wiley-Blackwell, 2013. URL: https://www.filosoficas.unam.mx/docs/611/files/Sesion%2016/The%20Transhumanist%20Reader%20%202013.pdf

Анотація

Городиська О. М., Тараroєв Я. В. **Реальність і досвід у контексті трансгуманістичних ідей.** – Стаття.

В статті пропонується проаналізувати можливості трансформації концептів тілесності, досвіду та реальності (як неподільної єдності в розумінні людського) в перспективі трансгуманістичних пошуків вдосконалення при сучасному зростанні напруги між реальним та віртуальним просторами, враховуючи загрозу їх повного об'єднання. Стаття побудована на використані екзистенційно-феноменологічного підходу із залученням оцінювання соціокультурного та філософсько-антропологічного вимірів висунутої проблеми. Стверджується, що реальність і досвід формують людину як самість, особистість. Людина не є статичною, визначеною сутністю, а радше динамічним та мінливим поняттям, яке постійно формується нашою власною взаємодією зі світом. При цьому наша тілесність, базована на фізичному тілі, є фундаментальною частиною нашої особистості.

Отже, спираючись на позиції феноменології і враховуючи фундаментальність тілесності у дослідженні, зазначається, що навіть найменші зміни, які відбуваються із самим субстратом тілесного (тобто – тіла)

як основи досвіду і реальності, викликає каскад змін у сприйнятті і розумінні людиною себе і світу, що продемонстровано на прикладі існування різних варіантів реальностей, започаткованих завдяки сучасним технологіям. Йдеться про віртуальну реальність (VR), доповнену реальність (AR), змішану реальність (MR), концепцію метавсесвіту, а також технологію розширеної реальності (XR) на основі VR/AR/MR, яка здатна остаточно реалізувати стрибок з реального простору у віртуальний простір, а потім у об'єднану реальність, де віртуальне та реальне зливаються. Й усе це відбувається на базі, так би мовити, природного тіла людини і побудованої на ньому тілесності. Тому запропоноване трансгуманістами радикальне втручання в саму основу справжньої реальності – досвід і, головне, тілесність, – зумовлює ще більш радикальні трансформації реальності. Підкреслюється неможливість реалізації ключового для трансгуманістів принципу морфологічної свободи, який передбачає невід'ємне право людини модифікувати своє тіло будь-яким способом за допомогою технологій, оскільки вони вірять в індивідуальний вибір та самокеровану еволюцію. Проте будь-який вибір, а отже – і відповідальність за наслідки, можливі лише на основі власного досвіду і особистісного розуміння реальності, при чому – саме реальності, а не її віртуальної модифікованої копії. Тож, зважаючи на проблематичність реалізації саме цього принципу, ідеї трансгуманістів виглядають на тепер недосяжними та утопічними по суті.

Ключові слова: людина, трансгуманізм, реальність, досвід, тілесність, віртуальна реальність, метавсесвіт.

Summary

Horodyska O. M., Tararoev J. V. **Reality and experience in the context of transhumanist ideas.** – Article.

The article proposes to analyse the possibilities of transformation of the concepts of corporeality, experience, and reality (as an indivisible unity in the understanding of the human) in the perspective of transhumanist pursuits of enhancement amidst the contemporary growth of tension between the real and virtual spaces, considering the threat of their complete merger. The article is based on the use of an existential-phenomenological approach, involving an assessment of the sociocultural and philosophical-anthropological dimensions of the raised problem. It is asserted that reality and experience form the human as a self, a personality. The human is not a static, defined essence, but rather a dynamic and changeable concept that is constantly formed by our own interaction with the world. Moreover, our corporeality, based on the physical body, is a fundamental part of our personality.

Thus, based on the tenets of phenomenology and considering the fundamental nature of corporeality in research, it is noted that even the slightest changes occurring within the very substratum of the corporeality (i.e., the body) as the foundation of experience and reality, trigger a cascade of changes in a person's perception and understanding of themselves and the world. This is demonstrated by the example of various reality variants enabled by modern technologies. This includes Virtual Reality (VR), Augmented Reality (AR), Mixed Reality (MR), the concept of the Metaverse, as well as the Extended Reality (XR) technology based on VR/AR/MR, which is capable of ultimately realising the leap from real space into virtual space, and subsequently into a unified reality where the virtual and the real merge. And all this occurs based on the, so to speak, natural human body and the corporeality built upon it. Therefore, the radical intervention proposed by transhumanists into the very foundation of true reality – experience and, most importantly, corporeality – causes even more radical transformations of reality. The impossibility of realising the key transhumanist principle of morphological freedom is emphasised. This principle entails the inalienable right of a person to modify their body in any way using technology, as they believe in individual choice and self-directed evolution. However, any choice, and thus responsibility for its consequences, is only possible based on one's own experience and personal understanding of reality – specifically, of reality, and not its virtually modified copy. Thus, considering the problematic nature of implementing this very principle, the ideas of transhumanists appear currently unattainable and essentially utopian.

Key words: human, transhumanism, reality, experience, corporeality, virtual reality, metaverse.

Дата надходження статті: 20.10.2025
Дата прийняття статті: 31.10.2025
Опубліковано: 15.12.2025

УДК 122/129+572+569.9
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v056.2025.8

Л. С. Городнюк
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-1411-3527
аспірантка кафедри філософських і соціологічних студій та соціокультурних практик Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»

ЦИФРОВА ЛЮДИНА В ПОКОЛІННЄВОМУ АСПЕКТІ ТА ДЕЯКИХ ФЕНОМЕНАХ СОЦІАЛЬНОЇ СТРАТИФІКАЦІЇ

Постановка проблеми. Сьогоднішній людський ресурс планети Земля, що «занурився» в життя в імерсивних технологіях, крокує далі, в креації і розвитку штучного інтелекту на шляху до «точки сингулярності». Феномен, котрий ще нещодавно сприймався як квазіфрактальний обрій майбутнього, стає частиною повсякденної діяльності і диктує нову онтологію «людина-машина» – свої умови існування цифрової людини у нерозривній взаємодії з пристроями. Один із креаторів і популяризатор штучного інтелекту Бен Герцель вважає, що «зверхінтелект», який згодом зможе жити як вид, самостійно від людини, має потенціал до народження впродовж найближчих трьох років (його поява у 2027, на думку дослідника, дорівнює 70%) [5].

В даній статті колективна людина розглядається як людський капітал цифрової доби, в диференціації поколінь та відкритості до інновацій, соціальних процесів та викликів. Оскільки населення планети старішає, а розвиток технологій передбачає активне залучення цифрової людини в діяльність, в матеріалі досліджується аспект «срібної економіки» [6], як можливого вектора соціокультурного та соціоекономічного розвитку неоантропа в найближчій перспективі. Технологічні, еволюційні, соціальні, соціально-політичні, міграційні процеси, в свою чергу, змінюють форми відносин людини і суспільства, людини і грошей, людини і цінностей, тож провокують велику низку нових феноменів сьогодення – соціальні типи та класи.

Об'єктом дослідження постає колективне людство в контексті процесів цифровізації та еволюційних змін. *Предметом дослідження* є колективна цифрова людина в поколіннєвому аспекті та феноменах соціальної стратифікації, зумовлених цифровою добою.

Виклад основного матеріалу дослідження. Цифрова людина – це мільярди різних облич, історій і цінностей (в тому числі різних і полярних поглядів, і різного ставлення до цифрового буття), що мешкають у цифровому вимірі – новій онтологічній та соціокультурній ойкумені гомо сапієнса, але гомо сапієнса не вчорашнього, а трансформованого, суттєво відмінного від найближчих пращурів – людей XX сторіччя, а тим більше попередніх поколінь.

Термін «24/7/365» став характерним маркером епохи, підкреслюючи, що скільки би не було часу на годиннику, якими би не були домовленності та правила, сам факт того, що сучасна людина має сталу звичку дивитися в гаджет і перевіряти повідомлення, вона є *відкритою інформаційною системою* (цифрові люди листуються в чатах без обмежень, не переймаються пізнім часом чи вихідними, чим дратують один одного, втручаються в життя, змінюють плани, впливають на серйозні обставини і нервову систему, але загалом залишаються вірними образу життя і таким моделям поведінки). Homo Digitalis мислить здебільше швидко, приймає рішення оперативно (така практика і такі властивості є соціально схваленими, які не прийнято ставити під сумнів), під впливом високого темпу життя, інформаційного тиска і нескінченного «шуму», спираючись на власний світогляд, на власну картину світу, які, в свою чергу, теж сформувалися на запропонованих медіа і суспільством інформаційних і маркетингових трендах в умовах інтенсивного впливу [4]. Цифрова людина – юзер численних і постійно оновлювальних програм. Для виробництва продукції *homo digitalis* завантажує, вдосконалює і юзає програми і застосунки – форма і швидкість діяльності превалюють над змістом.

Формулювання мети статті. *Метою дослідження* є систематизація філософського та міждисциплінарного гуманітарного знання про цифрову людину в поколіннєвому аспекті та деяких феноменах соціальної стратифікації. Цифрова людина або її антропологічний синонім Homo Digitalis – феномен відносно новий, але в західній цивілізації – саме там, де відбулася цифрова революція, його дослідження почалися разом з першим усвідомленням соціально-історичного повороту. Одним з перших

© Л. С. Городнюк, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

дослідників став Марк Пренскі, який ще в матеріалі 2001 року [4] запропонував і досі актуальні поняття Digital Natives (тубільці цифрового світу, молоді люди, які не бачили світ без комп'ютерів та пристроїв) та Digital Immigrants (цифрові мігранти, люди, чиє життя розгортається в цифрову епоху, але їхній світогляд формувався за інших умов і вони пам'ятають життя без гаджетів). Чим молодше індивід (вік, безумовно, корелює з його «цифровістю»), тим менше в ньому інтенції на фізичний світ, – його життєвою і культурною ойкуменою зоною психологічного комфорту та епістемологічним полем є гіперреальність.

Вважається, що *люди одного покоління створені спільною історією і тому схожі між собою світоглядно*: вони зростали в однаковій соціокультурній реальності – схожих умовах, традиціях і соціальних контекстах, приймали на себе однакові історичні виклики і складали певні життєві екзамени, мали однакові радощі, спільні свята, схожі смаки і культурний репертуар, отримували ззовні однакові сенси і наративи, що разом з образом і правилами життя, впливало на картину світу, цінності, погляди і світогляд загалом [2, 7, 11]. Окрім соціального контексту, теорія поколінь враховує технологічні звички, кар'єрні та трудові очікування (погляд на роботу та принципи/підходи/ідеї самореалізації) та, що для даної роботи, є принциповим чинником – комунікаційну і, зокрема, цифрову поведінку. З певним світоглядним надбанням і своєю інформаційною картиною світу кожне з поколінь взаємодіє у цифровому світі (на власному етапі життя і зі своїм ставленням і рівнем адаптації у «цифру» (ступенем занурення чи готовності до цифрової інтеграції).

Тубільці цифрового світу ніколи не мешкали в світі без гаджетів; найстарші з них маленькими сіли за комп'ютер і зрослися з ним, а найменші – це діти цифрового різноманіття, які поводяться «на ти» з будь-яким девайсом, асмартфон–цепростоважливачастинаїхньоїсутності. *Цифровими тубільцями* можно вважати покоління Y (міленіали або ігреки), народжене в 1980–1996 р.р., покоління Z (зумери чи хоумлендери), народжене в період 1997–2012 та покоління Альфа (Gen Alpha), що з'явилося на світ після 2010 року до середини 2020-х, покоління Бета, що починає приходити у світ в 2025 році. З причини того, що цифрові технології розвивалися нелінійно у світі, а світові події по-різному впливали на колективну свідомість людей і дітей різних континентів, країн та менталітетів, цей корелят треба враховувати: наприклад, міленіали (народжені у 1980–1996 р.р.) у США – це фактично справжні Digital Natives, які зростали з комп'ютерами, а люди цієї генерації у Радянському Союзі в реальному житті почали користуватися електронно-обчислювальними машинами не з дитинства, а коли були старшокласниками, студентами або навіть батьками.

Наймолодше покоління на планеті Земля – це генерація Бета. Старші з них тільки народилися (у 2025 році), а всі решта з'являться на світ упродовж найближчих 14 років, до 2039 року. Із тих, хто вже має особистісті та колективні риси, та потрапляє у фокус уваги дослідників – це покоління Альфа (яких ще називають «дітьми смартфонів», Google babies, поколінням «дзен», «дофаміновим поколінням»), що народжувалося у період 2010–2025 років. Станом на 1 січня 2022 року діти віком до 14 років становили 14,93% населення України [10]. Власне в назві генерації сказано все, що доречно говорити: «діти смартфонів» – не просто цифрове покоління, а його дітище, якщо для «зумерів» цифра – це здобута їхніми батьками ойкумена, то для Альфа – це рідний простір, в якому вони народилися. Альфа-покоління з юних років демонструє дива у цифровій творчості. На тлі моди «на психологію», яка притаманна їхнім батькам, їм нічого не забороняють, їх не карають, до них прислуховуються. Самоповага, індивідуалізм, «здоровий егоїзм» та збереження «власних кордонів», власна думка та позиція і вміння відмовляти – колективні властивості Google Babies. Між тим, критики вбачають цілу низку викликів, з якими Альфа-поколінню буде складно впоратися: їх не виховували стоїками для кризових форм життя.

Поки альфа-генерація дорослішає, сьогодні уособленням цифрового покоління, портретом цифрової людини є Z Generation (інакше – «зумери», «хоумлендери», «домувальники») [11]. Незважаючи на місце свого народження, темпи і особливості цифрового розвитку на їхній батьківщині, зумери (як і альфа) – digital natives і total digital. Коли вони почали робити перші кроки, розуміти і сприймати світ, то світ уже був наповнений гаджетами (хай і не сучасними), інтернет був, необмежений доступ до усілякої інформації був, ігри на смартфонах були, певні транзакції відбувалися, часто матусі 1990–2000-хх розважали своїх немовлят шариками та іншими електронними рухомими об'єктами на екрані телефона.

«Зумер» – людина тонких і вразливих внутрішніх налаштувань. Він потребує атмосфери довіри, любові, душевного комфорту. Він знає, де шукати їх у вимірі онлайн, а у фізичному вимірі йому нескладно роз-

губитися: в офлайн-бутті хоумлендер дуже чутливий, вразливий, цілком залежний від умов, де розгортається його буття, від «вібрацій» моменту «тут-і-тепер». Представники цього покоління чесні, вірні, чутні до партнерів і людей, з якими живуть життя, здебільше позбавлені непомірних фінансових амбіцій, жаги до привласнення, влади (лише 6% наголошують, що їхня головна мета – досягти керівної посади) [1]. Для них споживання – це володіння, не власність, а доступ і право на користування.

Цифрові покоління, що стають головною робочою силою планети, все частіше відмовляються від здобуття вищої освіти (хоча університетський диплом залишається для них цінним надбанням, але не будь-якою ціною: у 2025 році 31% Z Generation та 32% Y Gen заявили, що вирішили не здобувати вищу освіту) та навчання на курсах, які потребують часу (це пояснюється тим, що актуальні навички та кар'єрні процеси застарівають швидкіше, ніж людина встигає накопичити досвід) [1].

Вчені пророкують *парадоксальний дихотомічний епохальний конфлікт – між «дитям цифрової доби», хоумлендерами, і «дітищем» цифрової доби, штучним інтелектом, між статусом головної робочої сили планети і перспективою отримати статус першого безробітного покоління*: за прогнозами експертів Z Generation може стати безробітним вже в 2030 році (через 5 років зумери становитимуть 30% світового ринку праці, але проблема в тому, що вакансій може не залишитися – їх просто замінить ШІ (компаніям буде вигідніше поставити робота на місце початківця, ніж навчати його з нуля з ризиком, що він піде до конкурентів). Прогнозується, що до 2030 року покоління Y та Z становитимуть 74% світової робочої сили, тому вони – потенціал і рушійна сила найближчого майбутнього [1] (уже зрозуміло, що в гібридному партнерстві або в екзистенційному конфлікті зі штучним інтелектом) [5].

Покоління Y (інакше – міленіали або генерація Next) – це люди, які за різними класифікаціями народилися в період між 1979–1980 та кінцем 1980-хх-початком 1990-хх років (такий інтервал у визначенні покоління зумовлений різним цивілізаційним розвитком країн і континентів саме у фазі переходу від інформаційної доби до цифрової (постінформаційної). Пострадянські «ігреки» – прикордонне покоління цифрової доби: вони застали те, що називається «мерехтінням» попередньої доби або «аналоговим слідом», у дитинстві встигли насолодитися радощами реального світу, але на відміну від Х-покоління, яке дорослим вмикалося в інтернет-середовище, покоління Next адаптувалося до дигітального життя в ніжному віці, тому не вважаються не «мігрантами», а «рідними» дітьми «цифри». Міленіали – творчі життєлюби, для яких «немає нічого неможливого»: вони вміють працювати і наполегливо йти до мети, але й люблять «пожити для себе», мандрувати, змінювати життєву атмосферу [1, 11].

«Цифрові мігранти» повноцінно існують в новій парадигмі, але їхня онтологічна проблема в тому, що пристосувавшись до гіпердинамічного і хаотичного світу, вони все одно міряють життєустрій порядками доцифрової ери і, в своєї неспинній внутрішній рефлексії інтуїтивно тяжіють до атракторів минулого життя, до зрозумілих умов єдиного, фізичного, доцифрового виміру з нормованими робочими графіками, вихідними днями і відпустками, активним дозвіллям і очікуванням медійних програм, пісень і кіновідеострічок, які ставали справжніми незабутніми подіями, а зараз стали нескінченним масовим контентом, що обвалюється спамом, варто тільки увійти в будь-який додаток. На зорі життя digital immigtrants пізнали щастя природного буття, провівши дитинство в іграх, на деревах, на морі і в річці, з дідом на риболовлі, не поспішаючи на вечірні медії, бо на дворі друзі, щастя безтурботності і щастя пізнання великого світу.

Безумовно, це залишило вагомий, ключовий слід: в противагу сучасному феномену «цифровий слід», який залишає людина своїм буттям у цифровому просторі, ми пропонуємо термін «*аналоговий слід*» як сукупність спогадів, уявлень і репрезентацій людини про її фізичне життя, образ аналогового Я, живої людини та її конструювання власної особистості як цілісної сутності без технологічного розширення і підключення до мережі.

Цифрові мігранти пройшли весь шлях еволюції цифрової людини, фактично з нуля. Серед них виокремимо Мовчазне покоління (Silent Generation), народжене в інтервалі з 1923–1925 р.р. до 1942–1946 р.р., покоління Бебі-бумерів (Baby Boom Generation), що прийшло у світ між 1943–1946 р.р. та 1960–1964 р.р. та покоління Х (Generation X) або Невідоме покоління, що почало свій життєвий шлях між 1961–1965 р.р. – 1980–1983 р.р.

Покоління Х країн пострадянського простору – люди драматичної долі, які після нетривалого спокійного дитинства, весь інший час живуть в режимі незупинних трансформацій, криз, викликів, революцій та епідемій. Отримавши в радянському дитинстві дуже чіткі відповіді на питання «що таке добре» і «що таке

погано», після розпаду тоталітарної країни «люди Х» втратили духовні орієнтири та соціальну опору, залишившись розгубленими на руїнах зниклої країни та навіяних ідеалів. Їм судилося конструювати нову зовнішню реальність і реконструювати власну внутрішню особистість. Ці умови сформували індивідуалістів, борців, стоїків, скептиків, для яких власні сили, воля і працездатність – головна адаптивна властивість.

«Бебі-бумери» (Baby Boom Generation) народжені у Другу Світову або після неї. Найстарші з них з дитинства знайомі з труднощами, здебільше мали родинні втрати, знали і бачили багато горя, знайомі з дефіцитом елементарних речей, дефіцитом уваги своїх батьків, що відбудовували країну, весь час працювали і власну наполегливість, самовідданість і надійність передали дітям. Молодші бебі-бумери дуже сучасні: їхнє дитинство – це «відлига», це час великих будівництв, перші новобудови і комфортні на свій час квартири, перші платівки з рок-н-рольними мелодіями і навіть тяжким хеві-металом та інші, практично заборонені атрибути «буржуазної» культури – джаз, джинси, яскраві аксесуари, дефіцитні жувальні гумки, медіапостери тощо. На відміну від старших бебі-бумерів, близьких до традиціоналістів, молодші стали уособленням першого покоління свободи на теренах колишнього СРСР та в країнах Варшавського договору. Разом з інноваціями свого дитинства та юності, ці люди отримали і назавжди зберігли відкриту пізнавальну позицію, здатність не таврувати нове, цікаве, незвичне, а з інтересом ставитися, осягати, вбудовувати в життя. Сьогодні старші бумери – це часто критики сучасного життя, неоліберальних тенденцій розвитку, серед них багато «цифрових робінзонів» тощо, а молодші – «просунуті» старші друзі своїх онуків-зумерів, адаптовані до сучасного і зокрема цифрового життя, активні юзери.

На поточний момент на планеті налічується понад 1 мільярд людей у віці 60 років. Через 25 років, до 2050 року, кожна шоста людина на Землі (22%) і чверть населення Європи і Північної Америки, а саме 1,5 мільярди землян, будуть у віці понад 65 років [8]. Цілком природньо, що такі глобальні обставини потребують значних інвестицій в соціальну підтримку, на пенсії та охорону здоров'я. Але існує альтернативний погляд про соціальну роль п'ятої частини людства: їхній життєвий досвід, компетентність в численних питаннях, мода на «психологічну молодість» та соціальну активність і розвиток впродовж життя можутьс стати ресурсом для так званої «сріблної економіки», коли люди похилого віку із звичної ролі споживача заслуженої соціальної допомоги стає активним соціальним гравцем, співучасником і генератором створення суспільних благ. В ООН наполягають, що у випадку забезпечення доступу до нових технологій, «срібне» покоління в змозі забезпечити суттєвий внесок у прогрес людства. Термін «срібна економіка» вперше пролунав в офіційній риториці у 2005 році в на конференції Європейської комісії на тему старіння населення. За десять років по тому бельгійський економіст Девід Іток у своїй доповіді Європейській комісії сформулював поняття «срібна економіка» як «використання можливостей людини в період часу, який називається «старіння», а також задоволення кількості потреб нового ринку послуг для людей похилого віку». Тобто зрілі люди водночас стають і драйверами економіки (учасниками процесів) і споживачами [6]. В сучасних звітах «срібна економіка» визначається як сфера економіки, що охоплює виробництво та надання послуг, які орієнтовані на потреби та реалізацію потенціалу населення старшого віку. Для української економіки такий шлях є актуальним, а на тлі демографічної катастрофи, що виникла після повномасштабного вторгнення росії в Україну на тлі попередньої демографічної кризи, може бути рятівним. Створення для соціально активних людей у віці 50+ років умов для працевлаштування, самозанятості та інших видів професійної та творчої самореалізації може позитивно знизити бюджетне навантаження, усунути дефіцит робочої сили в низці важливих напрямків та активувати споживчий ринок. Срібна економіка – це не лише виробництво товарів та послуг для літніх людей, а набагато ширший спектр діяльності, зокрема «срібна промисловість», соціальні інновації та геронтологія». Науковці вважають, що цей напрямок стане в майбутньому одним із важливих чинників економічного зростання та інновацій, а літні люди – його новим ресурсом.

Інноваційні зміни впливають не тільки на ціннісні орієнтири та соціальну поведінку цифрової людини, а і на глобальну соціальну стратифікацію. Онтологія цифрового життя в розмаїтті безперервних віртуальних процесів, яка дивним чином нашарувалася на гостросюжетну історично-подієву драматургію сучасності, спровокувала ще низку соціальних феноменів: деякі формувалися як суто цифрові тенденції, інші були спровоковані метаморфозами фізичного буття, але врешті-решт стали системними явищами буття цифрової людини. Окрім цифрової еліти (власників цифрових гігантів та автор-

ських прав на популярні та затребувані цифрові сервіси) та технократів нової хвилі (IT-фахівців у всьому розмаїтті сфери), інформаційне та постінформаційне суспільство детермінувало виникнення і становлення інших класів. «Інтелектуальні робітники» (knowledge-workers), тобто всі працівники інтелектуальної сфери, у Елвіна Тоффлера отримали назву *когнітаріата* (від англ. «cognition» – «пізнання», «сприйняття», та слова «пролетаріат»). В теорії когнітивного капіталізма та власне у Тоффлера йдеться про клас інтелектуалів – людей, що виробляють знання, який виокремився і став помітним за рахунок їхнього різкого збільшення в інформаційну добу. Тоффлер пішов на порівняння когнітаріату з пролетаріатом: «З малою кількістю зайнятих фізичною працею в економіці «пролетаріат» зараз перебуває у меншості та більше замінюється на «когнітаріат». У міру становлення суперсимволічної економіки пролетар стає когнітаристом». Дефініції «когнітаріат» та «когнітарій» закріпилися не тільки в сучасних соціальних науках, а і стали неабияк популярними в сучасному лексиконі та повсякденному житті представників цього класу, але в більш широкому узагальненому значенні класа інформаційників – людей з високим рівнем освіти (формальної та неформальної) і розвинутих комунікативних та цифрових навичок, працюючих або залучених в цифрову сферу (креативників, копірайтерів, дизайнерів, розробників, комунікаторів) – інтелігенцію сучасності, яка вважаються соціально затребуваним, *креативним* класом. Частина когнітаріата (у відсутності достовірних соціологічних досліджень з великими вибірками, ми не можемо наполягати, але впевнено припустимо, що частина незначна) має постійну роботу з офіційно укладеними відносинами, соціальним пакетом, статусом платника податків, іншими ознаками правової захищеності та заробітною платою. Сьогодні цих людей відносять до «вищого середнього» класу та називають *саларіатом* (англ. salariat від salary – зарплатня). Ще наприкінці 1990-их – початку 2000-их відбулося формування та виокремлення соціальної групи людей переважно з віддаленим видом зайнятості, який став популярним саме завдяки цифровізації – *фрилансерів*. Цікаво і навіть дивно, що більше ніж за два десятиріччя один з найпоширеніших видів самозайнятості та інтелектуальної діяльності, який став невід'ємною частиною сучасної культури, постінформаційного суспільства і розповсюдженим явищем, так і не отримав нормативно-правового статуса. Ми під фрилансом розуміємо вид самозайнятості, який здійснюється дистанційно від замовника, без оформлення часто без оформлення офіційних трудових відносин і передбачає фактичне виконання обсяга роботи за домовленістю. Постійні трансформаційні процеси не скорочують, а навпаки – збільшують кількість фрилансерів, а також поширюють інші моделі *віддаленого найма*, *часткової* чи *тимчасової зайнятості, короткострокових контрактів,* так званих «гнучких» форм і графіків залучення цифрових працівників. Когнітаріїв надзвичайно багато на тлі соціальних трендів, інтелектуальної моди та суспільної логіки розвитку, але вони стали своєрідною цифровою богемою – обдарованими людьми з великим розвинутим потенціалом та нестабільною затребуваністю на тлі хаотичних суспільних процесів, нерегульованого ринка інформації та соціальних комунікацій. В певних контекстах когнітаріат відносять до прекаріату. Автор терміну «прекаріат» (від трансформації англ. *precarious – нестабільний, негарантований, ризикований*, на кшталт слова *пролетаріат*), економіст Гай Стендінг розуміє під цим поняттям людей різних професій та верств населення – інтеліген-цію, імігрантів, представників середнього класу, які за різних причин, детермінованих тенденціями розвитку сучасного суспільства, мають ненадійні або мінливі трудові відносини, стикаються з проблемами на ринку праці, втрачають роботу, фрілансерів, самозайнятих підприємців на тлі особистих невдач і руйнування структур соціальної допомоги і захисту, живуть в умовах *прекарності*. Головний виклик, що постає перед прекаріатом і зумовлює образ та драму його життя – нездатність побачити свій завтрашній день і хронічне перебування в зоні ризику – ризику втратити квартиру, оренду, кредити, страх не зуміти оплатити базові особисті та родинні потреби, отримати медичну допомогу. «...Щоденне життя перетворюється на *прекаритет*. Планувати наперед неможливо, стабільний графік виключено. Будь-яка робота моментально з'являється і зникає, відповідальність за пошук нової лежить на тобі самому. Ти маєш перебувати у стані постійної готовності. Передбачуваний дохід, заощадження, зрозуміла «професія» – все це тепер стосується іншої історичної дійсності», – це цитата із культового культуролога і філософа Марка Фішера, котрого ще за життя називали тонким знавцем інформаційної доби, а після його самогубства на тлі депресії він став культовою постаттю культури цифрової доби.

Так само як Друга Промислова Революція та індустріальне суспільство масовим відкриттям виробництв викликали запит на робочий клас, Третя та Четверта Промислова революції

спровокували запит на інформаційників – креативний клас на перетині сучасних технологій, медіа та гуманітаристики. Когнітаріат став головною виробничою силою та інтелектуальним флагманом цифрової доби. Масове виробництво інформації (створення, копіювання, поширення, просування, оптимізація в пошукових системах, таргетинг тощо) викликає масову потребу в інформаційному фахівцеві, але на тлі спрощення процесів, вдосконалення цифрових інструментів знецінює цього «пересічного інтелектуала» в умовах найманої праці та робить категоріально доречним його поєднання з «робочим» класом. Із потенціального «вищого середнього класу», рушійної сили суспільства та його інтелектуального обличчя, когнітарій перетворився на прекарія з екзистенційним викликом виживання. Тренд часу і характерна властивість когнітаріїв – постійно вчитися, набувати нового досвіду та навичок: людина, яка щодня професіонально працює в інформаційних технологіях, практично весь час осягає щось нове. Сильна сторона когнітаріата як системи – *адхократична* сутність: когнітивна гнучкість, творча домінанта, професійна адаптивність, здатність і готовність до змін. Але парадокс постінформаційної доби в тому, що її рушійна сила, її креативний клас, як цифрова богема доіндустріального періоду – соціально незахищена, часто не затребувана, вразлива і живе своє життя в парадигмі ризику.

Висновки. Турбулентність не зупиняється, а підвищується. Трансформації стають буденністю і своєрідною нормою. Невизначеність – одна з найхарактерніших властивостей цифрової доби. Еволюція сягає парадоксальної точки цивілізаційного хронотопу, коли аналоговий світ та доцифрова економіка залишаються у минулому (остаточну крапку в цьому ставить штучний інтелект, який експоненційно інтегрується в життя кожної індивідуальної та колективної людини, і формує гібридну людино-машинну онтологію), але на тлі цього «діти» цифрової доби – «цифрові тубільці», своїм покоління̈вим ресурсом не в змозі прийняти всі виклики найближчого і віддаленого майбутнього, повторно запрошуючи на сцену життєдіяльності попередні покоління – цифрових «мігрантів». «Срібна економіка», яка надасть зрілим людям новий поштовх до самореалізації та адаптації в світі трансформацій, на тлі демографічної катастрофи, що виникла після повномасштабного вторгнення росії в Україну на тлі попередньої демографічної кризи, може бути рятівним компонентом крихкої глобальної та локальної соціально-економічної системи сьогодення. Створення для соціально активних людей у віці 50+ років умов для працевлаштування, самозанятості та інших видів професійної та творчої самореалізації може позитивно знизити бюджетне навантаження, усунути дефіцит робочої сили в низці важливих напрямків та активувати споживчий ринок. Тож, сьогодні глобальною стратегією̈ міжнародних соціальних інститутів є інклюзивна політика з досягнення цифрової рівності для людей усіх вікових категорій, як умови соціальної адаптації та цифрової рівності. «На зустріч» штучному інтелекту, що найближчим часом інтегрується у всі складові людського існування, прямують не тільки молоді цифрові покоління, а всі земляни, що мають власну суттєву мотивацію на даному етапі загальнолюдської еволюції.

Література

1. 2025 Gen Z and Millennial Survey. *Deloitte*: вебсайт. URL: https://www.deloitte.com/global/en/issues/work/genz-millennial-survey.html

2. Howe N., Strauss W. Generations: The history of America's future, 1584 to 2069. New York : William Morrow and Co, 1991. 538 p.

3. Kroker A. Data Trash : The Theory of Virtual Class. Montreal, 2001. 158 c.

4. Борінштейн Є.Р., Городнюк Л. С. Філософсько-антропологічний феномен Homo Digitalis як онтологічної системи «людина-гаджет». *Studies in History and Philosophy of Science and Technology.* Vol 33 (1). Дніпро, 2024. С. 15–21.

5. Городнюк Л. С. Незворотність технологічної сингулярності: Homo digitalis – у креації та очікуванні machina sapiens. International scientific-practical conference "Science, education, technology and society: global trends and regional aspects": conference proceedings (January 9, 2025 Tampere, Finland). Tampere, Finland, 2025. С. 75–76.

6. Жуковська А. «Срібна економіка» як ресурс інклюзивного розвитку національної економіки. *Вісник Тернопільського національного економічного університету.* 2020. Вип. 3. С. 37–53.

7. Коваль Н. В., Биба В. А. Використання теорії поколінь в менеджменті персоналу. *Ефективна економіка.* 2020. № 10. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=8262 (дата звернення: 05.09.2025).

8. Майже 10 мільярдів до 2050 року – ООН оприлюднила прогноз щодо населення Землі. *Радіо Свобода:* веб-сайт. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news-naselennya-zemli-prognoz-2050-oon/30005095.html (дата звернення – 24.09.2025)

9. Ожеван М.А. Homo ex Machina. Філософські, культурологічні та політичні передумови формування конвергентного суспільства: монографія. Київ, 2017. 272 с.

10. Садовніков О., Скаковська Д. Особливості покоління альфа в україні. *Collection of Scientific Papers «ЛОГОС»*. Bologna, Italy. 2024, P. 304–312.

11. Юдіна Н. В. Теорія поколінь в умовах інформаційного суспільства. *Сучасні ренди поведінки споживачів товарів і послуг : міжнар. наук.-практ. конф.* Рівне, 2017. С. 115–117.

Анотація

Городнюк Л. С. **Цифрова людина в поколіннявому аспекті та деяких феноменах соціальної стратифікації.** – Стаття.

В матеріалі досліджується колективний портрет цифрової людини – жителя планети Земля сучасних поколінь від початку доби Інтернету до наших днів, та її розвиток. Поява в житті масової людини численних цифрових об'єктів, онлайн-сервісів і застосунків (які швидко увійшли до числа першочергових потреб неоантропа), віртуальної реальності, а пізніше – і штучного інтелекту, сформувала динамічну синтетичну, складно організовану, нерозривну онтологічну систему «людина-гаджет». Цей чинник має всеобічний вплив на буття сучасної людини, яка світоглядно, екзистенційно та в багатьох інших аспектах відрізняється від попередників. Створивши «світ в коробочці», гомо сапієнс зосередив там все важливе для себе на пізнавальному, комунікаційному, світоглядному, ціннісному, розважальному, особистому, інтимному і побутовому рівнях, у фінансовій і професійній діяльності. Разом з гаджетом людина під'єдналася до світового інформаційного континууму, утворивши єдиний інформаційний організм. Цей симбіоз призвів до певної еволюції як гаджета, так і гомо сапієнса, який у власній ідіоадаптації набуває нових властивостей, не притаманних попередникам. Цифрова еволюція не лише породжує генеративні технології, а й змінює образ та стан світу. Людина, котра на попередніх етапах цивілізаційного розвитку проголосила себе господарем планети та підпорядкувала її собі разом із всім живим світом, надзвичайно захопилася новою роллю винахідника і творця нових форм буття і впливу, і мотивована цією місією, натхненно займається креацією та народженням Machina Sapiens – «зверхінтелекту» на кшталт власного. Штучний інтелект у всьому його розмаїтті від так званого «слабкого» ШІ (Narrow Artificial Intelligence, ANI) до «сильного» (Artificial General Intelligence, AGI) став найпопулярнішим наративом і нав'язливою ідеєю людства в 2020-их роках, що розпочинає нову фазу цифрової доби – гібридну людино-машинну онтологію. На відміну від архітекторів та дослідників штучного інтелекту, які прискорено крокують до «точки сингулярності», ми прагнемо зафіксувати і запам'ятати людину цього історично-антропологічного відрізку, якій, власне, і був присвячений даний матеріал.

Ключові слова: цифрова людина, homo digitalis, філософія цифрового часу, цифрова філософія, когнітаріат, прекаріат, покоління цифрової доби, цифровий капітал.

Summary

Gorodniuk L. S. **The Digital Human in the generational aspect and some phenomena of social stratification.** – Article.

The material examines the collective portrait of the digital human – a resident of planet Earth of modern generations from the beginning of the Internet era to the present day, and its development. The emergence in the life of the average person of numerous digital objects, online services and applications (which quickly became among the primary needs of the neo-anthropos), virtual reality, and later artificial intelligence, has formed a dynamic, synthetic, complexly organised, inseparable ontological system of «human-gadget». This factor has a universal impact on the existence of modern humans, who differ from their predecessors in their worldview, existentialism, and many other aspects. Having created a «world in a box» Homo sapiens concentrated everything important to them there at the cognitive, communicative, worldview, value, entertainment, personal, intimate, and everyday levels, as well as in financial and professional activities. Together with the gadget, humans connected to the global information continuum, forming a single information organism. This symbiosis led to a certain evolution of both the gadget and Homo sapiens, which, in its own idioadaptation, acquires new properties not inherent in its predecessors. Digital evolution not only generates generative technologies, but also changes the image and state of the world. Humans, who in the early stages of civilisation proclaimed themselves masters of the planet and subjugated it and all living creatures, enthusiastically embraced their new role as inventors and creators of new forms of existence and influence. And, motivated by this mission, they enthusiastically engaged in the creation and birth of Machina Sapiens – a «superintelligence» similar to their own. Artificial intelligence in all its diversity, from so-called «weak» AI (Narrow artificial intelligence, ANI) to «strong» AI (AGI and, further according to plan, ASI), has become the most popular topic and obsession of humanity in the 2020s, ushering in a new phase of the digital age – a hybrid ontology of man and machine. Unlike architects and researchers of artificial intelligence, who are rapidly moving towards the «singularity point», we seek to capture and remember the people of this historical and anthropological period to which this material is dedicated.

Key words: digital human, homo digitalis, philosophy of digital era, digital philosophy, cognitariat, precariat, digital era generation, digital capital.

Дата надходження статті: 31.10.2025
Дата прийняття статті: 17.11.2025
Опубліковано: 15.12.2025

УДК 12:349.2
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v056.2025.9

П. О. Ізуїта
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-9851-3434
кандидат юридичних наук, доцент, заслужений юрист України,
професор кафедри галузевого права та загальноправових дисциплін
Інституту права та суспільних відносин
Закладу вищої освіти «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»

С. В. Женжера
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0000-8154-1164
кандидат філософських наук,
доцент кафедри галузевого права та загальноправових дисциплін
Інституту права та суспільних відносин
Закладу вищої освіти «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»

ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ РИЗИКУ У СИСТЕМІ ТРУДОВИХ ПРАВОВІДНОСИН

Постановка проблеми. Ризик вже за своїм базовим значенням викликає негативні емоції, в першу чергу занепокоєння, бажання уникнути певного сценарію. З філософської точки зору це можна дещо парадоксально охарактеризувати в якості прагнення до небуття – небуття того, чим певний ризик конкретно загрожує. А оскільки ще з часів славетного філософа Парменіда (515–480 рр. до н.е.) було підмічено, що помислене небуття набуває у певному сенсі буття, багато людей психологічно намагаються уникнути думок про можливі ризики, суб'єктивно сховатись від об'єктивних проблем. Подібна реакція не є далекоглядною та конструктивною.

У системі трудових правовідносин ігнорування ризиків може не лише призвести до персональної відповідальності посадових осіб та рядових виконавців. Недоліки нормативної системи та правової культури здатні призвести до загальної недбалості, викривлення загальносуспільного сприйняття ризиків, накопичення стратегічних помилок, які створюють передумови для посилення та урізноманітнення ризиків замість їх профілактики.

Тому дослідження ризику з огляду на фундаментальні аспекти, філософсько-правові засади, зокрема у сфері трудових правовідносин може сприяти усвідомленню важливості зазначеної проблематики та налаштуванню спільного розуміння, уважного відношення до вчасного попередження негативних сценаріїв.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ризик не є загальновизнаною філософською категорією. Він відіграє роль поняття, розуміння якого значною мірою залежить від контексту. Тому ризики створюють, оцінюють, їх уникають як у різноманітних проявах матеріального буття, так в і сферах інтелектуальній, морально-етичній, релігійній, духовній. Особливого значення набуває дослідження ризиків в сенсі ІТ-безпеки та віртуального простору.

Точним методом дослідження ризиків є залучення інструментарію математики, математичної логіки, статистики, теорії ймовірності, теорії прийняття рішень. Серед суспільствознавчих дисциплін вони природно поєднуються зі сферою економічних досліджень. Тому у ряді вітчизняних джерел, в назвах яких згаданий ризик без певної специфікації, насправді мається на увазі ризик фінансовий, банківський, управлінсько-менеджерський тощо.

Так у змістовній статті [1] ризик насправді було дуже якісно і наочно проаналізовано у яскраво виражений алгоритмічно-математичний спосіб та передусім в економічному контексті.

В гарній оглядовій статті [2] ризик розглядається у економічному полі, і ця установка послідовно підтверджується із посиланням на попередні дослідження одного з авторів: «в сучасній українській науці проблеми ризику, ризикології найбільш розробляються в економічному аспекті...» [2, с. 35]. Сумно бачити, що українські реалії наштовхують авторів на підкреслення песимістичного боку проблеми на рівні дефініції: «Ризик – це невизначеність щодо можливих втрат на шляху до мети» [2, с. 39]. Проте для нас головне, що у роботі можна знайти узагальнення філософського рівня, зокрема: «Тому [,] що ризик пов'язаний з діяльністю в умовах, з одного боку, реально існуючої невизначеності, а з іншого – вибору зацікавленим індивідуумом певних альтернатив і розрахунком імовірності їхнього результату, то він є діалектичною єдністю об'єктивного та

© П. О. Ізуїта, С. В. Женжера, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

суб'єктивного» [2, с. 38]. Також дуже корисним є один із методологічних висновків: «Сьогодні теорія ризику вийшла на новий рівень пізнання, коли вчені стали розрізняти теоретичний та ефективний ризик, які пов'язані між собою поняттям евентологічного ризику, який виникає при моделюванні ризикованих ситуацій з врахуванням особливостей сприйняття ризику суб'єктом» [2, с. 45]. Згадана ситуація виводить ризикологію на рівень некласичного ідеалу наукової раціональності та дозволяє уникнути необґрунтованих узагальнень людської поведінки, характерних для тоталітарних режимів та диктатур.

При цьому характерно, що змістовний вітчизняний підручник «Ризикологія» [3] також присвячений ризикам в економічній та менеджерській діяльності. І відповідно, сам ризик визначається як «...економічна категорія, що відображує характерні особливості сприйняття зацікавленими суб'єктами економічних відносин об'єктивно існуючих невизначеності та конфліктності, іманентно притаманних процесам цілепокладання, управління, прийняття рішень, оцінювання, що обтяжені можливими загрозами та невикористаними можливостями» [3, с. 179]. Стосовно «економічної категорії» у контексті праці, в назві якої «ризикологія» вжита без додаткових уточнень, дозволимо собі не погодитись. Але здійснення комплексних досліджень ризику у всіх сферах суспільного життя можна лише вітати.

Приємно, що в нормативно-правовій галузі все ж можна побачити приклади фундаментальних робіт, зокрема монографій, присвячених ризику [4]. В даному випадку, основна частина дослідження цілком логічно присвячена цивільно-правовим аспектам, в рамках яких проаналізовані «концептуальні підходи до категорії ризику» [4, с. 101–172], «управління ризиком» [4, с. 173–244] та «ризики в окремих сферах цивільного права» [4, с. 245–365]. Максимально узагальнений аналіз за межами конкретних правових настанов виконує перший розділ, у якому ризик розглядається як категорія, проте у соціальному, загально-правовому, загальнометодологічному та методологічно-економічному сенсах. Але при цьому окремого акценту на філософії права та філософському розумінні ризику не зроблено.

Таким чином можна відзначити живий інтерес вітчизняних дослідників до питань ризику в економічній та правовій сферах суспільного життя. Але здійснення подальших пошуків особливо у правовій галузі, зокрема в аспекті трудових правовідносин, є цілком актуальним. Подібні розвідки бажано ґрунтувати на філософсько-правових засадах, послідовно доводячи їх до рівня, що спирається на приклади з класичної історії філософії.

Формулювання мети статті. Підкреслити суттєвий зв'язок поняття ризику із ключовими аспектами дослідженнями процесів трудових правовідносин. Оцінити фундаментальну нормативну базу, яка регулює ризики у трудовому праві. Накреслити перспективи досліджень трудових правовідносин у філософсько-правовій площині із залученням матеріалу з класичної історії філософії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналізуючи поняття ризику з філософсько-герменевтичної точки зору, варто звернути увагу, що він пов'язаний з елементом випадковості. Саме в цьому аспекті говорить про ризик Цивільний Кодекс України [5]. У п. 1 статті 323 відповідальність покладається на власника: «Ризик випадкового знищення та випадкового пошкодження (псування) майна несе його власник, якщо інше не встановлено договором або законом» [5, ст. 323, п. 1]. Аналогічно стаття 842 у п. 1 передбачає відповідальність за матеріал, що псується, за власником, причому не обов'язково фактичним, але тим, якому матеріал належить згідно договору: «Ризик випадкового знищення або випадкового пошкодження (псування) матеріалу до настання строку здачі підрядником визначеної договором підряду роботи несе сторона, яка надала матеріал, а після настання цього строку – сторона, яка пропустила строк, якщо інше не встановлено договором або законом» [5, ст. 842, п. 1].

Таким чином можна відзначити наступну логіку прояву ризику через власність на майно у філософсько-правовому сенсі: (1) учасникам правовідносин належить майнова самостійність, (2) власність на майно має нормативний характер на перевагу фактичному, (3) отже відповідальність за випадкові ризики в першу чергу покладається на особу власника. Тобто бачимо чітку діалектику права власності та ризику в сучасних суспільних умовах: той, хто має право, самостійно відповідає за наслідки випадкових подій (детальніше про випадковість у державному управлінні див. статтю [6]).

Більш комплексно ризик проявлений у трудових правовідносинах, але в аспекті правовідносин роботодавця та працівника, які регулюються Кодексом законів про працю (КЗпП) України [7]. По-перше, тут поняття ризику тісно пов'язане із низкою філософсько-правових засад, які не завжди безпосередньо визначені, але обумовлюють розуміння правових понять та логіку правовідносин. Особливо слід звернути увагу на діалектику взаємодії понять «шкода»

та «відповідальність» у динаміці. В першу чергу це можлива шкода (та її тяжкість) для працівника та види відповідальності роботодавця. Відзначимо, що ймовірність переходу цієї діалектики із потенційної сфери до виробничої та відповідної нормативно-правової реальності варто було би визначити в якості поняття ризику у контексті трудових правовідносин.

Контекст трудових правовідносин суттєво відрізняється від майнового, оскільки починає працювати суспільний фактор. Вже у статті 5^1 підкреслено, що «правовий захист від мобінгу (цькування), дискримінації, упередженого ставлення у сфері праці, захист честі та гідності працівника під час здійснення ним трудової діяльності» [7, ст. 5^1] гарантує держава. «Відшкодування шкоди в разі ушкодження здоров'я працівників» передбачено статтею 173 (єдиною, де згадується шкода, з усіх 21-єї статті глави XI «ОХОРОНА ПРАЦІ»). Також до аспектів захисту особистості збоку суспільства можна віднести главу VIII «ГАРАНТІЇ І КОМПЕНСАЦІЇ» в цілому.

При цьому слід відзначити, що вже у наступній главі IX набагато детальніше розглядаються випадки можливої шкоди, завданої працівником підприємству («ГАРАНТІЇ ПРИ ПОКЛАДЕННІ НА ПРАЦІВНИКІВ МАТЕРІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ШКОДУ, ЗАПОДІЯНУ ПІДПРИЄМСТВУ, УСТАНОВІ, ОРГАНІЗАЦІЇ» [7, гл. IX]).

Взаємним претензіям працівника та роботодавця присвячена глава XV «ІНДИВІДУАЛЬНІ ТРУДОВІ СПОРИ» [7, гл. XV], де розглядаються процедурні питання стосовно відшкодування збоку працівника на користь підприємства у матеріальному плані (статті 232 та 233) та збоку підприємства під контролем суспільства на користь працівника у моральному плані: «Стаття 237^1. Відшкодування роботодавцем моральної шкоди. Відшкодування роботодавцем моральної шкоди працівнику провадиться у разі, якщо порушення його законних прав, у тому числі внаслідок дискримінації, мобінгу (цькування), факт якого підтверджено судовим рішенням, що набрало законної сили, призвели до моральних страждань, втрати нормальних життєвих зв'язків і вимагають від нього додаткових зусиль для організації свого життя. Порядок відшкодування моральної шкоди визначається законодавством» [7, ст. 237^1].

По-друге, слід відзначити, що у поточній редакції Кодексу законів про працю України слово «ризик» безпосередньо зустрічається шість разів у п'яти статтях, але без філософсько-правового аналізу цього терміну. Проте за змістом виникає можливість класифікувати вітчизняне розуміння ризику у системі трудових правовідносин:

(1) Ризик, пов'язаний з природними умовами. Тобто джерелом можливої шкоди виступає об'єктивна оточуюча реальність, стосовно якої відповідальність людини полягає в тому, що вона наважилась організувати, наприклад, виробничу діяльність в таких умовах. Із цим аспектом пов'язана стаття 7: «Особливості регулювання праці осіб, які працюють у районах з особливими природними географічними і геологічними умовами та умовами підвищеного ризику для здоров'я, тимчасових і сезонних працівників, а також працівників, які працюють у фізичних осіб за трудовими договорами, у тому числі домашніх працівників...» [7, ст. 7]. А також п. 2 статті 24: «Трудовий договір укладається, як правило, в письмовій формі. Додержання письмової форми є обов'язковим: 1) при організованому наборі працівників; 2) при укладенні трудового договору про роботу в районах з особливими природними географічними і геологічними умовами та умовами підвищеного ризику для здоров'я; ...» [7, ст. 24, п. 2].

(2) Важкі роботи, причини яких можуть бути як природними, так і обумовленими особливостями процесу виробництва. Цей аспект розкритий у статті 100. Він знаходиться під суспільним контролем через встановлення державного переліку відповідних робіт: «На важких роботах, на роботах із шкідливими і небезпечними умовами праці, на роботах з особливими природними географічними і геологічними умовами та умовами підвищеного ризику для здоров'я встановлюється підвищена оплата праці. Перелік цих робіт визначається Кабінетом Міністрів України» [7, ст. 100].

(3) Ризик в нормальних умовах, проаналізований у статі 130. Така постановка питання вже є філософськи виваженою. Більшої глибини йому надає поєднання із випадками крайньої необхідності, що фактично набувають статусу нормальності: «Загальні підстави і умови матеріальної відповідальності працівників... На працівників не може бути покладена відповідальність за шкоду, яка відноситься до категорії нормального виробничо-господарського ризику, а також за шкоду, заподіяну працівником, що перебував у стані крайньої необхідності. Відповідальність за не одержаний підприємством, установою, організацією прибуток може бути покладена лише на працівників, що є посадовими особами» [7, ст. 130].

(4) Ідея кількісної градації ступеню ризику присутня у статті 158. Вона показана в двох аспектах: (4.1) профілактика ризиків, тобто

зменшення ймовірності настання шкоди, зменшення ризикованості; (4.2) полегшення умов праці, а отже зменшення ступеню ризикованості та характеру наслідків шкоди: «Обов'язок роботодавця щодо полегшення і оздоровлення умов праці працівників. Роботодавець зобов'язаний вживати заходів для полегшення і оздоровлення умов праці працівників шляхом впровадження сучасних технологій, досягнень науки і техніки, засобів механізації та автоматизації виробництва, вимог ергономіки, кращого досвіду з охорони праці, зниження та усунення запиленості і загазованості повітря у виробничих приміщеннях, зниження інтенсивності шуму, вібрації, випромінювань тощо. Роботодавець зобов'язаний вживати заходів для забезпечення безпеки і захисту фізичного та психічного здоров'я працівників, здійснювати профілактику ризиків та напруги на робочому місці, проводити інформаційні, навчальні та організаційні заходи щодо запобігання та протидії мобінгу (цькуванню)» [7, ст. 158].

Зазначені аспекти показують високий рівень узагальнень та культури теоретичного мислення у вітчизняному законодавстві, яке регулює трудові правовідносини. І відкриває поле для подальших досліджень та практичного вдосконалення відповідних норм.

Проте у філософсько-правовому аспекті глибина та повнота теоретичного аналізу можуть бути досягнуті лише за умов зв'язку певної проблеми з історико-філософською традицією.

Зокрема існує гносеологічна традиція, що проходить крізь всю історію європейської філософії, коли особливим виміром дослідження ризику помилок пізнання є інтерпретація поняття хиби – як у негативному, так і в позитивному сенсі [8], в якості невід'ємної складової світоглядних концепції та інтелектуальних систем. Істина без хиби або втрачає сенс, або її зміст стає значно біднішим. Так само людські дії та пов'язані із ними правовідносини за умов тотального уникнення ризику, радикальної боротьби із ним, перетворяться на заздалегідь передбачені механічні процедури, позбавлені ініціативи, винахідливості, кмітливого та творчого підходу.

І все ж реальні трудові правовідносини знаходяться ближче до ризику дії, аніж ризику теоретичної думки. В цьому плані своєрідним крайнім прикладом може бути творчість філософа-письменника Денніса Вітлі (Dennis Yates Wheatley, 1897–1977), який в оповіданнях та сценаріях показував буквальний ризик для життя під час зіткнення людини з містичним, окультним, чорною магією, забороненими місцями тощо. Але для всієї галузі трудових правовідносин подібний аспект є занадто вузьким та езотеричним, хоча суто психологічні мотиви зустрічі з абсолютно невідомим і можуть бути аналогічними до випадків зовсім неочікуваних, вкрай непередбачуваних надзвичайних ситуацій на виробництві.

Більш загальним способом пошуку історико-філософських засад є встановлення відповідності між терміном, поняттям, категорією та образами, мотивами або буквально обговореними питаннями з діалогів Платона. Дискусійною, але розповсюдженою у філософському середовищі, є думка, що у західній філософській традиції взагалі важко знайти принципово нову тему для філософської дискусії, яка не мала би кореляції з одним із цих діалогів.

Наскільки ми здатні реконструювати спосіб мислення доби Античності, для філософів Давньої Греції ризик проявлявся насамперед у небезпеці впасти в оману, прийняти або видати необмірковане положення за останню істину. (у суперечках Сократа та софістів [9]). Вчення Парменіда про Буття також пов'язане із підкресленням небезпеки переплутати розумове знання та пов'язану з чуттєвістю й некритичними буденними, повсякденними уявленнями гадку.

Проте пропонуємо звернути увагу на своєрідне трактування ризику в діалозі «Держава» [10], що є в першу чергу практично-дієвим, аніж теоретично-пізнавальним. Сама композиція цього твору та коло проблем є традиційно цікавими для дослідників теоретичних засад права та нормативної поведінки, оскільки Платон робить спробу накреслити проект ідеального суспільного ладу, хоча й в окремо взятому античному полісі зі сталою кількістю населення.

Наприкінці «Держави» Платон наводить розлогий міф [10, с. 320–327] про Рай, Пекло та переселення душ. Міф цікавий тим, що він не повною мірою узгоджується з ключовими ідеями діалогу «Держава». Зокрема щодо свободи вибору замість природної обумовленості; трансформації душ замість самототожності; священного жеребу (тоді як вище у діалозі пропонується жереб підробляти). Складається враження, що Платон наводить чужий міф із більш давнього контексту, в якому він згоден насамперед з ідеєю метемпсихозу. При цьому свій внесок він робить, коли пояснює, що після жеребу шанси не втрачені, бо більш виховані душі здатні усвідомлено зробити вибір, на відміну від «гарної» душі, яка пливла за випадковою течією.

Для теми нашого дослідження ключовим моментом є складний комбінований образ

ризику: поєднання (1) випадковості, (2) невідворотної долі та (3) свідомого вибору.

По-перше, перед визначенням долі наступного земного втілення душі вишиковуються у чергу згідно випадкового жеребу (слова про те, що кожен обирає жереб сам в даному контексті означають відсутність підтасовок та ангажованості): «“Не вас обиратиме за жеребом демон..., а ви самі оберете його для себе. Кому першому жереб випаде, той нехай першим і вибере собі життя, яке йому неминуче належить прожити. Доброчесність не може бути надбанням когось одного: хто її шанує більше чи менше, той відповідно в такій же кількості й володітиме нею. Це вина того, хто вибирає, бог не винен”. Сказавши це, віщун кинув жереби між усіх, і кожний підняв той жереб, який упав біля нього... Кожному, кому дістався жереб, було зрозуміло, який він одержав порядковий номер при жеребкуванні. Після цього віщун розклав перед ними на землі взірці різних життів, і було їх набагато більше, ніж присутніх» [10, с. 323–324].

По-друге, після вибору життєвого взірця, таке життя доведеться прожити в обов’язковій формі, в чому і проявляється невідворотність долі.

Але, по-третє, кожен учасник має право на вільний особистий вибір із тих взірців, які ще залишились. Звичайно, асортимент скорочується в залежності від випадково розіграного місця у черзі, але критичні ситуації виникають не через випадковість, і не через долю, але внаслідок неуважності, зарозумілості учасників, що не побачити та не використали власний шанс: «...тамтешній віщун, звертаючись до тих, що мали вибирати, сказав ось так: «Хоч би хто й останнім підійшов сюди, його також очікує життя приємне, а не погане, якщо зробити вибір розумно й жити належно. Той, хто вибирає першим, нехай не буде легковажним, а хто останнім – нехай не втрачає духу!» По цих словах віщуна відразу ж наблизився той, кому випав перший жереб, і заявив, що обирає життя наймогутнішого тирана. Нерозважливий він був і ненаситний, тому й зробив вибір, не обміркувавши усе як слід, ось і не зауважив, яка в тому причаїлася лиха для нього доля – пожирання власних дітей... та інші найрізноманітніші біди. Коли ж уже пізніше він спокійно усе обдумав, то почав бити себе в груди й голосно нарікати, що не прислухався до попереджень віщуна. Він звинувачував у своїх нещастях не себе, а долю, богів і що завгодно, лишень не себе самого» [10, с. 325].

Цей образно-міфологічний приклад, яким Платон доповнює свій філософський діалог, демонструє модель, що може бути теоретично і практично використана під час дослідження, вдосконалення та імплементації відповідних норм трудового законодавства. Культура створення, сприйняття суспільством та застосування нормативно-правової бази у реальному процесі трудових правовідносин досі визначається згаданими трьома аспектами: (1) люди, як громадяни, є теоретично рівними, але організація їх взаємодії відразу веде до випадкового поєднання конкретних умов, виникнення окремих переваг, створення образної (іноді буквальної) черги на шляху до можливості самореалізації; (2) в цьому процесі норми законодавства мають характер об’єктивних невідворотних факторів, на них нема сенсу нарікати чи намагатись їх обійти, уникнути, обманути; (3) незважаючи на все це, залишається певний асортимент способів самореалізації для кожного громадянина, і реальний вибір та відповідальність суспільство покладає зрештою на нього. Отже, культура правосвідомості, зокрема у сфері трудових правовідносин має бути орієнтована на грамотну оцінку ризиків, чітке розрізнення елементів випадковості, власного вибору та суспільно-державного регулювання (із відповідним адекватним реагуванням на наслідки власних дій).

Висновки. 1. Цивільні та трудові правовідносини природно пов’язані з ризиками як для роботодавців, так і для працівників. 2. Вітчизняні філософсько-теоретичні дослідження поняття «ризик» більше орієнтовані на відповідні аспекти фінансово-економічної діяльності, аніж на управлінсько-менеджерські рішення у нормативно-правовому полі трудових правовідносин. 3. Поняття ризику є актуальним напрямком дослідження філософії права, зокрема у сфері трудових правовідносин. 4. Філософські засади дослідження ризику закладені ще у філософії Платона та можуть сягати більш давньої міфологічної традиції, на яку він спирався в процесі написання «діалогів». 5. Врахування філософського підґрунтя розуміння ризику у європейській інтелектуальній традиції має бути основою проведення комплексних досліджень з ризикології, як економічної, так і юридично-правової. 6. Для філософії права ризик є сенс досліджувати комплексно через врахування аспектів випадковості, свідомого вибору та державного нормативного регулювання.

Література

1. Козьменко О. В., Гвоздюкова С. М. Філософські аспекти формування поняття ризику. Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України: зб. наук. праць / УАБС НБУ. Суми, 2014. Вип. 38.

С. 6–13. URL: https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/52907/6/Kozmenko_Poniattia_ryzyku.pdf

2. Пехник А. В., Кройтор А. В., Завгородня Ю. В. Теорія ризику: історія та сучасні підходи. Актуальні проблеми політики. 2019. Вип. 63. С. 33–47.

3. Стешенко О. Д. Ризикологія: Навч. посібник. Харків : УкрДУЗТ, 2019. 180 с., рис. 24, табл. 8.

4. Великанова М. М. Ризики в цивільному праві : монографія. Київ: Алерта, 2019. 378 с.

5. Цивільний Кодекс України. Редакція від 05.10.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text

6. Ізуїта П.О., Женжера С.В. Категорія випадковості як одна із філософських засад здійснення державного управління / П.О. Ізуїта, С.В. Женжера. *Modern scientific journal* (Сучасний науковий журнал). 2024. Вип. №6(4). С. 65–75. URL: https://mosjournal.com/index.php/journal/article/view/98/88

7. Кодекс законів про працю України. Редакція 27.09.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text

8. Платон Діалоги / Пер. з давньогр. Київ : Основи, 1999. 395 с.

9. Денис Прокопов. Інтерпретація хиби в європейській філософії XVII – середини XVIII століть: Монографія. Київ : Вид. ПАРАПАН, 2008. 428 с.

10. Платон. Держава / Пер. з давньогр. Д. Коваль. Київ : Основи, 2000. 355 с. URL: http://litopys.org.ua/plato/plat10.htm

Анотація

Ізуїта П. О., Женжера С. В. **Філософські аспекти ризику у системі трудових правовідносин.** – Стаття.

У статті проаналізовано поняття ризику у філософсько-правовому аспекті. Акцентовано увагу на тому, що ризик в історії філософії розглядається як у якості небезпеки інтелектуальної помилки, так і в значенні прийняття невірного рішення конкретною людиною на життєвому шляху.

У статті здійснено огляд українських публікацій стосовно теоретичного аналізу ризику, зокрема пов'язаних із терміном «ризикологія». Відзначено, що вони переважно пов'язані із ризиками в управлінсько-менеджерській та фінансово-економічній сферах. При цьому економічний контекст зазначається не завжди, тому дослідження філософських та правових аспектів ризику є особливо актуальною, запобігають неявному змішуванню понять.

У статті проведено порівняльний аналіз поняття ризику у цивільному та трудовому законодавстві України. Підкреслено, що Цивільний Кодекс України торкається питань майнових ризиків, що у філософсько-правовому сенсі веде від самостійності учасників до прийняття власниками відповідальності за ризики випадкового пошкодження майна. Кодекс законів про працю України акцентує увагу на відносини роботодавців та працівників і пов'язує поняття ризику зі «шкодою». Трудовим законодавством відшкодування розглядається як зі сторони працівника за випадково пошкоджене майно, так і збоку підприємства у разі шкоди, завданої працівникові в процесі виробництва. Суттєвим філософсько-правовим аспектом регулювання трудових правовідносин стосовно ризиків є активна участь суспільства, зокрема через визначення на державному рівні особливостей та градацій важких робіт, умов виникнення ризиків, як виробничих, так і природних, зокрема географічних та геологічних.

В якості загально-філософського підґрунтя аналізу поняття ризику у суспільному та нормативно-правовому вимірі у статті наведено та проаналізовано образ вибору життєвої долі із десятої глави діалогу Платона «Держава». Це дозволило конкретизувати акценти на зв'язках ризику із моментами випадковості, свідомого вибору та державного нормативного регулювання, як в об'єктивному значенні, так і на рівні суб'єктивного сприйняття учасників трудових правовідносин.

Головним висновком є важливість подальших комплексних досліджень ризику у юридично-правовому полі.

Ключові слова: ризик, шкода, випадковість, відповідальність, трудові правовідносини, умови праці, історико-філософські засади.

Summary

Izuita P. O., Zhenzhera S. V. **Philosophical aspects of risk in the system of labor relations.** – Article.

The article analyzes the concept of risk in the philosophical and legal aspects. It is emphasized that risk in the history of philosophy is considered both as a danger of intellectual error and in the meaning of making the wrong decision by a particular person on the life path.

The article reviews Ukrainian publications on the theoretical analysis of risk, in particular those related to the term "riskology". It is noted that they are mainly related to risks in the administrative and managerial and financial and economic spheres. At the same time, the economic context is not always mentioned, therefore, the study of the philosophical and legal aspects of risk is particularly relevant, preventing the implicit mixing of concepts.

The article conducts a comparative analysis of the concept of risk in the civil and labor legislation of Ukraine. It is emphasized that the Civil Code of Ukraine addresses issues of property risks, which in a philosophical and legal sense leads from the independence of participants to the assumption by owners of responsibility for the risks of accidental damage to property. The Labor Code of Ukraine focuses on the relationship between employers and employees and connects the concept of risk with "harm". Labor legislation considers compensation both from the employee's side for accidentally damaged property and from the side of the enterprise in case of harm caused to the employee in the production process. An essential philosophical and legal aspect of regulating labor relations with regard to risks is the active participation of society, in particular through the definition at the state level of the features and gradations of difficult work, the conditions for the occurrence of risks, both industrial and natural, in particular geographical and geological.

As a general philosophical basis for the analysis of the concept of risk in the social and legal dimension, the article presents and analyzes the image of choosing one's life destiny from the tenth chapter of Plato's dialogue "The State". This allowed specifying the emphasis on the connections between risk and moments of randomness, conscious choice and state regulatory regulation, both in an objective sense and at the level of subjective perception of participants in labor relations.

The main conclusion is the importance of further comprehensive research into risk in the legal field.

Key words: risk, damage, randomness, liability, labor relations, working conditions, historical and philosophical foundations.

Дата надходження статті: 06.10.2025
Дата прийняття статті: 21.10.2025
Опубліковано: 15.12.2025

УДК 17.022.1:2-182:502.131.1
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v056.2025.10

А. С. Клименко
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-0577-5492
аспірант кафедри соціальної філософії та освітньої політики
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

ВЕДИЧНА ЕТИКА ТА СТАЛИЙ РОЗВИТОК: ДО ПИТАННЯ ПРО ГАРМОНІЮ ЛЮДИНИ, СУСПІЛЬСТВА ТА ПРИРОДИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Постановка проблеми. На сьогоднішній день екологічне виховання, сталий розвиток та природоохоронна діяльність є надзвичайно важливим, а відтак постійно потребують теоретичного вивчення та пошуку практичних альтернатив по досягненню їх досконалості. Саме тому на нашу думку, варто занурюватися в ті теорії, які й пропонують нам шляхи до гармонійного співіснування вищевказаних спер. Тож для нас цим теоретичним засновком буде виступати ведична культура. В попередніх публікаціях ми торкалися цінностей природи, але не було окремого розділу про екологічне виховання, сталий розвиток та природоохоронну діяльність у світлі ведичної культури. В цій статті ми покажемо як ведичні принципи ахімси (ненасильства), простоти та гармонії з природою могли б впливати на екологічну політику та практику громад. Це питання актуальне для України, де екологія часто недооцінюється.

Формулювання мети статті. Метою статті є обґрунтування значущості ведичної філософії як джерела екологічної етики та її потенціалу для формування системи сталого розвитку, екологічного виховання і державної природоохоронної політики в Україні. Для досягнення цієї мети передбачається: розкриття основних принципів ведичної культури, що пов'язані з природою, довкіллям і сталим розвитком; проаналізувати їх відповідність сучасним екологічним концепціям; запропонувати приклади впровадження ведичних цінностей у державну політику, освіту, побутову культуру, екологічні програми та активізм; сформулювати рекомендації для посилення етичного компоненту в екологічній політиці України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Глобальна екологічна криза, що охоплює кліматичні зміни, деградацію природних ресурсів, зростання рівня забруднення та вимирання видів, дедалі більше порушує питання про духовні причини дисгармонії між людиною та природою. В Україні ця проблема загострюється внаслідок тривалого нехтування питаннями довкілля на рівні державної політики, недосконалості системи екологічної освіти, а також домінування споживацького, антропоцентричного світогляду.

Ведична філософія, як одна з найдавніших духовно-ціннісних систем, пропонує цілісне бачення взаємозв'язку між людиною, суспільством та космосом. Її принципи: ахімса (ненасильство), саттва (чистота), апарігграха (неспоживацтво), ісавасья (усе належить Божественному) формують концептуальну сітку понять, які в смисловому горизонті дають глибоке відчуття відповідальності за навколишній світ. Ахімса означає те, що ми не лише повинні бути максимально мирними в родині, в суспільстві, не розпалювати війни та міжнародну ворожнечу, але й проявляти максимум співчуття до тварин. Саттва означає якість досконалості, благості, чистоти. Саттва означає, що людина повиинна намагатися підтримувати чистоту думок, чистоту тіла, чистоту помешкання, чистоту довкілля. Саттва значає прагнення людини до досконалості в етиці та естетиці.

Таке етико-екологічне бачення може стати основою для переосмислення підходів до сталого розвитку в Україні, включно з формуванням екологічної політики, громадських ініціатив, освітніх програм та способу життя. Тут слід підкреслити, що актуальним науково-практичним завданням є дослідження потенціалу ведичної етики як альтернативної та доповнюючої основи для екологічного виховання, збереження довкілля та розвитку стратегії сталого розвитку в умовах України.

В науковому та громадському дискурсі України питання екології найчастіше розглядається з технократичних або правових позицій: впровадження екологічних стандартів, розвиток «зеленої» енергетики, адаптація до змін клімату тощо. Проте питання екологічної свідомості, внутрішньої культури відповідальності за природу, а також етичних і світоглядних основ екологічної поведінки залишаються слабо розробленими.

Деякі сучасні дослідники дослідили питання стану сучасної екологічної ситуації в Україні, порушували питання необхідності екологічної етики, яка виходить за межі раціональної утилітарності. Проте ведична філософія як джерело екологічної етики практично не була інтегро-

© А. С. Клименко, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

вана в академічний або прикладний простір сталого розвитку України.

Дослідник Найдьонова О. зазначає: «З початку повномасштабного вторгнення росії в Україну екологічна безпека в умовах воєнного стану носить глобальну проблему, через можливість гуманітарної катастрофи внаслідок бойових дій. Існує загроза хімічної, біологічної, ядерної катастроф внаслідок використання зброї масового знищення для мирного населення України. Більшість пошкоджених боями територій – це орні землі, об'єкти природно-заповідного фонду України. «Крім видимих збитків, є і той, який на перший погляд не помітний, але в перспективі може призвести до незворотних наслідків. Війна надзвичайно негативно впливає на навколишнє середовище, але масштаби цього впливу виміряти та оцінити, доки ведуться бойові дії, неможливо» [5].

Підрив греблі Каховського водосховища окупаційними військами, одного з найбільших водосховищ не лише України, а й Європи, вже порівнюється експертами з Чорнобилем. Це одна з найбільших техногенних катастроф за останні десятиліття.

Зокрема, українська дослідиця – Ірина Фенно, констатує те, як у другій половині XX ст. у релігієзнавстві з'являються дослідження, присвячені взаємовідношенню екології та релігії. «Розгортання логіки досліджень цієї теми відбувається у двох напрямках, що коротко можна охарактеризувати як, по-перше, вплив навколишнього середовища на формування релігійних уявлень та практик та, по-друге, вплив релігії на формування уявлень про природу, ставлення до неї та роль релігії у вирішенні екологічних проблем. Такі дослідження, що мають міждисциплінарний характер, дозволяють по-новому підійти до розуміння походження релігії та її адаптованість до актуальних проблем людства, що дає в повній мірі осягнути роль релігії в сучасному суспільстві» [6].

Академік НАН України, перший віце-президент НАН України Володимир Горбулін в статті «Світова глобальна проблема розмінування: український вектор» пише: «Поряд із зазначеними вище питаннями є ще ціла низка проблем, які потребують оперативного вирішення. До них насамперед належить питання складання чітких карт замінованих українських територій, потрібних для проведення робіт з їх розмінування. Ще одне проблемне питання – це відсутність з боку МО України та ДСНС цілеспрямованого фінансування теоретичних і науково-прикладних досліджень щодо створення в Україні роботизованих комплексів оперативного виявлення ВНП, а також необхідних виробничих і ремонтних платформ» [2, с. 21].

Українська екологічна журналістка, експертка, авторка ЕкоРубрики Вікторія Губарева в статті «Підрив Каховської ГЕС: Якими будуть наслідки для довкілля?» зазначає: «знесення греблі в Новій Каховці є воєнним злочином. Відповідно до статті 56 Додаткового протоколу I 1977 року Женевської конвенції руйнування гребель і дамб вважається зброєю масового знищення і воєнним злочином невибіркової дії. В Офісі Генерального прокурора зазначили, що за фактом підриву окупантами Каховської ГЕС вже розпочато розслідування за статтею екоцид» [3]. Там же: «Генеральний директор держкомпанії «Укргідроенерго», який є оператором Каховської ГЕС, Ігор Сирота вже також підтвердив розлив мастила з агрегаторів і трансформаторів: «На станції було в агрегатах і трансформаторах більше 450 тонн мастила. Ми сьогодні розуміємо, що більше 150 тонн точно уже потрапило в річку, а решта – ми будемо розуміти, чи зруйновані трансформатори, турбіни, тому що там знаходиться турбінне і трансформаторне мастило. І це, звичайно, буде мати екологічні наслідки [3]. Серед Вторинних наслідків підриву Каховської ГЕС маємо: епідеміологічні ризики, розлив хімікатів, забруднення сполуками азоту та фосфору.

Дослідник Андрій Демчина констатує, що за новішою інформацією згідно з даними Оперативного штабу з фіксації еко злочинів РФ довкіллю України завдано збитків на понад 1,35 трлн гривень. Внаслідок дій країни-терориста щодня через лісові пожежі, горіння нафтопродуктів і загоряння промислових об'єктів у повітря потрапляють небезпечні речовини. З початку великої війни кількість таких викидів перевищила 67 млн тон, проти 2,2 млн тон у 2021 та 2020 роках [4].

Якщо звернутися до ведичної культури, можна отримати відповідь на запитання про те, яким чином наколишнє середовище можна привести в порядок та підтримувати в належному стані. Якщо поєднати індуктивний аналіз настанов ведичної культури з надбанням дедуктивного аналізу питань світової екології, можна прийти до висновку про те, що відхід від настанов древньої ведичної етики напряму пов'язаний з занепадом як навколишнього середовища, так і людської свідомості.

В самих Ведах (особливо в Пуранах, Упанішадах, «Бгаґавад-ґіті», «Атхарваведі») можна знайти докладні настанови щодо поваги до землі, води, дерев, тварин, клімату та космосу.

«Виходячи із таких уявлень, демони, які загубили себе й втратили розум, займаються

жахливою, шкідливою діяльністю на згубу світу» [13].

В Padma Purāṇa, глава 58 «In Praise of Planting Trees» сказано: «Посадити дерево дає більшу заслугу ніж сотня жертв» [17].

«Той, хто прагне щастя, не повинен заподіювати біль живим істотам» (*Ману*-смріті, 5.48). «З жертви виникає дощ, з дощу – їжа, з їжі – істоти. Хто не виконує священний обов'язок, руйнує цей колообіг» (Бгаґавад-Ґіта 3.14–15). [12]. Тут описано екологічний ланцюг взаємозалежності: людська моральність і ритуальна чистота забезпечують кліматичну рівновагу.

«Ріта – космічний порядок. Це закон гармонії, що утримує Всесвіт. Усе – від руху планет до життя комахи – має жити в узгодженні з Рітою. Людина, яка порушує Ріту (закони природи й дгарми), створює хаос, що відбивається у кліматичних катастрофах, війнах, хворобах» [16].

Індійський дослідник Раджіба Локан Мохапартха розглядає екологію не як суто наукову дисципліну, а як священну взаємозалежність усіх форм життя, де кожен елемент природи – частина єдиного Божественного Цілого (Brahman). Людина у ведичному баченні не «влада над природою», а учасник космічного порядку (ṛta), який підтримує гармонію світу своїми діями. Порушення цього порядку (жадібність, надмірне споживання, насильство над природою) вважається не лише екологічною, а й духовною деградацією [9].

Багатьом відомо про те, що корова в Індії – священна тварина, яку не можна вбивати. Незалежна долідниця Шрадха Чігатері робить порівняльний аналіз між релігійною та правовою складовими в Індії, та приходить до висновку про те, що законодавча заборона чи регулювання забою корів є не просто аграрним чи економічним заходом, а має глибокий соціально-культурний, релігійний і політичний контекст [10].

Якщо взяти до уваги ортодоксальний іудаїзм, то тут ми знайдемо дещо пом'якшену релігійну заборону щодо вбивства корів – в іудаїзмі не можна вживати лише кров тварини, а от м'ясо без крові – можна [19].

А що якщо забій корів насправді має жахливі кармічні наслідки? Адже не лише в індійських священних писаннях – Ведах та смріті забороняється вживати м'ясо корів. Подібні заповіді можна знайти в священних писаннях українських старовірів – в «Покон Рода Всевишнього», в «Слові мудрості віщого Олега», та в «Україно-Арійських Ведах» [18].

Не лише індійська ведична традиція піклується про природу. Слов'янські традиції також мають елемент піклування про навколишнє середовище. Дослідник Томас Кубіса в журналі Slovenskə nбrodopis зазначає, що духовні слов'янські філософсько-релігійні традиції з тих чи інших причин також мають право називати себе ведичними [11].

В статті Андерса Каліфа «The Vedic Agni and Scandinavian Fire Rituals Possible Connection» є згадка про аналогії між ведичною традицією і скандинавськими вогняними ритуалами [8].

В енциклопедії «kuchewar» знаходимо лінгвістично-міфологічну аналогію між ведичним Парджаньєю та слов'янським Перуном/Перкунасом [20].

В мережі можна знайти приклади впровадження ведичних цінностей у державну політику, освіту, побутову культуру, екологічні програми та активізм.

Ведичні принципи гармонії людини з Природою можуть стати ідейним підґрунтям нової державної екологічної політики, що поєднує духовність і науку. На рівні освіти варто запровадити курси «Етика Природи» чи «Ведичне бачення світу», де учні й студенти вивчали б поняття дгарми, ахімси та циклічності життя. У побутовій культурі доцільно відроджувати слов'янські та індійські традиції шанування землі, води, вогню та повітря – через екологічні свята, обряди очищення довкілля, практики садівництва й духовного служіння Природі.

Державні програми можуть спиратися на ведичний принцип йад бгавам тат бгаваті («яким є ставлення – такою буде й реальність»), стимулюючи відповідальне мислення громадян. Екоактивізм може поєднувати раціональні інструменти з духовними практиками – наприклад, колективними медитаціями за очищення водних ресурсів чи висадженням дерев як формою яґ'ї (жертви Природі).

В Україні поступово формується мережа родових помість, що поєднують ведичну світоглядність із практичним екологізмом. Так, у Київській області діє поселення «Зелені Кручі», де мешканці відновлюють природні ліси, саджають фруктові дерева як духовну практику служіння Матері-Землі (Бгумі Деві), а господарство ведеться на основі органічного землеробства та енергоощадних технологій [14]. В екопоселеннях поширені обряди очищення джерел, колективні свята Сонця, ритуали подяки стихіям і круглі столи з екоосвіти для дітей.

Такі громади мають модель спільного господарювання без грошей, на основі обміну працею та продуктами, що перегукується з ведичним принципом *дави й бхавати* – «ділися, і світ розквітне». Подібні громади не лише

відновлюють деградовані ландшафти, а й створюють живі лабораторії сталого розвитку, які можна інтегрувати в державні програми як пілотні зони екологічного виховання та зеленого туризму. Їхній досвід доцільно включити в освітні курси з етноекології, де поєднуються знання ведичної культури, біоцентричної етики та практики реального відновлення природи [15].

Українська екополітика має перейти від технократичного до цілісного, духовно-етичного підходу, заснованого на ведичному принципі єдності всього живого (екатва). Необхідно сформувати концепцію «екологічної дгарми» – системи моральних зобов'язань людини перед Природою. Важливо включати етику ненасилля (ахімса) до державних екостандартів і програм сталого розвитку, зокрема у сфері сільського господарства та енергетики. Держава може підтримувати ініціативи, що відновлюють традиційні ремесла, органічне землеробство та екопоселення.

Також варто запровадити міждисциплінарний інститут ведичної мудрості – центр, який поєднував би наукові, духовні й екологічні дослідження. Такий підхід дозволить не лише зберегти природне середовище, а й пробудити в людях глибинне усвідомлення святості Життя – основи справжньої цивілізаційної зрілості.

Результати дослідження полягають в наступному:

• Доведено, що ведична етика формує світоглядний фундамент для сталого розвитку, оскільки поєднує духовно-моральну мотивацію з екологічною відповідальністю.

• Виявлено паралелі між ведичними принципами (ахімса, саттва, ріта) та сучасними концепціями екоетики (біоцентризм, гармонійна взаємодія людини і природи).

• На основі аналізу українських екопоселень показано, що впровадження ведичних практик (садіння дерев, духовне служіння природі, екологічне самозабезпечення) сприяє сталому розвитку локальних громад.

• Обґрунтовано необхідність включення етичних засад ведичної культури до державної політики екологічного виховання та освіти.

У дослідженні застосовано порівняльно-аналітичний метод для зіставлення ведичних етичних принципів з концепціями сталого розвитку, а також контент-аналіз сучасних українських екопрактик. Здійснено філософську інтерпретацію ведичних джерел (Бгаґавад-Ґіта, Падма-Пурана, Ману-смріті) у контексті етичної екології. Таким чином, принцип ахімси, який у ведичній традиції розуміється як утримання від заподіяння шкоди живому, корелює із сучасним принципом сталого розвитку – «do no harm» («не завдавай шкоди»), прийнятим у міжнародних екологічних деклараціях. Це підтверджує, що ведична етика не лише релігійно-етична, а й практично екологічна категорія.

Аналіз діяльності українських екопоселень доводить, що духовно-етичні орієнтири ведичної культури здатні формувати нові соціоекологічні моделі, які поєднують моральну самодисципліну з екологічною ефективністю.

Наукова новизна дослідження полягає у спробі інтеграції ведичної етичної системи в концепцію сталого розвитку України. На відміну від традиційних технократичних моделей, запропонований підхід базується на принципі духовної взаємозалежності людини і природи, що забезпечує формування етичної екосвідомості.

Узагальнюючи викладене, можна стверджувати, що ведична етика має не лише духовне, а й практично-екологічне значення. Її інтеграція в українську систему освіти, культури та екополітики може сприяти переходу від технократичної до гармонійно-етичної моделі розвитку.

Висновки. Ведична етика, заснована на принципах ахімси, саттви, апаріграхи та ісавасьї, пропонує цілісний світогляд, що здатен гармонізувати стосунки людини з природою. Її інтеграція в український контекст може сприяти формуванню духовно орієнтованої екополітики, де екологічна відповідальність розглядається не лише як технічне, а й як морально-етичне завдання. Практичне застосування ведичних принципів у сфері освіти, громадських ініціатив та державних програм сприятиме розвитку екологічної свідомості та культури ненасильства щодо довкілля. Українські еко-поселення, що поєднують ведичні цінності з реальними екопрактиками, демонструють життєздатність цього підходу. Отже, ведична філософія може стати ідейним та етичним підґрунтям сталого розвитку України, забезпечуючи гармонію людини, суспільства і природи.

Література

1. Бугайчук А. Вплив повномасштабної агресії російської федерації проти України на діяльність екологічних громадських організацій в Україні. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії. 2022.* Вип. 44. С. 163–170.

2. Горбулін В. Світова глобальна проблема розмінування: український вектор. *Екологічний вісник.* 2022. № 3. С. 21–24.

3. Губарєва В. Підрив Каховської ГЕС: Якими будуть наслідки для довкілля? 2023. Ukraine War Environmental Consequences Work Group. URL: https://surl.li/pxauns

4. Демчина А. Екологічні наслідки воєнної агресії для України та її сусідів. 2023. URL: https://surl.li/hweoou

5. Найдьонова О. Екологічні проблеми України: наслідки війни. URL: https://dspace.kntu.kr.ua/items/977d652d-8604-492b-b553-23f97ec4e8cc

6. Фенно І. Співвідношення екології та релігії як релігієзнавча проблема. 2014. URL: https://surl.lu/hujoee

7. Екологічні проблеми України: наслідки війни. Кропивницький : ЦНТУ, 2023. 19 с.

8. Anders Kaliff. The Vedic Agni and Scandinavian Fire Rituals. URL: https://publicera.kb.se/csa/article/view/739/706

9. Rajiba Lochan Mohapatra. Vedic ecology: the quintessence to environmental sustainability. URL: https://www.researchgate.net/publication/370592327

10. Shraddha Chigateri. Negotiating the 'Sacred' Cow: Cow Slaughter and the Regulation of Difference in India. URL: https://www.researchgate.net/publication/226094586

11. Tomas Kubisa. Vedic slavism as an Intersection Between Alternative Spirituality and Religion. URL: https://www.sav.sk/journals/uploads/12311434SN.2022.4.41.pdf

12. [Неідентифікований автор]. Бхагавад-Гіта, частина тертя. URL: https://www.holy-bhagavad-gita.org/chapter/3/verse/14/

13. [Неідентифікований автор]. Бхагавад-Гіта, частина шістнадцята. URL: https://vedabase.io/uk/library/bg/16/9/

14. [Неідентифікований автор]. Екопоселення Зелені Кручі. URL: https://zelenikruchi.in.ua/index.php/uk/ecovillage-uk-ua

15. [Неідентифікований автор]. Карта екопоселень. URL: https://pomistya.club/map/

16. [Неідентифікований автор]. Концепт Ріта. 2024. URL: https://rigveda.blog/2024/08/07/the-concept-of-rta-cosmic-order-in-the-rig-veda/

17. [Неідентифікований автор]. Падма-пурана. URL: https://www.wisdomlib.org/hinduism/book/the-padma-purana/d/doc364181.html

18. [Неідентифікований автор]. Покон Рода. URL: https://rodosvet.pro/veda-pravi-pokon-roda-vsevyshnego-1.

19. [Неідентифікований автор]. A blood. Енциклопедія іудаїзму. URL: https://www.jewishvirtuallibrary.org/blood

20. [Неідентифікований автор]. Slavic paganism. URL: https://mr.kuchewar.com/slavic-paganism

Анотація

Клименко А. С. **Ведична етика та сталий розвиток: до питання гармонії людини, суспільства та природи в сучасній Україні.** – Стаття.

В даній статті розглядається проблема формування екологічної свідомості та пошуку духовно-етичних засад сталого розвитку в Україні через призму ведичної філософії. Обгрунтовується значущість ведичної етики – принципів ненасильства, чистоти, неспоживацтва та ісавасьї (усе належить Божественному) – як потенційного підґрунтя для побудови гармонійної взаємодії людини, суспільства і природи. Детально аналізується відповідність ведичних ідей сучасним екологічним концепціям, а також показано можливості їх практичного застосування у державній політиці, системі освіти, екологічному вихованні та громадських ініціативах. Порушується питання зв'язку між релігійною забороною вбивати корів в Індії та феноменом насильства і війни як можливим наслідком порушення цієї заборони. Зазначається, що ведична культура розглядає природу як живу істоту, в якій усі форми життя взаємопов'язані в єдиному космічному порядку, а людина виступає не паном, а співучасником божественного творіння. Особлива увага приділяється українським еко-поселенням як сучасним моделям духовно орієнтованого екологізму, де поєднуються традиційні знання, етичні практики, натуральне господарювання, відновлювана енергетика та самообмеження у споживанні ресурсів. Наголошується, що такий підхід формує не лише нову екологічну культуру, а й новий тип особистості – відповідальної, свідомої та гармонійної. Робиться висновок, що інтеграція ведичних принципів у національну екополітику може сприяти формуванню «екологічної дгарми» – системи моральної відповідальності людини перед природою, відновленню духовної єдності суспільства з навколишнім світом і закладенню основ цілісного, духовно зорієнтованого розвитку української нації, що відповідає глобальним тенденціям пошуку гармонії між прогресом і природою.

Ключові слова: ведична культура, екологічна етика, сталий розвиток, екологічна свідомість, духовність, гармонія людини і природи, екополітика України.

Summary

Klymenko A. S. **Vedic ethics and sustainable development: on the issue of harmony between man, society and nature in modern Ukraine.** – Article.

This article examines the problem of forming ecological consciousness and searching for spiritual and ethical principles of sustainable development in Ukraine through the prism of Vedic philosophy. The significance of Vedic ethics – the principles of non-violence, purity, non-consumption and isavasya (everything belongs to the Divine) – is substantiated as a potential basis for building harmonious interaction between man, society and nature. The correspondence of Vedic ideas to modern ecological concepts is analyzed in detail, and the possibilities of their practical application in state policy, the education system, environmental education and public initiatives are also shown. The issue of the connection between the religious ban on killing cows in India and the phenomenon of violence and war as a possible consequence of violating this ban is raised. It is noted that Vedic culture considers nature as a living being in which all forms of life are interconnected in a single cosmic order, and man acts not as a master, but as an accomplice in divine creation. Special attention is paid to Ukrainian eco-settlements as modern models of spiritually oriented environmentalism, which combine

traditional knowledge, ethical practices, natural management, renewable energy and self-restraint in resource consumption. It is emphasized that such an approach forms not only a new ecological culture, but also a new type of personality – responsible, conscious and harmonious. It is concluded that the integration of Vedic principles into national eco-policy can contribute to the formation of "ecological dharma" – a system of moral responsibility of man before nature, the restoration of the spiritual unity of society with the surrounding world and the laying of the foundations of a holistic, spiritually oriented development of the Ukrainian nation, which corresponds to the global trends of the search for harmony between progress and nature.

Key words: vedic culture, environmental ethics, sustainable development, environmental awareness, spirituality, harmony between man and nature, environmental policy of Ukraine.

Дата надходження статті: 25.10.2025
Дата прийняття статті: 12.11.2025
Опубліковано: 15.12.2025

УДК 606:61+141.319.8+615.014+613.94:159.955.4
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v056.2025.11

А. М. Косс
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0001-6158-3540
аспірант кафедри філософії
Національного технічного університету
«Харківський політехнічний інститут»

БІОТЕХНОЛОГІЧНИЙ ДИЗАЙН ТІЛА: ФІЛОСОФСЬКА РЕФЛЕКСІЯ КУЛЬТУРИ ТІЛЕСНОСТІ В ЕПОХУ NBICS-ТЕХНОЛОГІЙ

Актуальність. В епоху NBICS-технологій (конвергенції нано-, біо-, інформаційних, когнітивних та соціальних технологій) актуальність дослідження культури тілесності стрімко зростає. Ми є свідками того, як межа між лікуванням, профілактикою та покращенням людини дедалі більше розмивається. Сучасні косметологічні та фармацевтичні втручання перетворилися з медичних процедур на масовий ринок і невіддільну частину споживчої культури. Це підсилюється цифровим середовищем, де соціальні мережі транслюють глобалізовані стандарти краси та стимулюють попит на постійне вдосконалення тіла. У результаті, практики догляду за здоров'ям перетворюються на культурний феномен активного проектування бажаного тіла, що змінює фундаментальне розуміння ідентичності, норми та природи людини.

Постановка проблеми. Синергія фармацевтичних, косметологічних та цифрових технологій формує нову парадигму «біотехнологічного дизайну тіла». Цей феномен виходить за межі традиційного медичного аналізу і потребує комплексного філософського осмислення. Відсутність цілісного погляду на ці процеси не дозволяє повною мірою оцінити, як технологічні втручання трансформують не лише фізичне тіло, але й суб'єктивне сприйняття себе, соціальні норми та етичні уявлення про старіння і природність. Відбувається фундаментальний зсув у меті медицини – від лікування хвороб до задоволення бажань та оптимізації людського досвіду, що породжує нові екзистенційні та соціальні виклики.

Формулювання мети статті. Метою цієї роботи є проведення критичного аналізу сучасного феномену культури тілесності крізь призму концепції «біотехнологічного дизайну тіла». Для цього у роботі поставлено завдання: 1. проаналізувати багатовимірність сучасних втручань у тіло, розглядаючи їх як єдиний культурний та технологічний проект; 2. дослідити, як сучасні технології змінюють фізичне тіло і суб'єктивне сприйняття власної ідентичності; 3. виявити та осмислити нові соціальні та етичні виклики, що виникають у зв'язку зі зміною уявлень про норму, старіння та природність; 4. простежити трансформацію цілей медицини та фармації: від антигуманістичних євгенічних програм до сучасних медично-фармацевтичних практик проектування тіла і тілесності.

У роботі застосовується комплексний міждисциплінарний підхід, який розглядає косметологію, фармацію та медицину як частини єдиного культурного й технологічного проекту з конструювання тілесності. На відміну від існуючих досліджень, що фокусуються на окремих аспектах, ця робота вводить та обґрунтовує парадигму «біотехнологічного дизайну тіла». Такий підхід дозволяє виявити загальні патерни та показати, як синергія технологій зміщує фокус із лікування на екзистенційне вдосконалення, перетворюючи тіло на проект, що підлягає постійній оптимізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні існує значний масив досліджень, присвячених окремим аспектам культури тілесності. У соціології та гендерних студіях глибоко проаналізовано мотивацію пацієнтів, роль гендеру та тиск стандартів краси. Одночасно у фармації активно досліджується феномен медикалізації, за якого звичайні життєві стани, як-от старіння чи смуток, перетворюються на медичні проблеми, що потребують фармацевтичного вирішення. Проте синтез цих напрямків та їх розгляд у рамках біотехнологічного дизайну тіла в NBICS-парадигмі залишається недостатньо опрацьованим, що й зумовлює необхідність даного дослідження.

Методологічна лінія антропотехнік біовлади формування тіла і тілесності представлена концепціями: «рівнів біовлади» Мішеля Фуко; «сучасних біологічно-цифрових форм контролю тіла» Софії Сабіни; «політики самого життя» Ніколаса Роуза; «біосоціальності» Пола Рабінова; «соматичного суспільства» Браяна Тернера; «тіла як прояву соціального класу» П'єра Бурдьє; «тіла як динамічного і незавершеного біо-соціального феномену» Кріса Шиллінга та «нормативності» Кеті

© А. М. Косс, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Девіс. Генеалогічно-критична лінія «класичної євгеніки» представлена: історико-еволюційним підходом Чарльза Дарвіна; математичним трактуванням спадковості Френсіса Гальтона; ідеєю «надлюдини» Фрідріха Ніцше; концепцією «євгеніки як крайнього прояву біовлади» Мішеля Фуко; історично-євгенічним підходом Ганни Арендт та концепцією «держави-садівника» Зиґмунта Баумана. Концептуально-критична лінія «ліберальної євгеніки» представлена концепціями: «старої та нової євгеніки» Френсіса Фукуями; «асиметричних відносин між поколіннями при генетичному дизайні дітей» Юрґена Габермаса; «позитивної та негативної євгеніки» Деніела Кевлеза. Медично-фармацевтична концептуальна лінія проектування тіла і тілесності представлена концепцією «антропотехнік» Петера Слотердайка, що включає такі напрями: 1. імунізації та укріплення тіла вакцинами (Каталін Каріко, Дрю Вайсман); 2. імунізації та укріплення тіла пробіотиками (Асія Назір, Фатіма Хаснайн Надім Хуссейн, Афшин Раза, Луїс Герардо Бермудес-Умаран, Філіп Ланжелла, Юрій Михайлович Краснопольський, Дар'я Михайлівна Пилипенко, Те Хьон Кім, Бьонг Кван Чо, Де-Хі Лі); 3. косметичної неврології (Деніел Джошуа Дракер, Вінс Какіч, Ульріх Мюллер, Джеймс Бенедикт Роу, Тімоті Ріттман, Клайв Льюїс, Тревор Роббінс, Барбара Жаклін Саакян, Генрі Грілі, Джон Гарріс, Рональд Кесслера, Майкл Газзаніга, Філіп Кемпбелл, Марти Фарах).

Виклад основного матеріалу дослідження. Методологічна лінія антропотехнік біовлади розглядає, як держави та інституції впливають на формування тіла і тілесності. У цій концепції косметологія, фармація та цифрові технології виступають інструментами м'якої біовлади, спрямовуючи індивіда працювати над собою для досягнення краси, довголіття та кращої якості життя. Ця ідея відповідає теорії Мішеля Фуко (Michel Foucault) у книзі «The History of Sexuality» (Історія сексуальності (1978)), де влада діє не стільки через заборони та покарання (як влада суверена: «...a power to *foster* life or *disallow* it to the point of death» [1 p. 138]), скільки через позитивні, продуктивні механізми, що заохочують, стимулюють та оптимізують життя: «...a power bent on generating forces, making them grow, and ordering them, rather than one dedicated to impeding them, making them submit, or destroying them» [1 p. 136]. Сучасні цифрові технології, як-от фітнес-трекери чи інтерфейси «мозок-комп'ютер», є інструментами такого самовдосконалення. М. Фуко виділяє два основні рівні біовлади: анатомо-політику та біополітику [1 p. 139]. Анатомо-політика («дисципліна тіла») проявляється в індивідуальних практиках оптимізації (косметологічні процедури, прийом вітамінів), де індивід сам стає агентом влади, що працює над відповідністю свого тіла стандартам ефективності, молодості та краси. Біополітика ж спрямована на регуляцію населення на макрорівні: фармацевтичні компанії та індустрія краси через рекламу і соціальні мережі створюють загальні стандарти «здоров'я» та «краси», яким люди прагнуть відповідати. Масові кампанії з просування вітамінів чи антивікових кремів є прикладом біополітики, що керує здоров'ям населення. М. Фуко відзначає, що сучасна влада діє не через закони, а через встановлення біологічних норм, що робить її м'якою та всепроникною [1, p. 144]. На нашу думку, це ефективніше, адже немає закону, який змушує бути красивим, але існує потужна норма, яку транслюють медіа. Косметологія та фармація пропонують інструменти для самореалізації через відповідність нормам в рамках NBICS-технологій, що подається як інвестиція в кращу версію себе. М. Фуко підкреслює, що цей інтерес до тіла виник не як зовнішній примус, а як проект самоствердження панівного класу, що згодом поширився на все суспільство [1, p. 122–123].

Ідеї М. Фуко розвиває Софія Сабіна (Sophia Sabina) в статті «Contemporary Biopower And Biosociality» (Сучасна біовлада та біосоціальність (2018)) і зазначає, що у другій половині XX століття здоров'я стало однією з ключових етичних цінностей і перетворилося на моральний обов'язок для себе та інших [2, p. 46]. Ключовим тут є термін «біосоціальність» Пола Рабінова (Paul Rabinow), що описує нові форми колективної ідентичності в епоху геноміки. На відміну від соціобіології, у біосоціальності природа моделюється за зразком культури [2, p. 48]. Це означає, що люди активно використовують біологічні знання для створення нових стилів життя та спільнот (наприклад, біохакерів). Ніколас Роуз (Nikolas Rose) у концепції «політики самого життя» показує, як індивіди беруть відповідальність за управління своїм тілесним та генетичним капіталом [2, p. 48]. Як зазначає С. Софія, що сучасна біовлада стала можливою завдяки біомедичним технологіям, які роблять тіло «видимим, обчислюваним і керованим» на молекулярному рівні [2, p. 48]. Це проявляється у масовому використанні фітнес-трекерів, які оцифровують тілесність через відстеження сну, стресу, калорій, пульсу, рівня кисню в крові та інших показників. Ці дані хоча і збираються, зберігаються та аналізуються штучним інтелектом для надання персо-

налізованих порад, але одночасно посилюють контроль. Таким чином, тіло перетворюється на набір цифрових показників, що мають відповідати нормам. Цей цифровий аспект тілесності, з одного боку, стає дедалі більш нормованим, а з іншого – ідеалізованим та відірваним від реальності феноменом. Все більше в фотографіях і відео-роликах застосовуються алгоритми покращення зображення, що ще більше посилює залученість у штучні стандарти краси та тотальний контроль через м'яку політику біовлади. Водночас моніторинг та нав'язані технологіями стандарти створюють платформу для нових форм соціальної взаємодії. Люди об'єднуються в онлайн-спільноти, обговорюючи дієти, тренування чи косметичні процедури, і формують біосоціальні групи. Ці групи поступово набувають політичної ваги, починають висувати вимоги до державних органів. Наприклад, це можуть бути групи пацієнтів, що вимагають доступу до інноваційних ліків; активісти, що просувають певні стандарти харчування на державному рівні; або спільноти, що вимагають визнання та страхового покриття для косметологічних чи оздоровчих процедур, аргументуючи це правом на якість життя. Браян Тернер (Bryan S. Turner), як один із засновників соціології тіла, розглядає «соматичне суспільство», де тіло є центральним проектом успішної особистості, а управління їм через дієту стає соціально-політичною практикою формування людини [3, p. 18]. Б. Тернер у книзі «The Body and Society: Explorations in Social Theory» (Тіло та суспільство: дослідження соціальної теорії (2012)), спираючись на роботи П'єра Бурдьє, розглядає тіло як фізичне відображення соціального класу і статусу людини [3, p. 25], а поставу, манери та рухи тренуються відповідно до соціального середовища. Б. Тернер відзначає, що соціальна нерівність та відмінності у статусі буквально «вкарбовуються» на тілі, а тіла оцінюються та класифікуються залежно від їхнього «культурного капіталу» – наприклад, стрункість, спортивність чи певні стандарти краси можуть свідчити про високий соціальний статус (оскільки вимагають знань та ресурсів) [3, p. 27].

Сучасний соціолог тіла Кріс Шиллінг (Chris Shilling) у книзі «The Body and Social Theory» (Тіло та соціальна теорія (2012)) аналізує тіло як незавершений біо-соціальний феномен, що постійно розвивається, трансформується, доопрацьовується у взаємодії з суспільством і набуває нових властивостей та форм [4, p. 30–31]. Тіло стає проектом, над яким людина свідомо працює для формування ідентичності відповідно до власних уявлень: «... here is a tendency for the body to be seen as an entity in the process of becoming; a project to be worked at and accomplished as part of an individual's self-identity. Recognizing that the body has become a project for many modern persons entails accepting that its appearance, size, shape and contents are potentially open to reconstruction in line with its owner's designs» [4, p. 22–23]. Навіть базові здібності, як прямоходіння чи мова потребують соціальної та культурної активації [4, p. 31]. К. Шиллінг підкреслює, що людське тіло не тільки пасивно сприймає соціальні впливи, а й саме є активною основою для побудови суспільства і відносин при формуванні власної ідентичності [4, p. 31]. Таким чином, у цій концепції відкидається жорсткий поділ на соціально-культурну та біологічну природу. Кеті Девіс (Kathy Davis) у книзі «Reshaping the Female Body: The Dilemma of Cosmetic Surgery» (Перетворення жіночого тіла: дилема косметичної хірургії (1995)) аналізує парадокс, коли жінки обирають операції, підкоряючись соціальному тиску. Головною мотивацією при цьому є не прагнення до ідеальної краси, а бажання відповідати «нормальності» і бути прийнятними у суспільстві: «Cosmetic surgery is, first and foremost, about identity; about wanting to be ordinary rather than beautiful.» [5, p. 12].

Варто розглянути звідки походить ідея управління людською природою в генеалогічно-критичній лінії «класичної євгеніки» (соціологічно-біотехнологічного детермінізму). Її джерела сягають XIX – поч. XX ст., коли теорія природного відбору Чарльза Дарвіна (Charles Robert Darwin) була екстрапольована на суспільство. У 1883 році Френсіс Гальтон (Francis Galton) ввів термін «євгеніка» як раціональний проект і науку покращення людського походження, яка мала математичне трактування [6, p. IX]. На нашу думку, у цій методологічній лінії важливу роль відіграла ідея «надлюдини» Фрідріха Ніцше (Friedrich Wilhelm Nietzsche), яка, на відміну від британської та американської євгеніки, мала індивідуалістично-аристократичний характер. У XX ст. для М. Фуко євгеніка стала крайнім проявом біовлади, коли тіло стало об'єктом політично-наукового контролю. Ганна Арендт (Hannah Arendt) у книзі «Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil» (Айхман в Єрусалимі: розповідь про банальність зла (1963)) згадує практики та ідеї, що лежать в основі класичної євгеніки, яка спрямована на запобігання розмноженню «небажаних» категорій населення на державному рівні [7, p. 154]; розглядає людей як біологічний матеріал і носіїв цінних якостей, а не як особистостей [7, p. 73]; передба-

чає надання невиліковно хворим «милосердної смерті» за допомогою медичного газу [7, p. 148]. Зиґмунт Бауман (Zygmunt Bauman) у книзі «Modernity and the Holocaust» (Сучасність та Голокост (1989)) у концепції «держави-садівника» описує схожу логіку соціального проектування [8, p. 13].

При розгляді концептуально-критичної лінії «ліберальної євгеніки» слід зазначити, що завдяки «нормативності» і «інструментальному розуму» в історії біотехнологій вже виникали антигуманістичні тенденції, але в епоху сучасних NBICS-технологій євгеніка отримує нові виміри. Наприклад, Френсіс Фукуяма (Francis Fukuyama) в книзі «Our Posthuman Future: Consequences of the Biotechnology Revolution» (Наше постлюдське майбутнє: Наслідки біотехнологічної революції (2002)) зазначає, що розвиток репродуктивних технологій може призвести до нової євгеніки, яка маскує відбір кращих рис під прагненням батьків дати своїм дітям найкращий старт у житті [9, p. 87]. Центральним елементом концепції «м'якої євгеніки» є не примус з боку держави, а суспільний тиск і ринкова логіка, де генетичні переваги стають товаром. Цей підхід може призвести до виникнення нової, генетично покращеної аристократії і до глибокого соціального розколу: «They may, in short, feel themselves to be aristocrats, and unlike aristocrats of old, their claim to better birth will be rooted in nature and not convention.» [9, p. 157]. Юрґен Габермас (Jurgen Habermas) у книзі «The Future of Human Nature» (Майбутнє людської природи (2003)) вважає, що генетична «оптимізація» дитини створює асиметричні, інструментальні відносини між поколіннями: «A previously unheard-of interpersonal relationship arises when a person makes an irreversible decision about the natural traits of another person. This new type of relationship offends our moral sensibility because it constitutes a foreign body in the legally institutionalized relations of recognition in modern societies» [10, p. 14]. На відміну від соціалізації, яку людина може рефлексивно переосмислити, прийняти або відкинути, генетична програма є незворотним, одностороннім актом, що назавжди ставить дизайнера в позицію влади над генетично спроектованим індивідом [10, p. 64]. Деніел Кевлз (Daniel J. Kevles) у книзі «In the Name of Eugenics: Genetics and the Uses of Human Heredity» (В ім'я євгеніки: генетика та використання людської спадковості (1985)) проводить фундаментальне розрізнення всередині «класичної євгеніки» на негативну та позитивну [6, p. 85]. Саме остання є попередником сучасної «ліберальної євгеніки» і керується біоетикою. Варто зазначити, що сьогодні, як і століття тому, «освіта» та «моральні настанови» надходять від ринку та медіа, створюють тиск «нормальності» (як у К. Девіс), який спрямовує індивідуальний вибір. Це робить інструментальні відносини, які критикує Ю. Габермас, замаскованими під актом свободи.

Медично-фармацевтична концептуальна лінія розглядає прийом ліків як практику трансформації тіла і тілесності. Наприклад, Петер Слотердайк (Peter Sloterdijk) у книзі «You have to change your life» (Ти мусиш змінити своє життя (2013)) вбачає в історії людства історію «антропотехнік» (практик самовдосконалення) [11, p. 4]. У цій парадигмі немає різниці між йогою і щоденним прийомом статинів: і те, й інше є «операцією», що покращує стан людини. Цей підхід десакралізує медично-фармацевтичні практики, ставлячи їх в один ряд з іншими техніками самовдосконалення. Пацієнт з пасивного об'єкта лікування стає суб'єктом, що формує себе через прийом ліків. П. Слотердайк вводить поняття «вертикальної напруги» – непереборного прагнення людини до подолання свого поточного стану і покращення: «...it must always take into account that humans are inescapably subject to vertical tensions, in all periods and all cultural areas... Thus the ascetic 'cultures' know the central distinction of complete versus incomplete... the athletic 'cultures' that of excellence versus mediocrity, the economic 'cultures' that of wealth versus lack...» [11, p. 12–13]. На нашу думку, медицина та фармакологія створюють сучасну «вертикальну напругу» (здоров'я проти хвороби, норма проти патології) і є полем для «біополітичного управління». П. Слотердайк розширює біологічне поняття імунітету на соціальну та символічну сфери, називаючи «антропотехніки» методом оптимізації імунного статусу [11, p. 10]. На нашу думку, антибіотики, вакцини, пробіотики, гігієнічні норми та системи охорони здоров'я є технологіями, які працюють як зовнішня, колективна імунна система (біовлада за М. Фуко), а їх застосування стає актом інтеграції в цю систему. Молекулу мРНК можна розглядати як інструкцію, яка навчає клітини виробляти безпечний білок вірусу і формувати імунну відповідь. Каталін Каріко (Katalin Kariky) та Дрю Вайсман (Drew Weissman) у статті «Suppression of RNA Recognition by Toll-like Receptors: The Impact of Nucleoside Modification and the Evolutionary Origin of RNA» (Пригнічення розпізнавання РНК Toll-подібними рецепторами: вплив модифікації нуклеозидів та еволюційне походження РНК (2005)), пояснюють, як подолати пере-

шкоду імунної реакції організму при застосуванні модифікованої мРНК вірусу [12, p. 165]. Вчені відзначають, що РНК-опосередкована імунна стимуляція пригнічується пропорційно кількості модифікованих нуклеозидів і що навіть кілька хімічних модифікацій в мРНК змінює реакцію біологічної системи [12, p. 171]. Таким чином, ця технологія дозволяє навчати тіло і перетворювати організм на тимчасовий «біореактор» з вироблення ліків, а з позиції філософської рефлексії можна розглядати імунну систему як «програмне забезпечення» чи «клітинну мову тіла», знання якої дозволяють ефективно реагувати на нові виклики.

Технології синтетичної біології дозволяють проектувати мікробні штами для виконання терапевтичних завдань. Асія Назір (Asiya Nazir), Фатіма Хаснайн Надім Хуссейн (Fathima Hasnain Nadeem Hussain) та Афшин Раза (Afsheen Raza) в статті «Advancing microbiota therapeutics: the role of synthetic biology in engineering microbial communities for precision medicine» (Розвиток терапії мікробіоти: роль синтетичної біології у конструюванні мікробних спільнот для прецизійної медицини (2024)) зазначають, що мікробіота людини, яка складається переважно з бактерій, що мешкають у кишечнику, на шкірі та слизових оболонках, відіграє вирішальну роль у травленні, метаболізмі, імунній регуляції та неврологічних функціях [13, p. 2]. Луїс Герардо Бермудес-Умаран (Luis Gerardo Bermъdez-Humarбn) та Філіп Ланжелла (Philippe Langella) в статті «Use of Traditional and Genetically Modified Probiotics in Human Health: What Does the Future Hold?» (Використання традиційних та генетично модифікованих пробіотиків для здоров'я людини: що чекає нас у майбутньому? (2017)) відзначають, що пробіотики – це живі, непатогенні мікроорганізми, які приносять користь здоров'ю людини при введенні в адекватних кількостях; що їх почали використовувати досить давно, адже вони необхідні для виготовлення ферментованих продуктів, а зараз все активніше починають застосовуватися в терапевтично-регуляторних дієтах [14, p. 1]. Юрій Михайлович Краснопольський (Yuriy Mykhailovych Krasnopolskyi) та Дар'я Михайлівна Пилипенко (Daria Mykhailivna Pylypenko) в книзі «Фармацевтична біотехнологія: сьогодення та майбутнє» (2022) зазначають, що природна мікрофлора людини здатна синтезувати вітаміни (зокрема К та групи В) і деякі амінокислоти. Однак технології рекомбінантних ДНК перетворили пробіотики на багатофункціональну платформу, здатну виконувати завдання, які далеко виходять за межі її природних можливостей, наприклад, доставляти через слизові оболонки терапевтичні та профілактичні молекули, включаючи ДНК, пептиди, цитокіни та ферменти [15, с. 101]. Одним із прикладів є пробіотик «Субалін» на основі штаму *Bacillus subtilis* 2335(105), запрограмованого на синтез людського α-2-інтерферону. Завдяки цьому інтерферон всмоктується через слизову оболонку кишківника, здійснюючи імуномодулюючу та противірусну дію [15, с. 102–103]. Подібні підходи відкривають нові горизонти для лікування складних захворювань. Вчені успішно використали бактерію *Lactococcus lactis*, вбудувавши в неї ген для виробництва інтерлейкіну-10 (IL-10) – потужного протизапального білка. Прийом такого пробіотика доставляє IL-10 прямо у вражені ділянки, що є значно ефективнішим та безпечнішим методом, ніж системне введення препарату. Існують також експериментальні розробки для лікування діабету. Наприклад, Те Хьон Кім (Tae Hyun Kim), Бьонг Кван Чо (Byung Kwan Cho), Де-Хі Лі (Dae-Hee Lee) в статті «Synthetic Biology-Driven Microbial Therapeutics for Disease Treatment» (Мікробна терапія на основі синтетичної біології для лікування захворювань (2024)) описують сконструйовані пробіотики (*L. lactis*), які секретують глюкагоноподібний пептид-1 (GLP-1) – гормон, що стимулює вироблення інсуліну залежно від рівня глюкози [16, p. 1951–1952].

На нашу думку, досить перспективним напрямком є застосування препаратів-агоністів рецепторів GLP-1, що використовуються для лікування діабету 2-го типу та ожиріння (наприклад, препарати Ozempic та Wegovy). Хоча їх розробляли для контролю глікемії, ключовим ефектом став вплив на масу тіла. Це досягається завдяки уповільненню спорожнення шлунка та прямому впливу на центри голоду в мозку. Таким чином базові біологічні драйви, як голод і апетит, стають фармакологічно керованими. Деніел Джошуа Дракер (Daniel Joshua Drucker) у статті «Mechanisms of Action and Therapeutic Application of Glucagon-like Peptide-1» (Механізми дії та терапевтичне застосування глюкагоноподібного пептиду-1 (2018)) зазначає, що здатність GLP-1 пригнічувати секрецію глюкагону, споживання їжі та спорожнення шлунка стала основою для розробки препаратів для лікування діабету 2-го типу (T2D) та ожиріння [17, p. 740]. Стаття підтверджує, що агоністи рецепторів GLP-1 знижують споживання їжі, діючи на скупчення рецепторів GLP-1R як у гіпоталамусі, так і в задньому мозку [17, p. 744]. Ці ділянки є критично важливими для фізіо-

логічного контролю апетиту та маси тіла. Уповільнення травлення, своєю чергою, посилює відчуття ситості, що сприяє втраті ваги. Таким чином, форма та вага тіла все більше відділяються від психологічних зусиль (сили волі) і стають результатом біохімічного налаштування організму.

Сучасні біотехнології активно розвивають напрям ноотропів та когнітивних підсилювачів. Хоча ця робота не має на меті розглянути всі препарати цього напрямку, для розкриття методологічної лінії важливо окреслити, як деякі з них впливають на тіло й тілесність. Наприклад, Вінс Какіч (Vince Cakic) у статті «Smart drugs for cognitive enhancement: ethical and pragmatic considerations in the era of cosmetic neurology» (Розумні ліки для покращення когнітивних функцій: етичні та прагматичні міркування в еру косметичної неврології (2009)) зазначає, що такі препарати, як Модафініл, Метилфенідат та пірацетам, все частіше використовуються здоровими людьми не для лікування розладів, а для покращення когнітивних функцій. Це явище отримало назву «косметична неврологія», а цей тренд відображає прагнення сучасної людини долати власні біологічні обмеження: «As the latest incarnation of “cosmetic neurology” – the off-label and non-prescription use of drugs in the healthy for the purposes of enhancement rather than treatment – nootropics have captured the imagination of popular media as a sign of the brave new world in which we now live. A world where we must be bigger, better and faster, where to err is all too human, and to realise one’s highest potential demands that one be unfettered by their own biological limitations.» [18, p. 611]. Дослідження підтверджують, що деякі з цих препаратів мають вимірюваний ефект. Наприклад, Ульріх Мюллер (Ulrich Мьller), Джеймс Бенедикт Роу (James Benedict Rowe), Тімоті Ріттман (Timothy Rittman), Клайв Льюїс (Clive D. Lewis), Тревор Роббінс (Trevor W. Robbins), Барбара Жаклін Саакян (Barbara Jacquelyn Sahakian) у статті «Effects of modafinil on non-verbal cognition, task enjoyment and creative thinking in healthy volunteers» (Вплив Модафінілу на невербальні когнітивні функції, задоволення від виконання завдань і творче мислення у здорових добровольців (2013)) зазначають, що Модафініл у здорових добровольців, які не страждали від депривації сну, покращив просторову робочу пам’ять, планування та прийняття рішень на найскладніших рівнях завдань. Також значно підвищував суб’єктивне «задоволення від виконання завдань», що може пояснювати його популярність як інструмента для підвищення мотивації. Водночас його вплив на креативність виявився непослідовним і статистично незначущим [19, p. 490]. Такий підхід дозволяє розглядати мозок як інструмент, що підлягає оптимізації, а тіло і тілесність – як вимірюваний прояв когнітивної продуктивності. Наприклад, Генрі Грілі (Henry Greely), Барбара Саакян (Barbara Sahakian), Джон Гарріс (John Harris), Рональд Кесслер (Ronald C. Kessler), Майкл Газзаніга (Michael Gazzaniga), Філіп Кемпбелл (Philip Campbell) та Марта Фарах (Martha J. Farah) в статті «Towards responsible use of cognitive-enhancing drugs by the healthy» (На шляху до відповідального використання препаратів для покращення когнітивних функцій здоровими людьми (2008)) зазначають, що суспільству слід не забороняти когнітивні підсилювачі, а робити їх доступними, водночас відповідально керуючи ризиками [20, p. 702]. Таким чином, цей підхід стає частиною культури і демонструє наявність екзистенційного прагнення в технологічному подоланні власних біологічних лімітів.

Висновки. Отже, сучасні практики вдосконалення тіла є не тільки набором розрізнених медичних чи косметологічних послуг, а цілісним соціокультурним феноменом, який доцільно розглядати в рамках концепції «біотехнологічного дизайну тіла» та NBICS-парадигми. Дана робота обґрунтовує, що багатовимірні втручання в рамках сучасних практик трансформації тіла і тілесності об’єднані спільною логікою біовлади, яка діє не через примус, а через формування норм здоров’я, краси та ефективності, які індивіди добровільно інтеріоризують. Тіло перетворюється на проект, а здатність керувати ним через дієти, процедури чи прийом препаратів стає маркером соціального статусу та самодисципліни. Досліджуючи вплив технологій на ідентичність, було виявлено, що вони перетворюють тіло на оцифрований та керований об’єкт. Цей підхід змінює самосприйняття: ідентичність починає залежати від відповідності вимірюваним показникам норми. Можна констатувати, що базові аспекти людського досвіду, як-от голод, мотивація чи когнітивні здібності, стають об’єктом фармакологічного налаштування, що розмиває межі між особистістю та її біохімічним профілем. Аналіз соціальних та етичних викликів продемонстрував, що під маскою індивідуального вибору та ринкової логіки відроджуються ідеї «ліберальної євгеніки», які можуть поглибити соціальну нерівність та створити генетично привілейовану еліту. Такий підхід створює асиметричні відносини між поколіннями, де майбутнє дитини може бути попередньо спроекто-

ване. Водночас прагнення до «нормальності» через косметичну хірургію виявляє прихований тиск соціальних стандартів. Простежуючи трансформацію цілей медицини, було встановлено її зсув від лікування до оптимізації та вдосконалення. Це яскраво проявляється у феномені «косметичної неврології» та у технологіях, що дозволяють перепрограмувати імунну систему (мРНК-вакцини) чи мікробіоту. Фармацевтичні та медичні практики стають сучасними «антропотехніками» – інструментами для самовдосконалення та максимізації життєвого потенціалу, що остаточно стирає межу між терапією та покращенням.

Література

1. Foucault M. The History of Sexuality. Vol. 1: An Introduction. New York: Pantheon Books, 1978. 168 p.
2. Sabina S. Contemporary Biopower And Biosociality. *IOSR Journal Of Humanities And Social Science*. 2018. Vol. 23, Issue 6. P. 46–49. https://doi.org/10.9790/0837-2306064649
3. Turner B. S. The Body and Society: Explorations in Social Theory. 3rd ed. London: Sage Publications, 2012. 352 p. https://doi.org/10.4135/9781446214329
4. Shilling C. The Body and Social Theory. 3rd ed. London: Sage Publications Ltd, 2012. 96 p. https://doi.org/10.4135/9781473914810
5. Davis K. Reshaping the Female Body: The Dilemma of Cosmetic Surgery. 1rd ed. New York; London: Routledge, 1995. 224 p.
6. Kevles D. J. In the Name of Eugenics: Genetics and the Uses of Human Heredity. Berkeley; Los Angeles: University of California Press, 1985. X, 427 p.
7. Arendt H. Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil. New York: Viking Press, 1963. 401 p.
8. Bauman Z. Modernity and the Holocaust. Cambridge: Polity Press, 1989. XIV, 254 p.
9. Fukuyama F. Our Posthuman Future: Consequences of the Biotechnology Revolution. New York: Farrar, Straus and Giroux, 2002. 256 p.
10. Habermas J. The Future of Human Nature. Cambridge: Polity Press, 2003. 127 p.
11. Sloterdijk P. You Must Change Your Life. Cambridge: Polity Press, 2013. 488 p.
12. Kariky K., Buckstein M., Ni H., Weissman D. Suppression of RNA Recognition by Toll-like Receptors: The impact of nucleoside modification and the evolutionary origin of RNA. *Immunity*. 2005. Vol. 23, Issue 2. P. 165–175. https://doi.org/10.1016/j.immuni.2005.06.008
13. Nazir A., Hussain F. H. N., Raza A. Advancing microbiota therapeutics: the role of synthetic biology in engineering microbial communities for precision medicine. *Frontiers in Bioengineering and Biotechnology*. 2024. Vol. 12. P. 1–14. https://doi.org/10.3389/fbioe.2024.1511149
14. Bermъdez-Humarбn L. G., Langella P. Use of Traditional and Genetically Modified Probiotics in Human Health: What Does the Future Hold? *Microbiology Spectrum*. 2017. Vol. 5, Issue 5. P. 1–6. https://doi.org/10.1128/microbiolspec.BAD-0016-2016
15. Краснопольський Ю. М., Пилипенко Д. М. Фармацевтична біотехнологія: сьогодення та майбутнє : навч. посіб. Харків: НТУ «ХПІ», 2022. 152 с.
16. Kim T. H., Cho B. K., Lee D.-H. Synthetic Biology-Driven Microbial Therapeutics for Disease Treatment. *Journal of Microbiology and Biotechnology*. 2024. Vol. 34, Issue 10. P. 1947–1958. https://doi.org/10.4014/jmb.2407.07004
17. Drucker D. J. Mechanisms of Action and Therapeutic Application of Glucagon-like Peptide-1. *Cell Metabolism: Cell Press*. 2018. Vol. 27, Issue 4. P. 740–756. https://doi.org/10.1016/j.cmet.2018.03.001
18. Cakic V. Smart drugs for cognitive enhancement: ethical and pragmatic considerations in the era of cosmetic neurology. *Journal of Medical Ethics*. 2009. Vol. 35, Issue 10. P. 611–615. https://doi.org/10.1136/jme.2009.030882
19. Мьller U. et al. Effects of modafinil on non-verbal cognition, task enjoyment and creative thinking in healthy volunteers. *Neuropharmacology*. 2013. Vol. 64. P. 490–495. https://doi.org/10.1016/j.neuropharm.2012.07.009
20. Greely H. et al. Towards responsible use of cognitive-enhancing drugs by the healthy. *Nature*. 2008. Vol. 456, Issue 7223. P. 702–705. https://doi.org/10.1038/456702a

Анотація

Косс А. М. **Біотехнологічний дизайн тіла: філософська рефлексія культури тілесності в епоху NBICS-технологій.** – Стаття.

Фармацевтичні та біотехнологічні досягнення XXI століття кардинально трансформували уявлення про тілесність, перетворивши її з біологічної даності на динамічний, керований та оптимізований проект. В епоху NBICS-технологій тіло дедалі більше сприймається як інтерфейс, який можна програмувати (CRISPR), оновлювати (мРНК-вакцини), налаштовувати (препарати GLP-1, ноотропи) та персоналізувати (фармакогеноміка) для досягнення максимальної ефективності та довголіття. У роботі обґрунтовується, що ці різноманітні втручання є не просто набором медичних послуг, а цілісним соціокультурним феноменом «біотехнологічного дизайну тіла». Цей феномен аналізується крізь призму концепції м'якої біовлади, яка діє не через прямий примус, а через формування суспільних норм здоров'я, краси та продуктивності, які індивіди добровільно приймають і реалізують.

У цій парадигмі здатність керувати власним тілом за допомогою дієт, косметологічних процедур чи прийому препаратів стає маркером соціального статусу та самодисципліни. Технології перетворюють тіло на оцифрований об'єкт, а ідентичність починає залежати від відповідності вимірюваним показникам норми. Базові аспекти людського досвіду, як-от голод, мотивація чи когнітивні здібності, стають об'єктом фармакологічного налаштування, що розмиває межі між особистістю та її біохімічним профілем. У цій роботі

розглядаються сучасні наукові досягнення медицини та фармації як ефективний інструмент трансформації тіла і розуміння тілесності. Водночас аналізуються соціальні та етичні виклики, зокрема, як під маскою індивідуального вибору відроджуються ідеї «ліберальної євгеніки», що загрожує поглибленням соціальної нерівності. Фармацевтичні практики розглядаються як сучасні «антропотехніки» – інструменти для самовдосконалення, що стирають межу між лікуванням та покращенням. У цій парадигмі немає принципової різниці між йогою, молитвою та сучасною психофармакологією. Усе це є способами, якими людина тренує себе, щоб досягти певного стану, а вектором цієї «вертикальної напруги» стає екзистенційне бажання в технологічному подоланні власних біологічних лімітів.

Ключові слова: біотехнологічний дизайн тіла, культура тілесності, NBICS-технології, біовлада, Мішель Фуко, ліберальна євгеніка, антропотехніки, покращення людини, соціологія тіла, біоетика, косметична неврологія, постгуманізм.

Summary

Koss A. M. **Biotechnological body design: a philosophical reflection on the culture of corporeality in the age of NBICS-technologies.** – Article.

The pharmaceutical and biotechnological advancements of the 21st century have radically transformed the understanding of corporeality, shifting it from a biological given to a dynamic, manageable, and optimizable project. In the era of NBICS-technologies, the body is increasingly perceived as an interface that can be programmed (CRISPR), updated (mRNA vaccines), fine-tuned (GLP-1 agonists, nootropics), and personalized (pharmacogenomics) to achieve maximum efficiency and longevity. This paper argues that these diverse interventions are not merely a set of medical services, but a holistic sociocultural phenomenon of "biotechnological body design". This phenomenon is analyzed through the prism of the concept of soft biopower, which operates not through direct coercion, but through the formation of societal norms of health, beauty, and productivity that individuals voluntarily accept and implement.

In this paradigm, the ability to manage one's own body through diets, cosmetic procedures, or medication becomes a marker of social status and self-discipline. Technologies transform the body into a digitized object, and identity begins to depend on conformity to measurable indicators of the norm. Basic aspects of the human experience, such as hunger, motivation, or cognitive abilities, become objects of pharmacological tuning, blurring the lines between personality and its biochemical profile. This work examines modern scientific achievements in medicine and pharmacy as an effective tool for transforming the body and understandings of corporeality. At the same time, it analyzes the social and ethical challenges, particularly how, under the guise of individual choice, ideas of "liberal eugenics" are being revived, threatening to deepen social inequality. Pharmaceutical practices are viewed as modern "anthropotechnics" – tools for self-improvement that erase the boundary between treatment and enhancement. In this paradigm, there is no fundamental difference between yoga, prayer, and modern psychopharmacology. These are all ways in which a person trains themselves to achieve a certain state, and the vector of this "vertical tension" becomes the existential desire to technologically overcome one's own biological limits.

Key words: biotechnological body design, body culture, NBICS-technologies, biopower, Michel Foucault, liberal eugenics, anthropotechnics, human enhancement, sociology of the body, bioethics, cosmetic neurology, posthumanism.

Дата надходження статті: 23.09.2025
Дата прийняття статті: 15.10.2025
Опубліковано: 15.12.2025

УДК 165.0:340.12:351.74
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v056.2025.12

Т. О. Крижановська
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-6391-6871
кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії
Національного університету «Одеська юридична академія»

ЛОГІЧНІ ПАРАДОКСИ НОРМАТИВНИХ ВИСЛОВЛЮВАНЬ У ПРАВІ

Постановка проблеми. Проблема логічної природи нормативності сьогодні набуває особливої ваги, адже норми постають не лише як правила поведінки, а як форми мислення, у яких перетинаються раціональна структура та етичний зміст. Кожен нормативний вислів водночас задає межі дії й виражає певне бачення загального добра, обов'язку та справедливості. Тому нормативна логіка – це не просто формальна система символів, а спосіб осмислення співвідношення між розумом і волею, необхідністю й свободою. Межа між обов'язком, дозволом і забороною ніколи не буває остаточно визначеною: вона щоразу постає в акті практичного судження, де логічна форма зіткнулася з неоднозначністю реального змісту. Саме тут виникають парадокси нормативності, ситуації, коли формально коректна структура обов'язку породжує суперечливі або взаємовиключні наслідки. Такі колізії не можна зводити до помилок формулювання: вони виявляють граничні можливості людської раціональності у сфері морального та правового мислення. Деонтична логіка, що досліджує структуру обов'язку, дозволу та заборони, відкриває внутрішні суперечності нормативних систем і показує, чому навіть у логічно послідовних конструкціях можуть виникати парадокси, які ставлять під сумнів самі підвалини нормативного порядку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про те, що проблематика логічної структури нормативних висловлювань та умов їх застосування набуває все більшої актуальності у сучасному правовому дискурсі. Дослідження, присвячені логічним аспектам нормативності у праві, засвідчують активний розвиток як української, так і міжнародної наукової думки у цій сфері. О. Юркевич [3] акцентує на важливості деонтичної логіки для аналізу існування норм права і виявлення меж між дозволом та обов'язком, наголошуючи, що логічна коректність є запорукою правової визначеності. О. Гвоздік [1] аналізує парадокси імплікації як феномен, що впливає на доведення та істинність нормативних висловлювань. А. Токарська [2] розглядає феномен правової логічної комунікації, підкреслюючи, що правові суперечності часто виникають на рівні мовного вираження норм, тобто мають семантичний характер. У зарубіжній науковій традиції тема логічних парадоксів у праві розкривається крізь призму деонтичної логіки та теорії аргументації. У статті МакНамара (McNamara) та Ван де Путте (Van De Putte) [7] систематизовано сучасні моделі аналізу обов'язку, дозволу і заборони, особливо в контексті парадоксів Чизолма та Росса. А. Массоло (A. Massolo) [6] розкриває подвійний характер нормативності – як внутрішньої властивості логіки та як природної основи аргументаційних структур, що дозволяє розглядати право як систему логічно регульованих норм. Дослідження Ю.-Ч. Чан (Y.-C. Chang) і П.-Х. Ван (P.-H. Wang) [10] зосереджується на емпіричних підставах нормативних аргументів, показуючи, що логічні суперечності виявляються не лише у формальних структурах, а й у реальних судових і правоохоронних рішеннях. Філософський вимір цієї проблеми поглиблюють роботи А. Даймонд (A. Diamond) [4] та Ф. Штайнберґер (F. Steinberger) [9], які осмислюють нормативний статус самої логіки як засобу формування раціональності права.

Попри активний розвиток сучасних досліджень у галузі логіки та права, проблема внутрішньої суперечності нормативного мислення залишається відкритою. Більшість концепцій розглядають право як зовні впорядковану систему приписів, однак у своїй глибинній структурі воно постає як поле напруги між логічною формою та практичною дією, між необхідністю дотримання норм і неминучою варіативністю людських рішень. Деонтичні парадокси виразно демонструють, що у мові обов'язку, дозволу й заборони прихована суперечність між «належним» і «можливим», між логічним виведенням норми та її етико-практичною реалізацією. У правозастосовній діяльності ця суперечність набуває особливої гостроти, адже кожне рішення потребує одночасної вірності закону та адаптації до конкретної ситуації, що створює простір для логічної невизначеності. Недослідженою залишається

© Т. О. Крижановська, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

сама природа цієї невизначеності. Чи є вона помилкою у логічній структурі права, чи ж притаманною йому властивістю, що вказує на межі формалізації нормативного мислення? Саме виявлення цього глибинного парадоксу між логічною необхідністю норми та практичною змінністю правової дії і становить основну проблематику дослідження.

Формулювання мети статті. У статті здійснюється логічний аналіз деонтичних парадоксів нормативних висловлювань як прояву напруження між логічною формою та практикою права з метою виявлення їхнього значення для розуміння раціональності правового мислення і можливостей подолання нормативних суперечностей у сучасному праві та правозастосовній діяльності.

Методи дослідження. У статті використано поєднання концептуально-аналітичного та формально-логічного методів. Перший дозволяє виявити логічну природу нормативності й пояснити, чому вимоги послідовності та несуперечності мають обов'язковий характер у правовому мисленні. Другий ґрунтується на деонтичному моделюванні відношень між обов'язком, дозволом і забороною, що дає змогу виявляти парадокси нормативних висловлювань і межі логічної узгодженості правових норм. Також застосовано аналіз парадоксів імплікації і прагматико-комунікативний підхід для з'ясування логічних підстав правової аргументації та можливостей їх удосконалення в контексті правоохоронної діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поняття парадоксу у логіці трактується як ситуація, коли із прийнятних або істинних передумов виводиться висновок, що суперечить інтуїції, усталеним правилам мислення чи самій системі, у межах якої здійснюється виведення. «Парадокси виникають тоді, коли ми водночас змушені прийняти й відкинути певне судження, не порушуючи при цьому логічних правил» [8]. Парадокс відрізняється від антиномії тим, що в першому випадку суперечність виявляє межі застосування певної логічної схеми, тоді як антиномія «позначає конфлікт двох рівнозначно обґрунтованих тверджень, який розкриває глибинну напругу у самій структурі раціональності» [9]. У сфері нормативних висловлювань цей розподіл особливо важливий, адже парадокси виявляють обмеження деонтичної логіки, тоді як антиномії вказують на фундаментальну колізію між обов'язком і свободою волі. Якщо антиномія демонструє внутрішню нездоланність суперечності, то парадокс – це радше виклик для перегляду засад самої логічної системи.

Типологія логічних парадоксів охоплює три основні групи. *Семантичні парадокси* (типу парадоксу Брехуна) виникають із самореференції та неузгодженості значень у мові, коли висловлювання стосується самого себе й руйнує власну істинність. *Деонтичні парадокси* пов'язані з конфліктом між обов'язком, дозволом і забороною, коли логічна послідовність норм призводить до практично нездійсненних або взаємовиключних приписів, адже «від несуперечливості змісту норми залежить можливість її виконання» [3, с. 46]. *Когнітивні парадокси* виявляються у сфері пізнання. Це ситуації, коли розум, дотримуючись власних логічних принципів, приходить до суперечливих результатів, що випробовують межі людської раціональності, оскільки «парадокси випробовують межі нашого мислення, показуючи, як фундаментальні принципи можуть призводити до суперечностей» [8].

Розглянемо логічну структуру парадоксів нормативних висловлювань. Парадокс нормативного висловлювання виникає тоді, коли в системі деонтичних відношень – обов'язку (O), дозволу (P) та заборони (F) – встановлюються формально коректні, але взаємовиключні імплікації. Суперечність у правовій нормі з'являється тоді, коли логічна форма припису не узгоджується з його онтологічним змістом. У термінах сучасної деонтичної логіки, вона «досліджує логічні відношення між висловлюваннями, що визначають певні дії чи стани речей як морально обов'язкові, допустимі або заборонені» [7]. Така структура може бути представлена як $O(p) \rightarrow O(\neg p)$, де обов'язок виконати дію p логічно тягне обов'язок її невиконання. Подібні ситуації демонструють, що нормативні висловлювання мають подвійну природу. Саме ця «подвійна природа правової нормативності» [4, с. 51] робить право вразливим до логічних парадоксів, оскільки його висловлювання одночасно виражають і норму мислення, і норму дії.

Розглянемо парадокс Росса (парадокс відокремлення) та парадокс Чизолма (парадокс зустрічного обов'язку) для аналізу нормативних структур у праві та їх правозастосуванні.

Парадокс Росса виникає з припущення, що з обов'язку виконати певну дію логічно випливає обов'язок виконати будь-яку альтернативну дію. У класичній логіці висловлювань, де діє правило розширення диз'юнкції, якщо істинним є p, то автоматично істинним є і $p \vee q$, адже диз'юнкція істинна, коли істинна хоча б одна її частина. Тепер, якщо перенести це формальне правило у сферу деонтичної логіки, то маємо наступне: якщо «слід зробити p», тоді «слід зробити p *або* q».

Наприклад: «Слід надіслати звіт» $(O(p))$ логічно передбачає «Слід або надіслати звіт, або знищити його» $(O(p \vee q))$. Тобто з $O(p)$ логічно виводиться $O(p \vee q)$ не тому, що «слід знищити звіт», а тому що висловлювання «надіслати або знищити» логічно включає «надіслати». У чистій формальній системі це виглядає коректно.

Але у нормативному сенсі такий висновок абсурдний. Правило, яке зобов'язує надіслати звіт, не може вважатися правилом, яке дозволяє або навіть наказує знищити його. І саме тут з'являється парадокс Росса, який можна представити так: формальна логіка зберігає істинність через розширення диз'юнкції, але втрачає нормативний зміст. У формальній логіці така імплікація є допустимою, однак у сфері норм вона суперечить самій суті деонтичного висловлювання, бо розширює коло дозволеного без урахування морального чи правового контексту. У правозастосуванні це означає, що юридичний припис може втратити імперативну силу, якщо його формальна структура не відображає зміст обов'язку. Парадокс Росса виявляє фундаментальну межу між логічною дедукцією та нормативною валідністю, нагадуючи, що правові імплікації мають бути семантично осмисленими, а не лише формально виведеними.

Парадокс Чизолма описує ситуацію, коли з порушення первинного обов'язку виникає вторинний, який суперечить першому. Наприклад:

1) особа повинна допомогти постраждалому $(O(p))$;

2) якщо особа допомагає, то повинна повідомити компетентні органи $((O(q|p))$;

3) якщо не допомагає, то повинна не повідомляти компетентні органи $(O(\neg q/\neg p))$;

4) якщо не допомагає, повинна принаймні вжити компенсаторної дії (наприклад, викликати швидку) $(O(r|\neg p))$;

5) $\neg p$ – це факт порушення першого обов'язку.

Логічне поєднання цих висловлювань призводить до суперечності між $O(p)$ і $O(\neg p)$. Цей парадокс демонструє неможливість «описати багаторівневі нормативні ситуації у межах класичної логіки без урахування контексту виконання чи порушення обов'язку» [7]. У праві подібні колізії спостерігаються при співіснуванні загальних і спеціальних норм, де виконання однієї вимоги логічно тягне порушення іншої. Тож, парадокс зустрічного обов'язку виявляє потребу в контекстуально-чутливій деонтичній логіці, яка може розрізняти рівні нормативності та моделювати обов'язки не лише як формальні імперативи, а як послідовність дій у часово-правовій структурі.

Розберемо ще один приклад: працівник поліції повинен дотримуватись законності, а якщо порушує її, то повинен про це повідомити керівництво. Як бачимо, маємо класичну структуру зустрічного обов'язку. Формалізуємо її:

$O(p)$ – працівник повинен дотримуватись законності;

$O(q|\neg p)$ – якщо не дотримується законності, повинен повідомити керівництво;

Проте з реального стану $\neg p$ (порушення) випливає застосування другої норми, яка логічно передбачає порушення першої.

Така система породжує деонтичний парадокс, який представляється таким, що виконання другого обов'язку (повідомлення) можливе лише в умовах невиконання першого (дотримання законності). У класичній логіці це створює протиріччя, бо неможливо одночасно виконати й порушити припис. Подібні конструкції демонструють, що нормативна узгодженість не завжди зберігається при умовному моделюванні обов'язків, і тому деонтична логіка вимагає контекстуального розширення. Стандартні схеми мають проблеми, коли умовні обов'язки та дозволи формалізуються за допомогою матеріальної імплікації. У результаті нормативна структура може втратити свою семантичну зрозумілість [7]. Аналіз подібних парадоксів потребує врахування часового та епістемічного аспектів, які дозволяють відстежити момент порушення обов'язку й умови його можливого виправлення [5], де можливе уточнення моменту порушення та способу його виправлення.

У правовому аспекті така структура описує механізм службової відповідальності, коли держава визнає можливість порушення первинного обов'язку, але водночас створює вторинний припис, який має зменшити шкоду або відновити порядок. З точки зору логіки, це не просто колізія, а форма нормативної компенсації, коли система намагається залишатися послідовною не через уникнення порушення, а через його контрольоване врегулювання.

Щоби пов'язати попередній розбір «зустрічних обов'язків» із мовною формою правових норм, звернімо увагу, що багато деонтичних колізій створюються не в самих моделях, а у способі, яким закон поєднує висловлювання про обов'язок і дозвіл. Саме тут семантична багатозначність перетворюється на логічну суперечність.

Розглянемо ст. 29 Закону України «Про Національну поліцію». Фраза «поліцейський має право застосувати силу, якщо інші засоби не діють» поєднує дозвіл із практичним очікуванням дії. У буквальному (слабкому) сенсі

«має право» означає лише зняття заборони: посадовець *може* діяти за певних умов, але *не зобов'язаний*. У реальному ж інституційному контексті цю формулу часто читають як «сильний дозвіл» або навіть як де-факто обов'язок втрутитися, тобто від поліцейського очікують припинення правопорушення, якщо інші засоби вичерпано. Звідси виникає наступна колізія: дозвіл сприймають як імператив, а поруч існують інші імперативи, такі як пропорційність, мінімізація шкоди, заборона надмірної сили. Якщо «право діяти» розуміють як «повинен діяти», то кожне втручання одразу «натикається» на інші вимоги, які легко зробити взаємно несумісними у складних ситуаціях.

Яким може бути шлях уникнення такої колізії?

1. Прояснювати тип дозволу в законі, тобто прямо розрізняти «може» (дискреція) і «повинен» (імператив), не підмінювати одне іншим у підзаконних актах і методичних інструкціях.

2. Задавати пріоритети норм, а значить прописати, що вимоги пропорційності й мінімізації шкоди є обмеженням будь-якого втручання; у разі конфлікту переважає безпека життя і здоров'я.

3. Упорядковувати в часовому вимірі, а значить першим має бути обов'язок перевірити неефективність «м'якших» засобів і лише потім – право застосувати силу; після втручання мають бути виконаними обов'язки щодо фіксації, звіту, медичної допомоги.

4. Застосовувати принцип «належне передбачає можливе», тобто не формулювати вимоги так, щоб їх фізично чи ситуаційно неможливо виконати одночасно.

Як бачимо, джерелом парадоксу є двозначність виразу «має право», яке на практиці зчитують як «повинен». Для рішення необхідно розвести мовні ролі приписів (право vs обов'язок), чітко зафіксувати пріоритети та етапність дій. Це перетворює потенційну деонтичну колізію на керовану процедуру.

Звернімося до конфлікту норм у ситуації службового обов'язку, коли в одного й того самого адресата одночасно діють приписи, що наказують і забороняють ту саму дію. Типовим є кейс, коли службове розпорядження вимагає «негайно припинити зібрання», тоді як Конституція й стандарти прав людини гарантують свободу мирних зібрань і забороняють непропорційне втручання. На логічному рівні це не просто «зіткнення правил», а деонтична колізія між різнорівневими приписами, коли імператив управлінської ієрархії виступає проти імперативу вищого права. Якщо трактувати обидва як безумовні, маємо вимогу, яку практично неможливо виконати – «і діяти, і не діяти»; якщо як умовні, то бракує явних умов пріоритизації. У таких конфігураціях необхідно спиратись на:

– ієрархізацію норм, чітке розуміння, що існує верховенство Конституції над підзаконними актами і пріоритет прав на життя/недоторканність;

– дефізибельність – у даному випадку спростовність, коли службове розпорядження чинне лише доки не суперечить вищій нормі;

– контекстуально-процедурну деталізацію, яка означає, що втручання дозволене лише після перевірки «м'якших» засобів, із жорсткими обмеженнями пропорційності та мінімізації шкоди.

З логічної точки зору це показує, що нормативна валідність у праві не зводиться до голої дедукції, потрібні правила пріоритетів і винятків, які роблять висновок залежним від контексту.

Висновки. Проведене дослідження показало, що логічні парадокси нормативних висловлювань відображають фундаментальні обмеження формальної раціональності у сфері права. Деонтична логіка виявляє, що кожна норма водночас функціонує як логічна структура та як морально-практичне зобов'язання, тому суперечності між ними неминучі. Парадокси Росса та Чизолма демонструють, що формальна правильність логічного виводу не гарантує нормативної коректності, якщо не враховано контекст виконання обов'язку або межі його застосування. Вперше у вітчизняному логічному дискурсі ці парадокси проаналізовано на прикладі реальних положень українського законодавства, що дозволило виявити типові логічні колізії у мові норм, зокрема змішування «права» та «обов'язку». Запропоновано логіко-деонтичну модель аналізу нормативних суперечностей, адаптовану до сфери правоохоронної діяльності, яка дозволяє описати не лише логічні відношення між нормами, а й механізми їхньої контекстуальної взаємодії. Підкреслюємо, що логічна культура правоохоронця є не допоміжним, а структуроутворювальним чинником правової визначеності, запобігання зловживанням владою та забезпечення пропорційності правозастосування.

Перспективними напрямами подальших розвідок є розроблення контекстуально-чутливих моделей деонтичної логіки, що враховують часовий, інституційний та епістемічний виміри правового обов'язку, а також застосування принципу дефізибельності для опису гнучких, спростовних норм у правоохоронній практиці. Особливого значення набуває подальше дослідження мовних і когнітивних аспектів

нормативної раціональності, що дозволить поєднати логічний аналіз із реальними механізмами прийняття правових рішень у ситуаціях невизначеності.

Література

1. Гвоздік О. Парадокси імплікації та проблема доказовості. *Філософські та методологічні проблеми права.* 2024. № 1 (27). С. 23–30. DOI: 10.33270/01242702.23

2. Токарська А. Феномен правової логічної комунікації. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: «Юридичні науки».* 2020. Т. 7, № 2. С. 110–114. DOI: 10.23939/law2020.26.110

3. Юркевич О. М. Існування норм права як проблема в деонтичній логіці. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія "Філософія".* 2020. № 1. С. 39–52. DOI: https://doi.org/10.21564/2075-7190.44.195765.

4. Diamond A. Shadows or Forgeries? Explaining Legal Normativity. *Canadian Journal of Law & Jurisprudence.* 2024. №.1. P. 47–78. DOI: 10.1017/cjlj.2024.1

5. Ghari M. A formalization of the Protagoras court paradox in a temporal logic of epistemic and normative reasons. *Artif Intell Law.* 2024. № 32. P. 325–367. DOI: 10.1007/s10506-023-09351-0

6. Massolo A. The normativity of logic and the natural normativity of argumentation. *Revista Iberoamericana de Argumentaciyn.* 2024. № 28. DOI:10.15366/ria2024.28.002

7. McNamara P., Van De Putte F. Deontic Logic [Electronic resource]. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2025 Edition) / Edward N. Zalta & Uri Nodelman (eds.). URL: https://plato.stanford.edu/archives/win2025/entries/logic-deontic/

8. Sorensen R. A. Logical paradoxes [Electronic resource]. *Internet Encyclopedia of Philosophy.* URL: https://www.mit.edu/~yandros/phil/logical-paradox-iep.html

9. Steinberger F. The Normative Status of Logic [Electronic resource]. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. 2022 Eddition. URL: https://plato.stanford.edu/archives/sum2022/entries/logic-normative/

10. Chang Y.-C., Wang P.-H. Empirical Foundation of Normative Arguments in Legal Reasoning. *European Journal of Empirical Legal Studies.* 2024. Vol. 1, №. 1. P. 69–88. DOI: 10.62355/ejels.18070.

Анотація

Крижановська Т. О. **Логічні парадокси нормативних висловлювань у праві.** – Стаття.

Статтю присвячено дослідженню логічної природи права крізь призму деонтичної логіки, яка аналізує структуру нормативних висловлювань, а саме обов'язку, дозволу та заборони. Показано, що сучасне правове мислення дедалі частіше стикається з логічними парадоксами, коли формально коректні норми породжують суперечливі або взаємовиключні наслідки у правозастосовній практиці. Це особливо актуально для сфери правоохоронної діяльності, де кожне рішення потребує поєднання імперативності норми з урахуванням конкретних обставин і принципів пропорційності. У статті обґрунтовано, що такі колізії не є лише похибками законодавчої техніки, а відображають глибинну межу людської раціональності у сфері нормативного мислення. Застосовано поєднання концептуально-аналітичного й формально-логічного методів, а також прагматико-комунікативного підходу, який дозволив дослідити мовну природу нормативних суперечностей. У межах аналізу розглянуто класичні деонтичні парадокси, а саме, парадокс Росса (парадокс відокремлення) та парадокс Чизолма (парадокс зустрічного обов'язку), що демонструють розрив між формальною логікою зобов'язання та його реальним етичним змістом. Вперше у вітчизняному логічному дискурсі ці парадокси проінтерпретовано на матеріалі українського законодавства, зокрема у нормах, які регулюють діяльність поліції. На основі проведеного аналізу запропоновано логіко-деонтичну модель опису нормативних суперечностей, адаптовану до потреб правоохоронної діяльності. Вона дозволяє розмежувати поняття «дозволу» та «обов'язку» через систему логічних операторів (P ↔ O) та враховує контекстуальну залежність норми від ситуаційного змісту дії. Зроблено висновок, що логічна культура правоохоронця є не допоміжним інструментом професійної підготовки, а фундаментальною умовою правової визначеності.

Ключові слова: логічний парадокс, деонтична логіка, нормативне висловлювання, парадокс Росса, парадокс Чизолма, нормативна раціональність, право, правоохоронна діяльність.

Summary

Kryzhanovska T. O. **Logical paradoxes of normative statements in law.** – Article.

The article explores the logical nature of law through the lens of deontic logic, which analyzes the structure of normative statements – obligation, permission, and prohibition. It demonstrates that modern legal reasoning increasingly encounters logical paradoxes, where formally consistent norms produce contradictory or mutually exclusive outcomes in legal practice. This problem is particularly relevant to the field of law enforcement, where every decision requires combining the imperative force of the norm with the consideration of specific circumstances and the principle of proportionality. The study argues that such collisions are not merely technical imperfections of legislation but reveal a deeper limit of human rationality in the sphere of normative thinking. The research applies a combination of conceptual-analytical and formal-logical methods, along with a pragmatic-communicative approach that enables the exploration of the linguistic nature of normative contradictions. Within this framework, the article examines the classical deontic paradoxes – Ross's paradox (the paradox of detachment) and Chisholm's paradox (the contrary-to-duty paradox) – which illustrate the gap between the formal logic of obligation and its moral content in practice.

For the first time in Ukrainian philosophical and legal discourse, these paradoxes are interpreted using examples from Ukrainian legislation, particularly the norms regulating police activity. Based on this analysis, the study proposes a logico-deontic model for describing normative inconsistencies, adapted to the needs of law enforcement practice. The model enables a clear differentiation between the notions of permission and obligation through a system of logical operators (P ↔ O) and takes into account the contextual dependence of the norm on the situational content of action. It concludes that the logical culture of a law enforcement officer is not an auxiliary aspect of professional training but a fundamental condition of legal certainty and responsible application of law.

Key words: logical paradox, deontic logic, normative statement, Ross's paradox, Chisholm's paradox, normative rationality, law, law enforcement.

Дата надходження статті: 30.10.2025
Дата прийняття статті: 13.11.2025
Опубліковано: 15.12.2025

УДК 1:165(100)(045)
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v056.2025.13

Н. В. Лютко
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-8792-5035
кандидат політичних наук, доцент
Хмельницького національного університету

А. С. Сустрєтов
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-6313-7803
доктор філософії, доцент
Донецького національного медичного університету

В. А. Ігнатьєв
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-0635-6580
кандидат філософських наук, доцент
Донецького національного медичного університету

ПРОБЛЕМА ПРЕДМЕТУ ТА МЕТОДУ ФІЛОСОФСЬКОЇ НАУКИ В ЗАРУБІЖНІЙ ФІЛОСОФІЇ XXI СТОЛІТТЯ

Постановка проблеми. Проблема предмету та методу філософської науки залишається однією з провідних у сучасному філософському дискурсі. У зарубіжній філософії XXI століття вона набуває особливої актуальності у зв'язку з динамічними змінами в науково-технологічному середовищі, глобалізаційними процесами, культурними трансформаціями та зростанням ролі міждисциплінарних підходів.

Визначення предмета філософії, її онтологічних, гносеологічних, етичних і соціальних вимірів дозволяє окреслити сучасні орієнтири розвитку теоретичного мислення. Методологічний аспект полягає у пошуку ефективних стратегій пізнання, які поєднують класичні філософські підходи з інноваційними методами аналізу, включно з інтеграцією гуманітарних і природничих наук.

Зарубіжна філософія XXI століття характеризується поліметодологічністю: аналітична, феноменологічна, герменевтична та прагматична традиції пропонують різні бачення предмета філософії та способів його дослідження. Унаслідок цього метод філософування постає не лише як інструмент пізнання, а й як чинник конструювання філософського знання.

Актуальність теми зумовлена потребою переосмислення місця філософії у системі сучасного знання в умовах технологічного прогресу, цифрової культури та нових соціокультурних викликів. Сучасна філософська наука потребує оновлення предметно-методологічної бази, здатної забезпечити цілісне бачення людини і світу в контексті XXI століття.

Формулювання мети статті. В статті здійснюється всебічне дослідження проблеми предмету та методу філософської науки в зарубіжній філософії XXI століття, дається аналіз ключових тенденцій розвитку сучасної філософської думки та з'ясовуються особливості трактування предмета і методології філософії різними філософськими традиціями з метою визначення напрямів інтеграції класичних та інноваційних методів пізнання, виявлення міждисциплінарних підходів до аналізу онтологічних, гносеологічних, етичних та соціальних аспектів, а також на оцінку впливу глобалізаційних процесів і технологічного прогресу на сучасну філософську практику.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У зарубіжній філософії XXI століття зростає увага до проблем метафілософії та методології, що пов'язано з технологічними, соціокультурними та міждисциплінарними викликами. Дослідження предмета філософії охоплюють онтологічні, гносеологічні, етичні та соціальні аспекти, проте відсутній системний синтез різних підходів.

Особливо помітна тенденція «експериментальної філософії» (X-phi), яку досліджували Джошуа Тенненбаум, Джошуа А. Грін та Саймон Керрі, і яка застосовує емпіричні методи для перевірки філософських інтуїцій. Також зростає інтерес до впливу інформаційних технологій і штучного інтелекту на предмет і методи філософії (роботи Ніка Бострома, Люсі Шу).

Значну роль відіграє міждисциплінарність, що поєднує гуманітарні та природничі науки, відкриваючи нові можливості для оновлення методології (дослідження М. Мерло-Понті, Ю. Габермаса, Ч. Пірса, В. Джеймса). Сучасні публікації також підкреслюють поступове збли-

© Н. В. Лютко, А. С. Сустрєтов, В. А. Ігнатьєв, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

ження аналітичної та континентальної традицій через спільні теми: методологію, технології, етику, антропологію.

Водночас бракує комплексних досліджень, які б синтезували метамодерні підходи, емпіричні дані та міждисциплінарні перспективи, що визначає актуальність подальшого аналізу предмета та методу філософської науки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Філософія є фундаментальною науковою дисципліною, яка поєднує теоретичне осмислення буття, знання та цінностей із практичним аналізом соціальних, культурних та технологічних явищ. Вона не лише досліджує сутність світу та місце людини в ньому, а й формує критичне мислення, необхідне для сучасного суспільства. У сучасних умовах стрімкого науково-технічного прогресу та глобалізації особливо актуально переосмислити предмет і методи філософської науки, інтегруючи традиційні концепції із міждисциплінарними підходами.

Історичні підходи до визначення предмету філософії формувалися під впливом метафізики, онтології та гносеології [1, с. 42].

Метафізика зосереджується на фундаментальних принципах буття та природи реальності, ставлячи питання про існування світу незалежно від людського сприйняття. Вона задає рамки для аналізу причинності, сутності та абсолютного.

Онтологія аналізує структуру буття, категорії сущого та взаємозв'язки між явищами, що дозволяє визначити внутрішні закономірності розвитку природних і соціальних систем.

Гносеологія розглядає механізми пізнання та обмеження людського розуму, досліджує, як знання формується, передається і перевіряється у різних культурних та історичних контекстах.

Ці класичні підходи стали фундаментом для формування методологічної бази філософії та слугували відправною точкою для розвитку новітніх напрямів і шкіл [3, с. 135].

Сучасна філософія характеризується методологічним плюралізмом. Основні підходи включають:

1. Аналітична філософія акцентує логічну чіткість, структурованість мислення та формальні методи аналізу понять і мовних конструкцій. Вона дозволяє досягати високої точності в аргументації та перевірки гіпотез.

2. Континентальна філософія орієнтована на історичний та культурний контекст, екзистенційні аспекти людського буття і соціальні процеси. Вона підкреслює значення суб'єктивного досвіду і феноменологічного підходу.

3. Постструктуралістська перспектива фокусується на деконструкції текстів, множинності значень та критичному аналізі влади і знання. Це дозволяє осмислювати соціальні і політичні процеси, а також виявляти приховані структури смислів.

4. Системний підхід інтегрує різні методології, розглядаючи філософські проблеми як елементи комплексних взаємопов'язаних систем. Це дозволяє поєднувати класичні концепції з новітніми науковими досягненнями у різних галузях знань [4, с. 138].

Еволюція методів дослідження демонструє поступове розширення предмету філософії та переходу від абстрактного осмислення до конкретного аналізу сучасних проблем, зокрема технологічних, соціальних та культурних.

Стрімкий розвиток науки і технологій суттєво трансформує предмет філософії. Сучасні філософські дискусії включають етичні питання штучного інтелекту, біоетики, інформаційного суспільства, цифрової приватності, кліматичних змін та глобальної взаємозалежності.

Міждисциплінарні дослідження дозволяють інтегрувати філософські знання з психологією, соціологією, економікою, фізикою та інформатикою. Це формує новий предметний горизонт: наприклад, філософія штучного інтелекту розглядає проблеми автономних систем, моральної відповідальності машин та взаємодії людини і технології; філософія науки аналізує логіку відкриттів, критичність методів і трансформацію парадигм.

Отже, сучасна філософія стає інтегративною наукою, здатною поєднувати класичні підходи з актуальними проблемами глобального розвитку та технологічного прогресу. Філософія пройшла довгий шлях від класичних метафізичних, онтологічних та гносеологічних концепцій до багатометодологічних і міждисциплінарних практик. Сучасний вплив науки і технологій, а також інтеграція знань із суміжних галузей дозволяє значно розширити предмет філософії, зберігаючи її ключову роль у формуванні критичного, системного та відповідального мислення [5, с. 60].

Проблема визначення предмету філософської науки є однією з центральних у сучасній теоретичній дискусії. Філософія традиційно ставить за мету осмислення фундаментальних питань буття, пізнання та цінностей. У XXI столітті зарубіжна філософія пропонує різноманітні підходи до визначення предмету філософської науки, що відображають специфіку культурного, наукового та технологічного контексту сучасності.

Актуальність дослідження зумовлена кількома факторами: по-перше, розвиток природничих, соціальних і гуманітарних наук створює

потребу в методологічній рефлексії, що допомагає філософії адаптуватися до міждисциплінарного середовища; по-друге, технологічна революція та поширення штучного інтелекту ставлять перед філософією нові онтологічні та етичні питання; по-третє, глобалізація та культурна взаємодія висувають вимогу осмислення універсальних та локальних цінностей [8, с. 80].

Отже, сучасна зарубіжна філософія не лише відтворює класичні проблеми предмету та методу, а й активно інтегрує нові парадигми пізнання, досліджуючи межі науки, техніки та культури.

Аналітична філософія XXI століття продовжує тенденції XX століття, зосереджуючи увагу на логічній структурі понять, точності термінів і строгій аргументації. Вона виступає своєрідним «мета-науковим» підходом, який досліджує основу наукових концепцій, визначає ясність понять і забезпечує критичну перевірку теорій.

Основні категорії аналітичної традиції включають:

1. Логічний аналіз. Складні філософські проблеми розкладаються на прості логічні компоненти, що дозволяє уникати неоднозначності та уточнювати структурні взаємозв'язки між поняттями. Наприклад, сучасні дослідження свідомості та когнітивних процесів аналізують терміни «пізнання», «усвідомлення», «репрезентація» та «інтенціональність» у контексті нейронаук і штучного інтелекту.

2. Концептуальна точність. Перевірка узгодженості та однозначності термінів дозволяє формалізувати аргументацію, підвищуючи її доказову силу та реплікабельність. Це стає особливо важливим у логіці, етиці, філософії науки та філософії мови.

3. Метод доказування. Застосування формальної логіки, математичних моделей, модальних логік та аргументативних схем дозволяє обґрунтовувати або спростовувати твердження. Завдяки цьому аналітична філософія наближається до природничих наук у плані методології, зберігаючи при цьому власну рефлексивну специфіку.

4. Аналітичний підхід не лише уточнює предмет філософії, а й створює платформу для міждисциплінарної взаємодії: логіка та математичні моделі інтегруються з когнітивними науками, філософією мови, обчислювальними технологіями та штучним інтелектом. Завдяки цьому філософія виступає не лише як теоретична дисципліна, а й як інструмент для розробки концептуальних основ нових наукових методів [8, с. 85].

Континентальна філософія XXI століття включає феноменологію, герменевтику та постмодерністські підходи, концентруючись на дослідженні людського досвіду, культурних практик та історичного контексту. Вона забезпечує глибоку рефлексію над сенсами і цінностями, що формуються в суспільстві.

Ключові напрямки сучасної континентальної традиції:

1. Феноменологічна рефлексія. Аналіз структури свідомості, переживання досвіду та суб'єктивного світу людини. Сучасні феноменологи (наприклад, Моріс Мерло-Понті та його послідовники) досліджують взаємозв'язок тілесності, сприйняття та соціального контексту, акцентуючи увагу на ролі сенсорного досвіду у формуванні знання.

2. Герменевтичний метод. Інтерпретація текстів, культурних та соціальних практик, яка враховує історичний та культурний контекст. Ханс-Георг Гадамер та сучасні герменевтики розвивають ідеї «розуміння через діалог» та «історично зумовленого тлумачення», підкреслюючи, що знання завжди формується у взаємодії суб'єкта і об'єкта пізнання.

3. Критика метанаративів. Постмодерністська деконструкція універсальних концепцій, спрямована на виявлення влади, ідеології та суб'єктивності у процесі формування знання. Жак Дерріда та сучасні постмодерністи підкреслюють відносність смислів, плюралізм інтерпретацій та необхідність критичного аналізу культурних норм [7, с. 130].

Континентальна традиція розширює предмет філософії, включаючи культурний, соціальний, історичний та етичний виміри, а методологія формується як діалог з іншими науками, мистецтвом та суспільними практиками. Завдяки цьому філософія виступає не лише як аналітичний апарат, а й як інструмент критичного осмислення світу, здатний реагувати на культурні й технологічні трансформації сучасності.

Сучасна зарубіжна філософія XXI століття активно розвиває інтердисциплінарні підходи, що поєднують філософію з природничими, соціальними та технічними науками. Це дозволяє розширювати предмет філософії і робити її більш прикладною у вирішенні актуальних проблем сучасності.

Основні напрями інтердисциплінарної філософії:

1. Когнітивні науки. Філософія досліджує пізнавальні процеси, механізми штучної свідомості та нейроетику. Сучасні дослідники використовують дані нейронаук і психології для побудови концептуальних моделей мислення та усвідомлення, оцінюють потенціал когнітивних технологій у формуванні поведінки людини.

2. Технології та штучний інтелект. Філософія аналізує етичні, соціальні та онтологічні

наслідки впровадження автономних систем, алгоритмів прийняття рішень і роботизованих платформ. Зокрема, дослідники штучного інтелекту обговорюють проблеми моральної відповідальності, потенціалу машинної автономності та безпеки взаємодії людини з технологіями.

3. Філософія науки. Критичне осмислення методів, моделей та критеріїв наукового знання, включно з проблемою наукових парадигм, обґрунтованості гіпотез та соціальних факторів розвитку науки. Інтердисциплінарна філософія науки допомагає аналізувати взаємодію теорій, практик і технологій у формуванні сучасного знання [6, с. 60].

Інтердисциплінарні моделі трансформують філософію у платформу для синтезу знань та критичного аналізу сучасних технологічних і соціальних процесів. Вони дозволяють філософії бути активним учасником дискусій про етичні, соціальні та наукові виклики XXI століття, одночасно забезпечуючи методологічну рефлексію та критичний аналіз нових форм пізнання.

Філософія XXI століття стає міждисциплінарним містком, який об'єднує гуманітарні знання з природничими та соціальними науками, технологіями, штучним інтелектом і культурними практиками, створюючи умови для формування більш комплексного та цілісного розуміння сучасного світу. Водночас вона зберігає свою традиційну функцію – аналіз фундаментальних категорій буття, пізнання та цінностей, що забезпечує методологічну і смислову основу для розвитку науки, освіти, культури та етичних стандартів у суспільстві. Така подвійна роль – інтегративна та рефлексивна – дозволяє філософії залишатися не лише теоретичною дисципліною, а й практичною платформою для вирішення сучасних проблем та передбачення викликів майбутнього [6, с. 70].

Проблема визначення предмету та методу філософської науки залишається центральною у сучасних теоретичних дискусіях. XXI століття характеризується розмаїттям методологічних підходів та активним впровадженням міждисциплінарних досліджень. Зарубіжна філософія демонструє прагнення поєднати традиційні філософські методи з емпіричними та технологічними інструментами для більш глибокого осмислення сутності буття, пізнання та цінностей.

Традиційні методи залишаються фундаментом філософського дослідження, адже вони забезпечують логічну структурність і концептуальну точність:

1. Дедукція та індукція. Дедуктивний метод передбачає виведення конкретних висновків із загальних принципів або аксіом. Наприклад, у сучасній аналітичній філософії дедукція використовується для формалізації аргументів у філософії мови та логіці. Індукція, навпаки, дозволяє формувати загальні твердження на основі спостережень, що особливо актуально у філософії науки та етиці, де емпіричні приклади допомагають перевіряти моральні або епістемологічні гіпотези.

2. Аналіз понять та синтез. Ці методи спрямовані на розкриття структури понять і систематизацію знання. Аналіз понять дозволяє виявити внутрішні компоненти складних категорій, таких як «свідомість», «свобода» або «право». Синтез, у свою чергу, об'єднує різні аспекти в цілісну концепцію, що формує теоретичні рамки для подальшого дослідження.

3. Критична рефлексія. Цей метод передбачає систематичну перевірку теорій і концепцій на предмет внутрішньої суперечливості або неповноти. Критична рефлексія є основою філософського діалогу та самоперевірки, допомагаючи визначити межі обґрунтованості тверджень і уникнути догматизму [9, с. 46].

У XXI столітті класичні методи зберігають свою актуальність, але трансформуються під впливом новітніх технологій і міждисциплінарних досліджень. Вони залишаються основою аналітичної точності, логічної структури та методологічної обґрунтованості у філософських дослідженнях.

Сучасна зарубіжна філософія XXI століття демонструє активну інтеграцію інноваційних методів, які поєднують класичну рефлексію з емпіричними та технологічними підходами:

1. Експериментальна філософія (experimental philosophy). Цей підхід полягає у використанні соціальних експериментів, психологічних тестів та опитувань для перевірки філософських інтуїцій. Наприклад, дослідження моральних дилем у контексті «тролейбусних проблем» показують, як люди реагують на етичні вибори в реальному житті, і дозволяють порівнювати ці реакції з традиційними теоретичними моделями.

2. Комп'ютерне моделювання. Використання алгоритмів, штучного інтелекту та симуляційних моделей дозволяє моделювати складні філософські проблеми, наприклад, розвиток свідомості або соціальних норм. Це особливо актуально у дослідженнях складних систем, соціальної філософії та філософії штучного інтелекту [8, с. 90].

3. Когнітивні та емпіричні підходи. Інтеграція даних нейронаук, когнітивної психології та поведінкової науки відкриває нові перспективи для аналізу свідомості, процесів пізнання та моральних оцінок. Наприклад, дослідження

нейронних механізмів морального вибору допомагають оцінити, як біологічні та культурні фактори впливають на формування етичних переконань [6, с. 65].

Новітні методи не замінюють класичні, а доповнюють їх, підвищуючи наукову обґрунтованість філософських гіпотез та розширюючи сферу застосування філософії.

Сучасна філософія дедалі більше перетинається із суміжними дисциплінами, що сприяє міждисциплінарності та поглибленому аналізу предмету:

1. Психологія. Дозволяє перевіряти когнітивні припущення та моральні інтуїції, аналізувати процеси мислення, пам'яті та емоційного реагування. Експериментальні дані психології допомагають філософам оцінювати припущення про людську природу та пізнання.

2. Нейронаука. Дослідження мозку та нейронних процесів відкривають перспективи для аналізу свідомості, сприйняття, уваги та емоцій. Це дає змогу філософії спиратися на емпіричні факти, а не лише на логічні або концептуальні аргументи.

3. Соціологія. Аналіз соціальних структур, норм та інститутів дозволяє оцінювати вплив філософських ідей на суспільство. Соціологічні методи допомагають дослідникам перевіряти, як філософські концепції реалізуються в практичній діяльності, та визначати їх соціальну значущість.

Міждисциплінарний підхід дозволяє не лише уточнити предмет філософської науки, а й створити методологічно багатовимірну картину світу. Поєднання класичних та новітніх методів робить філософію XXI століття більш динамічною, обґрунтованою та релевантною до сучасних викликів [4, с. 130].

Висновки. У статті проаналізовано актуальні підходи до визначення предмету та методів філософської науки в зарубіжній філософії XXI століття. Дослідження показало, що сучасна філософія перебуває на перетині класичних традицій та новітніх наукових парадигм, поєднуючи аналітичний, критичний, феноменологічний, герменевтичний та міждисциплінарний підходи. Предмет філософської науки нині розглядається не лише як осмислення буття та пізнання, а й як рефлексія соціокультурних, етичних і технологічних трансформацій сучасного світу. Питання предмету філософії сьогодні охоплюють інтерпретацію цінностей, соціокультурних процесів і практичних аспектів життя, а методи дослідження включають як традиційні раціональні та аналітичні підходи, так і емпіричні, компаративні та міждисциплінарні стратегії [10, ст. 48].

Методологічна різноманітність сучасної філософії дозволяє поєднувати абстрактний аналіз із емпіричними дослідженнями, системним мисленням та критичною інтерпретацією культурних практик. Це відкриває можливості для продуктивного діалогу між філософією та іншими галузями знання, сприяючи глибшому розумінню як традиційних, так і нових проблем людського існування.

Отже, зарубіжна філософія XXI століття демонструє відкритість до інтеграції різних методів і парадигм, зберігаючи здатність до саморефлексії, критичного осмислення та творчого переосмислення актуальних проблем сучасності. Результати дослідження підтверджують, що предмет і метод філософської науки залишаються динамічними категоріями, здатними адаптуватися до змін суспільства та наукового знання, що робить філософію актуальною та соціально значущою на сучасному етапі розвитку світової науки [11, ст. 47].

Література

1. Гуссерль Е. Ідеї чистої феноменології та феноменологічної філософії / Е. Гуссерль. Т. 1. Київ : Основи, 1998. 400 с.

2. Фуко М. Слова та речі: археологія гуманітарних наук. Київ : Критика, 2000. 520 с.

3. Габермас Ю. Теорія комунікативної дії. Т. 1. Львів : Літопис, 2002. 450 с.

4. Кузьменко Іван Петрович. Філософія культури: теорія та практика. Київ : Наукова думка, 2015. 320 с.

5. Бондаренко Олександр Михайлович. Онтологія сучасного буття. Львів : Літопис, 2018. 280 с.

6. Бєляєв В. В. Філософія науки: методологія та сучасні підходи. Київ : Либідь, 2015. 256 с.

7. Мельник С. І. Феноменологія та сучасна континентальна філософія. Львів : Світ, 2018. 312 с.

8. Флорінський О. В. Філософія технологій та штучного інтелекту: міждисциплінарний підхід. Харків : Основа, 2020. 280 с.

9. Бубнов В. М., Сіренко О. П., Коваленко І. В. Філософія свідомості: методологічні аспекти. Київ : Либідь, 2018. 276 с.

10. Іваненко І.І. Філософія науки: сучасні підходи. Київ : Наукова думка, 2020. 312 с.

11. Іваненко І.І. Проблеми предмету філософської науки в XXI столітті. *Філософський часопис*. 2021. № 3. С. 45–58.

Анотація

Лютко Н. В., Сустрєтов А. С., Ігнатьєв В. А. **Проблема предмету та методу філософської науки в зарубіжній філософії XXI століття.** – Стаття.

У статті автори досліджують проблему визначення предмету та методу філософської науки в контексті зарубіжної філософії XXI століття, акцентуючи увагу на сучасних підходах та методологічних тен-

денціях. Проаналізовано ключові тенденції сучасної філософської думки, що формуються під впливом глобалізаційних процесів, стрімкого науково-технічного прогресу та культурної трансформації суспільства. Екзистенційні виклики технологічного розвитку, зокрема штучного інтелекту та біоінженерії, ставлять перед філософією нові, критичні питання щодо сутності людини та її відповідальності.

Досліджуючи, як представники аналітичної, континентальної, постнекласичної, прагматичної та феноменологічної традицій по-різному трактують предмет філософії, автори простежують еволюцію філософського знання від класичних онтологічних і гносеологічних питань до сучасних проблем антропології, етики та соціальної реальності. Водночас виділяється прагнення сучасних мислителів об'єднати традиційні підходи зі випробуваннями інформаційної доби, процесами глобалізації і технічного прогресу.

Зокрема, аналітична філософія сконцентрована на логічному розборі мови та концепцій, тоді як феноменологія прагне повернутись до безпосереднього досвіду свідомості. Континентальна філософія все ще формує проблеми влади, ідентичності та інакшості в постмодерному світі. Всі ці напрями намагаються об'єднати класичні філософські проблеми буття, пізнання та моральності в умовах сучасних соціокультурних та технічних змін.

Проаналізовано, що у сучасному філософському дискурсі зростає інтерес до міждисциплінарних підходів, які інтегрують методи гуманітарних і природничих наук, зокрема нейронауки, екології та соціології. Це призводить до виникнення таких нових галузей, як нейроетика, філософія технологій та екософія. Особливу увагу приділено переосмисленню методу філософії як відкритої системи рефлексивних практик – герменевтики, критичного аналізу та деконструкції, здатних адаптуватися до змін соціокультурного середовища та плюралізму знань. Ця динамічність методології є ключовою ознакою філософської відповіді на складність сучасного світу.

У зарубіжній філософії XXI століття проблеми предмету й методу філософії залишаються нерозв'язаними та постійно переглядаються, але дослідження зосереджені на інтеграції різноманітних підходів до аналізу проблем «людина – світ». Це включає глибокий аналіз етичних, гносеологічних, соціальних та онтологічних питань, а також на розвиток інноваційних методологій, що враховують суспільний прогрес та всебічний вплив цифрових технологій на людське життя.

У статті обґрунтовано, що сучасна філософія поступово переходить від пошуку універсальних істин до виявлення смислових горизонтів людського буття, орієнтуючись на діалог культур і ціннісну багатовимірність сучасного світу. Зроблено висновок, що предмет і метод філософії XXI століття набувають відкритого, динамічного характеру, відображаючи рух від застарілих раціоналістичних моделей до інтегративно-комунікативних форм мислення, які визнають множинність істини та важливість контексту. Філософія стає критичною рефлексією глобалізованого світу.

Ключові слова: філософія XXI століття, зарубіжна філософія, предмет філософії, метод філософії, постнекласична раціональність, методологічний плюралізм, феноменологія, аналітична традиція.

Summary

Liutko N. V., Sustretov A. S., Ignatyev V. A. **The problem of the subject and method of philosophical science in 21st-century foreign philosophy.** – Article.

The article examines the problem of defining the subject and method of philosophical science in the context of foreign philosophy in the 21st century, focusing on contemporary approaches and methodological trends. Key tendencies of modern philosophical thought, shaped by globalization processes, rapid scientific and technological progress, and cultural transformation of society, are analyzed. Existential challenges of technological development, particularly artificial intelligence and bioengineering, pose new critical questions for philosophy regarding the essence of humanity and its responsibility.

By investigating how representatives of analytical, continental, post-nonclassical, pragmatic, and phenomenological traditions differently interpret the subject of philosophy, the authors trace the evolution of philosophical knowledge from classical ontological and epistemological questions to contemporary issues of anthropology, ethics, and social reality. At the same time, there is a noticeable effort among contemporary thinkers to integrate traditional approaches with the demands of the information age, globalization processes, and technological progress.

Specifically, analytical philosophy focuses on the logical analysis of language and concepts, while phenomenology seeks to return to the direct experience of consciousness. Continental philosophy continues to address issues of power, identity, and otherness in the postmodern world. All these directions attempt to reconcile classical philosophical problems of being, knowledge, and morality within the context of contemporary socio-cultural and technological changes.

It is analyzed that there is a growing interest in interdisciplinary approaches in modern philosophical discourse, which integrate methods from the humanities and natural sciences, including neuroscience, ecology, and sociology. This leads to the emergence of new fields such as neuroethics, philosophy of technology, and ecosophy. Particular attention is given to the rethinking of the method of philosophy as an open system of reflective practices–hermeneutics, critical analysis, and deconstruction–that can adapt to changes in the socio-cultural environment and the pluralism of knowledge. This methodological dynamism is a key feature of philosophy's response to the complexity of the modern world.

In 21st-century foreign philosophy, the problems of the subject and method of philosophy remain unresolved and are constantly being revised, but research focuses on integrating diverse approaches to analyzing the "human–world" problems. This includes an in-depth analysis of ethical, epistemological, social,

and ontological issues, as well as the development of innovative methodologies that consider social progress and the comprehensive impact of digital technologies on human life.

The article argues that contemporary philosophy is gradually shifting from the search for universal truths to the exploration of the meaningful horizons of human existence, focusing on cultural dialogue and the value-based multidimensionality of the modern world. It concludes that the subject and method of 21st-century philosophy acquire an open, dynamic character, reflecting a movement from outdated rationalist models to integrative-communicative forms of thinking, which recognize the multiplicity of truth and the importance of context. Philosophy becomes a critical reflection on the globalized world.

Key words: 21st-century philosophy, foreign philosophy, subject of philosophy, method of philosophy, post-nonclassical rationality, methodological pluralism, phenomenology, analytical tradition.

Дата надходження статті: 20.10.2025
Дата прийняття статті: 06.11.2025
Опубліковано: 15.12.2025

УДК 316.32.019.51
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v056.2025.14

А. О. Макарова
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-7270-0135
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії, соціології та релігієзнавства
Карпатського національного університету імені Василя Стефаника

МІФОТВОРЧІСТЬ ЯК ШЛЯХ ДІЯЛЬНОСТІ: ВІД АРХЕТИПУ ЧЕРЕЗ СОЦІОКУЛЬТУРНУ ПРАКТИКУ ДО ІДЕОЛОГІЇ

Постановка проблеми. І в XXI столітті зберігається полемічний погляд на міф як джерело осмислення сьогоденної реальності – одні вчені вбачають у ньому буквальність, інші – контекстуальність, треті – інтертекстуальність, четверті – символічність, п'яті взагалі заперечують можливість пізнання реальності на основі знань, почерпнутих з міфу. На щастя, частка останніх порівняно невелика. В сучасному світі «емоджі» просто неможливо ігнорувати факти «фантазійної ідентичності», яка тотально практикується в соціальних мережах. Глибокі дослідження впливів, наприклад, анімованого рекламного продукту на розвиток світогляду молодих поколінь та їхні соціокультурні практики вже стали традиційними – їх проводять не лише психологи, а й соціологи, філософи, культурознавці, мовознавці. Наука XXI століття, збагачена відкриттями фізиків, хіміків, біотехнологів теж йде назустріч міфології як системі репрезентації моделей світобудови, шукає аналогії між внутрішніми особистими світами і сценаріями та зовнішніми, що розгортаються у просторах соціальних відносин («соціальна фізика»). Вже не лише постмодерністські, феноменологічні чи синергетичні дискурси «винаходять Бога» [1], а й повертається розуміння, що «світопорядок» як «детермінація гармоніями» представляється у міфології та точних науках дуже подібними фігурами – фракталами, що виражають собою «фрейми». Так, в основі теорії «фреймів», стверджують Н.Білокопитова та Карім Ель Гуессаб, «лежить ідея про те, що фрейми – це ментальні структури, які визначають, як ми сприймаємо світ. Вони допомагають відбирати й організовувати інформацію, задаючи, що є важливим, а що – ні. Фрейми можна свідомо формувати або змінювати (reframing) – особливо в контексті політики, релігії та ідеології» [2]. Теорія архетипів, систематизована К.-Г.Юнгом, використовує «фрактали» («мандали») як компактний спосіб передачі ідей, занадто загальних, щоб відповідати суб'єктивній множинності подій одного єдиного життя. Взаємопереплетення міфологічних та життєвих сюжетів у синхронному та діахронному режимі створює «історію» і впливає на вибудову не лише буденних соціокультурних практик, а й – через них в тому числі – суспільних ідеологій як режимів активації політичних імперативів. Для України, яка перманентно «стоїть на роздоріжжі», активація «національної пам'яті» не в останню чергу залежить від уваги, яку приділяє громадськість дослідженню і практичній реалізації таких міфологічних «дзеркал» колективної підсвідомості у ідеологічних продуктах колективної свідомості. Ця думка у 2022–2025 роках є архетипною (основною, базисною, спрямовуючою), детермінуючою нашу спільну діяльність на відсіч ворога від рідної землі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Висуваючи тезу про символічну структуру як основу міфу, філософія споріднює міф із реальністю, буденністю як системою звичних раціональних практик. «Завдяки паралелі між міфологією та мистецтвом, здійсненій у межах означеної філософської поетики міфу, символізм поступово починає мислитись як атрибутивна ознака мистецтва, що надалі приведе до виникнення численних концепцій символу впритул до презентації його як універсальної естетичної категорії» – стверджує Н.Астрахан у монографії 2017 року «Література як утопія», і ми з нею погоджуємось [3, с. 79]. Цю думку в контексті аналізу української ментальної та політичної історії розгортають у своїх дослідженнях О.Висоцький [4], І.Держко, М.Маринович, М.Міщенко. В.Слюсар також підкреслює, що у міфах або легендах «крім змісту, контенту має значення форма подання, для якої важливим часто є художня чи естетична складова» [5, с. 79]. Але не лише в естетиці, а і в ідеології проявляються суттєві впливи образності та символізму, особливо якщо трактувати їх як проєкції архетипу (Г.Дичковська [6], О.Гуцуляк). Так, Н. Астрахан спеціально розглядає «Літературний твір як простір оприявнення буттєвої поліфонії» та «Міф і символ у контексті проблеми синтезу гуманітарного знання»; з пози-

© А. О. Макарова, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

ції історіографічного досвіду досліджує співвідношення неоміфологізму і традиції А.Гоцалюк; образно-художній смисл архетипної символіки є об'єктом розгляду Т.Клименко; Р.Марутян висуває авторську модель структури історичного міфодизайну України; О.Морщакова виявляє смисложиттєвий зміст сучасної міфотворчості в контексті українських культурних традицій; Н.Ковтун досліджує тему історичної пам'яті як основи становлення політичної еліти в контексті політичної трансформації України початку XXI ст. [7]; Л.Суворова аналізує з позицій архетипно-міфологічної інтерпретації концепт смерті в малій прозі українського модернізму тощо [8].

Формулювання мети статті. Метою статті є презентація авторської класифікації архетипів та схематизації архетипної матриці як такої, що ілюструє перехід міфотворчості («образ») через соціокультурну практику («паттерн») до ідеології («символ») у діяльності як системі втілення шляху від «монологу» через «діалог» жл «полілогу».

Виклад основного матеріалу дослідження. У роздумах над темою архетипної детермінації соціальних практик звернення до пласту «міфології» є неуникним. Воно реалізується передусім як звернення до «образу», в тому числі художнього, але тим не завершується. Згадується віртуозно втілений групою «Плач Єремії» як музичний візуал образ «ріки забуття» у пісні Тараса Чубая «Каламутна вода» [9]; ще з більшою повагою згадується любов і пошана, з якою син переніс у музику слова батька. Зв'язок поколінь культурних героїв як наслідування є основною рисою культурної спільноти, і коли він розривається, культурі **стає зле** від нестачі питомо природніх для неї джерел. «Там, де переривається, нівелюється органічне формування світогляду, насамперед, міфологічного, з'являється сприятливий ґрунт для різних експериментів над індивідом і соціумом в цілому. Коли основа будь-якої світоглядної системи підривається, знецінюється, ставиться під сумнів, «істинне» знання розривається на фрагменти, позбавляється єдності, а то й зовсім вилучається із духовної традиції. У такій атмосфері стає можливим маніпулювання масовою свідомістю» [7, с. 60]. Здавалося б, яке відношення має міфологія до політичної практики сучасної державної машини, зайнятої економічним благополуччям своїх громадян – адже система освіти, наприклад, добре інформує (та екзаменує) їх з історії власного народу; сфера туризму прокладає маршрути та пропонує культурні заходи в усіх куточках України, і цього достатньо. Насправді, «імідж не є просто образом або комунікативною одиницею. Щоб бути інструментом пропагандистської влади, щоб впливати на свідомість та поведінку, він має функціонувати як міф» (О.Висоцький) [4, с. 40]. Прихований механізм «національної деідеологізації» діє за архетипним принципом «образ – паттерн – символ» і виливається іноді у несподівані «кейси». Наприклад, така прозаїчна сфера, як монетарна політика держави, а конкретно, дизайн грошових знаків, якими обмінюється населення, у форматі своєї «історії» як зміни образів на грошових знаках (зміні їх вигляду) ілюструє навмисне чи випадкове знецінення іміджу України як персонально-структурної цілісності. Заміна паперових гривень на залізні в у прямому смислі «РЕ-ФОРМІ» (2018–2025) – це насправді знищення місця для архетипної картини прекрасної живої України, представленої на паперових носіях:

1. своїми знаковими, міфотворчими (історичними) будівлями – «Град Володимира у Києві» (1 грн., 2014 р.), «Собор святої Софії» (2 грн., 2013 р.), «Церква в селі Суботов» (5 грн., 2015 р.), «Успенський собор Києво-Печерської лаври», (10 грн., 2015 р.), «Львівський оперний театр», 20 грн., 2018 р.), «Будинок Української Центральної Ради» (50 грн., 2014 р.), «Київський національний університет імені Тараса Шевченка» (100 грн., 2019 р.), «В'їзна вежа Луцького замку» (200 грн., 2014 р.), «Києво-Могилянська академія» (500 грн., 2018 р.);

2. своїми знаковими Українобудівниками (міфотворцями) в контексті інших фігур свого часу – Володимиром Великим («Град Володимира у Києві», 1 грн., 2014 р.), Ярославом Мудрим («Собор святої Софії», 2 грн., 2013 р.), Богданом Хмельницьким («Церква в селі Суботов», 5 грн., 2015 р.), Іваном Мазепою («Успенський собор Києво-Печерської лаври», 10 грн., 2015 р.), Іваном Франком («Львівський оперний театр», 20 грн., 2018 р.), Михайлом Грушевським («Будинок Української Центральної Ради» (50 грн., 2014 р.), Тарасом Шевченком («Київський національний університет імені Тараса Шевченка» (100 грн., 2019 р.), Лесею Українкою («В'їзна вежа Луцького замку» (200 грн., 2014 р.), Григорієм Сковородою («Києво-Могилянська академія» (500 грн., 2018 р.);

3. своєю знаковою «софійною» мудрістю, висловленою знаковими Українобудівниками – «Правда руська» (Ярославом Мудрим, «Собор святої Софії», 2 грн., 2013 р.), «А за віру хоч умріте, вольності бороніте» (Іваном Мазепою («Успенський собор Києво-Печерської лаври», 10 грн., 2015 р.), «Земле моя, всеплодющая мати, сили, що в твоїй движесь глибині, кра-

плю, щоб в бою сміліше стояти, дай і мені!» (Іваном Франком, «Львівський оперний театр», 20 грн., 2018 р.) «Історія України» (Михайлом Грушевським, «Будинок Української Центральної Ради» (50 грн., 2014 р.), «Свою Україну любіть, любіть її... во врем'я люте, в останню тяжкую минуту за неї Господа моліть» (Тарасом Шевченком, «Київський національний університет імені Тараса Шевченка», 100 грн., 2019 р.), «За правду, браття, єднаймось щиро, єдиний маєм правий шлях» (Лесею Українкою, «В'їзна вежа Луцького замку», 200 грн., 2014 р.), «Не равное всем равенство...» (Григорієм Сковородою, «Києво-Могилянська академія», 500 грн., 2018 р.) тощо (вислови наведено у сучасній орфографії, і – N.B. – на купюрах вони подані мовою авторів!).

«Картина», яку ми бачимо натомість, не просто мінімалістична – вона схематично клішована. З обігу вивели не гроші – з обігу в громадській свідомості виводяться образи – пам'ятки архітектури як національної культури, персони, гасла = паттерни, взаємообернені як дві сторони однієї медалі, а не просто монети, на якій «портрет в контексті» та тризуб як знак єдності українських історичних світів губляться на тлі малого шматка холодного блискучого металу, а основну увагу привертає номінал. Зв'язок «образу» з «історією» розірвано, десакралізовано, знищено. Наратив, в якому «герой – місце – слово» мали б стати частиною паттерну, скріпленого символом, не формується, не утримується, і отже, не звучить, не відлунює у підсвідомості, лишає її порожньою, а, як відомо, «святе місце порожнім не буває». «При такому підході, – зазначає Г.Дичковська, – ідеологічні проблеми сучасного суспільства виявляться не сьогочасними питаннями, а накопиченням невирішених справ попередніх поколінь ті навіть епох. Ідеологія – не просто формальна складова самоорганізації суспільства, а внутрішньо іманентний елемент системи. Причому «звільнення» від неї принципово неможливе, оскільки вона є складовою частиною структури. Можливі лише корекція й адаптація» [6]. Якщо придивитися до міфотворчості з цієї позиції, то стає ясно, що архетип є однією з визначальних підвалин формування культурно-національної, а не тільки культурної чи тільки національної, ідентичності. Л.Суворова слушно зауважує «співвідносність понять «концепт» – «архетип», що дає підстави для потрактування архетипу як базового, стійкого культурного метаконцепту. Завдяки образному втіленню концепт як поняття набуває естетичної трансформації в художньому творі, стаючи «художнім концептом», що функціонує в тексті як система, до якої входять автор, традиція (хронологічний зріз, у якому творився текст), дійсність (поле знань про світ), читач (синхронне розуміння тексту, яке формується під впливом традицій сучасності й залежить від ідіосфери інтерпретатора) та мовна система, з якої автор і читач черпають ресурси для кодування тексту та розшифрування комунікативного коду» [8, с. 5]. Спорожніла мовна система, з якої читач/глядач не може почерпнути ресурси для розкодування «загадкового коду» нації, лишається наодинці із фактом буденної злиденності, голою економічною чи симулятивною політичною ідеологіями. І в ситуації, коли «я забуваю твоє лице, я забуваю твоє ім'я – вода по шию», архетип виконує функцію Голосу з Несвідомого, що «далеко шепоче про сонце й чисте море» (Тарас Чубай, «Каламутна вода») [9].

Соціальні практики в умовах мультикультуральності закономірно демонструють «плюральність світів» як пістрявість органічних національних міфологій. Але надважливим є не загубити у цьому міфотворчому потоці власну історично-органічну унікальність. «Необхідність звільнення свідомості від ілюзій, навіяних наративними шаблонами, оновлення значення слів, усвідомлення формотворчої сили фантазії та наративу» [10, с. 50], як підкреслює Є.Канчура, є завданням нашого часу. Повернення до читання українських класиків має бути безперервним, перманентним – не тлом ідеології, а її тілом, – і, як зафіксовано у поступальному русі «грошових імоджі» – історично детермінованим – від витоків держави до її сьогодення. Це ж саме справедливо стосовно персональної історії. У конструюванні цієї безперервності як органічної дуже допомагають практики, наприклад, «сторітеллінгу» як трансформації традиції усного передання: «Історію потрібно зробити «живою». Вона повинна бути насиченою при численних переказах» – висновує А.Гаргат [11, с. 49]. Сторітеллінг також «працює» як сучасна форма співставлення сценаріїв через наратив. Історії «взаємодоповнюються», починають звучати не як монологи, а як полілоги, що складаються з діалогів.

Так чи інакше, а «у процесі перетворення факту історії на акт літератури відбувається трансформація, ідеологія та політика впливають на літературу, яка виконує «держзамовлення» та фальсифікує історію (не реалії життя, а ідеологія моменту)» [12, с. 188]. Цікавим в такому ракурсі видається співставлення форматів «коміксу» і «роману» як двох типів міфологічного наративу – стислого і розгорнутого – як таких, що «прагнуть змоделювати ситуацію, яка дає змогу осмислити роль ілюзії, протиставля-

ючи її фантазії як свідомому акту творчості» (зокрема, таку демаркацію проводить Є.Канчура [10, с. 48–49]). Як зазначає дослідниця, формат «коміксу» завдяки таким прийомам, як «діалогічність, драматизація, єдність часу, місця та дії» не дає змоги по-перше, безпосередньо висловити власну оцінку подій, а, по-друге, не дає місця звільненню від ілюзій завдяки активації та активізації історичної пам'яті. Синхронність заважає побачити діахронічний полілог діячів, ціннісні підстави їх виборів та моделі поведінки як принципи. Адже саме у «романі» герої постають у своїх справжніх характерах і звичках, а не схематично вимріяних ностальгізованих «образах», розглядаються об'єктивно, без «прикрашань». Роман як полілог надає більше – і простору, і часу – розмірковуванням неоднозначних героїв, розділяючи їх на головних та другорядних, вимальовуючи контекст не як тло, а як соціально-культурне середовище. Звичайно, грає роль і розділення «художнього роману» та «історичного роману» як певної хроніки.

Проте і схематичне, ритуальне відтворення традицій та історії у обрядах як засіб активації історичної пам'яті про національну ідентичність, відбиту у візуальному коді, мають у соціокультурному та державному житті вагоме, іноді вирішальне значення. На імідж політика безпосередньо впливає його підтримка чи ігнорування національних звичаїв народу, який він представляє. Грамотність та безграмотність у випадках презентації такого коду суттєво підвищує чи, навпаки, псує імідж політика, виставляє його як «симулякр». І ця практика теж є полем глибоких маніпуляцій, наприклад, на вірі, спорті, освіті, економіці. Найбільш репрезентативним, звісно, є використання мови народу, який представляє політик. Наратив, здійснений від імені персонажа (наприклад, України) чужою цьому персонажу мовою, руйнує імідж політичного актора, робить усю промову постановочною, штучною. В той же час промова мовою країни, в яку політичного лідера запрошено із візитом, перед народом цієї країни, додає до його іміджу позитиву – звичайно, якщо відносини між державами не знаходяться у «гарячій» стадії конфлікту.

Вагомою, в кінцевому підсумку, виявляється початкова ідея, яку на рівні архетипу закладено в образи, взаємодія яких складає паттерни і згодом символізується у процесі практики. Вся ця система діє органічно. Абстрактна ідея «втраченого в реальності але існуючого у пам'яті» часопростору та стану формує «образ», транслюваний монологом, далі закріплюється у співставленні образів через діалог у «паттерні» і зрештою передається в маси як «символ», звідки в діяльності можна повернутися назад – через паттерн до формування нового, сучасного образу. Дуже промовистим в цьому сенсі є тлумачення мови як символічного коду, який передає «в слові «Ми» – сто тисяч «я». Символ держави як ідеологічної цілісності теж кодує образи національних паттернів. Тобто «символ» – реальність багатогранна, на відміну від «образу», який відображає окремого персонажа в картині паттерну як системі образів, робить з актора соціально (та ідеологічно) спрямований типаж.

На нашу думку, на такому механізмі засновано створення не лише автентичного культурного матеріального продукту – від рецепту «борщу» до схеми «вишиванок», а й продукту політичного – партій, «влади» та «опозиції», програм «реформ» та «інвестицій» тощо. Всі вони однаковою мірою, на наш погляд, є продуктами перетворення «несвідомого» у «свідоме» в часово-просторових координатах певної реальності (особистої, соціальної, суспільної, державної). Так, ідея України як квітучого, незалежного і вічного «часопростору», в якому реалізується стан щастя, перспективи, – надихає під час війни на створення образів, які втілюються через психологічний та поведінковий паттерн у культурні продукти, які, у свою чергу, є символами такого стану і часопростору.

Підсумовуючи, перефразуємо початок нашої статті: будучи феноменами за своєю суттю, всі архетипи тим не менше виражають різні ступені зв'язку з матеріальною реальністю, являючи переходи від найбільш абстрактних, феноменальних об'єктів до найбільш фізично, емпірично реалізованих, і навпаки. Міфотворчість здатна перерости у ідеологію тому, що в системі діяльності архетипно присутня часово-просторова матриця як базова ідея, відтворення якої у діяльності приносить (конструює) певний стан, виражений символічними структурами. За нашим підходом, діяльність постає процесом трансформації ідеальних метасуб'єктних та метафізичних основ (законів) буття у суб'єктні, фізичні закони.

Структурна модель розгортання архетипного смислу формування полілогу через монолог

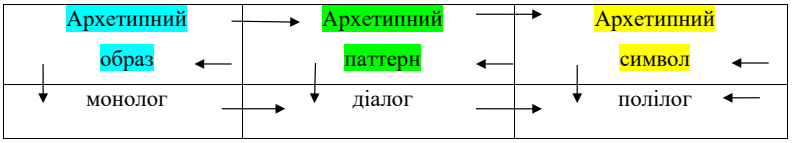

Так, архетип «долі» як абстрактної невідомості, наділеної абстрактним же, але смислом, у людській свідомості трансформується у очікування, що формулюються у мові як «тропоси» (способи конкретного існування), як емоційні стани, налаштованості, настройки. Питання про сенс життя або сенс смерті викликає в людини стан стурбованості, надії, страху, щастя, сподівання на успіх чи справедливість. Наступним кроком реалізації (на противагу віртуалізації) архетипу являється викликання реальності через ритуал (налаштування на стан «дорослості», прилучення до сакрального через ініціацію, набуття стану звільнення як практичної боротьби з долею, відтворення ритуалів омолодження (вічного повернення) як протидії часу) тощо. Здійснивши ритуал (активувавши етичні архетипи як звичаєві системи дій, що легітимують людську якість), людина переходить до рівня персонального втілення чеснот у певному дієво-інструментальному іміджі, що потягне згодом формування образу, – вираженому не просто звичкою, а сакралізованому нахилами та талантами, формуючи представника певного роду діяльності як Обранця Долі, що формує закон у певному місці (часопросторі), апелюючи при цьому до символів.

Проявимо структуру архетипу як елементу міфу, зважаючи на те, що символ у нашій концепції є його заключною, але не кінцевою, ланкою, а вся система в цілому являє собою шестигранник, а не пряму лінію. Читати дану схему слід проти часової стрілки – оскільки «символ» є полем «ідеалізації» «у-топії» через «тропос» як міфосферу та «етос» у антропосфері, а образ – полем «матеріалізації» у «номосі» та «топосі» як ідеологічних сферах.

Весь цей ланцюг розгортається у свідомості людини як процес конструювання матерії з ідеї, буквально втілення універсальної ідеї у фізичній істоті, що живе у певному часі та просторі і володіє матеріальними атрибутами здійснення діяльності, здобутими і утримуваними як законно легітимований знак Обранства. Соціальні інститути в такому ракурсі виступають сукупністю легітимованих практик із відтворення сакрального, ідеального сенсу через окремих повноважних представників і системою ініціацій та атрибуцій (організацій – «топос», та інструментів – «ноумен»). Такий погляд на діяльність узгоджується із думками Платона, І.Канта та Г.Гегеля, а також К.-Г.Юнга, який вважав архетип віссю, на яку накручується реальність конкретної людини. Він суперечить механістичним та матеріалістичним підходам, в яких людина уявляється машиною, що беззаперечно і за суспільним замовленням (ідеологією) виконує конкретний обсяг роботи, незважаючи на особисті обставини. Інтегральний психологічний діяльнісний підхід, за яким діяльність має культурно-історичне та соціокультурне значення, враховує як зміни абсолютних об'єктивних параметрів буття, так і суто людські, суб'єктивні часово-просторові обставини. Але для пояснення, наприклад, причин збройного нападу т.зв. російської федерації на мирну Україну лише психологічний підхід не спрацьовує – потрібно чітко визначити фракталізовану «ціннісно-символічну конфігурацію» архетипу, щоб зрозуміти – чому треба безжально «розрубати» те, що подається як «відносини» чи «спілкування», будучи насправді моделлю тотальної ненависті архетипу «тоталітаризму» до архетипу «демократії», символізованого Україною.

Авторська класифікація архетипів з позицій діяльнісної реалізації

Категорія	значення	Архетип
У-топічні	Від «u-topos» – позбавлений місця Гранично абстрактні сенси реальності, межові категорії, універсальні процеси, що не мають визначеного образу, місця та втілюються у різноманітних фігурах та символах	Життя, смерть, час, майбутнє, минуле, теперішнє, рух, шлях, доля, сакральне, профанне...
Тропічні	Від «tropos» – спосіб існування Абстрактний результат дій людини, спрямованих на осягнення (вхоплення, оволодіння) таїною утопічних субстанцій; відчуття, емоції, стани, спричинені цими діями	Щастя, успіх, любов, ненависть, страх, віра, надія, безпека...
Етичні	Від «etos» – звичай, ритуал Дія людини, спрямована на осягнення (вхоплення, оволодіння) таїною утопічних субстанцій	Ініціація, трансформація, вічне повернення, учнівство, протиборство долі...
Антропічні	Від «anthropos» – людський Формування системи, комплексу діяльності, заснованого на відборі напрямку чи сенсу дій, втіленого через правила етосів щодо тропосів	Мудрець, Володар, Творець, Блазень, Дбайливий, Коханець, Простодушний, Бунтар, Маг, Шукач, Славний малий...
Номічні	Від «nomos» – закон, норма Предметні знаки легалізації єдності утопічних та етичних, тропічних та антропічних сенсів, що сакралізуються	Сонце, слово, чаша, хрест, зірка, місяць, дерево, трон, вінець, прапор, гімн...
Топічні	Від «topos» – місце Реалізація антропічно-номічних діяльних комплексів у ідеалізованому місці та часі (топосі)	Дім, Хата, Храм, Поле, Море, Сад...

Авторська типологічна класифікація архетипів

Архетипний символ (Знак, полілог)	Архетипний паттерн (Об'єкт, діалог)	Архетипний образ (Суб'єкт, монолог)
Фізичні (метасуб'єктні) субстанції	Трансфізичні (інтерсуб'єктні) субстанції	Фізичні (суб'єктні) субстанції
Топічні	Антропічні	Тропічні
Номічні	Етичні	У-топічні

У графічному представленні ця класифікаційна схема виглядатиме як архетипний фрактал (матриця або ж мандала):

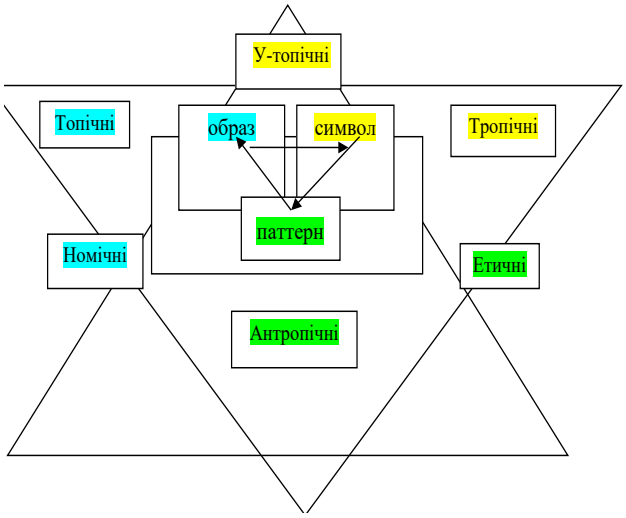

Висновки. В цілому міф слід розглядати як модель реальності, закодовану альтернативною символічною мовою. Її розкодування у мистецтві як соціокультурній практиці та ідеології як символічній матриці здатне розкривати та інтерпретувати світи реального як прихованого і віднаходити механізми творення суспільної реальності за принципами реалізації архетипного смислу у суспільній діяльності.

Література

1. Климишин І. А. Вчені знаходять Бога. Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2010. 136 с.

2. Білокопитова Н., Ель Гуессаб К. Суфізм як фрактальна структура свідомості: аналіз через теорію фреймів та послідовність Фібоначчі. *Вісник гуманітарних наук*. 2025. (10). https://doi.org/10.5281/zenodo.16916870

3. Астрахан Н. І. *Література як утопія*. Інший. Видавничий дім Дмитра Бураго. Київ : 2018. 285 с.

4. Висоцький О. Політичний імідж: міфологічні та пропагандистські виміри формування й функціонування. *Імідж і репутація: сучасні тенденції і виклики: Міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 20–21 берез. 2020 р. / М-во освіти і науки України, М-во культури України. Київ. Нац. ун-т культури і мистецтв. Київ : Вид. центр КНУКіМ, 2020.* 274 с. С. 38–50.

5. Слюсар М. В. Міфічне та міфізація в медіа просторі і рекламі: теоретико-методологічні проблеми. *Українська полоністика*. 2018. Вип. 15. С. 76–84.

6. Дичковська Г.О. Політична ідеологія: раціональне та ірраціональне владного дискурсу. *Незалежний культурологічний часопис*. Львів. URL: https://www.ji-magazine.lviv.ua/dyskusija/2012/Dychkovska_Politychna_ideologija.htm (дата звернення: 30.10.2025).

7. Ковтун Н. М. Рефлексія архетипу культурного героя в українській духовній традиції. *Українська полоністика*. 2007. (3–4). P. 60–72.

8. Суворова Л. С. Концепт смерті в малій прозі раннього українського модернізму: архетипно-міфологічна і філософська інтерпретація. *Автореферат thesis, Національна академія наук України*. 2017.

9. Чубай Т. Каламутна вода. URL: https://nashe.com.ua/song/14 (дата звернення: 20.08.2021).

10. Канчура Є. О. Відтворення класичного сюжету засобами фентезі доби постмодернізму: інтермедіальний контекст. *Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка. Філологічні науки*. 2019 (91). P. 44–52.

11. Гаргат А. Сторітеллінг – інтерактивна розповідь. Креативність особистості як фактор інноваційного розвитку суспільства : *збірн. наук. праць. Вип. 2.* Житомир : ФО-П Левковець Н.М., 2020. 188 с. С. 47–53.

12. Половко О. Політика і література: історичні форми взаємодії. *Вісник Львівського університету. Серія Філософсько-політологічні студії*. 2021. Вип. 34, С. 187–192.

Анотація

Макарова А. О. **Міфотворчість як шлях діяльності: від архетипу через соціокультурну практику до ідеології.** – Стаття.

У статті висвітлюються аспекти впливу архетипу як виразу міфотворчості на соціокультурні практики та ідеологію. Аналіз спрямовано на розкриття специфіки архетипу як символічної системи, в якій діяльність (як соціокультурна, так і ідеологічна) детермінується зв'язком «образ» – «паттерн» – «символ». Міф та міфотворчість представляються як такі, що актуалізують зв'язок поколінь культурних героїв і історичне наслідування як основну рису культурної та політичної спільноти. Проводиться думка, що саме міф і міфотворчість містять у своїй суті інструменти ідентифікації реальності, які дозволяють відділити ілюзію, як небезпеку, від історії. Наводиться приклад однієї з українських соціокультурних практик останніх років, зокрема, монетарної реформи; її значення висвітлюється з позиції архетипного підходу. Наголошується на необхідності активації «національної пам'яті» як практичної реалізації міфологічних «дзеркал» колективної підсвідомості у ідеологічних продуктах колективної свідомості. Використовуючи терміни «наратив», «монолог», «діалог», «полілог», автор конструює структурну модель розгортання архетипного смислу у форматі «суб'єктність – інтерсуб'єктність – метасуб'єктність». На її основі автором пропонується типологія архетипів, представлена у вигляді фракталу-матриці, що класифікує архетипи за площинами системної реалізації: «образ» («номічні», «топічні»,) – «паттерн» («етичні», «антропічні») – «символ» («утопічні», «тропічні»). Наголошується, що початкова ідея «втраченого в реальності, але існуючого у пам'яті» часопростору втілюється в діяльність на рівні архетипу, що формує «образ», трансльований монологом, який закріплюється у співставленні образів через діалог у «паттерні» і передається в маси як «символ» ідеалізованого через міфотворчість світу, звідки у діяльності можна повернутися назад – через паттерн до формування нового, сучасного образу матеріалізованого світу.

Ключові слова: архетип, діяльність, практика, міф, ідеологія, образ, паттерн, символ, наратив.

Summary

Makarova A. O. **Myth creativity as a way of activity: from archetype through socio-cultural practice to ideology.** – Article.

The article highlights aspects of the influence of archetypes as expressions of myth-making on sociocultural practices and ideology. The analysis aims to reveal the specifics of the archetype as a symbolic system in which activity (both sociocultural and ideological) is determined by the connection between "image," "pattern," and "symbol." Myth and myth-making are presented as actualizing the connection between generations of cultural heroes and historical imitation as the main feature of a cultural and political community. The idea is put forward that it is myth and myth-making that contain within themselves the tools for identifying reality, which allow us to separate illusion, as a danger, from history. An example is given of one of the Ukrainian sociocultural practices of recent years, namely monetary reform; its significance is highlighted from the perspective of the archetypal approach. The author emphasizes the need to activate "national memory" as a practical realization of mythological "mirrors" of the collective subconscious in ideological products of collective consciousness. Using the terms "narrative," "monologue," "dialogue," and "polylogue," the author constructs a structural model of the unfolding of archetypal meaning in the format "subjectivity – intersubjectivity – metasubjectivity." On this basis, the author proposes a typology of archetypes, presented in the form of a fractal matrix that classifies archetypes according to the planes of systemic realization: "image" ("nomic," "topical"), "pattern" ("ethical," "anthropic"), and 'symbol' ("utopian," "tropical"). It is emphasized that the initial idea of "lost in reality, but existing in memory" of time-space is embodied in activity at the level of the archetype, which forms the "image," translated by a monologue, which is fixed in the comparison of images through dialogue in a "pattern" and transmitted to the masses as a "symbol" of a world idealized through myth-making, from where one can return in activity – through a pattern to the formation of a new, modern image of the materialized world.

Key words: archetype, activity, practice, myth, ideology, image, pattern, symbol, narrative.

Дата надходження статті: 30.10.2025
Дата прийняття статті: 12.11.2025
Опубліковано: 15.12.2025

УДК 165.742:001
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v056.2025.15

С. В. Матяш
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-5848-1757
кандидат філософських наук,
доцент кафедри сценічного мистецтва і культури
Київського національного університету технологій та дизайну

Р. В. Множинська
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-8459-3496
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри сценічного мистецтва і культури
Київського національного університету технологій та дизайну

НАУКОВА ІСТИНА ЯК СОЦІАЛЬНО-ГНОСЕОЛОГІЧНИЙ КОНСТРУКТ

Постановка проблеми. Наукова істина, її складові, шляхи та методи пошуку завжди посідала центральне місце у філософії. Проте саме в контексті філософії науки вона набуває особливої гостроти: чи є наукова істина абсолютною? Чи вона є результатом соціокультурного контексту? Як вона формується, передається, легітимується та піддається сумніву? Ці запитання стають особливо актуальними в умовах постнекласичної раціональності, глобалізації, цифрових трансформацій і зростання ролі комунікативних медіа.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика істини активно досліджувалася в контексті класичної, некласичної та постнекласичної філософії науки. Значний внесок у її осмислення здійснили такі мислителі, як І. Кант, Б. Рассел, Г.-Г. Гадамер, К. Поппер, Т. Кун, П. Фейєрабенд, Б. Латур, Ю. Габермас, М. Фуко, М. Кастельс. У працях представників логічного позитивізму (Р. Карнап, М. Шлік) робився акцент на верифікації як критерію істинності. К. Поппер запропонував принцип фальсифікації, тоді як І. Лакатош та Т. Кун зосередили увагу на історичній динаміці наукових парадигм. Постнекласичні підходи (Латур, Габермас, Луман, STS) інтерпретують істину як продукт комунікації, мережевої взаємодії та інституційної легітимації. У працях сучасних дослідників аналізується також вплив цифрових технологій, глобалізаційних процесів і постправди на трансформацію уявлень про істину та механізмів її визнання в науковому дискурсі.

Формулювання мети статті. У цій статті ми намагаємось обгрунтувати, що наукова істина є не просто відображенням об'єктивної реальності, а результатом гносеологічної взаємодії суб'єкта й об'єкта пізнання в межах конкретної соціальної та інституційної парадигми.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поняття істини має довгу інтелектуальну історію, що охоплює трансформації від античної метафізики до сучасних конструктивістських підходів. У класичній філософії істина трактувалася як відповідність думки реальності (adaequatio intellectus et rei). Таке розуміння започатковане ще Арістотелем і зберігалося протягом століть, формуючи основу кореспондентної теорії істини. Вона домінувала в епоху Нового часу, де наука розглядалася як об'єктивне відображення фактів природи. Галілей, Декарт, Ньютон спиралися на ідеал раціональної впевненості, що істина може бути встановлена завдяки розуму і досліду.

У добу модерну істина пов'язувалася з ідеєю методу, яки забезпечує універсальність пізнання. Однак уже І. Кант поставив питання про апріорні форми пізнання, що структурують досвід. Істина, за Кантом, не є простою відповідністю речі, а результатом діяльності суб'єкта, який надає світу смислову форму через категорії розуму. Тим самим істина стає не лише онтологічним, а й гносеологічним феноменом.

У XX столітті класичну уяву про істину радикально переглянули представники некласичної і постнекласичної філософії науки. Логічний позитивізм (Карнап, Шлік) прагнув зберегти об'єктивність істини через верифікацію, але швидко натрапив на межі цієї концепції. Карл Поппер у «Логіці наукового відкриття» запропонував принцип фальсифікації, де істинність гіпотези визначається не підтвердженнями, а можливістю її спростування [4, с. 120–134]. Цим було закладено основу динамічного, відкритого розуміння науки.

Подальший розвиток отримали історико-соціальні концепції істини. Томас Кун у «Структурі наукових революцій» показав, що істина є вну-

© С. В. Матяш, Р. В. Множинська, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

трішньо парадигмальною: вона існує в межах певного дискурсивного каркасу, який визначає норми, мову і критерії науковості. Зміна парадигми веде не лише до оновлення фактів, а й до зміни самої структури істини [1, с. 150–170]. Пол Фейєрабенд, розвиваючи анархістську епістемологію, наполягав, що істина – це історично варіативний і соціокультурний феномен, де «anything goes». Таким чином, істина стає плюралістичною.

У постнекласичній філософії (Латур, Луман, Габермас) істина трактується як комунікативний і соціальний процес. За Габермасом, істинність висловлювання досягається через раціональний дискурс, де учасники комунікації прагнуть до консенсусу. Бруно Латур демонструє, що наукова істина конструюється мережею акторів – людей, інструментів, лабораторій, технологій – і тому є результатом колективного узгодження, а не відображенням «готової реальності». Отже, у сучасному розумінні істина – це не статичний факт, а процес соціально-гносеологічної взаємодії, який відбувається у множині контекстів.

Підкреслимо, що саме конструктивістські підходи до істини займають одне з центральних місць в контексті нашого розгляду. Вже згаданий вище Бруно Латур та представники напряму STS (science and technology studies) розглядають наукову істину як продукт колективної взаємодії між ученими, інструментами, інституціями та технологіями. У праці «Життя в лабораторії» Латур демонструє, як наукові факти конструюються в межах локальних практик, соціальних угод і матеріальних процесів [2, с. 200–215]. Згідно з цим підходом, істина не є виявленням незалежної реальності, а стабілізацією певного твердження внаслідок соціальних процедур.

Пол Фейєрабенд ще радикальніше критикує класичну уяву про істину, заперечуючи наявність універсального наукового методу. У праці «Проти методу» він стверджує, що наука – це історично змінна та культурно обумовлена практика, яка не має єдиної логіки розвитку [3, с. 210–222]. Його принцип «anything goes» наголошує на плюралізмі підходів і необхідності свободи мислення в науковому дискурсі.

У цьому контексті доречно згадати підхід Мішеля Фуко, який трактує істину як ефект дискурсу влади. Згідно з фукіанською оптикою, істина створюється і функціонує в рамках дискурсивних практик, що визначають, які висловлювання можуть бути визнані легітимними [7, с. 50–62]. Таким чином, наука не тільки описує світ, а й активно його формує через епістемологічну політику.

Грантова система фінансування досліджень, корпоративна комерціалізація знання, публікаційний тиск і конкуренція за індекси цитування призводять до зміни критеріїв істини. Дослідження іноді орієнтовані не на пошук істини, а на досягнення ‹видимості результату’.

Наукова істина не може існувати поза інституційним середовищем. Роберт Мертон у своїй концепції «етосу науки» визначив чотири основні норми: універсалізм, колективізм, безкорисливість та організований скептицизм. Ці принципи мають забезпечувати автономію науки та чесність дослідницької діяльності. Однак у сучасному науковому середовищі ці ідеали часто деформуються.

Кажучи далі про гносеологічний вимір істини відмітимо наступне. З гносеологічної точки зору істина – це процес взаємодії суб’єкта з об’єктом, де значущими є методологія, мова, контекст, інтенція, цінності та попереднє розуміння. Саме ця взаємодія визначає наукову істину як подію, що відбувається в історичному та культурному просторі.

Феноменологія Едмунда Гусерля також акцентує на тому, що кожне пізнання є інтенціональним актом, спрямованим на смисли, що вже структуровані у свідомості. Відповідно, істина постає не як зовнішній об’єкт, а як внутрішній смисловий конструкт, що формується через досвід і рефлексію.

Гносеологічна перспектива зосереджується на суб’єктно-об’єктній природі пізнання. Наукове знання постає не як пасивне відображення об’єктивного світу, а як результат активної інтерпретації. У герменевтичній філософії, яку розвиває Г.-Г. Гадамер, пізнання трактується як діалог між дослідником і традицією. Істина, за Гадамером, виникає у процесі «злиття горизонтів» – поєднання особистого досвіду суб’єкта з культурним контекстом [6, с. 250–264].

Взагалі класичні підходи до демаркації науки (Поппер, Лакатош, Кун) пропонують різні критерії науковості. Проте в умовах постправди та популяризації псевдонауки виникає необхідність у нових формах епістемологічної відповідальності. Підкреслимо, що:

– істина не може бути зведена до об’єктивного дзеркального відображення, але й не є довільною інтерпретацією;

– наука потребує поєднання конструктивізму з критичним раціоналізмом і новою етикою відповідальності;

– захист наукової істини – це не лише епістемологічне, а й етичне та політичне завдання.

Підкреслимо, що сучасна глобалізація наукового знання створює унікальні можливості для прискореного обміну ідеями, інтернаціоналізації

досліджень і колективного виробництва істини. Відкритий доступ до даних, розвиток цифрових платформ, міжнародні проект на кшталт CERN чи Human Genome Project сприяють інтеграції людського інтелектуального потенціалу.

Водночас глобалізація знання породжує і низку парадоксів. По-перше, посилюється нерівність між центрами наукового виробництва та периферією: країни з потужними дослідницькими інфраструктурами визначають стандарти істини, тоді як інші залишаються «споживачами» знання. По-друге, зростає залежність науки від глобальних корпорацій, цифрових платформ і алгоритмічних механізмів відбору інформації.

Крім того, надлишок інформації, що виникає внаслідок цифрової глобалізації, створює нові форми епістемологічного шуму, де істина розчиняється серед масиву даних, гіпотез і симуляцій.

Отже, глобалізація знання одночасно розширює горизонти наукового пошуку й ускладнює критерії істинності, вимагаючи від філософії науки нової методології критичного аналізу та інтерпретації даних.

У добу модерну істина пов'язувалася з ідеєю методу, який забезпечує універсальність пізнання. Однак уже І. Кант поставив питання про апріорні форми пізнання, що структурують досвід. Істина, за Кантом, не є простою відповідністю речі, а результатом діяльності суб'єкта, який надає світу смислову форму через категорії розуму. Тим самим істина стає не лише онтологічним, а й гносеологічним феноменом.

У XX столітті класичну уяву про істину радикально переглянули представники некласичної і постнекласичної філософії науки. Логічний позитивізм (Карнап, Шлік) прагнув зберегти об'єктивність істини через верифікацію, але швидко натрапив на межі цієї концепції. Карл Поппер у «Логіці наукового відкриття» запропонував принцип фальсифікації, де істинність гіпотези визначається не підтвердженнями, а можливістю її спростування. Цим було закладено основу динамічного, відкритого розуміння науки.

І на останнє, питання про демаркацію науки і псевдонауки, яке виникає далі. Проблема демаркації – тобто розмежування науки і псевдонауки – є однією з ключових у філософії науки. Вона має не лише методологічне, а й соціокультурне значення. Класичний підхід, сформульований Карлом Поппером, засновується на принципі фальсифікації: науковою є лише та теорія, яку потенційно можна спростувати досвідом. Псевдонаукові теорії, на кшталт астрології чи окультизму, зазвичай не вразливі до спростувань, оскільки формулюються в нефальсифікованих термінах.

Імре Лакатош у «Методології наукових дослідницьких програм» запропонував розширити критерій Поппера: науковість визначається не окремими гіпотезами, а розвитком дослідницької програми, яка демонструє еволюцію від «жорсткого ядра» до «захисного поясу» теорій. Якщо програма продукує нові факти та передбачення – вона прогресивна; якщо лише виправдовує старі – дегенеративна.

У постнекласичному контексті проблема демаркації ускладнюється. Технологічні медіа, цифрові платформи, соціальні мережі створюють середовище, де псевдонаукові ідеї можуть набувати популярності швидше, ніж наукові факти. Алгоритмічна логіка інтернету, що підсилює контент через лайки й поширення, сприяє формуванню «інформаційних бульбашок». Як зазначає Славой Жижек, ми живемо в епосі, де «правда стає функцією вподобань» – це епістемологічний виклик для науки [10, с. 15–20].

Фуко у «Археології знання» показав, що істина завжди функціонує в межах владних відносин. Це означає, що демаркація науки – не лише методологічне питання, а й політичне: хто має право визначати, що є наукою, а що – ні? Сучасна філософія науки мусить враховувати цей аспект, адже зростає роль фінансових, медійних і корпоративних інтересів у визначенні пріоритетів досліджень. Отже, сучасна демаркація потребує поєднання критичного раціоналізму з етикою відповідальності. Наукова спільнота має розробляти не лише технічні критерії істини, а й соціальні механізми захисту публічного розуму (Габермас). Це вимагає епістемологічної зрілості суспільства, яке здатне розрізняти аргументоване знання від інформаційних симулякрів.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Глобалізація знання є однією з найпотужніших тенденцій сучасного світу. Вона означає інтернаціоналізацію наукових комунікацій, об'єднання дослідницьких ресурсів і доступ до глобальних баз даних. У цьому контексті наука стає планетарною системою виробництва істини. Утворюються умови для втілення нових моделей колективної раціональності, де знання твориться у мережевій взаємодії культур, інституцій і технологій.

Позитивним наслідком глобалізації є відкритість: зростає доступ до результатів досліджень, формуються міжнародні стандарти академічної етики, розвивається відкрита наука (open science). Це сприяє демократизації пізнання

і залученню нових акторів – громадських лабораторій, незалежних дослідників, креативних індустрій. Глобальна мережа створює умови для швидкого поширення ідей і інноваційних методів.

Водночас, як ми вже підкреслювали, глобалізація породжує певні парадокси. Як зазначає Мануель Кастельс, інформаційне суспільство будується на мережевій нерівності: доступ до знання визначається технологічними, економічними та геополітичними ресурсами. Країни з розвиненою інфраструктурою задають епістемічний порядок денний, тоді як інші – лише споживають знання [9, с. 300–310]. Таким чином, універсальність науки може приховувати асиметрію влади.

Крім того, глобальна циркуляція знань посилює ризик поверховості. Інформаційні потоки перевантажують когнітивну систему людини, створюючи ефект «епістемологічного шуму». Алгоритми штучного інтелекту, які визначають релевантність контенту, дедалі частіше замінюють людські критерії істини. Це ставить нові питання для філософії науки: як зберегти автономію раціональності у світі, де дані й алгоритми стають головними епістемічними агентами?

Отже, глобалізація знання є амбівалентним процесом: вона розширює горизонти наукової істини, але водночас ускладнює її досягнення. Від філософії науки сьогодні вимагається не лише аналіз методів, а й критика інформаційних систем, які формують нашу уяву про істину.

Література

1. Кун Т. Структура наукових революцій/пер.з англ. Київ : Основи, 2003. 280 с.

2. Latour B., Woolgar S. Життя в лабораторії: соціальна конструкція наукових фактів/пер.з англ. Харків : Фоліо, 2020. 352 с.

3. Фейєрабенд П. Проти методу/ пер.з англ. Київ : Ніка-Центр, 2004. 384 с.

4. Поппер К. Логіка наукового відкриття/пер.з англ. Львів : Літопис, 2005. 536 с.

5. Лакатош І. Методологія наукових дослідницьких програм/пер.з англ. Київ : Юніверс, 2006. 398 с.

6. Гадамер Г.-Г. Істина і метод/пер.з нім. Львів : Видавництво УКУ, 2011. 704 с.

7. Foucault M. Археологія знання/пер.з франц. Київ : Основи, 2007. 320 с.

8. Габермас Ю. Теорія комунікативної дії/пер.з нім. Київ : Дух і літера, 2020. 752 с.

9. Кастельс М. Інформаційна епоха: економіка, суспільство і культура/пер.з англ. Київ : Ваклер, 2019. 604 с.

10. Жижек С. Ласкаво просимо в пустелю реального/пер.з англ. Київ : Основи, 2001. 160 с.

Анотація

Матяш С. В., Множинська Р. В. **Наукова істина як соціально-гносеологічний конструкт.** – Стаття.

У статті досліджується поняття наукової істини в контексті постнекласичної філософії науки. Розглянуто еволюцію уявлень про істину в межах класичної, некласичної та постнекласичної наукової раціональності. Показано, що істина не обмежується лише кореспондентною моделлю, а розуміється як динамічне явище, пов'язане з комунікацією, інституційною легітимацією та соціокультурними чинниками. Акцент зроблено на конструктивістських підходах, де істина розглядається як результат взаємодії актора, мови, середовища й технологічних медіа. Окрему увагу приділено впливу глобалізації знання, цифрових платформ і явища постправди на деформацію критеріїв наукової об'єктивності. Обґрунтовано актуальність переосмислення ролі відповідальності, епістемологічної етики та демаркації науки у сучасному інформаційному середовищі.

Автори роблять акцент на тому, що незважаючи на певні протиріччя важливим і безумовно позитивним наслідком глобалізації є відкритість: зростає доступ до результатів досліджень, формуються міжнародні стандарти академічної етики, розвивається відкрита наука (open science). Це сприяє демократизації пізнання і залученню нових акторів – громадських лабораторій, незалежних дослідників, креативних індустрій. Глобальна мережа створює умови для швидкого поширення ідей і інноваційних методів.

Поняття наукової істини досліджено як в контексті постнекласичної філософії науки, так і у відповідності до еволюції певних уявлень про її природу в межах розуміння наукової раціональності від класичної до постнекласичної. Автор аналізує конструктивістські та інші підходи, що розглядають істину не тільки як об'єктивну даність, а як результат соціального конструювання. Показано роль інституцій, комунікацій, технологічних медіа та епістемологічних режимів у формуванні знання. Підкреслена особлива увага до викликів постправди, псевдонауки та необхідності нової етики наукової відповідальності.

Ключові слова: наукова істина, конструктивізм, філософія науки, демаркація, постправда, епістемологія.

Summary

Matyash S. V., Mnozhynska R. V. **Scientific truth as a socio-gnoseological construct.** – Article.

Examines the notion of scientific truth within the framework of post-nonclassical philosophy of science. It traces the evolution of approaches to truth from classical correspondence models to constructivist and communicative interpretations. The research emphasizes that truth is not merely an objective reflection of reality but a dynamic process embedded in institutional practices, social interactions, epistemological regimes, and technological mediation. Special attention is given to the influence of digital transformation, globalization of knowledge, and the phenomenon of post-truth on the

reconfiguration of epistemic authority and scientific legitimacy. The article highlights the necessity of rethinking the ethical responsibility of science and the criteria of demarcation under contemporary information conditions.

The authors highlight that despite certain contradictions, the openness brought by globalization represents a crucial and positive development: access to research results is expanding, international standards of academic ethics are strengthening, and open science initiatives are evolving. This contributes to the democratization of knowledge and the involvement of new actors – public laboratories, independent researchers and creative industries. The global network creates conditions for the rapid dissemination of ideals and innovative methodologies.

The article explores the concept of scientific truth in the context of post-nonclassical philosophy of science. The evolution of ideas about truth within classical, non-classical, and post-nonclassical rationality is considered. The author analyzes constructivist and other approaches, which interpret truth not as an objective given, but as a result of social construction. The role of institutions, communication, technological media, and epistemological regimes in knowledge formation is demonstrated.

Emphasized attention is paid to the challenges of post-truth, pseudoscience, and the need for a new ethics of scientific responsibility.

Key words: scientific truth, constructivism, philosophy of science, demarcation, post-truth, epistemology.

Дата надходження статті: 23.10.2025
Дата прийняття статті: 07.11.2025
Опубліковано: 15.12.2025

УДК 123.1 (410)
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v056.2025.16

І. Ю. Остапець
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-7727-9666
кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії
Державного вищого навчального закладу
«Ужгородський національний університет»

ФІЛОСОФІЯ СВОБОДИ ІСАЇ БЕРЛІНА

Постановка проблеми. Визначний британський філософ І. Берлін значну частину своїх інтелектуальних пошуків присвятив осмисленню природи свободи. Особливо відомим є сформульоване ним розмежування між негативною та позитивною свободою (відповідно свободи «від» і «для»), вперше викладене у праці «Дві концепції свободи» (1958). Це розрізнення й донині залишається предметом жвавих інтелектуальних дискусій, оскільки стосується фундаментальних питань про межі індивідуальної автономії та роль суспільства і держави в її забезпеченні, а також потенційні небезпеки, пов'язані з кожною з цих концепцій свободи.

Актуальність ідей І. Берліна підтверджується сучасним політичним, соціальним й етичним контекстом в епоху «постправди» та цифрового нагляду, коли демократія стикається з новими викликами, а поняття свободи набуває нових вимірів і потребує переосмислення. Сьогодні ідеї Берліна знову резонують у дискусіях про свободу слова, про межі приватності за умов цифрового нагляду, а також про виклики, що постають перед сучасною демократією. Отже, дослідження концепції свободи у філософії І. Берліна є важливим дискурсом цієї проблеми, адже дозволяє глибше зрозуміти природу свободи та її значення для сучасного світу.

Формулювання мети статті. Метою даного дослідження є комплексний аналіз філософії свободи І. Берліна, концептів негативної та позитивної свободи, їх історичного контексту, впливу на сучасну філософську думку. Для досягнення поставленої мети необхідне вирішення таких дослідницьких завдань: 1) проаналізувати основні ідеї І. Берліна щодо негативної та позитивної свободи, розкривши зміст цих понять, та історичний контекст формування; 2) дослідити вплив концепту свободи І. Берліна на розвиток сучасної політичної та філософської думки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичну основу дослідження становлять першоджерела – роботи І. Берліна [2] та його критиків і популяризаторів: Ж. Бодріяр [3], Г. Коен [20], Ж.-Ф. Ліотар [10], Р. Нозік [12], Дж. Ролз [14], К. Скіннер [23], Ф. Петтіт [21], М. Сендел [16; 22]; М. Фуко [18]. А також використані низка наукових розвідок вітчизняних дослідників [4; 5; 7; 8; 9; 13; 17; 19].

Виклад основного матеріалу дослідження. Формування поглядів І. Берліна грунтувалося, з одного боку, на ліберальній філософській традиції Просвітництва, яка утверджувала цінність індивідуальної свободи і раціонального знання та пов'язана з іменами Дж. Локка, Ш. Монтеск'є, Ф. Вольтера, Дж. Міля. А з іншого боку, також включало нелібералну філософську спадщину: ідеї Ж.-Ж. Руссо, І. Канта, Г. В. Ф. Гегеля, К. Маркса. На думку філософа ці ідеї сформували «відправні точки, що ведуть людство до полярно протилежних наслідків реалізації свободи». Так лінія від І. Канта, Ж.-Ж. Руссо, Г. Гегеля, К. Маркса веде до обґрунтування колективістського примусу, і як наслідок, до тоталітарних ідеологій (фашизму, комунізму тощо), коли заради «вищої мети» колективу нехтуються права окремого індивіда [2, с. 204]. У той же час ідеї Дж. Локка, Дж. Бентама, Дж. Мілля – це шлях до обмеження примусу і гарантування індивідуальних свобод [2, с. 184–185]. Отже, головним внеском І. Берліна в політичну та філософську думку стала концепція свободи, поділеної на два типи – негативну і позитивну [2, с. 180].

Класичним визначенням негативної свободи є «свобода від примусу». Базове її розуміння, як свободи від втручання держави заклав Дж. Локк. Природні права людини на життя, свободу і власність держава повинна захищати, а не обмежувати. Свобода ж людини полягає у тому, щоб коритись законам, що визначені законодавчою владою, яка була обрана за спільною згодою. «Там, де нема закону, нема і свободи» [11, с. 203]. Свобода це не сваволя, як це часто розуміється у наш час, а врівноважена розумом і законом здатність індивіда розпоряджатися собою та своїм майном, бути незалежним від свавілля інших та захищеним легітимною владою. Свої ідеї Дж. Локк описав у праці «Два трактати про правління» [11].

© І. Ю. Остапець, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Особливої уваги з боку І. Берліна набула постать Дж. Міля, модерного ліберального інтелектуала, автора есею «Про свободу», де обґрунтовується принцип невтручання суспільства в особисте життя індивіда, допоки його дії не шкодять іншим. Отже, негативна свобода створює простір для особистої автономії, і це, на думку І. Берліна, найбільш «природна і необхідна» форма свободи, відправна точка розвитку особистості. Якщо людина користується широкою сферою невтручання, вона здатна самостійно робити вибір і нести за нього відповідальність.

Ідеї лібералізму стали основою багатьох демократичних суспільств, але у той же час вони зазнавали і продовжують зазнавати жорсткої критики з боку своїх опонентів. Критики лібералізму наполягають, що однієї лише «відсутності втручання» недостатньо для реалізації свободи, що держава може і повинна втручатися, аби створювати різні можливості для самореалізації громадян, гарантувати соціальну справедливість, освіту, мінімальний добробут тощо. Свобода не в тому, щоб не мати обмежень, а й у тому, щоб «бути господарем себе» [2, с. 190], свобода як спосіб реалізації своєї волі та істинних цілей. За І. Берліном, це образ «свободи для», тобто не просто свободи від перешкод, а можливості досягати бажаного і робити «правильний вибір із запропонованих підстав» (позитивна свобода) [2, с. 190].

Така свобода, вважає Ж.-Ж. Руссо, досягається через суспільний договір і підкорення Загальній Волі. Де воля це не просто сума індивідуальних бажань (воля всіх), а раціональна воля у формі справедливих законів, що спрямовані на спільне благо та користь усім членам суспільства. У разі ж коли суб'єкт не хоче користися Загальній Волі, то його «примушують бути вільним» [15, с. 150]. Така свобода можлива лише в істинно демократичному суспільстві, де кожен громадянин одночасно виступає і частиною суверена, і його підданим. На переконання І. Канта «свобода полягає у здатності розумної істоти діяти згідно з універсальним моральним законом, який вона ухвалює сама» [6, с. 207], а Г. Гегель пов'язує ідею позитивної свободи з Абсолютом, шляхом «усвідомлення необхідності» [8, с. 212–218].

На думку І. Берліна негативна і позитивна свободи «являють собою не просто різні аспекти, а в певному сенсі конкуруючі інтерпретації єдиного ідеалу свободи», оскільки їх розділяють різні змістоутворюючі питання. Перше: «в яких межах суб'єкту, особі чи групі осіб дозволено чи слід дозволити робити те, що він може робити і бути тим, ким він може бути без втручання інших осіб?» [2, с. 180]. Це питання окреслює сферу негативної свободи, як свободи від втручання. Друге: «що? чи хто? є джерелом контролю або втручання за допомогою якого можна примусити когось робити саме це, або бути саме таким, а не інакшим?» [2, с. 180]. Це становить сутність поняття «позитивної свободи», іншими словами, свободи для реалізації певних цілей.

Означені питання про межі невтручання і про джерело контролю є різними за своєю суттю, однак, філософ визнає, що «реальне життя демонструє їх взаємозалежність» [2, с. 194]. Прагнення до самореалізації (позитивна свобода) неможливе без простору невтручання, тоді як відсутність зовнішнього примусу (негативна свобода) саме по собі не гарантує змістовного користування свободою. До прикладу, це «коли людина раб власних згубних пристрастей, чи перебуває під владарюванням невігластва» [2, с. 195]. Та попри певний взаємозв'язок, ці два поняття не можна ототожнювати. І. Берлін пише: «негативна і позитивна свобода – це не одне й те саме, що б не було між ними спільного. Адже вони відображають різні аспекти прагнення людини до волі. З одного боку – це захист від примусу, а з іншого – прагнення до самовизначення» [2, с. 201]. Філософ вважає, що небезпеки щодо неправильно зрозумілої свободи несуть у собі приховані загрози свободі індивіда з боку різних утопічних ідеологічних проєктів.

Ідеї, що були сформовані І. Берліном стосовно свободи, мали суттєвий вплив на розвиток політико-філософських дискусій кінця XX – початку XXI століття. Філософ заснував мову, якою і досі ведуть дебати про свободу, говорячи про «свободу від» (freedom *from*) та «свободу для» (freedom *to*), негативні і позитивні права громадян та ін. Така термінологія увійшла, в політичну риторику, стала невід'ємною частиною інтелектуального інструментарію сучасної людини. Негативна свобода стала синонімом класичних ліберальних цінностей, прав особи, верховенства права, обмеженого державного втручання. Натомість поняття позитивної свободи надихнуло низку теорій, що наголошують на активній ролі суспільства і держави у розкритті потенціалу індивіда (теорії соціальної держави, розвитку людських здібностей тощо).

Концепція свободи І. Берліна хоч і стала канонічною, однак неодноразово переосмислювалася. Загалом філософи погоджувалися з важливістю розрізнення двох понять, проте вважали, що І. Берлін спростив чи занадто різко протиставив їх. Інші взагалі заперечували такий поділ, пропонуючи альтернативні моделі розуміння свободи.

Одним із прикладів такого переосмислення стало розширення типологій свободи. Так виникла ідея республіканської концепції свободи як недомінування. Її автори К. Скіннер та Ф. Петіт стверджують, що свобода – це не лише відсутність втручання (як у негативному розумінні), але й гарантія того, що ніхто не володіє довільною владою над особою. Свобода, на їх думку, вимагає певних інституційних умов, які унеможливлюють свавільне панування одних людей над іншими (закони, розподіл влад, громадянські права). Уже сама можливість довільного втручання (наприклад, становище раба чи підданого абсолютної монархії) робить людину невільною, навіть якщо вона тимчасово не відчуває примусу. Такі ідеї здобули популярність у новітній політичній філософії, доповнивши дихотомічний підхід третім компонентом [21; 23].

Ще одним аспектом критики став перегляд підходів до соціально-економічних умов свободи. Так, філософ Г. А. Коен вводить поняття «ефективної свободи», підкреслюючи, що бідна людина формально може бути вільною від заборон, але брак грошей у неї фактично обмежує її можливості реалізувати свій вибір. Він зазначає, що сам І. Берлін був противником крайнощів і засуджував ситуацію, коли ринок «руйнує життя людей» без мінімальної підтримки держави. Тому для забезпечення реальної (а не лише номінальної) свободи потрібні певні позитивні умови: освіта, матеріальний добробут, рівні шанси тощо [20]. Отже, ідеї І. Берліна щодо сфер реалізації свободи заклали основу для розуміння того факту, що свобода за своєю суттю є багатовимірною і по-справжньому вільне суспільство має подбати і про межі влади, і про можливості для розвитку своїх громадян.

Іншим важливим аспектом інтелектуального світогляду І. Берліна стала ідея плюралізму цінностей. Усвідомивши, що різні суспільства і люди керуються різними, інколи несумісними за змістом уявленнями стосовно загальних цінностей (свободи, справедливості, рівності тощо), філософ відкидає традиційний моральний монізм. Він стверджує, що їх не завжди можна узгодити між собою. І тому плюралізм думок є об'єктивною характеристикою морального світу, і саме він виступає інтелектуальною основою негативної свободи. Визнання багатьох рівноцінних цілей дає людям право самим обирати пріоритети, а намагання звести усе розмаїття до чогось одного ведуть до придушення свободи. І. Берлін наголошує, що тоталітаризм як режим живиться вірою в єдине вище благо (чи то раса, чи клас, чи нація, чи якась доктрина), заради якого дозволено приносити в жертву окрему особу. Свобода ж існує тільки там, де суспільство толерує різноманітність цінностей, і не вимагає від усіх слідувати одному нав'язаному «істинному» шляху.

Для філософської антропології і соціальної філософії кінець XX – початок XXI століття ознаменований постмодерним поворотом, що означало потребу переглянути багато понять, і свободу у їх числі. В умовах глобалізованого світу, цифрових технологій, викликів штучного інтелекту тощо, і концепт свободи І. Берліна продовжує розвиватись і наповнюється новими змістами [1].

Так Дж. Ролз висунув ідею, що свобода має розглядатися в контексті принципів справедливості та чесності. Вона проявляється не лише у відсутності обмежень, а й вимагає рівності як умови для своєї реалізації. Філософ робить акцент на моральній стороні рівності і свободи. Соціальні та економічні нерівності можуть бути виправдані лише у тому випадку, якщо вони приносять користь малозабезпеченим верствам суспільства. Його підхід базується на концепції «завіси незнання» та рівного доступу до базових свобод для всіх громадян [14].

З критикою теорії справедливості Дж. Ролза виступив Р. Нозік. У своїй праці «Анархія, держава і утопія» [5, с. 318; 7] він стверджує, що держава не має права перерозподіляти ресурси, навіть з метою забезпечення рівних можливостей. Свобода для Р. Нозіка – це, насамперед, право власності та невтручання держави у добровільні угоди між громадянами. Він також прихильник моральної сутності свободи. Його підхід засновано на моральному принципові недоторканості особистості та її результатів, а також правовій основі непорушності контрактів [12].

М. Сендел як комунітарист критикує нові ідеї свободи як Дж. Ролза так і Р. Нозіка. На його думку свобода не зароджується у абстрактному вакуумі. Вона формується через соціальні зв'язки, традиції та моральні обов'язки. Свобода, перш за все, це відповідальне членство в політичній і культурній спільноті, що зумовлює моральний обов'язок перед іншими [16].

Отже, слід зазначити, як новий вимір свободи Дж. Ролз розглядає її у контексті справедливості, як однієї з базових політичних цінностей. Р. Нозік відстоює право на мінімальне втручання держави. М. Сендел – за моральний плюралізм і важливість діалогу у демократичному суспільстві, оскільки, на його глибоке переконання, свобода залежна від різних соціально-культурних факторів.

Філософія постмодерну кардинально переосмислила традиційні уявлення про свободу. Так, у М. Фуко свобода постає не як абсолютне благо, а як складна мережа взаємодії влади та суб'єктивності. «Це постійна стратегічна гра між свободами, де кожен актор намагається структурувати поле дій іншого» [18, с. 256]. М. Фуко відзначає, що сучасне суспільство не обмежує свободу людини прямим примусом, а діє через дискурси, інститути та норми, які регулюють поведінку людей на мікрорівні. «Сучасні інституції (школи, лікарні, в'язниці) створюють і підтримують норми поведінки, тим самим формуючи вільного індивіда, який сам себе контролює» [18, с. 303].

Ж. Бодріяр розвиває ідею симуляції, коли свобода втрачає автентичність, і постає лише власним образом в медіапросторі. Людина живе в реальності, що імітує свободу через рекламу бренди віртуальні ідентичності. «Цей кодовий примус за своєю суттю є всеосяжним і непомітним, і не існує точки опору з якої можна було б визволитися» [3, с. 215]. С. Жижек на основі цього робить висновок, що неоліберальна свобода взагалі є формальною і маскує примус через вибір: «на перший погляд, людина ніби має право вибору, але контекст цього вибору вже зумовлено ідеологічно і економічно» [5, с. 122]. У неоліберальній економіці ринковий простір постає справжнім простором свободи, де кожен споживач є ніби і вільним агентом, але насправді його свобода практично обмежена здатністю до споживання, що залежить від економічного статусу, маркетингових стратегій та соціальної структури. Медіа та реклама формують наші бажання, нав'язують критерії успіху та щастя, тим самим обмежуючи нами уявну свободу до рамок комерційної логіки.

Ще один представник постмодерну Ж. Дерріда шляхом деконструкції виявляє приховані суперечності та неоднозначності в понятті свобода і доводить, що справжня свобода, якщо вона і існує, то лише як «нескінченна відкритість до іншого» – простір для множинних інтерпретацій і не може бути повністю визначена і охоплена» [19]. Він демонструє, що поняття свободи є динамічним і чутливим до контексту, і його осмислення потребує постійного оновлення.

У постмодерному суспільстві співіснують численні дискурсивні практики (науки, мистецтва, етики, політики), але жодна з них не може претендувати на абсолютну гегемонію. Це створює стан, де свобода асоціюється з плюралізмом і ненасильством дискурсивних режимів. Вона постає як «право різних голосів бути почутими». Таку думку відстоює Ж.-Ф. Ліотар [10]. Свобода набуває сенсу свободи висловлювання, різноманіття думок, «гетерогенного дискурсу», за визначенням філософа, а не єдиного визвольного проекту. Отже, постмодерна свобода – це свобода від метафізичної єдності та визначеності.

Висновки. Проведене нами дослідження дозволяє зробити низку узагальнень щодо місця філософії свободи І. Берліна у розвитку сучасної політичної та філософської думки. По-перше, філософ не лише окреслив два принципово різні підходи до розуміння свободи, але й розкрив їх історико-філософські витоки. Негативна свобода постає як «свобода від», тобто сфера невтручання, де гарантуються права особи та обмежується державна влада. Позитивна ж свобода («свобода для») виявляє прагнення людини до самовизначення, участі у суспільному житті та моральної автономії. В історичному контексті ці ідеї виростають із суперечностей між ліберальною традицією Просвітництва (Дж. Локк, Дж. Мілль) та ідеалістичними концепціями розумної волі (І. Кант, Г. Гегель, Ж.-Ж. Руссо). І. Берлін довів, що неврахування напруги між цими двома типами свободи веде або до анархії, або до колективістського примусу.

І, по-друге, ідеї І. Берліна започаткували нову мову політичної теорії, що оперує поняттями «свободи від» і «свободи для», заклавши основу для дискусій про межі державного втручання, соціальну справедливість і людську автономію. Концепт Берліна став відправною точкою для формування республіканських теорій недомінування (К. Скіннер, Ф. Петіт), соціальних концепцій «ефективної свободи» (Г. А. Коен), а також сучасних дебатів між лібералами, комунітаристами, неомарксистами та постмодерністами. Його розуміння свободи залишається надзвичайно актуальним у контексті глобалізації, цифрового контролю, кризи демократії та морального плюралізму.

Отже, філософія свободи І. Берліна не лише осмислює історичні шляхи розвитку лібералізму, але й слугує інтелектуальним інструментом для аналізу нових форм залежності та обмеження автономії волі в сучасному світі. Його ідеї зберігають евристичний потенціал для подальшого осмислення співвідношення свободи, влади та моральної відповідальності людини.

Література

1. Берлін І. Ліберальна демократія, незважаючи на потік націоналізму, що нині плине, шириться. Великі тиранії лежать в руїні. Або ляжуть. URL: https://zbruc.eu/node/60714 (дата звернення 12.10.2025).

2. Берлін І. Чотири есе про свободу. Київ : Видавництво «Основи», 1994. 272 с.

3. Бодріяр Ж. Симулякри і симуляція. Київ : Основи, 2004. 230 с.

4. Вієвський Л. Ісая Берлін та свобода від насильства. URL: https://zbruc.eu/node/120045 (дата звернення 12.10.2025).

5. Історія політичної думки: підручник: у 2-х томах. Т.2.: XX–початок XXI ст. / за заг. ред. Н. М. Хоми. Львів : «Новий Світ», 2017. 598 с.

6. Кант І. Критика практичного розуму. Київ : Юніверс, 2000. 253 с.

7. Кармазіна М. Нозік Роберт. Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ : Парламентське видавництво, 2011. С. 506.

8. Кирилюк Ф. Історія зарубіжних політичних вчень Нової доби. Навч. Посібник. Київ : центр учбової літератури, 2008. 414 с.

9. Клименко В. Філософія влади Мішеля Фуко: критичний погляд на західну демократію. *Гілея: наук. вісник.* 2017. Вип. 122 (7). С. 297–300.

10. Ліотар Ж.-Ф. Ситуація постмодерну. *Філософська і соціологічна думка*. 1995. № 5–6. С. 15–38.

11. Локк Дж. Два трактати про правління. Київ : Наш Формат, 2020. 312 с.

12. Нозік Р. Розподільна справедливість. Сучасна політична філософія: антропологія. Київ : Основи 1998. С. 239–276.

13. Остапець І. Ревізія ідеї свободи: постмодерні виклики традиційним уявленням. *Актуальні проблеми філософії та соціології.* 2025. № 54. С. 60–67.

14. Ролз Дж. Теорія справедливості / Пер. з англ. О.Мокровольський. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. 822 с.

15. Руссо Ж.-Ж. «Про суспільну угоду, або Принципи політичного права. Київ : Port-Royal, 2001. 349 с. URL: http://litopys.org.ua/rousseau/rous01.htm (дата звернення 28.06.2025).

16. Сендел М. Справедливість: Що правильно робити? Львів : Вид-во «Старого Лева», 2020. 320 с.

17. Туровська О. Поняття негативної свободи в філософії Ісаї Берліна. URL: http://intermarum.zu.edu.ua/article/view/90588/86497 (дата звернення 12.10.2025).

18. Фуко М. Наглядати й карати. Народження в'язниці. Київ : Комбук, 2020. 440 с.

19. Хоменко Г. Жак Дерріда: свобода інтерпретації як (не)можливість. *Вісник Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Серія «Філологія»*. 2018. Вип. 78. С. 165–173.

20. Cohen G. If You`re an Egalitarian, Hou Come You`re So Rich? Harvard Universiti Press. 2000. 256 p.

21. Pettit Ph. Republicanism: A Theory of Freedom and Government. Oxford Universiti Press. 1997. 304 p.

22. Sandel M. Liberalism and its Critics. Cambridge Universiti Press. 1988. 252 p.

23. Skinner Q. Liberti bifore Liberalism. Cambridge Universiti Press. 1998. 150 p.

Анотація

Остапець І. Ю. **Філософія свободи Ісаї Берліна.** – Стаття.

Сьогоднішні політичні та соціальні реалії роблять переосмислення концепції свободи І. Берліна надзвичайно актуальним. По-перше, епоха цифрових технологій породила безпрецедентний масштаб нагляду від державного до корпоративного, що загрожує особистій автономії. Відтак поняття негативної свободи набуло нового змісту в умовах, коли потрібно захищати приватність і свободу вираження від всепроникного стеження та цензури в інтернеті. По-друге, явище постправди та масового поширення дезінформації кидає виклик здатності індивіда самостійно формувати переконання. Це висуває на перший план позитивну концепцію свободи як самовизначення: щоб бути вільними, громадянам потрібні знання і «цифрова грамотність» для критичного осмислення інформації. Без цих навичок людина стає легкою мішенню маніпуляцій, що обмежує її справжню свободу вибору.

Охарактеризовано дві концепції свободи І. Берліна. Негативна свобода – це область незалежності особи, свобода «від» примусу. Натомість позитивна свобода полягає у можливості свідомо діяти, самореалізуватися і бути господарем власної волі, тобто свобода «для» досягнення окресленої мети або самоврядування спільноти. Історично ці два підходи виросли з різних інтелектуальних традицій: перший пов'язують з ідеями британського лібералізму (Дж. Локк, Т. Гоббс та інші), а другий – з континентально-європейською філософією (Ж.-Ж. Руссо, Г. Гегель, К. Маркс).

Зазначено, що І. Берлін визнавав, що обидва види свободи не існують у чистому вигляді, ізольовано, оскільки реальна політична свобода передбачає баланс між захистом індивіда від примусу і наданням умов для самореалізації. Концепція І. Берліна стимулювала жваву інтелектуальну дискусію у другій половині XX ст., а його ідеї стали об'єктом критики і подальшого розвитку з боку цілої плеяди мислителів – від класичних лібералів на зразок Ф. Гаєка до комунітаристів і неореспубліканців.

Підкреслено, що у контексті таких дискусій виникли альтернативні підходи до трактування свободи: свобода як недомінування, концепція ефективної (реальної) свободи, постмодерні трактування свободи.

Зроблено висновок про вагомий внесок, який зробив І. Берлін у сучасну політичну філософію, запропонувавши чітку аналітичну рамку для поняття свободи, що зберігає свою значущість і донині. Розмежування негативної та позитивної свободи стало класичною схемою аналізу свободи і влади, яку використовують у наукових дебатах та практичній політиці для оцінки законів і урядових дій. Сьогодні, коли світ знову зіштовхується з викликами авторитаризму, технологічного контролю й етичних дилем, спадщина І. Берліна слугує нагадуванням про крихкість свободи та про необхідність її захисту.

Ключові слова: І. Берлін, свобода, негативна свобода, позитивна свобода, лібералізм, симулякр, постмодерн, епоха «постправди».

Summary

Ostapets I. Yu. **Isaiah Berlin's philosophy of freedom.** – Article.

The current political and social climate makes it particularly relevant to reexamine Isaiah Berlin's concept of freedom. Firstly, the digital age has led to an unprecedented level of surveillance by both state and corporate entities, threatening individual autonomy. As a result, the idea of negative liberty has gained renewed importance in a context where privacy and freedom of expression must be defended against pervasive surveillance and online censorship.

Secondly, the post-truth phenomenon and the widespread dissemination of disinformation hinder people's ability to form their own convictions. This elevates the positive conception of freedom as self-determination as essential: to be truly free, citizens need knowledge and "digital literacy" to critically assess information. Without these skills, individuals become vulnerable to manipulation, which limits their genuine freedom of choice.

Berlin's two concepts of liberty are characterized. Negative freedom refers to individual independence and freedom "from" coercion. Conversely, positive freedom involves the capacity for self-awareness, self-actualization, and mastery over one's own will, representing freedom "to" achieve specific goals or engage in collective self-governance. Historically, these two approaches emerged from different intellectual traditions: negative freedom is linked to British liberal thought (John Locke, Thomas Hobbes, and others), while positive freedom is associated with Continental European philosophy (Jean-Jacques Rousseau, G.W.F.Hegel, Karl Marx).

Berlin recognized that neither type of freedom exists in isolation. Genuine political freedom requires a balance between protecting individuals from coercion and creating conditions for self-realization. His formulation sparked vibrant intellectual debates in the latter half of the 20th century, and his ideas have since been critiqued and further developed by numerous thinkers, including classical liberals like Friedrich Hayek and communitarians and neo-republicans.

The debates around freedom have introduced several alternative approaches to understanding this concept. These include the notion of freedom as non-domination, the idea of effective (or real) freedom, and postmodern interpretations of freedom.

The article emphasizes that Isaiah Berlin made a significant contribution to contemporary political philosophy by providing a clear analytical framework for the concept of freedom, which remains relevant today. The distinction between negative and positive freedom has become a classic analytical tool for exploring the relationship between freedom and power. This framework is widely used in both scholarly discussions and practical politics to evaluate laws and government actions. As the world faces renewed challenges from authoritarianism, technological control, and ethical dilemmas, Berlin's legacy serves as a crucial reminder of the fragility of freedom and the ongoing need to defend it.

Key words: Isaiah Berlin, freedom, negative freedom, positive freedom, liberalism, simulacrum, postmodernism, "post-truth" era.

Дата надходження статті: 29.10.2025
Дата прийняття статті: 13.11.2025
Опубліковано: 15.12.2025

УДК 111.32:316.722
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v056.2025.17

І. П. Пацалюк
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0000-2011-4177
аспірант
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

ОСВІТА 5.0: ФІЛОСОФСЬКО-ОСВІТНІЙ ПОТЕНЦІАЛ ТА УКРАЇНСЬКА ПЕРСПЕКТИВА

Постановка проблеми. Освіта 5.0, як і кожна з попередніх моделей освітніх стратегій даного кшталту, має свою специфіку. Крайня проявляється у націленості на розвиток не лише освітньої царини, а й всіх сфер людського буття в їх комплексному взаємозв'язку. Адже саме це стає запорукою благополуччя людства. Якщо виводити саме їй притаманні риси, то це беззаперечно людиноцентричність, «колабораційність», персоналізація, робота на результат, екологічність та підтримка сталого розвитку. Що ж до таких складових як критичне мислення чи креативність та інше, то це ті компоненти, які вже мають бути базовими для сучасної людини і ставити їх в центр певної освітньої парадигми вже, майже, безглуздо. Таким же чином, як зазначають дослідники, мають бути базовими цифрова трансформація чи гнучкість, і вже їх фактична наявність не буде панацеєю у вирішенні якихось критичних проблем. «Щодо конкретності кроків подальшого буття, то все ж вони є росить розлогими та дещо розмитими. Гнучкість організаційної структури та розробка міждисциплінарних проєктів, як, власне, і цифрова трансформація діяльності, є не надто потужними інструментами до розв'язання проблеми втрати того ж таки «викладацького потенціалу та людських ресурсів» [11, с. 289].

Звісно в різних дослідженнях наявні більш розлогі та вичерпні формулювання та визначення даної освітньої парадигми. «Освіта 5.0 – це футуристичний термін, метою якого є інтеграція передових ІКТ-технологій в систему освіти для покращення навчального досвіду та усунення бар'єрів у навчанні окремої людини. Однією з фундаментальних цілей освіти 5.0 є сприяння персоналізованому навчанню, співпраці та благополуччю за допомогою використання цифрових інструментів, таких як штучний інтелект, віртуальна реальність (VR) та Інтернет речей» [1, с. 1]. Наразі, можна вважати, що метою Освіти 5.0 є створення більш ефективної, результативної, справедливої та екологічної системи освіти, яка може адаптуватися до мінливих потреб суспільства в умовах як п'ятої промислової революції, так і криз, катастроф чи воєн.

Під тиском Індустрії 5.0 трансформуються різні сфери буття людини (економічна, соціальна, політична, тощо), не виключенням є і сама система освіти, яка й пропонує модель 5.0. Коли йдеться про перспективи, які дана модель може запустити завдяки подальшого ефективного функціонування, то з-поміж них виділяється і індивідуальна траєкторія навчання, і персоналізація освітніх практик, що в подальшому формують персоналізований підхід у виконанні робочих завдань тощо. Та досить часто дослідники зважають на факти, які потрібно покращити для того аби набувся весь той спектр функціональності, які закладено і зміну русла стратегії Освіти 5.0. «Основними аспектами, що потребують трансформації є технічне забезпечення освітнього процесу, дизайн силабусів, освітнє середовище, а також сфера наукових досліджень та інновацій. Успішна реалізація основних принципів Індустрії 5.0 у вищій освіті можлива за умови подолання викликів, які перш за все пов'язані із необхідністю пошуку значних фінансових ресурсів, здатністю викладачів до впровадження інноваційних методів навчання та викладання, гнучкістю та адаптованістю студентів до мінливих умов, забезпеченням безпеки баз даних із конфіденційною інформацією, етичністю у використанні штучного інтелекту та академічною доброчесністю всіх учасників освітнього процесу» [12, с. 241].

Формулювання мети статті. У статті аналізується та осмислюється потенціал Освіти 5.0 та перспективи, які він може дати соціальному розвитку, економічним процесам, ринку праці тощо.

Виклад основного матеріалу дослідження. Якщо в узагальнюючій перспективі розглядати моделі Освіт від 1.0 до 4.0, то можна побачити як вони, насамперед відображають еволюцію освітніх парадигм у контексті суспільно-технологічного прогресу. Кожна з цих освітніх моделей, у відповідності до часу мала власний перспективний потенціал, що закладав підґрунтя до наступних етапів розвитку. Так, колись Освіта 1.0 фокусувалася на стандартизованій передачі знань та вмінь, через механічне відтво-

© І. П. Пацалюк, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

рення, дисципліну, масову грамотність та інше. Освіта 2.0 прокладала шлях до інформаційної епохи, завдяки розширенню горизонтів в бік комп'ютеризації та інтернету. Там же набула вагомості практика стандартизованих тестувань та масштабування знань. А з-поміж головних компетенцій, визначальною стала цифрова грамотність, як та що здатна навчити виживати в інформаційному суспільстві. Освіта 3.0 зсунулася в бік проектної діяльності, критичного мислення, стимулювання креативності, а також глобальної взаємодії. Її потенціал сягнув рівня сформованих компетенцій націлених на адаптацію до інновацій та швидких змін. Освіта 4.0 стала мостом до гуманістично-технологічної парадигми Освіти 5.0 [9]. Зі своїм компетентнісним підходом та повагою до штучного інтелекту, гейміфікації та інших проявів дана парадигма висвітлила всі ті проблемні ланки в освіті, які гальмують можливості розвитку людства, або й ставлять під загрозу його виживання, в надскладному сьогоденні.

Ще за часів пандемії COVID-19 стало зрозумілим, що традиційна система освіти є вкрай вразливою. І тому, ми всі мали нагоду спостерігати ситуацію, що минуло чимало часу, перш ніж система освіти почала функціонувати через освоєння платформ дистанційного навчання, що теж, давалося вкрай складно. Війна, яка триває з 2022 року на момент свого початку теж змусила перейти в дистанційний формат навчання. І хоча це було єдиноможливим варіантом утримання освітнього фронту на той час та все ж, не будучи панацеєю від самого початку, навчання-онлайн призвело до низки проблем, таких як от нерівність, травма тощо. Тож в цьому ключі Освіта 5.0 стає не просто інструментом виживання, а набуває рис каталізатору відновлення: вона перетворює кризу на можливості коеволюції людини, технологій та суспільства, де ШІ підсилює роботу вчителя, викладача та запускає інші механізми в умовах невизначеності. І тут вже навичка вільного володіння технологічними засобами, розуміння постійного набуття знань та вмінь з ними працювати стають базовими та само собою зрозумілими.

Освіта 5.0 є перспективною ще й завдяки тому, що вона вже оснащена різного роду адаптивними платформами, як власне і налаштуванням та навичкою до швидкої адаптації в умовах кризи, змін чи невизначеності та хаосу. Прикладом цьому може бути хоча б Всеукраїнська онлайн школа, яка демонструє високу оснащеність матеріалами для гібридного навчання та здатна забезпечити чимало дітей доступом до матеріалів та психоемоційної підтримки. Svitlo School чи Plan International вже рухаються в цьому напрямку і перетворюють укриття на «безпечні навчальні простори» з елементами гейміфікації та нестандартного навчання. Тут також видно й те, що Освіта 5.0 інтегрує «педагогіку безпеки» з VR-тренінгами евакуації, перетворюючи травму на емпатію та лідерство. Та звісно, що весь цей спектр не завжди доступний. Залишаються окуповані території, не має певної межі й ситуація з блекаутами, брак ресурсів та багато яких інших чиннків.

Окремі дослідники [8], порівнюють стратегію Освіти 5.0 з підходом, який розробляє М. Монтессорі [5]. В обох концепціях здобувач освіти виступає агентом, який через власну активність будує мир в мікро- та макрокосмосі. Відмінність лише в тому, що М. Монтессорі конструює це завдяки, умовно кажучи, дерев'яним кубикам, а Освіта 5.0 завдяки нейро-інтерфейсам. М. Монтессорі вчить миру через саморегуляційні механізми (до прикладу, за цим підходом проводяться «ігри в тишу» після чергової тривоги та ворожого бомбардування), а в структуру підходів Освіти 5.0 вкладено досягнення миру через симуляцію. Тож у період воєнного стану в Україні 2025 року підхід М. Монтессорі в гібридному форматі з технологіями стає вакциною проти повоєнного розколу, перетворюючи кожну дитину з окопу на втілення стійкості. Та будь це підхід М.Монтессорі чи звичайного вчителя в школі, це VR-тренінг евакуації чи «гра в тишу», в будь-якому випадку, навіть незначне докладання зусилля вже є кроком до реалізації спільної мети, яка буде полягати в досягненні благополуччя для людства

В будь-якому випадку необхідно розуміти, що Освіта 5.0 дає потенціал для можливих змін в різних площинах буття людини. Так, в якості прикладу, можна виокремити перспективи Освіти 5.0 у соціальному вимірі. Як вже неодноразово наголошувалося, Освіта 5.0 є не просто черговим витком та зміною парадигми, індустрії, революції, а радше це радикальна зміна світоглядного спрямування, де людина, штучний інтелект і суспільні потреби зливаються у єдину екоситему, яка сама себе творить. Так, її вплив може нести палітру перспективних якісних змін у різні площини суспільного буття людини.

Насамперед, в даній сфері досить чітко буде даватися в знаки аспект персоналізації, а точніше перспективи масового персоналізованого навчання. Наразі здобувачі освіти вже можуть отримуватти освіту по принципу індивідуальної траєкторії. Та якщо додати до цього можливості помічника людини, а саме технологій, то в найближчій перспективі стане реальним циркулювання профайлів потенційного працівника з вне-

сеними туди всіма досягненнями та набутими компетенціями з варіантами і відповідниками можливого подальшого місця роботи. За такого підходу, суспільство отримає спільноти, які не «відбули» навчання, а пройшли його як квест і готові в такому ж руслі будувати свою мапу кроків на ринку праці. Погодьмося, що цей підхід є досить зручним та ефективним.

З використанням прийомів Освіти 5.0 та з урахуванням вищезазначеного, суспільство нарешті може позбутися професійних «мертвих зон». Якщо дійсно набуде реального функціонування профайл здобувача, а потім і випускника, якому пропонуватимуться робочі проекти в залежності від набору компетенцій, то кожен потенційний випускник буде вже затребуваним на ринку праці. Це зруйнує безробіття серед молоді, або ж убереже більшість від низькооплачуваних робіт «не за фахом». Таким чином, суспільство вступає в перспективу переходу від конкуренції дипломів до конкуренції реальних кейсів та видимістю необхідного фахівця з-поміж загалу.

Завдяки платформам Освіти 5.0, які здатні фіксувати не лише набуті знання, але й ціннісні особливості кожного: здатність приймати нестандартні рішення, розв'язувати непередбачувані задачі та інше, то відповідно виникає можливість агрегувати ці дані в «суспільний» інтелект і на основі цього робити прогнози та ухвалювати рішення: будь-то щодо екологічних криз, політичних чи економічних перспектив тощо.

Та наразі ж поки це може бути не більше ніж перспективою, адже як зазначають окремі дослідники зараз існує низка проблем по роботі здобувачів освіти з тим же таки штучним інтелектом. Здобувачі освіти мають вийти на рівень свідомого застосування штучного інтелекту: за певними алгоритмами та з урахуванням етики його використання. Інший вимір даної проблеми полягає в тій же таки недостатності ресурсів та засобів. «Недостатня готовність студентів до роботи з новітніми технологіями може сповільнити їх професійний розвиток і знизити їхню конкурентоспроможність на ринку праці. Тому, студенти в колаборації з викладачами та за підтримки керівництва університету мають бути професійно та психологічно готовими до динамічних вимог нової індустріальної революції» [12, с. 240].

Іншою площиною, де ми чітко можемо прослідкувати перспективу якісних змін, є площина економіки. Освіта є тією сферою, яка безпосередньо впливає на будь-які процеси (від рівня набутих компетенцій, сучасність отримує відповідного фахівця), які відбуваються в тій чи іншій сфері людського буття: соціальний вимір, економічні процеси, культура тощо. Для розвитку економічної сфери все частіше обирають еволюційний підхід розвитку, який тримається на безперервному вдосконаленні, що на відміну від революційного, більше розрахований на тривалу перспективу. Забезпечення даного підходу можливе за умов дотримання деяких принципів, що є складовими концепту «сили малих кроків». До прикладу, «...оптимізація бізнес-процесів: бережне виробництво; максимально ефективне використання наявних ресурсів... Культура вдосконалення: визначення потенціалу кожного та можливості його реалізації; розуміння глибинних процесів та постійне навчання...» [4, с. 96–97]. Подібна спрямованість економічного курсу на пряму перегукується з принципами Освіти 5.0 і який може дійсно стати на шлях розвитку, якщо дані поля (економіки та освіти) зійдуться в тиглі фактичної співпраці. Тривалий час економіка, як і бізнес-середовище більше тяжіли до радикальних підходів вирішення завдань, які відповідали короткотривалим перспективам. На сьогоднішній день, воєнні події змушують сповільнити тем, і дещо зосередитися на поміркованості прийняття рішень, прорахунку ризиків тощо. Цьому підходу неабияк відповідає японська система Kaizen, яка цінує еволюційний підхід, визнає людину найціннішим ресурсом та ставить її в центр процесів, в стимулювання економічного розвитку закладає значну частку розвитку особистості.» Співробітники – найпотужніший актив, який потребує підтримки, стимулювання та мотивування, що передбачає інвестування в їх розвиток. Безперервне навчання особистості, саморозвиток та самовдосконалення – частина робочого процесу» [4, с. 97]. Та ще на рівні навчання в тому ж таки закладі вищої освіти студенти, які (в уявній вже функціонуючіх стратегії Освіти 5.0) можуть генерувати екосистеми стартапів для бізнесу. А з огляду на багатофункціональність мікро-компетентісного кшталту, здобувачі здані створювати ціннісний продукт з подальшим його виходом на ринок. Так університет можна розглядати як інкубатор, яких активно співдіє з роботодавцем та націлений на нього вже з початку свого навчання.

Не може оминути вплив Освіти 5.0 і ринок праці. На прикладі аналізу діяльності окремих компаній, вже зараз можна побачити впровадження тих принципів, які закладено Індустрією 5.0, а відтак і відповідними щодо неї освітніми стратегіями. Так, в аналітичному огляді «Навчання та розвиток працівників в умовах індустрії 5.0» [6] знаходимо, що при-

йняття настанов Індустрії 5.0, зокрема її принципу людиноцентризму, проявляється, насамперед зміною підходів до управління персоналом. Провідні, а відтак і прогресивні компанії намагаються максимально створювати умови для того аби працівники могли реалізовувати свій потенціал. Адже крайнє дійсно є потенційним зростанням ефективності роботи компанії. Саме тому «кар'єрне зростання» стає не лише номінальною позначкою в рекламному оголошенні щодо пропозиції роботи. Попри це цікавим є факт, що вже на зараз починають практикувати формування «кадрового резерву», що може забезпечити безперервність та стабільність у роботі компанії. Співробітники також отримують менторську підтримку. А їх активна участь у тренінгах автоматично вноситься та відображається у профайлі співробітника, що досить зручно для подальшої діяльності.

З аналітичних даних також бачимо, що й з боку потенційного працівника є значний запит та орієнтування на роботодавця, який надає можливості навчання. Таким чином, можна припустити, що в найближчій перспективі може так статися, що безперервне навчання стане фактичним (а не гіпотетичним і суто «паперовим») та набуде ознак стратегічної пріоритетності. Цей аспект несе потенціал швидшої адаптації до змін.

Висновки. Освіту 5.0 можна порівняти з новою антропологічною революцією, яка спричиняє не так вдосконалення людини, як її радикальне перевинаходження у світі гармонійного співіснування людини, машини та планети в цілому. Вона перетворює освіту з інструменту адаптації на генератор нових форм буття, і тут кожна людина стає співтворцем свого майбутнього.

Освіта 5.0 може стати робочою рамкою відбудови людського капіталу у країні, яка одночасно відвойовує свої права за незалежність, проходить цикл нових реформаційних змін та процедури по інтеграції до ЄС. Її потенціал полягає в тому, що вона змінює саму цільову функцію системи, що більше не тримається за підготовку «користувачів технологій» для абстрактної цифрової економіки, а спільно з технологіями та секторами бізнес-структур, державою та наукою проектує рішення для конкретних викликів українського суспільства. І тут не можливо обмежуватися зазначеними нами в статті секторами соціального, економічного тощо. Наразі ця освітня парадигма може бути корисною для формування притомної діяльності й безпеки інфраструктури, сталого житлового будівництва чи реабілітації ветеранів etc. А школи, коледжі та університети, які можуть перебрати на себе функції «живої лабораторії» можуть стати включеними в процес спільного творення дійсності. Збирання даних, конструювання прототипів, тестування та будь-яка інша діяльність, яка приносить результат (навіть у вигляді помилок, шо можна вважати справжнім навчальним ресурсом), засвідчує нову архітектуру співпраці.

Дана модель, за її свідомого впровадження здатна пережити різноманітні політичні цикли та чергові зміни каденцій, якщо тримати в об'єктиві уваги людину, спільне благо, стійкість. Освіта 5.0 має всі шанси на те аби в Україні вона не переросла в чергову презентаційну та демонстративну модель, а стала інституційною звичкою. Адже кожен здобувач освіти вчиться не для диплому (і навіть не для ринку праці), а для того, аби щодень, щороку країна ставала дещо безпечнішою, а спільнота – людянішою.

Література

1. Ahmad S., Umirzakova S., Mujtaba G., Amin, M. S., & Whangbo, T. Education 5.0: Requirements, Enabling Technologies, and Future Directions. *arXiv: 2307*. 2023. P. 1–24.

2. Ahmadi A. The impact of labor flexibility on operational efficiency in industry 5.0: a systematic literature review. 2024. https://doi.org/10.1080/00207543.2025.2516770

3. Bakhmat N. Artificial intelligence in higher education: possibilities of using. *Collection of research papers «Pedagogical Education: Theory and Practice»*, 2024, P. 161–173

4. Голіяд І., Гончаренко К. Філософські погляди на відбудову економіки України: сила малих кроків як шлях до прориву. Вища освіта України, № 1. 2024. С. 91–103.

5. Монтессорі М. Освіта і Мир. Київ, Printos design & Print, 2023. 166 с.

6. Навчання та розвиток працівників в умовах індустрії 5.0. 2025. Електронний ресурс. Режим доступу: URL: https://fillin.ua/stati/navchannya-ta-rozvitok-pratsivnikiv-umovakh-industrii-50/

7. Нечипорук Л. Вплив індустрії 5.0 на сталий розвиток економіки. Цифрова економіка та економічна безпека : науково-практичний журнал. Причорноморський науково-дослідний інститут економіки та інновацій, 2024. №5 (14). С. 27–32.

8. Россоха В. Парадигма «Індустрії 5.0» як чинник формулювання нових освітніх та професійних компетенцій. Нові компетенції для Індустрії 5.0 та управління даними для закладів вищої освіти. Київ : НаУКМА, 2023. С. 108–111.

9. Сучасні тенденції у філософії освіти: європейські практики та національні перспективи: монографія. Харків : Факт, 2020. 120 с.

10. Чорнодід І., Шолудченко С. Взаємодія системи освіти та ринку праці: проблеми та перспективи. Економічний дискурс, 1(3–4), 2021. С. 87–95.

11. Якимчук О. Філософські засади стратегії збереження освітнього капіталу в умовах війни. *Культурологічний альманах.* Вип. 4 (12), 2024. С. 287–292.

12. Школьник І., Люта О., Дейнека О. Індустрія 5.0 та трансформація Вищої освіти: концепція, застосування, та виклики майбутнього. *Теорія та методика управління освітою, Випуск* 75. 2024. С. 236–241.

Анотація

Пацалюк І. П. **Освіта 5.0: філософсько-освітній потенціал та українська перспектива.** – Стаття.

У статті розглядається концепція освіти нового покоління, що виступає простором інтеграції технологічного, гуманістичного та соціального вимірів розвитку людини. Автор аналізує філософські засади переходу від освітніх моделей, що орієнтувалися на цифровізацію, інновації, комп'ютеризацію, тощо, до Освіти 5.0, яка акцентує увагу на гармонізації людського, технологічного та екологічного. У центрі дослідження ідея людиноцентризму, де технології виступають не самоціллю, а інструментом формування творчої, відповідальної особистості, яка володіє набором компетенцій, що сприяють адаптації до умов ринку праці, соціальним змінам, економічному розвитку та ін. Особлива увага приділяється українському контексту: наголошується на потенціалі Освіти 5.0 у відновленні інтелектуального та культурного капіталу країни, подоланні наслідків війни, розвитку цифрового гуманізму та формуванні нової освітньої етики співбуття. У роботі йдеться про можливості впровадження принципів Освіти 5.0 в Україні, як перспективу, що здатна перетворити освітній простір на середовище взаємодії, креативності й соціальної відповідальності, де знання постає не лише як інформація, а як жива подія конкретного спрямування та особистісного становлення.

Робота є фактичним обґрунтуванням можливості розробки національної стратегії Освіти 5.0 для забезпечення конкурентоспроможності України в глобальному освітньому просторі, виховання та навчання інноваторів та збереження гуманістичних цінностей.

Ключові слова: Освіта 5.0, індустріальна революція, культура вдосконалення, освітній потенціал, цифрові інструменти, людиноцентризм, принцип екологічності.

Summary

Patsaliuk I. H. **Education 5.0: philosophical and educational potential and Ukrainian perspective.** – Article.

The article examines the concept of new generation education, which acts as a space for integrating the technological, humanistic, and social dimensions of human development. The author analyzes the philosophical foundations of the transition from educational models focused on digitalization, innovation, computerization, etc., to Education 5.0, which focuses on the harmonization of the human, technological, and environmental. The research focuses on the idea of human centrism, where technology is not an end in itself, but a tool for forming a creative, responsible personality who possesses a set of competencies that contribute to adaptation to labor market conditions, social changes, economic development, etc. Special attention is paid to the Ukrainian context: the potential of Education 5.0 in restoring the country's intellectual and cultural capital, overcoming the consequences of war, developing digital humanism, and forming a new educational ethic of coexistence is emphasized. The paper discusses the possibilities of implementing the principles of Education 5.0 in Ukraine, as a perspective capable of transforming the educational space into an environment of interaction, creativity, and social responsibility, where knowledge appears not only as information, but as a living event of a specific direction and personal development.

The work is a factual justification for the possibility of developing a national strategy for Education 5.0 to ensure Ukraine's competitiveness in the global educational space, educate and train innovators, and preserve humanistic values.

Key words: Education 5.0, industrial revolution, culture of improvement, educational potential, digital tools, human-centeredness, the principle of environmental friendliness.

Дата надходження статті: 05.11.2025
Дата прийняття статті: 14.11.2025
Опубліковано: 15.12.2025

УДК 172.4:340.12:316.733(479.243.1)
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v056.2025.18

А. В. Пашинська
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-5181-3704
кандидат філософських наук,
доцент кафедри загальнотеоретичних правових
і соціально-гуманітарних дисциплін
Київського університету права Національної академії наук України

КУЛЬТУРНА РЕІНТЕГРАЦІЯ ЯК МОРАЛЬНЕ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ: КАРАБАХ У СВІТЛІ ФІЛОСОФІЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ

Постановка проблеми. У постконфліктному світі культурна реінтеграція виходить за межі політики й права, постаючи як морально-філософська проблема. Відновлення суспільної єдності неможливе без осмислення справедливості, гідності та культурної суб'єктності. Приклад Нагірного Карабаху показує: формальне повернення територій без діалогу й поваги до ідентичності призводить до втрати довіри й моральної поразки навіть за політичного успіху.

Проблема полягає в тому, що інструменти реінтеграції часто ігнорують гуманітарний вимір – потребу у визнанні, пам'яті та відновленні гідності. Тому постає питання: як осмислити культурну реінтеграцію як моральне зобов'язання держави, що виходить за межі процедурної справедливості й спирається на принципи взаємного визнання та відповідальності?

Ця проблема особливо актуальна у філософії права, адже вимагає переосмислення реінтеграції не як технічного, а як етичного процесу. У цьому контексті культурна реінтеграція постає як форма відновлення морального порядку, заснованого на гідності, пам'яті та справедливості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика культурної реінтеграції дедалі частіше осмислюється у філософії та праві крізь призму справедливості, гідності й моральної легітимності державної політики. Дослідники підкреслюють, що право є не лише системою норм, а процесом наближення до ідеалу справедливості [4; 15]. Це дозволяє розглядати культурну реінтеграцію як моральний процес відновлення людяності та ціннісної єдності суспільства.

Ідеї Дж. Ролза і А. Сена формують гуманітарний підхід до післяконфліктного відновлення – справедливість має реалізовуватися через захист найуразливіших і рівність можливостей. Т. Крижановська [16] трактує справедливість як моральний критерій спільноти, а М. Бойченко [3] – соціальну інклюзію як практичне втілення гідності й рівності.

Етичний аспект розкривають П. Рікер із концепцією «роботи пам'яті», Ю. Габермас з ідеєю комунікативної справедливості та Ж. Дерріда з вимогою відкритості до множинності ідентичностей. У такому вимірі культурна реінтеграція постає як моральне перетворення, спрямоване на відновлення довіри й спільної пам'яті.

Міжнародні джерела [7; 8; 13; 19] фіксують у кейсі Карабаху суперечність між деклараціями інклюзивності та реальною асиміляційною практикою. Для України важливими є висновки О. Тихомирова й К. Бєлякова [25], які наголошують на поєднанні гуманітарного, ціннісного та інформаційного підходів у політиці реінтеграції.

Отже, культурна реінтеграція постає як морально-правове явище, що поєднує філософію справедливості, етику пам'яті та гуманітарну політику, проте потребує глибшого філософського осмислення моральної відповідальності держави.

Мета статті: філософсько-правове осмислення культурної реінтеграції як морального зобов'язання у післявоєнному суспільстві на прикладі кейсу Нагірного Карабаху, з акцентом на забезпеченні справедливості для всіх сторін конфлікту.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ситуація в Нагірному Карабаху після другої війни 2020 року та подій 2023 року показала, наскільки складним є завдання повернення населення, що тривалий час існувало поза межами державного суверенітету. Офіційний Баку трактує реінтеграцію як внутрішню справу та декларує гарантії культурних, релігійних і освітніх прав вірменського населення. Президент Ільхам Алієв наголосив: «усі права етнічних вірмен будуть гарантовані – освітні, культурні, релігійні та право на місцеве самоврядування» [2]. За словами Г. Гаджієва, план реінтеграції передбачає «збереження культурної, мовної та історичної самобутності» [20] у межах єдиного правового поля Азербайджану.

© А. В. Пашинська, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Водночас ідеться не про автономію, а про інтеграцію без окремого політичного статусу. Реалізується масштабна програма відбудови та репатріації азербайджанських переміщених осіб, яку в суспільному дискурсі трактують як відновлення історичної справедливості [2].

Однак між риторикою та практикою існує помітна розбіжність. Велика Британія закликала до «значущого плану реінтеграції» з гарантією участі вірмен у політичному житті [9]. Європейський парламент у резолюції від 5 жовтня 2023 р. констатував «масове вигнання» вірмен і вимагав гарантій їхніх прав [8]. Human Rights Watch зафіксував, що «понад 100 000 етнічних вірмен… втекли протягом кількох днів», а повернення можливе лише за умов забезпечення мовних і релігійних свобод [13]. Конгрес США наголосив на гуманітарних ризиках і відсутності належного моніторингу [6]. Попри офіційні заяви про інклюзивність, процес реінтеграції відбувається в контексті фактичного вигнання, що ставить під сумнів її моральну легітимність і свідчить про розрив між формальною справедливістю та її етичним змістом.

Азербайджан запропонував карабахським вірменам залишитися, набувши громадянства й визнавши державні закони, однак майже все вірменське населення залишило регіон. Станом на грудень 2023 року лише 15 осіб подали заявки на участь у програмі реінтеграції [18]. Натомість у Вірменії після подій 2023 року прибули понад 115 000 переселенців, з яких 9 451 особа подала заявку на громадянство, а 8 315 вже його отримали [10], тоді як у 2024 році таких було лише 5 510 [12]. Ці дані свідчать, що більшість карабахських вірмен опинилися у стані між двома політичними просторами та жодним відчуттям належності.

Причини цього криються не лише у політичних факторах (страх, недовіра, травма), а й у сфері ідентичності. Багаторічна ізольованість сформувала окремий тип самосвідомості: хоча більшість карабахців вважають себе етнічними вірменами, близько 85 % також самоідентифікуються як «карабахці» [7, с. 6–7]. Цей феномен виявляє те, про що писав П. Рікер – ідентичність не є сталою сутністю, вона формується у діалозі між пам'яттю та визнанням. Втрата цього діалогу робить людину «в'язнем власної історії». Саме тому багато переселенців у Вірменії почуваються «чужими», адже не відбувся акт взаємного визнання, без якого неможливе моральне відновлення.

Карабаський кейс показує, що культурна реінтеграція не може зводитися до одностороннього політичного акту. Вона потребує того, що Ю. Габермас називав «комунікативною дією» – процесу взаємного порозуміння, в якому істинність, справедливість і автентичність мають бути узгоджені у публічному просторі. Коли ж реінтеграція перетворюється на монолог влади, вона втрачає свій моральний зміст і перетворюється на символічну перемогу, а не на відновлення спільності.

Філософський вимір цього досвіду має безпосереднє значення для України. Як і у випадку Карабаху, українська реінтеграція повинна спиратися на принцип етичної справедливості, тобто на визнання гідності кожного громадянина незалежно від його минулих переконань чи географічного походження. Реінтеграція не може бути асиміляцією чи нав'язуванням «правильної» ідентичності, вона має стати простором морального діалогу, де цінність людської гідності вища за політичну перемогу.

Зрештою, як показує досвід Карабаху, мир без справедливості – це відсутність миру, а реінтеграція без довіри – лише формальний акт без душі. Україна, аналізуючи цей кейс, має змогу побачити, що найглибше відновлення починається не з відбудови інфраструктури, а з відбудови етичних зв'язків між людьми – з повернення моральної суб'єктності, що є серцевиною будь-якого гуманітарного процесу.

Культурна реінтеграція Карабаху стикається з питанням інтерпретації спадщини – архітектурні пам'ятки регіону мають для обох сторін глибоке символічне значення. Азербайджан вважає їх частиною своєї національної ідентичності, тоді як вірменська сторона наголошує на їхньому вірменському походженні. Після 2020 року у Баку активно проводить реставраційні роботи. Як зазначає А. Гашимова, середньовічна архітектурна спадщина Карабаху є «невід'ємною частиною азербайджанської національної ідентичності», а вірменські написи на пам'ятках, на її думку, «залишили з метою фальсифікації» [11, с. 108]. Цей радикальний погляд демонструє, що пам'ять перетворюється на поле боротьби за наратив, де минуле використовується для легітимації сучасної політики.

Водночас сам процес відновлення зруйнованих об'єктів є позитивним із погляду універсальних принципів охорони культури. Азербайджан повідомляє про реконструкцію мечетей, мавзолеїв і монастирів (Амарас, Гандзасар, Худавенг), тепер інтерпретованих як спадщина Кавказької Албанії. Це викликає змішані реакції: міжнародна спільнота вітає захист пам'яток, а вірменська сторона застерігає від «переписування історії». Для справедливої культурної реінтеграції потрібен плюралізм інтерпретацій і спільна охорона спадщини, що

унеможливить монополію пам'яті. Тут актуальні ідеї Ж. Дерріди про відкритість до множинності сенсів – правові й культурні норми мають визнавати співіснування різних історичних наративів.

Після перемоги у війні Азербайджан розпочав програму «Велике повернення» (Böyük Qayıdış), спрямовану на відбудову та повернення внутрішньо переміщених осіб. Як зазначає О. Авдєєв, «після успішного завершення процесу відновлення територіальної цілісності влада Азербайджану концентрує зусилля на новій програмі національного значення – відбудові звільнених територій» [1], спрямовуючи «масштабні ресурси... для розмінування територій та відновлення інфраструктури» [1]. Це можна розглядати як реалізацію ролзівського принципу справедливості – держава виконує моральне зобов'язання перед найуразливішими громадянами, забезпечуючи їхні базові права.

Однак звіти JIPS засвідчують, що переселенці досі «залишаються вразливими, мають гірші житлові умови та нижчий рівень зайнятості» [14]. Це підтверджує думку А. Сена, що справедливість – це не декларації, а «реальні можливості для людей» [26, с. 356]. Формальні програми без реальних соціальних результатів не створюють рівності можливостей. Водночас створення інституцій прозорої звітності [14] відповідає принципу Ю. Габермаса, за яким «легітимність влади залежить від прозорості комунікації між громадянами та владою» [27].

У культурному вимірі «Велике повернення» супроводжується відбудовою міста Шуші, проголошеного «культурною столицею» Азербайджану. Фестивалі «Xarıbülbül» символізують відродження міжнаціональної єдності: «усі народи в Азербайджані живуть в атмосфері дружби, братерства і солідарності» [24]. Проте відсутність участі карабахських вірмен у цих подіях свідчить про обмеженість моделі, у якій одна сторона представляє «спільну» культуру без голосу іншої. З філософського погляду, справедливість вимагає можливості повернення цього голосу – навіть у символічному вимірі.

Як наголошує Дж. Ролз, справедливість полягає не в уніфікації, а у створенні інституцій, які враховують різні «гідні спільноти» [21]. Ігнорування локальних сенсів веде до культурної гомогенізації, що суперечить ідеї плюралістичної справедливості. Ч. Бейтц закликає міжнародну спільноту брати участь у збереженні спадщини й добробуту таких спільнот [17], адже це сприяє зменшенню монополії на пам'ять.

Поняття культурної реінтеграції виходить за межі адміністративних чи інформаційних практик – воно означає повернення людини до єдиного культурного, морального й політичного простору, відновлення ідентичності, мови, цінностей, історичної пам'яті та відчуття спільного майбутнього. Як слушно зазначають дослідники, «система реінтеграційних заходів може бути ефективною і повною тільки якщо охоплюватиме усі згадані ракурси – ціннісний, світоглядний, культурний, освітній, комунікативний (мовний), інтелектуальний, ідеологічний» [25, с. 37]. Для України це означає: відновлення окупованих територій – не лише політичне завдання, а насамперед моральна місія повернення гідності та довіри.

Підґрунтям успішного відновлення є ідея справедливості. М. Козюбра наголошує, що правопорядок має бути спрямований до ідеалу «належного», тобто до справедливості якої ще нема, але яка повинна відбутися, якщо спільнота хоче бути справедливою [15]. О. Боляк уточнює: «закон і право не слід ототожнювати. Адже під правом слід розуміти не просто закон, а нормативно закріплену справедливість. У свою чергу, нормативно закріплена справедливість не може протистояти справедливості природній, яка вкорінена у саму сутність людини та правової держави» [4, с. 154]. Саме таке розуміння права як морального явища є ключем до того, щоб реінтеграція в Україні не зводилася до формальної уніфікації, а базувалася на відновленні гідності громадян.

Т. Крижановська підкреслює: «справедливість є не лише ключовим елементом моральності, але і необхідною універсальною величиною для забезпечення функціонування суспільства» [16, с. 749]. А Дж. Ролз закликає «уникати хоч би якого визначення відносної цінності способів життя одне одного» [цит. за: 16, с. 750]. Це означає, що політика відновлення не може бути побудована на примусі до єдиної ідентичності. І в Україні, і в Карабасі сталий мир можливий лише через визнання різноманіття культурних пам'ятей і досвідів.

Не менш важливою є соціальна інклюзія як моральний інструмент справедливості. Як пише М. Бойченко, «соціальна інклюзія з філософського погляду є питанням встановлення справедливості на засадах людської гідності, соціальної рівності та індивідуальної свободи» [3 с. 47]. Він наголошує на тому, що «необхідна належна комунікативна філософія як базова для поєднання їх сильних сторін і нейтралізації слабких місць кожної з форм соціальної інклюзії» [3 с. 50–51]. Цей принцип, який не був реалізований у Карабасі, має стати основою української стратегії реінтеграції – через діалог, відкритість і повагу до різних досвідів.

Проблема ментальної трансформації є не менш вирішальною. Як наголошує Є. Борінштейн, «менталітет свободи веде до якісного життя, менталітет раба веде до приниження себе та іншого. Основою свободної людини є інтелект, основою раба – підпорядкування і примус» [5, с. 53]. Україна має вийти з патерналістського мислення, щоб реінтеграція не означала повернення до старих структур підлеглості. Цей заклик до свободи перегукується і з карабаським досвідом, де відсутність суб'єктності громад призвела до довготривалого конфлікту.

Додаткову глибину цій проблемі надає філософія пам'яті П. Рікера, яка пропонує моральний орієнтир для післяконфліктних суспільств. Рікер говорить про «роботу пам'яті» (travail de mémoire) – процес, у якому правдиве осмислення минулого стає умовою примирення. Випадок Нагірного Карабаху показує, що без чесного діалогу про минуле реінтеграція залишається поверховою. Як наголошує Рікер, лише «життя у згоді одне з одним у справедливих інституціях» [22] може забезпечити моральну сталість миру. Для України це означає: справедливість має починатися з правди – з визнання травм, пам'яті та гідності кожної спільноти.

Отже, досвід Нагірного Карабаху варто розглядати не як віддалений геополітичний кейс, а як дзеркало моральних викликів, що стоять перед Україною. Його аналіз допомагає побачити, як відсутність етичного виміру, діалогу й інклюзивності може зруйнувати навіть найкращі політичні ініціативи. Для України це – нагадування, що справжня реінтеграція є не лише завданням державної політики, а й моральним актом національного оновлення, який поєднує справедливість, гідність, свободу і пам'ять у єдину гуманітарну стратегію.

Висновки. Культурна реінтеграція – це не лише повернення територій, а відновлення довіри, гідності та справедливості. Вона вимагає не тріумфу переможця, а моральної відповідальності держави перед усіма громадянами.

Досвід Нагірного Карабаху показав: без етичного виміру реінтеграція стає формальною. Втрата довіри карабахських вірмен доводить, що справедливість – ключ до справжнього воз'єднання, яке неможливе без визнання культурної спадщини, гарантій безпеки й діалогу пам'ятей.

Ідеї Дж. Ролза, А. Сена, М. Сандела, Ю. Габермаса, Ж. Дерріди й П. Рікера підкреслюють: справедливість – це рівні можливості, прозорість влади, повага до спільнот і відкритість до різних ідентичностей. Особливо цінна концепція Рікера про «роботу пам'яті», що веде до морального зцілення суспільства.

Для України цей досвід є попередженням: повернення земель не гарантує єдності без повернення довіри. Лише справедливість і визнання людської гідності можуть зробити мир тривалим, а реінтеграцію – справжньою.

Література

1. Авдєєв О. Забезпечення Азербайджаном політичних та соціальних питань у контексті реінтеграції деокупованих територій Карабаху: висновки для України. Київ, 2025. URL: https://analytics.intsecurity.org/azerbaijan-karabakh-lessons-for-ukraine/

2. Aliyev I. Address to the nation. Baku, 2023. URL: https://president.az/en/articles/view/61113

3. Бойченко М. Філософія формування культури соціальної інклюзії для повоєнного українського суспільства. Черкаси : ЧДТУ, 2024.

4. Боляк О. Справедливість як правова цінність. Одеса : НУ «ОЮА», 2024.

5. Борінштейн Є. Добро і зло, мораль і імморалізм, свобода і рабство: філософія людяності як основа життя. Черкаси : ЧДТУ, 2024.

6. Congressional Research Service. Azerbaijan's Nagorno-Karabakh offensive: Outcomes and implications (IN12265). – Washington, D.C. : U.S. Congress, 2024. URL: https://www.congress.gov/crs_external_products/IN/PDF/IN12265/IN12265.3.pdf

7. Dinev I., Douglas N. The political and cultural future of Karabakh Armenians. Zurich : Caucasus Analytical Digest, 2025.

8. European Parliament. Resolution on the situation in Nagorno-Karabakh after Azerbaijan's attack and the continuing threats against Armenia (P9_TA(2023)0356). Brussels, 2023. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2023-0356_EN.html

9. Foreign, Commonwealth & Development Office (UK). Latest situation in Nagorno-Karabakh: UK statement to the OSCE / D. Brown. London, 2023. URL: https://www.gov.uk/government/speeches/latest-situation-in-nagorno-karabakh-uk-statement-to-the-osce

10. Gziryan A. Authorities report growth in citizenship applications by Nagorno-Karabakh forcibly displaced persons. Yerevan : Armenpress, 2025. URL: https://armenpress.am/en/article/1220440

11. Hashimova A. The tangible and cultural heritage of Karabakh during the Middle Ages. Дніпро : Грані, 2023.

12. Holloway S. The forgotten Armenians of Nagorno-Karabakh. London : Lacuna Magazine, 2025. URL: https://lacuna.org.uk/war-and-peace/the-forgotten-armenians-of-nagorno-karabakh

13. Human Rights Watch. Guarantee Right to Return to Nagorno Karabakh. New York, 2023. URL: https://www.hrw.org/news/2023/10/04/azerbaijan-guarantee-right-return-nagorno-karabakh

14. JIPS (Joint IDP Profiling Service). Strengthening the data systems and capacities of the IDP Committee in Azerbaijan. Geneva : JIPS, 2023. URL: https://www.jips.org/news/strengthening-the-data-systems-and-capacities-of-the-idp-committee-in-azerbaijan/

15. Козюбра М. І. Практична філософія права. Київ : Дух і літера, 2024.

16. Крижановська Т. О. Основні положення концепції справедливості Дж. Роулза. Одеса : НУ «ОЮА», 2024.

17. Крижановська Т. О., Литвин І. А. Філософія міжнародних організацій: роль ООН у забезпеченні міжнародної справедливості. Київ : *Актуальні проблеми філософії та соціології,* 2024.

18. Kucera J. Despite the warm welcome, Karabakh refugees in Armenia feel left out. Prague : Radio Free Europe/Radio Liberty, 2023. URL: https://www.rferl.org/a/karabakh-refugees-armenia-displacement/32743624.html

19. Mammadova Z. Interrelations and influences in the architectural development of Karabakh. Baku : Azerbaijan University of Architecture and Construction, 2025. URL: https://mcepazuac.org/wp-content/uploads/2025/07/16.-Zahida-Mammadova.pdf

20. Mammadova G. Reintegration of Karabakh: what options are discussed? Baku : Topchubashov Center, 2023. URL: https://top-center.org/en/analytics/5798/reintegration-of-karabakh-what-options-are-discussed

21. Rawls J. A Theory of Justice. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1971.

22. Ricoeur P. Oneself as Another / transl. K. Blamey. Chicago : University of Chicago Press, 1992.

23. Sandel M. Justice: What's the Right Thing to Do? New York : Farrar, Straus and Giroux, 2010.

24. Shusha Today. The "Kharibulbul" Music Festival. [Б. м.], [б. р.]. URL: https://shusha.today/kharibulbul-music-festival/the-kharibulbul-music-festival/

25. Тихомиров О. О., Бєляков К. І. Інформаційна реінтеграція як базис відновлення України. Київ : Інформація і право, 2025.

26. Волотек І. О. Еволюція наукових підходів до поняття справедливості. Київ : Держава і право, 2024.

27. Шакун Н. В., Ян Ц., Колєватов О. О. Комунікація та справедливість у контексті політичної філософії. Харків : Гуманітарний вісник, 2025.

Анотація

Пашинська А. В. **Культурна реінтеграція як моральне зобов'язання: Карабах у світлі філософії справедливості.** – Стаття.

У статті осмислюється культурна реінтеграція як моральне зобов'язання держави в умовах постконфліктного врегулювання. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю переосмислення категорії справедливості у філософсько-правовому дискурсі та впровадження ефективних гуманітарних механізмів для подолання наслідків затяжних етнополітичних конфліктів. Нагірний Карабах у цьому контексті виступає як складний кейс культурного, політичного й морального перезавантаження, що потребує міждисциплінарного підходу. Метою дослідження є аналіз культурної реінтеграції як компонента ширшого морального процесу, орієнтованого на визнання гідності, ідентичності та участі постраждалих спільнот. У роботі застосовано герменевтичний, критичний, міждисциплінарний і кейс-стаді методи. Дослідження ґрунтується на філософських ідеях Дж. Ролза, А. Сена, М. Сандела, Ю. Габермаса, Ж. Дерріди, Ч. Бейтца і П. Рікера, доповнених сучасними емпіричними даними щодо культурної політики Азербайджану в Карабаху. У центрі уваги – парадоксальна ситуація, коли попри заявлену інклюзивність реінтеграційних стратегій, у регіоні спостерігається відсутність механізмів політичного представництва для колишніх вірменських мешканців, брак довіри, слабке залучення міжнародних організацій та культурна асиміляція замість підтримки регіональної ідентичності. Аналіз включає приклади репатріаційної політики («Велике повернення»), організації фестивалів у Шуші, реконструкції мечетей, а також суперечності в оцінках культурної спадщини. У статті наводиться й критика з боку вірменської громади, яка наголошує на виключенні з процесу творення нової культурної реальності. Теоретично авторка обґрунтовує, що справжня культурна реінтеграція неможлива без діалогу, розподільчої справедливості, визнання культурної суб'єктності та запобігання повторній маргіналізації спільнот. Практична цінність дослідження полягає у виробленні підходів до реінтеграції, які можуть бути застосовані в українському контексті під час реінтеграції тимчасово окупованих територій. Авторка демонструє, що культурна політика не може зводитися лише до державного наративу, а має формуватися через спільну участь, моральне визнання та відкритість до множинності ідентичностей.

Ключові слова: культурна реінтеграція, філософія справедливості, Нагірний Карабах, політика пам'яті, гідність, постконфліктне суспільство, плюралізм.

Summary

Pashynska A. V. **Cultural reintegration as a moral obligation: Karabakh in the light of the philosophy of justice.** – Article.

This article conceptualizes cultural reintegration as a moral obligation of the state in the context of post-conflict resolution. The relevance of the study arises from the urgent need to reconsider the concept of justice in philosophical and legal discourse and to implement effective humanitarian mechanisms to overcome the consequences of protracted ethno-political conflicts. In this framework, Nagorno-Karabakh serves as a complex case of cultural, political, and moral transformation, requiring a multidisciplinary approach. The purpose of the study is to analyze cultural reintegration as a dimension of a broader moral process aimed at recognizing the dignity, identity, and participation of affected communities. The research employs hermeneutic, critical, interdisciplinary, and case-study methods. It draws on philosophical concepts by J. Rawls, A. Sen, M. Sandel, J. Habermas, J. Derrida, C. Beitz, and P. Ricoeur and integrates empirical evidence on Azerbaijan's cultural policies in Karabakh. The article examines the paradox that, despite the officially inclusive rhetoric of reintegration, the region lacks political representation for displaced Armenians, faces a deficit of trust, shows limited involvement of international organizations, and exhibits a tendency

toward cultural assimilation rather than supporting regional identity. The analysis includes examples such as the “Great Return” repatriation project, the hosting of cultural festivals in Shusha, the reconstruction of mosques, and controversial interpretations of cultural heritage. The paper also incorporates critical views from the Armenian community, emphasizing their exclusion from shaping the region’s new cultural landscape. Theoretically, the author argues that genuine reintegration requires dialogue, distributive justice, recognition of cultural subjectivity, and prevention of renewed marginalization. The practical value of the study lies in its potential application to the Ukrainian context, particularly in developing strategies for reintegrating temporarily occupied territories. The article emphasizes that cultural policy must extend beyond state-centered narratives and instead be built on shared participation, moral recognition, and openness to plural identities.

Key words: cultural reintegration, philosophy of justice, Nagorno-Karabakh, memory politics, dignity, post-conflict society, pluralism.

Дата надходження статті: 14.10.2025
Дата прийняття статті: 29.10.2025
Опубліковано: 15.12.2025

УДК 141.5(477)«18/19»
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v056.2025.19

О. Ю. Поцюрко
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-0006-1615
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри соціальних дисциплін
Львівського державного університету внутрішніх справ

МОРАЛЬНО-ЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ: МІЖНАРОДНИЙ ТА ВІТЧИЗНЯНИЙ ДОСВІД

Постановка проблеми. Розвиток суспільства вливає на формування в нього нових запитів до інституцій, які діють в державі. Особливо, коли суспільство здійснює значний цивілізаційний вибір, позбавляється одних стереотипів та створює інші, формує новий соціо-культурний простір.

Очевидно до такого суспільства належить українське, яке здійснило свій цивілізаційний вибір в напрямку євроінтеграції. Процес євроінтеграції вимагає поступу та значних зусиль пов'язаних зі зміною свідомості населення (сприйняття та створення нової правової, культурної та соціальної реальності), реформуванням різних галузей господарювання, державних інституцій тощо. Пересічний громадянин змінюється сам та змінює власним прикладом суспільство.

Зміни в українському суспільстві ускладнила російська агресія, яка безперечно відіграє екзистенційну роль для збереження української державності. Війна частково згладила розрив у розвитку (в напрямку прогресу) між громадянським суспільством та державними інституціями. Останні були змушені більш ефективніше працювати, зважаючи на ціну (людське життя), яку громадянське суспільство платить щоденно за свій вибір.

До вкрай важливих державних інституцій, які сьогодні відіграють важливу роль для розвитку громадянського суспільства в Україні належать правоохоронні органи. Саме вони, зокрема поліцейські, здійснюючи свою виховну функції формують наше громадянське суспільство.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед досліджень присвячених вказаній проблематиці можна виділити статтю В. Бесчастного «Етична поведінка поліцейських: європейський і вітчизняний досвід» [1] в якій автор описує вітчизняний та європейський досвід щодо становлення морально-етичної поведінки сучасного поліцейського. Також питання пов'язане з професійною етикою поліцейських у статті «Міжнародні стандарти професійної етики поліцейських» зачіпали дослідники І.В. Здреник та О.І. Савайда [3]. О.С. Проневич розглядає імплементацію європейських деонтологічних стандартів професійної діяльності поліцейських у вітчизняне законодавство [8].

Проаналізовано вітчизняні [5], [6], [7] та міжнародні [2], [4] нормативно правові акти в яких відображено проблему фундаментальних морально-етичних принципів на яких базується службова діяльність поліцейського.

Мета статті – здійснити філософсько-правовий та соціально-філософський аналіз морально-етичних засад діяльності поліцейських опираючись на міжнародний та вітчизняний досвід; продемонструвати особливості та значення діяльності сучасної поліції у процесі формування нових ціннісних та світоглядних орієнтирів громадянського суспільства в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поліція в демократичних країнах допомагає підтримувати цінності демократії і сама сповідує ці цілі, виконує свої завдання в етично прийнятні способи і заради гідних демократичних цінностей. З цієї точки зору діяльність поліції повинна відповідати базовим принципам і стандартам, які закріплені у міжнародних документах і відбивають загальні світові цінності й принципи прав людини та демократичні засади поліцейської роботи.

Імплементація міжнародних та європейських стандартів у національне законодавство України та їх реалізація в практичній діяльності української поліції впливатиме не лише на рівень розвитку правової держави, а й на підвищення міжнародного та європейського іміджу нашої країни [3, с. 34–35].

Поліція є тією правоохоронною структурою, у якій на формування поведінки поліцейських та їх функціональні обов'язки, впливають не тільки правила та стандарти, але й конкретні етичні зобов'язання, що містяться в директивах принципів професійної етики поліцейських. У своїй діяльності сучасні українські поліцейські опираються на принципи професійної етики, міжнародний досвід та досягнення та традиції в галузі морального розвитку.

© О. Ю. Поцюрко, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

У 21 столітті виникає все більше сфер суспільного життя, де закон здається безсилим перед новими загрозами, якщо ми не звертаємося до того, що є невід'ємною частиною кожної людини – совість. Професійна етика поліцейського відіграє центральну роль у здійсненні служби в поліції, слугує гарантією моральної та законної поведінки. Вона впливає на безпеку служби, а отже, і на безпеку самих поліцейських, а також на громадську безпеку та порядок, підтримка яких є статутним обов'язком однієї з найбільших силових структур України – поліції.

Принципи професійної етики є фундаментальним та невід'ємним компонентом служби поліцейського. Якість процесів у поліції, таких як розвиток ідентичності у поліцейських, формування в них внутрішніх регуляторів, залежить від їх інтерналізації. Підвищення доброчесності, законності, надійності, чесності, свідомості та здатності нести відповідальність має бути одним з обов'язків кожного державного службовця, і, безумовно, поліцейського. Однією з особливо важливих якостей поліцейського є його здатність йти на справжні жертви, демонструвати альтруїстичне ставлення, навіть ризикуючи власним життям та здоров'ям, займатися постійним самовдосконаленням, покращувати свої професійні навички та компетенції – поведінка, необхідна в ситуації постійних соціальних, економічних та культурних змін.

Принципи професійної етики поліцейські застосовують до всіх сфер діяльності, що здійснюються в рамках їхньої служби. Ці принципи формують зміст і форму професійної діяльності кожного поліцейського, включаючи якість виконання службових обовязків, характер міжособистісних відносин, їх імідж в публічній сфері та справжню цінність в очах громадськості. Вони також виконують різні функції в професійному середовищі. Засвоєння та розуміння принципів професійної етики дозволяє поліцейським сформувати зрілу інституцію, в якій багато факторів, що мають вирішальне значення для їхньої служби, їх належного функціонування. Одним із таких факторів є внутрішній соціальний контроль за поведінкою поліцейського як під час несення служби, так і поза її межами. Якість функціонування цього елемента дає можливість для справжнього розвитку компетенцій усіх поліцейських та їх самовдосконалення. Цей механізм є особливо важливим з точки зору підтримки високої ефективності завдань та забезпечення безперервності служби на рівні, який буде задовольняти суспільство. Соціальний контроль також передбачає превентивну функцію, оскільки запобігає небажаній поведінці на службі, навіть у кризових ситуаціях. З іншого боку, він чинить тиск на тих, хто демонструє поведінку, що порушує визнані цінності (включаючи імідж поліції чи її безпеку), або на тих, хто висловлює таку згоду, стимулюючи їх до виправлення або зміни власної поведінки.

Поліцейський, оскільки він чи вона є державним службовцем, також є особою наділеною певною владою, яка випливає з суспільної довіри. Ця довіра, у свою чергу, є свідченням ціннісного та сумлінного служіння іншим.

Принципи професійної етики, таким чином, є фундаментальним каталізатором культурного розвитку поліцейських, вони справляють найбільший вплив на зміст, якість та ефективність їх морального виховання, зокрема, формують бажані установки молодих поліцейських або тих, хто зараз проходить підготовчу службу. Прийняття принципів професійної етики в професійному середовищі та інтернаціоналізація кожного принципу поліцейським приносить багато переваг на службі. Одна з них – це процес розвитку компетенцій, інша – запобігання неприйнятній поведінці серед поліцейських, а ще одна – зміна ставлення до служби (особливо в ситуаціях зниження мотивації, тривоги або вигорання).

Наслідком є підвищення рівня безпеки в державі та під час несення служби поліцейськими, що сприяє позитивному іміджу поліцейських та формує в них громадянську свідомість.

Наявність етичних стандартів у формуванні всіх сфер професійної діяльності поліцейських впливає на розвиток безпеки громадян та держави. Дотримання принципів професійної етики поліцейськими, безсумнівно, є проявом їх професіоналізму.

Присяга українського поліцейського містить найважливіші елементи, якими має керуватися кожен хто вступає на службу. Серед найважливіших є, служіння Нації, захист конституційного правового порядку, забезпечення державної безпеки, лояльність до конституційних органів України, а також дотримання закону, професійна дисципліна, підтримка честі, гідності та доброго імені поліцейського та дотримання принципів професійної етики [7].

Служба поліцейського – це, перш за все, особливий обов'язок перед суспільством. Вона вимагає знання з різних галузей права, насамперед кримінального права, адміністративного права, психології та менеджменту. Важливо, щоб під час виконання службових обов'язків, незалежно від виду служби чи посади, поліцейський був не лише виконавцем закону, а й усві-

домлював, що «закон для людини, а не людина для закону». Тому знання основних принципів демократичної правової держави є необхідним, поряд зі знанням про права та цінності людини, такі як свобода, особиста гідність, рівність та справедливість.

Людські спільноти мають специфічні характеристики, які виконують інтегративну функцію, відрізняючи їх від інших спільнот і таким чином визначають їхню ідентичність. Це спільні цінності, що об'єднують усіх, хто належить до певної спільноти. Саме держава є тою спільнотою, яку об'єднує її інституційна та правова структура, визначена в Конституції. Тому сама форма конституційної держави, незалежно від змісту, вираженого в тексті, пропонує специфічне аксіологічне бачення людства та міжособистісної спільноти. Найважливішою цінністю для кожної спільноти є саме її існування, для якого необхідним є інститут уряду, хоча б для ефективного захисту своєї спільноти. Завдання кожної демократичної держави, представленої урядом, полягає в тому, щоб гарантувати своїм громадянам прийнятний для них рівень безпеки.

Таким чином, влада відіграє об'єднуючу та інтегруючу роль у спільноті, визначає напрямок її дій та ієрархію її цілей. Кожна спільнота, чиє існування та єдність має захищати вища влада, існує як спільнота зі специфічною етичною ідентичністю. Етичний порядок спільноти, виражений у формі встановленого права, становить єдину міру поведінки для її членів. Поведінка, що відповідає закону, є доброю, етичною або, іншими словами, справедливою поведінкою.

Працюючи з людьми поліцейський завжди втручається в складні суспільні відносини та конфліктні ситуації. Держава та суспільство надають йому моральні та правові підстави для використання владних повноважень, що накладає на нього велику відповідальність за дотримання законності. Часто трапляються ситуації коли поліцейський має діяти на власний розсуд, відповідно до власних уявлень про добро і зло, справедливість, честь і гідність. Відтак, етична складова є невід'ємною частиною професійної підготовки поліцейського.

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод [4], на яку у своїй діяльності також опираються поліцейські, у традиції гуманізму проголошує право на життя, заборону катування, рабства і примусової праці, право на свободу й особисту недоторканність, на справедливий суд, право на повагу до приватного і сімейного життя, свободу думки, совісті і релігії, вираження поглядів, свободу зібрань і об'єднань, право на ефективний засіб юридичного захисту, заборону дискримінації і зловживання правами. Діяльність поліцейських спрямована на забезпечення інтересів суспільства й держави, публічної безпеки й порядку; на протидію злочинності; охорону прав і свобод людини. Принцип гуманізму реалізується у ввічливому ставленні до людини, готовності надати допомогу, у повазі і толерантності. Працівник поліції повинен бачити перш за все людину, в тому числі і в особі правопорушника.

9 листопада 2016 року вийшов Наказ Міністерства внутрішніх справ України № 1179 Про затвердження Правил етичної поведінки поліцейських [6]. Ці Правила є узагальненим зібранням професійно-етичних вимог щодо поведінки поліцейських на засадах етики і за гальнолюдських цінностей, формування почуття відповідальності перед суспільством і за коном за свої дії чи бездіяльність, зростання авторитету поліції та рівня довіри громадян до її представників.

Під час виконання службових обов'язків поліцейський повинен:

– неухильно дотримуватися положень Конституції і законів України, інших нормативно-правових актів, що регламентують діяльність поліції;

– професійно виконувати свої службові обов'язки, діяти на підставі, у межах повно важень, у спосіб, визначений Конституцією, законами, нормативно-правовими актами, міжнародними договорами України;

– поважати права і свободи людини;

– обирати той захід, застосування якого призводить до найменш негативних наслідків;

– неухильно дотримуватися антикорупційного законодавства України;

– виявляти повагу до гідності людини;

– поводитися стримано, доброзичливо, відкрито, уважно, викликаючи повагу до поліції і готовність співпрацювати з нею;

– контролювати свою поведінку, почуття, емоції, не дозволяючи особистим симпатіям або антипатіям, дружнім почуттям або неприязні, недоброму настрою впливати на прийняття рішень і службову поведінку;

– мати охайний зовнішній вигляд, бути у встановленій формі одягу;

– дотримуватися норм ділового мовлення, не допускати використання ненормативної лексики; – зберігати інформацію з обмеженим доступом, яка стала відома у зв'язку з виконанням службових обов'язків;

– інформувати безпосереднього керівника про обставини, що унеможливлюють по дальшу службу в поліції або перебування на посаді;

– дотримуватися субординації у стосунках з колегами, з повагою ставитися до старших за віком [6].

Життя і здоров'я людини є найвищою цінністю, тому поліцейський не має права принижувати честь і гідність, використовувати погрози, насилля, інші незаконні дії в роботі з потерпілими, свідками і підозрюваними, впливати на позицію невинного, спонукаючи до визнання ним ще не доведеної вини, сприяти наклепу на невинного або звинуваченню винного в більшому обсязі порівняно зі справжньою виною, використовувати необізнаність обвинуваченого в тих чи інших питаннях кримінального права і процесу, будувати процес на свідомо неправдивих даних чи свідченнях, виправдовувати скоєння злочину [1, с. 178].

Сучасні європейські стандарти етичної поведінки поліцейського базуються на чотирьох основоположних принципах:

1) законності: всі дії повинні ґрунтуватися на положеннях закону;

2) необхідності: вони не повинні утискати або обмежувати права людини більше, ніж це необхідно;

3) пропорційності: їх вплив на права людини повинен бути пропорційним цілям;

4) підзвітності: ті, хто певним чином діє, повинні повною мірою нести відповідальність на всіх відповідних рівнях (перед громадськістю, урядом, судовою владою і в межах внутрішньої системи підпорядкування) [1, с. 179].

У Європейському кодексі поліцейської етики [2], як відзначає О. Проневич, наголошено на об'єктивній зумовленості морально-етичних імперативів соціальною місією поліцейських як «професійних поборників права і поста чальників послуг для громадськості» та інституційною специфікою поліції як публічного органу [8, с. 107].

Право не є єдиним регулятором соціальної поведінки. Право – це нормативна система, суттєвою рисою якої є те, що норма в такій системі є правилом поведінки. З точки зору юридичної науки та законодавчої практики, а також застосування права, найважливішими є взаємозв'язки між правом і мораллю (моральні норми) та між правом і звичаєм (звичаєві норми).

Можна виділити ряд факторів які впливають на морально-етичну стійкість та ефективність діяльності поліцейських підрозділів:

1) Високий рівень морального розвитку поліцейських позитивно впливає на рівень морального розвитку підрозділів поліції та його можна використати як фактор ефективності соціалізації діяльності поліції в суспільстві, тобто впровадження філософії громадської поліції, та як фактор підвищення організаційної ефективності її підрозділів у виконанні місій, пов'язаних з безпекою людини;

2) Регіональні підрозділи поліції потребують особливих зусиль для підвищення рівня морального розвитку;

3) У всіх підрозділах поліції необхідно активізувати зусилля щодо навчання поліцейських основам професійної етики поліцейських, правилам належної адміністративної практики та принципам формування внутрішніх та зовнішніх соціальних зв'язків з точки зору етичної культури;

4) Високий рівень відданості поліцейських своїй діяльності, включаючи їх високий ступінь організаційної та командної лояльності слід вважати значним фактором морального розвитку підрозділів поліції та зниження ступеня внутрішньої та зовнішньої стереотипізації поліції та її офіцерів.

Висновки. Стан розвитку сьогоднішнього українського суспільства вимагає особливих підходів щодо переоцінки ролі сучасного поліцейського у процесі регулювання суспільних відносин. Зважаючи на те, що діяльність поліції починаючи з 20215 року має превентивну спрямованість, її слід оцінювати з точки зору взаємодії на партнерських засадах. В морально-етичному ключі сьогодні суспільство нажаль відстає у своєму розвитку від поліції, яка окрім превентивної функції також надає психологічну та медичну допомогу, її діяльність опирається в першу чергу на принципи верховенства права та гуманізму.

Література

1. Бесчастний В.М. «Етична поведінка поліцейських: європейський і вітчизняний досвід». Правовий часопис Донбасу № 4 (69) 2019. С. 176–182.

2. Європейський кодекс поліцейської етики. URL: https://hrea.org/wp-content/uploads/2021/02/Recommendation-Rec200110_European-Code-of-Police-Ethics_Ukrainian.pdf

3. Здреник І.В. Міжнародні стандарти професійної етики поліцейських. Юридичний науковий електронний журнал. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/6267

4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004

5. Конституція України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96 %D0%B2%D1%80

6. Наказ Міністерства внутрішніх справ України «Про затвердження Правил етичної пове дінки поліцейських». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1576-16

7. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.20215р.№580–VIIIURL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text

8. Проневич О. С. Імплементація європейських деонтологічних стандартів професійної діяльності поліцейських у вітчизняне законодавство: до постановки проблеми. Вісник ХНУВС. 2016. № 4 (75). С. 102–110.

Анотація

Поцюрко О. Ю. **Морально-етичні засади діяльності поліцейських: міжнародний та вітчизняний досвід.** – Стаття.

У статті розглядаються роль та значення поліції в процесі регулювання суспільних відносин, та підтримці цінностей демократії, верховенства права та морально-етичних норм. Проаналізовано основні міжнародно-правові стандарти цінностей та принципів професійної етики поліцейського. Стверджується про те, що у контексті євроінтеграційного курсу України та приведення вітчизняного поліцейського законодавства у відповідність до законодавства ЄС, а також сучасних тенденцій розвитку принципів міжнародного права у сфері поліцейської діяльності у руслі її гуманізації, соціалізації та етичності, актуалізується подальше вивчення та поглиблення знань щодо міжнародних стандартів професійної етики поліцейських як основи для удосконалення діяльності національної поліції України.

Запровадження міжнародних стандартів у вітчизняне національне законодавство України та їх реалізація в практичній діяльності української поліції впливає не лише на рівень розвитку правової держави, а й на підвищення міжнародного іміджу нашої країни.

Діяльність сучасного європейського поліцейського базуються на таких чотирьох основоположних принципах етичної поведінки: законність, необхідність, пропорційність, підзвітність.

Наголошено на тому, що саме принципи професійної етики, є ключовим каталізатором культурного розвитку поліцейських, та значним чином впливають на зміст, якість та ефективність їх морального виховання, зокрема, формують бажані установки молодих поліцейських або тих, хто зараз проходить підготовчу службу.

В статті зазначається, що сучасно українська поліція у своїй діяльності перш за все прагне здобути максимальну довіру у суспільства, будує свою стратегію відповідно до принципу гуманізму та взаємодії на партнерських засадах.

Ключовою ідеєю статті є утвердження того, що для сучасної української поліції найважливішим є збереження життя та здоров'я пересічного громадянина.

Ключові слова: професійна етика поліцейського, гуманізм, верховенство права, морально етичні засади, інтерналізація.

Summary

Potsyurko O. Yu. **Moral and ethical principles of police activity: international and domestic experience.** – Article.

The article examines the role and significance of the police in the process of regulating social relations, and supporting the values of democracy, the rule of law and moral and ethical norms. The main international legal standards of values and principles of professional ethics of a police officer are analyzed. It is argued that in the context of Ukraine's European integration course and bringing domestic police legislation into line with EU legislation, as well as modern trends in the development of principles of international law in the field of police activity in the direction of its humanization, socialization and ethics, further study and deepening of knowledge about international standards of professional ethics of police officers is relevant as a basis for improving the activities of the national police of Ukraine.

The introduction of international standards into domestic national legislation of Ukraine and their implementation in the practical activities of the Ukrainian police affect not only the level of development of the rule of law, but also the improvement of the international image of our country.

The activities of a modern European police officer are based on the following four fundamental principles of ethical behavior: legality, necessity, proportionality, accountability.

It is emphasized that the principles of professional ethics are the key catalyst for the cultural development of police officers, and significantly influence the content, quality and effectiveness of their moral education, in particular, they form the desired attitudes of young police officers or those who are currently undergoing preparatory service.

The article notes that the modern Ukrainian police in its activities primarily strives to gain maximum trust in society, builds its strategy in accordance with the principle of humanism and cooperation on a partnership basis.

The key idea of the article is the assertion that for the modern Ukrainian police, the most important thing is to preserve the life and health of the average citizen.

Key words: professional ethics of a police officer, humanism, rule of law, moral and ethical principles, internalization.

Дата надходження статті: 30.10.2025
Дата прийняття статті: 12.11.2025
Опубліковано: 15.12.2025

УДК 101.8:801.73
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v056.2025.20

І. Б. Починок
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-6845-6384
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії та культурології
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

ПРОБЛЕМА ДОСВІДУ У ФІЛОСОФСЬКІЙ ГЕРМЕНЕВТИЦІ Г.-Г. ГАДАМЕРА

Постановка проблеми. Актуальність дослідження зумовлена засадничістю теорії досвіду Гадамера в обґрунтуванні філософської герменевтики, а відтак дослідженні проблем подолання обмеженості усталених (гносеологічних) тлумачень досвіду, виявлення можливостей неметодичного осягнення істини, розкриття життєво-практичної закоріненості гуманітарних наук, з'ясування особливостей інтегрованості людини у герменевтичний універсум та її самоідентичності. Створена на основі історичності буття людини, ця теорія містить також методологічний потенціал перебудови сучасного суспільства на засадах міжнародного взаєморозуміння та співробітництва.

Мета статті – виявити особливості інтерпретації Гадамером сутнього герменевтичного досвіду в контексті проблем розбудови філософської герменевтики, взявши за основу головну працю мислителя «Істина і метод». Методичною основою дослідження є поєднання методів аналізу і синтезу з порівняльно-історичним підходом та герменевтично-феноменологічними настановами, що орієнтують на сутнісне і ціннісно-смислове осягнення предмета.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Стан розробки теми характеризується двома головними підходами. Перший з них пов'язаний із дослідженнями вчення Гадамера про досвід у контексті загальнофілософського процесу. При цьому акцентується на змісті та функціях розвинутого мислителем в «Істині і методі» концепту досвіду в його історичних, екзистенційних, людиноформуючих, комунікативних вимірах (К.-О. Аппель, Ю. Габермас, П. Зеєбом, Е. Корет, П. Рікер, Є. Хірш). За другого підходу дослідницький інтерес зосереджується на аналізі іманентних творчості Гадамера конкретних видів і форм досвіду світовідношення людини: досвідів мистецтва, історії, мови, світу, спілкування як феноменів універсальності герменевтичної проблематики та їх прикладного значення у реалізації тих чи тих епістемних проєктів і програм (Л. Архипова, А. Бакреу, Б. Гривнак, В. Дубініна, В. Загороднюк, О. Рупташ, Д. Скальська, В. Фітьо, Г. Шалашенко, І. Шпичінський). На наш погляд, експлікація взаємодоповнюваності цих підходів сприяє поглибленому розумінню новацій Гадамера у рефлексії досвіду як основи обґрунтування філософської герменевтики та утвердження парадигми Мови.

Виклад основного матеріалу дослідження. Підвищена увага Гадамера до проблеми досвіду була зумовлена, в основному, зміщенням на початку минулого століття дослідницького інтересу філософії «від світу науки до світу життя» та ідеєю розбудови філософської герменевтики. Це передбачало подолання методологічної гегемонії трансцендентального суб'єкта, його претензій на досягнення суто методологічними засобами абсолютної істини і побудову цілісної системи аподиктично-достовірного знання й опору філософії на фундаментальніші, ніж це прийнято в науці, засади, тобто, репрезентований мовою весь масив історичного досвіду. Поняття досвіду, його еволюцію, метаморфози і герменевтичний характер мислитель спеціально досліджує у розділі «Основні риси теорії герменевтичного досвіду» праці «Істина і метод».

Попри те, констатує Гадамер, що у досвіді «пізнається істина і сам він є дійсний» [5, с. 320], це поняття є одним із найменш з'ясованих понять, якими ми послуговуємося. Розмитість цього поняття простежується упродовж усієї його еволюції. Так, вже в античності досвід усвідомлюється як амбівалентне утворення. Хоча його вважають основою істинного знання, сам він постає суперечливою єдністю достовірного й умовного моментів, а всі спроби виявити у світовідношенні людини досвідно стабільне і надійне як чинники раціональності її рішень і діянь наштовхуються на стихію життя. Проте саме з цієї стихії виростає досвід як узагальнення суперечливої взаємодії чуттєвого й умоглядного, випадкового й закономірного аспектів людського буття. Йшлося, звичайно, про досвід повсякденності, субстанцією якого були схеми доцільності та ефективності діяльності людини, що фіксувалися вербально, включалися у традиції, слу-

© І. Б. Починок, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

гуючи дороговказом людських діянь. Гадамер у зв'язку з цим високо оцінює дослідження даної проблеми Аристотелем, який витлумачує досвід як усе те, що зберігає свою цінність для людини, підтверджується і підтверджує, набуває нормативного статусу, зберігаючи водночас свою відкритість до випробувань усім непередбачуваним, а відтак принципову неусувність своєї суперечливості й необхідності самовдосконалення. Важливо те, що на основі життєвого досвіду формується фронезис – практичне знання-уміння, а окрім цього, виокремлюючи у розмаїтті чуттєво-досвідних даностей моменти загального і суттєвого й узагальнюючи їх у логічних поняттях, філософ окреслив перспективи досвідної науки.

У Новий час формується поняття наукового досвіду. У зв'язку з орієнтацією науки на об'єктивно-істинне пізнання світу й сам досвід редукується до даних спостережень і експериментів, наукова цінність яких вимірюється критеріями інтерсуб'єктивної контрольованості та відтворюваності. З досвіду вилучається все випадкове та спекулятивне і зберігається лише фактичне, стабільне, закономірне, що складає зміст наукових понять, методів, принципів. Нова наукова методологія, наука в цілому набувають досвідного характеру, ґрунтуючись на ідеях математизованого експерименту Ньютона, індуктивної логіки Бекона і дедуктивного методу Декарта; все наукове знання підлягає перевірці фактами і будь-які «примари» з науки елімінуються. Проте цей методологічний фундаменталізм не був позбавлений певних обмеженостей. У контексті досвіду головними тут були два моменти. По-перше, абсолютизуючи загальне і типове досліджуваних явищ, він вступав у суперечності з досвідом гуманітарного пізнання, в якому пріоритетною є інтенція на індивідуальне, особливе й унікальне феноменів світу людини. По-друге, його закритість суперечила принциповій відкритості та історичності досвіду. Втім, зазначає Гадамер, класична методологія лише виразила ту особливість її досвіду, що він «за властивою його суттю, сам знімає в собі й тим ніби стирає свою ж історію» [5, с. 322].

Вищезазначені колізії в інтерпретації досвіду намагався подолати Гегель з позицій діалектики та історизму. «Момент історичності, – зазначає Гадамер, – набуває у нього власних прав. Він уявляє досвід як завершений у собі скептицизм» [5, с. 328]. За Гегелем, саме конструктивна роль моментів негативності досвіду зумовлює його автентичність і продуктивність. Хоча досвід сам себе підтверджує, нові факти ставлять під сумнів надійність його складників, спонукаючи його до саморефлексії, корекції та оновлення. Проте гегелівська гносеологізація цього процесу призводить до негативних наслідків. У Гегеля діалектика досвіду постає як подолання суперечностей у відношенні «свідомість – предмет пізнання» на шляху до абсолютної істини. Головними настановами тут є повернення свідомості до самої себе, її здатність ставати досвідченою, долати в об'єкті все чуже, ілюзорне, випадкове і, зрештою, вибудовувати систему достовірного і всезагального знання. В результаті, пише Гадамер, тут «діалектика досвіду мусить завершитися подоланням усякого досвіду, досягнутому в абсолютному знанні, тобто у завершенні ідентичності свідомості й предмета» [5, с. 330], а відтак й історик досягає своєї завершеності, оскільки вона теж включена в рух абсолютної самосвідомості – висновок, що закономірно випливає з гегелівського панлогізму.

Гадамер доводить, що з'ясування автентичності досвіду уможливлюється лише за герменевтичного підходу, який зосереджується на принциповій відкритості та самооновлюваності досвіду. Неявно опонуючи Гегелю, він пише: «Істина досвіду завжди містить у собі зв'язок із новим досвідом. Ось чому той, кого ми називаємо досвідченим, не лише завдяки досвіду перетворився на такого, але також відкритий для нового досвіду. Довершеність його досвіду... полягає не в тому, що він уже все пізнав і завжди «знає краще». Навпаки, досвідчена людина постає перед нами ніби принципово адогматичною людиною, яка, саме завдяки тому, що стільки всього відчула на собі й на власному досвіді багато чого навчилася, набула особливої властивості здобувати новий досвід і на такому досвіді вчитися» [5, с. 330].

За Гадамером, відкритість досвіду поєднує історичні та екзистенційно-особистісні виміри буття людини, її важкі життєві випробування, переживання здобутків і втрат, перемог і поразок, смислу та абсурду тощо. Проте негативні моменти досвіду, наголошує філософ, не є підставою для песимізму, навпаки, вони загартовують людину, формують у неї здатність давати адекватну відповідь на все нові й нові виклики, зміцнюють її самоідентичність, розширюють горизонти світорозуміння й долають ілюзії вседозволеності. Навчатися на власному досвіді – це уміння робити правильні висновки з власних помилок – максима, що стосується кожної людини і випливає з історичності її буття, а головне – послідовна рефлексія досвіду веде до неспростовної істини – усвідомлення людиною своєї кінцевості у сенсі конкретної граничності свого буття, життєвих проєктів, умов і засобів їх реалізації. «Справжній досвід той, –

пише Гадамер, – в якому людина усвідомлює власну кінцевість... Впевненість у тому, що все можна зробити, що для всього є час і що все так чи інакше знову повториться, виявляється звичайною видимістю. Визнання того, що є, означатиме тут не пізнання того, що є ось тепер, а усвідомлення тих рамок, усередині яких майбутнє ще відкрите для сподівань і планів, або у ще загальнішій формі: усвідомлення того, що всі надії й плани кінцевих істот самі кінцеві та обмежені. Справжній досвід є, отже, досвідом власної історичності» [5, с. 332].

Гадамер розглядає досвід як вияв історичності людського буття у нерозривній єдності з герменевтичною практикою. Долаючи редукцію сутності досвіду до його гносеологічної моделі даних спостережень і експериментів, він надає досвіду універсально-онтологічного значення. Аналіз плюралізму досвідів або «рясноти досвідів» (науки, мистецтва, історії, мови, комунікації, діалектики, життя в цілому) покликане й розкрити їх розуміючий потенціал як передумову обґрунтування філософської герменевтики. Із цим пов'язане переосмислення Гадамером понятєво-категорійного апарату герменевтики. Первинною тут є герменевтична ситуація як вираження універсальності та конкретно-історичного характеру досвіду «випробування світу». Ще до будь-якої тематизації дійсності людина перебуває у полі соціокультурних впливів, їх витлумачує і визначає власне ставлення до них. Герменевтична ситуація об'єктивна і конституюється взаємодією традицій, пересудів, наративів мови, цінностей. Вона характеризується просторово-часовою визначеністю, інтерсуб'єктивністю, комунікативністю, діалектикою запитання-відповіді, поєднанням відомого і невідомого. Аналіз герменевтичної ситуації Гадамер підпорядковує меті подолання «ідеалізму свідомості» у дослідженні світу людини і зосередженню на дослідженні ідеального «стану справ». Герменевтична ситуація визначає також горизонтність тексту та його інтерпретатора, а отже, розуміння, актуалізуючи водночас розгортання дієвості історичної свідомості. «Дієво-історична свідомість, – зазначає Гадамер, – є передовсім усвідомленням герменевтичної ситуації. Втім, завдання усвідомлення певної ситуації завжди спричиняється до цілковито особливих труднощів. Адже поняття ситуації характерне тим, що ми їй не протиставлені й тому не можемо мати предметно про неї знання. Ми перебуваємо в ній, ми завжди передзнаходимо себе у якій-небудь ситуації, висвітлення якої становить для нас завдання, що не знає завершення. Це поширюється і на герменевтичну ситуацію, де ми стоїмо перед переданням, яке нам треба зрозуміти. Тож і висвітлення такої ситуації, тобто дієво-історична рефлексія, не може бути завершене, хоча ця незавершеність не свідчить про недостатність рефлексії, а є закладеною в самій сутності історичного буття, яким є ми самі. Історичне буття ніколи не вичерпується знанням самого себе» [5, с. 280–281]. За Гадамером, дієво-історична свідомість – це традиція, якої дотримується культурне співтовариство у своїй діяльності, а в ширшому значенні – це історично діючий духовний досвід, що задає культурний простір, в якому ми усвідомлюємо власну ідентичність і осягаємо світ. Вказуючи на глибинну закоріненість людини в історико-культурному досвіді, мислитель розкриває обмеженість суб'єкт-об'єктної парадигми пізнання феноменів людського буття і обґрунтовує більшу ефективність у їх пізнанні принципу цілісності, що свідчить про сумірність його дослідницьких настанов з ідеями холізму і синергетики [див.: 8, с. 228–237].

Гадамер переосмислює і герменевтичне коло. Він, як і його вчитель Гайдеггер, надає цій проблемі не методологічне, а онтологічне значення. Обидва мислителі вважають, оскільки розуміння є фундаментальною характеристикою буття людини у взаємозумовленості її саморозуміння та розуміння світу, то головною проблемою тут є правильне входження в герменевтичне коло, здатність побачити у ньому «онтологічно позитивний смисл». За Гадамером, це передбачає: а) врахування ціннісно-смислового потенціалу соціокультурного досвіду; б) інтенцію не на суб'єктивні аспекти тексту, а на суть справи, те, що в ньому сказалося; в) визнання презумпції довершеної цілісності смислу тексту як апріорної умови адекватності його розуміння.

Гадамер зміщує з психологічної в онтологічну площину також проблему розуміння. Він вважає ілюзією досягнення адекватного розуміння на основі емпатичного проникнення в душу автора твору чи духовне життя епохи. Такий підхід суто споглядальний і суперечить герменевтичній практиці. «Завдання герменевтики полягає в тому, щоб роз'яснити це диво розуміння, яке є не таємним причастям душ, а участю у спільному смислі» [6, с. 56]. У дослідженні цієї проблеми, зазначає В. Фітьо, Гадамер вважає визначальними культурно-історичну зумовленість розуміння, його діалогічний характер і мовну засадничість [10, с. 128–138]. Гадамер висуває вимогу включення в процес розуміння усього розмаїття герменевтичного досвіду, традицій, пересудів, оповідей, мовних феноменів, цінностей як певних текстів, що втілюють загальнозначущі смисли. Він доводить, що віддаленість у часі артефактів культури, від-

стань між ними і сучасністю – не перешкода, а важлива передумова їх розуміння. Часову дистанцію слід сприймати як «позитивну й продуктивну можливість розуміння». Часова віддаленість «охоплена постійним рухом та розширенням, і це її продуктивний бік для розуміння. Вона дає відмерти тим упередженням, що мають партикулярну природу, й піднятись тим, які уможливлюють істинне розуміння» [6, с. 61]. Водночас в розумінні смислів слід уникати настанов їх архаїзації чи модернізації. Важливо, наголошує Гадамер, щоб розуміння було зорієнтоване на суть справи як цілісний комплекс об'єктивних і суб'єктивних чинників. З одного боку – текст як об'єктивний феномен, його автор, контекст, маніфестація смислозмісту тексту в культурі, включаючи розмаїття його інтерпретацій, а з іншого – інтерпретатор, активність якого опосередкована суб'єктивними інтересами, пересудами, соціокультурними цінностями. Процеси розуміння здійснюються як розв'язання суперечностей між об'єктивністю «суті справи» тексту і суб'єктивними припущеннями або начерками інтерпретатора про його смисл. Вихідною тут є самоцінність тексту, його інші ість та опірність нашим очікуванням, а тому інтерпретатор повинен постійно контролювати, уточнювати і узгоджувати з текстом свої попередні начерки, тобто, «постійним завданням розуміння є розробка правильних відповідних справі начерків; це означає зважитись на торування попереднього шляху, що буде підтверджено лише «на предметах». Тут не існує іншої «об'єктивності, аніж об'єктивність розробки попередньої думки, що виправдовує себе» [6, с. 57].

За Гадамером, універсальність герменевтичного досвіду включає також його діалогічність, у царині якої типовими є ситуації: намагання «Я» з егоїстичних мотивів підпорядкувати собі «Іншого», розглядаючи його як засіб; визнання формальної рівності учасників діалогу, що, проте, не виключає прагнення кожного з них перегра ти один одного; взаємоповага «Я» та «Іншого», їх відкритість, готовність до діалогу і навіть посилення в ньому аргументів співбесідника як апріорна умова герменевтичного досвіду. «Герменевтична свідомість, – пише Гадамер, – набуває завершеності не в методологічній самовпевненості, а в готовності до досвіду, подібній до тієї, яка відрізняє досвідчену людину від людини догматично-упередженої» [5, с. 336].

Слід зазначити, що теоретичні роздуми Гадамера про сутнє герменевтичного досвіду виражають практику розуміння та взаєморозуміння у світі людини і це актуалізує проблему аплікації (лат. application – прикладання), що засвідчує іманентність прикладної компоненти його філософування. Її особливості він розкриває в аналізі досвіду мистецтва, історії та мови, наголошуючи на неприйнятності науково-методичного звуження в них істини.

Досвід мистецтва. Характерно, що Гадамер надає мистецтву парадигмального значення у пізнанні світу. Захищаючи мистецтво, естетичне в цілому від суб'єктивістських та сцієнтистських спрощень, він артикулює його онтологічні виміри з метою «розвинути таке поняття пізнання й істини, яке б відповідало цілісності нашого герменевтичного досвіду» [5, с. 8]. Завдяки такому вивищенню мистецтва воно утверджується як «справжній органон філософії». В усвідомленні сутнього естетичного Гадамер акцентує на людиномірності, екзистенційній та ціннісно-смисловій визначеності. Як на зразок органічної єдності мистецтва і життєдіяльності людини він вказує на давньогрецький театр, поезію, скульптуру, релігійно-мистецькі надбання середньовіччя, в яких сутнє естетичного оприявлюється безпосередньою участю індивідів у «грі», «святі», «символах», смислова компонента яких сприяла їх інтеграції у людські спільноти і долученню до сакрального світопорядку. Мислитель показує, що герменевтична непересічність твору мистецтва зумовлюється передовсім його символічністю, смисловим багатством та істинністю прекрасного і це не лише актуалізує проблему розуміння, але й активізує людиноформуючий потенціал твору. «І справді, – зазначає Гадамер, – мова художнього твору має ту особливу рису, що окремий твір зосереджує в собі і виражає символічні риси, що властиві, як вчить герменевтика, всьому сутньому. Порівнюючи його з будь-якою іншою словесною і несловесною традицією, про нього можна сказати, що для кожного теперішнього часу він є абсолютно теперішній, несучи разом з тим своє слово будь-якому майбутньому. Довірлива інтимність, якою нас заторкує твір мистецтва, є водночас загадкова, потрясіння і руйнація звичного. Він не лише відкриває серед радісного і грізного жаху стару істину: «це ти», – він ще й каже нам: «ти повинен змінити своє життя» [5, с. 265]. За Гадамером, герменевтична універсальність мистецтва як вияв автентичності розуміння засвідчується також взаємозв'язком естетичного й етичного, істини, правди і краси у їх впливі на духовний світ людини.

Досвід історії. Своє бачення історії Гадамер протиставляє метафізично-спекулятивному аісторизму та методологічному історизму неокантіанства і позитивізму. Він показує, що

історія не зводиться до схем «стріли часу», прогресу чи регресу, а постає як живий процес творення і відтворення історичності людського буття у його цілісності, відкритості, неперервності, просторово-часовій визначеності, подієвості та ситуативності у сенсі індивідуальності й унікальності його феноменів. Історичність людського буття означає не просто належність людини до історії, а її здатність бути історією в якості активного суб'єкта, забезпечувати континуальність і специфіку історичної темпоральності, утверджувати цивілізаційні, ціннісно-смислові засади історії, розширювати межі власної свободи і самореалізації. За Гадамером, фундаментальною основою цього процесу є весь масив герменевтичного досвіду, його традиції, пересуди, передрозуміння, наративи, авторитети, змістовність яких виходить за межі їх наукових репрезентацій. «Досвід історичної традиції, – наголошує філософ, – принципово перевершує те, що в ній може бути досліджено. Він є не тільки істинним чи неістинним у тому розумінні, що підвладне історичній критиці, – він завжди завіщає таку істину, до якої слід прилучитися» [5, с. 8]. Гадамер не виключає можливості знецінення традицій внаслідок їх природного старіння, послаблення їх історичної пам'яті, маніпулювання ними з боку можновладців, суперництва з новаціями тощо, він також проти їх архаїзації, романтизації, нігілістичного неприйняття і вважає, що попри їх деформації, вони зберігають моменти доцільності та раціональності герменевтичного досвіду, нами культивуються, закріплюються і транслюються мовою, позитивно впливаючи на наше мислення, життя в цілому.

Досвід мови. Вже сама назва третього розділу «Істини і методу» «Онтологічний поворот герменевтики на провідній нитці мови» вказує на визначальність досвіду мови в обґрунтуванні філософської герменевтики та подоланні психологізму традиційної герменевтики. При цьому йдеться про фундаментальність мови, її буттєво-історичну субстанційність як «домівку буття» (Гайдеггер), в якій людина живе, її оберігає, будучи вверено їй. Гадамер наголошує на людиномірності мови, її залежності від історії та культури і водночас співконститутивності щодо світу людини, зворотно впливаючи на нього, зберігаючи при цьому свою самодостатність і остаточну нерозгадуваність. Лише враховуючи глибинний пласт мови можна ставити питання про неї як про: а) засіб (спілкування, пізнання, екзистування, взаєморозуміння, втілення досвіду і мовних новацій); б) систему (семантичних знаків, правил і норм, природних і штучних мов, породжуючих граматик, дискурсивних практик тощо) [див.: 7, с. 380–398]. Тобто, Гадамер закріплює за мовою значно ширші посередницькі функції у відношенні людини і світу, аніж це було властиво трансцендентальному суб'єкту попередньої філософії як гносеології. Втім, гіпостазування мислителем мови зовсім не означає утвердження «ідеалізму мови», це лише підтвердження провідної ролі парадигми мови у світовідношенні людини і сучасній філософії. Тобто, світ, який ми освоюємо, постає не як «річ у собі», а як опосередкований мовою феномен, що й уможливлює його розуміння. «Буття, яке може бути зрозумілим, – зазначає Гадамер, – є мовою. Герменевтичний феномен неначе відкриває ту свою власну універсальність на буттєвий устрій зрозумілого, визначаючи його як мову в універсальному значенні, на своє власне ставлення до сутнього в якості інтерпретації. Тому ми говоримо не тільки про мову мистецтва, а й про мову природи, та й взагалі про певну мову, якою розмовляють речі» [6, с. 438]. Водночас Гадамер наголошує, що феномен мови «загадковий, привабливий і відразливий», тобто, мова не лише відображає, виражає, узагальнює, символізує розмаїття феноменів дійсності, але й проблематизує їх розуміння. Проблема розуміння мови і мовних висловлювань особливо актуалізується за умов мовних новацій, живого мовлення, наративних маніпуляцій, співвідношення природних і штучних мов, мовних перекладів, плюралізму національних мов і пошуку «спільної мови» розуміння. Адже розмова на «різних мовах» зазвичай означає відсутність розуміння. У зв'язку з цим Гадамер здійснює скрупульозний аналіз проблем співвідношення слово – мовлення, інтерпретатор – текст, діалогу «Я» – «Ти», діалектики запитання – відповіді у контексті обґрунтування філософської герменевтики.

Висновки. Дослідження Гадамером герменевтичного досвіду на основі розуміючого буття людини-у-світі в його історичності уможливило подолання епістемної вузькості традиційних інтерпретацій досвіду як сукупності даних спостережень і експериментів, та розкрити обмеженість усталених моделей герменевтики як мистецтва тлумачення текстів і методології «наук про дух». Герменевтичний досвід постав у своїй універсальності як розмаїття схем доцільності та ефективності, тобто, раціональності думок і діянь людини. Відповідно переосмислюються й оновлюються засадничі поняття герменевтики. Сутнє герменевтичного досвіду характеризується такими його атрибутами, як людиномірність, відкритість, діалогічність, діалектичність, креативність. Водно-

час експлікація іманентного герменевтичному досвіду аплікативного потенціалу на прикладі досвідів мистецтва, історії та мови сприяло обґрунтуванню філософської герменевтики та утвердженню пріоритету розуміючої парадигми освоєння світу.

Література

1. Архипова Л.Д. Простір надії: Р. Рорті про герменевтичний проект Г.-Г. Гадамера. Наукові Записки. Том 102. Філософія та релігієзнавство. С. 33–37. URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/7274f35d-5dab-4e74-8605-a6cf117d0a55/content

2. Бакреу А.С., Шпачинський І.Л. Особливості герменевтики як філософської концепції XX ст. «*Young Scientist*». № 12 (76). December, 2019. 247 Філософські науки. С. 247–250. https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-12-76-51.

3. Дубініна В.О. Герменевтика Х.-Г. Гадамера як філософія мови. *International Academy Journal Web of Scolar*. 5 (47), May 2020. С. 60–64. DOI: https://doi.org/10.31435/rsglobal_wos/31052020/7097

4. Гадамер Г.-Г. Актуальність прекрасного. Герменевтика і поетика: вибр. твори. Київ : Юніверс, 2001. С. 51–99.

5. Гадамер Г.-Г. Істина і метод. Основи філософської герменевтики. Т. І. Пер. з нім. К., 2000. 464 с.

6. Гадамер Г.-Г. Істина і метод. Доповнення. Покажчики. Т. ІІ. Пер. з нім. К., 2000. 478 с.

7. Загороднюк В., Шалашенко Г. Мова як «домівка буття». Філософія: світ людини. Курс лекцій: Навч. видання / В.Г. Табачковський, М.О. Булатов, Н.В. Хамітов та ін. К., 2003. С. 380–398.

8. Рупташ О.В. Поняття смислу в гуманітарнонауковій парадигмі знання: монографія. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2015. 336 с.

9. Скальська Д., Гривнак Б. Філософсько-антропологічні рефлексії гуманітарного знання: герменевтика. *Вісник Львівського ун-ту. Серія філос.-політолог. студії.* 2024. *Вип*. 53, *С*. 123–129.

10. Фітьо В. Феномен розуміння в герменевтиці Гадамера. Вісник Львівського ун-ту. Філософські науки. 2007. Вип. 10. С. 128–138.

Анотація

Починок І. Б. **Проблема досвіду у філософській герменевтиці Г.-Г. Гадамера.** – Стаття.

Показано, оскільки для Гадамера герменевтика – це передовсім практика розуміння і взаєморозуміння людей, то й проблему досвіду він розглядає з філософсько-антропологічних позицій. Аналізуючи еволюцію інтерпретацій досвіду у філософії Аристотеля, Бекона, Гегеля, мислитель доходить висновку, що автентичність досвіду розкривається лише за герменевтичного підходу з урахуванням особливостей розуміючого буття людини в його історичності. Він показує, що досвід – принципово суперечливий, зазвичай він постає як узагальнення наших перемог і поразок, здобутків і втрат, усталеного і незвичного у формі схем доцільності, ефективності, раціональності в цілому наших думок і діянь – схем, надійність яких, однак, ставиться під сумнів новими і неочікуваними досвідними випробуваннями. Проте ця негативність досвіду, наголошує Гадамер, не його недолік, а навпаки, як вияв історичності людського буття вона є неодмінною передумовою набуття людиною досвідченості та оновлюваності досвіду. Атрибути досвіду – його історичність, відкритість, діалектичність, діалогічність, людиномірність, креативність, забезпечують не лише реальну значущість життєвих проєктів і діянь людини, але й усвідомлення нею своєї кінцевості як історичної істоти. У поясненні динаміки герменевтичного досвіду Гадамер надає пріоритетне значення традиціям, пересудам, передрозумінням, наративам, мові, відповідно переосмислюючи весь поняттєво-категорійний апарат герменевтики. Герменевтика досвіду передбачає також аплікативний, прикладний момент, що найповніше проявляється у людиноформуючій дієвості мистецтва, історії, мови. Назагал, значущість розбудови Гадамером теорії герменевтичного досвіду оприявлюється у розв'язанні потрійної задачі: подолання звуженості традиційної герменевтики як мистецтва тлумачення текстів; розкриття обмеженості розуміння герменевтики як методології гуманітарного пізнання; обґрунтування філософської герменевтики та утвердження пріоритету розуміючої парадигми освоєння світу.

Ключові слова: герменевтика, герменевтична ситуація, герменевтичне коло, досвід, інтерпретація, розуміння, текст.

Summary

Pochynok I. B. **Problem of experience in philosophical hermeneutics of G.-G. Gadamer.** – Article.

It is shown that since hermeneutics in Gadamer`s interpretation is the best practice of understanding and mutual understanding of people, the problem of experience is regarded by him from philosophical and anthropological positions while analyzing the evolution of the interpretation of the philosophy of Aristotle, Bacon, Hegel. The thinker comes to the conclusion that authenticity of experience is revealed only through a hermeneutical approach with consideration of peculiarities of the understanding being of the man in his historicity. He shows that experience is principally contradictory. It is usually generalization of our victories and defends, success and losses, traditional and unusual in the form of schemes of expediency, efficiency, rationality of our thoughts and actions as a whole. These are the schemes the reliability of which are disputable in new and unexpected trials. According to Gadamer the negative experience is not its drawback, but on the contrary, being the manifestation of historicity of the being of the man it is an obligatory premise in the attainment by the man of his proficiency and renewal of experience. The attributes of experience such as its historicity, openness, dialecticism, dialogic character, human dimension, creativity ensure both the real significance of vital projects and human activities and the realization by the human being of his finitness

as a historical being. In explaining the dynamics of hermeneutical experience Gadamer gives priority to traditions, legends, previous understandings, narratives, language and in such a way reinterpretes the whole conceptual categorical apparatus of hermeneutics. The hermeneutics of experience also envisages an applicative, applied moment which becomes most apparent in the human-forming efficacy of art, history, language. In general the value of the development of the theory of hermeneutical experience by Gadamer is displayed in solving the triune task: to overcome the narrowness of the traditional hermeneutics as an art of interpreting texts; to show the scantiness of understanding hermeneutics as a methodology of humanitarian cognition; to ground philosophical hermeneutics and confirm the priority of the understanding paradigm of mastering the world.

Key words: hermeneutics, hermeneutic situation, hermeneutic circle, evidence, interpretation, understanding, text.

Дата надходження статті: 14.10.2025
Дата прийняття статті: 29.10.2025
Опубліковано: 15.12.2025

УДК 32.019:316
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v056.2025.21

Л. О. Радіонова
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-9691-1199
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії та політології
Харківського національного університету
міського господарства імені О. М. Бекетова

І. О. Михайлова
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-0530-1235
кандидат політичних наук,
доцент кафедри філософії та політології
Харківського національного університету
міського господарства імені О. М. Бекетова

СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ ВЗАЄМОДІЇ ЛЮДИНИ З МІСЬКИМ ПРОСТОРОМ

Постановка проблеми. Простір взаємодій між людьми, зокрема, міський простір, є сферою особливого інтересу соціальних і гуманітарних наук. Філософську проблематику, пов'язану з вивченням міського простору, ми зустрічаємо в працях Георга Зиммеля, Вальтера Беньяміна та Мартіна Гайдеггера. На початку XX ст. Георг Зіммель з неокантіанських позицій написав невелику працю «Соціологія простору» [1], а потім розвинув її положення в ряді теоретико-соціологічних і філософських праць. Вплив Зіммеля досить відчутний і в працях Вальтера Беньяміна, який розглядав простір не як фізичну категорію, а як особливий соціально-культурний та історичний конструкт [2], і у раннього Мартіна Гайдеггера, який розглядає простір не як порожнє вмістилище, а як акт простягання і відкритості буття. Він пов'язав простір з людським буттям, де воно є не просто фізичним місцем, а контекстом для сенсу [3]. Філософія і конкретні дисципліни переплетені в сучасних дослідженнях простору міста найтіснішим чином. Соціологи і соціальні географи виходять з того, що простір міста не просто є деяким специфічним об'єктом, що заслуговує такого ж вивчення, як і інші об'єкти природничих наук. Простір міста – це феномен, спогляданий городянами, але в той же час породжуваний їх діяльністю в процесі соціальної взаємодії. Інакше кажучи, місто – це не просто місце, де певним чином розташовані предмети (будинки, вулиці, трамвайні колії тощо), але, перш за все, це сенс простору, який безперервно конституюється спільною діяльністю мешканців міста. Це породження простору, так само як і сприйняття, споглядання простору відбуваються щодня, у повсякденний спосіб, так, що самі учасники не помічають, що бачать те, що самі ж вони виробляють. Простір визначається буквально як те, що дає місце тілу, передбачає його розміщення. Отже, простір уявляється як система місць, доступних завдяки руху. Але сучасне місто якраз і є одним з видів такої системи місць, причому місць, створених людьми, які з філософської точки зору постають як сприймаючі суб'єкти, так суб'єкти, що пізнають [4]. Проблематика міського простору стає справжнім викликом філософії, оскільки для філософських міркувань найчастіше було характерним вивчення поза історичних і не антропогенних характеристик простору, тоді як сучасне місто є не просто соціальним утворенням, а особливий тип існування, де соціальне знаходить своє втілення в матеріальному, точніше кажучи, де речове і соціальне неможливо розділити і диференціювати, це і є науковим і практичним завданням нашого дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У західній літературі, що стосується питання про міський простір, є досить багато теоретичних праць, що знаходяться на стику філософії та спеціальних досліджень, це роботи М. де Серто, М. Оже, П. Віріліо, А. Лефевра. У в у галузі теоретичної урбаністики для нас представляють інтерес роботи таких авторів, як: В. Беньямін, Н. Трифт і Дж. Мей. Що стосується вітчизняних дослідників, то в даний час спостерігається зростання інтересу до тематики простору міста – це роботи архітекторів, економістів, соціальних географів: Л. Г. Руденко, І. Г. Савчук, А. О. Петренко-Лисак, І. Кононова, П. Рибенко, І. Ковальчук, С. Кримчука, В. Швеца.

Метою статті є соціально-філософський аналіз взаємодії людини з міським простором як системою, що включає концепт, структуру і суб-

© Л. О. Радіонова, І. О. Михайлова, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

страт, та виявлення особливостей соціокультурної динаміки сучасного міста на прикладі Харкова. Дослідження спрямоване на розкриття ролі міста як форми існування соціуму, інституту соціалізації, креативного і духовного феномену, що інтегрує людину в соціокультурний простір світу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ми визначаємо місто як соціальну систему, що складається з компонентів концепту, структури та субстрату, де перший визначає суть міста [5].

Традиційно структура міста розглядається як його планувальна організація, що включає в себе сукупність функціональних зон (житлових, промислових, рекреаційних), транспортної мережі, вулиць, площ, зелених насаджень та інженерних комунікацій. Вона визначає вигляд міста і впливає на якість життя його мешканців. Однак, структура міста як в у соціальної системи виражена сукупністю соціальних інститутів і відносин, що пов'язують суб'єктів міського середовища, саме в цьому контексті будемо аналізувати взаємодію городянина з простором міста.

Субстрат складається з різноманітних елементів особистого та публічного міського простору. Субстратний рівень міста як соціальної системи складається з двох частин – сукупності елементів публічного та особистого просторів. Проте, соціально-філософський погляд на наявність і стан публічних місць у кожному місті характеризує концептуальні основи системи міста, які проявляються в його відкритості, гуманності, комфортності, мобільності, діалогічності, динамічності та інших параметрах, що найбільш рельєфно, наприклад, реалізується в Харкові. Данський урбаніст Ян Гейл сформулював три основні принципи якісного громадського місця: захищеність, зручність і естетична привабливість [6], що втілено у відкритих просторах Харкова, таких як парки (наприклад, Центральний парк культури і відпочинку). Вони відіграють важливу роль у житті міста, відображаючи його соціальний розвиток через загальнодоступні зони для відпочинку, спорту та культурного дозвілля. Їх стан і наявність свідчать про увагу міста до потреб мешканців і загальний рівень благоустрою. Центральний парк культури і відпочинку є одним з головних парків Харкова і має багату історію, його площа становить понад 62 гектари, що говорить про масштаб цього громадського простору. Через військові дії, що торкнулися нашого регіону, головна визначна пам'ятка Центрального парку, атракціони, поки що недоступна. Але це не заважає харків'янам з усіх районів приїжджати сюди на вихідних або після роботи. Ще одне улюблене місце харків'ян, розташоване в центрі, в пішій доступності від багатьох ВНЗ та інших навчальних закладів міста, парк ім. Шевченка. Життя міста розкривається за допомогою використання публічних місць. Їх ергономічність, креативність, особливості розміщення об'єктів впливають на візуалізацію середовища, що відбивається на привабливості парку ім. Шевченка. Наявність соціальних публічних територій, їх благоустрій визначають якість життя в місті, рівень його соціокультурного розвитку.

Публічні простори економічної сфери зосереджені в межах торгових зон – ринків, торгово-розважальних центрів, магазинів. Супутніми субстратними елементами економічної специфіки є сфера міських послуг (кафе, ресторани, перукарні, салони краси тощо), міські вітрини та афіші. Торгові зони міста служать місцем зустрічей і спілкування. Торгово-розважальний центр «Нікольський» став популярним центром спілкування молоді в Харкові завдяки своїй різноманітності розважальних зон, магазинів, фудкортів і зручному розташуванню.

Духовна сфера міста на субстратному рівні розкривається в роботі закладів освіти та культури. Про статус міста можна судити за наявністю в ньому театрів, кінотеатрів, художніх галерей і виставкових залів, музеїв, вищих навчальних закладів, меморіальних комплексів і міських скульптур. Навіть сьогодні, в прифронтовому Харкові, театри та інші культурні установи Харкова, де є бомбосховища, працюють. Можливість залучення городян до історії, культури, освіти визначає перспективність міського середовища як чинника соціалізації городян. У цьому полягає структурна специфіка міст, роль міського простору в діалозі з соціумом. Місто, яке відповідає духовним потребам населення, завжди є пріоритетним як місце проживання. З початку повномасштабного вторгнення в Харкові пошкоджено або зруйновано близько 9 000 житлових будинків [7]. Фонд Нормана Фостера в партнерстві з Європейською економічною комісією ООН і за фінансової підтримки Німеччини розробив проект відновлення Харкова. Спільно з Фондом Нормана Фостера були організовані архітектурні конкурси в Харкові, розроблені техніко-економічні обґрунтування для будівництва стратегічно важливих районів. У квітні 2025 року ЄЕК ООН запустила новий етап проекту, спрямованого на в у реформу житлової політики. Комісія просуває результати архітектурного конкурсу «Північна Салтівка» в Харкові [7].

Політична сфера громадських просторів задіяна в наявності майданчиків для відкритого

діалогу суспільства і муніципалітету, що виражається в наявності громадських приймалень, в діяльності міських ЗМІ тощо. Одним з інноваційних прийомів відкритих політичних дискусій городян є проект «Активний харків'янин». Мобільний додаток «Активний харків'янин» є сервісом для онлайн-голосувань, створеним за принципом міні-опитувань, що стосуються життя міста [8]. Ця форма комунікації з міською владою не схожа на жодну іншу, яка використовувалася в Харкові до цього. Крім того, «Активний харків'янин» – додаток, аналогів якого немає в жодному місті України. З його допомогою міське середовище перетворюється, змінюється субстратний рівень міста. Як правило, рішення ініціативних груп городян за підтримки міської влади спрямовані на благоустрій громадських зон міста. Таким чином, міські публічні простори формують візуальний образ міста, розкривають його соціальну суть, демонструють рівень і якість життя в ньому. Увага до маркерів міського субстрату є універсальною запорукою перспективності програм міського розвитку.

Особистий простір міського середовища як субстратна частина системи міста розкривається в характеристиці приватної території городянина – квартири, будинку, під'їзду, балкона, двору, вулиці, мікрорайону, гаража. Взаємозв'язок «людина – місто» визначається завдяки розумінню семантичного «тіла» культурного простору житла. Міський будинок є первинним компонентом субстрату, його закритим форматом. Серед стійких уявлень про урбанізований простір міський будинок або міська квартира поєднують в собі образи індивідуального стилю городянина, помножені на стандартизованість планувальних характеристик приміщень. На відміну від сільського, масове міське житло є більш компактним. Мешканці намагаються створити у своєму просторі ту атмосферу, в якій їм комфортно. Суть міста розкривається в особливостях використання невід'ємних компонентів міських будинків – під'їздів, міжквартирних майданчиків, балконів, дворових територій. Їх благоустрій, функціональне використання характеризує ступінь соціальної активності та відповідальності городян. Під час війни в багатьох районах Харкова городяни в різних месенджерах створили простір для обговорення безлічі спільних питань, від неправильного паркування і прибирання за собаками до самоврядування і допомоги сусідам. Сформувалося особливе гібридне сусідство, засноване на хитросплетінні онлайн- і офлайн-практик. Жителі регулярно використовують онлайн-майданчик, щоб пропонувати або запитувати один в одного різноманітні товари та послуги. Такі взаємодії по суті є однією з форм альтернативної економіки – шерингом [9, 10]. Шерингова економіка будується на базі цифрових сервісів, які забезпечують доступ до товарів і послуг для продажу, обміну або пожертви. У цьому контексті війна стала тригером взаємодії локальних спільнот.

Розвиток людських відносин у міському просторі є складним явищем, сформованим багатогранними формами урбанізації. Місто – це своєрідний конструкт, практикум, універсальна модель суспільства, де відбуваються складні динамічні процеси. Оскільки місто – це буття особистості і соціуму, структурний рівень міста як системи розкривається у ставленні міського населення до простору проживання, найбільш рельєфно це проявляється через соціальні функції міста. Об'єкти соціальної інфраструктури представляються точками тяжіння, в яких місце вимушеної, кількісної взаємодії замінює якісна взаємодія. Грамотний розвиток соціальної інфраструктури сприяє боротьбі з багатьма міськими «хворобами» (наприклад, із соціальною дезінтеграцією, комунікативними розривами, соціальною нерівністю, феноменом «чужинця» тощо) [11]. Нам видається продуктивним аналіз соціальної інфраструктури, представлений в зарубіжних концепціях, коли під соціальною інфраструктурою розуміються «фізичні простори і громадські об'єкти, що стимулюють різні види регулярної активності і взаємодію верств населення, що об'єднує їх для побудови значущих довірчих взаємин» [12]. Об'єкти соціальної інфраструктури здатні формувати так званий соціальний надлишок – почуття довіри, цивілізованість громадян, формування соціальних зв'язків і спільних цілей. Люди прагнуть до різних видів діяльності та спільнот і, отже, потребують різноманітних і якісних об'єктів та просторів як матеріально-речової основи для соціальної активності [13].

Сьогодні особливо яскраво функціонал міста проявляється в адміністративній політиці, в духовній сфері, у фінансово-торговому секторі міської реальності, в принципах правової юрисдикції, у вирішенні соціальних питань. Місто формує соціальні інститути, за допомогою яких організовується його соціальний простір. Серед базових соціальних інститутів міста слід виділити міську владу, міську спільноту, міську культуру, транспорт, медіасферу, міські традиції, міське господарство, соціальне партнерство в міському середовищі, міські інновації у формуванні публічних просторів та багато іншого. Завдяки взаємозв'язку особистості та

соціуму в умовах міста ці прояви структурних компонентів міської системи активно розвиваються. Взаємодія суб'єктів з урбанізованим середовищем проживання здійснюється у форматах «людина – місто» і «суспільство – місто». Відношення «людина – суспільство – місто» як принцип системності характеризується розумінням різних модусів сприйняття «міста для людини».

По-перше, місто існує як особливий спосіб особистісного буття, місце реалізації життєвих планів, перспектив, амбіцій і бажань.

З містом пов'язуються людські долі, вибудовуються пріоритети розвитку. Людина або приймає місто, в якому живе, або ні. Міські простори надають суб'єкту особливі умови, пов'язані з комфортністю проживання, наявністю необхідної інфраструктури, реалізацією духовного потенціалу людини тощо. Тому внутрішні міграції населення в країні демонструють ступінь розвитку міст. Людям властиво вибирати місто для себе, формуючи свій особистісний простір [14].

По-друге, місто є інститутом соціалізації особистості. Місто створює умови для забезпечення спадкоємності поколінь, культури, традицій, за допомогою яких індивід стає членом суспільства, засвоюючи його норми і цінності. Соціалізація відбувається під впливом широкого набору соціокультурних, політичних та економічних тенденцій. Вирішення багатьох проблем повсякденності залежить від рівня освоєння міського простору, від усвідомлення його закономірностей і суперечностей. Поняття міської повсякденності включає в себе як інфраструктуру міста, особливе соціокультурне середовище, що розвивається під впливом регіональних і загальнодержавних контекстів, яке є простором існування його мешканців, так і потреби городян, їхні трудові будні та відпочинок, якість і рівень життя.

По-третє, місто – креативне явище, створене людиною і суспільством. Місто складається зі складного сплаву різноманітних людей, груп інтересів, інститутів, організаційних форм, галузей економіки, соціальних груп і культурних ресурсів. Як справедливо зазначає Ч. Лендрі, креативність міста формується за рахунок сили мислення та ідей городян, що визначають їх світогляд, а також за рахунок сприйняття культури як творчого ресурсу [15]. Міський простір – умова розвитку творчої особистості. У креативному просторі міста виражаються суть соціальних особливостей міського населення, їхній творчий підйом, що демонструє свободу від життєвих проблем і складних обставин. Духовність, сформована креативністю міста, є фактором стійкості його системи. Соціальний інститут міської культури та дозвілля відображає ступінь розвиненості духовної сфери населення конкретного міста, принципи її розвитку.

По-четверте, місто – особливий механізм інтеграційних процесів з впровадження людини в соціокультурний простір світу. Місто – відкритий соціальний простір. У його умовах особистість опиняється в руслі соціальних трансформацій міського простору. Місто допомагає людині і суспільству освоїтися в світі, надаючи можливості для розвитку, пізнання, засвоєння різних умінь і навичок. Містяни піддаються інтенсивному впливу засобів масової інформації та соціальної комунікації. Тенденції глобалізації, віртуалізації та інтерактивності міського простору визначають світ людини і суспільства як складний феномен соціокультурної реальності міста.

По-п'яте, місто розуміється як сфера духовної самореалізації людини і суспільства. Незважаючи на прогрес культурних інновацій в наш час, людина і соціум переживають кризу духовності, іноді знаходяться на межі їх втрати. Місто забезпечує ефективні канали для активізації потенціалів «духовності», маючи в своєму розпорядженні різноманітні освітні, культурні, релігійні та інші ресурси для самореалізації індивіда, ефективного розвитку соціуму. Міські установи освіти і культури відіграють величезну роль у духовному вдосконаленні населення. Їх наявність, статус і можливості реалізації культурних та освітніх програм доповнюють уявлення про місто в цілому. Місто ніби формує набір інструментів для особистісного зростання, соціального розвитку, а також служить середовищем натхнення, лабіринтом мислення, концептуальним життєвим фоном.

По-шосте, міські обиватели формують антропогенний ландшафт міста, де живуть «типові міські», а також «деперсоніфіковані» суб'єкти. Стандартизація життя в місті призвела до появи стійкого феномену його обивателів – городян, причому іноді різних за різновидом міст. Міський ландшафт визначається їхнім темпом і ритмом життя, звичками, традиціями, життєвими цінностями. Людина компонує середовище міста, реалізуючи свої принципи життя, створює його концептуальну суть. З іншого боку, місто також впливає на визначення цінностей та ідеалів городян, стереотипи поведінки, орієнтовані більшою мірою на виробничі процеси та споживче ставлення до життя. Ці особливості відносин призводять до трансформації міського простору. В одних випадках територія міста мляво змінюється під впливом обставин, рутинного буття, поточної повсякденності.

В інших випадках міста перетворюються на експериментальні майданчики інновацій і території креативу.

Висновки з дослідження і перспективи подальших пошуків у даному науковому напрямку. Міський простір являє собою не фізичну, а соціокультурну реальність, що формується активністю людини і суспільства. Взаємодія людини з містом розкриває філософський вимір буття, в якому матеріальне і духовне нероздільні. Соціальна структура міста проявляється через мережу інститутів і публічних просторів, що визначають рівень соціалізації, духовності та креативності городян. Приклад Харкова демонструє, що навіть в умовах кризи місто залишається простором самоорганізації, солідарності та соціальної інновації. Розвиток міста як соціальної системи можливий за умови участі городян у формуванні та реконструкції міського середовища, що робить їх співавторами простору та суб'єктами сталого розвитку. Філософський напрямок аналізу простору міста є неоднорідним. Від того, який підхід буде обрано, залежить, які аспекти просторового досвіду стануть доступними для розгляду, це напрямок нашого подальшого дослідження міського простору.

Література

1. Simmel Georg. The Sociology of Space. URL: https://www.researchgate.net/publication/262437611_Sociology_of_space

2. Benjamin W. The arcades project. Harvard University Press. 2002. URL: https://monoskop.org/images/e/e4/Benjamin_Walter_The_Arcades_Project.pdf

3. Heidegger M. Art and Space. *Man and World*. 1973. No. 6. URL: https://pdflibrary.wordpress.com/wp-content/uploads/2008/02/art-and-space.pdf

4. Радіонова Л. О., Радіонова О. М. Публічне простір міста versus право на місто. Перспективи. Соціально-політичний журнал. Вип. № 1, 2020. С. 115–120.

5. Радіонова Л. О., Михайлова І. О. Місто як соціальна система: курс лекцій (для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти денної і заочної форм навчання всіх спеціальностей) / Л. О. Радіонова, І. О. Михайлова ; Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2025. 64 с.

6. Gehl Jan. Cities for People.Washington. Covelo. London. 284 p. URL: https://umranica.wikido.xyz/repo/7/75/Cities_For_People_-_Jan_Gehl.pdf

7. В Риме обсуждают проекты по послевоенному восстановлению украинских городов ООН. 9 июля 2025. Экономическое развитие. URL: https://news.un.org/ru/story/2025/07/1465966

8. Офіційний сайт Харківської міської ради, міського голови, виконавчого комітету. URL: https://www.city.kharkiv.ua/

9. Gibson-Graham J. The End of Capitalism (As We Knew It): A Feminist Critique of Political Economy. University of Minnesota Press, 1996.

10. Healy S. Alternative economies. International encyclopedia of human geography / Ed. by R. Kitchin, N. Thrift. UK: Elsevier, 2009. Pp. 338-344.

11. Klinenberg E. Palaces for the people: How social infrastructure can help fight inequality,polarization, and the decline of civic life. London : Penguin, 2018. 288 p.

12. Kelsey T., Kenny M. Townscapes: The Value of Social Infrastructure. The Bennett Institute for Public Policy. University of Cambridge. 2021. No. 2. P. 54–65.

13. Latham A., Layton J. Social infrastructure and the public life of cities: Studying urban sociality and public spaces // Geography Compass. 2019. Vol. 13. No. 7. P. 15–21.

14. Florida Richard. Which city is yours? Creative economy and choice of place of residence. URL: https://creativeclass.com/articles/Global_Link-Whos_Your_City.pdf

15. Landry Ch. The creative city. Oxford University Press (OUP). URL: https://www.calameo.com/read/004545431077626421063

Анотація

Радіонова Л. О., Михайлова І. О. **Соціально-філософський аналіз взаємодії людини з міським простором.** – Стаття.

У статті представлено соціально-філософський аналіз взаємодії людини з міським простором. Місто розглядається як особлива соціальна на система, що включає концептуальний, структурний і субстратний рівні. Спираючись на ідеї Г. Зиммеля, В. Беньяміна, М. Гайдеггера, Я. Гейла та інших теоретиків урбанізму, автори розкривають місто не як фізичну категорію, а як феномен соціокультурного буття, що формується діяльністю і сприйняттям людини. Методологічну основу статті складають: феноменологічний метод – для аналізу сприйняття і конституювання міського простору людиною; структурно-функціональний метод – для визначення структури міста як соціальної системи; порівняльно-історичний метод – для виявлення еволюції філософських підходів до простору; системний підхід – для розгляду взаємозв'язків між компонентами міського середовища (концепт, структура, субстрат) та їх впливу на соціокультурний розвиток.

На прикладі сучасного Харкова показано, що публічні та особисті простори міста відображають ступінь його гуманності, відкритості, креативності та духовності. Публічні парки, культурні установи, торгові зони та цифрові платформи комунікації виступають важливими елементами міської субстанції, що визначають якість життя та характер взаємодій городян. Місто постає не тільки простором проживання, а й інститутом соціалізації особистості, сферою духовної самореалізації та середовищем креативного розвитку. Особлива увага приділена зміні міського середовища під впливом війни, що активізувало локальні спільноти, форми шерингової економіки та

онлайн-кооперацію мешканців. На закінчення місто визначається як динамічний механізм взаємодії суспільства і особистості, що забезпечує інтеграцію людини в глобальний соціокультурний простір і формує нові форми громадянської активності та духовної стійкості.

Ключові слова: міський простір, соціально-філософський аналіз, місто як соціальна система, концепт міста, структура міста, субстрат міста, публічний простір, особистий простір, соціальна взаємодія, Харків.

Summary

Radionova L. O., Mikhailova I. O. **Socio-philosophical analysis of human interaction with urban space.** – Article.

The article presents a socio-philosophical analysis of human interaction with urban space. The city is interpreted as a social system that includes conceptual, structural, and substrate levels. Drawing on the ideas of Georg Simmel, Walter Benjamin, Martin Heidegger, and Jan Gehl, the study explores the city not as a physical category but as a sociocultural phenomenon generated by human perception and activity. The methodological basis of the article consists of: the phenomenological method – for analysing the perception and constitution of urban space by humans; the structural-functional method – for determining the structure of the city as a social system; the comparative-historical method – for identifying the evolution of philosophical approaches to space; the systemic approach – for considering the interrelationships between the components of the urban environment (concept, structure, substrate) and their impact on socio-cultural development.

Using the example of modern Kharkiv, the research demonstrates how public and private spaces reflect the city's openness, humanism, creativity, and spirituality. Public parks, cultural institutions, marketplaces, and digital communication platforms form the substrate of urban life, shaping its quality and social dynamics. Special attention is paid to transformations of urban environments during wartime, when local communities activate forms of solidarity, sharing economies, and hybrid online-offline interactions. The city is thus viewed as a living organism and a medium for personal and social existence, where the material and symbolic dimensions of being are intertwined. It serves simultaneously as an institution of socialization, a space for creative self-realization, and a mechanism of integration of individuals into the global sociocultural context. The example of Kharkiv confirms that even under crisis conditions, urban environments preserve their potential for regeneration, public dialogue, and civic participation. The article concludes that sustainable urban development depends on active human engagement in shaping the city's conceptual and structural foundations, transforming residents from passive observers into co-creators of urban space.

Key words: urban space, socio-philosophical analysis, city as a social system, concept of city, city structure, city substrate, public space, personal space, social interaction, Kharkiv.

Дата надходження статті: 18.10.2025
Дата прийняття статті: 31.10.2025
Опубліковано: 15.12.2025

УДК 111.32:316.722
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v056.2025.22

І. С. Рябчий
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0009-9938-4334
аспірант кафедри ЮНЕСКО з наукової освіти
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

СУТНІСТЬ ПЕРФОРМАТИВНОСТІ В ДОСВІДІ ЛЮДСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ: РИТУАЛ ЯК ФОРМА ПЕРФОРМАТИВНОЇ ПРАКТИКИ

Постановка проблеми. Для буття людської цивілізації – перформативність далеко не чергова абстрактна філософська/мистецька категорія, а радше конкретний механізм, завдяки якому людство трансформує свою реальність. Вона проявляється в конкретних формах практик, що сягають мови, тілесності, простору, часу, горизонту символів etc.

Насамперед звернемося до термінологічного уточнення, яке посприяє подальшому уникненню понятійних оказій. Так, у своїй розвідці «Перформативний потенціал театру Но» [4] на підставі проведеної аналітичної роботи, ми надаємо розмежування у розумінні понять «перформансу», «перформативності» та «перформативу». В загальному сенсі та обособлено «*під перформансом варто розуміти окремий «вид мистецтва й культури», а щодо перформативності, то вона є «практикою мистецтва й культури. Крайня досить чітко проявляється через драматургію й театр*» [4, с. 301]. Ці визачення все ж не дають всієї повноти у розумінні даних понять та потребують переходу від загального до конкретного. Тож, якщо уточнювати, то перфооманс – це будь-яка форма «live-arty» презентована публіці та виконана завдяки засобам візуально-пластичого мистецтва, що характерні своєму часу. «Перформативність виявляє конститутивний характер соціальних дій. Ця якість притаманна перформативному висловлюванню іманентно. Не усвідомлюючи, можливо, до кінця, ми беремо на озброєння цю ідею, втілюємо у житті, і вона працює... *Відмінністю між перформансом і перформативністю є спрямованість і меседж у першому, активна залученість – у другому*» [4, с. 301]. Щодо перформативності, то визначення стане більше зрозумілим завдяки осягненню декількох пластів конотативних смислів. «Розрізняючи два способи розуміння перформативності: перформатику уявлень як явищ, процесів, а, відтак, ритуалів, сценаріїв, соціальних ролей та ін., та перформатику перформативності, яка робить акцент на процесуальності, на близькій перспективі... *та завдяки якій нівелюється різниця між дійсністю (реальністю) та фікцією*, усвідомлюється відносність ролей перформера та публіки» [4, с. 301]. Перформативом же буде виступати конкретне висловлювання чи дія, що має перформативний характер, тобто створює певну реальність у момент виконання та у відповідності щодо контексту. Так, висловлювання «Я присягаюся» саме по собі є дією присяги, де контекстуальна відмінність її виголошення буде залежати від площини куди вона є спрямована (на вірність державі, в помсту ворогу тощо). Якщо виводити певну формулу, то перформанс буде виступати в якості дійства, перформативність проявлятиметься у специфіці багатошарового акту, який спрямований на трансформацію окремої площини реальності, а перфоматив відповідатиме за конкретну дію у відповідному контексті, ситуації. «...перформативність» – це синонім «перформативної діяльності», адже так само передбачає реалізацію перформативів завдяки поєднанню вербальних і невербальних засобів у відповідному часі й просторі» [3, с. 135]. Перформативні ж практики в даній структурі будуть набувати рис актуальної форми діяльності (до прикладу, в залежності від медіуму виконання, цифрові, тілесні, просторові тощо).

Йоахим Ренн [10] доповним би схематизм формули ще й тим, що перформативність трансформує культуру, виводячи її на рівень горизонтальної взаємодії. А вона засвідчує буття людства, як безкінечний потік перформативних актів. Крайні не зводяться до театральної сцени чи то дійств, на кшталт «Ритм 0» Марини Абрамович чи чергового вуличного протесту. Вони повсюдні: в повсякденному житті, в університетській аудиторії, за стінами міськради etc.

Так у поступі людської цивілізації природа перформативності досить чітко прослідковується в формі перформативних практик, таких як от ритуали та обряди, які провадилися починаючи від давніх цивілізацій. Тут точкою відліку завжди виступатиме нівеляція розриву між дійсним та фіктивним, оскільки перформативність дозволяє через виконання певних дій зробити навіть дещо фіктивне реальним. «Однак у цьому й полягає потенціал перформативної теорії,

© І. С. Рябчий, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

адже таке діалектичне «зіткнення» різних станів і видів нашої реальності парадоксальним чином детермінує онтологічну суть культури, яка постає як єдність відмінностей» [3, с. 135].

Це дещо корелює з тими уявленнями, які П. Бурдьє вкладав в імпліцитність логіки практичного глузду, що в ході вживлення в канву соціального через відтворення поступово набуває рис експліцитності. Аналізуючи діяльність соціальних агентів французький соціолог стверджував, що кожна соціальна дія відбувається не через раціональні обчислення чи механічне виконання правил, а через імпліцитну логіку «практичного глузду» [1]. Крайній виступає в ролі набутої системи диспозицій, яка є втіленням габітусу.

Осердям «практичного глузду» П. Бурдьє [1] назначає тактильне, тілесне знання світу, яке дозволяє агентам орієнтуватися в ситуації без свідомого планування, а радше за «відчуттями гри». Це можна порівняти з грою у футбол, але не по чіткості визначених технік та відведених функцій кожному з гравців, а на підставі інстинктивного реагування гравця, єдиним правилом для якого залишаються межі футбольного поля. Однак, тут не можна говорити і про сліпий інстинкт, адже це радше продукт інтеріоризації об'єктивних структур. Тут соціальні умови формують диспозиції, які, у свою чергу, генерують практики, адаптовані до поля. Наприклад, у кабільських спільнотах Алжиру (приклад, до якого вдається П. Бурдьє) ритуали шлюбу чи дарунків не є раціональним обміном, а практичним «почуттям честі», де агенти діють за імпліцитними нормами, що забезпечують відтворення соціального порядку. Габітус тут виступає як «структурована структура», що стає «структуруючою» в дії, роблячи соціальне природним і неусвідомленим. Таким чином, П. Бурдьє розкриває механізм соціального відтворення: саме через практичний глузд еліти вчаться зберігати культурний капітал, а маси утримувати свою позицію, не відчуваючи будь-то опору чи жаги насильства.

Формулювання мети статті. В даній статті ми маємо намір звернутися до аналізу ритуалу як однієї з форм перформативної практики, що займає одне з вагомих місць в поступі людської цивілізації та яка розкриває специфічну природу перформативності.

Виклад основного матеріалу дослідження. В якості перформативної практики саме ритуал повсякчас розкриває специфічність перформативності. Будучи технікою конструювання соціальної дійсності та космічного порядку, він надавав кожному виконаній ритуальній дії факту дійсності. Слова, жести, речі, їх поєднання та продумана послідовність, визнані суб'єкти/учасники, санкціонований сценарій, відведене місце та час, матеріальні носії та публіка створюють певні умови перформативного акту, які в ньому завжди присутні. Ритуал є такою формою перформативної практики, яка вміє збирати всі компоненти умови, формуючи з цього стійку сцену, де знак та тіло конвертуються в порядок його проведення. (Варто відмітити, що вже сама по собі дія перформативного акту дійсно є впорядкованою процедурою, а не хаотичним потоком, як це інколи представляють з позиції мистецької розігруваності видовищного дійства).

В давніх цивілізаціях досить ревносно обстоювали форму перформативного акту, а відтак ритуалу, адже щонайменша помилка жерця, збій інтонації, недотримання процедури учасників могли вилитися в відмову світу функціонувати. Хоча з огляду на сучасність в подібних речах можна побачити хіба неестетичний огріх. Як зазначав Мірче Еліаде «Безодню, що розділяє два види досвіду, священний і мирський, [можна побачити там], де йдеться про священний простір і ритуальну побудову людської оселі, різноманітність релігійного сприйняття часу, стосунки людини з природою і світом предметів, жертвування самим життям людини і святість, якою можуть бути наповнені її життєві функції» [2, с. 10–11]. І саме тому, коли М. Еліаде описує вже саму функцію, яку виконує поріг людської оселі, його переступання, доторки шанобливою рукою, вже в цьому відчутна присутність світу священного, яке накладається на мирське. Поріг фактично є місцем зустрічі світу мирського і світу священного. Світу, що «має своїх «вартових» – богів і духів, які стережуть вхід від злих людей і темних та ворожих сил. На поріг складають пожертви божествам-охоронцям. На порозі в деяких палеосхідних культурах (Вавилон, Єгипет, Ізраїль) виносили вироки...» [2, с. 14]. Світу у якому святе вмістилище стає для мирського трансцендентальним. З огляду на це поріг виступав одним з компонентів умови, що уможливлювала символічний перехід людини.

Складність умов ритуального акту та причетність людини до чогось вищого завдяки їх виконанню, бачимо і в культурі ацтеків. Ритуал «зв'язування років», який полягав у гасінні міських вогнів та запалюванні нового на вершині піраміди, свідчив про щорічний перезапуск часу. Якщо вогонь спалахував, то кожен міг понести в своє житло частину цього вогню, а імперія отримувала подальший цикл розвитку. За несприятливого ритуалу варто було очікувати на біди. У народностей майя ритуали

жервоприношення відтворювали зв'язок з родом та божественним, а от у інків зв'язок з космосом втілювався в розподіл обов'язків, і власне невиконання певної роботи автоматично приносило розкол в світовий порядок. Річар Шехнер [11], який вважає, що ритуал є пов'язуючою ланкою всіх культур, досліджуючи дописемне «печерне» мистецтво виявив вже в них перформативну складову. «...печери були не галереями для виставки образотворчого мистецтва, а театрами, місцями проведення ритуальних дійств. Я припустив, що ці ритуали були не лише ефективними, але й приносили задоволення виконавцям (і, якщо такі були, глядачам)» [11, с. X]. Саме тому він в перформансі бачить не сплощене сьогоденням видовищне дійство чи гру перформера в галереї, а всеохоплюючу структуру, для якої театр виступає лише вузлом в континуумі, який охоплює всі аспекти буття людини. «...від ритуалізації тварин (включаючи людину) та повсякденного життя: вітання, прояви емоцій, сімейні сцени, професійні ролі тощо, аж до гри, спорту, театру, танцю, церемоній, обрядів та вистав великого масштабу» [11, с. XVII].

Всі ці приклади, які виражаються через ритуали, розкривають одну й ту ж специфічну рису перформативності. Ритуал виробляє статус: з речі з'являється святиня, в держався – носій благодаті, а з дня – можливість реалізовувати задуми. Ритуал виробляє час: новий рік не настає сам по собі, а його створюють, очищення вогнем не завершує, а відкриває новий цикл. Ритуал встановлює межі та зв'язки: вівтарі та стовпи є лініями проведення правової процедури, присяги та жертви фундують міцні союзи. Він приводить в дію загальну віру в вигляді санкціонованої форми: сила перформативного акту не всередині учасника, а в публічно виконануваній процедурі, де символічна влада поля (авторитет, жерця, храму, спільноти) робить формулу дієвою та ефективною. Також, ритуал висвічує ризиковість та ціну перформативності: в силу повторюваності він стійкий, але з тієї ж причини він може виявитися спустошеним, і стається це тоді, коли його учасники зацікавлені не в смислі, а здійснюють зсув в бік форми.

Ритуал є лабораторією перформативного порядку, де голос людини, тіла, речі зібрані по канону чи сценарію, впроваджують факти. В такому ключі перформативність перестає бути всього лише трюком філософії мови, вона проявляється як універсальна технологія цивілізація, що дозволяє існувати не лише відтворення пам'яті, але й безперервним виробництвом реальності.

Досить значимим і важливим є й те, що ритуальна перформативна практика зачіпає й ціннісний вимір. Це не дійство в дусі «хліба та видовищ». Як відзначає Віктор Тернер: «Ритуали розкривають цінності в їхній найглибшій формі... в тому ритуалі, що їх найбільше зворушує, і оскільки форма вираження є традиційною та обов'язковою, то розкриваються саме цінності групи. Я бачу у вивченні ритуалів ключ до розуміння сутнісної конституції людських суспільств» [13, с. 6]. Цінності тут не дискурсивні, а інкорпоровані і проявляються у щонайменших деталях: ритм кроків, тембр голосу, просторова організація тіл, тощо. У ритуалах, як-от приготування хліба у слов'ян чи похоронні ритуали в Стародавньому Єгипті, згуртованість не декларується, вона здійснюється тут-і-тепер в синхронному русі, спільному мовчанні, у розподілі ролей. Саме тому, ритуал як форма перформативної практики є епістемологічним і онтологічним інструментом, який не лише відкриває цінності, але й створює умови їх буття. Віктор Тернер поглиблює цю думку ще й концептом лімінальності. У ритуальному просторі, часі цінності перебувають у стані підвішеності: ієрархії руйнуються, ролі перевертаються, звичні норми втрачають силу. Саме в цій «антиструктурі» цінності проявляються як спонтанна згуртованість рівних. Лімінальність же розкриває цінності як потенціал, як те, що може бути, а не лише те, що є. З огляду на це, цінності є динамічними, перформативно народжуваними в кожному новому акті.

Ритуал є глибинною структурою людського буття-в-суспільстві. Будь-то «гармонійного дарування», як от у Марселя Мосса [8] чи «конфліктного очищення» про яке говорить Рене Жирар [7]. Так, в логіці розмірковувань М. Мосса ритуал обміну дарами – «потлач», є перформативним актом, за яким не просто передається певний об'єкт, а встановлюється, підтримується та освячується соціальний зв'язок. Перформативна тріада дати-прийняти-віддати формує соціальні відносини, що породжуються через тілесно-символічну форму. Жертва, обмін, бенкет, танець є формами одного й того ж перформативного жесту, що утримує суспільство від розпаду та й більше того згуртовує його.

Висновки. Філософський аналіз ритуалу як перформативної практики, що вказує на саму суть перформативності в поступі людської цивілізації, розкриває людину не як раціональну істоту, а як «homo performativus» – істоту, що творить себе і свій світ у акті втілення. У часи кризи сенсу, коли традиційні наративи руйнуються, розуміння ритуалу як перформативного

джерела цінностей стає не лише академічним, освітнім чи культурним, але й екзистенційним імперативом, який дозволяє переосмислити перформативність, принаймні для того аби цінності не симулювалися, а жили.

У секулярну епоху, де сакральне розсіюється в симулякрах цифрових жестів, ритуал постає як критичний імператив: лише свідома перформативна практика здатна врятувати сенс від ентропії, відновлюючи людське як акт творіння, а не імітації. Таким чином, цивілізація є перформативним конструктом par excellence: її сутність полягає не в накопиченні знань, а в повторюваному акті втілення та їх набуття.

Література

1. Бурдьє П. Практичний глузд. К.: Український Центр духовної культури, 2003. 503 с.

2. Еліаде М. Священне і мирське. Київ Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. С.7–124.

3. Карповець М. Перформативність як умова гетерогенності суспільства: культурно-антропологічний аспект. Людина і культура, 2019. С. 134–156.

4. Рябчий І. С. Філософське осмислення перформативного потенціалу театру Но. Культурологічний альманах, (2), 2025. С. 300–307. https://doi.org/10.31392/cult.alm.2025.2.36

5. Arendt H. The Human Condition, Chicago: The University of Chicago Press, 1958, 372 p.

6. Carlson M.A. Performance. A Critical Introduction. New York: Routledge, 2004. 276 p.

7. Girard R. Violence and the Sacred. Bloomsbury Academic, 2013. 313 c.

8. Mauss M. The Essay on the Gift. London, Routledge Classics, 2002.196 p.

9. Parker A., and Kosofsky E. Performativity and Performance. New York: Routledge, 1995, 238 p.

10. Renn J. Performative Kultur & multiple Differenzierung. Bielefeld : Transcript, 2014. 92 p.

11. Schechner R. Performance Theory. London, Routledge, 1988.

12. Stern C.S., Henderson B. Performance: Text and Context. London: Longman, 1993. 230 p.

13. Turner V. The ritual process. Structure and Anti-structure. New York, 1977. 214 p.

Анотація

Рябчий І. С. **Сутність перформативності в досвіді людської цівілізації: ритуал як форма перформативної практики.** – Стаття.

У даній статті розглядається специфіка перформативності та її значення в досвіді людської цивілізації крізь призму аналізу ритуалу, як однієї з форм перформативної практики. Дослідження в такому ключі важливе з декількох фундаментальних причин, що вкорінені в антропологічній, філософській, соціологічній чи й культурологічній значимості даного феномену. Перформативність є процесом, що попри описовість, ще й активно конструює реальність в кожному моменті тут-і-тепер. Ритуал же, як квінтесенція перформативної практики, являє собою структуровану послідовність символічних дій, які повторюються в певному контексті, тим самим відтворюючи, легітимуючи та трансформуючи соціальний порядок. Вивчення даного аспекту дозволяє розкрити механізми завдяки яким людство конструює смисли, підтримує згуртованість спільноти, отримує нове знання та адаптується до змін.

Перформативність в цивілізаційному вимірі крізь призму ритуалу є актуальним дослідженням ще й для розуміння криз сучасності, тієї ж таки втрати сакрального в секулярних суспільствах чи відродження нео-ритуалів в поп-культурі чи віртуального простору. Воно сприяє міждисциплінарному синтезу різних наукових площин, де мистецтво співдіє з прикладною сферою задля набуття знання, а гендер, ідентичність чи влада стають конструйованими в ході перформатування. Таким чином, дана стаття, лає змогу подивитися на еволюцію людської цивілізації як на перформативний конструкт, а також пропонує інструменти для критичного осмислення майбутнього: формування прийомів в освіті, розширення горизонтів науки etc. Насамкінець, розуміння специфіки перформативності, зокрема, її ритуальної форми відкриває шлях до розуміння сутності антропогенезу, де людина більше не є пасивним спостерігачем, а вступає в роль активного творця реальності через втілену дію.

Ключові слова: перформативність, перформативна практика, знання, ритуал, символічне, священне, дія, акт.

Summary

Riabchyi I. S. **The essence of performativity in the experience of human civilization: ritual as a form of performative practice.** – Article.

This article examines the specifics of performativity and its significance in the experience of human civilization through the prism of ritual analysis as one of the forms of performative practice. Research in this vein is important for several fundamental reasons, rooted in the anthropological, philosophical, sociological, and even cultural significance of this phenomenon. Performativity is a process that, despite its descriptive nature, also actively constructs reality in every moment of the here-and-now. Ritual, as the quintessence of performative practice, is a structured sequence of symbolic actions that are repeated in a certain context, thereby reproducing, legitimizing, and transforming the social order. Studying this aspect allows us to uncover the mechanisms through which humanity constructs meanings, maintains community cohesion, acquires new knowledge, and adapts to change.

Performativity in the civilizational dimension through the prism of ritual is also a relevant study for understanding the crises of modernity, such as the loss of the sacred in secular societies or the revival of neo-rituals in pop culture or virtual space. It promotes an interdisciplinary synthesis of different scientific fields, where art collaborates with the applied sphere to acquire

knowledge, and gender, identity, or power become constructed in the course of performance. Thus, this article provides an opportunity to look at the evolution of human civilization as a performative construct, and also offers tools for critical reflection on the future: the formation of methods in education, the expansion of the horizons of science, etc. Finally, understanding the specifics of performativity, in particular, its ritual form, opens the way to understanding the essence of anthropogenesis, where a person is no longer a passive observer, but takes on the role of an active creator of reality through embodied action.

Key words: performativity, performative practice, knowledge, ritual, symbolic, sacred, action, act.

Дата надходження статті: 29.10.2025
Дата прийняття статті: 12.11.2025
Опубліковано: 15.12.2025

УДК 1(101)130.2
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v056.2025.23

А. О. Сошніков
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0003-1240-6091
доктор філософських наук, доцент,
професор кафедри культурологічних дисциплін та образотворчого мистецтва
Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія»
Харківської обласної ради

ФІЛОСОФІЯ ЯК ВЧЕННЯ ПРО ЖИТТЄТВОРЧІСТЬ: СВІТОГЛЯДНА ЕВОЛЮЦІЯ ВІД КОСМОЦЕНТРИЗМУ ДО АНТРОПОЛОГІЧНОГО ПОВОРОТУ

Постановка проблеми. Найестетичнішим суспільством вважається Стародавня Греція, де й зародилася й розквітла філософія. Філософія є місцем зустрічі Краси й Істини. У буквальному сенсі це «любов до мудрості», притягнення до гармонії, до гармонійного, осмисленого та прекрасного життя.

У античному розумінні філософія насамперед була «мистецтвом життя». Якщо для актора інструментом творчості є його тіло та емоції, то для філософа – це його душа, дух, власна особистість у всій повноті. Тут суб'єкт і об'єкт повністю зливаються, тому філософія постає як найвище мистецтво – мистецтво заради самого мистецтва, внутрішнє і достатнє саме собою, водночас виходячи за межі звичного уявлення про мистецтво. Філософія – це природна форма мистецтва. Життя таких особистостей, як Сократ чи Діоген, можна вважати втіленням ролі, що поглинає особистість, перетворюючи життя на особливий образ святкової реальності.

Вчення про життєтворчість є ключовою складовою філософського мислення, яке сприймає життя як динамічний процес творення себе і навколишнього світу, а не як незмінну даність. Воно висуває людину та її діяльність у центр уваги, одночасно виконуючи роль методологічної основи для формування світогляду та життєвих орієнтирів. Філософія пропонує принципи, які сприяють орієнтації у світі, допомагають формувати особисті життєві підходи і визначати шлях у взаємодії з реальністю. Концепція життєтворчості розглядає людину як активного суб'єкта, здатного не лише існувати, але й творчо проявляти себе, змінюючи навколишній світ і власну долю. Філософське мислення на основі принципів життєтворчості передбачає глибокий процес рефлексії, який дозволяє людині краще зрозуміти себе, свої цінності та пріоритети. Життєтворчість нерозривно пов'язана з пошуком сенсу життя та людського призначення – фундаментальних філософських і духовних питань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Якщо шукати метафору, яка лаконічно та точно передає роль філософської субкультури у суспільстві, то філософію можна порівняти з камертоном. З одного боку, неможливо зіграти на камертоні навіть просту мелодію, через що багато представників прикладних наук вважають філософію марною дисципліною. Вона, на їхню думку, нездатна безпосередньо вирішувати завдання, якими займаються спеціалізовані наукові галузі, що особливо мають практичну застосовність. З іншого боку, відсутність камертону робить узгоджене настроювання оркестру завданням сумнівним, особливо якщо музиканти позбавлені абсолютного слуху. Тому більшість практиків-музикантів розуміють цінність камертону і не поспішають від нього відмовлятися, на відміну від критиків філософії серед прикладників. Однак якщо в оркестрі є два камертони, і один із них звучить інакше – наприклад, замість «ля» першої октави видає інший тон, це неминуче призведе до фальші. Оркестр, навіть за бездоганного виконання і рухів диригента, замість гармонії створить какофонію.

Уявімо соціум оркестром, його учасників – музикантами, а Всесвіт – слухачем. Сучасний стан системи «людина – суспільство – світобудова» далекий від гармонії. Кожна культура регіональної цивілізації має свій філософський камертон, причому безліч цих камеротонів звучить по-різному. Проблема ускладнюється тим, що в культурах деяких цивілізацій є не один камертон, а кілька, що видають різне звучання. Наприклад, культура європейського походження, яка домінує в Європі, Північній Америці та Австралії, займає особливу позицію: у рамках цієї культурної традиції історично склалося два основні філософські камертони. Вони впливають формування світогляду, та заодно суперечать друг другу:

1. Філософія релігійних конфесій, заснованих на Біблії.

2. Атеїстична та матеріалістична наукова філософія, яка у XX ст. стала глобальним еталоном наукового мислення.

© А. О. Сошніков, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

При цьому обидва ці філософські камертони фальшивлять кожен по-своєму.

Перший відомий давньогрецький філософ, Фалес (початок VI ст. до н. е.), не залишив письмових праць, як і його учень Анаксимандр (610–546 до н. е.). Від Піфагора та його школи збереглися лише легенди, без жодних письмових свідчень. Наступні мислителі, такі як Анаксимен (583–525 до н. е.), учень Анаксимандра, Геракліт (народився у 544 році до н. е.), Анаксагор (500–428 до н. е.) та Демокріт (460–370 до н. е.), відомі переважно за фрагментами їхніх творів, що дійшли до нашого часу.

Основоположником античного ідеалізму вважається Платон (427–347 до н. е.). До нас дійшли дев'ять збірок його творів, кожна з яких містить по чотири діалоги, а також збірник листів, приписуваних Платону. Однак питання автентичності цих творів і досі викликає суперечки серед учених.

Учень Платона, Арістотель (384–322 до н. е.), ймовірно, створив три категорії творів. До першої відносять діалоги, які він видавав самостійно. Згідно з твердженнями, протягом більшої частини періоду еллінізму Арістотель був відомий філософам переважно завдяки цим діалогам. Крім того, у його спадщині виділяють архівні матеріали і трактати з різних сфер знання. Вважається, що повний перелік цих трактатів було знайдено близько 100 року до н. е. Саме це дозволило зберегти більшість його творів до сьогодення, тоді як інші роботи Арістотеля були втрачені.

В епоху середньовіччя Арістотель користувався значно більшою популярністю серед учених, ніж Платон. Його фізичні праці поширювали арабські перекладачі, а логічні та метафізичні – Боєцій [4, с. 85]. Більшість творів Арістотеля, які відомі зараз, уже тоді існували в латинських перекладах чи інтерпретаціях, інколи навіть у кількох варіантах. «Афінська політика» Арістотеля була знайдена порівняно недавно – у 1891 р. в складі папірусної колекції, придбаної Брістольським музеєм.

Метою даної статті автор вважає необхідність проаналізувати, спираючись на фрагментарні та повні філософські твори античності, що дійшли до нашого часу, вчення про життєтворчість як основу давньогрецької філософської думки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Філософія є невід'ємною частиною людської культури, що вільно досліджує фундаментальні питання буття, знання, людської діяльності та поняття краси. Її завдання складні та багатогранні. Упродовж своєї тривалої історії філософія прагнула об'єднати дані науки і релігійні уявлення в цілісну систему. Вона нерідко задавала нові орієнтири для науки, а іноді черпала натхнення з її відкриттів або релігійних ідей. Однак спроби простежити суворий та послідовний розвиток філософських систем у межах світової історії часто залишаються безуспішними. Зокрема, погляд Гегеля [10] на цілісну еволюцію філософії піддається критиці, адже він не узгоджується з фактичними даними. Все ж варто визнати, що філософські ідеї формувалися відповідно до духу часу та історичних обставин, відображаючи поступовий розвиток людської свідомості.

У європейській історії можна виокремити три основні періоди: античну культуру, середньовіччя з перевагою релігійних поглядів, та нову епоху, що ознаменувала звільнення розуму від впливу релігії. Встановити чіткі межі між цими етапами складно, адже кожний з них продовжував накопичений досвід попередніх епох. Водночас припущення про сувору наступність, що охоплює увесь розвиток філософських ідей, є надто спрощеним. Занепад культури під час Великого переселення народів наочно спростовує твердження про перевагу середньовіччя над античністю. У той же час недоцільно трактувати середньовічну добу як темний період, цілком відірваний від спадщини античного світу. Поділ між середньовіччям і новоєвропейським періодом є ще більш умовним, адже процес визволення думки від релігійного впливу розпочався задовго до занепаду середньовічного світосприйняття і досі залишається відкритим.

Антична філософія розвивалася здебільшого у Греції, демонструючи унікальну довершеність. Її характерними рисами були глибока допитливість, вільний політ уяви та виняткові логічні здібності. Утім, грецька думка мала певні обмеження: відсутність релігійної креативності та неспроможність сприймати природу через опосередкований досвід. Ці прогалини стали основою для подальшого розвитку – середньовічна філософія компенсувала першу з них, а наука Нового часу – другу.

Грецьку філософію відзначає об'єктивність та раціоналізм. Греки сприймали людину як частину природи, шукаючи пояснень її принципів та закономірностей. Ідеї критичного феноменалізму, які попереджали про те, що світ є лише явищем свідомості, не набули широкого поширення в античному мисленні. Попри спроби софістів і скептиків рухатися у цьому напрямку, їхня концепція людини як міри всього сущого не переросла у феноменалістський світогляд. Грецький раціоналізм базувався на ідеї субстанційності розуму: він визнавав розум сутністю людини, здатною осягнути

безмежне. Для античних мислителів питання про обмеження розуму просто не існувало.

Перші етапи грецької філософії сформувалися на основі міфологічних уявлень, які, через критику та спостереження за довколишнім світом, поступово перетворювались на перші спроби створення наукового і філософського погляду на буття. Ці початкові напрямки, представлені гілозоїстами – філософами, що вбачали матерію як одухотворену сутність – зосереджувалися навколо питання про «архе», тобто першооснову, розуміючи її як об'єкт як часовий, так і субстанційний. Простими словами, перші мислителі найбільше цікавилися моментом і джерелом появи всього сущого. Хоча труди гілозоїстів зараз мають лише історичне значення, їх внесок надзвичайно важливий: греки ретельно досліджували всі можливі відповіді на питання про природу буття в межах доступних їм знань VII–IV ст. до н. е. Вони прагнули зрозуміти закони природи за допомогою логічного аналізу й емпіричних спостережень, проте практичних лабораторних експериментів ще не створювали [9, с. 16–80].

Розвиток філософії в античній Греції значною мірою був зумовлений свободою від релігійних догматів: релігія не стримувала мислення, і не існувало строгого поділу між сферою науки і філософії. Ранні мислителі почали усвідомлювати єдність буття, яка проявляється в розмаїтті видимих явищ, і намагались дати йому логічне обґрунтування. Погляди тих часів відбивали сутність буття як матеріальну (вода, повітря, вогонь) або як інтелектуальну та абстрактну (нескінченність Анаксімандра чи числове вчення піфагорійців). Виникнення розмаїття пояснювали через гіпотези ущільнення чи розрідження матерії або ж через комбінування і розділення частинок, які якісно однакові, але відрізняються кількісно.

Грецькі мислителі рано зрозуміли суперечливість людського досвіду у спробах осмислити єдине буття в контексті безкінечного простору та часу. Вони розділили мінливий світ явищ і незмінне єдине буття. Однією з популярних концепцій стала ідея циклічності світотворення, а винятком був Арістотель зі своєю вірою у вічне існування світу в його теперішній формі.

Грецьке уявлення про закономірності природи розвивалося від визначення через долю до усвідомлення внутрішніх законів самої природи. Проте їхній погляд на закони природи не досягнув рівня універсальності, властивого сучасним науковим парадигмам. Греки вбачали фундаментальну прірву між земними і небесними законами, що залишалась непереборною.

Демокріт, сучасник Сократа, вважається одним із найповніших ідеологів ранньої грецької філософії. Його атомістична теорія визнавала реальність порожнечі та атомів, які відрізнялися лише кількісними характеристиками. Це дозволило вивести гилозоїзм із сфери фантазій та перетворити його на науковий матеріалізм, що пояснює явища через мінімум принципів [9, с. 66–74]. Але ще до Демокріта виникла ідея, яка суттєво вплинула на подальший розвиток грецької філософії. Усвідомивши труднощі у поясненні душевних явищ виключно через матерію, Анаксагор запропонував розглядати розум як вищий принцип [9, с. 64–66]. Хоча його гіпотеза про омойомерії (що передбачала основи сучасних уявлень про склад тіл) мала скоріш локальний вплив на історію думки, визнання душі як самостійного початку змінило підхід до пізнання природи. Характер філософії гилозоістів можна назвати механічним, але з часів Анаксагора вона набуває телеологічного спрямування. Основною метою стає об'єднання двох протилежних аспектів – причинності та цілеспрямованості – у рамках спільного базового принципу. Таким чином, грецька філософія неминуче звертається до аналізу релігійних уявлень, адже людина, в якій розум постає як незалежний принцип, отримує нову роль і більше вже не сприймається лише як частина природи.

Виникнення філософії є безперечно явищем унікальним і навіть протиприродним у контексті людської природи. Що могло примусити людей зайнятися настільки незвичайною і на перший погляд марною справою? Яка глибинна причина цього феномену? Одним із припущень може бути специфіка соціального життя давньогрецької цивілізації, насиченої культурними та етичними нормами, що відображали гомосексуальні аспекти. Це прослідковується як у літературних творах, так і в суспільних установках того часу, про що свідчать тексти Аристофана [3] і згадки про гуртки Сократа та Платона.

Сократ і Платон, будучи провідними представниками інтелектуальної еліти, творили у середовищі, де освіта та інтелектуальні зв'язки між чоловіками часто набували форми глибокої особистої близькості. Молодь, яка оточувала цих мислителів, формувала осередки, що поєднували прагнення до знання з елементами щирих емоційних зв'язків. Таким чином, філософія могла виникнути як продукт особливого соціального середовища: юнацький розум вважали більш здатним до абстрактного мислення, а бесіди на інтелектуальні теми перетворювались у спосіб піднесеного спілкування.

Для багатьох чоловіків такі обговорення ставали джерелом натхнення, відкриваючи можливість взаємодії на рівні ідей.

Сократ відіграв у цьому процесі ключову роль. Будучи захопленим концепцією Ероса і не маючи видатної фізичної привабливості, він переніс весь потенціал любові і прихильності у сферу інтелекту. Його вплив яскраво проявився у взаєминах з Алківіадом, який був вражений розумом Сократа. Таким чином, поняття любові трансформувалося: фізична привабливість поступилася місцем платонічному прагненню до ідеалу. Для філософа образ Афродіти набув нового значення, а сама філософія стала пошуком істини через зближення умів.

Сократ став першим філософом, який поставив собі за мету обґрунтувати етику та теологію. Елеати, критично налаштовані до антропоморфних і політеїстичних уявлень народної релігії, визначали єдиного Бога як вічну, незмінну і всеосяжну сутність. Проте їхнє розуміння Божества не включало моральний вимір. Натомість Сократ висунув ідею провидіння, зв'язавши людський розум із моральністю, які він вважав за природою тотожними, з Божественним началом. Ці фундаментальні ідеї дозволили йому опиратися пануючим серед софістів переконанням. Софісти наголошували на розбіжностях між чуттєвим сприйняттям і раціональним мисленням, а також на суперечностях у моральних поглядах людей. Вони розвинули теорію відносності всього наявного, проголошуючи людське свавілля найвищою цінністю. Такий підхід став неминучим наслідком розділення матерії і духу, коли чуттєве сприйняття пов'язувалося із зовнішнім світом, а розум – із закономірностями внутрішнього. Сократ протиставив сенсуалістичній теорії пізнання раціоналістичний підхід, стверджуючи існування об'єктивної істини, що ґрунтується на розумі. Проте його перша спроба ідеалістичного осмислення світу лишилася неповною та мала внутрішні суперечності. Вказувати на доцільність у природи було недостатньо – необхідно було пояснити її сутність. Так само недостатньо було визнати людський розум джерелом істини і моральності – слід було узгодити це твердження з обмеженістю достовірності чуттєвого досвіду в процесі пізнання і моралі [5, с. 20–42].

Неповні послідовники Сократа намагалися розкрити внутрішні суперечності його вчення і вирішити їх, підтримуючи однозначну правдивість одного з аспектів (наприклад, циніки та кіренаїки). Геніальний Платон, натомість, здійснив спробу знайти точку зору, здатну примирити ці протилежності і повноцінно висловити ідеал Сократового вчення. Він поєднав погляди елеатів і Геракліта, котрі говорили про вічну змінність і незмінне буття, приписуючи ідеальну природу світу сутностей, а становлення – світові явищ, перейшовши до концепту небуття. Справжнє буття Платон пов'язував з ідеями та душею, тоді як зовнішній світ вважався мінливим, ілюзорним і нездатним досягти чистоти ідеї. Ідеї проявляються у явищах, але ці прояви завжди залишаються недосконалими. Природна ієрархія ідей завершується у верховній ідеї добра, яку Платон порівнював із сонцем. Розум людини спрямований на осягнення ідей, адже пізнання стосується лише того, що є необхідним та загальним, тоді як чуттєве сприйняття залишається у сфері думок, де істина недосяжна.

Платон об'єднав етику та фізику, визнаючи душу ідеєю, доводячи її безсмертя та ставлячи метою людського буття уподібнення Богу. Разом із Сократом він стверджував тотожність чесноти та розуму, а також єдність чеснот у їхньому основоположному значенні, зробивши важливий крок у розвитку універсальної моральної філософії поза межами вузько національної грецької етики. Його улюбленою тезою стало переконання про те, що краще зазнавати несправедливості, ніж бути її джерелом. У своїх політичних поглядах Платон дав життя утопічному комуністичному ідеалу, вбачаючи у приватній власності головну причину людських негараздів. Водночас його критичне ставлення до мистецтва як «наслідування небуття» створювало певний дисонанс у його системі поглядів.

Платон, вирізняючись тонким і своєрідним нігілізмом, ніколи не ставив за мету пряме перетворення суспільства свого часу. Його ідеальна держава, швидше, є відображенням на соціальному рівні його власних умоглядних прагнень. Якщо таке суспільство все ж було б реалізоване, його метою неминуче стало б самознищення громадян. У цьому й приховується пояснення цікавого парадоксу: проєкт створення повністю матеріалістичного суспільства вперше висунув ідеаліст – Платон. Адже для нього головною метою людського життя виступає смерть. Смерть, у його сприйнятті, є лише символом складного й піднесеного процесу розмежування духовної та матеріальної сутності людини.

Платон зазначав, що філософія за своєю суттю є устремлінням до смерті. Це відчуття неминучого холоду проймає душу філософа – саме такою є його життєва позиція. Смерть, мороз і сніг. Щозими на Грецію опускається сніжна ковдра. Античні колони вкриваються тонким шаром блакитнуватого інею.

Усе здається нереальним, немов би уві сні. Тривожно й водночас легко. Холодне, свіже повітря п'янить. Цей стан передано у платонівському «Федоні», де радісне й водночас тривожне обговорення смерті відбувається між засудженим Сократом та його учнями [5, с. 234–293]. Саме з цього відчуття холоду бере свій початок філософія. Все інше – це потім, це «пізніше». Фундамент філософії простий: «Адже ми всі помремо, і за цим більше нічого не буде».

На думку Платона, найкращими серед людей є філософи [5, с. 167–168]. Їхнє життя присвячене підготовці до смерті, тобто до цього розділення. Філософ культивує свою духовну природу, поступово послаблюючи її зв'язок із тілесною оболонкою, а тому смерть стає для нього логічним завершенням буття – остаточним звільненням із матеріальної «в'язниці». За античним світоглядом і уявленнями самого Платона держава є мікрокосмом, аналогом індивідуального організму. Таким чином, ідеальна держава, як і досконала людина, має ту саму мету – смерть. Отже, утопія Платона – це своєрідна держава-автодеструктор. У цьому й прихований глибинний містичний зміст його концепції політичного устрою.

Філософія Платона стала синтезом попередніх етапів розвитку думки та досягненням вершини теоретичних ідей Сократа. Вона дала чудові приклади аналізу понять та поставила перед учнями дві основні задачі: наукову і філософську. Платона вирізняло те, що він був філософом-поетом, який надавав перевагу міфічним образам над суворим науковим методом; однак його ідеалістичне світосприйняття вимагало перетворення у чітко систематизовану наукову концепцію. Цей виклик прийняли Арістотель і перипатетична школа.

Арістотель, будучи учнем Платона, присвятив своє життя систематизації та вдосконаленню філософських ідей свого вчителя [1]. Однак його діяльність цим не обмежувалася. У певному сенсі Арістотель дорівнює Платону, хоча й виступає його своєрідним антиподом, особливо якщо говорити про стиль філософствування. Мислення Платона сповнене образності, побудоване на асоціаціях та аналогіях, здатне розгортатися на кілька рівнів інтерпретації. Натомість підхід Арістотеля відзначається сухістю, точністю й науковою лаконічністю.

Арістотель у сучасній ліберальній історіографії часто постає як антипод Платона. Протиставлення ідей цих мислителів найбільш очевидне у сфері соціальної філософії. Платона характеризують як тоталітариста та утопіста, тоді як Арістотель втілює образ мислителя поміркованого, прихильника стабільного й водночас плюралістичного суспільства [7; 8]. З цієї позиції він принципово критикував платонівську концепцію ідеальної держави. Однак така точка зору часто спрощує картину, механічно пересуваючи акценти між різними аспектами платонізму та аристотелізму. Утопію Платона можна уявити як суспільство, де люди позбавлені індивідуальності, уподібнені біомеханізмам, живим лише фізіологічним існуванням. Натомість утопія Арістотеля – це світ, де людство зникло, а замість нього залишилися лише відлуння ідей чи силових полів, зайнятих маніпуляцією інформацією, відомою як «мислення про мислення». Ці дві системи по-своєму доповнюють одна одну. Різниця лише в тому, що утопія Платона представлена яскравою, життєвою мовою, а його доводи проти літератури у «Державі» опрацьовані саме у блискучій літературній формі. Мова Арістотеля натомість монотонна і прагматична: його жарти звичайно слугують лише задля різноманітності стилю, щоб не втомлювати читача. Для Арістотеля мова – винятково утилітарний інструмент. Взаємини між цими двома філософами можна порівняти із стосунками батька і сина: імпульсивний і наївний батько, вразливий у житті, передає свої погляди стриманому та обачливому синові, манірному і врівноваженому. Це полярність, але зроджена з внутрішньої логіки їх розвитку.

Платон представляє багатоликий політеїзм думки. Його утопія – примирення зі смертю, що інтегрована у тканину його творів як природна частина іронічного й шляхетного життя. Його «смерть Сократа» існує поруч із довгим життям мислителя; це смерть, що органічно поєднується з життям, своєрідні «записки із того світу». Навпаки, Арістотель – мислитель одноманітності. Його твори виглядають як «листи на той світ», які не мають адресата. Це своєрідна порожнеча, вирвана із повнокровного світу платонівських діалогів і розчинена у структурі всесвіту. Платон навіть у своїй радикальності залишається людяним. Його пекло наповнене життям: любовно та ретельно він конструює системи покарань, виправних колоній та доносів, що повинні сприяти очищенню суспільства. Уявний поділ духовного та матеріального у Платона насправді призводить до переміщення духовного не на небо, а на жорсткі умови реальності. Протилежністю є Арістотель: його гуманістичний підхід позбавлений людяності. Його ідеальний світ безлюдний і віддалений від індивідуального буття.

У концепції ідеального суспільства Платона основна ідея полягає в очищенні людей від їхньої тілесної оболонки і піднесенні душ до небес, де вони стають вічними індивідуальнос-

тями, поза межами часу і простору. Водночас, їхня сутність як особистостей все одно залишається людською. Натомість система Арістотеля спрямована на ідею створення єдиного Розуму. Це не стільки передбачає знищення людей, скільки перетворює їх на щось вдруге-зайве, таке, що втрачає виправдання для свого існування. Якби інтелектуальний проєкт Арістотеля реалізувався, людське буття втратило б свій глибинний сенс. Саме це пояснює відмінність у підходах обох мислителів: соціальний активізм Платона та м'яку пасивність ліберального підходу Арістотеля [2]. Платон цілеспрямовано руйнував життя, тоді як Арістотель у своїй непрямій, прихованій і на перший погляд непомітній діяльності піддавав знищенню сам сенс життя.

Саме Арістотель заклав основи грандіозного проєкту – ідеї перетворення філософії на науку. Цей проєкт мав на меті подолання меж філософської думки та створення умов для її безперервного розвитку. Проте ця концепція заздалегідь була приречена на поразку, адже філософія могла здобути «безсмертя» лише ціною відмови від своєї сутності та поступового перетворення на наукову дисципліну.

Арістотель сформулював теорію мислення, розробив загальну фізику та дослідив низку окремих наук, серед яких психологія, астрономія та зоологія; його учень Теофраст започаткував ботаніку. Крім того, Арістотель запропонував систематичну теорію політики, моральності та мистецтв. Він переглянув філософські основи Платона, намагаючись усунути головний недолік його вчення – дуалізм. Платон визнавав існування двох світів – ідеального та реального – але не конкретизував зв'язок між ними.

Необхідність пояснити взаємодію двох світів змусила філософів зосередитись на вирішенні цього надзвичайно важливого завдання. Арістотель, спираючись на ідеалістичний підхід, намагався об'єднати ці два світи в єдину систему за допомогою концепції, яка своїми рисами нагадує ідеї кінця XIX ст. На його думку, ідеальний світ стає реальним лише через втілення у фізичному світі, де цей процес здійснюється шляхом розвитку. Матерія, за його поглядами, – це потенційність, яка отримує реальність завдяки формі, нав'язаній ідеєю. Ідеї, таким чином, існують тільки всередині окремих конкретних об'єктів.

Антична філософія досягла свого піку в працях Платона та Арістотеля. Але ці досягнення виникли майже на самому початку її розвитку. Тож постає питання: чим була зайнята антична думка протягом ще восьми століть? Очевидно, вона не стояла на місці: перед нею постала надважлива задача – співвіднести досвід чистого мислення, іноді суворого і навіть неприйнятного людською сутністю, із реальністю повсякденного життя. Саме це завдання визначило рух стоїцизму: як філософу жити у світі?

Розвиток арістотелізму пройшов кілька етапів. Початком було формування грекомовної філософії – органічного й оригінального за своєю природою. Досократичну думку тут можна вважати підготовкою умов та інструментарію для створення новітнього філософського шару. У вторинних та третинних філософських традиціях такий період відсутній – його замінили компіляторські підходи. Так само там не спостерігається другий період – творчий, сократичний, виразником якого став фактично один мислитель – Платон.

Платон заснував світову філософію. Він першим чітко поставив універсальні питання і вперше розробив діалектичний метод їх дослідження. Після нього вже неможливо було створити щось принципово нове. Великий мислитель сам сформував пласт світової філософії – хоч і не без недоліків. Але загалом після Платона основа була закладена, і більше нічого фундаментального створити не вдалося. Це не означає завершення філософії; навпаки, саме тоді вона почала свої інтенсивні пошуки. Проте створити нову філософію вже стало неможливо – такі явища в історії трапляються лише раз. Далі настав третій етап – період еклектизму. «Еклектизм» може мати негативний відтінок, але фактично він представляє собою найвищий рівень філософської діяльності.

Післяантична філософія якісно відрізняється від стародавньої. Західне філософське мислення можна трактувати як масштабний експеримент з подолання спадщини Платона. Єдиним шляхом до цього було надання філософії статусу науки – перетворення її в нескінченний і об'єктивний процес мислення. Досягти цього передбачалося не шляхом повної відмови від класичної філософської проблематики (що притаманно матеріалізму), а через синтез цієї проблематики з науковою методологією. Замість традиційно грецької філософії прийшло усвідомлення гріховності й потреби у спасінні, що сформувало нові пріоритети в людській свідомості. Стоїцизм та епікуреїзм шукали це спасіння в індивідуальному вимірі, ідеалізуючи образ безтурботного мудреця, який успадкував риси Сократа. Лише стоїки часом виходили за межі індивідуальної чи національної етики, проголошуючи універсальні принципи рівності перед законом та космополітизму як альтернативу вузькому націоналізму стародавніх греків. Завдяки цьому

їхні етичні вчення стали певним провісником християнської моралі. Скептики, зокрема Секст Емпірик, який продовжував традиції Піррона, також зосереджували свої зусилля на практичних аспектах життя, як це робили стоїки та епікурейці.

Висновки. У античній філософії життєтворчість розумілась як мистецтво ідеального життя: прагнення до самовдосконалення, щастя, глибокого пізнання себе й світу. Людину вважали мікрокосмом, що живе в гармонії з космосом, а головною метою – станом атараксії, внутрішньою незворушністю.

У середньовічній, переважно теологічній, традиції поняття життєтворчості не було центральним. Життя сприймалося як шлях до пізнання божественної істини та вічного спасіння, а Бог – першопричина всього. Людське існування розуміли через співвідношення з волею Бога.

У Новий час і німецькому ідеалізмі життєтворчість набуває активного, індивідуального характеру. Раціоналізм і емпіризм ставлять людину творцем свого шляху, а Кант, Фіхте, Гегель підкреслюють моральну свободу, автономію та відповідальність суб'єкта у формуванні реальності.

З часом роздуми про життя та любов віддалились від початкового емоційного контексту. Філософія очистилася від первинних імпульсів і поступово перетворилася на соціально значущий феномен. Цей процес змінив її характер – великі ідеї стали доступними навіть тим, хто раніше не долучався до інтелектуальних дискусій. Жінки, які майже не відігравали ролі у ранніх філософських колах, поступово почали сприймати цей напрям крізь призму поваги до чоловіків-філософів.

Адаптація філософії тривала століттями, формуючи її в тому вигляді, який ми знаємо сьогодні. Проте історія зародження філософії залишається неоднозначною. Вона складна, багатовимірна і подекуди провокаційна, що лише підкреслює унікальність цього явища. Філософія змогла вирватися за межі свого часу і стати символом сили людського розуму в прагненні до вічних істин.

Література

1. Арістотель. Метафізика. Переклав О. Юдін. Харків : Фоліо, 2020. 300 с.

2. Арістотель. Політика. Переклад з давньогрецької О. Кислюк. Київ : Основи, 2005. 234 с.

3. Арістофан. Комедії. Переклад із старогрецької; Вступна стаття: О. Білецький; Примітки : Й. Кобов. Київ : Дніпро, 1980. 508 с. Вершини світового письменства; Т. 31.

4. Боецій Северин. Розрада від філософії. Переклав з латинської А. Содомора. Передмова в. Кондзьолки. Київ : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2002. 146

5. Платон. Діалоги. Переклад з давньогрецької. Київ : Основи, 1999. 395 с.

6. Платон. Держава. Переклав з давньогрецької Д. Коваль. Київ : Основи, 2000. 355 с.

7. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. Том 1. Переклад з англійської О. Коваленка. Київ : Основи, 1994. 444 с.

8. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. Том 2. Переклад з англійської О. Буценка. Київ : Основи, 1994. 494 с.

9. Рассел Б. Історія західної філософії. Пер. з англ. Ю. Лісняка, П.Таращука, Київ : Основи, 1995. 759 с.

10. Hegel G. W. F. The philosophy of history New York : P. F. Collier and son, 1901. 569 p.

Анотація

Сошніков А. О. **Філософія як вчення про життєтворчість: світоглядна еволюція від космоцентризму до антропологічного повороту.** – Стаття.

У статті розглядається еволюція філософії, починаючи з її витоків у Стародавній Греції, де вона перетворилася на «мистецтво життя», сприймаючи життя як динамічний процес самотворення. Основна увага приділяється поняттю життєтворчості, яке закликає людей активно формувати свій життєвий шлях, а також значенню філософії в суспільстві, порівнюючи її з камертоном, що стверджує важливість внутрішньої гармонії та узгодженості в культурі. Далі обговорюються основні філософські напрямки, починаючи з античності, через середньовіччя, до новітніх часів, висвітлюючи вплив таких мислителів, як Сократ, Платон та Арістотель на формування сучасного філософського мислення. Завершується стаття обговоренням ролі індивідуальності у процесі життєтворчості, соціального аспекти філософії та важливості активної участі особи у формуванні дійсності. Філософія, як дисципліна, вийшла за межі традиційного сприйняття як естетичної науки, перетворившись у важливий інструмент для розуміння людського існування, де життєтворчість стає центральною темою. Концепція філософії як мистецтва життя постулює, що унікальність філософського мислення полягає в здатності піднімати важливі питання буття та самосвідомості, що привело до еволюції філософських традицій через різні епохи. Філософія стає відображенням суспільних змін, впливаючи на матеріальну та духовну культуру. У той же час, незважаючи на величезний прогрес, філософія стикається з пошуками нового сенсу у світі, що потребує активної участі людини як творця, що відповідає викликам часу. Філософія виступає відображенням еволюції людської думки та сприяє формуванню принципів життєтворчості, акцентуючи увагу на активному підході до пізнання та зміни світу. Вона служить важливим інструментом для досягнення гармонії в індивідуальному та суспільному житті, продовжуючи своє вдо-

сконалення у відповідь на виклики часу. Філософія завжди залишалася актуальною, адже вона відповідає на запитання про сенс життя, втілюючи у собі бажання людства до пізнання та самореалізації.

Ключові слова: життєтворчість, історія філософії, соціокультурні синтези, культурологія, філософія культури, філософія історії.

Summary

Soshnikov A. O. **Philosophy as a doctrine of life-creation: worldview evolution from cosmocentrism to an anthropological turn.** – Article.

The article examines the evolution of philosophy, starting from its origins in Ancient Greece, where it transformed into an "art of living," perceiving life as a dynamic process of self-creation. The main focus is on the concept of life-creation (zhyttetvorchist), which calls upon individuals to actively shape their life path, as well as the significance of philosophy in society, comparing it to a tuning fork that affirms the importance of inner harmony and coherence in culture. It further discusses the main philosophical trends, starting from antiquity, through the Middle Ages, to modern times, highlighting the influence of thinkers such as Socrates, Plato, and Aristotle on the formation of contemporary philosophical thought. The article concludes with a discussion of the role of individuality in the process of life-creation, the social aspects of philosophy, and the importance of the individual's active participation in shaping reality. Philosophy, as a discipline, has moved beyond its traditional perception as an aesthetic science, transforming into an important tool for understanding human existence, where life-creation becomes a central theme. The concept of philosophy as an art of living postulates that the uniqueness of philosophical thinking lies in its ability to raise important questions of being and self-consciousness, which has led to the evolution of philosophical traditions through different eras. Philosophy becomes a reflection of social changes, influencing material and spiritual culture. At the same time, despite enormous progress, philosophy faces the search for new meaning in a world that requires the active participation of humans as creators, responding to the challenges of the time. Philosophy acts as a reflection of the evolution of human thought and contributes to the formation of the principles of life-creation, emphasizing an active approach to cognizing and changing the world. It serves as an important instrument for achieving harmony in individual and social life, continuing its development in response to the challenges of the time. Philosophy has always remained relevant, as it answers questions about the meaning of life, embodying humanity's desire for knowledge and self-realization.

Key words: life-creation, history of philosophy, sociocultural syntheses, philosophy, philosophy of culture, cultural studies, philosophy of history.

Дата надходження статті: 31.10.2025
Дата прийняття статті: 12.11.2025
Опубліковано: 15.12.2025

УДК 323.1:174:316.6
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v056.2025.24

Б. М. Стадник
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0008-7988-2005
аспірант кафедри філософії та міжнародної комунікації
Національного університету біоресурсів і природокористування України

ДЕТЕРМІНАЦІЯ СПРАВЕДЛИВОСТІ В КРИЗОВОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Постановка проблеми. Сучасне суспільство переживає період глибоких системних криз – економічних, політичних, соціокультурних, моральних та екологічних. Ці кризи супроводжуються трансформацією ціннісних орієнтирів, посиленням соціальної поляризації, девальвацією моральних норм та зростанням недовіри до інституцій влади. В таких умовах особливої актуальності набуває проблема справедливості як фундаментальної засади суспільного порядку та морального відчуття людини. Під «справедливістю» маємо на увазі різні її аспекти: розподільчу (distributive justice – як ресурси/блага розподіляються між людьми), процедурну (procedural justice – як саме справедливі процеси ухвалення рішень), визнання (recognition justice – що враховує гідність, визнання, історичну несправедливість) [7].

Разом із тим, саме поняття справедливості в кризовому контексті втрачає однозначність: воно детермінується різними соціальними, політичними, культурними й ідеологічними чинниками. Те, що визнається справедливим одними соціальними групами, може сприйматися як несправедливість іншими. Таким чином, постає питання: які фактори визначають (детермінують) уявлення про справедливість у кризовому суспільстві і яким чином вони впливають на її реалізацію в соціальній практиці. «Кризове суспільство» – суспільство, яке переживає значний шок чи тривалу нестабільність: економічна криза, пандемія, війна, соціальна поляризація тощо. В таких випадках справедливість стає особливо гострою темою: люди більш чутливі до того, хто отримує, хто втрачає, хто має доступ, хто поза системою. Недостатня теоретична узгодженість поняття справедливості, а також його залежність від контексту сучасних кризових процесів ускладнюють вироблення спільних нормативних критеріїв суспільної згоди. Тому потребує філософського осмислення механізм детермінації справедливості – тобто розкриття взаємовідношень, взаємозв'язків між соціальною кризою, зміною моральних орієнтирів та трансформацією уявлень про справедливе.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження Polymorphic justice and the crisis of international order (2023) аналізує, як криза міжнародного ладу (після 1945 року) проявляється не лише у політичних чи економічних трансформаціях, але й у запитах на справедливість – проти нерівності, інституційної несправедливості, історичних чи епістемічних кривд [1]. Дослідження Perceptions of social inequality and justice in times of multiple crises (2023) показує, що в умовах множинних криз (економічна нестабільність, зміни на ринку праці, політичні шоки) люди гостро сприймають нерівності як несправедливість [8]. Наприклад, попри адаптацію до кризових умов, історично закріплені соціальні нерівності – вікові, майнові тощо. У таких умовах спрацьовують очікування, що держава чи інституції мають «вирівнювати» умови чи хоч мінімізувати ризики.

Дослідження Beyond Justice Perceptions: The Role of Interpersonal Justice Trajectories and Social Class in Perceived Legitimacy of Authority Figures (2021) показало: не просто однорідне відчуття справедливості, але траєкторії взаємодії (як в минулому люди ставилися до інституцій) впливають на сприйняття легітимності влади [5].

Дослідження Welfare Users' Perceptions of Distributive Justice and Trust When Facing Institutional Enigma (2025) виявило, що коли система соціальної допомоги сприймається як «загадкова», заплутана і непередбачувана – це знижує довіру та підсилює відчуття несправедливості [9].

У статті Polymorphic justice and the crisis of international order (2023) досліджено, як криза міжнародного порядку (економічні, екологічні, історичні несправедливості) породжує нові запити на справедливість на глобальному рівні: історичне повернення боргів, репарації, визнання колоніального минулого. Це означає: криза справедливості не лише локальна, а й глобальна – що впливає на національні уявлення про справедливість [6].

Детермінація (визначальність) справедливості включає не тільки нормативні чи філософські аспекти, але й практичні сторони їх реалізації (чи можливості їх реалізації) та коли суспільство у кризі, відчуття несправедливості

© Б. М. Стадник, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

може зростати як наслідок розриву між очікуванням справедливості й реальністю. У кризовому суспільстві питання справедливості дедалі залежить від технологій, систем, алгоритмів, які можуть працювати або як механізми справедливості, або навпаки – як посилювачі несправедливості. Структурні фактори: соціально-економічна нерівність, майновий стан, географічні відмінності, вразливість груп. Інституційні фактори: якість процедур, прозорість, передбачуваність систем, довіра до інституцій (поліції, соціальних служб, правосуддя). Довічні чи історичні фактори: минулі взаємодії з інститутами, історичні несправедливості, колоніальна спадщина. Психологічні/суб'єктивні фактори: сприйняття, чутливість до справедливості (наприклад, концепція justice sensitivity). Кризові обставини: шок, нестабільність, змінені умови (наприклад, пандемія, війна, економічна криза) змінюють очікування та механізми справедливості. Альтернативні механізми: коли формальні інституції не справляються виникають неформальні форми «справедливості». Ще один із шляхів детермінації справедливості: технологічний/системний фактор.

На основі огляду, видно такі ключові прогалини наукових досліджень. Більшість досліджень зосереджені на розвинених країнах (США, Великобританія). Водночас, менше уваги дослідники звертають на філософський аналіз у країнах з перехідною економікою чи пост-кризовим суспільствам. Поєднання кризового контексту (економічного, соціального, політичного) із справедливістю з філософським контентом менш досліджено: тобто як саме видима криза змінює уявлення про справедливість у суспільстві. Взаємозв'язок між справедливістю, кризою інституцій і трансформаціями ціннісних орієнтирів потребує глибшого емпіричного аналізу.

Методологічною основою дослідження виступає міждисциплінарний підхід, що поєднує елементи соціальної філософії, політичної науки, соціології та культурології. Такий підхід дозволяє простежити, як уявлення про справедливість трансформуються залежно від історичного контексту, ціннісних пріоритетів суспільства та стану його інституцій. Важливим є також герменевтичний аналіз дискурсів справедливості, який дає змогу розкрити приховані смисли, що визначають морально-нормативний горизонт соціуму.

Мета статті. Метою цієї статті є аналіз основних соціальних, культурних і політичних чинників, що детермінують уявлення про справедливість у кризових суспільствах, а також виявлення можливостей її збереження або відновлення як засадничого принципу суспільного співіснування.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проблема справедливості здавна посідає центральне місце в системі філософського, соціологічного та правового знання. У періоди суспільних криз – політичних, економічних, моральних чи культурних питання про зміст і детермінанти справедливості набуває особливої гостроти. Саме в умовах дестабілізації соціальних інститутів, ерозії цінностей і зростання недовіри до влади відбувається переосмислення того, що означає бути справедливим як для окремої особи, так і для суспільства загалом.

Справедливість у кризовому суспільстві постає не лише як етична категорія, а й як механізм соціального відновлення, форма легітимації влади та засіб утримання суспільної цілісності. Її детермінація, виявлення чинників, які зумовлюють її зміст, межі та реалізацію, стає ключовим завданням для гуманітарних наук. Адже лише розуміння причин і умов трансформації уявлень про справедливість дозволяє прогнозувати напрями розвитку суспільної свідомості та політичних процесів.

Поняття справедливості є одним із найскладніших і багатовимірних у соціально-гуманітарному дискурсі. Його осмислення охоплює філософський, правовий, етичний, соціологічний та політичний виміри, що ускладнює формування єдиного підходу до його аналізу. У класичній філософській традиції справедливість розглядалася як фундаментальна чеснота, яка визначає гармонію між особистими інтересами та суспільним благом (Платон, Арістотель). У подальшому розвитку європейської думки ця категорія набуває нових інтерпретацій на відміну від природно-правового розуміння (Т. Гоббс, Дж. Лок, Ж.-Ж. Руссо) до концепцій соціальної справедливості, запропонованих Дж. Ролзом, А. Сеном та ін.

У сучасному гуманітарному знанні справедливість дедалі частіше розглядається не як статична норма, а як динамічний процес, що формується під впливом соціальних контекстів. Соціологічні теорії XX–XXI століть підкреслюють, що сприйняття справедливості є результатом взаємодії структурних і культурних чинників: економічної нерівності, політичної легітимності, рівня соціального довір'я, стану колективної ідентичності. Отже, у кризовому суспільстві справедливість постає як індикатор соціальної напруги та водночас як ресурс стабілізації. Дослідження детермінації справедливості передбачає не лише виявлення її сутності, а й аналіз тих соціальних і культурних механізмів, через які вона втілюється у практиках влади, права, моральності та публічного життя. Саме така перспектива дозволяє зрозуміти,

яким чином поняття справедливості функціонує як основа соціальної інтеграції або, навпаки, стає чинником конфлікту в умовах кризи.

У кризових суспільствах поняття справедливості зазнає глибоких трансформацій, оскільки змінюються не лише економічні та політичні реалії, але й культурні коди, які визначають морально-нормативний горизонт колективної свідомості. Соціокультурні чинники відіграють ключову роль у процесі детермінації справедливості, адже саме через них суспільство артикулює свої цінності, ідеали та межі прийнятного.

Одним із базових чинників є ціннісна структура суспільства. У стабільних соціумах вона забезпечує відносну узгодженість уявлень про справедливість, тоді як у кризовий період ціннісна система зазнає фрагментації. Виникає конфлікт між традиційними моральними орієнтирами та новими прагматичними моделями поведінки, що формуються під впливом глобалізації, інформаційних технологій і ринкової логіки. Унаслідок цього поняття справедливості може редукуватися до індивідуальних інтересів, втрачаючи свій колективний вимір.

Не менш значущим є культурний контекст, який визначає символічні межі того, що суспільство вважає «справедливим» або «несправедливим». У періоди соціальних потрясінь культура виступає простором боротьби за смисли – через мистецтво, публічний дискурс, засоби масової інформації. Саме в культурі відбувається легітимація або заперечення існуючих форм влади та розподілу ресурсів. Таким чином, культурна сфера стає полем формування нових наративів справедливості, у яких відображаються соціальні травми, колективна пам'ять і прагнення до оновлення.

Важливу роль відіграє також соціальний капітал – рівень довіри, взаємодопомоги та солідарності в суспільстві. У кризових умовах його дефіцит сприяє поширенню почуття несправедливості, підозри та соціальної ізоляції. Водночас відновлення горизонтальних зв'язків, розвиток громадянських ініціатив і локальних спільнот створює підґрунтя для нової етики взаємності, яка стає практичною формою реалізації справедливості.

Отже, соціокультурні чинники детермінують не лише зміст, а й способи втілення справедливості. У кризовому суспільстві вони виступають двоїстими за своєю природою: з одного боку, сприяють дезінтеграції соціуму, з іншого відкривають можливості для переосмислення його моральних основ. Саме у взаємодії культури, цінностей та соціальної довіри формується новий тип справедливості – динамічний, відкритий до діалогу та поведінкової соціальної складової здатний забезпечити моральну стійкість суспільства перед обличчям кризи.

Справедливо зазначає Т. Парсонс, що поведінковий елемент включає систему взаємопов'язаних дій, здійснюваних суб'єктом з метою реалізації відповідних функцій та потребують його координації з оточуючим середовищем. У поведінці формується і проявляється особистість людини, особливості її характеру, темпераменту, потреби, смаки, репрезентація та відношення до оточуючого буття [4].

В сукупності теорія соціальної дії Т. Парсонса включає біологічну підсистему. У її сутності індивідуальний психологічний стан людини, інстинкти і біологічні та соціальні потреби впливають на її поведінку. Поведінкова складова особи як системи («Его») має мотиваційну структуру й утворює «базисну структуру» поведінки. Останнє являє собою сукупність індивідуальних потреб та диспозицій щодо цілепокладання та цілездійснення як шляху забезпечення життєвих потреб. А тому, суспільство, як соціальна система, включає сукупність прикладів поведінки, суспільних, морально-етичних, нормативно-правових норм щодо соціальної взаємодії (інтеракція) і соціальної ролі (інтеграція). Окрім того, Т. Парсонс виокремлює соціальну культуру та морально-етичні цінності, традиції які необхідні для «стабільного функціонування суспільства». У справедливому суспільстві виділені діяльнісні складові, вони формують соціальний порядок, оскільки кожна система намагається зберігати рівновагу, то їй необхідне збереження єдності усіх її частин. Вона завжди впливає як на відхилення так і їх корегування. Корегування їх забезпечує знову повернення до рівноваги відповідного соціального стану (гармонізації). У такому розумінні система переборює різні деструкції функціоналу. А кожний елемент відтворює дещо те, що допомагає підтримувати стійкість та стабільність певної системи [4].

На думку у Парсонса, «упорядковуючими елементами» стійкості структури суспільства як системи постає в соціальному процесі взаємодія частин цілого в соціальному процесі. У своїй сутності «стійке», по іншому, стабільне суспільство приймаючи справедливі публічно-управлінські рішення постійно відтворює єдність соціальної взаємодії її утворюючих елементів, які находяться в постійному русі. В основі справедливого розуміння соціального процесу мають виступати різні цінності, зокрема такі як система морально-етичних, соціальних норм і статусів (тобто нормативний порядок), не лише на рівні українського суспільства, але й на міжнародному. Дотри-

мання міжнародних домовленостей, прийнятих норм, стандартів на різних рівнях та історичних вимірах мінімізує вираження кризи у міжнародних відносинах та такого їх загострення як війна. Як правило, справедливість включає в себе соціальний порядок і соціальні норми, якими керуються великі маси людей в силу наданого нормам легітимного статусу. Соціальний порядок виникає під впливом двох процесів. Перший, включає конструктивні тенденції соціальної системи до самозбереження. Другий, тенденції до збереження певних меж і стабільності по відношенню до середовища, як результат створюється відповідна «гомеостатична рівновага». Ціннісним виміром такої рівноваги постає соціальна справедливість. Саме вона виступає регулятором розвитку соціальних систем. Її слід розглядати як стійкий комплекс морально-етичних цінностей, правил, норм, установок, традицій, зокрема й національних та етнічних. Вони у своїй сутності регулюють людську поведінку і перетворюють її в систему ролей і статусів.

Соціальна система має структуру із взаємопов'язаними рівнями: індивід – група (колективи) – інститути – суспільство в цілому. Кожному із цих рівнів відповідає свій тип ієрархії: технічний, інституційний, і соцієнтальний. На суспільному рівні соціальна система зорганізується у вигляді злиття різних підсистем, зокрема економічної (функція адаптації), політичної (функція – цілепокладання), фідуціарної (функція латентності), соціетальної спільноти (функція інтеграції). У справедливому суспільстві, остання постає ядром всієї соціальної системи, як сукупності організованих суб'єктів, що включає загальнолюдські єдині нормативні, морально-етичні цінності й норми. В якості спільного засобу взаємообміну між людьми тут відзначаються «взаємовпливи», «солідарність», «взаємодії» окрім матеріальних цінностей та владних відносин тощо. Отже осмислення справедливості в соціальному процесі представленому Т. Парсонсом дає можливість розглянути діалектику суспільства в соціальному вимірі, зокрема, у такому де суспільство виступає:

– суб'єктом – носієм потреб /сутність першого порядку – життєві потреби й діяльність;

– суб'єктом – носієм виробництва /сутність другого порядку – потреби в засобах праці і трудовій діяльності/;

– суб'єктом – носієм суспільних відносин /сутність третього порядку – потреби в суспільних відносинах і діяльності по їх реалізації/;

– суб'єктом – носієм суспільної свідомості /сутність четвертого порядку/ – потреби в цілях і діяльності щодо їх реалізації/;

– суб'єктом соціальної діяльності, який втілюючи в себе попередні сутнісні характеристики реалізується шляхом репрезентації принципів суспільної справедливості в процесі творчої діяльності (самодіяльності).

Перехід до «суб'єкт суб'єктних» відносин передбачає репрезентацію самодіяльної сутнісної основи соціального процесу/соціальної активності/, в основі якої суспільні потреби, інтереси, цілі, цілепокладання і цілездійснення, які характеризуються системою складних, відкритих, саморегулюючих, самодіяльних і самоуправляючих відносин. Система в такому вияві, на основі принципів соціальної справедливості, забезпечує існування й організацію життєдіяльності суспільства в оточуючій дійсності й відображає внутрішнє протиріччя /нужду/ між необхідністю підтримки розвитку життєдіяльності й обмеженістю внутрішніх можливостей та засобів її забезпечення. У цьому процесі рушійною основою самодіяльності соціального процесу виступає протиріччя, яке має як зовнішній (об'єктивний), так і внутрішній (суб'єктивний) характер. Одним із регуляторних механізмом їх взаємодій та взаємовідносин постають принципи соціальної справедливості. Дослідження свідчить, що соціальний процес їх об'єктивує й суб'єктивує через призму різних систем «об'єкт – суб'єктних» і «суб'єкт – об'єктних», «суб'єкт – суб'єктних» відносин соціального буття. Його вираження необхідно репрезентувати у відповідності з діалектичним принципом роздвоєння єдиного і пізнання протилежних частин. Об'єктність в соціальному просторі проявляється в просторі проявляється в процесі перетворення /обєктивування/ властивих суб'єкту потреб, інтересів і цілей в об'єктивні тенденції розвитку суспільства – матеріальну культуру, практику оновлення тощо. Справедливість є необхідною передумовою суб'єктивування, а в подальшому обєктивування соціального процесу. Особливо повномасштабно означена проблематика має вираження в кризовому суспільстві, та підчас військової агресії рф. Оскільки найбільш у гострій формі розкриваються сутнісні виміри суспільних законів, норм, правил, морально-етичних, нормативно-правових, загальнолюдських, культурних цінностей, що призводить до відповідної поведінкової мотивації щодо захисту Батьківщини або ж при несправедливлсті до демотивації соціально-діяльнісного суб'єкта (окупаційна дія з боку рф). В справедливому суспільстві, сукупність соціально-діяльної основи особи, колективу, суспільства забезпечує їх самореалізацію та утвердження сутнісних сил. Зміст справедливості включає

в себе особливий вид регуляторних взаємовідносин внутрішніх морально-етичних цінностей у відповідності з зовнішніми чинниками, в т.ч. включаючи, знову, морально-етичні, нормативно-правові тощо. Взаємодіючою основою цього процесу постають, в єдності із їх соціальними, політичними, духовними, матеріальними та ін. життєвими умовами, різні суб'єкти соціального процесу, від яких вони залежні. При цьому принципи справедливості постають детермінуючою основою змісту відношення /зв'язків/, форм реального життєвого процесу людей. З іншого боку, справедливість перебуває в русі й розвитку, оскільки піддається сутнісним і радикальним змінам щодо відповідних загальнолюдських, морально-етичних і правових цінностей. У цьому вимірі справедливість виступає специфічною формою до утвердження соціальної самодіяльності суб'єктів, що проявляється в гармонійній єдності систем: «особа»; «особа – колектив»; «особа – суспільство»; «колектив – колектив»; «колектив– суспільство» тощо.

З іншого боку, справедливість/несправедливість будучи основним загальнолюдським, політичним, духовним, морально-етичним й нормативним компонентом любої соціальної системи, зокрема, «особа», «суспільство» тощо одночасно виступає як система, яка гармонізує як суб'єктивні, так і об'єктивні сторони і ціннісні виміри суспільного буття [10]. Системність справедливості/несправедлмивості в соціальному вимірі включає як об'єкт – соціальну реальність, соціальні, загальнолюдські й культурні цінності, так і суб'єкт – «особу», «суспільство», «колектив», «соціум», тощо – суб'єктивні загальнолюдські, морально-етичні й культурні та нормативно-правові чинники. Процес взаємодії здійснюється обєктивуванням властивих суб'єкту інтересів і цілей в об'єктивні тенденції розвитку. З цієї точки зору справедливість має не лише оціночний характер (загальнолюдських, морально-етичних, нормативно-правових), але й діяльнісний. Він проявляється через призму відтворення реальної дійсності об'єктивних суспільних законів щодо намірів, цілей, мотивів поведінки тощо. В означеному процесі, як в системі, для прикладу, особа роздвоюється на «Я» – суб'єкт і «Я» – об'єкт. Вираженням останнього через взаємовідношення у системі «справедливість – несправедливість» передбачено результат у формі певної цілі, яка як «закон» визначає спосіб і характер дії, якій має бути підпорядкована воля суб'єкта щодо його діяльності.

Об'єктивні ціннісні виміри, на які має бути спрямовано справедливість змінюються, що дозволяє досягнути певного рівня потреб, інтересів, цілей. В результаті виникає необхідність узгоджувати й корелювати їх співвідношення в кожній окремій дії та ситуації. Розрив цілі й результату, через порушення принципів справедливості, призводить до дисгармонії, тобто певного відділення самого себе як суб'єкта і як носія цілей як цілеспрямовано діючого суб'єкта. Осмислюючи себе, свої потреби, інтереси, цілі суб'єкт в ряді інших суб'єктів, здатен переосмислити ціннісні, виміри соціального буття. В означеному поцесі регулятором постає справедливість, яка «спрямовує» діяльнісну парадигмальну поведінкову складову. Особа, колектив, суспільство завдяки сутнісному переосмисленню своєї життєдіяльності, шляхом гармонізації соціальних потреб, інтересів, цілей, цінностей, дотримуючись принципів справедливості, «осмислює» себе як джерело (тобто суб'єкт), подвоюючись, протиставляє себе як «Я» – об'єкт, і «Я» – суб'єкт тощо.

Розмежування суб'єкта і об'єкта породжує потребу сутнісного переосмислення людської діяльності, через специфічну репрезентації справедливості, аналіз якої з одного боку різний, з іншого можливий на рівні філософської морально-етичної й нормативно-правової рефлексії. Провідну роль у цьому процесі відіграє самосвідомість, яка включає і продукт і прояв власної ціннісної життєдіяльності людини (суб'єктивне «переживання» свого «Я»). Людина, як соціально-діяльнісний суб'єкт виокремлює і репрезентує міру своєї справедливості, осмислює себе як її джерело, впливає на об'єкт, і в цьому виразі протистоїть об'єкту. Саме це протиставлення повністю усвідомлене, «внутрішньо пережите», робить суб'єкта (людину, суспільство, колектив тощо) суб'єктом, який має свій особистісний та ціннісний вияв. У такому виразі, в залежності від дослідницького завдання, справедливість може бути розглянута як об'єктивна загальнолюдська, морально-етична, та нормативно-правова ціннісна субстанція людського буття й поведінки, з іншого боку, як об'єктивне самоздійснення людини (її приналежність суб'єкту), спосіб реалізації останнього, в ціннісному та нормативно-правовому аспекті як єдність об'єктивного і суб'єктивного.

Діалектичні протиріччя суб'єктно – об'єктних відносин в різних соціальних системах, завдяки справедливості гармонізують суспільний процес або ж з іншого боку, несправедливість виступає його деструкцією. Характерною особливістю «позитивного гармонізування» постає взаємоперехід суб'єкт і об'єктних відносин щодо соціального процесу і передбачає справедливий їх вимір. Метафізику несправедливого

взаємопереходу можна, для прикладу, прослідкувати при оцінці вчинків та хибних маніпулятивних вимог з боку агресивної політики рф по відношенню до соціальних, політичних, духовних процесів, історичних оцінок і дій, які мають місце в незалежній Україні. В ході такої взаємодії через призму «хибної оцінки навколишнього буття», як результат «хибних умовиводів» відбувається перетворення (обєктивування) властивих суб'єкту інтересів і цілей, далеких від реальних морально-етичних, нормативно-правових, етнічних та ін. цінностей в суспільстві, які, в своїй сутності, є ірреальними, що характерно для світогляду більшості громадян рф.

Водночас, в справедливому суспільстві, реалізувавши свої цілі, загальнолюдські, морально-етичні-цінності суб'єкт породжує нові їх виміри що й призводить до відповідної соціальної самодіяльності, по іншому соціальної активності, яка веде до самовираження й самореалізації суб'єкта. Останнє чітко прослідковується через призму того як проходять трансформаційні процеси в Україні, як об'єдналося суспільство щодо супротиву агресії рф. Подібна «схема» взаємодій, взаємопереходів, взаємовпливів має всезагальний і постійний характер, що допомагає зрозуміти сутність складного суб'єкт-об'єктного морально-етичного й нормативно-правового чинника тощо. У його основі ціннісні виміри у співвідношенні справедливості або ж несправедливості. Діяльнісна складова соціального процесу потребує від такої соціальної системи як держава соціальної творчості, постійної «внутрішньої напруги» щодо вирішення різних суперечностей та протистоянь. Їх вирішення є основою суб'єкт – об'єктного та об'єкт – суб'єктного взаємопереходу і приводить до становлення дійсного суб'єкта, здатного на основі принципів справедливості відстоювати, дотримуватися й зберігати загальнолюдські, морально-етичні цінності й нормативно-правові відносини тощо та мінімізувати кризові виклики. Реально діалектика взаємопереходів і взаємодій та взаємовпливів суб'єкт – об'єктних відносин в кризовому суспільстві, в умовах війни, не однолінійні й не однонаправлені. Як в цьому, так і в подальшому викладі ми їх спрощуємо, схематизуємо, що необхідно, безпосередньо, при аналітичному розгляді. Там, де це уявляється можливим ми будемо вказувати на існування зустрічних та інших рухів як у внутрішньому стані кризового суспільства, так і в кризовому суспільстві під час військової агресії рф. Подібні суб'єкт – об'єктні взаємовідносини повноцінно розкриваються в системі «справедливість», або ж в системі «несправедливість». Вони мають місце щодо різних соціальних, економічних, політичних, духовних відносин в суспільстві. При цьому, у своїй сутності несуть специфічні соціальні, економічні, політичні, духовні особливості, проявляючись у всіх сферах суспільного буття. Виходячи із вище викладеного, щодо різних соціальних систем та самої системи «суспільство» справедливість відображає діалектичну взаємодію, яка репрезентує як загальнолюдські, морально-етичних ціннісні виміри так й нормативно-правові, які у своїй сутності гармонізують соціальні відносини й розкривають соціальний процес саморозвитку суспільства та мінімізують кризові виклики. У своїй основі вони репрезентують суспільні потреби, інтереси, цілі, цінності й розкриваються в системі діалектичної взаємодії як єдність і боротьба протилежностей, заперечення попередніх інтересів й виникнення нових, звідси гармонізується і діяльнісна основа соціального процесу, яка веде до розвитку та включення значної кількості членів українського суспільства до всіх сфер соціального життя в т.ч. політичного, духовного тощо. Прикладом подібної взаємодії (справедливості/несправедливості) слугують загальнолюдські цінності, морально-етична та нормативно-правова політика щодо реформ, орієнтованих на «ринкову економіку», «вільний ринок», які проводяться в Україні. Так, на початку 90-х років минулого століття в суспільстві утверджувалася думка, що прийде «ефективний власник» заводів і фабрик, принесе технологічні інновації, і як результат, зросте виробничий потенціал, економіка, відповідно заробітні плати тощо. Як наслідок, несправедливо проведених реформ, політика влади привела до несправедливих рішень влади щодо приватизації, й відвідного результату – перерозподілу матеріальних й виробничих ресурсів. «Свідомою» помилкою, й у значній мірі, непрофесійними прорахунками владних структур Центральних органів української влади породжено олігархат, який, із-за хибного розуміння шляхів запровадження «ринкової економіки», призвів до значної втрати виробничих потужностей в економіці, соціальній сфері, що і стало основою «первісної напруги» в суспільстві, а в подальшому, до різного рівня системної кризи й військової агресії рф. Подібна практика, щодо шляхів несправедливої приватизації мала місце і в сільському господарстві, як результат, відбувся перерозподіл цінностей, виробничого потенціалу, й у цілому усіх ресурсів на селі. Останнє, змінило основи сільськогоспорського виробництва, яке мало включати такі галузі як рослинництво, тваринництво, та ін. В кінцевому вимірі

його можна назвати не як сільськогосподарську галузь, а як рослинницьку, звузився як обсяг, так і зміст всієї виробничої й соціальної сфери на селі, що і призвело до значної втрати робочих місць й скорочення соціальної інфраструктури, духовної сфери, і в подальшому, до значного зменшення сільського населення. Подібного «результату» слід очікувати щодо реформ в медицині та освіті.

Ще на початку 2000-х років минулого століття, аналізуючи економічні процеси в Україні, академік М. Михальченко справедливо зазначав, що за десять років реформ в Україні «провалились не ідеали регульованого ринку взагалі, а їх невдале», несправедливе втілення. Далі він зазначає, що не «госпрозрахунок як такий, а пародія на нього», не «кооперація якою необхідно було бути», з врахуванням усіх складових структури способу виробництва в основі якого розвиток різних форм акціонування, а «потворна кооперативна практика», коли кооперативи, із-за порушення принципів справедливості, «використовуються номенклатурою для власного збагачення». Останнє й ставало на початку незалежності України передумовою появи олігархату й соціальної напруги, а в подальшому, основою до поглиблення кризи [3, с. 174]. Як приклад, результат подібної політики, призвів до того, що у виступі Президента України Леоніда Кучми «Розбудова і зміцнення держави – в ім'я добробуту її громадян», на засіданні Ради регіонів і Кабінету Міністрів України 14 липня 2000 року репрезентовано «стратегічні пріоритети державного управління на початку 2000-х років. У цьому документі, виходячи навіть із назви, заявлено «пріоритети економічного розвитку», які «утверджували в своїй сутності управлінські цінності», але аналіз виступу свідчить, що стратегічні пріоритети не визначено і тому, не зовсім близькі до справедливого вирішення питань повноцінного розвитку суспільства. Перш за все «стратегічна доповідь» мала декларативний характер, з іншого боку – характер звичайної наради. У ній недостатньо акцентовано увагу на розвиток справедливого, реально побудованого на різних формах акціонування, як у всіх цивілізованих країнах, способу формування суб'єктності, в ключових секторах економіки України. «Подібно» визначено « й інші управлінські рішення», які за своєю сутністю й змістом не відображають (справедливі) ціннісні сподівання від реформ українського суспільства, їх результати, призвели до соціальної напруги, кризи а в подальшому військової агресії рф [2, с. 3].

Означене, у своїй сутності, сприяло поширенню в суспільному процесі несправедливості, як результат, все це призвело до дисгармонії соціальних відносин, відчуження громадян від основних засобів виоробництва, що спричинило появу в системі суспільного буття олігархічних структур та формування кланових відносин, а в кінцевому процесі кризового стану, який агресивна політика рф намагалася використати для захоплення території України, знищити нашу державність та демократичний вибір українського народу. Лише патріотизм й супротив українського народу, консолідація суспільства на принципах справедливості відкриває шлях до збереження етносу, репрезентації соціальних цінностей.

Означене, у своїй сутності, сприяло поширенню несправедливості в суспільному процесі, як результат, що призвело до дисгармонізації соціальних відносин, відчуження громадян від основних засобів виробництва, що спричинило появу в системі суспільного буття олігархічних структур та формування кланових відносин тощо. Останнє значно поглибило кризові процеси в Україні. Використовуючи соціально-економічні процеси у нашій країні рф здійснило жорстоку військову агресію, знищує міста, захоплює території України, намагається ліквідувати нашу державність та демократичний вибір. Лише патріотизм й супротив українського народу, консолідація суспільства на принципах справедливості відкриває шлях до збереження етносу, репрезентації соціальних цінностей.

Отже детермінація справедливості включає різні аспекти, зокрема політико-правові аспекти. У кризових суспільствах політико-правові інститути відіграють ключову роль у формуванні та реалізації уявлень про справедливість. З одного боку, вони забезпечують формальні механізми захисту прав і свобод громадян, регулювання конфліктів та розподілу ресурсів. З іншого – у періоди нестабільності легітимність цих інститутів часто ставиться під сумнів, що безпосередньо впливає на сприйняття справедливості населенням, оскільки у кризових умовах законодавчі та судові інститути можуть втрачати ефективність або ставати інструментами політичного тиску, що підриває довіру до системи правосуддя. Недовіра до правових механізмів спричиняє поширення альтернативних уявлень про справедливість таких як соціальна самодопомога, громадські суди чи «справедливість вулиці». Це підкреслює, що детермінація справедливості не обмежується нормативною рамкою, а залежить від реальної спроможності інституцій діяти відповідно до власних правил і принципів.

Важливим є також політичний контекст, який визначає пріоритети та форми реалізації

справедливості. У періоди кризи політичні еліти часто стикаються з дилемою між підтримкою стабільності та забезпеченням рівності та прав громадян. Конфлікт між цими цілями може призводити до вибіркової або нерівномірної реалізації політики справедливості, що посилює соціальну напругу та потенційно провокує конфлікти.

Активна участь громадян у формуванні політики, прозорість державних рішень та механізми контролю сприяють більшому відчуттю справедливості та легітимності влади. У кризових умовах розвиток таких механізмів стає надзвичайно важливим для запобігання політичній апатії, корупції та соціальному розколу. Таким чином, політико-правові чинники формують зовнішній каркас справедливості в кризовому суспільстві. Вони взаємодіють із соціокультурними та економічними механізмами, визначаючи, наскільки принципи справедливості можуть бути реально впроваджені у життя. В умовах кризи ефективність цих механізмів стає вирішальним чинником соціальної стабільності та моральної згуртованості суспільства.

Економічні детермінанти справедливості та їх вплив на суспільну стабільність розкриваються через економічні умови. Вони виступають одним із ключових чинників детермінації справедливості в кризових суспільствах. Рівень добробуту, доступ до ресурсів та соціальна нерівність безпосередньо впливають на сприйняття справедливості як індивідуально, так і колективно. Економічна нестабільність підвищує соціальну напругу, поглиблює розрив між різними соціальними групами та ставить під сумнів легітимність існуючих систем розподілу ресурсів.

Одним із найважливіших чинників несправедливості є соціальна нерівність та її динаміка під час кризи. Зростання розриву між багатими та бідними підриває відчуття рівності та справедливості, спричиняє соціальну фрустрацію та конфлікти. Навпаки, політики, що забезпечують перерозподіл ресурсів та захист соціально вразливих груп, можуть значно зміцнити довіру до суспільних інституцій та сприяти стабілізації соціального середовища.

Важливу роль відіграє доступ до економічних можливостей – працевлаштування, освіта, фінансова підтримка. У кризових умовах обмежений доступ до цих ресурсів часто породжує відчуття несправедливості та маргіналізацію частини населення. Детермінація справедливості в таких випадках пов'язана з тим, наскільки держава або суспільство здатні забезпечити рівні можливості та мінімізувати структурні бар'єри. Не менш значущим є економічна легітимність держави та інституцій. Ефективність фінансової політики, прозорість розподілу бюджетних коштів та боротьба з корупцією впливають на суспільну оцінку справедливості. Коли економічні рішення сприймаються як непослідовні або несправедливі, це підриває довіру до влади і стимулює соціальні протести, що поглиблює кризові процеси. Отже, економічні чинники формують матеріальну основу справедливості та визначають межі її реалізації в умовах кризи. Лише комплексний підхід, що поєднує економічні, соціокультурні та політико-правові механізми, дозволяє забезпечити ефективну детермінацію справедливості і сприяти стабільності та моральній згуртованості суспільства.

Висновки. Детермінація справедливості в кризовому суспільстві є багатовимірним процесом, що охоплює соціокультурні, політико-правові та економічні аспекти. Аналіз показує, що справедливість у кризових умовах перестає бути лише абстрактною моральною категорією і виступає важливим індикатором соціальної стабільності та довіри до інституцій.

Соціокультурні чинники, такі як ціннісні пріоритети, культурні наративи та рівень соціальної довіри, визначають моральні межі прийнятного і формують уявлення про колективну справедливість. Політико-правові інститути забезпечують формальні механізми реалізації справедливості, проте їх ефективність і легітимність у кризовий період безпосередньо впливають на довіру населення та здатність суспільства до самоорганізації. Економічні детермінанти – соціальна нерівність, доступ до ресурсів та прозорість економічних рішень формують матеріальну основу справедливості і визначають реальні можливості її реалізації. Комплексний підхід до аналізу детермінації справедливості дозволяє виявити взаємозв'язок між ціннісними, інституційними та економічними механізмами, через які вона втілюється у суспільному житті. У кризовому суспільстві здатність до адаптації та переосмислення принципів справедливості стає вирішальним чинником соціальної стабільності, легітимності влади та моральної згуртованості.

Таким чином, справедливість у кризових умовах виступає не лише нормою оцінки поведінки та рішень, а й активним чинником соціальної інтеграції, здатним забезпечити баланс між індивідуальними потребами і колективним благом. Розуміння детермінант цього процесу є ключовим для прогнозування розвитку суспільства та формування стратегій його стабілізації.

Література

1. Бет Вівер, Тріш Маккалох, Ніна Васвані. Уявлення про соціальну справедливість для криміналізованих молодих людей. URL: https://academic.oup.com/bjc/article/64/3/675/7282007

2. Кучма Л. Розбудова і зміцнення держави – в ім'я добробуту її громадян: З виступу Президента України на засіданні Ради регіонів і Кабінету Міністрів України 14 лип. 2000 р. // Уряд. кур'єр. 2000. 19 лип. С. 2–4.

3. Михальченко М. І. Українське суспільство: трансформація, модернизація або лімітроф Європи? К.: Інститут соціології НАНУ, 2001. 440 с.

4. Парсонс, Толкотт Соціальні системи та еволюція теорії дії. URL: https://www.amazon.com/Social-Systems-Evolution-Action-Theory/dp/0029248000.

5. Поза межами сприйняття справедливості: роль траєкторій міжособистісної справедливості та соціального класу у сприйнятті легітимності владних фігур. URL: https://www.frontiersin.org/journals/psychology/articles/10.3389/fpsyg.2021.595731/full?utm_source=chatgpt.com

6. Поліморфна справедливість та криза міжнародного порядку. URL: https://academic.oup.com/ia/article/99/1/1/6967327?utm_source=chatgpt.com&login=false

7. Справедливість визнання. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Recognition_justice?utm_source=chatgpt.com

8. Сприйняття соціальної нерівності та справедливості в часи численних криз https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC10111066/?utm_source=chatgpt.com

9. Сприйняття користувачами соціальної допомоги розподільчої справедливості та довіри перед обличчям інституційної загадки. URL: https://www.cambridge.org/core/journals/social-policy-and-society/article/welfare-users-perceptions-of-distributive-justice-and-trust-when-facing-institutional-enigma/DD6632D6B5CB2D69DC75534F80D288F3?utm_source=chatgpt.com

10. Стадник Борис Справедливість в умовах війни // Дні науки філософського факультету–2025», Міжн. наук. конф. (2025; Київ). Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету–2025», 24–25квіт. 2025р.: [матеріали доповідей та виступів] / редкол.: А.Є.Конверський [та ін.]. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2025. С. 239–242. URL: https://daysofscience-knu.net.ua/index.php/conference/issue/view/14/81

Анотація

Стадник Б. М. **Детермінація справедливості в кризовому суспільстві.** – Стаття.

Стаття присвячена аналізу детермінації справедливості в кризових суспільствах. Справедливості в кризовому контексті втрачає однозначність. Вона детермінується різними соціальними, політичними, культурними й ідеологічними чинниками. Те, що визнається справедливим одними соціальними групами, може сприйматися як несправедливість іншими. Діалектичні протиріччя суб'єктно – об'єктних відносин в різних соціальних системах, завдяки справедливості гармонізують суспільний процес або ж з іншого боку, несправедливість виступає його деструкцією. Характерною особливістю «позитивного гармонізування» постає взаємоперехід суб'єкт і об'єктних відносин щодо соціального процесу і передбачає справедливий їх вимір. Метафізику несправедливого взаємопереходу можна прослідкувати при оцінці вчинків та хибних маніпулятивних вимог з боку агресивної політики рф по відношенню до соціальних, політичних, духовних процесів, історичних оцінок і дій, які мають місце в незалежній Україні. В ході такої взаємодії через призму «хибної оцінки навколишнього буття», як результат, «хибних умовиводів» відбувається перетворення (обєктивування) властивих суб'єкту інтересів і цілей, далеких від реальних морально-етичних, нормативно-правових, етнічних та ін. цінностей в суспільстві, які, в своїй сутності, є ірреальними, що характерно для світогляду більшості громадян рф.

Детермінація справедливості в кризовому суспільстві є багатовимірним процесом, що охоплює соціокультурні, політико-правові та економічні аспекти. Аналіз показує, що справедливість у кризових умовах перестає бути лише абстрактною моральною категорією і виступає важливим індикатором соціальної стабільності та довіри до інституцій.

Соціокультурні чинники, такі як ціннісні пріоритети, культурні наративи та рівень соціальної довіри, визначають моральні межі прийнятного і формують уявлення про колективну справедливість. Політико-правові інститути забезпечують формальні механізми реалізації справедливості, проте їх ефективність і легітимність у кризовий період безпосередньо впливають на довіру населення та здатність суспільства до самоорганізації. Економічні детермінанти – соціальна нерівність, доступ до ресурсів та прозорість економічних рішень формують матеріальну основу справедливості і визначають реальні можливості її реалізації.

Комплексний підхід до аналізу детермінації справедливості дозволяє виявити взаємозв'язок між ціннісними, інституційними та економічними механізмами, через які вона втілюється у суспільному житті. У кризовому суспільстві здатність до адаптації та переосмислення принципів справедливості стає вирішальним чинником соціальної стабільності, легітимності влади та моральної згуртованості. Показано, що у кризових умовах справедливість виступає не лише етичним і нормативним принципом, а й важливим механізмом соціальної інтеграції, легітимації влади та стабілізації суспільства. Висвітлено взаємозв'язок між цінностями, інституціями та економічними ресурсами, який визначає можливості реалізації принципів справедливості та підтримання соціальної довіри.

Ключові слова: справедливість, кризове суспільство, соціальна довіра, морально-етичні цінності, політичні інститути, економічні детермінанти, колективна справедливість.

Summary

Stadnyk B. M. **Determination of justice in a crisis society.** – Article.

The article is dedicated to analyzing the determination of justice in crisis societies. In a crisis context, justice loses its unambiguous nature. It is determined by various social, political, cultural, and ideological factors. What is recognized as just by some social groups may be perceived as injustice by others. Dialectical contradictions in subject–object relations across different social systems, mediated by justice, either harmonize the social process or, conversely, injustice acts as its destruction. A characteristic feature of "positive harmonization" is the mutual transition of subject and object relations in relation to the social process, which presupposes a just measure of these relations. The metaphysics of unjust mutual transition can be traced in the evaluation of actions and manipulative false demands arising from the aggressive policies of the Russian Federation toward social, political, spiritual processes, historical assessments, and actions occurring in independent Ukraine. In such interactions, through the prism of "false evaluation of the surrounding existence" and as a result of "erroneous conclusions", there is a transformation (objectification) of the subject's interests and goals, which are far removed from real moral-ethical, normative-legal, ethnic, and other societal values and are, in their essence, unreal–a characteristic feature of the worldview of the majority of Russian citizens.

The determination of justice in a crisis society is a multidimensional process encompassing sociocultural, politico-legal, and economic aspects. The analysis shows that justice in crisis conditions ceases to be merely an abstract moral category and becomes an important indicator of social stability and trust in institutions. Sociocultural factors, such as value priorities, cultural narratives, and the level of social trust, define the moral boundaries of acceptability and shape the notion of collective justice. Political and legal institutions provide formal mechanisms for implementing justice, yet their effectiveness and legitimacy during a crisis directly influence public trust and society's capacity for self-organization. Economic determinants–including social inequality, access to resources, and transparency of economic decisions–form the material basis of justice and determine the real possibilities for its implementation.

A comprehensive approach to analyzing the determination of justice allows for identifying the interconnection between value-based, institutional, and economic mechanisms through which it is realized in social life. In a crisis society, the ability to adapt and rethink principles of justice becomes a decisive factor in social stability, the legitimacy of authority, and moral cohesion. It is shown that in crisis conditions, justice functions not only as an ethical and normative principle but also as a crucial mechanism for social integration, legitimization of power, and societal stabilization. The interrelation between values, institutions, and economic resources, which defines the possibilities for implementing justice principles and maintaining social trust, is highlighted.

Key words: justice, crisis society, social trust, cultural values, political institutions, economic determinants, collective justice.

Дата надходження статті: 03.11.2025
Дата прийняття статті: 14.11.2025
Опубліковано: 15.12.2025

УДК 130.2:316.4:004.9
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v056.2025.25

Р. О. Чаплінський
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0009-3304-2358
аспірант кафедри філософії та політології
Житомирського державного університету імені Івана Франка

МОДЕЛІ ВІДЧУЖЕННЯ ЛЮДИНИ У ВІРТУАЛЬНІЙ РЕАЛЬНОСТІ ТА ЇХ ВПЛИВ НА СОЦІАЛЬНІ ПРАКТИКИ

Сучасна доба позначена тим, що віртуальна реальність перестає бути периферійною розвагою і постає як новий спосіб буття людини у світі. Вона формує особливий хронотоп, де простір і час конструюються не природними чи соціальними ритмами, а алгоритмами та симулятивними середовищами. У цьому новому вимірі розмивається межа між реальним і уявним, а соціокультурний і особистісний досвід набуває гібридних форм, в яких тілесне й аватарне, автентичне й симульоване взаємопроникають одне в одного. Така трансформація породжує феномен відчуження, що втілюється у втраті цілісності досвіду, підміні автентичної присутності цифровими образами, зміщенні ідентичності та часових орієнтирів. Водночас віртуальний простір відкриває нові горизонти для колективності та самореалізації, стаючи не лише технічною інновацією, а й філософським викликом, що потребує осмислення та вироблення культурно-етичних засад його інтеграції в суспільство.

Останні наукові розвідки підкреслюють багатовимірність проблематики віртуальної реальності (VR) та її впливу на людину. Зокрема, П. Каймара (P. Kaimara) з колегами довели подвійність ефектів віртуальної реальності в дитячому розвитку: з одного боку, технологія відкриває нові освітні та когнітивні можливості, а з іншого – породжує етичні ризики, пов'язані з безпечністю і тривалістю використання [1, с. 697]. Дж. Лін (J. Lin) і М. Латошик (M. Latoschik) звертають увагу на недостатню розробленість питань захисту «цифрових тіл» та приватності користувачів у соціальних VR-платформах, що вказує на потребу міждисциплінарного підходу [2]. Своєю чергою результати дослідження В. Ван Бракела (V. Van Brakel) показують, що відчуття присутності у віртуальній реальності безпосередньо впливає на сприйняття соціальної підтримки і рівень суб'єктивного благополуччя [3]. Водночас Р. Раман (R. Raman) зі співавторами підкреслюють, що інтеграція віртуальної та доповненої реальності в різні сфери життя формує нові когнітивні та емоційні процеси, проте супроводжується серйозними етичними викликами, зокрема щодо конфіденційності й рівності доступу [4]. Поряд з цим проблема ідентичності у цифровому світі висвітлена в роботі Б. Міклеа (B. Miclea), де показано, що асиміляція хибної ідентичності у віртуальній реальності здатна дестабілізувати процеси самосвідомості, особливо серед уразливих груп [5, с. 87]. На цьому тлі показовою є позиція Ю. Раджі (U. Raja) та Р. Аль-Баглі (R. Al-Baghli), які запропонували інтегрований підхід (ESF framework), що поєднує інституційні, етичні та ко-креаційні моделі для забезпечення відповідального використання віртуальної реальності [6].

В українській філософській думці ця проблематика також активно розробляється. І. Чхеайло наголошує, що віртуальна реальність стає елементом світогляду сучасної людини та актуалізує потребу у філософському осмисленні «реальності віртуального» [7]. К. Шиман простежує історичну еволюцію поняття віртуальності від античності до сучасності, підкреслюючи багатозначність його інтерпретацій [8, с. 64]. Ю. Огороднійчук доводить, що інтенсивна віртуалізація соціуму докорінно змінює структуру суспільного буття, формує нові методи комунікації й пошуку ідентичності у віртуальних спільнотах [9, с. 83]. Біофілософський вимір проблеми окреслює С. Костючков, підкреслюючи, що створення штучних світів відриває людину від природного середовища й породжує ризики відчуження [10, с. 64]. А. Амма розглядає віртуальну реальність як простір свободи самореалізації, що водночас стає середовищем індивідуального і соціального відчуження, пов'язаного з трансформацією ідентичності та загрозою соціальної апатії [11, с. 89].

Попри розширення спектра досліджень проблематики відчуження людини у віртуальній реальності, низка ключових питань залишається нерозв'язаною. Зокрема, потребує уточнення, яким чином відчуження у віртуальній реальності набуває багаторівневих форм і як воно впливає на соціальні практики – працю, освіту, комунікацію та культуру. Саме тому актуальність теми полягає в необхідності поєд-

© Р. О. Чаплінський, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

нати міждисциплінарний аналіз і розроблення авторських концептів, здатних не лише описати феномен відчуження, а й окреслити шляхи його подолання через розвиток «етики віртуальності» та «екології віртуального буття».

Метою дослідження є філософсько-соціальний аналіз феномену відчуження у віртуальній реальності, створення авторської моделі його рівнів та виявлення впливу відчуження на ключові соціальні практики людини. Особливий акцент зроблено на обґрунтуванні концептів «етики віртуальності» та «екології віртуального буття» як можливостей подолання відчуження й гармонійної інтеграції віртуальної реальності в суспільний розвиток.

Для розуміння цієї проблематики необхідно звернутися до еволюції самого поняття «відчуження», яке в другій половині XX століття отримало нові інтерпретації внаслідок розвитку техносфери та масової культури. У зв'язку з цим Г. Маркузе підкреслював, що технічний прогрес, який часто розглядається як нейтральний інструмент, фактично підпорядковує людину логіці системи, формуючи умови для соціальної пасивності та уніфікації мислення [12]. У такому вимірі відчуження постає не лише як економічна чи політична категорія, а як фундаментальна характеристика технократичного суспільства, в якому індивід утрачає автономію.

Подальшого розвитку ідея отримала в працях Ж. Бодріяра, який описав феномен симулякрів і симуляції як панування знаків над реальністю, де символічні структури витісняють автентичний досвід і продукують гіперреальність [13]. Відчуження тут набуває нового виміру – людина втрачає не лише продукт чи сенс своєї діяльності, а й саму здатність розрізняти реальне і віртуальне. Е. Фромм своєю чергою підкреслював психологічний вимір проблеми, аналізуючи втечу від свободи як внутрішню потребу індивіда уникати відповідальності та автентичного вибору, що веде до підпорядкування зовнішнім силам і стереотипам [14]. У сучасних медіадослідженнях ця традиція трансформується в аналіз цифрових середовищ, де акцентується на віртуалізації соціальних практик, алгоритмізації комунікацій і зростанні залежності від медіаплатформ, що стають новим простором відчуження [15]. Таким чином, у філософії XX–XXI ст. поступово відбувається зміщення акценту від економічних форм відчуження до технологічних, культурних і психологічних, що створює методологічний ґрунт для дослідження буття людини у віртуальній реальності.

Логічним кроком у цьому напрямі є розгляд віртуального простору як своєрідного «нового соціального хронотопу», в якому просторові й часові координати людського існування набувають якісно іншого виміру. Якщо у фізичній реальності соціальні практики укорінені в географії, матеріальних об'єктах та природних ритмах часу, то у віртуальній реальності вони конструюються алгоритмами, цифровими середовищами і логікою гейміфікації. Подібні підходи простежуються в сучасних медіадослідженнях, де наголошується, що цифрові середовища стають самостійними просторами соціальної взаємодії, які визначають рамки колективного досвіду [15]. Такий хронотоп не тільки змінює спосіб взаємодії індивіда з іншими, а й формує нові механізми відчуження: розрив між «фізичною присутністю» та «віртуальною участю», зміщення ідентичності від тілесного до аватарного, а також стирання межі між реальним і симульованим часом. Такі інтерпретації співзвучні з сучасними дослідженнями про етику віртуальної реальності, які підкреслюють ризик нехтування тілесністю і психічною стабільністю в цифрових середовищах [16]. Водночас у філософських дослідженнях цифрової доби дедалі більше наголошується, що подібні інформаційні практики не лише відображають реальність, а й конструюють її як новий матеріальний шар, що визначає умови соціальної взаємодії [17]. Наша авторська інтерпретація дозволяє пояснити, чому віртуальна реальність є не просто технічною інновацією, а постає своєрідною соціальною сценою, де формуються якісно нові практики праці, комунікації та культури.

Для дослідження такого феномену доцільно застосовувати міждисциплінарний підхід, що інтегрує філософський аналіз категорій буття й автентичності, соціологічні теорії взаємодії та медіастудії, спрямовані на вивчення алгоритмізації та медіалізації повсякденності. Саме ця методологія відкриває можливість виявити як ризики відчуження у віртуальній реальності, так і потенціал віртуального простору для формування нових форм колективності та ідентичності.

Розглядаючи віртуальний простір як «новий соціальний хронотоп», ми отримуємо не лише аналітичний інструмент для опису цифрової реальності, а й практичний методологічний орієнтир. Цінність такого підходу полягає в можливості аналізувати віртуальну реальність не як суто технологічний феномен, а як середовище, де відбувається структурна перебудова людського буття. Практичний вимір цієї інтерпретації полягає у виявленні ризиків для соціальних практик – від освіти і праці до комунікації й культури – та у виробленні механізмів їх балансування.

Методика емпіричного дослідження ґрунтується на міждисциплінарному поєднанні філософського аналізу, соціологічного підходу до вивчення взаємодії та інструментарію медіастудій. У такому розумінні базовим методом є концептуалізація відчуження як багаторівневого феномену, що фіксується через аналіз практик використання віртуальної реальності в різних сферах суспільного життя. У межах дослідження було застосовано: контент-аналіз наукових джерел і емпіричних даних, що дозволив окреслити ключові проблемні зони; порівняльний аналіз практик віртуальної реальності, які відображають зміни в освітніх, трудових і культурних контекстах; моделювання, яке дало змогу систематизувати прояви відчуження в чотирьох рівнях – перцептивному, комунікативному, ідентифікаційному й темпоральному.

Саме на цьому підґрунті постає потреба у створенні авторської моделі відчуження (табл. 1), що дозволяє систематизувати форми трансформації людського досвіду у віртуальній реальності. Така модель водночас виконує подвійну функцію: теоретичну – забезпечує методологічне осмислення феномену та прикладну – відкриває перспективи для розроблення стратегій гармонійної інтеграції віртуальної реальності в суспільні процеси.

Запропонована модель демонструє, що відчуження людини у віртуальній реальності не є випадковим побічним ефектом технологій, а постає онтологічною рисою цифрового хронотопу. Кожен рівень – від перцептивного до темпорального – відображає процес поступового віддалення людини від власної тілесності, автентичності та часу, що традиційно закорінювали її існування у фізичному світі. Деталізація, представлена в табл. 1, підкреслює багатовимірність цього феномену: від сенсорних зрушень до трансформації ідентичності та ритмів життя. Такий підхід дозволяє розглядати віртуальну реальність не лише як інструмент для розваг чи роботи, а як нову онтологічну реальність, яка здатна перевизначати саму структуру людського буття. У цьому сенсі відчуження постає не стільки як негативна характеристика, скільки як філософський маркер переходу людини до іншого рівня взаємодії зі світом, де розмивається межа між автентичним і симульованим, а соціальні практики набувають як небезпечних викликів, так і потенційних можливостей для розвитку.

Систематизація рівнів відчуження у віртуальній реальності дозволяє перейти від абстрактного опису до аналізу їх дії в конкретних соціальних контекстах. Якщо в класичній філософській традиції відчуження окреслювалося передусім як внутрішній стан чи як наслідок економічних процесів, то у віртуальному середовищі воно виявляється через практики повсякденності, які змінюють форми праці, освіти, комунікації та культури. У цьому сенсі авторська модель постає не лише теоретичною конструкцією, а й евристичним інструментом, здатним пояснити, чому віртуальна реальність стає точкою переформатування соціальної взаємодії. Саме на рівні практики відчуження набуває найбільшої виразності: воно впливає на те, як людина виконує професійні ролі, здобуває знання, взаємодіє з іншими та сприймає культурний досвід. Тому подальший аналіз має бути зосереджений на виявленні цих трансформацій, їх ризиків і потенційних можливостей, які розкриваються в багатовимірному полі віртуального простору. Для систематизації проявів відчуження доцільно звернутися до узагальне-

Таблиця 1

Моделі відчуження у віртуальній реальності

Рівень відчуження	Сутність	Деталізація	Практичний прояв
Перцептивне	Втрата автентичних тілесних відчуттів, заміна їх симуляцією	1. Сенсорне (замінені зір, слух, дотик)	Ілюзія присутності у VR-офісі, «фантомні» відчуття в геймінгу чи тренажерах
		2. Просторове (втрата орієнтації у фізичному середовищі)	
Комунікативне	Підміна живого діалогу аватарами та алгоритмами	1. Персональне (замінене невербальне спілкування)	Автоматизовані VR-зустрічі, алгоритмічно сформовані команди або співбесіди
		2. Колективне (групова взаємодія керується платформою)	
Ідентифікаційне	Розрив між реальною особистістю та створеним у віртуальній реальності «альтернативним Я»	1. Автентичне Я (спотворення самопрезентації)	Використання гіперідеалізованих аватарів, що впливають на самооцінку та соціальні ролі
		2. Аватарне Я (формування нової ідентичності)	
Темпоральне	Стирання меж між реальним і віртуальним часом, зміна ритму досвіду	1. Хронологічне (втрата почуття тривалості)	«Провалювання» у VR-ігри чи навчальні середовища, зсув біоритмів через цифровий ритм
		2. Ритмічне (спотворення темпів діяльності)	

Джерело: авторська розробка

ної моделі впливу на ключові сфери соціальних практик (табл. 2), яка демонструє, як кожен рівень відчуження у віртуальній реальності конкретизується у вимірах праці, освіти, комунікації та культури.

Зіставлення моделей відчуження з конкретними соціальними практиками показує, що віртуальна реальність є не лише технічною інновацією, а фундаментальною зміною способу організації життя людини.

У сфері праці перцептивне відчуження проявляється у зникненні тілесної присутності як обов'язкового елементу продуктивності, тоді як комунікативне відчуження призводить до алгоритмізації робочих відносин і часткового витіснення колективної співпраці автоматизованими інструментами. В освітньому вимірі віртуальна реальність відкриває доступ до симулятивних середовищ, але водночас формує ідеалізовані моделі учня чи викладача, що можуть розходитися з реальною особистістю. У сфері комунікації відчуження найбільш виразне: аватари і цифрові алгоритми створюють ілюзію діалогу, яка приховує втрату живого контакту, а темпоральні зрушення зумовлюють відчуття постійної присутності в мережевих взаємодіях. Культурний простір у віртуальній реальності стає ареною радикальної трансформації: інтерактивні спектаклі та інсталяції не просто замінюють традиційні форми, а вибудовують нові колективні ідентичності, де реальне й симульоване взаємопроникають одне в одного.

Таким чином, вплив відчуження у віртуальній реальності виходить далеко за межі індивідуальних переживань, формуючи нову архітектуру соціального буття, яка потребує як критичного осмислення, так і розроблення етичних та культурних орієнтирів для майбутнього розвитку віртуальної реальності. Логіка аналізу свідчить, що виявлення ризиків неминуче має доповнюватися пошуком шляхів їх подолання.

Важливо не зупинятися на констатації викликів, а розглядати віртуальну реальність як простір, де можна вибудовувати нові механізми захисту автентичності, підтримання соціальної цілісності та збереження гармонійного зв'язку між людиною й технологіями. У цьому контексті варто враховувати результати сучасних досліджень, які підкреслюють як позитивний потенціал віртуальної реальності в розвитку емпатії та просоціальної поведінки [18–20], так і моральні ризики, пов'язані з розмиттям межі між реальним та ілюзорним [16]. У ширшій філософській перспективі відчуження постає як евристичний інструмент для осмислення цифрових технологій, де дані та віртуальні практики набувають самостійного статусу і трансформують саму структуру соціальної взаємодії [17]. Тож доцільно окреслити можливості зниження рівня відчуження та запропонувати підходи, які дозволяють інтегрувати віртуальне середовище в соціальні практики без руйнівних наслідків (табл. 3).

Представлені напрями демонструють, що подолання відчуження у віртуальній реальності потребує багаторівневого підходу, який поєднує етичні норми, культурні стратегії та технологічні інновації. Введення концепту «етики віртуальності» створює рамки для усвідомленої взаємодії людини із цифровим хронотопом, уникаючи некритичного занурення в симулятивні світи. «Екологія віртуального буття» дає змогу підтримати баланс між реальним і віртуальним досвідом, розглядаючи віртуальну реальність як доповнення, а не заміну соціокультурних практик. Технологічний вимір у цьому контексті

Таблиця 2

Вплив моделей відчуження у віртуальній реальності на соціальні практики

Рівень відчуження	Праця	Освіта	Комунікація	Культура/ Мистецтво
Перцептивне	Віртуальні офіси з ілюзією присутності; зниження значення тілесності у виконанні завдань	VR-симуляції замінюють фізичні лабораторії, тренінги	Відсутність невербальних сигналів у спілкуванні, ілюзія контакту	Заміна «живого» мистецтва VR-виставами, інтерактивними інсталяціями
Комунікативне	Алгоритмічне формування команд і завдань	Онлайн-курси з аватарними викладачами, чат-боти	Аватари замінюють діалог, алгоритми керують потоками повідомлень	Спільне споживання контенту через платформи, а не безпосередню взаємодію
Ідентифікаційне	Професійне «альтернативне Я» у VR-роботі (новий образ працівника)	Створення ідеалізованого «студента» у VR-освіті	Аватар стає головним образом у взаємодії з іншими	Формування колективних міфів і «героїв» VR-культури
Темпоральне	Втрата відчуття робочого часу у VR-процесах	Зміна ритму навчання (асинхронність, «занурення» на години)	Безперервність спілкування без відчуття часу	Злиття культурного досвіду в безперервний потік віртуальних подій

Джерело: авторська розробка

Таблиця 3

Можливості подолання відчуження у віртуальній реальності

Напрям	Сутність	Механізми реалізації	Очікуваний результат
Етичний («етика віртуальності»)	Формування правил відповідальної поведінки, що враховують цінність автентичності й свободи	– Кодекси цифрової етики; – Інституалізація норм поведінки у VR-спільнотах; – Освітні програми з «цифрової гігієни»	Зниження ризиків маніпуляції та втрати ідентичності, розвиток критичної цифрової свідомості
Культурний («екологія віртуального буття»)	Збереження балансу між реальним і симульованим досвідом, інтеграція віртуальної реальності в культурні практики без витіснення автентики	– Гібридні формати подій (VR + офлайн); – Культурні інституції, що підтримують «подвійний досвід»; – Проєкти цифрової спадщини	Зміцнення соціальної ідентичності, мінімізація культурної ізоляції
Технологічний	Використання інноваційних рішень для мінімізації сенсорних і темпоральних розривів	– Технології доповненої реальності (AR); – Нейроінтерфейси з елементами біофідбеку; – Алгоритми «цифрового детоксу» (time-management у віртуальній реальності)	Відновлення відчуття часу та тілесності, підвищення комфортності й безпеки VR-досвіду

Джерело: авторська розробка

виступає не самоціллю, а засобом збереження людської цілісності: відновлення тілесних відчуттів, корекції часових ритмів та підвищення безпеки.

Таким чином, подолання відчуження у віртуальній реальності передбачає синергію гуманітарних і технічних підходів, що відкриває перспективи гармонійної інтеграції людини в цифрове середовище. Віртуальна реальність постає не як нейтральний технологічний інструмент, а як новий хронотоп буття, в якому просторові, часові та комунікативні параметри набувають якісно іншого виміру. Її онтологічна специфіка полягає в тому, що віртуальна реальність не лише відтворює саму реальність, а й конструює симульовані світи, які змагаються з фізичним досвідом, породжуючи багатовимірні форми відчуження.

Запропонована авторська модель дала змогу систематизувати прояви цього феномену в чотирьох рівнях – перцептивному, комунікативному, ідентифікаційному та темпоральному. Кожен із них демонструє певний спосіб розриву між людиною та її автентичним досвідом: від втрати тілесності й безпосереднього діалогу до створення «альтернативного Я» та викривлення часових ритмів. У поєднанні ці рівні свідчать, що відчуження у віртуальній реальності не обмежується психологічним чи соціальним виміром, а відображає глибинну трансформацію способу існування людини.

Аналіз впливу на соціальні практики показав, що відчуження охоплює всі ключові сфери життя: працю, освіту, комунікацію та культуру. Воно змінює уявлення про продуктивність і колективність, трансформує моделі навчання, створює ілюзію діалогу та радикально переосмислює культурний досвід. Водночас віртуальна реальність відкриває нові можливості для формування колективних ідентичностей, побудови інноваційних форматів взаємодії та розширення людського досвіду.

Подолання цього феномену вимагає комплексного підходу, що виходить за межі технічних інновацій. Концепти «етики віртуальності» та «екології віртуального буття» задають гуманітарний вектор інтеграції віртуальної реальності в суспільство: вони спрямовані на збереження балансу між автентичним і симульованим, формування відповідальної культури використання цифрових середовищ і підтримання цілісності людської природи. Технології здатні підсилювати цей процес, мінімізуючи сенсорні та темпоральні розриви, однак саме етичний і культурний вимір визначає якість майбутнього співіснування людини та віртуальної реальності.

Отже, віртуальна реальність постає водночас простором ризиків і простором нових можливостей. Вона ставить перед людиною філософський виклик – навчитися співіснувати з цифровим хронотопом так, щоб не втратити автентичність, а примножити потенціал саморозвитку та соціальної взаємодії. Саме в цій напрузі між небезпекою й перспективою відкривається образ майбутнього, де віртуальна реальність постає не як загроза, а як нова форма розширеного буття людини.

Література

1. Kaimara P., Oikonomou A., Deliyannis I. Could virtual reality applications pose real risks to children and adolescents? A systematic review of ethical issues and concerns. *Virtual Reality*. 2021. URL: https://doi.org/10.1007/s10055-021-00563-w (date of access: 15.09.2025).

2. Lin J., Latoschik M. E. Digital body, identity and privacy in social virtual reality: A systematic

review. *Frontiers in Virtual Reality*. 2022. Vol. 3. URL: https://doi.org/10.3389/frvir.2022.974652 (date of access: 15.09.2025).

3. van Brakel V., Barreda-Bngeles M., Hartmann T. Feelings of presence and perceived social support in social virtual reality platforms. *Computers in Human Behavior*. 2022. P. 107523. URL: https://doi.org/10.1016/j.chb.2022.107523 (date of access: 15.09.2025).

4. Raman R., Kowalski R., Achuthan K. Metaverse Technologies and Human Behavior: Insights into Engagement, Adoption, and Ethical Challenges. *Computers in Human Behavior Reports*. 2025. Vol. 19. Article 100712. URL: https://doi.org/10.1016/j.chbr.2025.100712 (date of access: 15.09.2025).

5. Miclea B. The alienating effect of assimilating false identities induced by virtual reality. *Psihiatru.ro*. 2021. Vol. 2, № 65. P. 10. URL: http://dx.doi.org/10.26416/psih.65.2.2021.4988 (date of access: 15.09.2025).

6. Raja U. S., Al-Baghli R. Ethical concerns in contemporary virtual reality and frameworks for pursuing responsible use. *Frontiers in Virtual Reality*. 2025. Vol. 6. URL: https://doi.org/10.3389/frvir.2025.1451273 (date of access: 15.09.2025).

7. Чхеайло І. Філософське осмислення віртуальної реальності або час для реальності віртуального. Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2024. № 4(63). DOI: https://doi.org/10.21564/2663-5704.63.315213

8. Шайман К. Еволюція визначення «віртуальна реальність» у філософії. *Мультиверсум. Філософський альманах*. 2020. Т. 1, № 2 (172). С. 64–85. URL: https://doi.org/10.35423/2078-8142.2020.2.1.04 (дата звернення: 15.09.2025).

9. Огороднійчук Ю. Віртуальна реальність як феномен та її вплив на буття людини. *Humanities studies*. 2024. Вип. 20(97). С. 83–92. DOI: https://doi.org/10.32782/hst-2024-20-97-10

10. Костючков С. Реальне та віртуальне в житті сучасної людини: біофілософська інтерпретація. Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії. 2021. Вип. 37. С. 64–73. DOI: https://doi.org/10.30970/PPS.2021.37.7

11. Амма А. В. Сутнісні характеристики віртуальної реальності як простору відчуження людини. Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філософські науки. 2024. Вип. 2 (96). С. 89–98.

12. Герберт Маркузе: одновимірне суспільство. Люди. Лідерство і менеджмент. Культура. 2017. URL: https://kmbs.ua/ua/article/gerbert-markuze-odnovimirne-suspilstvo (дата звернення: 01.09.2025).

13. Baudrillard J. The Mirror of Production. St. Louis, MO: Telos Press, 1975. 167 p. URL: https://dn720006.ca.archive.org/0/items/baudrillard.-1970.-the-consumer-society/Baudrillard.1970.TheConsumerSociety.pdf (date of access: 15.09.2025).

14. Нелін Є. Гуманістичний психоаналіз Еріха Фромма та його значення для сучасної педагогічної науки. Духовність особистості: методологія, теорія і практика: зб. наук. пр. 2022. Т. 1. № 1(103). С. 131–139. DOI: https://doi.org/10.33216/2220-6310-2022-103-1-131-139

15. Cui X. Nick Couldry and Andreas Hepp. Mediatized construction of reality. Cambridge: Polity Press, 2017. *Mass Communication and Society*. 2017. Vol. 21, № 1. P. 145–147. DOI: https://doi.org/10.1080/15205436.2017.1407584

16. Spiegel J. S. The Ethics of Virtual Reality Technology: Social Hazards and Public Policy Recommendations. *Science and Engineering Ethics*. 2017. Vol. 24, no. 5. P. 1537–1550. URL: https://doi.org/10.1007/s11948-017-9979-y (date of access: 15.09.2025).

17. Steinmann M. Alienation in a World of Data. Toward a Materialist Interpretation of Digital Information Technologies. *Philosophy & Technology*. 2022. Vol. 35, no. 4. URL: https://doi.org/10.1007/s13347-022-00595-3 (date of access: 15.09.2025).

18. Motor and Sensory Nerve Conduction Are Affected Differently by Ice Pack, Ice Massage, and Cold Water Immersion / E. Herrera et al. *Physical Therapy*. 2010. Vol. 90, no. 4. P. 581–591. URL: https://doi.org/10.2522/ptj.20090131 (date of access: 15.09.2025).

19. Cook J., Hull L., Mandy W. Improving Diagnostic Procedures in Autism for Girls and Women: A Narrative Review. *Neuropsychiatric Disease and Treatment*. 2024. Volume 20. P. 505–514. URL: https://doi.org/10.2147/ndt.s372723 (date of access: 15.09.2025).

20. Trevena L., Paay J., McDonald R. VR interventions aimed to induce empathy: a scoping review. *Virtual Reality*. 2024. Vol. 28, no. 2. URL: https://doi.org/10.1007/s10055-024-00946-9 (date of access: 15.09.2025).

Анотація

Чаплінський Р. О. **Моделі відчуження людини у віртуальній реальності та їх вплив на соціальні практики.** – Стаття.

Актуальність дослідження зумовлена стрімким поширенням віртуальної реальності, яка інтегрується в ключові сфери людської діяльності – працю, освіту, комунікацію та культуру. Віртуальна реальність формує нові онтологічні виміри людського буття, в яких розмивається межа між реальним і симульованим, а традиційні практики зазнають суттєвої трансформації. Це породжує феномен відчуження, що проявляється у втраті тілесності, автентичності та часових орієнтирів, але водночас відкриває потенціал для нових форм колективності та самореалізації.

Метою статті є філософсько-соціальний аналіз феномену відчуження у віртуальній реальності, розроблення авторської чотирирівневої моделі його проявів та виявлення впливу на ключові соціальні практики людини. Методологія дослідження ґрунтується на міждисциплінарному підході, що поєднує філософський аналіз категорій буття й автентичності, соціологічні теорії взаємодії та напрацювання сучасних медіадосліджень. Використано евристичні інструменти концептуалізації відчуження в цифрових серед-

овищах, а також методи порівняльного та системного аналізу.

Отримані результати дозволили виокремити чотири рівні відчуження у віртуальній реальності – перцептивний, комунікативний, ідентифікаційний та темпоральний. Кожен із них відображає певний спосіб розриву між людиною та її автентичним досвідом: від втрати тілесності й живого діалогу до формування «альтернативного Я» та розмиття часових орієнтирів. Аналіз показав, що відчуження у віртуальній реальності охоплює всі ключові сфери життя, змінює уявлення про продуктивність і колективність, трансформує моделі навчання та радикально переосмислює культурний досвід. Водночас віртуальна реальність відкриває перспективи для побудови нових соціальних ідентичностей і розширення людських досвідів. Висновки дослідження підкреслюють, що подолання відчуження потребує комплексного підходу, який виходить за межі технологічних рішень. Запропоновані концепти «етика віртуальності» та «екологія віртуального буття» задають гуманітарний вектор інтеграції віртуальної реальності в суспільство, спрямований на збереження балансу між автентичним і симульованим, формування відповідальної культури використання цифрових середовищ і відновлення цілісності людської природи.

Ключові слова: віртуальна реальність, відчуження, соціальні практики, етика віртуальності, екологія віртуального буття, цифровий хронотоп.

Summary

Chaplinskyi R. O. **Models of alienation in virtual reality and their impact on human social practices.** – Article.

The relevance of the study is driven by the rapid expansion of virtual reality, which is being integrated into key domains of human activity: work, education, communication, and culture. Virtual reality creates new ontological dimensions of human existence in which the boundary between the real and the simulated becomes blurred, and traditional practices undergo significant transformation. This process generates the phenomenon of alienation, manifested in the loss of corporeality, authenticity, and temporal orientation, while simultaneously opening potential for new forms of collectivity and self-realization.

The purpose of the article is to provide a philosophical and social analysis of the phenomenon of alienation in virtual reality, to develop an original four-level model of its manifestations, and to identify its impact on key human social practices.

The research methodology is based on an interdisciplinary approach that combines philosophical analysis of the categories of being and authenticity, sociological theories of interaction, and the findings of contemporary media studies. Heuristic tools for conceptualizing alienation in digital environments were applied, along with methods of comparative and systems analysis.

The results obtained made it possible to distinguish four levels of alienation in virtual reality: perceptual, communicative, identificational, and temporal. Each reflects a particular form of rupture between the individual and authentic experience, ranging from the loss of corporeality and live dialogue to the creation of an “alternative self” and the blurring of temporal orientation. The analysis revealed that alienation in virtual reality extends across all key spheres of life, reshaping perceptions of productivity and collectivity, transforming models of learning, and radically reinterpreting cultural experience. At the same time, virtual reality opens new prospects for constructing social identities and expanding human experience.

The conclusions emphasize that overcoming alienation requires a comprehensive approach that goes beyond technological solutions. The proposed concepts of the “ethics of virtuality” and the “ecology of virtual being” set a humanitarian trajectory for integrating virtual reality into society, aimed at preserving balance between the authentic and the simulated, fostering a responsible culture of engagement with digital environments, and restoring the integrity of human nature.

Key words: virtual reality, alienation, social practices, ethics of virtuality, ecology of virtual being, digital chronotope.

Дата надходження статті: 19.09.2025
Дата прийняття статті: 07.10.2025
Опубліковано: 15.12.2025

УДК 321.7:316.72(477)
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v056.2025.26

А. В. Шевчук
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0006-0353-8561
аспірант
Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького

МОДЕЛЮВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ СВІДОМОСТІ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ: ЄВРОПЕЙСЬКІ ЦІННОСТІ ЯК ОСНОВА ТРАНСФОРМАЦІЇ

Постановка проблеми. У консолідованій версії «Договору про Європейський Союз та договору про функціонування Європейського Союзу» (стаття 2) визначено:

Союз заснований на цінностях поваги до людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства права та поваги до прав людини, включаючи права осіб, що належать до меншин. Ці цінності є спільними для держав-членів у суспільстві, в якому панують плюралізм, недискримінація, толерантність, справедливість, солідарність та рівність між жінками та чоловіками» [34].

Важливість цінностей, у центрі яких є людина, успадкованих як духовна та моральна спадщина, як фундамент, на основі якого народи Європи налаштовані будувати мирне спільне майбутнє, підтверджена й у «Хартії фундаментальних прав Європейського Союзу». Йдеться про гідність (людську гідність, право на життя і недоторканість особи), свободу як безпеку, повагу до приватного та сімейного життя, захист персональних даних, свободу думки, совісті та релігії, мистецтв і наук, слова, інформації, зібрань, об'єднань. Також важливими є цінності права на освіту, ведення бізнесу, вибору професії та право на працю, притулок, захист у разі вислання або екстрадиції. Йдеться й про рівність перед законом та недискримінацію. Окремо наголошено про повагу до культурного, мовного, релігійного різноманіття; рівність між жінками та чоловіками; права дитини та людей похилого віку; інтеграцію людей з інвалідністю. В умовах глобалізації особливої ваги набуває цінність солідарності, охорони здоров'я, екологічної безпеки, доступу до послуг загального економічного інтересу, юридичні аспекти співіснування у європросторі [33].

Європейська інтеграція України у цьому контексті постає не лише як процес політичного та економічного зближення, а передусім як глибинна ціннісна трансформація, що ґрунтується на засвоєнні спільних європейських принципів [10; 35]. Як слушно зауважує Г. Калінічева, ці цінності становлять підґрунтя ліберально-демократичних інституцій Євросоюзу та є значущими й для українського суспільства, оскільки вони багато в чому вплинули на згуртованість українців у перші місяці повномасштабного вторгнення й продовжують залишатися консолідуючим фактором українського суспільства [8, с. 84–85]. Отже, європейська система цінностей розглядається як чинник соціальної єдності, політичної стійкості та громадянської зрілості.

У сучасних умовах триваючої війни та глобальних викликів проблема формування громадянської свідомості, заснованої на європейських демократичних цінностях, набуває ключового значення для соціальної стабільності, національної єдності та стратегічного розвитку України. Європейський вибір держави виступає не лише політичним курсом, а й ціннісною платформою суспільної трансформації, що визначає нові орієнтири в культурі, освіті, управлінні, медіа та повсякденній комунікації. Під впливом війни, кризових процесів і зрушень у суспільній свідомості формується нова соціокультурна парадигма, в якій відбувається переосмислення категорій свободи, гідності, відповідальності та справедливості. Це зумовлює потребу у науковому осмисленні процесів трансформації ціннісних установок, дослідженні динаміки суспільних орієнтацій і виявленні механізмів консолідації українського суспільства на основі європейських принципів демократії та прав людини.

Проблема має не лише теоретичне, а й практичне значення. Оскільки від рівня сформованості громадянської свідомості залежить ефективність державних реформ, здатність суспільства до стійкості в умовах воєнних і післявоєнних загроз, а також перспективи повноцінної інтеграції України до європейського політичного, правового та культурного простору.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення формування та моделювання громадянської свідомості в сучасній Україні тісно пов'язана з процесами ціннісної трансформації, що відбуваються під впливом євроінтеграційного курсу, суспільно-політичних викликів і війни України за Незалежність. Тому огляд

© А. В. Шевчук, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

наукових джерел дає змогу простежити еволюцію підходів до аналізу цих процесів у соціологічному, культурно-ціннісному, політологічному, історичному, філософському вимірах.

У контексті проблематики теми нашої статті особливо важливим є багаторічні моніторинги та дослідження соціальних змін українського суспільства, які під керівництвом Є. Головахи проводять фахівці Інституту соціології НАН України. Зокрема, ті його аспекти, які стосуються ціннісних основ українського соціуму та впливу на них різноманітних внутрішніх і зовнішніх факторів, особливо в умовах триваючої війни України за Незалежність [27]. Цінний фактологічний та аналітичний матеріал містять й соціологічні дослідження Центру Разумкова [18]. Результати загальнонаціонального кількісного дослідження, проведеного Центром SOCIS у березні 2023 р., щодо ціннісних орієнтацій українців є важливими для розуміння динаміки життєвих цінностей [29]. Також необхідно звернути увагу на монографію «Суспільно-політична солідарність в Україні в умовах війни», у якій автори всебічно зупинилися на аналізі феномену солідарності, зокрема його суспільно-політичному форматі, насамперед, під впливом війни. Феномен солідарності розглянуто з точки зору впливу історичної пам'яті, діяльності державних інституцій, громадянського суспільства та національної еліти [24].

Стаття М. Рябчука присвячена аналізу ціннісного виміру української національної ідентичності в контексті уявної належності її носіїв до «Європи» як системи норм, ідеалів та соціально прийнятних моделей поведінки, що сприймаються як універсальні та бажані для спільного блага. Автор підкреслює, що зрушення, яке відбулося в українському суспільстві останніми роками у напрямі більш виразної проєвропейської орієнтації, має переважно нормативний характер, тоді як його відображення у повсякденних соціальних практиках і поведінкових моделях залишається обмеженим [22]. С. Сторожук, І. Гоян та О. Федик наголошують, що євроінтеграційні процеси в Україні мають яскраво виражений політико-правовий характер. Тоді як для повноцінного, а не декларативного, процесу євроінтеграції необхідно, насамперед, світоглядно-ментальна трансформація українського суспільства [23].

В. Мельничук вивчала вплив суспільно-історичних умова на формування ціннісних орієнтирів українців та специфіку ціннісних трансформацій в Україні під впливом євроінтеграційних тенденцій [10]. Я. Желобицький зосередився на політичних аспектах розвитку ліберальних цінностей країн Західної Європи з екстраполяцією на досвід України [6]. Питання медіавпливу в умовах війни на ціннісні трансформації українського суспільства досліджував Р. Шулик. Науковець наголосив, що війна стала каталізатором до аксіологічних змін, посиливши значення таких цінностей як свобода, гідність, справедливість та безпека [31]. Вплив суспільно-політичних струсів на геокультурні трансформації українців після 1991 р. досліджували А. Міщенко та А. Пугач, А., акцентувавши увагу на впливі Помаранчевої Революції, Революції Гідності та початку повномасштабного вторгнення росії в Україну [11].

Таким чином, навіть побіжний огляд наукових напрацювань та досліджень дозволяє вести мову про поступове утвердження в Україні нової моделі громадянської свідомості, заснованої на європейських цінностях, громадянській солідарності та відповідальності, що постають фундаментом суспільної трансформації в умовах війни України за Незалежність та повноцінної інтеграції до європейського простору.

Мета статті полягає в аналізі трансформації українських ціннісних орієнтирів у контексті євроінтеграційних прагнень України. Зокрема, увагу зосереджено на історичних аспектах формування цілісного розуміння європейських цінностей як у загальноєвропейському, так і українському контекстах. Також розглянуто чинники ціннісних трансформацій українського суспільства, особливо під впливом війни за Незалежність.

Виклад основного матеріалу. На європейських теренах, як може видаватися на перший погляд, ціннісний підхід до розуміння співжиття, розвитку й планування майбутнього, набув актуальності після Другої світової війни. Але насправді їхні корені варто шукати значно глибше в історії. Ще у часи Античності давні греки сформували та залишили у спадок нащадкам систему правління, яку ми знаємо як демократія. Зокрема, що стосується системи вибору керівництва країни. Римська цивілізація залишила нам, окрім доріг, акведуків, структури армії та інших культурних артефактів, а й верховенство права, закон. Пізніше до цього християнство додало рівність перед Богом. Формування громадянської свідомості сягає часів ренесансу з його ідеями індивідуалізму та уваги до людської особистості. Реформація наголосила на рівності людей перед Богом і Законом.

Наступним важливим етапом у становленні ліберально-демократичної традиції стали праці англійського філософа Джона Локка. Саме він послідовно обґрунтував принципи природних і невідчужуваних прав людини на життя, свободу, рівність і приватну власність, які

не можуть бути обмежені владою монарха чи держави:

«Природний стан є станом свободи, в якому кожен сам розпоряджається собою і своїми вчинками як йому завгодно. Він зв'язаний тільки законом природи і незалежний від чиєїсь волі. Природний стан – стан повної рівності. Проте стан повної свободи не є станом свавілля (...). Природний стан підлеглий природному закону (...). Цим законом є розум. Він учить кожного, хто хоче бути рівним і незалежним, не зазіхати ні на життя, ні на здоров'я, ні на свободу, ні на власність ближнього. Єдиним способом відчуження природженої свободи стає добровільна згода людей з'єднатись у політичне суспільство» [19, с. 14].

Хоча практична реалізація принципів демократичного державного устрою, верховенства права, цінності людини відбувалося непросто й мало тривалу та часто криваву історію, але, зрештою, була започаткована нова модель суспільного устрою, заснована на правах людини та громадянських свободах. Водночас значний внесок у формування ціннісної основи демократичного суспільства зробило й становлення США, де європейські ідеї свободи, самоврядування та рівності були адаптовані до нових соціально-політичних умов. Попри історичні суперечності (зокрема, проблему рабства та расової сегрегації), американський досвід засвідчив незворотність процесу становлення громадянського суспільства, побудованого на принципах індивідуальної свободи, прав людини й верховенства закону [3, 2017].

Також варто відзначити, що й державотворчі процеси на українських теренах ніколи не були осторонь загальноєвропейського русла розвитку. Наприклад, у джерелах княжої доби, зокрема в «Повісті временних літ», договорах Русі з Візантією X ст., «Статуті Великого князя Ярослава», «Руській правді», Ізборниках 1073 та 1076 рр., «Повчанні Володимира Мономаха», «Слові о полку Ігоревім» та «Патерику Києво-Печерському», простежується формування системи базових суспільних цінностей, що стали основою української духовної традиції. У цих пам'ятках відображено такі принципи, як справедливість, гуманізм, демократизм, повага до природного права, моральна відповідальність влади та підпорядкування благодаті, тобто євангельським істинам. Водночас утверджується ідея божественного походження влади князя, наголошується на цінності людського життя, гідності особи та необхідності судити «по правді», а не за майновим становищем [14, с. 303].

Належність до європейського культурологічного і політичного кола ми можемо простежити й на прикладі подальших державних утворень на теренах України, зокрема, Гетьманщини з її правами і вольностями як найбільшою цінністю [12]. Та навіть на прикладі діяльності окремих персоналій. Згадаємо Пилипа Орлика, який продовжував справу Івана Мазепи, пройшовши тернистий шлях еміграції через територію сучасних Молдови, Швеції, Польщі, Греції, Румунії. Перебуваючи вимушено на чужині, він гуртував людей та ресурси задля справи визволення й відродження своєї батьківщини України, аналізуючи причини попередніх поразок у боротьбі проти московського гніту. За словами правителя Речі Посполитої Станіслава Лещинського, який підтримував політичні прагнення П. Орлика, спокій на сході Європи неможливий без свободи козацької нації. Постать П. Орлика є прикладом високої освіченості, політичної зрілості та цілеспрямованої боротьби за державну незалежність України. Його політична та дипломатична діяльність, спрямована на звільнення українського народу від російського панування, мала чітку європейську орієнтацію. П. Орлик виявив надзвичайну наполегливість, переконливість аргументації та дипломатичний талант, що здобули йому повагу представників європейських політичних еліт. Водночас його постать залишалася символом надії для українців, які прагнули позбутися чужоземного ярма. Завдяки своїй активній позиції П. Орлик забезпечив присутність «українського питання» у зовнішньополітичних комбінаціях Швеції, Польщі, Франції та Османської імперії XVIII ст. Тому гетьман П. Орлик по праву вважається знаковою постаттю у формуванні українсько-європейських відносин, а його діяльність можемо сміливо вважати яскравим прикладом європейської дипломатичної інтеграції України [4].

До початку XX ст. ідеї плюралізму, демократії, рівності, верховенства права та людської гідності набули загальноєвропейського виміру, ставши етичним і політичним підґрунтям суспільного розвитку. Попри трагічний досвід нацизму та більшовизму, саме ці тоталітарні експерименти продемонстрували стійкість та життєздатність європейської моделі, що ґрунтується на правах людини та повазі до гідності особистості. Після Другої світової війни, коли постало завдання відновлення зруйнованого континенту, саме цінності демократії, солідарності, лібералізму та гуманізму стали духовним і моральним стрижнем європейської інтеграції, а економічне співробітництво було використане як інструмент її практичного втілення. Європейські лідери зосередили увагу не на тому, що роз'єднує народи континенту, а на тому, що їх об'єднує. Попри мовні, культурні, релігійні

та історичні відмінності, вони змогли визначити спільний фундамент європейської єдності як систему спільних цінностей, що становить основу сучасної європейської цивілізації [9].

Історично українські землі тривалий час перебували під владою різних держав і цивілізаційних утворень, що зумовило складність формування єдиної ціннісної парадигми. Тому процес європейської інтеграції для України має не лише політичне чи економічне, а насамперед ідентифікаційне значення. Йдеться про визначення власного місця у спільному європейському просторі як держави, що поділяє цінності свободи, верховенства права та прав людини. У сучасних умовах протистояння агресивній політиці «русского міра» питання цивілізаційного вибору набуває особливої ваги. Як зазначає Л. Якубова, імперська доктрина, що заперечує існування України як незалежної держави й українців як нації, прагне нав'язати «альтернативу»: підпорядкування та знищення ліберально-демократичної моделі. Дослідниця вдається до промовистої метафори першого федерального президента ФРН Теодора Хойса, який визначив духовні основи Європи через три символічні пагорби: Акрополь, що уособлює свободу, філософію та демократію; Капітолій, що уособлює римське право; і Голгофу, яка символізує християнський гуманізм. Натомість модель «русского міра» спирається на інші символи: кремль як втілення необмеженої влади, луб'янку як символ безправ'я та лобне місце як знак підтримання стану страху й покори [32, с. 12–13].

Таким чином, європейський вибір України виступає не лише політичною стратегією, а й ціннісною декларацією, що визначає напрям суспільної трансформації, формування громадянської свідомості та утвердження демократичної культури. Наприклад, за результатами соціологічного опитування Центру Разумкова (вересень 2024 р.) простежується стабільно високий рівень підтримки євроінтеграційного курсу України, який суттєво зріс порівняно з листопадом-груднем 2021 р. Так, участь у можливому референдумі щодо вступу до Європейського Союзу готові взяти 81% громадян. Тоді як наприкінці 2021 р. таких було 69%. Серед тих, хто визначився, 88% підтримали б вступ до ЄС (проти – 8%), що демонструє зростання на 10% порівняно з 2021 р. Найвищий рівень підтримки фіксується у Західному регіоні (96%), найнижчий бачимо на Півдні (69%). Однак навіть там переважають позитивні оцінки таких дій з боку державних інституцій України. Аналогічні тенденції спостерігаються щодо інтеграції до НАТО. У референдумі про вступ до Альянсу взяли б участь 82% опитаних. Тоді як до повномасштабного вторгнення таких бажаючих було 67% серед опитаних. Серед потенційних учасників голосування 86% підтримали б вступ (проти – 10%), що на 16% більше, ніж у 2021 р. Регіональний розподіл також підтверджує домінування проєвропейських і прозахідних настроїв: 95% мешканців Заходу, 88,5% Центру, 78% Сходу та 64% Півдня висловлюються на підтримку членства України в НАТО [18]. Отже, упродовж трьох років відбулося суттєве зміцнення суспільного консенсусу щодо стратегічного вибору України на користь ЄС та НАТО, що відображає глибоку переоцінку безпекових і ціннісних орієнтирів під впливом війни.

Є. Головаха в одному зі своїх інтерв'ю у 2024 р. відповідаючи на питання журналістки О. Духніч, вказував, що, порівняно із 2021 р., люди в Україні значно сміливіше висловлюють свої погляди щодо політики, релігії, суспільного становища: у листопаді 2021 р. 47% опитаних зазначили, що можуть вільно висловлювати свої погляди, 32; – так не вважали. У 2024 р. відповіді були 48% і 27% відповідно [5]. Для характеристики «суспільного портрету» науковець обрав оцінку «суворий реалізм», тобто вже немає віри про швидке закінчення війни, при цьому залишається цінністю Україна як власна незалежна держава. У культурному житті визначальним фактором є українська мова, але при цьому суспільство толерантне до інших культур:

«Це суспільство, яке більш критично ставиться до влади і політичної ситуації, ніж це було на початку війни. Це дуже стійке суспільство, хоча треба звернути увагу на те, що в суспільстві все-таки з'являється певний сегмент людей, які знаходяться у стані невизначеності. І від того, в який бік будуть схилятися їх уявлення і емоції, буде багато що залежати. Важливі і об'єктивні події, але дуже важливо, яким буде цей діалог з невизначеними представниками суспільства. Це, насамперед, залежить від влади і від представників еліти, від публічних спікерів і, звичайно, від медіа» [20].

Отже, результати моніторингу, наведені Є. Головахою, засвідчують, що процес формування зрілого, стійкого й критично мислячого українського суспільства, триває. Для такого суспільства стійка незалежна суверенна держави та культурна самобутність і окремішність при увазі до культурного різноманіття, залишаються базовими цінностями навіть за умов воєнного випробування.

Однак, як зазначає Я. Желобицький, українське суспільство все-таки характеризується подвійністю менталітету, що виявляється у співіснуванні двох відмінних систем цінностей. З одного боку, простежується індивідуа-

лістична, постіндустріальна модель західного типу. Вона зорієнтована на особисту ініціативу, самореалізацію та свободу вибору. При цьому з іншого ми бачимо збереження патріархально-колективістської системи, яка більш притаманна національній свідомості. У ній домінують спільнотні цінності та взаємодопомога. Така амбівалентність свідчить не стільки про завершену модернізацію, скільки про часткове засвоєння окремих елементів західного культурного досвіду. Європейські цінності загалом не викликають спротиву серед більшості населення. Проте вони часто вступають у суперечність із усталеними радянськими уявленнями про справедливість, колективну відповідальність і соціальну рівність. Поступова переорієнтація суспільства з трудових на споживчі пріоритети, зростання індивідуалізму та моральний релятивізм сприймаються як прояв занепаду моральних орієнтирів, що викликає суспільну напругу та відчуття втрати морального ґрунту. У результаті формується дисбаланс між цінностями та інтересами, можуть загострюватися міжособистісні та соціальні конфлікти. У процесі євроінтеграційних трансформацій в Україні зіткнулися дві системи: традиційна, сформована історично, та ліберальна, що постала як альтернатива соціалістичній парадигмі. Консерватизм традиціоналізму гальмує модернізаційні процеси, тоді як крайній лібералізм, зорієнтований на індивідуальне змагання, позбавлений соціальної емпатії. Цей ціннісний конфлікт ускладнює становлення інноваційного суспільства. Побудова суспільства нового типу передбачає не лише інституційні реформи, а й глибинну зміну системи особистісних орієнтирів. Насамперед, йдеться про адаптацію нових ідеалів, моделей поведінки, комунікаційних норм і мотиваційної культури. Проте не всі громадяни здатні до такої адаптації, що зумовлює розшарування суспільства на тих, хто готовий до інноваційних змін, і тих, хто прагне зберегти традиційні форми соціального буття [6].

У березні 2023 р. Центр SOCIS вивчав основні життєві цінності населення України та їхню динаміку. Якщо виходити з результатів цього соціологічного дослідження, то для українців базовими цінностями є безпека, універсалізм, конформізм, самостійність, гедонізм [29]. Такий вибір свідчить, як зазначають А. Міщенко та А. Пугач, «(...) зародження в українців цінностей індивідуалізму, що є дихотомічними колективному, етатистському, пострадянському. Це важливий етап на шляху наближення до європейського зразка людиноцентричної парадигми розвитку будь-якої держави й України зокрема. Як бачимо, за менш ніж десять років Україна змінилася кардинально. І не лише світоглядно, а й у питанні політичної традиції» [11, с. 138–139].

Україна стоїть на порозі нового етапу державного розвитку, коли прагнення до повноправного членства в Європейському Союзі набуває реальних контурів. Незворотний курс на євроінтеграцію розпочався після підписання Угоди про асоціацію у 2014 р., що стало результатом перемоги Революції Гідності. Згодом стратегічний напрям на вступ до ЄС та НАТО було закріплено у Конституції України. Визначальною подією став червень 2022 р., коли, попри повномасштабну війну, Україна отримала статус країни-кандидата ЄС. Уже у 2024 р. відбулася перша Міжурядова конференція, що фактично ознаменувала початок переговорного процесу про вступ до ЄС [25]. Досвід інших держав свідчить, що цей шлях може тривати від кількох років до десятиліть, залежно від темпів та ефективності проведення реформ. Так, Польща та країни Балтії пройшли шлях до членства приблизно за десять років, тоді як Північна Македонія й Боснія і Герцеговина ведуть переговори вже понад два десятиліття. Ці приклади демонструють, що успішність українського шляху визначатиметься не лише реформами на інституційному рівні, а й готовністю суспільства прийняти європейські цінності як основу громадянської свідомості. Адже Європейський Союз не лише економічна спільнота, яка гарантує свободу руху товарів, послуг, капіталу та людей. Передусім це простір спільних цінностей: людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства права та поваги до прав людини, включно з правами національних меншин. Для України ж важливо не лише задекларувати відданість цим цінностям, а й послідовно впроваджувати їх у законодавчу та суспільну практику [28].

Особливе місце серед цих принципів належить верховенству права, яке забезпечує рівність усіх перед законом і створює стабільне, передбачуване середовище для громадян і бізнесу. Для контролю за дотриманням цієї норми Європейська комісія з 2020 р. щороку публікує звіти про стан верховенства права в державах-членах. Ці звіти не лише оцінюють поточну ситуацію, а й слугують орієнтиром для країн, що прагнуть приєднатися до ЄС, у тому числі для України, допомагаючи адаптувати національне законодавство до європейських стандартів [36]. Отже, забезпечення верховенства права є одним із ключових критеріїв та обов'язковою умовою майбутнього членства України в Європейському Союзі.

Українці вже сьогодні демонструють свою відданість європейським принципам, відстоюючи свободу й гідність у війні з агресором. Вод-

ночас справжня інтеграція до європейського простору потребує не лише героїзму на полі бою, а й переосмислення суспільних засад, внутрішніх цінностей і моделей поведінки [26]. Йдеться про подолання застарілих соціальних практик, насамперед корупційних, і формування готовності жити за прозорими, правовими правилами, що ґрунтуються на верховенстві права, взаємній довірі та відповідальності громадян; «найбільше надій українці покладають на те, що в процесі вступу та набуття членства в ЄС в Україні зменшиться корупція» [30].

Як зазначає Д. Знаменський та О. Предместніков, феномен трансформації свідомості особистості в контексті російсько-української війни постає як складний, багатошаровий процес динамічної реструктуризації психоемоційних і когнітивних конструктів, що детермінує появу нових світоглядних парадигм та інтенсифікує механізми екзистенційної адаптації [7, с. 210].

Трансформація менталітету процес складний і тривалий, який вимагає системної роботи у сфері освіти та медіа. Освітні програми мають формувати розуміння європейських цінностей і принципів демократії, а журналістика плекати культуру критичного мислення, доброчесності та активної громадянської позиції. Як показує досвід країн ЄС, саме громадянське суспільство є рушійною силою реформ: його участь у контролі над владою, у процесах ухвалення рішень і громадських ініціативах сприяє підзвітності інституцій, прозорості управління й зміцненню довіри до держави. Саме це робить суспільні зміни незворотними. Попри виклики війни, Україна продовжує впевнено рухатися євроінтеграційним шляхом, поєднуючи оборону державності з модернізацією внутрішніх інституцій. У цих умовах утвердження європейських цінностей є не лише вимогою для членства в ЄС, а й історичним шансом для українців побудувати справедливе, демократичне та заможне суспільство, у якому панують свобода, гідність і взаємна повага. Лише за умови глибокого прийняття цих цінностей кожним громадянином Україна зможе стати повноправною частиною європейської спільноти [28].

Моделювання громадянської свідомості на основі європейських цінностей в українському суспільстві є багатовекторним процесом, що включає:

– *Нормативно-правову імплементацію правових засад ЄС, що визначають гуманітарні та суспільні цінності.* Таким чином, формується правове поле, яке є фундаментом гарантій прав і свобод, що становлять основу громадянської активності. Верховенство право має бути пріоритетом державної політики. Зокрема, 10 вересня 2025 р. «Президентка Європейської Комісії Урсула фон дер Ляєн у будівлі Європарламенту в Страсбурзі (Франція) оголосила промову про стан справ всередині Євросоюзу – State of the Union. Вона поділилась баченням майбутнього ЄС та оголосила про найважливіші майбутні ініціативи. Значна частина виступу була присвячена Україні – від військової та фінансової допомоги до підтримки процесу вступу», а серед пріоритетів на наступний рік озвучила, поміж іншого, «Демократія та європейські цінності: Європейський щит демократії; Акт про цифрову справедливість; Програма зміцнення стійкості медіа; Антикорупційна стратегія; План дій проти кібербулінгу» [37].

– *Систему освіти та виховання,* що має відігравати основоположну роль у формуванні європейської громадянської свідомості з дитинства. Наразі важливим є впровадження в освітній процес програм, скерованих на розвиток критичного мислення, медіаграмотності, поваги до різноманіття та культури діалогу. Особливої уваги потребує вивчення прав та обов'язків людини і ставлення до навколишнього світу [13].

– *Розвиток громадянського суспільства* як головного носія і ретранслятора європейських цінностей. Саме Інституції громадянського суспільства (неурядові організації, волонтерські рухи, громадські ініціативи) є суб›єктами, які на практиці демонструють приклади відповідальної, солідарної та самоорганізованої поведінки, що відповідає європейським цінностям та гуманістичним ідеалам [1].

– *Медійно-інформаційних простір,* який функціонує незалежно від політичних чи бізнесових, чи бодай-яких інших інтересів, забезпечуючи свободу слова та об›єктивність і достовірність інформації. Окрім того, медіа є й складовою контролю над діями влади та владних структур [15].

Серед проблем, які є найбільш вираженими у процесі ціннісних трансформацій українського суспільства, варто зосередитися на:

– доволі-таки сильних традиціях патерналістських очікувань значної частини населення [21];

– недовіра до державних інституцій та корупція [2; 16];

– триваюча війна росії проти України [17].

Формування стійкої моделі громадянської свідомості можливе лише шляхом системного впровадження принципів свободи, демократії та відповідальності у повсякденну практику кожного громадянина України. Звучить ідеалістично, але прагнути до цього потрібно.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Найважливішим етапом на шляху до членства України в Європейському Союзі сьо-

годні є відновлення територіальної цілісності, перемога над країною-агресором росією, а також повне відновлення функціонування державних інституцій, економіки та соціальної сфери. Завдання післявоєнної відбудови не повинні стати перешкодою для продовження євроінтеграційного курсу, а навпаки, мають стати його складовою. Отримання Україною статусу кандидата на членство в ЄС 23 червня 2022 р. стало водороздільним моментом, який визначив необхідність виконання низки ключових вимог і проведення системних реформ, узгоджених із європейськими партнерами. Шлях, який деякі країни ЄС проходили протягом десятиліть, Україна має здолати у значно коротші терміни, та ще й в умовах війни, післявоєнного відновлення та глибоких трансформацій суспільства.

Європейська інтеграція сьогодні виступає не лише стратегічним вектором розвитку, а й фундаментом нової архітектури безпеки, стабільності та солідарності на континенті. Місце України в європейській спільноті визначається її здатністю проводити ефективні реформи, розвивати інститути громадянського суспільства, утверджувати власну суб'єктність і національну ідентичність, водночас демонструючи готовність до активної участі у формуванні спільного європейського майбутнього.

Моделювання громадянської свідомості в сучасному українському суспільстві є складним і тривалим процесом, де європейські цінності відіграють роль не просто зовнішнього зразка, а фундаментальної основи внутрішньої трансформації. Утвердження свободи, верховенства права та поваги до прав людини як найвищих ідеалів є головним завданням для українського громадянського суспільства на шляху до побудови зрілої, демократичної держави. Успіх європейської інтеграції України визначається тим, наскільки глибоко ці цінності будуть сприйняті та впроваджені на рівні індивідуальної та колективної свідомості.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у необхідності вивчення досвіду інших країн колишнього СРСР, що вже є членами ЄС та можливостей його використання в українських реаліях. Водночас, Україна має безпрецедентний досвід ведення війни XXI ст. з ворогом, який має ядерну зброю та низку інших переваг. Однак, як показав спротив українців, все-таки цінності є важливим фактором стійкості й прагнення до Перемоги.

Література

1. Бондаренко Н. Громадянське суспільство у процесі євроінтеграції в умовах війни. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2022. № 5 (124). С.100–110.DOI:http://doi.org/10.31617/3.2022(124)09.

2. Величко О. Суспільство хоче бачити боротьбу з корупцією – Оксана Величко. *Реанімаційний Пакет Реформ*. 2023. 7 листопада. URL: https://rpr.org.ua/news/suspilstvo-khoche-bachyty-borotbu-z-koruptsiieiu-oksana-velychko/.

3. Грубінко А. Американо-британські відносини та Велика Британія в політиці безпеки Європейського Союзу в контексті процесу Brexit. *Американська історія та політика*. 2017. № 4. С. 85–97. DOI: http://doi.org/10.17721/2521-1706.2018.04.85-97.

4. Дробязко Н. Гетьман Пилип Орлик сформував Українсько-європейські зв›язки у XVIII столітті. *Сурма*. 2023. 13 жовтня. URL: https://surma.com.ua/1088-getman-pylyp-orlyk-sformuvav-ukrainsko-ievropeiski-zviazky-u-xviii-stolitti.html.

5. Духніч О. Ми повернулись у 2021 рік. Головаха – про значні зміни у ставленні українців до влади, про нових найвпливовіших і суворий реалізм. *NV Україна*. 2024. 27 липня. URL: https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/yevgen-golovaha-sociologichniy-monitoring-ukrajini-u-tretiy-rik-viyni-50437905.html.

6. Желобицький Я. Трансформація ціннісних пріоритетів України в сучасних євроінтеграційних умовах. *Економіка та суспільство*. 2022. № 46. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-46-53.

7. Знаменський, Д, Предместніков, О. Дослідження трансформації свідомості під час російсько-української війни у вітчизняній філософії. *Культурологічний альманах*. 2024. Вип. 4. С. 204–212. https://doi.org/10.31392/cult.alm.2024.4.23.

8. Калінічева Г. Європейські цінності як чинник консолідації українського суспільства в умовах російсько-української війни. *Європейські історичні студії*. 2024. № 28. С. 84–102. DOI: https://doi.org/10.17721/2524-048X.2024.28.5.

9. Кульчицький О. Що таке Європейські цінності і до чого тут цінності відкритого суспільства. *Міжнародний Фонд Відродження*. 2012. 9 лютого. URL: https://www.irf.ua/shho-take-yevropejski-czinnosti-i-do-chogo-tut-czinnosti-vidkrytogo-suspilstva/.

10. Мельничук В. Ціннісні трансформації українського суспільства в умовах євроінтеграції. *Вісник Львівського університету. Серія: Філософсько-політологічні студії*. 2023. Вип. 46. С. 124–130. DOI: https://doi.org/10.30970/PPS.2023.46.15.

11. Міщенко А., Пугач А. Геокультурні трансформації українців у процесі європейської інтеграції. *Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти*. 2024. № 13. С. 130–146. DOI: https://doi.org/10.31866/2616-745X.13.2024.306905.

12. Молодій В. Юрій Волошин: «Перепис не передбачав графи «козак». *Локальна історія*. 2020. 5 жовтня. URL: https://localhistory.org.ua/texts/interviu/iurii-voloshin-perepis-ne-peredbachav-grafi-kozak/.

13. Мосейчук Ю. Європейські цінності у системі української освіти через призму проекту EVUESS. *Молодий вчений*. 2025. № 2 (133). С. 105–109. DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2025-2-133-30.

14. Мотиль В. Зародження і розвиток цінностей Європейського Союзу. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія: Право*. 2024. Вип. 85, Ч. 4. С. 300–307. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.4.44.

15. Опанащук П. Трансформація інформаційного простору України та державна комунікативна політика в умовах європейської інтеграції. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2025. № 7. DOI: http://doi.org/10.32702/2307-2156.2025.7.11.

16. Оцінка ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів, ставлення до виборів під час війни, віра в перемогу (лютий-березень 2025р.). *Разумкова Центр*. 2025. 24 березня. URL: https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-sytuatsii-v-krainidovira-do-sotsialnykh-instytutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-stavlennia-do-vyboriv-pidchas-viiny-vira-v-peremogu-liutyiberezen-2025r.

17. Пасько Я. Війна в Україні: сила європейських цінностей проти політики насильства. *Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2024. № 4 (63). С. 40–53. DOI: https://doi.org/10.21564/2663-5704.63.315203.

18. Підтримка громадянами вступу України до Європейського Союзу та НАТО. Ставлення до іноземних держав. Ставлення до мирних переговорів (вересень 2024 р.). *Разумков Центр*. 2024. 24 жовтня. URL: https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/pidtrymka-gromadianamy-vstupu-ukrainy-do-yevropeiskogo-soiuzu-ta-nato-stavlennia-do-inozemnykh-derzhav-stavlennia-do-myrnykh-peregovoriv-veresen-2024r.

19. Подковенко Т. Концепція лібералізму Джона Локка. *Актуальні проблеми правознавства*. 2022. № 1 (29). С. 12–17. DOI: https://10.35774/app2022.01.0012.

20. Про результати щорічного моніторингу щодо стану і настроїв українського суспільства. *Повідомлення НАН України*. Національна академія наук України, 2024. 6 серпня. URL: https://www.old.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=11593.

21. Резнік Я. Чинники впливу на схильність до патерналізму серед українського населення. *Фонд Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва*. 2024. 17 вересня. URL: https://dif.org.ua/article/chinniki-vplivu-na-skhilnist-do-paternalizmu-sered-ukrainskogo-naselennya.

22. Рябчук М. «Європейці» мимоволі? Про ціннісний вимір української національної ідентичності. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2018. Вип. 3–4. С. 93–123.

23. Сторожук С., Гоян І., Федик О. Аксіологічні засади євроінтеграції України. *Політикус. Етнополітологія та етнодержавознавство*. 2018. Вип. 2. С. 139–146. URL: https://lib-old.pnu.edu.ua/handle/123456789/1535?locale=uk.

24. Суспільно-політична солідарність в Україні в умовах війни : монографія. За ред. О. Рафальського, О. Майбороди. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2024. 400 с.

25. Україна на шляху вступу до ЄС. *Європейська Комісія*. URL: https://commission.europa.eu/topics/eu-solidarity-ukraine/ukraines-path-towards-eu-accession_uk.

26. Україні потрібно більше фахівців, які захищатимуть європейські цінності – Президент. *Укрінформ*. 2023. 27 січня. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3660826-ukraini-potribno-bilse-fahivciv-aki-zahisatimut-evropejski-cinnosti-prezident.html.

27. Українське Суспільство: моніторинг соціальних змін. Моніторинг. Значення моніторингових досліджень. *Інститут соціології НАН України*. URL: https://isnasu.org.ua/monitoring/index.php.

28. Цимбрівська О. Ціннісна євроінтеграція України: чому зміна ментальності та імплементація цінностей ЄС важливі? *Колонка Оксани Цимбрівської для Цензор.НЕТ. Pravo-Justice*. 2024. 16 жовтня. URL: https://www.pravojustice.eu/ua/post/chomu-zmina-mentalnosti-ta-implementaciya-cinnostej-yes-vazhlivi-kolonka.

29. Ціннісні орієнтації українців. Результати загальнонаціонального кількісного дослідження, проведеного за методикою Ш. Шварца. *Центр соціальних та маркетингових досліджень «СОЦИС»*. 2023. URL: https://socis.kiev.ua/ua/2023-07-10.

30. Чому українці хочуть до ЄС і що їх найбільше лякає? *Прямуємо разом*. 2023. 9 листопада. URL: https://eu4ukraine.eu/media-ua/publications-ua/what-does-sociology-show-ua.html.

31. Шулик Р. Трансформація цінностей українського суспільства під впливом війни: роль медіа. *Російська війна проти України: трансформації соціальних інституцій та практик* : збірник тез науково-практичної конференції (24 лютого – 7 березня 2025 року, м. Київ). Київ : НаУКМА, 2025. С. 12–15. URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/eddd3ebe-b967-4fff-ac20-a8437eab188b/content.

32. Якубова Л. Україна та українці в світоглядній матриці «русского мира» : аналітична записка. Київ : Інститут історії України НАН України, 2023. 72 с.

33. Charter of fundamental rights of the European Union. Document 12012P/TXT. *EUR-Lex. Access to European Union law*. European Union, 2012. URL: https://eurlex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/?uri=celex:12012P/TXT#.

34. Consolidated versions of the treaty on European Union and the treaty on the functioning of the European Union. *Official Journal of the European Union*. European Union, 2016. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:12016ME/TXT&from=EN.

35. Petrukha N., Petrukha S., Miakota R. Debt Policy in the Conditions of the War Economy and Post-War Recovery. *Трансформація економічної системи в умовах інформаційно-технологічних викликів*. Рига : Izdevnieciba «Baltija Publishing», 2024. С. 87–107. DOI: https://doi.org/10.30525/978-9934-26-437-5-5. URL: http://www.baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/view/467/12558/26248-1.

36. 2024 Rule of law report – Communication and country chapters. *European Commission*. 2024. 24 July. URL: https://commission.europa.eu/publications/2024-rule-law-report-communication-and-country-chapters_en.

37. State of the Union: Майбутнє України, Молдови та Західних Балкан – у Європейському Союзі. *EU.UA*. 2025. 10 вересня. URL: https://eu-ua.kmu.gov.ua/news/state-of-the-union-majbutnye-ukrayiny-moldovy-ta-zahidnyh-balkan-u-yevropejskomu-soyuzi/.

Анотація

Шевчук А. В. **Моделювання громадянської свідомості в сучасному українському суспільстві: європейські цінності як основа трансформації.** – Стаття.

У статті окреслено історичний розвиток розуміння європейських цінностей та зазначено основні чинники, що вплинули на їх формування й утвердження як фундаменту євроінтеграційного процесу. Основну дослідницьку увагу зосереджено на особливості становлення та еволюції громадянської свідомості українського суспільства в умовах Війни України за Незалежність та курсу європейської інтеграції.

Методологічну основу статті становлять принципи системного, аксіологічного та культурно-антропологічного підходів, що дозволяють комплексно розглядати формування громадянської свідомості українців у контексті суспільно-ціннісних трансформацій, спричинених війною та євроінтеграційним курсом держави.

На основі соціологічних даних Центру Разумкова, SOCIS, моніторингових досліджень під керівництвом Є. Головахи, а також аналітичних матеріалів Європейської комісії, проаналізовано динаміку зміни ціннісних орієнтацій українців у 2021–2025 рр. Показано, що зростає роль індивідуалістичних і людиноцентричних цінностей: безпеки, свободи, самостійності, гідності, універсалізму. Вони поступово витісняють пострадянські патерналістські установки, орієнтовані на державну опіку й залежність від владних структур. Водночас виявлено, що в суспільстві зберігається ціннісна амбівалентність, спричинена співіснуванням колективістських традицій та ліберально-демократичних світоглядних моделей.

Увагу приділено ролі державних інституцій, системи освіти, медіа та громадянського сектору у формуванні нової ціннісної парадигми, орієнтованої на європейський тип громадянської свідомості, заснований на верховенстві права, солідарності, відповідальності й повазі до прав людини. Обґрунтовано, що європейська інтеграція України є не лише політичним і правовим процесом, а й глибинним цивілізаційним вибором, який передбачає трансформацію суспільних норм, ментальних установок і культурних практик.

Утвердження європейських цінностей, таких як свобода, демократія, рівність, толерантность та гідність, є ключовим чинником консолідації суспільства, формування зрілої громадянської культури та зміцнення державності.

Практичне значення статті полягає у визначенні напрямів ефективної імплементації європейських принципів у систему публічного управління, громадянської освіти та комунікації.

Ключові слова: верховенство права, Війна України за Незалежність, громадянське суспільство, демократія, євроінтеграція, Європейський Союз, європейські цінності, людина, патерналізм, українське суспільство, ціннісні трансформації.

Summary

Sheychuk A. V. **Modeling civic awareness in modern Ukrainian society: European values as the basis of transformation.** – Article.

The article outlines the historical development of the understanding of European values and identifies the main factors that influenced their formation and consolidation as the foundation of the European integration process. The main research focus is on the peculiarities of the formation and evolution of the civic consciousness of Ukrainian society in the conditions of the War of Independence of Ukraine and the course of European integration.

The methodological basis of the article is the principles of systemic, axiological and cultural-anthropological approaches, which allow a comprehensive consideration of the formation of the civic consciousness of Ukrainians in the context of social and value transformations caused by the war and the European integration course of the state.

Based on sociological data from the Razumkov Center, SOCIS, monitoring studies led by E. Golovakha, as well as analytical materials from the European Commission, the dynamics of changes in the value orientations of Ukrainians in 2021–2025 were analyzed. It is shown that the role of individualistic and human-centric values is increasing: security, freedom, independence, dignity, universalism. They are gradually replacing post-Soviet paternalistic attitudes focused on state care and dependence on power structures. At the same time, it was found that value ambivalence persists in society, caused by the coexistence of collectivist traditions and liberal-democratic worldview models.

Attention is paid to the role of state institutions, the education system, the media and the civil sector in the formation of a new value paradigm focused on the European type of civic consciousness, based on the rule of law, solidarity, responsibility and respect for human rights. It is substantiated that the European integration of Ukraine is not only a political and legal process, but also a deep civilizational choice, which involves the transformation of social norms, mental attitudes and cultural practices.

The affirmation of European values, such as freedom, democracy, equality, tolerance and dignity, is a key factor in the consolidation of society, the formation of a mature civic culture and the strengthening of statehood.

The practical significance of the article lies in identifying directions for the effective implementation of European principles in the system of public administration, civic education and communication.

Key words: rule of law, Ukraine's War of Independence, civil society, democracy, European integration, European Union, European values, man, paternalism, Ukrainian society, value transformations.

Дата надходження статті: 08.10.2025
Дата прийняття статті: 22.10.2025
Опубліковано: 15.12.2025

СОЦІОЛОГІЯ

УДК 316.75+159.923.2+172.4]:355.01(470:477)
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v056.2025.27

О. А. Безрукова
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-4305-6218
доктор соціологічних наук, доцент,
завідувач кафедри галузевої соціології факультету соціології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

О. Ю. Вілкова
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-7191-7102
кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри галузевої соціології факультету соціології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

«МІЛІТАРІ ДВІЖ» ЯК НОВІТНЯ СУБКУЛЬТУРА ВОЄННОГО ЧАСУ В УКРАЇНІ

Постановка проблеми. Сучасні суспільні процеси, що відбуваються в Україні під впливом війни, спричинили масштабні зміни у соціальній структурі, системі цінностей та формах громадської взаємодії. Ці трансформації сприяли появі нових типів об'єднань і соціальної активності, що впливають на культурні орієнтири та громадянську ідентичність. Одним із найпомітніших феноменів цього періоду став так званий «мілітарі двіж» – своєрідний соціокультурний простір, який інтегрує елементи субкультури, волонтерського руху, інформаційного активізму та форм неформальної самоорганізації в умовах війни.

Це явище об'єднує осіб, які поділяють спільні ідеали, моральні орієнтири та патріотичні цінності, пов'язані із захистом держави, підтримкою Збройних сил і громадською участю. Його унікальність полягає в тому, що «мілітарі двіж» виходить за межі класичного розуміння субкультур – це не лише стиль чи поведінка, а радше цілісний соціальний феномен, що впливає на процеси самоідентифікації, суспільну солідарність та культурну динаміку.

Дослідження феномену «мілітарі двіжу» має вагоме теоретичне та практичне значення, адже дозволяє зрозуміти, як у період війни відбувається переосмислення колективної ідентичності та виникають нові способи соціальної інтеграції. У воєнних умовах люди шукають нові механізми самовираження, солідарності та підтримки – і саме «мілітарі рух» стає для багатьох формою соціальної адаптації та символічного об'єднання.

Застосування соціологічного підходу до аналізу цього явища дає змогу розкрити його соціальні, культурні й комунікативні виміри: структуру спільноти, символічні практики, систему цінностей і способи взаємодії між її учасниками. Таке дослідження допомагає зрозуміти, які зміни відбуваються у суспільстві під впливом війни та як вони формують нові форми громадянської активності й колективної солідарності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика субкультур і мілітаризації суспільного життя активно розглядається у сучасній соціологічній теорії в контексті трансформаційних процесів, що відбуваються під впливом війни. Українські та зарубіжні дослідники зосереджують увагу на ролі військового досвіду як чинника формування нових форм колективної ідентичності, солідарності та суспільної інтеграції. У працях П. Штомпки, Е. Дюркгейма, М. Мафесолі, С. Гантінгтона та інших вчених обґрунтовано ідею про те, що соціальні потрясіння породжують появу нових символічних спільнот, у яких взаємодія між індивідуальним та колективним набуває нових смислів. В українському контексті ця тематика розвивається у дослідженнях О. Донія, В. Іщенка, Н. Черниш, які аналізують трансформацію громадянського суспільства та нові прояви субкультурності в умовах війни. Окремий напрям становлять публікації, присвячені мілітарним практикам та їхньому впливу на молодіжне середовище, медіапростір і формування патріотичної ідентичності. Сукупність цих підходів дозволяє розглядати «мілітарі двіж» як соціокультурне явище, що поєднує ознаки субкультури, руху самоорганізації та символічного спротиву в умовах воєнного часу.

© О. А. Безрукова, О. Ю. Вілкова, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Мета статті – з'ясування того, чи виступає «мілітарі двіж» короткочасною реакцією на воєнну реальність, чи він формується як стійка субкультура, що може мати тривалий вплив на соціальну структуру та ціннісну систему українського суспільства.

Виклад основного матеріалу дослідження. Субкультури становлять важливу складову соціального життя, оскільки вони не лише відображають особливості групової самоідентифікації, а й виконують низку ключових функцій у суспільстві. Вони можуть проявлятися як форми протесту проти домінантних норм і цінностей або ж як способи адаптації до мінливих соціальних умов. Завдяки цьому субкультурні спільноти створюють простір для альтернативного самовираження, соціальної інтеграції та психологічної підтримки в періоди суспільних змін.

Дік Хебдідж наголошував, що стиль у субкультурі є своєрідною мовою символічного опору панівним соціальним нормам. На його думку, зовнішні атрибути – одяг, зачіска, манера поведінки – є не просто естетичними виборами, а формою соціального висловлювання, що демонструє незгоду з усталеними моделями культури. Так, панк-рух 1970-х років у Великій Британії став своєрідною реакцією на економічну кризу, безробіття та соціальну апатію: яскраві зачіски, ланцюги та шкіряні куртки символізували відмову від споживацьких цінностей [8, с. 7–12].

Французький соціолог Мішель Мафесолі запропонував поняття «неотрайбалізму», підкреслюючи, що сучасні субкультури об'єднують людей не лише за інтересами, а й на основі спільних емоційних переживань та відчуття приналежності до певного «племені». Такі групи формують нові типи соціальних зв'язків й солідарності, які частково замінюють традиційні інституційні структури [11, с. 78].

Інший підхід до аналізу субкультур запропонував Девід Брейк, який розглядав їх як механізми соціальної адаптації, особливо для молоді. На його думку, у періоди економічних і політичних криз субкультури стають «буферними зонами», де молоді люди можуть осмислити власне становище, знайти підтримку і засоби самореалізації. Наприклад, формування субкультури скінхедів у Великій Британії було пов'язане із соціально-економічною нестабільністю, а спільні елементи стилю та поведінки допомагали молоді зберегти відчуття єдності [6, с. 34; 8, с. 123–141].

Згодом багато субкультур, що виникали як антисистемні чи протестні рухи, втрачали свою радикальність через процес комерціалізації. На це звертали увагу Фаррел, Хайвард та Йанг, які описували перехід субкультур від девіантних практик до масової культури. Панк-естетика, наприклад, із часом перетворилася на частину модної індустрії, де символи протесту стали товаром, позбавленим свого первісного значення [7, с. 297–312].

У цифрову епоху подібні процеси набувають нових форм. За спостереженнями Беннетта та Кан-Харіс, сучасні субкультури дедалі частіше існують у віртуальному середовищі – у соцмережах, блогах, онлайн-спільнотах. Такі цифрові простори стають платформами як для альтернативної комунікації, так і для комерціалізації: субкультурні мотиви швидко перетворюються на частину масової культури, втрачаючи свою автентичність [5, с. 917–933].

В українському контексті субкультури також виконують важливі соціальні функції, особливо в умовах воєнного стану. Як зазначає Глінська, сучасні українські субкультури набувають патріотичного характеру, військова тематика стає ключовим елементом ідентичності для молодіжних об'єднань. Волонтерські спільноти, ветеранські організації та мілітарі-хаби функціонують не лише як культурні осередки, а й як середовища соціальної підтримки, де формується почуття єдності та продовжується соціалізація ветеранів [1, с. 8].

Таким чином, субкультури можна розглядати як важливі соціальні механізми, що поєднують елементи протесту, солідарності та адаптації. Вони сприяють формуванню нових ціннісних орієнтирів, створенню колективної ідентичності та підтримують соціальну інтеграцію в умовах суспільних змін. В українських реаліях ці функції набувають особливої ваги в межах патріотичних та мілітарі субкультур, які стають не просто культурними практиками, а соціальними інститутами, що впливають на процеси національної консолідації.

Війна є одним із найпотужніших чинників, що впливають на соціальну структуру, колективну ідентичність і культурну динаміку суспільства. Починаючи з 2014 року, в Україні формується специфічне явище, яке отримало назву «мілітарі двіж» – неформальний рух, заснований на досвіді військових, які брали участь у бойових діях на сході країни. Спочатку ця спільнота мала закритий характер й складалася переважно з учасників бойових підрозділів, що прагнули підтримувати побратимські зв'язки та утверджувати власну ідентичність через символіку, атрибутику й стиль життя.

Початок повномасштабного вторгнення у 2022 році став переломним моментом у розвитку руху. «Мілітарі двіж» вийшов за межі

військових середовищ та перетворився на більш широкий соціокультурний феномен, який об'єднав військових, волонтерів і цивільних громадян, що ідентифікують себе з патріотичними цінностями. Розширення цього руху сприяло появі нових форм соціальної взаємодії, популяризації військової естетики та становленню окремого культурно-комерційного сегменту, де камуфляж, символіка ЗСУ та патріотичні гасла стали елементами моди та самоідентифікації.

Сам термін «мілітарі двіж» активно поширився завдяки соціальним мережам, де він став маркером спільноти, що поєднує військову культуру й громадський активізм [17]. У ньому поєднуються дві складові: слово «мілітарі» відсилає до військового стилю життя, дисципліни та служіння, тоді як «двіж» – це елемент молодіжного сленгу, який підкреслює неформальність, енергійність та самоорганізацію учасників.

Перші прояви цього середовища можна простежити ще у 2014–2017 роках – у період, коли активно формувалися ветеранські спільноти, страйкбольні команди та військово-патріотичні ініціативи. Однак саме події 2022 року дали поштовх до перетворення цього руху на розгалужене соціокультурне явище. Всеохопна мобілізація суспільства, піднесення ролі Збройних сил України та поширення ідей національної оборони сприяли утворенню мережі взаємопов'язаних спільнот, орієнтованих на військову культуру.

Одним із прикладів інституціоналізації «мілітарі двіжу» став мілітарі-хаб «Двіж» Третього армійського корпусу, який виконує функції комунікаційного центру між військовими та цивільним населенням, а також займається популяризацією служби, проведенням освітніх заходів та рекрутинговою діяльністю [3]. До подібних ініціатив можна віднести діяльність Company Group, яка розвинула напрям виробництва мілітарі-мерчу, поєднуючи комерційний аспект із волонтерською підтримкою фронту.

Важливо, що «мілітарі двіж» охоплює не лише військових – до нього долучаються волонтери, медики, інструктори, представники громадського сектору й цивільні, які поділяють ідеї самооборони, професіоналізму та взаємопідтримки. Така багатовимірність сприяє формуванню спільноти, що поступово набуває ознак нової соціальної групи з власною ідеологією, символами та культурними практиками.

Однією з характерних рис розвитку руху є його самоорганізований характер. Хоча діяльність спільнот часто має військове коріння, їхня структура ґрунтується на горизонтальних зв'язках, неформальній взаємодії та спільних цінностях. Основу руху становлять учасники бойових підрозділів – таких як Третій армійський корпус, Сили спеціальних операцій «Азов», підрозділи СБУ тощо. Ці спільноти зберігають військову організованість, що водночас посилює їхню єдність і забезпечує ефективну взаємодію.

Соціальні медіа відіграють визначальну роль у формуванні та поширенні «мілітарі двіжу». Платформи YouTube, Telegram, Instagram стали ключовими каналами комунікації, де створюється контент, спрямований на підтримку армії, обмін досвідом і формування суспільного іміджу військового. Прикладом є діяльність команди Третього армійського корпусу «Двіж», яка за допомогою відеоінтерв'ю, мемів і освітніх матеріалів популяризує військову культуру серед цивільного населення [2].

Значне місце в межах цього руху займає феномен мілітарі-брендів. Наприклад, Company Group, що спочатку створювала символічний одяг для внутрішньої спільноти, з часом перетворилася на стійку бізнес-структуру, яка не лише фінансує підрозділи, а й формує новий тип патріотичної моди [14]. Для багатьох учасників носіння такого мерчу має етичне значення: воно сприймається як вияв відповідальності за ідеї, що символізує одяг [15].

Таким чином, «мілітарі двіж» постає як нова форма соціальної самоорганізації, що виникла у відповідь на воєнні виклики та поступово перетворюється на інституціоналізовану субкультуру, інтегровану у культурне, економічне й комунікативне поле українського суспільства.

Однією з ключових характеристик «мілітарі двіжу» є переосмислення поняття героїзму та військової доблесті. На відміну від традиційного образу «героя-визволителя», що часто ідеалізується у масовій культурі, представники руху акцентують увагу на професіоналізмі, дисципліні та щоденній праці без надмірної патетики. Для учасників «двіжу» війна – це не романтизований подвиг, а складна, виснажлива робота, яка потребує стійкості, самоконтролю та відповідальності [10]. Такий підхід формує нову етику героїзму, засновану не на емоційній екзальтації, а на практичній ефективності та внутрішній гідності.

Важливою складовою феномену є діяльність локальних спільнот і спеціалізованих ініціатив. Наприклад, платформа PSDinfo демонструє, як навколо певних бойових підрозділів формується субкультура професіоналів, зорієнтована на розвиток тактичних навичок, обмін знаннями, взаємну підтримку та навчання нових учасників [13]. Такі осередки виступають не лише як інформаційні центри, а й як місця консоліда-

ції, де формується особлива культура довіри та взаємодопомоги.

Характерною особливістю «мілітарі движу» є поєднання патріотичних та економічних практик. Хоча певні ініціативи мають ознаки підприємницької діяльності, їхня мета не зводиться до отримання прибутку. Наприклад, такі проєкти, як Company Group чи Двіж, спрямовують частину доходів на підтримку військових підрозділів і розвиток соціально значущих програм. У такий спосіб формується новий тип соціально відповідального бізнесу, що ґрунтується на етиці військової солідарності та культурі взаємної підтримки.

Таким чином, «мілітарі двіж» не можна розглядати лише як патріотичний або ветеранський рух. Це складне, багаторівневе явище, що об'єднує бойовий досвід, волонтерство, медіаактивність, громадську участь і культурні практики. Його унікальність полягає у тому, що він не лише реагує на умови війни, а й формує нову соціальну реальність – середовище військово-громадянської інтеграції, де зникають межі між фронтом і тилом.

Ще однією принциповою рисою «мілітарі движу» є антиієрархічність внутрішньої організації. Попри військове походження та дисципліну, усередині руху домінують горизонтальні форми взаємодії, засновані на довірі, взаємоповазі та визнанні компетентності. Формальні звання або статуси тут не відіграють визначальної ролі – набагато важливішими є реальний досвід, професіоналізм та внесок у спільну справу.

Крім того, рух характеризується високою мобільністю: учасники часто переходять між різними напрямами діяльності – від бойових підрозділів до інструкторських, медичних чи волонтерських ініціатив. Така мережевість забезпечує стійкість спільноти до зовнішніх змін і втрат, дозволяючи зберігати функціональність навіть у кризових ситуаціях.

Психологічна складова «мілітарі движу» заслуговує на окрему увагу. Учасники руху, зокрема ті, хто з'являється в інтерв'ю на YouTube-каналі «Двіж» або в проєктах, пов'язаних із Третім армійським корпусом, неодноразово наголошують на важливості вміння знаходити сенс навіть у трагічних обставинах [2]. Для багатьох з них участь у спільноті є способом психологічної реабілітації – через обмін досвідом, гумор, підтримку побратимів і переосмислення власних втрат.

Таким чином, «мілітарі двіж» можна розглядати не лише як соціальний рух, але й як систему колективної психологічної підтримки, що допомагає долати наслідки бойового досвіду. У цьому сенсі інформаційні платформи на кшталт «Движу» відіграють роль не просто медіаресурсів, а інструментів підтримки стійкості та комунікації між членами військової спільноти.

Канал «Двіж» поступово виходить за межі первісної мети – інформування про діяльність Третього армійського корпусу – й перетворюється на платформу для ширшого українського мілітарного ком'юніті. У ньому об'єднуються військові, ветерани, волонтери та цивільні, які поділяють ідеї військової культури та відповідальності. Інтерв'ю, подкасти та відеоісторії, що з'являються на каналі, сприяють формуванню спільного інформаційного простору, де відбувається обмін досвідом і розбудовується спільна ідентичність.

У підсумку, «мілітарі двіж» постає як динамічна форма соціальної самоорганізації, яка виконує одночасно культурну, інтеграційну, психологічну та комунікативну функції. Його розвиток свідчить про формування нової системи цінностей, де поєднуються професіоналізм, взаємодопомога, етична відповідальність та готовність до самопожертви заради спільного блага.

Феномен «мілітарі движу» має як унікальні, так і універсальні риси, що дозволяє порівнювати його з подібними соціальними явищами в інших країнах. Таке порівняння допомагає краще зрозуміти специфіку українського досвіду та механізми соціальної інтеграції ветеранів і військових у суспільне життя.

Однією з головних спільних ознак є формування горизонтальних мережевих спільнот, які базуються на спільному бойовому досвіді та солідарності. У цьому аспекті український «мілітарі двіж» має подібність до американського руху ветеранів Team Rubicon, створеного для надання допомоги під час гуманітарних катастроф і кризових ситуацій [16]. Як і українські учасники «движу», члени Team Rubicon підкреслюють важливість братерства, дисципліни, відповідальності та суспільної користі.

В Ізраїлі існує усталена культура резервістів, тобто колишніх військовослужбовців Армії оборони Ізраїлю (IDF), які регулярно повертаються до служби для виконання бойових або тренувальних завдань. Система резерву формує соціальну модель постійної оборонної готовності, у межах якої колишні військові залишаються інтегрованими в суспільство, зберігаючи високий рівень професійних навичок і дисципліни [12, с. 216–238]. Ветерани активно застосовують свій досвід у бізнесі, освіті, технологічних стартапах та політиці, створюючи своєрідну «резервістську культуру», у якій військові цінності поєднуються з цивільною активністю.

Інший показовий приклад – благодійна організація Help for Heroes, заснована у 2007 році у Великій Британії для допомоги пораненим військовим і ветеранам. Її діяльність зосереджена переважно на фізичній та психологічній реабілітації, професійній перепідготовці та підтримці ветеранів у мирному житті. Програми цієї організації спрямовані на інтеграцію ветеранів у суспільство без прямої участі у політичних чи військових процесах [9]. На відміну від українського «мілітарі двіжу», де військові та волонтери залишаються активно залученими до соціальних процесів навіть після демобілізації, Help for Heroes орієнтована на поствоєнну адаптацію без залучення до громадянських рухів.

Попри наявність спільних елементів, український «мілітарі двіж» має низку відмінних рис, які визначають його унікальність. Насамперед, він виник у період активної війни на власній території, тоді як більшість подібних рухів у США, Великій Британії чи Ізраїлі формувалися вже після завершення основних бойових дій або під час стабільного мирного періоду. Це означає, що українські учасники продовжують бути безпосередніми учасниками бойових процесів, поєднуючи військову та громадську діяльність у реальному часі.

Другою унікальною рисою є гібридний характер руху. Український «мілітарі двіж» одночасно виконує кілька функцій: військову (участь у бойових діях), соціальну (волонтерство та просвітництво), економічну (створення мілітарі-брендів і підтримка армії), культурну (розвиток символіки, естетики, контенту). Це не лише ветеранська організація, а мережа, що поєднує фронт і тил, військове й цивільне життя.

Третьою особливістю є широка участь цивільного населення, яке інтегрується у військове середовище через волонтерські, медійні або освітні ініціативи. Цей аспект формує нову модель «всеохопної оборони», де межа між бойовими та цивільними ролями поступово розмивається.

Ще однією важливою відмінністю є критичне ставлення до романтизації війни. Якщо в деяких західних культурах ветеранські спільноти активно культивують героїчні образи, то в українському «мілітарі двіжі» переважає прагматичний, професійний підхід. Війна розглядається як реальність, що потребує компетентності, стійкості й відповідальності, а не як джерело патетичних наративів. Такий підхід сприяє формуванню більш зрілої суспільної культури та зменшенню ризику міфологізації військового досвіду.

Для глибшого розуміння соціальних характеристик і символічних аспектів феномену «мілітарі двіжу» було проведено емпіричне дослідження, яке поєднувало якісні та кількісні методи аналізу [4]. Методологічна рамка включала інтент-аналіз медіаконтенту (відеоінтерв'ю, подкастів, соціальних мереж) та глибинні інтерв'ю з представниками різних груп, залучених до руху. Такий підхід дав змогу дослідити як публічні репрезентації «двіжу», так і особисті інтерпретації його учасників.

Метою дослідження було виявлення того, як учасники «мілітарі двіжу» визначають власну ідентичність, які смисли вони вкладають у свою участь, які цінності, мотиви та соціальні ролі для них є ключовими.

В межах аналізу було відібрано 10 відеоінтерв'ю та подкастів, опублікованих на платформі YouTube, що висвітлюють досвід військових, волонтерів, інструкторів і медійників, пов'язаних із «мілітарі двіжем». Основними критеріями відбору стали: наявність тем бойового досвіду, патріотизму, колективної солідарності, гумору як форми адаптації, а також ознаки комерціалізації руху.

Додатково було проведено серію глибинних інтерв'ю з респондентами, які представляють різні сегменти спільноти – ветеранів, волонтерів, лідерів думок і цивільних учасників. Збір матеріалів здійснено магістранткою факультету соціології О. Пастух [4].

Результати аналізу свідчать, що «мілітарі двіж» є новітньою українською субкультурою, яка виникла в умовах війни як форма соціальної адаптації, самоорганізації та символічного протесту. Ця субкультура виконує кілька важливих функцій: інтеграційну, комеморативну, комунікативну та психологічну. Вона сприяє формуванню нової колективної ідентичності, але водночас стикається з викликами комерціалізації та ризиком втрати автентичності.

Феномен можна розглядати як поєднання протестної та неотрайбальної субкультурної моделі. З одного боку, він є формою опору домінантним соціальним нормам (у розумінні Хебдіджа), а з іншого – спільнотою емоційного типу (за Мафесолі), де цінності, ритуали, символи та гумор виступають засобами згуртування.

Символічний вимір «двіжу» проявляється у використанні патчів, нашивок, шевронів, камуфляжу, мемів та жартів, що виконують функцію культурних маркерів належності. Водночас чорний гумор і саркастичні вислови виступають механізмом емоційної розрядки та способом подолання травматичного досвіду.

Ключовими цінностями учасників залишаються патріотизм, самопожертва, професіоналізм й солідарність. У респондентських вислов-

люваннях чітко простежується мотивація, що ґрунтується не на матеріальних вигодах, а на моральному обов'язку, відповідальності перед побратимами й суспільством. Усі респонденти підкреслювали значення братерства, взаємної підтримки та колективного досвіду як головних об'єднавчих чинників.

Аналіз показав, що спільноту «мілітарі движу» можна умовно поділити на три основні категорії:

1. Ветерани та діючі військові, які є ядром руху та головними творцями контенту. Вони формують базові цінності, символи та комунікативні коди руху.

2. «Посередники» – волонтери, журналісти та цивільні симпатики, які поширюють інформацію, організовують збори, висвітлюють події та підтримують армію через соціальні мережі.

3. Родини загиблих військових, які відіграють важливу роль у комеморативному вимірі руху, нагадуючи про втрати та водночас зберігаючи пам'ять про героїв. Їхні історії використовуються для зміцнення колективної пам'яті й формування спільних ціннісних орієнтирів.

На основі аналізу можна виокремити кілька ключових функцій:

• Адаптаційна: допомагає військовим, ветеранам і цивільним інтегруватися у нові соціальні реалії війни.

• Комеморативна: зберігає пам'ять про загиблих, підтримує традиції вшанування героїв.

• Комунікативна: формує горизонтальні зв'язки між різними групами суспільства.

• Психологічна: сприяє стабілізації емоційного стану учасників через взаємопідтримку, гумор і спільні ритуали.

Висновки. Проведений аналіз дозволяє стверджувати, що «мілітарі движ» в українському суспільстві сформувався як новітня субкультура, яка виникла в умовах війни та інтегрує елементи військової культури, громадської активності та молодіжних практик. На відміну від традиційних субкультур, його особливість полягає у поєднанні бойового досвіду, волонтерства, медійної активності та комерційних ініціатив, що разом формують нову систему цінностей та символів. Важливим чинником розвитку руху стала війна як каталізатор колективної мобілізації та солідаризації, формування нових горизонтальних спільнот.

«Мілітарі движ» виконує водночас функції опору, інтеграції та адаптації, що робить його унікальним феноменом для аналізу соціальних змін у воєнному суспільстві. Його існування свідчить про трансформацію української соціальної структури, в якій військова культура, громадська активність та національна свідомість зливаються в єдину систему цінностей, що визначатиме майбутній розвиток суспільства. Одночасно він стає простором комерціалізації, що сприяє поширенню військової естетики у культурі та моді, але містить ризик втрати автентичності та редукції ціннісного змісту до поверхневих стилізацій.

Таким чином, «мілітарі движ» можна розглядати як унікальне соціокультурне явище сучасної України, яке відображає процеси суспільної трансформації в умовах війни. Його існування засвідчує здатність субкультур не лише виконувати роль протесту чи самовираження, але й виступати механізмом соціальної адаптації, консолідації та підтримки національної ідентичності. Подальші дослідження цього феномену є перспективними для розуміння соціальної динаміки та культурної інтеграції в українському суспільстві після війни. Цікавими подальшими розвідками можуть стати такі аспекти «мілітарі движ»: актуальним напрямом дослідження може бути його можливі трансформації після війни – чи збережеться ця субкультура, як зміниться зміст виокремлених нами функцій. Гендерний компонент – оскільки все більше жінок долучаються безпосередньо до війська, активно залучені до волонтерської діяльності, то й дослідження ролі жіноцтва, формування нових образів та «ідеалів» сучасної жінки є перспективним напрямом для подальшого вивчення даної субкультури по завершенню війни. Яким чином комерціалізація символів даної культури сприятиме формуванню нових ідентичностей чи руйнуванню стереотипів, «героїзації» та «романтизації» війни. Аналіз візуальних та текстових практик, що наразі виконують свої соціальні функції – чи набудуть вони нових кодів, сенсів, естетики чи залишаться такими, якими є наразі. Тож наявне дослідження та перспективи його розгортання роблять внесок у розуміння того, як війна трансформує соціальні практики, породжує нові культурні форми та змінює структуру ідентичностей.

Література

1. Глінська В. Молодіжні субкультури в сучасній Україні. Черкаси: Черкаський державний бізнес-коледж, 2023. URL: http://78.137.2.119/documents/student/110424.pdf#page=8.

2. ДВІЖ. Перший мілітарі-хаб на YouTube. URL: https://www.youtube.com/@dvizh.2.0.

3. Ранок Вдома. Мілітарі-хаб «Движ»: що це і як працює? Говоримо з Данилом Білим. YouTube-канал. 2024. URL: https://www.youtube.com/watch?v=ERMSgNxT-4I&t=33s.

4. Пастух О. С. Мілітарі движ: ознаки та передумови формування новітньої субкультури : квалі-

фікаційна робота : 054 Соціологія / Пастух Олександра Сергіївна; наук. кер. О. Ю. Вілкова. Київ, 2025. 92 с. URL: https://ir.library.knu.ua/entities/publication/228ed3ca-c910-403f-9cf8-7896f5c58864.

5. Hebdige D. Subculture: The Meaning of Style. London: Routledge, 1979. DOI: https://doi.org/10.4324/9781315016016.

6. Bennett A., Kahn-Harris K. Subcultural Theory: Traditions and Concepts. Deviant Behavior. 2013. Vol. 34, № 11. С. 917–933. DOI: https://doi.org/10.1080/01639625.2013.859049.

7. Brake M. Comparative Youth Culture: The Sociology of Youth Cultures and Youth Subcultures in America, Britain and Canada. London: Routledge, 1985.

8. Ferrell J., Hayward K., Young J. The Theoretical Foundations of Cultural Criminology. In: Ferrell J., Hayward K., Morrison W., Presdee M. (Eds.) Cultural Criminology Unleashed. New York: Springer, 2006. С. 297–312. DOI: https://doi.org/10.1007/0-387-34576-0_14.

9. Help for Heroes. About Us. URL: https://www.helpforheroes.org.uk/about-us/.

10. hydra_.group. Instagram-публікація. 2025. URL: https://www.instagram.com/p/DGYY_fktZ-d/.

11. Maffesoli M. The Time of the Tribes: The Decline of Individualism in Mass Society. London: SAGE Publications, 1996. URL: https://sk.sagepub.com/book/mono/the-time-of-the-tribes/toc.

12. Perliger A. The Changing Nature of the Israeli Reserve Forces. Armed Forces & Society. 2011. Vol. 37, № 2. С. 216–238. URL: https://www.jstor.org/stable/48608992.

13. psd_info. Instagram-публікація. 2024. URL: https://www.instagram.com/p/DCgVvWitm2U/.

14. SHOOT SHOOT / ЗНІМАЙ СТРІЛЯЙ. «КВЕБЕК» та «МІКО» – про іноземні легіони. YouTube-канал. 2023. URL: https://www.youtube.com/watch?v=IGyg52Z7c8Q&t=1602s.

15. SHOOT SHOOT / ЗНІМАЙ СТРІЛЯЙ. «Чому так хочуть худі Company Group та інші таємниці спільноти!» YouTube-канал. 2024. URL: https://www.youtube.com/watch?v=bGABlL7Q4Jo&t=26s

16. Team Rubicon. Instagram-профіль. 2025. URL: https://www.instagram.com/teamrubicon.

17. VATRA. «Мілітарі-двіж Punisher Team: від факультету розвідки до боїв на фронті». Instagram-публікація. 2024. URL: https://www.instagram.com/vatra_ua/p/C3ClyDMIk8z/?img_index=1.

Анотація

Безрукова О. А., Вілкова О. Ю. **“Мілітарі двіж” як новітня субкультура воєнного часу в Україні.** – Стаття.

У статті досліджено феномен «мілітарі двіжу» як новітнього соціокультурного явища сучасної України, що сформувався в умовах війни та поєднує риси субкультури, волонтерського руху й громадської ініціативи. З’ясовано, що «мілітарі двіж» виконує низку ключових соціальних функцій: інтегративну, комеморативну, адаптаційну та комунікативну. Його учасники – військові, ветерани, волонтери й цивільні – утворюють горизонтальні спільноти, об’єднані спільним досвідом, цінностями солідарності, професіоналізму та патріотизму. У роботі окреслено процес трансформації руху від замкнених ветеранських груп до відкритого мережевого середовища, що активно впливає на суспільство через соціальні медіа, моду та підприємництво. Методологічну основу становлять інтерв’ю та інтент-аналіз цифрового контенту спільнот «мілітарі двіжу», що дозволило простежити його символічні коди, мовні й візуальні маркери, а також ставлення учасників до війни, героїзму й комерціалізації військової культури. У статті доведено, що «мілітарі двіж» є не лише формою протесту чи самовираження, а й ефективним механізмом соціальної адаптації та підтримки в умовах воєнного часу. Особливу увагу приділено його порівнянню з аналогічними ветеранськими рухами у США, Великій Британії та Ізраїлі, що дало змогу виявити унікальність українського контексту – поєднання активної участі в бойових діях із громадською та культурною діяльністю. Зроблено висновок, що «мілітарі двіж» формується як субкультура нової військової ідентичності, яка впливає на суспільні цінності та моделі громадянської участі. Перспективними напрямами подальших досліджень визначено аналіз гендерного виміру руху та процесів комерціалізації його символів після завершення війни.

Ключові слова: «мілітарі двіж», субкультура, соціальна ідентичність, війна, соціальна адаптація.

Summary

Bezrukova O. A., Vilkova O. Yu. **The “Military dvizh” as the modern subculture of wartime in Ukraine.** – Article.

The article explores the phenomenon of the “military movement” (militari dvizh) as a new socio-cultural phenomenon in contemporary Ukraine that emerged during wartime and combines features of a subculture, a volunteer movement, and civic initiative. It is revealed that the “military movement” performs several key social functions: integrative, commemorative, adaptive, and communicative. Its participants – soldiers, veterans, volunteers, and civilians – form horizontal communities united by shared experiences and the values of solidarity, professionalism, and patriotism. The study outlines the transformation of the movement from closed veteran groups to an open network environment that actively influences society through social media, fashion, and entrepreneurship. The methodological framework includes interviews and intent analysis of digital content created by “military movement” communities, which made it possible to trace their symbolic codes, linguistic and visual markers, as well as participants’ attitudes toward war, heroism, and the commercialization of military culture. The article argues that the “military movement” serves not only as a form of protest or self-expression but also as an effective mechanism of social adaptation and support in wartime conditions. Particular attention is paid to comparisons with similar veteran movements in the USA, the United Kingdom, and Israel, highlighting the unique Ukrainian

context – the combination of active combat participation with civic and cultural engagement. It is concluded that the "military movement" is forming as a subculture of a new military identity that shapes social values and models of civic participation. Prospective research directions include the analysis of the gender dimension of the movement and the processes of commercialization of its symbols in the post-war period.

Key words: military movement, subculture, social identity, war, social adaptation.

Дата надходження статті: 07.10.2025
Дата прийняття статті: 18.10.2025
Опубліковано: 15.12.2025

УДК 316.774:159.955.4-053.6(477)
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v056.2025.28

Л. Д. Климанська
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-3693-7503
професор кафедри соціології та соціальної роботи
Національного університету «Львівська політехніка»

Р. М. Гечко
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0005-8160-3624
здобувачка вищої освіти
Національного університету «Львівська політехніка»

В. В. Митрофанова
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0003-7687-1769
здобувачка вищої освіти
Національного університету «Львівська політехніка»

КОНСПІРОЛОГІЧНЕ МИСЛЕННЯ ТА ПРОПАГАНДА: ЯК МОЛОДЬ РЕАГУЄ НА РОСІЙСЬКІ НАРАТИВИ

Постановка проблеми. Російська пропаганда використовує різноманітні методи впливу на українське суспільство, зокрема конспірологічні теорії, які націлені на спотворення реальності та зниження рівня критичного мислення населення. Станом на 2024 рік помітна частина українців_ок схильні підтримувати антиукраїнські наративи, які відзеркалюють тези російської конспірологічної пропаганди [6, 7]. Однією з уразливих до таких впливів груп є молодь, зокрема студенти_ки, які здебільшого споживають новини через соціальні мережі [9].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Таким чином, наукова проблема полягає у виявленні того, яким чином конспірологічне мислення молоді впливає на сприйняття російської пропаганди, що поширюється через соціальні мережі.

В Україні цілісні дослідження на цю тему залишаються у розробці, адже конспірологія та пропаганда розглядаються окремо. Теоретичними й емпіричними напрацюваннями конспірологічного мислення займаються І. Данилюк та ін. [8], адаптуючи зарубіжні опитувальники до українського контексту. А. Герасимчук [4], наприклад, згадує конспірологію як один із методів російської пропаганди, проте не розглядає це поняття ширше. Феномен пропаганди все ж є більш вивченим, зокрема О. Віннічук [2], Г. Почепцов [15] та В. Посмітна [14] зосереджуються на особливостях методів і прийомів російської пропаганди. Водночас, М. Никончук [26] та І. Гадзинська [3] займаються вивченням наративів та їх групуванню, фреймуванню.

Серед емпіричних досліджень вивченню підтримки пропаганди приділяє увагу Київський міжнародний інститут соціології [6, 7]. Окремі емпіричні дослідження щодо віри в конспірологічні теорії серед українців можна побачити від соціологічної групи «Рейтинг» [1] та вже згаданого Київського міжнародного інституту соціології [5]. Натомість емпіричних досліджень з вивчення взаємозв'язку двох явищ не спостерігалось.

Формулювання мети статті. Недостатня дослідженість взаємозв'язку між рівнем конспірологічного мислення студентів та їхньою схильністю погоджуватись із пропагандистськими наративами створює ризики для формування критичного мислення й медіаграмотності молодого покоління. Таким чином метою нашої роботи було дослідити характерні риси використання конспірологічних теорій як інструменту російської пропаганди, а також охарактеризувати особливості сприйняття студентами_ками Національного університету «Львівська політехніка» Інституту гуманітарних і соціальних наук російської конспірологічної пропаганди.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для теоретичного підґрунтя нашої роботи ми зосередилися на дослідженнях пропаганди Г. Лассвелла та Ж. Еллюля, які розглядали її як вид комунікації, що спрямований на управління думкою мас. Г. Лассуел визначив стратегію пропаганди у презентації об'єкта в культурі таким чином, щоб організувати певні культурні установки щодо нього, що доволі перегукується з використанням фреймів у формуванні медіаповідомлень. Завдання пропагандиста полягає в тому, щоб посилити сприятливі для його мети установки, змінити ворожі, або, в гіршому випадку, не допустити, щоб вони набули ворожого ухилу [23].

© Л. Д. Климанська, Р. М. Гечко, В. В. Митрофанова, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Беручи до уваги наголос Г. Лассвелла на символічній взаємодії [23] та фокус Ж. Еллюля [19] на маніпуляції з боку організованих груп, ми сформулювали власне визначення пропаганди як набору методів, які націлені на формування бажаних думок чи поведінки у людей за допомогою маніпуляцій. Маючи за основу це визначення ми працювали далі з теоретичними концепціями нашого дослідження.

Конспірологія у цьому випадку є методом поширення пропагандистських наративів. В межах цієї роботи конспірологічні теорії розуміємо як віру в те, що два або більше суб'єктів таємно скоординували свої дії для досягнення певного результату, і що їхня змова має суспільне значення, але не є загальновідомою [18]. Можемо констатувати, що конспірологічні теорії в російській пропаганді не є точковими і часто охоплюють широкий пласт наративів [12, 13, 16], що може створювати сприятливий ґрунт для підвищення рівня **конспірологічного мислення** – схильності інтерпретувати події у світі як такі, що спричинені таємними змовами та наміреними діями зловмисних груп при владі [21, 22]. Конспірологічне мислення також визначають як один з факторів, який формує схильність людини до віри у конкретні конспірологічні теорії [22].

Відтак, використовуючи конспірологічні теорії у просуванні своїх наративів російська пропаганда також може бути націлена на аудиторію із конспірологічним мисленням, яка потенційно матиме більшу прихильність до подібних тверджень. Тому важливим буде окреслити рівень конспірологічного мислення української молоді, як передумови формування сприйняття російської пропаганди. Таким чином російську конспірологічну пропаганду визначаємо як пропаганду, що поширюється росією, де її наративи вбудовуються у конспірологічні теорії. Керуючись теоретичними напрацюваннями ми сформулювали гіпотезу, припускаючи, що рівень сприйняття пропаганди буде корелювати з посиленням конспірологічного мислення.

Спираючись на визначення цих феноменів, вважаємо, що вони можуть виступати інструментами створення соціальної реальності, зокрема через використання фреймів. Фрейм визначаємо як цілісну структуру знань, яку використовує індивід у повсякденному житті [10], та яка виокремлює визначені аспекти сприйнятої реальності [20]. Висвітлюючи ці аспекти, фрейми «визначають» проблеми, наводять причини їхнього існування, дають моральну оцінку і рекомендації щодо врегулювання тощо [20, с. 52].

У конструюванні фреймів конспірологічні теорії можуть допомогти підсилити окремий проблемний аспект реальності, виділити його в комунікативному тексті, надати проблемі моральної оцінки та спонукати аудиторію до потрібних дій. Шукаючи закономірності у подіях та пояснюючи їх через змови, пропаганда розшукує дійових осіб, які задіяні у змові, викриваючи їхні цілі. Вона створює чіткий, емоційно заряджений наратив, який формує спрощене уявлення про світ, де є чіткий ворог і потреба в захисті від нього. Прикладами таких тверджень в російській пропаганді будуть твердження про колективну змову Заходу задля морального занепаду росії та знищення світових лідерів, які не підтримують західну політику та протистоять «глобалістичним інтересам»; теорія про «ЛГБТ-хімікати», які поширюються країнами Заходу для руйнації традиційних цінностей та суспільного ладу в росії; теорії про звірства на Курщині, де ЗСУ влаштовують тортури та знущаються над цивільними; теорії про існування нацистів при українській владі тощо [17, с. 115–117; 11].

Оскільки фрейми являють собою важливу частину політичної взаємодії, то вони є й головним атрибутом змісту російської пропаганди, зокрема. Український дослідник М. Никончук, аналізуючи російську пропаганду, наголошує на тому, що вона створює ціннісні фрейми, які представляють ситуацію або проблему таким чином, щоб підкреслити визначені цінності та переконання і сформувати певну інтерпретацію або значення ситуації. Наприклад, російська пропаганда подає початок військових дій як виправданий захист, що змінює фокус сприйняття їхніх дій у позитивному напрямку. Автор виділяє **чотири ціннісних фрейми,** на яких будується риторика російської пропаганди, а саме: несправжня суверенність України, Україна як залежна від заходу держава, нацистська влада, захист добра [26]. Беручи до уваги цю класифікацію, в ході роботи ми запропонували свою. Проаналізувавши джерела, які розглядають найбільш поширені наративи російської пропаганди [2, 3, 24, 27, 16], ми виділили три типи наративів, як **три фрейми російської пропаганди,** спираючись на зміст найбільш поширених в час російсько-української війни, а саме: антизахідні, антиукраїнські та проросійські.

Антизахідний фрейм створює негативний образ колективного Заходу та протиставляє його росії. Цей фрейм будується на наступних наративах: «вся допомога Заходу (здійснюється) заради того, щоб той отримав доступ до українських ресурсів», «Україна Заходу не потрібна» [16].

Антиукраїнський фрейм поширює недовіру до українського уряду, критикує в цілому українське суспільство. Цей фрейм обмежує сприйняття української влади та суспільства, як таких, що не працюють, отже росія має право втрутитися у вирішення пов'язаних з цим проблем. Антиукраїнський фрейм створюється з таких наративів: «усіма подіями у війні керують із тіні, Україна – лише актор», «в Україні відбувається насильницька українізація й через це порушуються права російськомовних громадян_ок», «Україна – країна хаосу та радикалів» [16], «війна в Україні потрібна лише владі» [3].

Проросійський фрейм являє собою сукупність ідей, які виправдовують дії росії в історичному та правовому полі та виступають на захист країни-агресорки. Цей фрейм формується наступними твердженнями: «необхідність захисту російськомовного населення в Україні», «захист православної церкви і сімейних цінностей» [24], «Україна є скоріш похідною від росії, аніж самостійною державою» [2].

В емпіричному дослідженні для визначення рівня згоди з російською пропагандою обрано пропагандистські твердження загального конспірологічного характеру, сформульовані на основі типових рис конспірологічних теорій: апеляції до наявності змови, протистояння загальноприйнятому розумінню подій, опису зловмисних або заборонених дій, їхнє приписування окремим особам і групам, схильності до хибності та фальсифікації тощо [18]. В такий спосіб сформульовано п'ять наративів:

- **Наратив 1:** «В Україні відбувається насильницька українізація й через це порушуються права російськомовних громадян_ок» (антиукраїнський фрейм);
- **Наратив 2:** «Усіма подіями у війні керують із тіні, Україна – лише актор» (антиукраїнський фрейм);
- **Наратив 3:** «Вся допомога Заходу заради того, щоб той отримав доступ до українських ресурсів» (антизахідний фрейм);
- **Наратив 4:** «Україна є скоріш похідною від росії, аніж самостійною державою» (проросійський фрейм);
- **Наратив 5:** «Війна в Україні потрібна лише владі» (антиукраїнський фрейм).

Ці твердження (1) мають конспірологічний характер, (2) є яскравими прикладами таких наративів та, припускаємо, що (3) можуть бути більш знайомими для української молоді.

Для визначення рівня конспірологічного мислення у власному емпіричному дослідженні ми використали твердження з вже наявних опитувальників [25, 21]. Таким чином респонденти позначали свій рівень (не)згоди з наступними твердженнями:

1. «Більшість людей не усвідомлює, якою мірою наше життя визначається таємними змовами»;
2. «У світі відбувається багато дуже важливих речей, про які громадськість не інформують»;
3. «Я думаю, що події, які при поверховому ознайомленні здаються не пов'язаними між собою, насправді є результатом таємної активності»;
4. «Політики та інші лідери – це лише маріонетки в руках сильних, які діють на задньому плані».

Враховуючи поставлену мету та наявні ресурси для проведення дослідження, ми зупинились на методі кількісного опитування, а саме анкетування. Для цього обрали онлайн-інструмент Google Forms, залучаючи респондентів через відкриті канали спілкування з ними (відкриті групи у соціальних мережах) та методом снігової кулі серед знайомих. Нашу теоретичну вибіркову сукупність складали 304 студенти_ки (рівень репрезентативності 5% при довірчій ймовірності 0,955) Інституту гуманітарних і соціальних наук Національного університету «Львівська політехніка» бакалаврату та магістратури. Упродовж 26 травня – 4 червня ми опитали 109 респондентів_ок. Хочемо зазначити також, що це дослідження є розвідувальним, тож воно не може бути репрезентативним.

За результатами дослідження можемо зазначити, що найчастіше наративи російської конспірологічної пропаганди студенство зустрічає у медіахостингах (Instagram, TikTok, YouTube) – 48,6% в середньому серед п'яти наративів. Такі дані пов'язані з тим, що медіахостинги є водночас одним із найпопулярніших каналів отримання новин серез студентів_ок – 69,7% респондентів_ок отримують новини через цей канал. До того ж, можемо припустити, що частота появи наративів російської конспірологічної пропаганди саме у медіахостингах зумовлена тим, що ці платформи, здебільшого орієнтовані на споживання пропонованого, а не обраного контенту.

Водночас результати дослідження свідчать (Рис. 1), що, попри активну присутність російських конспірологічних наративів у медіахостингах, серед студентської молоді Інституту гуманітарних і соціальних наук переважає їх неприйняття, зокрема щодо проросійського фрейму (95,4%).

Варто зазначити, що високий рівень незгоди з виділеними наративами російської пропа-

ганди може бути спричинений також загальним негативним ставленням до них у суспільстві. Для дослідження були обрані реальні наративи російської пропаганди у доволі відкритому формулюванні, які містили риси конспірологічних теорій, а отже, були очевидно неприйнятними у сучасному контексті. Водночас результати дозволять зробити висновки про загальні тенденції та настрої молоді щодо тверджень російської конспірологічної пропаганди.

Щодо дослідження рівня конспірологічного мислення студентства, спостерігається переважання поміркованих відповідей на подані твердження (Рис. 2). Отримані результати не демонструють чіткого нормального розподілу, типового для подібних опитувань [16], хоча перше та третє твердження частково наближаються до нього. Водночас друге твердження вирізняється вираженою асиметрією у бік згоди з ним. Такі відхилення від стандартних емпіричних даних можуть пояснюватися особливостями вибірки – її невеликим обсягом та культурними характеристиками респондентів_ок.

Для подальшого аналізу кожен блок питань був перероблений у відповідні індекси. Об'єднавши питання з кожного блоку в нову змінну, ми перекодували мітки значень змінної з 5-бальної шкали Лайкерта на 5-бальну шкалу рівня підтримки російської пропаганди (дуже низький, низький, середній, високий, дуже високий) та 3-бальну шкалу рівня конспірологічного мислення (низький, середній, високий). Варто зазначити, що респонденти, які відповіли «Важко відповісти» хоча б на 1 питання з відповідних блоків були виключені з подальшого аналізу. Таким чином з індексу підтримки пропаганди було виключено 15,6% (17 людей), з індексу конспірологічного мислення – 18,3% (20 людей).

Результати індексу підтримки російської пропаганди зафіксували, що 32,1% студентів_ок продемонстрували дуже низький рівень підтримки пропаганди, 40,4% – низький рівень, а 11,9% – середній рівень. Таким чином, загалом 72,5% респондентів_ок виявили високий рівень незгоди з наративами російської пропаганди. Лише незначна частина студентів_ок висловила нейтральне ставлення або помірну згоду з ними. Водночас, як вже зазначалося вище, 15,6% опитаних не змогли визначити

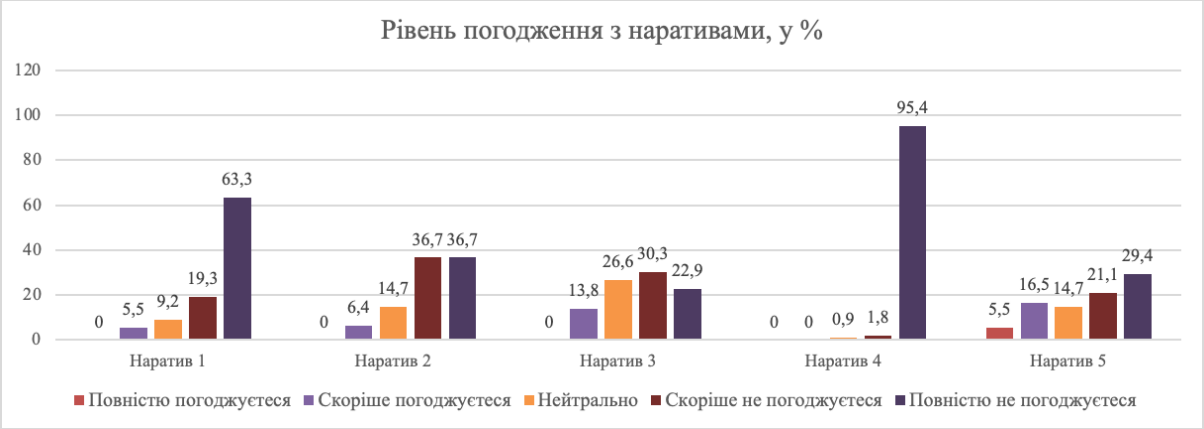

Рис. 1. Рівень погодження з наративами, у %

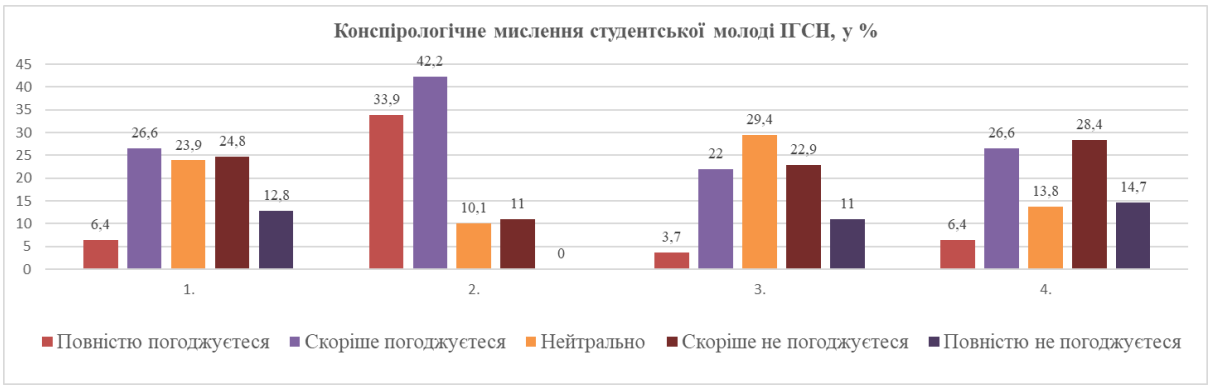

Рис. 2. Конспірологічне мислення студентської молоді Інституту гуманітарних і соціальних наук, у %

своє ставлення до наведених пропагандистських тверджень.

В індексі конспірологічного мислення результати засвідчили, що 14,7% студентів мають низький рівень, 33,9% – середній, а 33% – високий. Таким чином, близько двох третин (67%) студентської молоді ІГСН продемонстрували середній або високий рівень конспірологічного мислення.

Для подальшої перевірки гіпотези ми дослідили наявність кореляційного зв'язку між рівнем конспірологічного мислення та рівнем погодження із зазначеними наративами. Ми виявили слабку кореляцію між конспірологічним мисленням та наративом 1 (коеф. Крамера = 0,278), наративом 2 (коеф. Крамера = 0,436), наративом 3 (коеф. Крамера = 0,436) та наративом 5 (коеф. Крамера = 0,441). Також між індексом конспірологічного мислення та індексом віри у наративи пропаганди ми зафіксували помірну кореляцію (коеф. Кендала = 0,596) (Рис. 3).

Ми змогли зафіксувати, що люди з *середнім* рівнем підтримки пропаганди (найвищим в нашому випадку) мали *високий* або *середній* рівень конспірологічного мислення. Водночас, люди з *низьким* рівнем конспірологічного мислення найчастіше демонстрували *дуже низький* рівень підтримки пропаганди. Нажаль ми не можемо прослідкувати аналогічної закономірності у низькому рівні підтримки пропаганди, де переважають середній та високий рівні конспірологічного мислення. Таку розбіжність в нашому випадку можемо пояснити нерепрезентативністю нашої вибірки (Рис. 3).

Висновки. У підсумку можна констатувати, що схильність до конспірологічного мислення потенційно створює підґрунтя для підтримки російської пропаганди серед студентської молоді Інституту гуманітарних і соціальних наук Національного університету «Львівська політехніка». Конспірологічне мислення формує специфічну соціальну реальність, в межах якої людина є уразливою до різноманітних маніпулятивних впливів. Попри те, що більшість студентів_ок демонструють виразне несприйняття наративів російської пропаганди, вони можуть зберігати певну некритичну установку щодо ставлення до інформації, яка не є відкрито ворожою. Слід наголосити, що результати нашого дослідження не дають підстав для остаточних висновків. Це зумовлено нерепрезентативністю вибіркової сукупності, зокрема, її малою кількістю. Таким чином необхідні подальші дослідження для точнішого з'ясування взаємозв'язку між конспірологічним мисленням та підтримкою пропаганди. У цьому контексті актуальним завданням є реалізація заходів, спрямованих на підвищення рівня медіаграмотності та поінформованості студентської молоді щодо методів і технік російської пропаганди. Підвищення обізнаності в цій сфері сприятиме не лише стійкості до пропаганди, але й зміцненню інформаційної безпеки української молоді загалом.

Література

1. Вакцинація в Україні: бар'єри і можливості. *Соціологічна група «Рейтинг»*. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/vakcinaciya_v_ukraine_barery_i_vozmozhnosti_18-19_marta_2021.html (дата звернення: 25.05.2025).

2. Віннічук О. В. Пропаганда як інструмент політичної комунікації в умовах російсько-української війни. Політичне життя. 2024. № 1. С. 82–87. URL: https://doi.org/10.31558/2519-2949.2024.1.12

Symmetric Measures

		Value	Asymp. Std. Error[a]	Approx. T[b]	Approx. Sig.
Ordinal by Ordinal	Kendall's tau-b	,596	,060	8,740	,000
N of Valid Cases		81			

a. Not assuming the null hypothesis.
b. Using the asymptotic standard error assuming the null hypothesis.

індекс консп мисл 4 питання * індекс віри в наративи Crosstabulation

Count

		індекс віри в наративи			Total
		середній	низький рівень	дуже низький рівень	
індекс консп мисл 4 питання	високий	11	18	2	31
	середній	1	19	15	35
	низький	0	2	13	15
Total		12	39	30	81

Рис. 3. Кореляційний зв'язок між конспірологічним мисленням та підтримкою пропаганди в студентської молоді Інституту гуманітарних і соціальних наук

3. Гадзинська І. «Хочете громадянську війну?» Як Росія підлаштовує тези для кожного українця. *Texty.org.ua – статті та журналістика даних для людей – Тексти.org.ua*. URL: https://texty.org.ua/articles/114428/hochete-hrazhdansku-vijnu-yak-rosijska-propahanda-shodnya-produkuye-tezy-dlya-kozhnoyi-socialnoyi-hrupy-ukrayinciv/ (дата звернення: 13.06.2025).

4. Герасимчук А. Що робить російську пропаганду ефективною: методи. *Імідж України: соціально-політичні репрезентації і мовне віддзеркалення воєнних реалій у зарубіжних і вітчизняних мас-медіа* : тези доп. міжнар. науково-практ. конф., м. Одеса, 15–16 черв. 2023 р. 2023. С. 44–48.

5. Грушецький, А. Прес-релізи та звіти – Думки і погляди населення України щодо походження коронавірусу і його поширення у світі: Травень-червень 2020 року. Домашня сторінка КМІС. URL: https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=952&page=1&fbclid=IwAR21zI6YgN7bueindZbBJ0_fW9p7NcMe2x_3c1H14c0MSTMl9GzffZU79oI (дата звернення: 11.06.2025)

6. Грушецький А. Прес-релізи та звіти – Сприйняття українцями загроз поширення російської пропаганди в соціальних мережах та ставлення до заборони Телеграм. Домашня сторінка КМІС. URL: https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1428&page=1 (дата звернення: 16.09.2025).

7. Грушецький А. Прес-релізи та звіти – Чи зберігає Україна власний суверенітет. Домашня сторінка КМІС. URL: https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1391&page=1 (дата звернення: 16.09.2025).

8. Данилюк І. В., Ягіяєв І. І., Курапов А. О., Малишева К. О., Лошенко О. А., Литвин С. В. A Ukrainian-language adaptation and psychometric properties of the Conspiracy Mentality Questionnaire. *Ukrainian Psychological Journal*. 2023. № 1 (19). С. 24–45. DOI: 10.17721/upj.2023.1(19).2.

9. Дослідження. Медіаспоживання українців: третій рік повномасштабної війни. ОПОРА – Громадянська мережа – вибори в Україні – Election in Ukraine. URL: https://www.oporaua.org/viyna/doslidzhennya-mediaspozhivannya-ukrayinciv-tretiy-rik-povnomasshtabnoyi-viyni-25292.

10. Засєкін С. В., Засєкіна Л. В. Психолінгвістична діагностика: навч. посіб. Луцьк : Редакц.-вид. від. «Вежа» Вол. нац. ун-ту ім. Лесі Українки., 2008. 188 с.

11. Колдомасов А. Як конспірологи пояснюють події в Україні й світі: Теорія «ЛГБТ-хімікатів». *#DisinfoChronicle. Кремлівська пропаганда щодо військового наступу на Україну – Детектор медіа*. URL: https://disinfo.detector.media/post/yak-konspirolohy-poiasniuiut-podii-v-ukraini-i-sviti-teoriia-lhbt-khimikativ (дата звернення: 01.04.2025).

12. Колдомасов А. Як конспірологи пояснюють події в Україні й світі: «Полювання на неправильних лідерів». *#DisinfoChronicle. Кремлівська пропаганда щодо військового наступу на Україну – Детектор медіа*. URL: https://disinfo.detector.media/post/yak-konspirolohy-poiasniuiut-podii-v-ukraini-i-sviti-poliuvannia-na-nepravylnykh-lideriv (дата звернення: 11.04.2025).

13. Колдомасов А. Як конспірологи пояснюють події в Україні й світі: Теорія про «15-хвилинні міста». *#DisinfoChronicle. Кремлівська пропаганда щодо військового наступу на Україну – Детектор медіа*. URL: https://disinfo.detector.media/post/yak-konspirolohy-poiasniuiut-podii-v-ukraini-i-sviti-teoriia-pro-15-khvylynni-mista (дата звернення: 11.04.2025).

14. Посмітна В. Особливості антиукраїнської маніпулятивної пропаганди в сучасних умовах. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Філологія*. 2023. № 3 (59). С. 35–39. DOI: 10.32841/2409-1154.2023.59.3.8.

15. Почепцов Г. Г. Токсичний інфопростір. Як зберегти ясність мислення і свободу дії. Харків : Віват, 2022. 384 с. (Серія «Історія та політика»). ISBN 978-966-942-843-1.

16. Юськів Х. Наративи російської пропаганди в Україні. Вісник Львівського університету. 2020. № 30. С. 226–232. URL: https://doi.org/10.30970/pps.2020.30.31

17. Bergmann E. Weaponizing Conspiracy Theories. 1st ed. London: Routledge, 2024. DOI: https://doi.org/10.4324/9781003460770

18. Douglas K. M., Sutton R. M. What Are Conspiracy Theories? A Definitional Approach to Their Correlates, Consequences, and Communication. *Annual Review of Psychology*. 2022. Vol. 74, no. 1. URL: https://doi.org/10.1146/annurev-psych-032420-031329

19. Ellul J. Propaganda: the formation of men's attitudes. New York : Vintage Books, 1973. 320 p.

20. Entman R. M. Framing: Toward Clarification of a Fractured Paradigm. *Journal of Communication*. 1993. Vol. 43, no. 4. P. 51–58. URL: https://doi.org/10.1111/j.1460-2466.1993.tb01304.x

21. Imhoff R., Bruder M. Speaking (Un–)Truth to Power: Conspiracy Mentality as A Generalised Political Attitude. *European Journal of Personality*. 2014. Vol. 28, no. 1. P. 25–43. URL: https://doi.org/10.1002/per.1930

22. Imhoff R., Bertlich T., Frenken M. Tearing apart the "evil" twins: A general conspiracy mentality is not the same as specific conspiracy beliefs. *Current Opinion in Psychology*. 2022. P. 101349. URL: https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2022.101349

23. Lasswell H. D. The Theory of Political Propaganda. *American Political Science Review*. 1927. Vol. 21, No. 3. P. 627–631. URL: https://doi.org/10.2307/1945515

24. Mamedov I. How are narratives sacralised? Russian dogma on the war in Ukraine. *Contemporary Politics*. 2024. P. 1–18. URL: https://doi.org/10.1080/13569775.2024.2387436

25. Measuring Individual Differences in Generic Beliefs in Conspiracy Theories Across Cultures: Conspiracy Mentality Questionnaire / M. Bruder et al. *Frontiers in Psychology*. 2013. Vol. 4. URL: https://doi.org/10.3389/fpsyg.2013.00225 (date of access: 11.05.2025).

26. Nykonchuk M. Value-based framing in Russian propaganda on the example of the war against Ukraine and its consequences. *Refleksje. Pismo naukowe studentyw*

i doktorantyw WNPiD UAM. 2023. No. 25. P. 161–173. URL: https://doi.org/10.14746/r.2023.1.12

27. Pynnqniemi K. The Kremlin rhetoric and the framing of the war in Ukraine. *Russian Military and Security Research group*. URL: https://rusmilsec.blog/2022/05/25/the-kremlin-rhetoric-and-the-framing-of-the-war-in-ukraine/.

Анотація

Климанська Л. Д., Гечко Р. М., Митрофанова В. В. **Конспірологічне мислення та пропаганда: як молодь реагує на російські наративи.** – Стаття.

Ця стаття розглядає проблему впливу конспірологічного мислення української молоді на сприйняття російської пропаганди, що поширюється через соціальні мережі. Через аналіз напрацювань у цій темі було виділено власний теоретичний підхід до розгляду поняття пропаганди на основі робіт Г. Лассвелла і Ж. Еллюля, а також поняття конспірології та конспірологічного мислення через визначення К. Дуглас та Р. Саттона і Р. Імгоффа.

Авторки статті окреслили поняття російської конспірологічної пропаганди та висунули гіпотезу, що рівень сприйняття пропаганди корелюватиме з рівнем конспірологічного мислення. Для цього, через призму теорії фреймів, було розглянуто наративи російської пропаганди та сформовано три фрейми в межах дослідження: антизахідний, антиукраїнський та проросійський. Задля проведення емпіричного дослідження до цих фреймів відібрали наявні твердження російської пропаганди, сформульовані на основі типових рис конспірологічних теорій. До того ж, для визначення рівня конспірологічного мислення емпіричним шляхом використали твердження з уже наявних опитувальників.

В ході розвідувального емпіричного дослідження було опитано 109 студентів_ок бакалаврату й магістратури Інституту гуманітарних і соціальних наук Національного університету «Львівська політехніка». Задля зручності аналізу даних через перекодування шкал було виведено індекс погодження з наративами російської пропаганди та індекс конспірологічного мислення.

За результатами емпіричного дослідження: більшість респондентів_ок (72,5%) не погоджуються з наративами російської пропаганди та майже дві третини (67%) опитаних мають середній і високий рівні конспірологічного мислення. Для перевірки гіпотези застосували кореляційний аналіз та зафіксували помірну кореляцію.

Таким чином, у підсумку авторки підтвердили, що схильність до конспірологічного мислення може створювати підґрунтя для підтримки російської пропаганди серед студентської молоді Інституту гуманітарних і соціальних наук Національного університету «Львівська політехніка».

Ключові слова: російська пропаганда, конспірологія, фрейми, конспірологічне мислення, російська конспірологічна пропаганда.

Summary

Klymanska L. D., Hechko R. M., Mytrofanova V. V. **Conspiracy thinking and propaganda: how young people react to russian narratives.** – Article.

This article examines the problem of the impact of conspiracy mentality among Ukrainian youth on their perception of russian propaganda spread through social networks. Through analysis of existing research on this topic, the authors developed their own theoretical approach to the concept of propaganda based on the works of H. Lasswell and J. Ellul, as well as the concepts of conspiracy theory and conspiracy thinking as defined by K. Douglas & R. Sutton, and R. Imhoff.

The authors of the article outlined the concept of russian conspiracy propaganda and put forward the hypothesis that the level of perception of propaganda correlates with the level of conspiracy mentality. To this end, through the prism of frame theory, the narratives of russian propaganda were examined and three frames were formed within the study: anti-Western, anti-Ukrainian, and pro-russian. For the empirical study, existing statements of russian propaganda, formulated on the basis of typical features of conspiracy theories, were selected for these frames. In addition, statements from existing questionnaires were used empirically to determine the level of conspiracy mentality.

During the exploratory empirical study, 109 bachelor's and master's students of the Institute of Humanities and Social Sciences of the Lviv Polytechnic National University were surveyed. For the convenience of data analysis, an index of agreement with russian propaganda narratives and an index of conspiracy mentality were derived through recoding of the scales.

According to the results of the empirical study, the majority of respondents (72.5%) disagree with russian propaganda narratives, and almost two-thirds (67%) of those surveyed have moderate to high levels of conspiratorial mentality. To test the hypothesis, correlation analysis was used and a moderate correlation was found.

Thus, the authors confirmed that a tendency toward conspiracy mentality can create a basis for support of russian propaganda among students at the IGNS NULP.

Key words: russian propaganda, conspiracy theory, frames, conspiracy thinking, russian conspiracy propaganda.

Дата надходження статті: 26.10.2025
Дата прийняття статті: 11.11.2025
Опубліковано: 15.12.2025

УДК 004.8:[005:502/504]
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v056.2025.29

А. С. Лобанова
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-3852-2675
доктор соціологічних наук, професор,
професор кафедри соціології та соціальної роботи
Криворізького державного педагогічного університету

О. Б. Остапенко
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0001-8691-7367
аспірант кафедри соціології та соціальної роботи
Криворізького державного педагогічного університету

ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ У МЕНЕДЖМЕНТІ ПРИРОДООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ, НАПРЯМИ ЗАСТОСУВАННЯ ТА РИЗИКИ

Постановка проблеми. Сучасне суспільство переживає період глобальних трансформацій, зумовлених цифровізацією, інтенсивним розвитком інформаційно-комунікаційних технологій і зростанням ролі інтелектуальних систем у процесах управління. Штучний інтелект (ШІ) дедалі активніше інтегрується у різні сфери діяльності – від економіки й державного управління до соціальної сфери та освіти. Це створює нові можливості для оптимізації управлінських рішень, підвищення ефективності організаційних процесів, прогнозування ризиків і стратегічного планування. Разом із цим виникає низка проблем, а саме: відсутність цілісної теоретико-методологічної основи використання ШІ в управлінні; брак універсальних концептуальних моделей, які б дозволяли інтегрувати штучний інтелект у традиційні управлінські системи, а також існують ризики етичного, правового та соціального характеру, пов'язані з делегуванням управлінських функцій інтелектуальним технологіям. Гострота проблеми посилюється й тим, що більшість досліджень ШІ зосереджуються переважно на його технічних можливостях, тоді як теоретико-методологічні аспекти управлінського застосування залишаються недостатньо розробленими. Саме відсутність узагальненої методології, яка б враховувала міждисциплінарний характер ШІ (поєднання інформатики, менеджменту, соціології, психології, етики і права), перешкоджає ефективному впровадженню цих технологій в менеджмент природоохоронної діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковому дискурсі останніх років спостерігається підвищений інтерес до проблематики використання штучного інтелекту (далі ШІ) в управлінських практиках як у сфері виробництва, так і у природоохоронній діяльності. Зарубіжні науковці у своїй більшості розглядають можливості використання машинного навчання, нейронних мереж, експертних систем і технологій «великих даних» для підвищення ефективності управління складними системами. Так, М. Фаррук (M. Farooq), Х. О. Буздар (H. O. Buzdar) і С. Мухаммад (S. Muhammad) зазначають, що найбільші революційні зміни стосуються дослідницьких парадигм, методик і методів, що використовуються для аналізу великих обсягів інформації щодо виявлення особливостей взаємодії між людьми і машинами в багатьох сферах, зокрема, у виробничій і освітній [1]. К. Дреснер (K. Dresner) і П. Стоун (P. Stone) у своїх роботах наводять приклади застосування багатоагентних систем і алгоритмів для управління складними системами, зокрема при розробці транспортних сценаріїв [2]. Науковці також аналізують роль інтелектуальних алгоритмів у моніторингу стану довкілля, прогнозуванні змін клімату, управлінні відходами, оптимізації використання природних ресурсів. Зокрема, увага приділяється розробці моделей, що дозволяють виявляти закономірності у великих масивах екологічних даних і створювати системи раннього попередження екологічних загроз. Наприклад, дослідження Е. Алоатаїбі (E. Alotaibi) та Н. Нассіф (N. Nassif) містить комплексний бібліометричний та глибокий аналіз застосування штучного інтелекту та машинного навчання у моніторингу навколишнього середовища, зокрема якості повітря та води за період з 1991 по 2024 рік, включаючи моделювання кліматичних змін, оцінку біорізноманіття та управління надзвичайними ситуаціями [3].

Нігерійські науковці Д. Б. Олаваде (D. B. Olawade), О. З. Вада (O. Z. Wada), А. Олуфунке (A. Olufunke) і І. Егбеволе (I.Egbewole) обґрунтували думку про те, що застосування штучного інтелекту (ШІ) в моніторингу навколишнього середовища забезпечує точні про-

© А. С. Лобанова, О. Б. Остапенко, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

гнози щодо стихійних лих, виявлення джерел забруднення та комплексний моніторинг якості повітря і води. Однак реалізація повного потенціалу ШІ стикається з такими перешкодами, як нестача спеціалізованих експертів з ШІ в екологічному секторі та доступом до даних, контролем та конфіденційністю [4]. С. Гоур (C. Gohr) і Г. Родрігес Г. (G. Rodríguez) з колегами провели систематичний огляд 792 наукових публікацій, що застосовують технології ШІ у дослідженнях, пов'язаних із цілями сталого розвитку (SDG). Переважну кількість застосування інструментів ШІ зосереджено на алгоритмах глибинного навчання та супервізованого машинного навчання для прогнозування і оптимізації систем [5]. Вони наголошують, що близько 70% усіх проєктів ШІ у сфері сталого розвитку прямо або опосередковано пов'язані з екологічними аспектами: від управління ресурсами до прогнозування кліматичних ризиків, зокрема моніторингом навколишнього середовища (аналіз супутникових знімків, IoT-сенсори, алгоритми класифікації ландшафтів); моделюванням ризиків (повені, пожежі, забруднення); оптимізацією енергетичних і транспортних систем [5].

Л. Ґрейф (L. Greif), Ф. Рьокель (F. Röckel), А. Кімміґ (A. Kimmig) і Дж. Овчарова (J. Ovtcharova) здійснили огляд більш ніж 400 наукових статей, у яких ШІ застосовувався для досягнення екологічних цілей сталого розвитку. Серед основних підходів вони виділяють: машинне навчання для прогнозування динаміки забруднень та оцінки якості повітря; глибоке навчання у дистанційному зондуванні Землі; еволюційні алгоритми для оптимізації систем управління відходами; багаторівневе агентне моделювання для аналізу поведінкових патернів у споживанні ресурсів. Дослідники зазначають, що понад 60% досліджень у цій сфері мають чітко виражену прикладну спрямованість, однак залишаються обмеженими у плані перевірки моделей на локальних даних, що знижує достовірність результатів у контексті конкретних регіонів [6].

Різні аспекти використання ШІ в менеджменті та маркетингу природоохоронної діяльності активно досліджують і українські науковці. А. Абрамова дослідила особливості автоматизованих систем екологічного моніторингу та ресурсозбереження [7]. А. Мацерук окреслив шляхи застосування штучного інтелекту в контексті сталого розвитку громад [8]. Ю. Кривицький здійснив загальнотеоретичний аналіз правового статусу ШІ [9]. А. Лобанова, Баюра В. І., Візниця Ю. В., Братченко Л. Є. і Каритка В. В. вважають, що для результативної екологізації виробництва в промислових регіонах, зокрема в Криворізькому, доцільно запроваджувати європейський досвід «розумного» розвитку, який засновується на інтелігентній (розумній) спеціалізації, що враховує специфіку людських, наукових і природних ресурсів регіону і ґрунтується на запровадженні новітніх розумних технологій [10].

Отже, аналіз праць українських і зарубіжних науковців засвідчує, що існує широкий спектр досліджень, в яких розкриваються окремі виміри використання ШІ у менеджменті природоохоронної діяльності та сталого розвитку. Між тим відсутнє цілісне концептуальне поле, яке б поєднувало методологічні засади застосування ШІ в управлінні природоохоронною діяльністю з урахуванням міждисциплінарного контексту їх дослідження.

Тому **метою статті** є обґрунтування теоретико-методологічних підходів до застосування штучного інтелекту в управлінні природоохоронною діяльністю, визначення напрямів його використання та виявлення можливих ризиків технічного, соціального, етичного і правового характеру.

Виклад основного матеріалу дослідження. У сучасній науковій парадигмі сталого розвитку та екологічного менеджменту застосування штучного інтелекту (ШІ) розглядається як ключовий напрям технологічної модернізації управління природними ресурсами. Системи ШІ, інтегровані у сфери моніторингу, прогнозування та прийняття рішень, дозволяють досягати більшої точності, оперативності й об'єктивності у контролі стану довкілля. Однак, одночасно з розширенням можливостей зростає й потреба оцінки соціальних, правових і екологічних наслідків впровадження цих технологій, особливо у промислових регіонах, де техногенне навантаження є значним.

Аналіз праць останніх років – як зарубіжних, так і українських – показує, що роль ШІ у природоохоронній діяльності набуває багатовимірного характеру. Дослідження охоплюють як технічні аспекти (моделювання, аналітика, візуалізація), так і нормативно-правові, соціально-економічні та етичні виміри використання інтелектуальних систем.

Німецькі науковці Л. Ґрейф (L. Greif), Ф. Рьокель (F. Röckel), А. Кімміґ (A. Kimmig) і Дж. Овчарова (J. Ovtcharova) з метою визначити методи штучного інтелекту, застосовані для досягнення цілей сталого розвитку (SDGs), проаналізували наукові публікації із провідних баз даних (*IEEE Xplore, Scopus, WebofScience, ACM DL, ScienceDirect*) за 2017–2023 роки і оцінили їхній потенціал для підвищення екологіч-

ної сталості. Вони зокрема, зазначили, що ШІ є ключовим інструментом у природоохоронній діяльності – від моніторингу довкілля та управління ресурсами до прогнозування ризиків. Водночас акцентували увагу на викликах, пов'язаних із вуглецевим слідом технологій, обмеженою увагою до соціально-правового контексту, етичних аспектів і особливу увагу звернули на парадокс «екологічного сліду» ШІ – високому енергоспоживанні під час тренування великих моделей [6]. Як варіант вирішення цієї проблеми, науковці пропонують упровадження пояснювального ШІ (Explainable Artificial Intelligence, XAI), етичних регуляцій і гібридних моделей машинного навантаження Auto ML (Automated Machine Learning), що автоматично підбирають ефективні й менш енергозатратні алгоритми. Ці стратегії допомагають створювати штучний інтелект, який працює ефективно, прозоро і без шкоди для довкілля і забезпечує баланс між технологічною ефективністю й екологічною сталістю. Доречно підкреслити, що проблема «екологічного сліду» технологій ШІ розглядається і Організацією економічного співробітництва та розвитку (OECD), яка у своєму звіті за 2022 «"Measuring the environmental impacts of artificial intelligence compute and applications: The AI footprint" надає комплексний *фреймворк* для його оцінки, акцентуючи увагу на прямих і непрямих впливах від обчислень та застосувань. Дослідження, засноване на огляді літератури, консультаціях з експертами та опитуванні громадськості, визначає вуглецевий слід ШІ (AI foot print), як сукупність ресурсів та енергоспоживання на етапах виробництва, транспортування, експлуатації та утилізації ШІ-систем, а також непрямі ефекти від їхнього використання. У звіті виділено критичну необхідність інтеграції цих оцінок у впровадження ШІ-рішень для довкілля, аби уникнути парадоксу, коли технології, призначені для сталості, посилюють екологічні навантаження [11]. Варто погодитися з науковцями, які закликають враховувати ці фактори при плануванні екологічних програм, адже використання великих моделей без їх оптимізації може створювати нові ризики для сталого розвитку. Отже, впровадження ШІ в природоохоронну діяльність має супроводжуватися оцінкою його життєвого циклу (Life Cycle Assessment) і формуванням енергетично збалансованої інфраструктури.

Серед українських науковців способи запровадження ШІ у екологічну сферу розвиває А. Абрамова, яка описує архітектуру локальних інформаційних систем, алгоритми попередньої обробки даних і модулі ШІ-систем для розпізнавання аномалій у даних екологічних спостережень. Вона зокрема зазначає, що в Україні було розроблено декілька інформаційно-вимірювальних систем для оперативного збору, обробки і представлення даних про стан довкілля (АСКЗС), але жодна с цих систем не була використана для державної мережі моніторингу, оскільки не випускалась серійно. Зарубіжні АСКЗС застосовуються лише на декількох промислових майданчиках, де існує значна загроза аварійного забруднення повітря. Система дозволяє безперервно отримувати інформацію про концентрації домішок і гідрометеорологічних параметрах. Автоматизовані системи використовуються для контролю атмосферного повітря та природних вод [7, с. 34].

В контексті менеджменту природоохоронної діяльності промислових регіонів України важливе методологічне значення має дослідження А. Мацерука, який пропонує розглядати штучний інтелект не лише як технічний інструмент автоматизації, а як соціальну інновацію, що формує нову модель взаємодії між владою, громадою та бізнесом у системі природоохоронної діяльності. Такий підхід узгоджується з принципами сталого розвитку, визначеними ООН, і водночас вимагає врахування правових та соціальних аспектів впровадження ШІ – особливо у воєнних і повоєнних умовах, коли зростає потреба у відновленні екологічно збалансованої інфраструктури та забезпеченні прозорості управлінських рішень [8]. Водночас А. Мацерук звертає увагу на потенційні ризики – зокрема, етичні дилеми, що стосуються приватності даних, алгоритмічної упередженості та цифрової нерівності між громадами з різним рівнем ресурсного забезпечення.

Теоретичний аналіз правового статусу запровадження ШІ в процес управління презентує Ю. Кривицький, який розглядає його як новий суб'єкт правовідносин у сфері прийняття рішень. Для екологічного менеджменту це означає необхідність формування правових стандартів відповідальності за помилки моделей і процедур їх валідації, що важливо для запобігання маніпуляціям з даними моніторингу [9].

Отож аналітичний огляд наукових праць щодо використання ШІ в управлінні природоохоронною діяльністю, свідчить про те, що, *по-перше*, міжнародні дослідження фокусуються переважно на технічних аспектах ефективності алгоритмів, у той час як українські автори зосереджуються на правових і соціальних умовах їх впровадження; *по-друге*, в усіх роботах підкреслюється необхідність створення мультидисциплінарних моделей, що поєднують природничо-науковий, технічний та правовий підходи і, *по-третє*, актуальною залишається проблема енергетичної ефективності самих ШІ-технологій і врахування їхнього вуглецевого сліду при розробці природо-

охоронних стратегій. Беручи до уваги контекст інтеграції штучного інтелекту у сферу сталого розвитку, дослідники виокремлюють *низку критичних моментів та ризиків*, які стримують прогрес у цій галузі: (1) значна частина досліджень зосереджена на розробці алгоритмів та технічних аспектів ШІ, тоді як контекст сталого розвитку, включаючи соціальні та етичні аспекти, залишається недостатньо вивченим; (2) спостерігається дефіцит міждисциплінарних підходів, які б поєднували соціальні, правові та політичні перспективи з технологіями ШІ для вирішення проблем сталості; (3) існують етичні та правові ризики, такі як порушення приватності, упередженість алгоритмів, нерівний доступ до технологій та недостатня прозорість систем; (4) навіть за наявності ефективних моделей ШІ, їх масштабування та впровадження в промислових чи екологічних контекстах часто обмежені через брак якісних даних, ресурсів та відповідної нормативної бази. Ці фактори підкреслюють необхідність комплексного підходу до розробки та застосування ШІ у сфері сталого розвитку.

Отже, можна стверджувати, що використання ШІ в управлінні природоохоронною діяльністю має подвійний характер: як інструменту оптимізації управління, так і джерела нових викликів – енергетичних, етичних та правових. Успішність впровадження залежить від здатності поєднати технологічні інновації з соціально-правовими гарантіями прозорості, доступності та екологічної відповідальності. І тому методологія використання ШІ в управлінні природоохоронною діяльністю повинна носити міждисциплінарний характер, ґрунтуючись на поєднанні таких підходів, як: системний, кібернетичний, менеджментний, соціально-гуманітарний і етично-правовий.

Як підкреслює М. В. Туленков, у *системному підході* яскраво простежується його «принципова здатність бути методологічним ключем у розв'язанні складних завдань і проблем, тому що він за своєю суттю є інтегральною сукупністю прийомів комплексного наукового пізнання», і виявлятися як «сукупність раціональних і опрацьованих способів пізнавальної практики, що реалізуються з системних позицій» [12, с. 46]. А відтак, застосування системних методів у процесі науково-дослідної практики і є *системним аналізом* екологічних об'єктів й управлінських процесів як елементів єдиної системи «суспільство–природа–технології», у якій ШІ використовується як інструмент оптимізації зв'язків між цими елементами.

У сучасному управлінні системний аналіз не можливий без кібернетичного підходу, адже як справедливо зазначає І. В. Діордіца, кібернетика, будучи комплексною наукою, «створює значні можливості для дослідження кібернетичного простору з метою проактивного формування алгоритмів соціального управління, соціалізації штучного інтелекту, формування балансу інтересів розвитку людини і розвитку штучного інтелекту» [13]. І тому саме цей підхід дозволяє розглядати систему управління природоохоронною діяльністю як кібернетичну систему, яка має ресурси (вода, ліси, повітря), впливи (викиди, забруднення), цілі (сталий розвиток, відновлення природи) і механізми регулювання (екополітика, моніторинг, контроль). А ШІ виступає як «мозок» цієї системи, оскільки збирає дані з датчиків, супутників, дронів; аналізує їх; прогнозує наслідки дій (наприклад, вирубки, забруднення); пропонує оптимальні рішення. І в цьому реалізується функція управління, коли отримання та обробка інформації спонукають до прийняття рішень та їх реалізації.

Завдяки *менеджментному підходу* до впровадження ШІ в природоохоронну діяльність, можлива ефективна реалізація управлінських функцій – планування, організації, мотивації та контролю і запровадження ефективних технологій управління. Як підкреслює Н. М. Буняк, «технологія управління на базі штучного інтелекту» засновується на пріоритеті відпрацьованої практики, статистики і сучасних економіко-математичних методів, реалізованих у вигляді баз знань або баз даних в контексті сучасних інформаційних комп'ютерних технологій» [14, с. 78]. ШІ забезпечує аналіз екологічних даних, формування стратегій, оптимізацію ресурсів та системний контроль результатів, що підвищує результативність природоохоронної політики та сприяє сталому використанню природних ресурсів.

Адаптація соціально-гуманітарного підходу до дослідження ШІ в природоохоронному управлінні полягає у розгляді штучного інтелекту не лише як технології, а як соціального явища, що трансформує екологічні цінності, комунікації, довіру між владою і громадянами, моделі участі та етичну відповідальність у взаємодії «людина – природа – технологія». Ідея цього підходу полягає у тому, що у центр управління ставиться не технічна ефективність ШІ, а людина, суспільство, цінності, культура та етичні наслідки. Соціально-гуманітарний підхід, на думку зарубіжних науковців, дозволяє також врахувати соціальні наслідки впровадження ШІ, включаючи адаптацію управлінських кадрів, підготовку персоналу та формування довіри як до інтелектуальних систем, що впливають на екологічний моніторинг і управління ресурсами, так і до державних інституцій, які їх впроваджують [15].

Етико-правовий підхід у дослідженні ШІ в екологічному управлінні дозволяє визначити правові аспекти і моральні обмеження функціонування алгоритмічних систем. Він поєднує норми екологічного законодавства, міжнародні стандарти сталого розвитку та принципи етики – справедливість, прозорість, відповідальність і повагу до прав людини та природи. Враховуючи, що ШІ-системи можуть формувати значний «екологічний слід» через енергоспоживання чи непрямі впливи, необхідна удосконалена нормативно-правова база та етичні стандарти (наприклад, для забезпечення відповідальності за рішення, ухвалені на основі алгоритмів). Як підкреслює Н. Чудик, розробка концептуальних підходів до створення збалансованої системи правового регулювання ШІ та визначення її етичних принципів вимагає комплексного підходу, що враховує, зокрема такі напрямки, як: впровадження багаторівневої системи регулювання, яка включає законодавче закріплення базових принципів розробки та використання ШІ; гармонізацію національного законодавства з міжнародними стандартами та з регуляторними підходами ЄС; розвиток інституційної складової регулювання, включаючи створення спеціалізованих органів з питань ШІ та механізмів міжвідомчої координації; впровадження механізмів захисту персональних даних та приватності при використанні ШІ-систем; розробку стандартів прозорості алгоритмів, впровадження механізмів оскарження автоматизованих рішень та забезпечення належного рівня захисту персональних даних [16, с. 47].

Таким чином, на основі розглянутих методологічних підходів можна виділити *п'ять ключових напрямків використання штучного інтелекту в управлінні природоохоронною діяльністю:* (1) *системний аналіз і моделювання екосистем,* які дозволяють інтегрувати дані про природу, суспільство та технології для комплексного оцінювання стану екологічних систем. Завдяки ШІ можна прогнозувати наслідки управлінських рішень і забезпечувати цілісне бачення взаємозв'язків між компонентами системи «людина–природа–технологія»; (2) *адаптивне управління та кібернетичне моделювання,* що забезпечують обробку великих обсягів екологічних даних у режимі реального часу, прогнозування загроз та корекцію дій. Завдяки цьому управлінська система стає саморегульованою, здатною навчатися на власному досвіді та ефективно реагувати на зміни навколишнього середовища; (3) оптимізація управлінських процесів (менеджмент), яка передбачає впровадження ШІ у традиційні управлінські практики: планування, організацію, мотивацію та контроль природоохоронних заходів. Алгоритми ШІ дозволяють підвищити ефективність використання ресурсів, оцінювати результати та формувати стратегії, що забезпечують сталий розвиток і результативність екологічної політики; (4) соціально-гуманітарна інтеграція ШІ, що фокусується на взаємодії технологій із суспільством і передбачає врахування соціальних і культурних аспектів, формування довіри громадян до інтелектуальних систем і стимулювання участі людей у прийнятті рішень щодо охорони природи, що підсилює екологічну свідомість та відповідальність і (5) етично-правове забезпечення, яке визначає правові та моральні норми застосування ШІ в природоохоронному управлінні і включає дотримання екологічного законодавства, принципів етики, сталого розвитку та забезпечення відповідальності за рішення, ухвалені на основі алгоритмів, що дозволяє уникати зловживань і підтримувати прозорість управлінських процесів.

Важливим аспектом впровадження ШІ в природоохоронне управління є оцінка потенційних ризиків. До основних груп ризиків належать *технічні*, які пов'язані з помилками алгоритмів, некоректною обробкою даних та збоями у функціонуванні систем; *соціальні*, що охоплюють втрату довіри громадян, нерівний доступ до технологій, непередбачувані зміни поведінки людей та можливі конфлікти інтересів; *етичні*, які виникають при порушенні принципів справедливості, прозорості та відповідальності в прийнятті рішень; *правові*, що зумовлені недосконалістю нормативної бази, відсутністю регуляторних механізмів для алгоритмічних рішень і потенційним порушенням екологічного законодавства і *екологічні*, які охоплюють непрямий негативний вплив ШІ-систем, включно з високим енергоспоживанням, формуванням «екологічного сліду» та можливими помилковими управлінськими рішеннями. Усвідомлення цих ризиків дозволяє розробляти більш безпечні, адаптивні та ефективні системи управління на базі ШІ, забезпечуючи баланс між технологічною ефективністю, соціальною відповідальністю та екологічною безпекою.

Висновки і напрями подальших досліджень. У сучасних умовах глобальних екологічних викликів та стрімкого розвитку інформаційних технологій ШІ стає не лише інструментом автоматизації та обробки великих обсягів даних у сфері природоохоронної діяльності, а й засобом оптимізації управлінських процесів, моделювання екосистем, прогнозування екологічних загроз та забезпечення сталого використання природних ресурсів. Проте ефективність впровадження ШІ-систем залежить не лише від технічних можливостей алгоритмів, а й від правиль-

ного вибору методологічної основи, інтеграції міждисциплінарних підходів, врахування соціально-гуманітарних аспектів та забезпечення етико-правових стандартів.

У роботі визначено основні перешкоди у застосуванні ШІ в менеджменті природоохоронної діяльності і обґрунтовується авторська думка про те, що методологічна основа його запровадження ґрунтується на міждисциплінарному підході, який поєднує *системний* (забезпечує цілісне сприйняття взаємопов'язаних елементів «суспільство–природа–технології» та інтегрує різні наукові прийоми для комплексного аналізу); *кібернетичний* (перетворює управління на адаптивну систему з обробкою даних, прогнозуванням і саморегуляцією); *менеджментний* (фокусує увагу на ефективному плануванні, організації та контролі ресурсів за допомогою ШІ); *соціально-гуманітарний* (підкреслює роль людини, соціальних цінностей, довіри та етичних аспектів у використанні ШІ) і *етично-правовий* (визначає нормативно-правові рамки та моральні обмеження для безпечного та відповідального функціонування алгоритмічних систем у природоохоронному управлінні).

У менеджменті природоохоронної діяльності штучний інтелект пропонується розглядати як суб'єктно-орієнтовану та *системно-орієнтовану технологію управління, яка враховує не лише технічні параметри, а й соціально-етичні та гуманітарні виміри.* Такий підхід забезпечує адаптивність управлінської системи, дозволяє прогнозувати екологічні загрози, коригувати управлінські дії в режимі реального часу та оптимізувати використання природних ресурсів, враховуючи потенційні ризики – технічні, соціальні, етичні, правові та екологічні, що виникають при впровадженні ШІ.

Перспективами подальших досліджень є вдосконалення алгоритмів прогнозування екологічних загроз, розвиток адаптивного управління та інтеграція штучного інтелекту у стратегічне планування природоохоронної діяльності, а також оцінка соціально-гуманітарних і етично-правових аспектів його застосування.

Література

1. Farooq M., Buzdar H., Muhammad S. AI-Enhanced Social Sciences: A Systematic Literature Review and Bibliographic Analysis of Web of Science Published Research Papers. *Pakistan Journal of Society, Education and Language (PJSEL).* 2023. Vol. 10, No. 1. P. 250–267. URL: https://pjsel.jehanf.com/index.php/journal/article/view/1299 (дата звернення: 22.09.2025).

2. Dresner K., Stone P. A multiagent approach to autonomous intersection management. *Journal of Artificial Intelligence Research*. 2008. Vol. 31. P. 591–656. DOI: https://doi.org/10.1613/jair.2502 (дата звернення: 12.09.2025).

3. Alotaibi E., Nassi N. Artificial intelligence in environmental monitoring: in depth analysis. *Discover Artificial Intelligence*. 18 November 2024. DOI: https://doi.org/10.1007/s44163-024-00198-1 URL : (дата звернення: 02.10.2025).

4. Olawade D., Wada O., Olufunke A., Egbewole I. Artificial intelligence in environmental monitoring. *Hygiene and Environmental Health Advances*. 2024. Vol. 12, No. 1. Article 100114. DOI: 10.1016/j.heha. (дата звернення: 26.09.2025).

5. Gohr C., Rodrнguez G., Belomestnykh S., Berg-Moelleken D., Chauhan N. et.al. Artificial intelligence in sustainable development research. *Nature Sustainability*. 21 July 2025. 8. P. 970–978. URL: https://www.nature.com/articles/s41893-025-01598-6) (дата звернення: 21.09.2025).

6. Greif L., Rцckel F., Kimmig A., Ovtcharova J. A systematic review of current AI techniques used in the context of the SDGs / sustainability. *Environmental Reviews (Springer)*. 2024/2025. DOI: https://doi.org/10.1007/s41742-024-00668-5 (дата звернення: 02.10.2025).

7. Автоматизовані системи екологічного моніторингу та ресурсозбереження: навч. посіб. Київ : КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2024. 96 с. URL: https://ela.kpi.ua/server/api/core/bitstreams/906867ac-1e7a-40c0-b55c-1b52834705d0/content (дата звернення: 02.10.2025).

8. Мацерук А. Застосування штучного інтелекту в контексті сталого розвитку громад. Herald of Khmelnytskyi National University. *Economic Sciences*. 2024. DOI: 10.31891/2307-5740-2024-328-17 (дата звернення: 11.10.2025).

9. Kryvytskyi Yu. Artificial Intelligence as a Tool of Legal Reform: Potential, Trends and Prospects. *Scientific Journal of the National Academy of Internal Affairs*. 2021. Vol. 26, No. 2. P. 90–101. DOI: https://doi.org/10.33270/01211192.90 (дата звернення: 07.10.2025).

10. Lobanova A., Bayura V., Viznytsya Y., Bratchenko L., Karitka V. Intelligent specialization as a promising strategy for the sustainable development of industrial regions of Ukraine (the case of Kryvyi Rih industrial region). *E3S Web Conf. Vol. 166, 10020. The International Conference on Sustainable Futures: Environmental, Technological, Social and Economic Matters* (ICSF 2020). DOI: https://doi.org/10.1051/e3sconf/202016610020 (дата звернення: 10.10.2025).

11. OECD. Measuring the environmental impacts of artificial intelligence compute and applications: The AI footprint. *OECD Digital Economy Papers*, No. 341. Paris: OECD Publishing, 2022. DOI: 10.1787/7babf571-en (дата звернення: 15.10.2025).

12. Туленков М. В. Теорія систем і системний аналіз у соціології: підручник. Київ : Каравела, 2020. 596 с.

13. Діордіца І. В. Методологія дослідження кібербезпекової політики: кібернетичний підхід. *GOAL*. 2018. URL: https://goal-int.org/metodologiya-doslidzhennya-kiberbezpekovoyi-politiki-kibernetichnij-pidhid/ (дата звернення: 22.10.2025).

14. Буняк Н. М. Менеджмент організацій: навч. посіб. Луцьк : ВНУ імені Лесі Українки, 2023. 192 с. URL: https://evnuir.vnu.edu.ua/

bitstream/123456789/23314/1/menorg_posibnyk.pdf (дата звернення: 20.10.2025).

15. Bach T. A., Khan A., Hallock H., Beltrro G., Sousa S. A Systematic Literature Review of User Trust in AI-Enabled Systems: An HCI Perspective. *International Journal of Human Computer Interaction*. 2022. AarXiv preprint. Cornell University. 18 April 2023. URL: https://doi.org/10.48550/arXiv.2304.08795 (дата звернення: 18.10.2025).

16. Lahusen Ch., Maggetti M., Slavkovik M. Trust, trustworthiness and AI governance. *Scientific Reports*. 2024. Sep 5;14:20752. DOI: 10.1038/s41598-024-71761-0.. doi: 10.1038/s41598-024-71761-0 URL: (дата звернення: 23.10.2025).

17. Чудик Н. Етико-правові аспекти впровадження систем штучного інтелекту: балансування технологічного прогресу та фундаментальних прав людини в умовах цифрової трансформації суспільства. Актуальні проблеми правознавства. 2024. № 3 (39). С. 42–47. DOI: 10.35774/app2024.03.042 (дата звернення: 21.10.2025).

Анотація

Лобанова А. С., Остапенко О. Б. **Штучний інтелект у менеджменті природоохоронної діяльності: методологічні підходи, напрями застосування та ризики.** – Стаття.

У статті досліджується проблема використання штучного інтелекту (ШІ) в управлінні природоохоронною діяльністю. На основі аналітичного опрацювання зарубіжних та українських наукових джерел з'ясовано, що запровадження ШІ в управлінську систему природоохоронною діяльністю потребує не тільки концептуалізації методологічної бази, але й вирішення проблеми енергетичної ефективності самих ШІ-технологій і врахування їхнього вуглецевого сліду при розробці природоохоронних стратегій.

У роботі визначено, що ефективне впровадження ШІ потребує міждисциплінарного підходу, який об'єднує системний, кібернетичний, менеджментний, соціально-гуманітарний та етично-правовий аспекти. Обгрунтовано, що системний метод дозволяє комплексно оцінювати стан екосистем і прогнозувати наслідки управлінських рішень; кібернетичний – забезпечує адаптивність і саморегуляцію системи; менеджментний – ефективну організацію, контроль і мотивацію у природоохоронних процесах; соціально-гуманітарний підкреслює роль людини, соціальних цінностей та довіри громадян, а етично-правовий визначає нормативні й моральні рамки використання ШІ. На основі цих підходів виокремлено п'ять ключових напрямків застосування ШІ: системний аналіз і моделювання екосистем, адаптивне управління та кібернетичне моделювання, оптимізація управлінських процесів, соціально-гуманітарна інтеграція та етично-правове забезпечення. Водночас визначено технічні, соціальні, етичні, правові та екологічні ризики застосування ШІ у менеджменті природоохоронною діяльністю, які потребують контролю та мінімізації.

Дослідження демонструє, що інтеграція ШІ з урахуванням міждисциплінарної методології дозволяє створювати ефективні, адаптивні та відповідальні системи природоохоронного управління, що забезпечують сталий розвиток та підвищують якість прийняття рішень у сфері охорони довкілля.

Ключові слова: штучний інтелект, менеджмент, природоохоронна діяльність, системний аналіз, кібернетичний підхід, соціально-гуманітарний підхід, етично-правовий підхід, ризики.

Summary

Lobanova A. S., Ostapenko O. B. **Artificial intelligence in environmental management: methodological approaches, areas of application, and risks.** – Article.

The article examines the issue of using artificial intelligence (AI) in the management of environmental protection activities. Based on an analytical review of foreign and Ukrainian scientific sources, it was found that the introduction of AI into the environmental management system requires not only the conceptualization of a methodological framework but also addressing the energy efficiency of AI technologies themselves and considering their carbon footprint when developing environmental strategies.

The study identifies that effective AI implementation requires an interdisciplinary approach combining systemic, cybernetic, management, socio-humanitarian, and ethical-legal aspects. It is substantiated that the systemic method allows a comprehensive assessment of ecosystem conditions and prediction of the consequences of managerial decisions; the cybernetic approach ensures adaptability and self-regulation of the system; the management approach provides effective organization, control, and motivation in environmental processes; the socio-humanitarian approach emphasizes the role of humans, social values, and public trust; and the ethical-legal approach defines the normative and moral frameworks for AI usage. Based on these approaches, five key directions for AI application are distinguished: systemic analysis and ecosystem modeling, adaptive management and cybernetic modeling, optimization of managerial processes, socio-humanitarian integration, and ethical-legal support. At the same time, technical, social, ethical, legal, and environmental risks associated with AI implementation in environmental management are identified, requiring careful control and minimization.

The study demonstrates that integrating AI within an interdisciplinary methodological framework enables the creation of effective, adaptive, and responsible environmental management systems, ensuring sustainable development and improving decision-making quality in environmental protection.

Key words: artificial intelligence, management, environmental protection, systemic analysis, cybernetic approach, socio-humanitarian approach, ethical-legal approach, risks.

Дата надходження статті: 31.10.2025
Дата прийняття статті: 11.11.2025
Опубліковано: 15.12.2025

УДК 316.77:004.738.5
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v056.2025.30

Р. Р. Мишок
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-2150-0920
докторка філософії з соціології,
старша викладачка кафедри соціології та соціальної роботи
Національного університету «Львівська політехніка»

У. Д. Купяк
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0002-7744-6062
здобувач вищої освіти
Національного університету «Львівська політехніка»

ТЕХНОЛОГІЯ КІБЕРБУЛІНГУ В БАГАТОКОРИСТУВАЦЬКИХ ІГРОВИХ СЕРЕДОВИЩАХ: ЯКІСНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ПРИКЛАДІ COUNTER-STRIKE 2 ТА OVERWATCH 2

Постановка проблеми. У сучасному суспільстві багатокористувацькі ігри онлайн виступають важливим соціальним простором, де формуються групи, соціальні ролі та норми взаємодії. Поряд із позитивними аспектами цих взаємодій у таких середовищах поширюється кібербулінг, який виступає не лише проявом агресії, а системною технологією соціальної взаємодії, що дозволяє окремим гравцям або групам домінувати, виключати та регулювати поведінку інших учасників.

Актуальність дослідження обумовлена недостатнім вивченням механізмів, через які кібербулінг функціонує як інструмент посилення групової ідентичності, формування ієрархій та підтримання соціального контролю у віртуальних спільнотах. Аналіз цього явища дозволяє глибше зрозуміти процеси формування соціальних нерівностей, виключення та стигматизації гравців, а також вплив цифрових платформ на сучасні моделі соціальної взаємодії.

Особливо важливим є вивчення кібербулінгу в контексті окремих відеоігрових середовищ, оскільки кожна гра має власну соціальну динаміку, правила комунікації, структуру влади та культурні норми, що визначають специфіку проявів агресії й толерантності до неї. Такий підхід дозволяє не лише ідентифікувати унікальні форми кібербулінгу, притаманні конкретним ігровим спільнотам, але й розробити більш ефективні стратегії його запобігання та модерації, адаптовані до особливостей різних геймерських культур.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні світові дослідження засвідчують, що відеоігри стали одним із провідних соціальних просторів взаємодії молоді і особливо підліткової молоді. За даними Дослідницького центру П'ю (Pew Research Center), 85% підлітків у США віком від 13 до 17 років грають у відеоігри, а 41% з них роблять це щодня. У цьому середовищі кібербулінг набуває системного характеру: 43% підлітків, які грають у відеоігри, повідомили, що зазнавали цькування чи переслідування у грі – 41% були ображені, 12% отримували фізичні погрози, а 8% – небажані сексуалізовані повідомлення. Водночас 80% підлітків визнають, що цькування у відеоіграх є проблемою, причому 29% називають її «серйозною» [7].

Поглиблений аналіз Антидефамаційної ліги (Anti-Defamation League) демонструє, що кібербулінг має не лише масовий, а й структурно дискримінаційний характер: 75% неповнолітніх гравців зазнають переслідування, а частка цькування за ознаками ідентичності зросла до 37%. Найбільш уразливими залишаються жінки та представники расових меншин. У цьому контексті агресія виконує функцію соціального виключення та підтримання домінування певних груп у полі гри [4]. Подібні висновки підтверджує і дослідження німецьких науковців Д. Герліха, М. Вагнера та М. Бройера, яке виявило, що голосові чати в іграх Велорант (Valorant) та Овервотч (Overwatch) є простором гендерно маркованої агресії: жіночий голос часто виступає «тригером» ворожих реакцій [3].

Серед іноземних теоретиків цієї проблеми варто згадати Р. Коверт, яка запропонувала концептуальні моделі агресивних практик у відеоіграх, що можуть бути осмислені як технології комунікації у геймерських спільнотах [5]. Луїза Анкер Нексе досліджувала токсичну поведінку у багатокористувацьких іграх, зокрема методи її нормалізації через повторення та адаптацію до спільнотних правил [6].

У вітчизняному науковому дискурсі дослідження кібербулінгу загалом зосереджуються на його психологічних, педагогічних та правових аспектах, тоді як соціологічний та культурно-аналітичний вимір цього явища зали-

© Р. Р. Мишок, У. Д. Купяк, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

шається недостатньо опрацьованим. Попри зростання кількості публікацій, спрямованих на опис форм та наслідків кібербулінгу, бракує системних теоретичних моделей, що пояснюють його функціонування у специфічних цифрових екосистемах, зокрема у відеоігрових просторах. Виключенням є внесок українських соціологів М. Єнін та Г. Коржов, які досліджували кібербулінг у контексті соціальних технологій, акцентуючи на його ролі у формуванні соціальної динаміки у віртуальних спільнотах [9].

Згадаємо ще А. Ведернікову, яка розглядала кібербулінг через призму кримінологічного аналізу, зокрема як інструмент соціального впливу та контролю у цифрових просторах [8].

У більшості українських досліджень кібербулінг розглядається переважно як індивідуальна девіантна поведінка, а не як соціально організована практика або технологія відтворення владних відносин у віртуальних спільнотах. Звідси відсутній аналіз структурних механізмів, через які платформи, алгоритми чи дизайн ігрових середовищ сприяють або стримують прояви агресії. Також майже не досліджується соціокультурна специфіка українських геймерських спільнот – їхня мова, норми, неформальні ієрархії та колективні уявлення про «допустиму» агресію.

Отже, теоретична прогалина полягає у відсутності цілісної соціологічної рамки, здатної пояснити кібербулінг не лише як етичну чи психологічну проблему, а як складну форму соціальної технології, що структурує комунікацію, владу та ідентичність у цифрових спільнотах.

Мета статті – на основі результатів авторського емпіричного аналізу виявити і дослідити механізми прояву кібербулінгу як соціально-комунікативної технології у середовищі багатокористувацьких ігор онлайн.

Виклад основного матеріалу дослідження. Кібербулінг у відеоігровому середовищі доцільно розглядати не лише як спонтанну агресію окремих гравців чи індивідуальну поведінку, а як соціально опосередковану практику, що відтворює структури влади, статусу та ієрархії. Спираючись на теорію соціального поля П'єра Бурдьє [1], кібербулінг можна інтерпретувати як форму стратегічної дії, пов'язану з боротьбою за ресурси та символічне визнання. Габітус гравців задає схильність діяти відповідно до логіки поля, де агресія може виконувати функції позиціювання, легітимації або захисту статусу. У цьому контексті капітали – культурний, соціальний, економічний і символічний – визначають умови участі в комунікації та доступ до впливу, формуючи нерівність у межах ігрового простору.

Таким чином, кібербулінг постає як соціально-комунікативна технологія, яка має впорядковану структуру, в якій агресивні дії є цілеспрямованими та повторюваними, і яка реалізує владні відносини через символічні засоби – мову, знаки, алгоритми й норми взаємодії. Відсутність дієвих регуляторних механізмів на рівні платформ сприяє його нормалізації, адже символічна влада реалізується опосередковано – через комунікативні практики спільноти, алгоритми та неформальні правила гри.

Тому перший крок для аналізу для нас стало дослідження офіційних правил, що регулюють внутрішньоігрові взаємодії гравців. В нашому розумінні офіційні політики поведінки гравців у багатокористувацьких іграх онлайн виступають як дискурсивні механізми нормалізації, контролю та регуляції соціальної взаємодії у цифровому середовищі. Аналіз документів на прикладі двох популярних відеоігрових компаній Велв – Правила чесної гри, Контра Страйк 2 (Valve – Fair Play Guidelines, Counter-Strike 2) та Блізард – Кодекс поведінки, Овервотч 2 (Blizzard – Code of Conduct, Overwatch 2) дозволяє виявити, як через текстуальні й семантичні практики конструюються соціальні очікування, владні позиції та уявлення про допустиму поведінку.

Методологічно дослідження базується на критичному дискурс-аналізі за Феркло [2], що охоплює три рівні: текстуальний, дискурсивної практики та соціальної практики. Цей підхід дозволяє простежити не лише мовні структури, а й контексти їх продукування та ідеологічні рамки, у яких вони набувають значення.

Отже, в ході аналізу було виявлено, що політики використовують кілька ключових дискурсивних стратегій:

1) Імперативи та директивні конструкції. Компанія Valve орієнтується на прямі інструкції й індивідуальну відповідальність (*«ніколи не шахрайте», «не створюйте перешкод іншим гравцям»*), тоді як Blizzard апелює до колективної відповідальності та моральних диспозицій гравців, формуючи гнучкі рамки тлумачення правил *(«ми вимагаємо, щоб усі гравці спілкувалися з повагою»* або *«очікується, що гравці…»*).

2) Дискурсивні замовчування та розмитість відповідальності. Обидві компанії залишають простір для інтерпретації правил через загальні поняття (*«чесна гра», «неприпустима поведінка»*), що створює символічну асиметрію та приховану владу модераторів.

3) Конструювання образу гравця. Blizzard формує образ ідеального гравця як етичного агента, орієнтованого на інклюзивність та повагу (*«кожен гравець заслуговує на повагу»*,

«ми всі відповідальні за безпечне середовище»). Valve репрезентує гравця як раціонального та самодостатнього індивіда, відповідального за чесність і результат (*«грайте, щоб перемагати»*, *«не обманюй»*). Такі дискурси моделюють різні соціальні ролі: колективно орієнтовану vs. індивідуально дисципліновану.

4) Санкції та прихована влада. Valve описує покарання через пасивні формулювання (*«Порушення можуть призвести до обмежень у грі або блокування»*), що надає санкціям видимість автоматичності. Blizzard зазначає можливі *«дисциплінарні заходи»* залежно від контексту, не уточнюючи, хто ухвалює рішення. Це забезпечує ефект природності влади та сприяє саморегуляції гравців, які приймають правила як частину внутрішньої логіки гри.

Проведений дискурс-аналіз політик Valve і Blizzard демонструє, як офіційні тексти формують рамки допустимої поведінки, конструюють образ ідеального гравця та легітимізують владні ієрархії через директивну мову, замовчування та модальні конструкції. Водночас політики залишають простір для інтерпретації, що дозволяє гравцям не лише по-різному тлумачити правила, а й свідомо порушувати їх або адаптувати під власні уявлення про соціальні норми.

Зважаючи на це, наступний етап дослідження було зосереджено на інтерв'ю з гравцями. Метою аналізу стало виявлення смислових конструкцій, через які учасники спільноти осмислюють кібербулінг як соціально-комунікативну технологію, а також у визначенні стратегій його реалізації та нормалізації. Інтерв'ю дозволяють простежити, як офіційні норми співвідносяться з практиками реальних гравців і яким чином кібербулінг інтегрується у повсякденну взаємодію у цифровому середовищі.

У травні 2025 року було проведено вісім глибинних напівструктурованих інтерв'ю з активними гравцями багатокористувацьких ігор Counter-Strike 2 та Overwatch 2. Аналіз цих інтерв'ю дозволив виділити шість основних категорій: визначення кібербулінгу, досвід участі, умови його реалізації, стратегії поведінки, легітимацію та наслідки для учасників відеоігрового середовища.

У межах першої категорії було встановлено, що гравці трактують кібербулінг як частину комунікативної динаміки гри, що залежить від контексту, тону повідомлень та емоційного стану учасників. Вони чітко відокремлюють його від жартів і конструктивної критики, наголошуючи на навмисності, повторюваності та стратегічному характері агресивної поведінки. Наприклад, один із інформантів зазначає: *«люди просто навалюються на одну людину, спільнота починає зосереджуватися на комусь одному»*, що підкреслює груповий аспект кібербулінгу та прагнення до домінації. У цьому контексті кібербулінг сприймається як «цілеспрямоване приниження», а не випадковий конфлікт або емоційна реакція.

Друга категорія демонструє, що гравці часто беруть участь у кібербулінгу як агресори, жертви або свідки, причому не завжди усвідомлюють повну ступінь своєї залученості. Один із інформантів відверто визнає: *«Я більшість часу кібербулер… Я той, хто говорить найбільше й найближчий до інших у групі»*. Інший учасник відзначає внутрішню суперечність: *«Навіть коли я булила, у мене залишався негативний осадок»*, що свідчить про психологічний конфлікт між прийняттям правил і практичною участю в агресії. Така подвійність демонструє, що кібербулінг у спільнотах існує як складна соціально-нормативна практика, де формальна заборона не завжди співпадає з поведінковими патернами гравців.

Третя категорія показує умови, які сприяють виникненню кібербулінгу. Основними факторами є конкуренція, нерівний досвід і ранг, слабкий модераційний контроль та конфлікти очікувань. Один із інформантів зазначає: *«Якщо система підбирає тобі гравців твого рівня, а хтось грає неправильно і не сприймає критику… він буквально псує ігровий досвід»*. Тобто навіть якщо гравці мають приблизно однаковий рівень (рівний ранг), конфлікт виникає через різну якість гри та реакцію на критику. Виникає ланцюжок: гравець грає неправильно → інші роздратовані → можлива агресивна реакція (кібербулінг).

Четверта категорія висвітлює стратегії поведінки гравців у ситуаціях кібербулінгу, що варіюються від прямої агресії до пасивного схвалення або мовчазної підтримки. Деякі респонденти пояснюють агресію як інструмент самозахисту, емоційної розрядки або корекції «неправильної» гри: *«Це здається прийнятним, коли хтось має навчитись, коли він наївний. Булінг дає їм шок, поштовх»*. Водночас мовчання або відсутність реакції інших гравців сприймається як непряма легітимація дій агресора.

П'ята категорія зосереджується на механізмах, завдяки яким кібербулінг стає у сприйнятті гравців виправданим або легітимним. Іншими словами, вона пояснює, чому агресивна поведінка в іграх часто не карається і водночас сприймається як допустима, навіть якщо формально засуджується. Одним із головних чинників є відсутність покарань. Коли гравці, які цькують інших, не отримують санкцій від модераторів або адміністрації гри, це створює враження, що така поведінка є безпечною й допустимою. Саме

тут проявляється наслідок розмитості формулювань в офіційних політиках: вона забезпечує ситуативну гнучкість тлумачення, що дозволяє гравцям самостійно визначати межі токсичної поведінки, а адміністрації – уникати чіткої відповідальності. Така дискурсивна невизначеність норм водночас легітимізує символічну владу модераторів і перекладає тягар саморегуляції на самих користувачів. У результаті агресивна поведінка поступово нормалізується – не через її відкриту підтримку, а завдяки мовній неоднозначності та пасивності санкцій, які фактично знімають відповідальність із системи контролю.

Ще одним важливим чинником нормалізації є частота проявів кібербулінгу. Коли агресія у спільноті трапляється регулярно, вона поступово сприймається як звична ігрова поведінка. Регулярне повторення створює відчуття, що «так роблять усі», що знижує соціальні бар'єри для агресії. Важливу роль відіграє і реакція спільноти. Якщо більшість гравців мовчить або навіть приєднується до цькування, це підкріплює відчуття допустимості кібербулінгу. Навіть коли хтось формально засуджує таку поведінку, на практиці його реакція часто є слабкою або символічною, і ефект легітимації зберігається. Як зазначає один із інформантів: *«Реакція ком'юніті... це є рушійна сила для того, щоб булер продовжував булити»*. У цій цитаті простежується логіка, що мовчазна або недостатня реакція фактично підтримує агресора і стимулює повторювати подібну поведінку.

Шоста категорія охоплює наслідки кібербулінгу для окремих гравців і для командної динаміки. Вони включають емоційне виснаження, втрату концентрації, зниження самооцінки, демотивацію та погіршення кооперації в команді: *«Атмосфера в команді падає, пропадає бажання вигравати гру»*. Крім того, кібербулінг може залишати негативний осад у самих агресорів, що підкреслює складність психологічного впливу явища. Інституційна бездіяльність модераторів посилює відчуття безкарності та сприяє відтворенню патернів агресії, що поступово нормалізуються серед гравців.

Висновки. Кібербулінг у багатокористувацьких іграх онлайн є не випадковим явищем, а структурною технологією соціальної взаємодії, що відтворює владні відносини, соціальні ієрархії та механізми символічного контролю. Офіційні політики поведінки (Valve, Blizzard) водночас декларують інклюзивність і формують асиметрію влади через розмитість формулювань і відсутність чітких критеріїв відповідальності. У геймерських спільнотах кібербулінг функціонує як механізм підтримання групової ідентичності – учасники приймають агресію як частину «нормальної гри», що сприяє її повторенню. Інституційна бездіяльність і мовчазна толерантність з боку спільноти створюють умови для нормалізації токсичної поведінки. Емоційні й психологічні наслідки кібербулінгу зачіпають не лише жертв, а й самих агресорів, що свідчить про його амбівалентну соціальну природу.

Подальші наукові пошуки доцільно зосередити на глибшому аналізі соціальних, культурних та технологічних аспектів кібербулінгу. Перспективним є кількісне вивчення масштабів і частоти кібербулінгу серед української молоді у різножанрових іграх, а також дослідження гендерних і культурних вимірів агресії, зокрема ставлення до жінок і представників меншин у геймерських просторах. Важливим напрямом є аналіз алгоритмічних механізмів модерації – вивчення того, як штучний інтелект, системи звітності та автоматичні санкції впливають на динаміку конфліктів. Не менш актуальним завданням залишається розроблення психологічних та освітніх стратегій профілактики кібербулінгу, спрямованих на формування цифрової етики, культури взаємоповаги та соціальної відповідальності у віртуальних спільнотах.

Література

1. Bourdieu P. The logic of practice / trans. R. Nice. Stanford, CA: Stanford University Press, 1990. 333 p.

2. Fairclough N. Critical discourse analysis: The critical study of language. London; New York: Longman, 1995. 265 p.

3. Gцrlich D., Wagner M., Breuer M. Sexual Harassment in Valorant and Overwatch Voice Chats / In: Hartisch M., Hsueh C. H., Schaeffer J. (eds.). Computers and Games. CG 2024. Lecture Notes in Computer Science. Vol. 15550. Cham: Springer, 2025. https://doi.org/10.1007/978-3-031-86585-5_12

4. Hate is No Game: Hate and Harassment in Online Games 2023. *ADL*. URL: https://www.adl.org/resources/report/hate-no-game-hate-and-harassment-online-games-2023 (date of access: 27.10.2025).

5. Kowert R. Dark Participation in Games. *Frontiers in Psychology*. 2020. Vol. 11. URL: https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.598947.

6. Нехш L. A.Toxic behaviours in esport: A review of data-collection methods applied in studying toxic in-gaming behaviours. *International Journal of Esports*. 2024. 1(1). https://www.ijesports.org/article/127/html

7. Teens and Video Games Today. *Pew Research Center*. URL: https://www.pewresearch.org/internet/2024/05/09/teens-and-video-games-today/ (date of access: 30.10.2025).

8. Ведернікова А. О. Кримінологічна характеристика кібербулінгу та його видів. *Інформація і право*. 2021. №3(38). С. 99–108. https://doi.org/10.37750/2616-6798.2021.3(38).2438

9. Коржов Г., Єнін М. Соціологічні виміри кібербулінґу: сутність, наслідки, стратегії подолання. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2022. (4). С. 103–120. https://doi.org/10.15407/sociology2022.04.103

Анотація

Мишок Р. Р., Купяк У. Д. **Технологія кібербулінгу в багатокористувацьких ігрових середовищах: якісне дослідження на прикладі Counter-Strike 2 та Overwatch 2.** – Стаття.

Стаття присвячена аналізу кібербулінгу в багатокористувацьких відеоігрових середовищах як соціально-комунікативної технології, що формує владні відносини, структури статусу та норми взаємодії у цифрових спільнотах. Актуальність дослідження обумовлена недостатнім вивченням механізмів, через які агресивні практики в ігрових спільнотах функціонують як інструменти соціального контролю, легітимації групових ідентичностей та підтримання внутрішньої ієрархії. Теоретичну основу роботи становлять положення соціології П'єра Бурдьє та критичного дискурс-аналізу Нормана Феркло, що дозволяють поєднати вивчення владних структур із аналізом комунікативних стратегій у цифрових середовищах.

Спочатку на прикладі політик поведінки компаній Valve (Counter-Strike 2) та Blizzard (Overwatch 2) було досліджено дискурсивні механізми нормалізації поведінки гравців. Виявлено, що офіційні тексти формують уявлення про допустимість агресії через директивні конструкції, розмиті формулювання та семантичні замовчування, які забезпечують приховану асиметрію влади. Порівняльний аналіз показав, що Valve орієнтує гравця на індивідуальну відповідальність і самоконтроль, тоді як Blizzard — на колективну етичну участь, що створює різні моделі соціалізації у грі.

Друга частина емпірична дослідження базується на восьми глибинних інтерв'ю з активними гравцями, у ході яких виокремлено шість категорій: визначення кібербулінгу, досвід участі, умови виникнення, поведінкові стратегії, легітимацію та наслідки. Результати показують, що кібербулінг у сприйнятті геймерів часто не розглядається як девіантна поведінка, а радше як звичний спосіб підтримання дисципліни, емоційного розвантаження чи «виховання» новачків. Відсутність ефективних санкцій та частота проявів агресії сприяють її поступовій нормалізації і відтворенню у межах спільноти, що знижує рівень емпатії та кооперації між учасниками.

Таким чином, дослідження демонструє, що кібербулінг у відеоігрових середовищах є не просто проявом індивідуальної агресії, а складною соціальною технологією комунікації, через яку відтворюються владні ієрархії, норми поведінки та межі прийнятного у цифровій культурі. Отримані результати відкривають перспективи подальших міждисциплінарних досліджень – зокрема аналізу алгоритмічних систем модерації, гендерних вимірів агресії, а також розроблення освітніх стратегій формування цифрової етики, культури взаємоповаги й соціальної відповідальності у геймерських спільнотах.

Ключові слова: кібербулінг, токсична поведінка, багатокористувацькі ігри, соціальні технології, дискурс-аналіз, цифрові спільноти.

Summary

Myshok R. R., Kupiak U. D. **The technology of cyberbullying in multiplayer gaming environments: a qualitative study on the example of Counter-Strike 2 and Overwatch 2.** – Article.

The article analyzes cyberbullying in multiplayer video game environments as a socio-communicative technology that shapes power relations, status structures, and norms of interaction within digital communities. The relevance of the study lies in the insufficient exploration of mechanisms through which aggressive practices in gaming spaces function as instruments of social control, legitimation of group identities, and maintenance of internal hierarchies. The theoretical framework is grounded in Pierre Bourdieu's sociology and Norman Fairclough's critical discourse analysis, which together make it possible to combine the study of power structures with an examination of communicative strategies in digital contexts.

Using the behavioral policies of Valve (Counter-Strike 2) and Blizzard (Overwatch 2) as examples, the research investigates discursive mechanisms of behavioral normalization among players. The findings reveal that official policy texts construct notions of acceptable aggression through directive language, vague formulations, and semantic omissions that sustain hidden power asymmetries. Comparative analysis shows that Valve emphasizes individual responsibility and self-discipline, while Blizzard promotes collective ethical participation – thus constructing different models of socialization within gameplay.

The empirical part of the research is based on eight in-depth interviews with active players, which identified six categories: definitions of cyberbullying, participation experience, enabling conditions, behavioral strategies, legitimation, and consequences. The results indicate that cyberbullying is often not perceived by gamers as deviant behavior but rather as a common way of maintaining discipline, emotional release, or "training" newcomers. The lack of effective sanctions and the frequency of aggressive acts contribute to the normalization and reproduction of toxicity within the community, reducing empathy and cooperation among players.

Overall, the study demonstrates that cyberbullying in video game environments is not merely an expression of individual aggression but a complex social technology of communication through which power hierarchies, behavioral norms, and boundaries of acceptability in digital culture are reproduced. The findings highlight the need for further interdisciplinary research – particularly on algorithmic moderation systems, gender dimensions of aggression, and the development of educational strategies aimed at fostering digital ethics, mutual respect, and social responsibility within gaming communities.

Key words: cyberbullying, toxic behavior, multiplayer games, social technologies, discourse analysis, digital communities.

Дата надходження статті: 30.10.2025
Дата прийняття статті: 12.11.2025
Опубліковано: 15.12.2025

УДК 316.364.63:351.741+373:005.336.2
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v056.2025.31

О. Б. Орос
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-8029-4210
кандидатка соціологічних наук, доцентка,
керівниця Науково-дослідницького центру вивчення насильства,
доцентка кафедри соціології та соціальної роботи
Державного вищого навчального закладу
«Ужгородський національний університет»

О. В. Кацьора
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-9544-9297
кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціології та соціальної роботи
Державного вищого навчального закладу
«Ужгородський національний університет»

ФОРМУВАННЯ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ ПРОФІЛАКТИЧНО-КОРЕКЦІЙНОГО ВПЛИВУ НА НАСИЛЬСТВО І КОНФЛІКТИ У ОФІЦЕРІВ СЛУЖБИ ОСВІТНЬОЇ БЕЗПЕКИ

Постановка проблеми. Сучасне українське суспільство переживає інтенсивні соціальні трансформації, що безпосередньо відображаються на сфері освіти та безпеки. Зростання рівня насильства, поширення булінгу, ускладнення комунікації між різними соціальними групами створюють нові виклики для системи соціального захисту та освітнього середовища. У цьому контексті виникає потреба у формуванні нової моделі взаємодії між закладами освіти, науковими установами, правоохоронними органами та громадськими організаціями, орієнтованої на попередження ризиків і створення безпечного простору для учасників освітнього процесу.

Важливим соціологічним аспектом є зростаюче значення інституційної довіри та соціального капіталу у громадах. Рівень сприйняття поліції та інших правоохоронних інституцій безпосередньо залежить від якості взаємодії з громадянами, зокрема з дітьми та молоддю. Саме тому підготовка офіцерів освітньої безпеки та патрульної поліції вимагає не лише правових знань, але й навичок медіації, комунікації та профілактики насильства і конфліктів, які традиційно виходять за межі формальної освіти.

У світовій практиці поширеним є застосування програм підвищення кваліфікації та короткотермінових освітніх курсів для фахівців, які працюють у правоохоронній сфері. В Україні подібні ініціативи останніми роками реалізуються як на базі закладів вищої освіти, так і завдяки діяльності громадських організацій. Важливою рисою таких програм є використання принципів неформальної освіти, яка дозволяє поєднувати теоретичні концепти з практичними навичками і створює простір для рефлексії та обміну досвідом між учасниками.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні дослідження в галузі соціології освіти та безпеки все частіше звертають увагу на роль неформальної освіти як ключового інструменту для професійної адаптації та трансформації фахівців. Дослідники підкреслюють, що традиційні академічні програми часто не встигають за швидкими змінами в суспільстві, тоді як неформальні тренінги, організовані громадськими організаціями, дозволяють швидко адаптувати навчальні програми до нагальних соціальних викликів, таких як протидія булінгу та насильству. Наприклад, у дослідженні Д. Тихонової «Форми професійної підготовки поліцейського в Україні» виокремлюється неформальне професійне навчання як один з основних видів підготовки, що надає поліцейським специфічні навички, необхідні для роботи з громадою [1]. Цей підхід доповнює формальну освіту та є важливим елементом у формуванні сучасної поліцейської культури, що базується на принципах партнерства та взаємодії. Д. Швець у праці «Формування професійної спостережливості працівників патрульної поліції через навчання профайлінгу» доводить, що неформальне навчання профайлінгу дозволяє офіцерам розвивати когнітивну здатність розпізнавати ознаки брехні, емоційні прояви, психотипи, забезпечуючи проникливість та оперативне реагування [2].

Подібної думки дотримуються й С. Гусарєв та О. Старицька, які у статті «Формування професійної культури поліцейських у сучасній Україні: форми та зміст» підкреслюють, що

© О. Б. Орос, О. В. Кацьора, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

неформальна освіта у формах практики та самоосвіти сприяє формуванню професійної культури правоохоронців, розвиваючи їхню здатність до партнерства з громадою та підвищуючи рівень внутрішньої мотивації [3]. У свою чергу, Т. Матиушкова та О. Устименко у дослідженні «Поліцейська освіта: досвід України» зазначають, що завдяки неформальним освітнім форматам – таким як онлайн-курси, вебінари та міжнародні обміни – українські поліцейські мають змогу швидко інтегрувати новітні практики у свою роботу [4].

Мета статті – розкрити основні аспекти формування у офіцерів служби освітньої безпеки компетентностей профілактики і корекції насильства та конфліктів у освітньому середовищі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Школа є однією із найскладніших соціальних організацій. М. Фуко говорить про школу як одну із соціальних організацій, у якій найімовірніше проявляються насильство, конфлікти, цькування. Це пов'язано із складною замкненою ієрархічною системою, необхідністю розв'язання важливих соціалізаційних задач та низки напружених ситуаційних ланцюгів, які потенційно можуть носити насильницький характер [5]. Дослідження відносин у шкільному середовищі свідчить про високі ризики проявів насильства між учнями, педагогічного насильства та насильства учнів по відношенню до педагогів. Більшість учнів підліткового віку є учасниками ситуацій насильства, третина з них відбувається у школі [6]. Одним із найнебезпечніших форм насильства в освітньому середовищі є булінг, який має складну соціальну структуру, а його наслідки пролонговано у часі. Згідно з даними загальнонаціонального репрезентативного дослідження «Булінг та толерантність у закладах освіти після 24 лютого 2022 року», кожен другий школяр в Україні стикається з булінгом. Чверть учнів повідомили, що стали мішенями булінгу [7]. Однією із важливих умов профілактики і запобігання насильству та агресії є налагодження ефективної комунікації, впровадження нових інструментів у формуванні соціальної та правової компетентності учнів. Важливими є створення нових ефективних важелів впливу на поведінку учасників освітнього процесу у школах. На нашу думку, проблема агресії та насильства у закладах освіти є нагальною та вкрай складною в сучасних умовах війни. Майже всі детермінанти проявів агресії значно посилилися у ситуації постійної екзистенційної загрози для всіх учасників освітнього процесу [8]. Такі потужні безпекові виклики в освітньому середовищі вимагають нових відповідей на виклики часу. Важливим кроком у формуванні безпечного освітнього середовища є створення «Служби освітньої безпеки». Нові актори у системі захисту прав дітей здатні якісно змінити систему організації освітніх закладів. Завдання, які покладено на інспекторів служби освітньої безпеки окрім професійної компетентності вимагають постійного оновлення інформаційного ресурсу, поглиблення знань, постійного вдосконалення арсеналу вмінь та навичок, підготовленості до нових викликів. Задовільнити постійну потребу у професійному вдосконаленні частково здатна неформальна освіта, яка може працювати із конкретними тематичними запитами.

Партнерство. Ефективна підготовка офіцерів служби освітньої безпеки неможлива без поєднання ресурсів та досвіду різних секторів. У цьому контексті показовим є приклад взаємодії громадського сектору, наукової спільноти та правоохоронних органів у Закарпатській області. Партнерство між ГО «Справа Кольпінга в Україні», Науково-дослідницьким центром вивчення насильства Ужгородського національного університету та Службою освітньої безпеки формувалося як відповідь на актуальні виклики громади: зростання випадків булінгу та насильства у школах, потребу новоствореної служби у додаткових компетентностях і запит на практичні науково обґрунтовані інструменти. Так, ГО «Справа Кольпінга в Україні» виступила провайдером організаційної та методологічної частини навчання, забезпечивши сучасні тренінгові підходи, засновані на принципах неформальної освіти. Організація має значний досвід у проведенні освітніх програм для соціальних працівників, громадських активістів і представників органів місцевого самоврядування, що дозволило адаптувати методики до специфіки діяльності офіцерів освітньої безпеки.

Науково-дослідницький центр вивчення насильства Ужгородського національного університету виконував роль методологічного та аналітичного партнера. Науковці забезпечили підготовку змісту навчальних модулів, оперуючи сучасними концепціями мікросоціології насильства, конфліктології та медіації. Це дозволило закласти в основу тренінгових програм доказову базу й актуальні наукові підходи, що унеможливлює поверхове чи формальне засвоєння тематики. Така співпраця надала навчальному процесу академічної глибини і забезпечила баланс між практичними вправами та теоретичним підґрунтям.

Служба освітньої безпеки ГУНП у Закарпатській області виступила безпосереднім отримувачем освітньої послуги. Враховуючи

відносну новизну інституції, офіцери потребували розвитку додаткових компетентностей: комунікативних, медіативних, профілактичних. Завдяки співпраці з ГО та науковцями вони отримали доступ до сучасних інструментів роботи з дітьми, педагогами та батьками, що дозволяє ефективніше реагувати на випадки булінгу, налагоджувати партнерську взаємодію у школах і громадах, а також формувати культуру ненасильства.

Синергія громадського сектору, науки та поліції створює значний соціальний ефект. З одного боку, поліція отримує нові компетентності, які виходять за рамки традиційних функцій нагляду і контролю, формуючи образ офіцера як медіатора та партнера громади. З іншого боку, науковці мають можливість апробувати власні дослідження у практичному полі, а громадські організації – реалізовувати свою місію через зміцнення безпеки й довіри у громадах. У результаті виграє місцева громада, адже підготовлені фахівці стають важливими агентами змін, що сприяють зниженню соціальної напруги, підвищенню довіри до інституцій і розвитку безпечного освітнього середовища.

Структура навчань та методи. Необхідність неперервності навчання та формування компетентностей фахівців на вимогу часу є важливою умовою ефективного виконання обов'язків правоохоронцями. Навчання для правоохоронців повинно ґрунтуватися на засадах актуальності та операційності, що відповідають сучасному рівню досягнення науки. Форми неформальної освіти дозволяють формувати конкретні навички, професійні компетентності, надають можливість апробації технік та обміну досвідом. Методологічною основою начальних курсів для інспекторів Служби освітньої безпеки ГУНП у Закарпатській області є новаторські дослідження та актуальні в умовах сучасного українського суспільства теоретико-практичні моделі. Частина висновків та рекомендацій для впровадження у практичну діяльність офіцерів поліції Закарпаття ґрунтується на емпіричних дослідженнях, які проводилися на території Закарпатської області авторкою курсів, що дозволяє прицільно вибудовувати систему профілактики та регулювання насильства в закладах освіти краю.

Теоретичною основою курсу «Протидія агресії та насильству у закладах освіти» є мультидисциплінарний підхід у розумінні насильства та агресії як складного феномену. Вагомою частиною цієї теоретико-практичної моделі є мікросоціологічний підхід у розумінні насильства, який здатен пояснити механізми та специфічні риси домашнього насильства, насильства у дитячому середовищі, прояви насильницьких злочинів та їх рецидивів. Такий підхід сприяє розробці комплексних превентивних заходів та програм інтервенції щодо насильства. Мікросоціологічна концепція насильства є комплексною теоретико-практичною моделлю, що здатна сприяти ідентифікації, розумінню специфіки різних видів насильства [6, 9, 10, 11]. Метою цього теоретико-практичного курсу є формування навичок розпізнання різних форм насильства та агресії, здатності ідентифікувати детермінанти насильства, впливати на рівень насильства через профілактику та моделювання поведінки дітей доступними для інспектора СОБ інструментами. Теоретико-практичний курс «Протидія агресії та насильству у закладах освіти» складається із трьох модулів: «Як розпізнати насильство та його причини»; «Хто такий агресор? Як спілкуватися із агресивними людьми»; «Шляхи профілактики та протидії нормалізації насильства у закладах освіти». Кожний модуль органічно поєднував теорію та практичні завдання. Така структура курсу та навчальних занять дозволила досягнути поставлених мети та задач.

Також для інспекторів Служби освітньої безпеки ГУНП в Закарпатській області реалізовано навчальний теоретико-практичний курс «Техніки профілактики та протидії булінгу в закладах освіти». Мета курсу – формування навичок планування і реалізації ефективних профілактичних заходів та освоєння технік протидії булінгу у школі. Курс включає теоретичну частину – сучасне розуміння булінгу та мобінгу як комплексної системної та багатовимірної моделі. Важливо, що теоретична частина курсу включає висновки із актуальних наукових досліджень в українських школах [12, 13] та практичні завдання різних форм (рольові ігри, вправи, аналіз ситуацій, конструювання та відпрацювання алгоритмів дій, та ін.).

Опитування офіцерів служби освітньої безпеки надало можливість не тільки здійснити моніторинг вищезгаданих навчальних курсів, але і виявив чіткий запит на курс, який сприяв би вдосконаленню професійної комунікації у ситуаціях конфліктів та навичок медіації. Потрібним теоретико-практичним курсом для інспекторів СОБ ГУНП у Закарпатській області став курс «Комунікативні стратегії та медіація у процесі вирішення конфліктів». Важливість такого навчання підкреслюється і в наукових працях, що розглядають медіацію як ключовий елемент ефективного врегулю-

вання спорів [14]. За основу курсу взято матеріали успішно апробованої програми навчань для інспекторів Державної установи «Центр пробації» у Закарпатській області «Спілкування як професійний інструмент. Можливості подолання агресії та конфліктів». Програму реалізовано у травні-червні 2024 року. Метою навчального курсу «Комунікативні стратегії та медіація у процесі вирішення конфліктів» для інспекторів СОБ ГУНП у Закарпатській області є вдосконалення навичок професійного спілкування офіцерів поліції та формування навичок ефективного використання технік медіації і врегулювання конфліктів. Навчальний курс включає чотири модулі: «Ефективна професійна комунікація як інструмент попередження та регулювання конфліктів», «Соціальна перцепція та інтеракція як ключові елементи професійного спілкування. Техніки врегулювання конфліктних ситуацій», «Бар'єри спілкування: шляхи та способи уникнення. Техніки порозуміння», «Медіація як інструмент вирішення конфліктів». До методів навчання цього курсу включено практичні вправи, рольові, ситуативні, операційні ігри, групову та тематичну дискусії.

Учасники. Добір учасників програми був зумовлений появою нової інституції – Служби освітньої безпеки ГУНП у Закарпатській області, створеної у 2024 році. Це структурний підрозділ, покликаний забезпечувати безпеку в освітньому середовищі та реагувати на виклики, пов'язані з булінгом, насильством, кризовими ситуаціями у школах. Однак, враховуючи новизну служби, її офіцери потребували вдосконалення навичок у медіації, комунікації з дітьми й педагогами та в профілактичній роботі. Саме тому основною групою для навчання стали офіцери освітньої безпеки, адже саме вони є першою ланкою взаємодії між освітніми установами, батьками та громадою.

Вибір цієї групи учасників пояснюється також її унікальною роллю у формуванні інституційної довіри в суспільстві. Дослідження соціального капіталу показують, що рівень безпеки в громадах залежить не лише від формальних механізмів контролю, але й від уміння представників влади працювати у партнерстві з громадянами. Офіцери освітньої безпеки мають прямий контакт із дітьми й підлітками, і саме від якості цієї взаємодії залежить довіра молоді до державних інституцій. З огляду на це, їх підготовка стала пріоритетною, адже інвестування у компетентності цієї категорії фахівців означає зміцнення соціальної згуртованості та розвиток безпечного середовища у громадах Закарпаття.

Результати та ефекти. Результати реалізованого навчання свідчать про формування у офіцерів освітньої безпеки та патрульної поліції низки важливих професійних компетентностей, яких потребувала реалізація їх службових обов'язків у нових реаліях. Передусім йдеться про розвиток комунікативних навичок, зокрема вміння будувати діалог із різними категоріями учасників освітнього процесу – учнями, педагогами, батьками. Офіцери відзначили, що отримали інструменти для більш ефективного реагування на конфліктні ситуації, здатність застосовувати методи ненасильницької комунікації та дотримуватися нейтралітету під час вирішення суперечок. Це дозволяє не лише знижувати рівень конфліктності у шкільному середовищі, але й формувати більш конструктивну атмосферу співпраці.

Особливої уваги учасники приділили навичкам поведінки у стресових та неочікуваних ситуаціях. Здобуті знання про техніки, прийоми та методи бесіди з агресивними особами стали важливою частиною підвищення професійної компетентності слухачів. Стратегії збереження нейтральної позиції у випадках протистояння стали практичними орієнтирами для їхньої професійної діяльності. Також учасники наголосили на цінності отриманої інформації про вікові та психологічні особливості підлітків, що дозволяє адекватніше реагувати на виклики, пов'язані з булінгом і ризикованою поведінкою школярів. Таким чином, навчання сприяло розвитку емпатії, спостережливості та емоційної стійкості, що є критично важливими складовими професійної взаємодії у сфері освітньої безпеки.

Важливим індикатором успішності програми став високий рівень задоволеності учасників. Згідно з отриманим зворотним зв'язком, оцінка загальної організації тренінгу склала 90,9% на найвищому рівні (5 балів), а корисність поданої інформації для професійної діяльності – 81% також на рівні 5 балів. Це свідчить не лише про високу якість освітнього процесу, але й про релевантність тематики до реальних потреб офіцерів. Учасники зазначили, що вже планують застосовувати почуті методи у своїй роботі – як у спілкуванні з учнями, так і в побудові ефективних відносин з іншими суб'єктами освітнього середовища.

Соціальний ефект навчання виявляється у зміцненні довіри громади до поліції. Отримані компетентності дозволяють офіцерам діяти не лише як представникам силового органу, але і як медіаторам та партнерам у вирішенні конфліктів. Завдяки цьому змі-

нюється образ поліції в очах дітей та педагогів – від «каральної інституції» до суб'єкта, що сприяє створенню безпечного та дружнього середовища. У ширшому соціологічному контексті це означає підвищення рівня інституційної довіри, розширення соціального капіталу громади та розвиток практик ненасильницького врегулювання конфліктів у місцевих спільнотах.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Досвід підготовки офіцерів служби освітньої безпеки у Закарпатській області засвідчив важливість поєднання ресурсів громадського сектору, наукових установ та правоохоронних органів у розв'язанні актуальних соціальних викликів. Використання методів неформальної освіти дало змогу забезпечити не лише передачу знань, а й формування практичних компетентностей, необхідних для ефективної взаємодії з учнями, педагогами та батьками. Така форма навчання довела свою ефективність у формуванні компетентностей профілактично-корекційного впливу на шкільне насильство та розвитку комунікативних і медіативних навичок, здатності офіцерів працювати у кризових ситуаціях та підтримувати нейтралітет у конфліктних умовах.

У соціологічному вимірі навчання сприяло посиленню інституційної довіри до поліції, що є одним із ключових чинників зміцнення соціального капіталу громади. Офіцери освітньої безпеки та патрульної поліції, отримавши нові компетентності, стають не лише виконавцями функцій нагляду, а й агентами соціальних змін – посередниками між державними структурами та громадянами. Це дозволяє розширювати практики ненасильницького розв'язання конфліктів у школах та формувати середовище співпраці й взаємної довіри.

З огляду на високі оцінки учасників та виявлену корисність програми, доцільним є продовження і розширення подібних освітніх ініціатив. Рекомендовано інтегрувати такі тренінги у систему постійного підвищення кваліфікації офіцерів освітньої безпеки, що дозволить забезпечити сталість результатів. Важливою є також адаптація програми до різних регіональних контекстів, з урахуванням соціокультурних особливостей громад.

Подальші кроки мають передбачати інституціалізацію партнерства між громадськими організаціями, науковими центрами та правоохоронними органами. Це забезпечить системність у підготовці кадрів та створить підґрунтя для масштабування позитивного досвіду на загальноукраїнському рівні. У перспективі подібні освітні програми можуть стати складовою державної політики у сфері освітньої безпеки, що сприятиме формуванню більш згуртованих і безпечних громад.

Література

1. Тихонова Д.С. Форми професійної підготовки поліцейського в Україні. *Науковий вісник КНУ ім. Т. Шевченка «Соціальне право»*. Вип. 1. К., 2021. С. 39–45.

2. Швець Д.В. Формування професійної спостережливості працівників патрульної поліції через навчання профайлінг. Підготовка поліцейських в умовах реформування системи МВС України: збірник наукових праць. Харків: ХНУВС, 2018. С. 136–139.

3. Гусарєв С., Старицька О. Формування професійної культури поліцейських у сучасній Україні: форми та зміст. *Науковий вісник Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України «Альманах права»*. 2022. Вип. 13. С. 61–67.

4. Matiushkova T., Ustymenko O. Police Education: Experience of Ukraine. *Scientific Bulletin of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs* №3. 2021. P. 45–52. URL: https://dspace.univd.edu.ua/items/c5752ce3-5630-4684-a8aa-ccf44496a64f

5. Foucault M. Discipline and Punish: The Birth of the Prison. New York: Vintage Books. 1977. 333p.

6. Орос О.Б. Мікросоціологія насильства та агресії за участю підлітків. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики.* 2021. Вип. 90. С. 29–38. DOI https://doi.org/10.32840/2707-9147.2021.90.3.

7. Причини булінгу: результати масштабного дослідження в українських школах. URL: https://mon.gov.ua/news/prychyny-bulinhu-rezultaty-masshtabnoho-doslidzhennia-v-ukrainskykh-shkolakh.

8. Oros O., Katsora O. Factors of Criminal Violence in War Conditions. *"KELM (Knowledge, Education, Law, Management)"*. 2025. № 3(71). С. 87–93. DOI https://doi.org/10.51647/kelm.2025.3.13

9. Орос О.Б. Мікросоціологія домашнього насильства над дітьми в умовах воєнного стану. *Актуальні проблеми філософії та соціології.* 2024. Вип. 47. С. 93–97. DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v047.2024.17

10. Орос О.Б. Емоції як ключові елементи ситуацій насильства. Габітус. 2023. Вип. 46. С. 31–35. DOI https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.46.3

11. Collins R. Violence: A Micro-sociological Theory. Princeton University Press. 2008. p. 584

12. Орос О.Б. Мобінг в освітньому середовищі. *Габітус*. 2020. Вип. 11. С. 27–31. DOI https://doi.org/10.32843/2663- 5208.2020.11.13

13. Орос О.Б. Легітимізація мобінгу серед дітей: спроба аналізу проблеми. *Габітус.* 2020. Вип. 13, Том 1. С. 93–97. DOI https://doi.org/10.32843/2663- 5208.2020.13-1.14

14. Кацьора О.В. Проблеми та стан розвитку медіації в Україні. *Науково-теоретичний та громадсько-політичний альманах «Грані»*. Вип. 7–8. Дніпро. 2021. С. 21–25. DOI https://doi.org/10.15421/172174

Анотація

Орос О. Б., Кацьора О. В. **Формування компетентностей профілактично-корекційного впливу на насильство і конфлікти у офіцерів служби освітньої безпеки.** – Стаття.

У статті розглянуто основні аспекти формування у офіцерів служби освітньої безпеки компетентностей профілактики та корекції насильства та конфліктів у освітньому середовищі. Актуальність теми зумовлена зростанням проявів насильства в освітньому середовищі, поширенням булінгу та ускладненням комунікації між учасниками освітнього процесу, що посилюються в умовах воєнного стану. Доведено, що для ефективного виконання завдань новоствореної служби освітньої безпеки необхідними є не лише правові знання, а й компетентності у сфері медіації, комунікації та профілактики конфліктів. Автори аналізують та представляють співпрацю громадського сектору, наукових інституцій та правоохоронних органів у реалізації освітніх програм, що базуються на принципах неформального навчання. Окреслено структуру навчальних курсів («Протидія агресії та насильству у закладах освіти», «Техніки профілактики та протидії булінгу», «Комунікативні стратегії та медіація у процесі вирішення конфліктів»), які поєднують теоретичні моделі з практичними завданнями та спрямовані на формування прикладних навичок офіцерів. Зазначено, що завдяки тренінгам учасники здобули інструменти для ефективної комунікації з учнями, педагогами та батьками, розвинули здатність до ненасильницького врегулювання конфліктів, підвищили рівень професійної стійкості та емпатії. Отримані результати підтверджуються високими оцінками слухачів (понад 80% відзначили високу користь навчання), а також свідчать про зміцнення довіри громади до поліції як до партнерської інституції. У соціологічному вимірі досвід Закарпатської області демонструє, що неформальна освіта є ефективним інструментом інтеграції офіцерів у середовище громади, підвищення соціального капіталу та розвитку безпечного освітнього простору. Зроблено висновок про доцільність інституціалізації подібних освітніх ініціатив, їх масштабування на загальноукраїнському рівні та інтеграцію у систему постійного підвищення кваліфікації поліцейських.

Ключові слова: соціологія насильства, мікросоціологія насильства, насильство, булінг, конфлікт, медіація, освітня безпека, поліція.

Summary

Oros O. B., Katsora O. V. **Formation of competencies of preventive and corrective influence on violence and conflicts of officers of the educational security service.** – Article.

The article examines the main aspects of developing educational security officer's competencies in the prevention and correction of violence and conflicts in the educational environment. The relevance of the topic is due to the increase in manifestations of violence in the educational environment, the spread of bullying and the complication of communication between participants in the educational process, which are aggravated under martial law. It has been proved that for the effective performance of the tasks of the newly created educational security service, not only legal knowledge, but also competence in the field of mediation, communication and conflict prevention are necessary. The authors analyze the cooperation of the public sector, scientific institutions and law enforcement agencies in the implementation of educational programs based on the principles of non-formal learning. The structure of training courses ("Countering Aggression and Violence in Educational Institutions", "Techniques for Preventing and Countering Bullying", "Communication Strategies and Mediation in the Process of Conflict Resolution") is outlined, which combine theoretical models with practical tasks and are aimed at forming the applied skills of officers. It is noted that thanks to the trainings, the participants gained tools for effective communication with students, teachers and parents, developed the ability to non-violently resolve conflicts, and increased the level of professional resilience and empathy. The results obtained are confirmed by the high ratings of the students (more than 80% noted the high benefits of the training), and also indicate the strengthening of the community's trust in the police as a partner institution. In the sociological dimension, the experience of the Transcarpathian region demonstrates that non-formal education is an effective tool for integrating officers into the community environment, increasing social capital and developing a safe educational space. It is concluded that it is expedient to institutionalize such educational initiatives, scale them at the national level and integrate them into the system of continuous professional development of police officers.

Key words: sociology of violence, microsociology of violence, violence, bullying, conflict, mediation, educational safety, police.

Дата надходження статті: 10.10.2025
Дата прийняття статті: 23.10.2025
Опубліковано: 15.12.2025

УДК 614.8.013
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v056.2025.32

В. А. Плющ
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-6945-4233
доктор філософії з соціології,
молодший науковий співробітник відділу соціальних експертиз
Інституту соціології Національної академії наук України

О. Ю. Рокицька
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-5660-8195
провідний соціолог відділу соціальних експертиз
Інституту соціології Національної академії наук України

РОЛЬ ІДЕОЛОГІЇ ТА ПРОПАГАНДИ В ІНФОРМАЦІЙНІЙ ВІЙНІ ЯК ОДНІЄЇ ЗІ СКЛАДОВИХ БОРОТЬБИ З РОСІЙСЬКОЮ АГРЕСІЄЮ В УКРАЇНІ

Постановка проблеми. У контексті повномасштабної війни, розв'язаної російською федерацією проти України, інформаційний компонент бойових дій набув безпрецедентного значення. Війна відбувається не лише на фізичному полі бою, а й у сфері смислів, ідентичностей та суспільної свідомості. Ідеологія та пропаганда стали потужними інструментами впливу на масову свідомість, спрямованими як на внутрішню, так і на зовнішню аудиторію. Росія системно використовує інформаційні технології для створення спотвореної картини подій, делегітимації української державності, послаблення національної єдності та підриву довіри до державних інституцій.

Особливої ваги набуває аналіз механізмів, за допомогою яких здійснюється пропагандистський вплив, формуються маніпулятивні наративи та продукується дезінформація. У цих умовах постає нагальна потреба не лише в теоретичному осмисленні феномену інформаційної війни, а й у розробленні практичних засобів протидії ідеологічному та пропагандистському тиску. Дослідження цієї проблематики дозволяє краще зрозуміти сучасні виклики безпеці, зміцнити інформаційний імунітет суспільства, а також сприяти формуванню стійкого національного наративу, що здатен ефективно конкурувати з агресивною інформаційною політикою ворога.

Таким чином, дослідження ролі ідеології та пропаганди в інформаційній війні є не лише актуальним з наукового погляду, але й практично значущим у контексті забезпечення національної безпеки, захисту демократичного ладу та зміцнення соціальної згуртованості українського суспільства.

Метою статті є всебічне дослідження ролі ідеології та пропаганди як основних компонентів інформаційної війни в контексті збройної агресії російської федерації проти України.

Відповідно до мети сформульовано такі завдання:

1) проаналізувати теоретичні основи ідеології, пропаганди та інформаційної війни;

2) вивчити трансформації комунікаційних каналів під впливом цифрових технологій, зокрема роль соціальних мереж у поширенні дезінформації та консолідації громадянського суспільства, а також оцінити особливості інформаційної безпеки в умовах гібридної війни;

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема інформаційної війни в контексті збройної агресії російської федерації проти України стала пріоритетною темою наукових досліджень після 2014 року, особливо з початком повномасштабного вторгнення у 2022 році. За останні п'ять років з'явилася значна кількість робіт, присвячених теоретичним аспектам інформаційної війни, пропаганди, маніпуляцій свідомістю та стратегіям протидії. Зокрема, автори монографії за редакцією Л. Компанцевої «Стратегічні комунікації в умовах гібридної війни: погляд від волонтера до науковця» розкривають концептуальні засади інформаційного протистояння, зокрема роль соцмереж і мови ворожнечі, проте їхні підходи потребують оновлення з урахуванням нових цифрових платформ. На впливі алгоритмів, бот-мереж і соціального інжинірингу у сфері пропаганди акцентує Ю. Уздєнова.

Особливості російської пропаганди агресії проти України розкривають В. Вакулич та Н. Новородовська. Сучасні інформаційні війни на прикладі російсько-українського протистояння аналізує Н. Ларіончева.

Ґрунтовне дослідження механізмів інформаційної війни Росії проти України з особливим акцентом на впливі пропаганди на внутрішню стабільність держави здійснює Є. Міненко. Збройний конфлікт з інформаційного боку роз-

© В. А. Плющ, О. Ю. Рокицька, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

глядають С. Бєлкін та колеги. Питання мовної політики України як засобу протидії російській дезінформації та пропаганді досліджують Б. Коваленко, С. Чересюк та І. Телелим. Роль OSINT і національної безпеки України у війні аналізує В. Новородовський. Динаміку впливу інформаційної війни на суспільну свідомість розкриває Н. Воробець. Загалом, як зазначають О. Гордійчук та Г. Петришин відбувається еволюція засобів та методів, що використовуються ув інформаційній війні.

Війну ідей як боротьбу за цінності та світогляд, де пропаганда слугує інструментом легітимізації чи делегітимації сторін, зокрема в контексті ери постправди, аналізують Ю. Астуті (Y. Astuti), Р. Аттайміні (R. Attaymini), М. Деві (M. Dewi). Особливості розгортання російсько-української інформаційної війни досліджує І. Патлашинська. Специфіку гібридних воєн росії проти України вивчає І. Тодоров. Російсько-українську війну крізь призму погляду кореспондентів ВВС розглядають В. Тельвак та В. Масненко аналізують російсько-українську війну очима кореспондентів ВВС.

Попри суттєвий обсяг напрацювань, що стосуються інформаційної війни, актуальними залишаються питання, пов'язані зі специфікою пропаганди в умовах повномасштабного збройного конфлікту, необхідністю міждисциплінарного осмислення ідеологічного компонента, а також із трансформацією комунікаційних каналів у контексті цифровізації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Глибоке розуміння механізмів, цілей та інструментів інформаційної війни є надзвичайно важливим для усвідомлення її ролі у сучасних конфліктах, особливо в умовах російської агресії проти України. Воно створює підґрунтя для виокремлення теоретичних основ інформаційної агресії як міждисциплінарної концепції та водночас надає можливості для ідентифікації специфічних методів пропаганди й розробки ефективних стратегій протидії. Такий підхід демонструє, що боротьба за інформаційний простір має не менше важливе значення, ніж збройне протистояння.

Інформаційна війна трактується як сукупність соціально-комунікаційних процесів, спрямованих на реалізацію політичних, ідеологічних чи військових завдань шляхом впливу на свідомість, емоційний стан та поведінку людей. Вона передбачає цілеспрямоване створення та поширення інформаційних матеріалів із метою формування певних уявлень, цінностей і ставлень як серед внутрішньої, так і зовнішньої аудиторії. У сучасних реаліях інформаційна війна стала органічним елементом гібридних конфліктів, що поєднують класичні бойові дії з асиметричними та психологічними інструментами впливу [1, с. 425–426]. Основні концептуальні засади дослідження інформаційної війни базуються на міждисциплінарному підході, який охоплює теорії комунікації, психології, політології та соціології, що дозволяє глибше зрозуміти механізми її функціонування та впливу. У цьому контексті особливу увагу привертає феномен пропаганди як один з основних інструментів інформаційної війни.

Сутність інформаційної війни розглядається як цілеспрямований процес маніпуляції громадською думкою, що принципово відрізняється від звичайного обміну інформацією. Її метою є не інформування, а формування стереотипів, спотворення фактів і поширення дезінформації для впливу на свідомість і поведінку людей. Інформаційна війна є серйозною загрозою національній безпеці, оскільки здатна провокувати паніку, формувати ворожі настрої та зрештою призводити до дестабілізації суспільства [2, с. 17]. У контексті російсько-українського конфлікту такі технології, зокрема через медіа, є інструментом боротьби.

Відповідно, інформаційна війна постає не як окрема пропагандистська кампанія, а як комплексна стратегія, спрямована на підрив морально-психологічного стану населення та вплив на масову свідомість. Це узгоджується з підходом, що трактує її як частину гібридної агресії, яка поєднує військові, економічні, політичні та психологічні методи впливу [3, с. 86–87].

Варто наголосити, що росія розглядає інформаційну війну як інструмент власної агресії, спрямовуючи її на підрив суверенітету, територіальної цілісності та національної ідентичності України. Її наслідки виходять за межі національної безпеки, створюючи загрози для європейського простору, оскільки метою є підрив довіри між Україною та західними союзниками. У цьому контексті інформаційна війна функціонує як елемент ширшої стратегії, що намагається роз'єднати суспільство через маніпуляції та дезінформацію [4, с. 23].

Важливо розуміти, що інформаційна війна є частиною ідеологічної війни, де замість фізичного знищення відбувається деформація інформаційного простору. Основна мета полягає у зміні суспільної свідомості шляхом викривлення фактів і впливу на процеси прийняття рішень та поведінку [5, с. 63]. У цьому вимірі можна виокремити два напрями: «війну сенсів», що впливає на суспільну свідомість через наративи, та «кібервійну», яка охоплює атаки й порушення комунікацій.

До початку повномасштабного вторгнення головними засобами впливу були інтернет-ресурси, новинні портали та кібератаки, спрямовані на створення інформаційного підґрунтя для легітимізації майбутньої агресії. З 2022 року провідну роль почали відігравати соціальні мережі, месенджери та технології штучного інтелекту, а головною метою стало дезорієнтувати та дестабілізувати українське суспільство [6, с. 126–127]. Таким чином, інформаційна війна росії розглядається крізь призму еволюції її інструментів, методів і наративів, а також її багатовимірності.

Комплексне розуміння інформаційної війни дозволяє трактувати її як міждисциплінарну концепцію. Вона не зводиться до окремих маніпулятивних практик, а є багатовимірним процесом, що поєднує соціально-комунікаційні механізми з чіткими стратегічними цілями: впливом на свідомість, емоційний стан і поведінку людей.

У контексті російської агресії проти України інформаційна війна характеризується:

1) гібридністю (є невіддільною частиною конфліктів, що поєднують військові дії з психологічними інструментами впливу);

2) наявністю маніпуляцій та деформацій (цілеспрямоване формування стереотипів, спотворення фактів і поширення фейків призводить до дестабілізації суспільства);

3) агресивністю (використовується для підриву суверенітету, територіальної цілісності та національної ідентичності України, а також для руйнування суспільної довіри та роз'єднання суспільства);

4) еволюцією засобів (до повномасштабного вторгнення головними засобами були інтернет-ресурси та кібератаки, тоді як із початком великої війни основну роль почали відігравати соціальні мережі, месенджери та технології штучного інтелекту).

Отже, інформаційна війна є гнучким інструментом, що адаптується до умов конфлікту та спрямований на досягнення стратегічних цілей агресора шляхом впливу на свідомість і цінності як окремих індивідів, так і суспільства загалом.

Вивчення різних підходів до сутності інформаційної війни свідчить про її багатовимірний характер. Попри різноманіття проявів і методів, центральним інструментом, що забезпечує ефективність цього явища, є пропаганда. Для повного розуміння механізмів інформаційного протистояння надзвичайно важливо чітко розрізняти ці два поняття, що дозволяє точніше визначати стратегічні цілі агресора та розробляти адекватні методи протидії на різних рівнях.

Пропаганда визначається як цілеспрямований процес поширення ідеологічних повідомлень, спрямованих на формування суспільної думки, переконань і поведінки відповідно до інтересів замовника інформації. Класичні теорії пропаганди виділяють її різні види: політичну, військову, соціальну, релігійну тощо. У сучасних інформаційних війнах особливу роль відіграє маніпулятивна пропаганда, яка ґрунтується на застосуванні психологічних прийомів, емоційних закликів, поширенні дезінформації, викривленні фактів та формуванні фейкових наративів. До її методів належать свідоме спрощення повідомлень, нагнітання страху, демонізація противника, створення образу «ворога», залучення авторитетів, вибірковість фактів, маніпуляція контекстом та вибудовування альтернативної реальності, що послаблює критичне сприйняття інформації аудиторією та формує необхідні для пропагандиста поведінкові реакції [7, с. 7].

Крім того, пропаганда є одним з основних інструментів російської антиукраїнської політики, центральним механізмом якої є міфологізація масової свідомості та конструювання викривленої картини світу. У цьому контексті пропаганда не обмежується поширенням інформації, а формує специфічний інформаційний простір, у якому дійсність підміняється вигаданими наративами. Такий простір охоплює як широкі верстви населення, так і осіб, що мають вплив на формування громадської думки [8, с. 50].

В іншій науковій інтерпретації пропаганда постає як інструмент, головною метою якого є нав'язування запрограмованих оцінок та інтерпретацій. Її відмінність від звичайної інформації полягає у спрямованості не стільки на передавання фактів чи повідомлень, скільки на формування певних уявлень і стимулювання до визначених дій шляхом нав'язування хибних суджень. У межах цього підходу особливе місце займають антиукраїнські наративи, зокрема «Україна влаштувала геноцид на Донбасі» чи «українці й росіяни – один народ», які слугують для легітимізації агресії та конструювання упередженого ставлення до України [9, с. 229]. Пропаганда в цьому випадку орієнтована не лише на внутрішню, а й на зовнішню аудиторію, зокрема російськомовні спільноти за кордоном, з метою впливу на їхні політичні орієнтації.

Подальший аналіз демонструє, що сутність пропаганди доцільно розглядати крізь призму понять «ментальна агресія» та «інформаційне зомбування». Вона є цілеспрямованою комунікацією, яка не лише поширює повідомлення,

а й системно формує та контролює громадську думку, використовуючи маніпулятивні технології. Її основне завдання полягає в трансформації свідомості та поведінкових моделей, перетворенні індивідів на пасивних виконавців. У такому контексті пропаганда є не просто інструментом, а небезпечною зброєю, здатною спричинити «інформаційне ураження» та деградацію критичного мислення, що набуває особливої актуальності в умовах повномасштабної війни проти України [10, с. 128–129].

Отже, пропаганда постає не лише як процес поширення інформації, а насамперед як інструмент ментальної агресії, спрямований на міфологізацію масової свідомості та трансформацію уявлень про дійсність. Її сутність полягає в цілеспрямованому й систематичному створенні та поширенні викривленої картини світу, що формує новий, спотворений інформаційний простір. У такому просторі реальність підмінюється вигаданими наративами, які утримують аудиторію в межах нав'язаного дискурсу та ізолюють її від критичного осмислення. Метою пропаганди є нав'язування заздалегідь сконструйованих оцінок і стимулювання суспільства до визначених дій та реакцій. Це досягається через використання емоційних закликів, маніпулятивних конструкцій і хибних суджень, що робить пропаганду небезпечною зброєю, здатною спричинити «інформаційне ураження» та деградацію критичного мислення. Водночас її інструментарій перебуває в стані постійної еволюції, адаптуючись до нових цифрових середовищ, таких як соціальні мережі, месенджери та технології штучного інтелекту, що значно підвищує ефективність її впливу.

У межах дослідження принципово важливим є розмежування понять «інформаційна війна» та «пропаганда». Попри те, що ці терміни нерідко перетинаються й уживаються як взаємозамінні, вони відрізняються за масштабами, цілями та сутністю. Чітке визначення їхньої відмінності дозволяє уникнути термінологічної неоднозначності та водночас забезпечує глибше розуміння стратегій інформаційного протистояння. Це, відповідно, створює підґрунтя для більш ефективного аналізу тактичних прийомів, що застосовуються агресором, а також для розроблення цілеспрямованих механізмів протидії, які мають вирішальне значення для гарантування національної безпеки. Порівняльну характеристику понять «інформаційна війна» та «пропаганда» подано в таблиці 1.

Отже, інформаційна війна є значно ширшою та комплекснішою категорією, порівняно з пропагандою. Якщо перша є стратегічним конфліктом, що охоплює різні сфери протистояння – від кіберпростору до психологічного впливу, то друга є її основним інструментом, за допомогою якого реалізуються зазначені стратегічні цілі через маніпулятивні практики.

Визначальним чинником ефективності пропаганди є її ідеологічний компонент, який слугує підґрунтям для створення та трансляції маніпулятивних повідомлень, міфів і фейків, що згодом циркулюють у суспільному просторі та формують викривлене сприйняття дійсності.

Ідеологічний компонент, що активно експлуатується російською пропагандою, базується на міфах про «єдиний народ», «історичне право» росії на українські території, нібито «зовнішнє управління» Україною з боку Заходу тощо. Ці наративи транслюються через численні

Таблиця 1

Порівняльна характеристика понять «інформаційна війна» та «пропаганда»

Критерій	Інформаційна війна	Пропаганда
Масштаб	Широкий. Це комплексна стратегія протиборства в інформаційному просторі. Вона охоплює не лише пропаганду, а й інші елементи: кібератаки, радіоелектронну боротьбу, дезінформацію, маніпуляції тощо.	Вузький. Це один з основних інструментів ведення інформаційної війни, її частина.
Цілі	Стратегічні. Мета – підірвати суверенітет, дестабілізувати суспільство, зруйнувати довіру до інститутів та роз'єднати населення на довгострокову перспективу.	Тактичні. Мета – сформувати конкретні погляди, змінити ставлення чи переконання в певної аудиторії, нав'язати «запрограмовану оцінку».
Сутність	Конфронтація. Відкрите або приховане протиборство, у якому сторони прагнуть отримати перевагу в інформаційному просторі. Є частиною гібридної агресії.	Вплив. Систематичний, односторонній процес нав'язування ідей. Є формою ментальної агресії та міфологізації свідомості.
Методи	Різноманітні та комплексні. Охоплюють кібератаки, поширення фейків, маніпуляції через медіа та соціальні мережі, а також інші інструменти.	Специфічні та психологічні. Використання міфів, емоційних закликів, спрощення меседжів, демонізація ворога, вибіркове використання фактів.
Еволюція	Постійно адаптується до умов конфлікту, розширюючи свій арсенал. Переходить від традиційних медіа до цифрових платформ і технологій штучного інтелекту.	Також еволюціонує разом з інструментами, стаючи більш гнучкою та таргетованою завдяки новим технологіям.

Джерело: розробка автора на основі [10]

канали – від офіційних медіа до соціальних мереж – і мають на меті формування суспільної думки, сприятливої до імперських амбіцій Кремля. У відповідь українська держава та громадянське суспільство формують власну контрпропаганду, розвивають національну ідентичність, відновлюють історичну пам'ять і здійснюють інституційні заходи у сфері інформаційної безпеки.

Вивчення ролі ідеології та пропаганди в контексті інформаційної війни є надзвичайно важливим для розуміння механізмів сучасного конфлікту, а також для розробки ефективних стратегій протидії агресору.

Інформаційна війна є багатогранною соціально-політичною та комунікаційною стратегією, мета якої – досягнення політичних, військових або економічних результатів шляхом цілеспрямованого впливу на свідомість і поведінку визначених аудиторій. Вона охоплює широкий спектр інструментів – від поширення дезінформації та пропагандистських матеріалів до проведення психологічних операцій і маніпуляції громадською думкою [11]. Особливістю сучасної інформаційної війни є її багатогранність і використання найновіших цифрових технологій для оперативного поширення контенту, який часто має маніпулятивний характер.

Ідеологія в цьому контексті постає як система цінностей і світоглядних установок, що визначають, як суспільство сприймає та інтерпретує інформацію. Вона слугує основою для створення інформаційних наративів, які поширюються за допомогою пропаганди – інструмента масового впливу, спрямованого на формування, утримання або зміну суспільних настроїв і моделей поведінки [1, с. 425–426]. Пропаганда водночас виконує не лише інформативну функцію, а й чинить емоційний і мотиваційний вплив, залучаючи символи, стереотипи, міфи та методи психологічного переконання.

Дослідження феномену інформаційної війни передбачає застосування міждисциплінарного підходу. У межах соціології аналізується сприйняття та реакція різних соціальних груп на інформаційні впливи; політична наука зосереджується на вивченні цілей і засобів впливу на рівні державної політики; медіазнавство досліджує структуру медіапростору та механізми поширення повідомлень; психологія вивчає процеси формування переконань і чинники стійкості до маніпуляцій [12].

У контексті російсько-українського конфлікту ідеологія та пропаганда виконують функцію не лише інструментів внутрішнього впливу, а й засобів геополітичного протистояння. Російська пропаганда активно експлуатує історичні міфи, релігійні наративи та образ ворога для легітимізації власних дій і підриву стабільності українського суспільства [1, с. 425–426]. До основних пропагандистських наративів належать ідеї «єдиного народу», «захисту російськомовних» та «антифашистської боротьби», спрямовані на конструювання образу «зовнішньої загрози» й виправдання агресії.

У сучасній інформаційній війні з російською федерацією Україна стикається з новими викликами, що проявляються у вигляді дезінформації, кібероперацій, фейкових новин та псевдонаукових теорій. Вони спрямовані на дискредитацію державності, підрив міжнародної підтримки та посилення внутрішніх розбіжностей. Зарубіжні практики, що використовуються в пропагандистських кампаніях, містять маніпуляції з історичними фактами, створення образів «ворога» через культурні ідентичності, використання соціальних мереж і бот-мереж для масового поширення негативних наративів. Особливу увагу привертає систематичне впровадження меседжів про нібито корупцію, «утиски» російськомовного населення та «екстремізм» в Україні, які мають на меті дискредитувати країну на міжнародній арені та вплинути на громадську думку в західних країнах. Вивчення цих загроз є надзвичайно важливим для розробки ефективних стратегій інформаційної безпеки та протидії пропагандистським впливам [13, с. 98].

Варто наголосити, що сучасна інформаційна війна не обмежується традиційними засобами масової комунікації. Розвиток соціальних мереж, месенджерів і платформ для створення та обміну контентом суттєво трансформував динаміку інформаційного протистояння. Цифрові технології забезпечують масове й оперативне поширення як офіційних, так і фейкових повідомлень, використовуючи алгоритмічну персоналізацію, яка підсилює вплив на індивідуальному рівні [14, с. 58].

Однією з основних концептуальних проблем є розмежування інформаційної війни та таких суміжних явищ, як інформаційні операції, психологічні операції й пропаганда. Інформаційна війна охоплює системний і комплексний вплив, який стосується координації різних форм інформаційних заходів, тоді як пропаганда та дезінформація можуть бути окремими тактичними засобами. Визначення цих меж є важливим для ефективної побудови стратегії інформаційної безпеки [12, с. 143].

Крім того, дослідження інформаційної війни має враховувати специфіку аудиторії. Соціальні, культурні, мовні та етнічні чинники

визначають сприйняття та опір інформаційному впливу. В Україні як багатонаціональній і багатомовній державі ці аспекти набувають особливого значення в протидії зовнішній пропаганді [14, с. 59].

Підсумовуючи, зазначимо, що концептуальні засади дослідження інформаційної війни мають враховувати:

1) міждисциплінарний підхід із залученням соціально-гуманітарних наук;

2) ідеологічний контекст як основу формування пропагандистських наративів;

3) специфіку цифрових технологій як основних каналів інформаційного впливу;

4) соціокультурні особливості цільових аудиторій;

5) необхідність системного розуміння інформаційної війни як частини національної безпеки.

Тільки на основі глибокого концептуального осмислення можна розробити ефективні стратегії протидії інформаційній агресії, які поєднуватимуть державні, суспільні та міжнародні зусилля в боротьбі з викликами сучасного інформаційного простору.

У сучасних умовах інформаційна війна перетворилася на складний багатовимірний процес, у якому важливу роль відіграють новітні цифрові технології, що забезпечують швидке та масове поширення пропаганди й дезінформації. Російська агресія проти України, особливо після початку повномасштабного вторгнення у 2022 році, продемонструвала масштабне використання інформаційно-пропагандистських технологій, які стали одним з основних інструментів гібридної війни.

Основними платформами для поширення пропаганди та дезінформації є соціальні мережі – Facebook, Telegram, Twitter, TikTok, YouTube тощо. Вони надають можливість таргетованого впливу на різні аудиторії, використовуючи алгоритми, які формують інформаційні «бульбашки». Це сприяє радикалізації думок, посиленню поляризації та зниженню критичного сприйняття інформації користувачами [14, с. 60].

У мережі Telegram, зокрема, виникла особлива інформаційна екосистема, яка використовується як для координації гуманітарної допомоги, мобілізації волонтерів і комунікації з органами влади, так і для цілеспрямованого поширення маніпулятивного контенту, фейків та деструктивних наративів. З огляду на відсутність ефективної модерації й високий рівень анонімності, у Telegram активно працюють численні прокремлівські канали та ботоферми. За їх допомогою генеруються фейки, поширюються неправдиві повідомлення та координуються дії, спрямовані на посилення негативних емоцій або створення панічних настроїв [13, с. 101].

Платформи Facebook, YouTube та TikTok також слугують інструментами для маніпуляцій, зокрема через алгоритмічне просування контенту, що викликає потужний емоційний відгук, тим самим сприяючи радикалізації користувачів [15, с. 23].

У своїй інформаційній кампанії російська пропаганда активно використовує мовний чинник, подаючи російську мову як «миротворчу» та «об'єднувальну» між народами, паралельно применшуючи значення української мови та культури. Така стратегія спрямована на підрив національної ідентичності та провокування внутрішніх суспільних розколів [14, с. 60; 16, с. 178]. До того ж поширення наративів на кшталт «Україна – не справжня держава», «фашистська влада в Києві», «захист прав російськомовних» чи «звільнення Донбасу» є інструментом легітимізації збройної агресії та обґрунтування військового вторгнення [12, с. 137].

Одним із найяскравіших прикладів антиукраїнської маніпулятивної пропаганди стала кампанія, пов'язана з подіями в місті Буча навесні 2022 року. Після звільнення міста українськими військами було виявлено численні факти воєнних злочинів – масові вбивства мирного населення, катування, знищення цивільної інфраструктури. Російська пропаганда намагалася спростувати ці факти, заявляючи про постановку відеоматеріалів і фейковість звітів, називала їх «провокацією Києва» та «інсценуванням». Пропагандистські ресурси поширювали змонтовані відео та «експертні» коментарі, які мали на меті дискредитувати міжнародні розслідування й викликати сумніви серед світової громадськості [13, с. 102]. У соціальних мережах розгорнулися кампанії з використанням ботів, які штучно просували ці наративи, що призводило до поширення сумнівів навіть серед аудиторії західних країн. Водночас українські медіа і міжнародні організації оприлюднювали детальні звіти, фото- і відеодокази, проте боротьба за інформаційний простір виявилася складною та виснажливою.

Продовжуючи розгляд сучасних методів інформаційного протистояння, доцільно звернутися до аналізу практичних прикладів їх застосування, що дає змогу конкретизувати теоретичні положення та оцінити їхню ефективність. Одним із найяскравіших і найбільш стійких наративів російської пропаганди є кампанія з «денацифікації», яка ґрунтується на повній підміні понять. Цей наратив є одним із найста-

ріших і найстійкіших у російській пропаганді. Його мета – представити легітимну українську владу та військових як «нацистів», що дозволяє виправдати агресію як «визвольну місію». Пропагандисти використовують історичні паралелі, виривають із контексту символіку та заяви, щоб створити образ «фашистської хунти» в очах як російської, так і світової аудиторії. Ця кампанія не тільки демонізує Україну, але й апелює до травматичного історичного досвіду Другої світової війни, що робить її особливо ефективною для маніпуляції.

Крім наративу про «денацифікацію», російська пропаганда також активно використовує інші прийоми для досягнення своїх цілей. Зокрема, це кампанія, що базується на міфі про «зовнішнє управління». Цей наратив спрямований на те, щоб позбавити українську державу суб'єктності. Російська пропаганда стверджує, що Україна не є суверенною країною, а повністю контролюється Заходом і США. Цей наратив використовується для дискредитації будь-яких рішень української влади, які не подобаються Кремлю, і для виправдання російської агресії як боротьби з «американським впливом». Докази, які наводяться, є вирваними з контексту заявами західних політиків або змонтованими відео [14, с. 59].

І, нарешті, ще одним важливим інструментом російської пропаганди є кампанія про «русофобію» та «пригнічення російськомовного населення», яка активно використовується для виправдання агресії та мобілізації внутрішньої аудиторії. Цей наратив покликаний створити видимість загрози для російськомовних громадян в Україні. Пропаганда стверджує, що російська мова та культура пригнічуються, що призводить до «етноциду». Цей міф активно використовувався для виправдання анексії Криму та початку війни на Донбасі. Російські ЗМІ систематично створювали фейки про «розіп'ятих хлопчиків» та інші злочини, яких насправді не було, щоб підсилити емоційний вплив на аудиторію та мобілізувати населення Росії на підтримку агресії [14, с. 59].

Наведені приклади ілюструють, що в умовах війни маніпулятивна пропаганда поєднує як технологічні, так і психологічні методи, спрямовані на створення викривленої картини реальності та підрив об'єктивного сприйняття подій.

Маніпулятивні технології в цьому контексті охоплюють не лише прямі меседжі, а й опосередковані механізми дії, зокрема посилення інформаційного шуму, навмисне розмивання фактів, створення «альтернативних» версій реальності. Значну роль відіграє й формування стану «інформаційної перевантаженості», що знижує критичність сприйняття та підвищує вразливість аудиторії до дезінформації та фейків [14, с. 59].

В українських реаліях протидія пропаганді ускладнюється високим рівнем інформаційного навантаження, розгалуженістю каналів поширення, а також неоднорідністю суспільства за мовними, культурними та політичними ознаками. Окрім того, частина населення залишається вразливою до російської пропаганди через історичні, регіональні та соціальні чинники.

Водночас спостерігається зростання суспільної активності, розвиток волонтерських рухів і медіаініціатив, спрямованих на популяризацію об'єктивної інформації та створення противаги пропагандистським наративам [14, с. 60].

Таке протистояння демонструє, що технології пропагандистських впливів в умовах інформаційної війни постійно еволюціонують, інтегруючи сучасні цифрові інструменти та психологічні стратегії маніпуляції. Поєднання технічних можливостей із соціальними та когнітивними методами впливу робить ці загрози особливо складними для виявлення та нейтралізації. З огляду на це, ефективна протидія вимагає комплексного підходу, що поєднує технічні, соціальні та правові засоби. У контексті боротьби з російською агресією в Україні особливо важливо враховувати специфіку національного інформаційного середовища, особливості аудиторії та динаміку розвитку цифрових комунікацій, оскільки саме ці чинники визначають вразливість суспільства до маніпулятивного впливу.

Урахування цих аспектів дає змогу глибше зрозуміти природу інформаційної маніпуляції, яка постає як цілеспрямований вплив на свідомість і поведінку аудиторії шляхом викривлення, спотворення або приховування фактів з метою формування бажаного світогляду чи моделей поведінки. Основні механізми такої дії охоплюють емоційне навантаження, створення конфліктних або полярних наративів, поширення фейкових повідомлень і дезінформації, а також використання психологічних прийомів, зокрема апеляції до страху, провокації сумнівів чи мобілізації почуття групової належності. В умовах інформаційної війни ці механізми стають інструментами для послаблення внутрішньої єдності суспільства, дискредитації політичних інституцій та підриву довіри до офіційних джерел.

Сучасна інформаційна політика, спрямована на протидію інформаційній агресії, вирізняється необхідністю оперативного пристосування до новітніх інформаційних технологій, ефективної

взаємодії між державними структурами, громадським сектором і медіа, а також розвитком у населення критичного ставлення до інформаційного середовища [1, с. 426]. Водночас у практичній площині виявляється низка викликів: роздробленість інформаційного простору, недосконаліть законодавчої бази у сфері протидії дезінформації, напруженість між принципами свободи слова та необхідністю регулювання контенту. Додатковою проблемою є відсутність єдиних стандартів моніторингу та оцінювання інформаційних загроз, що ускладнює своєчасне реагування.

Особливої уваги потребує питання ефективності заходів інформаційної безпеки в умовах війни, де швидкість і масштаб поширення маніпулятивного контенту зростають, а межа між інформаційною та психологічною війною стирається. Для успішної протидії важливим є поєднання технологічних рішень (фільтрація контенту, фактчекінг) із просвітницькою діяльністю, підвищенням медіаграмотності та формуванням довіри до офіційних джерел.

Отже, глибоке розуміння механізмів інформаційної маніпуляції та подолання наявних проблем інформаційної політики є важливими для посилення національної безпеки й зміцнення суспільної стійкості в боротьбі з інформаційною агресією російської федерації.

В українському інформаційному середовищі однією з основних проблем є недостатня узгодженість дій між державними структурами, засобами масової інформації, громадськими інституціями та міжнародними партнерами. Цю ситуацію ускладнює той факт, що не всі соціальні мережі забезпечують ефективну протидію масштабним хвилям фейків та дезінформації, що поширюються їхніми платформами [7, с. 7]. Як наслідок, окремі групи населення, зокрема в прифронтових районах і на тимчасово окупованих територіях, мають обмежений доступ до незалежних медіа та залишаються особливо вразливими до маніпулятивних впливів. Додатковим викликом є необхідність оперативної адаптації механізмів протидії до швидкоплинних змін технологій та тактик інформаційної війни.

З огляду на зазначені проблеми, підвищення ефективності протидії антиукраїнській пропаганді потребує цілеспрямованих заходів. Насамперед ідеться про:

– моніторинг та аналіз інформаційного простору, що дозволяє своєчасно виявляти загрози та розробляти контрзаходи;

– розвиток медіаграмотності, яка формує в громадян здатність критично оцінювати джерела інформації й розпізнавати маніпуляції;

– підтримку фактчекінгових організацій, що займаються оперативною перевіркою інформації та спростуванням фейків;

– використання технологій штучного інтелекту для автоматизованого виявлення фейкових новин, ботів і глибинних фейків;

– міжнародну співпрацю, що сприяє обміну інформацією, координації аналітичних центрів і посиленню санкційних механізмів проти джерел дезінформації [13, с. 106]. Реалізація цих кроків дозволить зменшити вразливість населення та підвищити стійкість до маніпулятивних впливів.

Актуальність комплексної протидії зумовлена тим, що антиукраїнська маніпулятивна пропаганда в умовах війни демонструє високу адаптивність і активно використовує сучасні технологічні інструменти, що забезпечує їй широке охоплення і вагомий вплив на різні аудиторії. Використання ідеологічних конструктів, емоційно забарвлених наративів і дезінформації є основними компонентами інформаційної агресії. Аналіз конкретних кейсів, зокрема подій у Бучі, свідчить про ефективність цих методів у дискредитації України на міжнародній арені. Водночас, попри масштаб викликів, посилення інформаційної безпеки, розвиток медіаграмотності та інтеграція інноваційних технологій здатні суттєво обмежити вплив пропаганди.

Особливістю сучасної інформаційної війни, зокрема в контексті російсько-українського конфлікту, є активне застосування цифрових технологій і соціальних мереж, що забезпечують швидке та масове поширення маніпулятивного контенту. Російська пропаганда спирається на ідеологічні наративи, що легітимізують агресію, одночасно підриваючи національну єдність України та дискредитуючи її на міжнародній арені. Відповідно, Україна розвиває ефективні контрзаходи, спрямовані на посилення національної ідентичності, підвищення медіаграмотності та розширення міжнародної співпраці.

Для дієвої протидії інформаційній агресії необхідний комплексний міждисциплінарний підхід, що поєднує технічні, соціальні й правові механізми. Особливу увагу варто приділяти розвитку критичного сприйняття інформації в суспільстві, оперативному моніторингу інформаційного простору, а також застосуванню новітніх технологій для виявлення та нейтралізації дезінформації. Лише об'єднані зусилля держави, громадськості й міжнародних партнерів можуть забезпечити зміцнення інформаційної безпеки України та протистояти масштабній пропагандистській агресії.

Дослідження теоретичних основ та практичних проявів інформаційної війни засвідчує

її комплексний характер і значний вплив на національну безпеку. Урахування цих аспектів вимагає переходу від теоретичного осмислення проблеми до формування ефективних механізмів протидії.

Одним з основних і найбільш ефективних механізмів протидії інформаційній агресії в умовах війни є системне формування медіаграмотності населення. Цей підхід виходить за межі простої перевірки фактів і стає інструментом для розбудови стійкості суспільства до будь-яких маніпуляцій. Медіаграмотність як шлях протидії охоплює кілька важливих аспектів, зокрема розвиток критичного мислення, що дозволяє людям аналізувати інформаційні потоки, ставити питання до джерел, контексту та мети повідомлень [17; 18].

Окреслений підхід дає змогу аудиторії самостійно розпізнавати емоційну маніпуляцію та викривлені наративи, не покладаючись лише на зовнішні експертні оцінки. Крім того, важливо розуміти механізми пропаганди, усвідомлювати, як працюють пропагандистські технології: від створення фейкових новин і «вкидів» до використання ботів у соціальних мережах, адже знання цих прийомів робить їх менш ефективними. Нарешті, медіаграмотність передбачає формування навичок швидкої перевірки та валідації джерел, розрізнення достовірних, незалежних медіа та пропагандистських ресурсів, а також уміння знаходити першоджерела. Саме такий підхід, що фокусується на освіті й розвитку навичок, створює довготривалий ефект, роблячи суспільство менш вразливим і більш підготовленим до викликів, які зумовлює інформаційна війна [18; 19].

Окрім розвитку медіаграмотності, важливим напрямом протидії інформаційній агресії є посилення гуманітарної безпеки. Цей підхід має системний характер і передбачає використання гуманітарних засобів та комунікаційних стратегій для формування власного дискурсу щодо російської агресії та ефективної протидії пропагандистським діям. Він охоплює розвиток інформаційної обізнаності населення, спрямований на підвищення здатності громадян розпізнавати дезінформацію та критично оцінювати інформаційні потоки, руйнування негативних стереотипів та демонстрацію позитивних аспектів українського суспільства. Такі заходи є частиною державної стратегії гуманітарного розвитку, спрямованої на посилення людського потенціалу, забезпечення соціального захисту та охорону прав людини [20, с. 110].

У цьому контексті не менш важливим є консолідація суспільства та розвиток національної свідомості як важливих чинників стійкості. Високий рівень спротиву українського населення до інформаційних атак забезпечується завдяки зміцненню національної ідентичності, зростанню рівня медіаграмотності та об'єднанню громадян навколо ідеї незалежності. Для підвищення цієї стійкості важливим є розроблення ефективної державної стратегії боротьби з інформаційними загрозами та активного залучення міжнародних партнерів до протидії пропагандистським впливам [21, с. 90].

Крім того, ефективна протидія російській інформаційній агресії передбачає не лише спростування неправдивих відомостей, а й просування послідовного та позитивного дискурсу, заснованого на правдивих даних та цінностях, що відрізняють демократичні системи від диктатур. Такий підхід є частиною трансформації як внутрішньої, так і зовнішньої інформаційної політики. До заходів належить просування української інформації на територію агресора з використанням сучасних технологій та обмеження поширення російського контенту [22, с. 206].

Продовжуючи розгляд шляхів протидії, варто зазначити, що ефективна боротьба з російською інформаційною агресією виходить за межі вже згаданих підходів. Вона також передбачає активне створення й розвиток незалежних засобів масової інформації [23, с. 70]. Саме незалежні медіа в умовах війни є інструментом правдивого інформування громадськості та міжнародної спільноти, відіграючи визначальну роль у протидії російській агресії. Їхня незалежність від політичних чи комерційних впливів забезпечує об'єктивність та достовірність інформації. У цьому контексті також важливо вдосконалювати законодавство у сфері інформаційної безпеки та запобігання кібератакам. Для забезпечення сталої роботи таких медіа необхідна міжнародна підтримка через грантові програми та краудфандинг. Усі ці заходи свідчать про потребу в комплексному підході до подолання інформаційних загроз, що вимагає спільних зусиль державних інституцій, громадянського суспільства, незалежних медіа та міжнародних партнерів.

Варто акцентувати, що існують також тактичні методи протидії, які застосовуються, зокрема, у соціальних мережах для нейтралізації негативного інформаційно-психологічного впливу. До них належать метод «парасолька», який передбачає технічне блокування доступу до окремих порталів та сайтів; метод «воронка», що полягає в поглинанні небажаного повідомлення на фоні великої кількості інших, менш шкідливих; метод «колесо», спрямований на заміну певного повідомлення іншим, більш важливим та статусним; та метод «заміна»,

що застосовується для спростування інформації шляхом формування недовіри до джерела її поширення. Зазначені підходи демонструють, що ефективна протидія інформаційній агресії має бути багатогранною, інтегруючи стратегічний та тактичний рівні [24].

Окрім уже згаданих стратегічних і тактичних підходів, ефективна протидія російській інформаційній агресії повинна мати випереджувальний характер, поєднуючи методики та засоби як інформаційної, так і військової сфери. Це означає, що заходи протидії варто застосовувати не лише в момент появи інформаційного «вкиду», а й заздалегідь. Важливим компонентом у цьому контексті є дотримання норм інформаційної гігієни на індивідуальному та управлінському рівнях, а також розробка адекватних планів реагування на інформаційні операції агресора [25, с. 52–53].

Ефективна протидія російській агресії потребує комплексного підходу, що об'єднує зусилля державних інституцій, громадянського суспільства та міжнародних партнерів. У цьому контексті особливо важливими є розробка та впровадження ефективних стратегій протидії кібератакам і боротьби з дезінформацією, а також адаптація сучасних міжнародних стандартів кібербезпеки [26, с. 84]. Водночас варто зазначити недостатній рівень обізнаності громадян щодо дезінформації, що підкреслює необхідність подальшої уваги до цього питання, а також удосконалення законодавчої бази у сфері інформаційної безпеки з урахуванням нових викликів та загроз.

Таким чином, ефективна протидія російській інформаційній агресії потребує багаторівневого комплексного підходу, який поєднує стратегічні, тактичні та індивідуальні механізми й виходить далеко за межі лише технічного блокування контенту.

Шляхи протидії інформаційній агресії наведено на рис. 1.

Для кращого розуміння та візуалізації шляхів протидії інформаційній агресії, їх можна класифікувати за чотирма основними рівнями.

1. Стратегічний рівень. Державна політика передбачає розроблення та впровадження стратегій випереджувального характеру, що поєднують методики як інформаційної, так і військової сфер, забезпечуючи комплексну готовність до можливих загроз. Забезпечення гуманітарної безпеки реалізується через використання комунікаційних стратегій, спрямованих на утвердження власного дискурсу, підривання негативних стереотипів та демонстрацію позитивних аспектів українського суспільства. Консолідація суспільства передбачає розвиток національної свідомості та об'єднання громадян навколо ідеї незалежності, що створює внутрішню стійкість до зовнішніх інформаційних впливів.

2. Інституційний рівень. Ефективна протидія інформаційній агресії передбачає розвиток незалежних медіа, які є основним інструментом правдивого інформування й відіграють визначальну роль у протидії дезінформації та пропаганді. Одночасно важливим є удосконалення законодавчої бази у сфері інформаційної

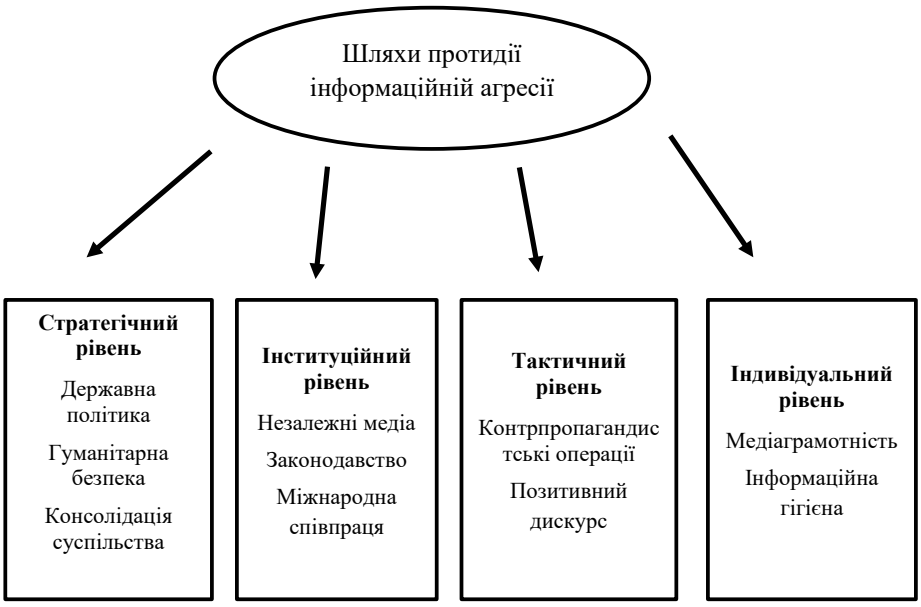

Рис. 1. Шляхи протидії інформаційній агресії

Джерело: розробка автора

та кібербезпеки, що забезпечує адекватну відповідь на сучасні виклики та загрози. Міжнародна співпраця доповнює ці заходи, передбачаючи активне залучення партнерів у боротьбу з пропагандистськими впливами та підтримку українських медіа, що зміцнює інформаційну стійкість держави та сприяє захисту національних інтересів.

3. Тактичний рівень. Контрпропагандистські операції передбачають застосування активних методів спростування та заміщення дезінформаційних повідомлень, зокрема методів «парасолька», «воронка», «колесо» та «заміна». Водночас ефективним заходом є проактивне формування інформаційного дискурсу, що охоплює поширення послідовних і позитивних повідомлень, заснованих на правді та цінностях, які відокремлюють демократичне суспільство від авторитарних режимів.

4. Індивідуальний рівень. Медіаграмотність передбачає формування у громадян навичок критичного мислення, розуміння механізмів пропаганди та вміння перевіряти джерела інформації. Водночас важливим є дотримання норм інформаційної гігієни, що передбачає усвідомлене споживання контенту та уникнення поширення неперевіреної інформації.

Отже, ефективна протидія інформаційній агресії вимагає багаторівневого підходу, який поєднує стратегічні, інституційні, тактичні та індивідуальні механізми. Такий комплексний підхід створює системну стійкість суспільства до зовнішніх інформаційних загроз та сприяє ефективному захисту національних інтересів.

Висновки. Здійснене дослідження підтверджує, що сучасна російсько-українська війна має гібридний характер, у якому інформаційний вимір відіграє важливу роль. На основі аналізу встановлено, що інформаційна війна є ширшою та комплекснішою категорією, ніж пропаганда, яка виступає її основним інструментом. Ефективність російської пропаганди здебільшого ґрунтується на експлуатації історичних міфів («єдиний народ», «фашисти») та створенні ілюзії «зовнішнього управління» Україною, що дозволяє виправдовувати агресію перед внутрішньою аудиторією.

Водночас для ефективної протидії інформаційній агресії необхідний комплексний багаторівневий підхід. Боротьба з дезінформацією повинна здійснюватися як на стратегічному та інституційному рівнях (посилення гуманітарної безпеки, консолідація суспільства, розвиток незалежних медіа, міжнародна співпраця), так і на тактичному та індивідуальному (використання контрпропагандистських операцій, розвиток медіаграмотності та інформаційної гігієни). Такий системний підхід забезпечує підвищення стійкості суспільства до зовнішніх інформаційних загроз та ефективний захист національних інтересів.

Основним завданням для України є не лише спростування неправдивої інформації, а й проактивне формування власного послідовного та позитивного дискурсу, заснованого на правді та цінностях. Тільки комплексне поєднання всіх цих заходів – від державної політики до особистої відповідальності кожного громадянина – здатне забезпечити надійний захист інформаційного простору та формування стійкості суспільства перед постійними загрозами.

Перспективи подальших досліджень полягають у глибокому аналізі ефективності комунікаційних стратегій, вивченні зовнішніх впливів через глобальні платформи, а також у розвитку інструментів штучного інтелекту для виявлення фейків і пропагандистських матеріалів.

Література

1. Тодоров І.Я. Гібридні війни Росії проти України: міфи та реальність. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія,* 2020. Вип. 1, С. 425–426. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvuuist_2020_1_43.

2. Ларіончева Н.А. Сучасні інформаційні війни: на прикладі російсько-українського протистояння. *Політикус,* 2024. Вип. 1, С. 14–20. DOI: https://doi.org/10.24195/2414-9616.2024-1.2.

3. Патлашинська І.В. Сучасна російсько-українська інформаційна війна: завдання, методи та особливості використання. *Регіональні студії,* 2022. Вип. 28, С. 84–87. DOI: https://doi.org/10.32782/2663-6170/2022.28.15.

4. Воробець Н. Інформаційна війна Росії проти України: динаміка впливу на суспільну свідомість і виклики для національного становлення. *Вісник Прикарпатського університету. Серія: Політологія,* 2023. Вип. 15, С. 18–25. DOI: https://doi.org/10.32782/2312-1815/2024-1-3.

5. Гордійчук О.О. Україна & Росія: основні аспекти інформаційної, гібридної та повномасштабної війни. Політичне життя. *Політична культура та ідеологія,* 2024. Вип. 4, С. 61–70. DOI: https://doi.org/10.31558/2519-2949.2024.4.8.

6. Петришин Г. Інформаційна війна Росії проти України: еволюція основних засобів, методів та динаміка наративів. Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом. *Політичні науки та публічне управління,* 2025. Вип. *1*(77), С. 117–128. DOI: https://doi.org/10.32689/2523-4625-2025-1(77)-17.

7. Новородовський В. OSINT і національна безпека України: виклики російсько-української війни. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Війна Росії проти України: від гібридних форм до геноцидних практик»*. Переяслав, 2024. Вип. від 9 грудня 2024, С. 5–10. URL: http://repositsc.nuczu.edu.ua/bitstream/123456789/23766/1/Збірник.pdf.

8. Міненко Є. Вплив російської пропаганди на суспільно-державну стабільність України: аналіз методів та наслідків. *Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом. Політичні науки та публічне управління,* 2023. Вип. *3*(69), С. 51–57. DOI: https://doi.org/10.32689/2523-4625-2023-3(69)-6.

9. Бєлкін Л.М., Юринець Ю.Л., Сопілко І.М., Бєлкін М.Л. Контрпропаганда vs пропаганда в умовах широкомасштабного збройного вторгнення Російської Федерації в Україну. *Юридичний науковий електронний журнал,* 2022. Вип. 6, С. 224–230. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-6/52.

10. Вакулич В., Новородовська Н. Російська пропаганда агресії проти України (2014–2021 рр.). *Український інформаційний простір,* 2024. Вип. 11, С. 119–132. DOI: https://doi.org/10.31866/2616-7948.1(11).2023.279610.

11. Компанцева Л. Стратегічні комунікації в умовах гібридної війни: Погляд від волонтера до науковця: *Монографія.* Київ., 2021. 500 с. URL: https://msj.ukma.edu.ua/wp-content/uploads/2024/01/Stratehichni_komunikatsii_v_umovakh_hibrydnoi_viiny_-pohliad_vid_volontera_do_naukovtsia.pdf.

12. Тельвак В.В., Масненко В.В. Ukraine Crisis: російсько-українська війна очима кореспондентів «BBC News». *Вісник Черкаського ун-ту. Серія: Історичні науки*, 2021. Вип. 2, С. 136–144. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VchuI_2021_2_17.

13. Ковальський С. Протидія російській дезінформації та пропаганді в українському інформаційному просторі (на прикладі електронного ресурсу Центру протидії дезінформації при РНБО України). *Діалог: медіастудії,* 2023. Вип. 29, С. 96–108. DOI: https://doi.org/10.18524/2308-3255.2023.29.300638.

14. Коваленко Б.О., Чересюк С.В., Телелим І.В. Мовна політика України як засіб протидії російській дезінформації та пропаганді. *Закарпатські філологічні студії,* 2024. Вип. 38, С. 58–61. URL: http://zfs-journal.uzhnu.uz.ua/archive/38/11.pdf.

15. Astuti Y.D., Attaymini R., Dewi M.S.R. Digital media and war: Social media as a propaganda tool for the Russia–Ukraine conflict in the post-truth era. In *Proceedings of the Annual International Conference on Social Science and Humanities,* 2022, P. 19–27. DOI: https://doi.org/10.2991/978-2-494069-87-9_4.

16. Уздєнова Ю.М. Гібридна війна: сутність, складові та ключові поняття. Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: *Публічне управління та адміністрування,* 2024. Вип. 35(74/4), С. 172–179. DOI: https://doi.org/10.32782/TNU-2663-6468/2024.4/26.

17. Мазуренко Л. Інформаційна безпека в умовах російсько-української війни: виклики та загрози. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Питання політології»,* 2022. Вип. 42, С. 50–57. DOI: https://doi.org/10.26565/2220-8089-2022-42-08.

18. Наумова М. Динаміка індексу медіаграмотності українців як індикатор опору інформаційній війні. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін, рік 2024. Київ: *Інститут соціології НАН України,* 2024. С. 310-325. URL: https://drive.google.com/file/d/1bqw3rZ3ajsNJ2l7zBQL5uRjAWO030EYk/view.

19. Плющ В. Оцінка рівня медіаграмотності населення України в умовах повномасштабної війни. *Науково-популярні матеріали. Інститут соціології НАН України.* 2025. URL: https://isnasu.org.ua/popsci/033_Pliusch_-_Otsinka_rivnia_mediagramotnosti.php.

20. Стичинська А. Інформаційна агресія Російської Федерації: виклики та подолання. Політичне життя. *Політична культура та ідеологія,* 2024. Вип. 1, С. 108–112. DOI: https://doi.org/10.31558/2519-2949.2024.1.16.

21. Кириченко Ю., Сергієнко Т., Сластін В. Інформаційні війни як інструмент гібридної агресії: український досвід. Вісник НТУУ «КПІ». *Політологія. Соціологія. Право,* 2025. Вип. 1, С. 89–95. DOI: https://doi.org/10.20535/2308-5053.2025.1(65).332563.

22. Таркін В. Особливості інформаційної війни рф та український спротив. *Актуальні проблеми політики,* 2023. Вип. 71, С. 204–210. DOI: https://doi.org/10.32782/app.v71.2023.28.

23. Вовк С. Практики протидії інформаційній агресії Росії. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії,* 2024. Вип. 57, С. 68–74. DOI: https://doi.org/10.30970/PPS.2024.57.9.

24. Сідченко С., Ревін О., Залкін С., Хударковський К., Болбас О. Інформаційний вимір збройного протистояння України і Росії. *Збірник наукових праць Харківського національного університету Повітряних Сил,* 2023. Вип. 2(76), С. 39–48. DOI: https://doi.org/10.30748/zhups.2023.76.05.

25. Ніколаєнко Н. Інформаційний фронт російсько-української гібридної війни. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії,* 2022. Вип. 1(12), С. 45–54. DOI: https://doi.org/10.29038/2524-2679-2022-01-45-54.

26. Галіпчак В. Безпека інформаційного простору України в умовах російської агресії на сучасному етапі: основні завдання та виклики. *Регіональні студії,* 2023. Вип. 34, С. 81–85. DOI: https://doi.org/10.32782/2663-6170/2023.34.13.

Анотація

Плющ В. А., Рокицька О. Ю. **Роль ідеології та пропаганди в інформаційній війні як однієї зі складових боротьби з російською агресією в Україні.** – Стаття.

У статті проаналізовано роль ідеології та пропаганди як основних інструментів інформаційної війни, що є частиною боротьби з російською агресією проти України. У контексті сучасної гібридної війни особливу увагу приділено концептуальним основам вивчення інформаційного протистояння, а також теоретичному аналізу пропаганди – її видів і методів маніпулятивного впливу. Виявлено нові форми інформаційних загроз, зокрема пов'язані з іноземними практиками дискредитації української державності в глобальному інформаційному просторі.

Досліджено трансформацію комунікаційних каналів під впливом цифрових технологій, зокрема активне використання соціальних мереж не лише з пропагандистською метою, але й для налагодження координації гуманітарної допомоги, пошуку зниклих

безвісти осіб та зворотного зв'язку з органами влади. Проаналізовано інструменти дезінформації, фейків, кібератак і психологічного тиску як засобів сучасної інформаційної агресії.

Окрему увагу приділено особливостям антиукраїнської маніпулятивної пропаганди в умовах повномасштабної війни, а також механізмам, що лежать в основі її поширення. Визначено характерні риси вітчизняної інформаційної політики у сфері національної безпеки, а також окреслено основні проблеми, з якими стикається держава в контексті протидії інформаційному тиску. У статті представлено результати експертного опитування, проведеного Інститутом соціології НАН України у травні 2025 року, що дозволяють окреслити суспільне сприйняття та оцінку ефективності заходів інформаційного захисту.

Сформовано комплексний підхід до запобігання та протидії інформаційній агресії, що охоплює стратегічний, інституційний, тактичний та індивідуальний рівні. До основних напрямів належать формування медіаграмотності населення, посилення гуманітарної безпеки, консолідація суспільства та розвиток незалежних медіа. Розглянуто конкретні тактичні методи, зокрема, «парасолька», «воронка», «колесо» та «заміна», що застосовуються для нейтралізації дезінформаційних повідомлень. Підкреслено, що ефективність протидії залежить від синергії зусиль державних інституцій, громадянського суспільства та міжнародних партнерів.

Ключові слова: інформаційна безпека, гібридна війна, маніпулятивні технології, наративи, медіапростір, цифрові комунікації, фейки, дезінформація, ідеологічний вплив, інформаційний суверенітет.

Summary

Pliushch V. A., Rokytska O. Yu. **Role of ideology and propaganda in the information war as one of the components of the fight against Russian aggression in Ukraine.** – Article.

The article is devoted to the role of ideology and propaganda as the main tools of information warfare, which is part of the fight against Russian aggression against Ukraine. In the context of modern hybrid warfare, special attention is paid to the conceptual foundations of the study of information confrontation, as well as the theoretical analysis of propaganda – its types and methods of manipulative influence. New forms of information threats are identified, in particular those related to foreign practices of discrediting Ukrainian statehood in the global information space.

The transformation of communication channels under the influence of digital technologies is studied, in particular the active use of social networks not only for propaganda purposes, but also for establishing coordination of humanitarian aid, searching for missing persons and feedback with authorities. The tools of disinformation, fakes, cyberattacks and psychological pressure as means of modern information aggression are analyzed.

Particular attention is paid to the peculiarities of anti-Ukrainian manipulative propaganda in the context of a full-scale war, as well as the mechanisms underlying its spread. The characteristic features of the domestic information policy in the field of national security are determined, and the main problems that the state faces in the context of countering information pressure are outlined. The article presents the results of an expert survey conducted by the Institute of Sociology of the NAS of Ukraine in May 2025, which allow us to outline public perception and assess the effectiveness of information protection measures.

A comprehensive approach to preventing and countering information aggression has been formed, covering the strategic, institutional, tactical and individual levels. The main areas include the formation of media literacy of the population, strengthening humanitarian security, consolidation of society and the development of independent media. Specific tactical methods are considered, in particular, the «umbrella», «funnel», «wheel» and «substitution», which are used to neutralize disinformation messages. It is emphasized that the effectiveness of countermeasures depends on the synergy of efforts between state institutions, civil society, and international partners.

Key words: information security, hybrid warfare, manipulative technologies, narratives, media space, digital communications, fakes, disinformation, ideological influence, information sovereignty.

Дата надходження статті: 29.10.2025
Дата прийняття статті: 11.11.2025
Опубліковано: 15.12.2025

УДК 316.36.37.
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v056.2025.33

Н. А. Уманець
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-1756-5695
старший викладач кафедри соціології та соціальної роботи
Національного університету «Львівська політехніка»

КОМУНІКАТИВНА СКЛАДОВА ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКИХ ВЗАЄМИН У СУЧАСНІЙ СІМ'Ї

Постановка проблеми. Сім'я є однією з основних цінностей, яка є стійкою і мало схильною до змін. Водночас сучасна сім'я, як і все суспільство, змінюється: спостерігається різноманіття сімейних типів і конфігурацій, змінюються матримоніальні та прокреаційні установки та поведінка, інституційні аспекти шлюбу стають менш важливими, проявляється варіативність уявлень у сфері батьківства та різноманітність відносин між різними поколіннями членів родини. Зазнають значних змін й її традиційні функції – репродуктивна, економічна, фоціалізація та ін.

У сучасному суспільстві стрімко змінюються не лише технології, але й форми взаємодії між людьми, зокрема в сімейному середовищі. Те, що недавно вважалось нормальним у спілкуванні між батьками та дітьми, сьогодні вже не працює або викликає супротив. Замість діалогу часто виникає мовчазне віддалення, уникнення важливих тем, відсутність емоційного відгуку. Особливо виразно це проявляється у період підліткового віку, коли діти прагнуть незалежності, а батьки навпаки – намагаються втримати контроль. У результаті сторони не лише перестають чути одна одну, але й дедалі частіше опиняються в ситуації глибокого комунікативного розриву. Цей розрив може супроводжуватись відкритими конфліктами, або проявлятись у зниженні якості спілкування, втраті довіри, підвищенні замкненості та відчуження. Дистанціювання стає своєрідною нормою – звичним способом уникнення напруги. Така тенденція є тривожною, адже вона свідчить про поступове руйнування зв'язку в родині, що у майбутньому може мати наслідки як для особистого розвитку дитини, так і для психологічного стану батьків. На цьому тлі постає потреба не лише в теоретичному аналізі причини та механізмів дистанціювання між батьками та дітьми, але й у пошуку практичних рішень, які допомогли б зменшити цю комунікативну прірву

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З позицій психологічної науки дистанціювання між батьками і підлітками є складним явищем, що відображає як закономірності психічного розвитку особистості в підлітковому віці, так і особливості функціонування сім'ї як соціально-психологічної групи. У працях Ващенка І. та Кондрацької Л. розглядаються зміни у структурі сімейної взаємодії, які значною мірою впливають на дітей. Автори зазначають, що нестабільність, емоційна закритість одного або обох батьків, а також рольові конфлікти в сім'ї сприяють формуванню у дитини відчуття небажаності комунікації, уникання відвертих розмов, знищенню рівня довіри [2]. У своїй статті Цуркан Т. досліджує ключову роль родинної взаємодії у становленні особистості дитини. Особливу увагу авторка приділяє питанню емоційного клімату в родині. Вона підкреслює, що саме загальний настрій родинного життя (домінування позитивних або негативних емоцій) – створює для дитини або ресурсне середовище, або стресогенне. Тож взаємини з батьками – ключова основа, на якій вибудовується вся структура особистості [8]. Таким чином, у психологічному дискурсі наголошується на важливості збереження емоційного контакту та підтримки, навіть за умов поступового зростання особистої автономії дитини.

З погляду педагогіки, дистанціювання між батьками і підлітками є наслідком порушеного балансу у виховній взаємодії, який виникає через авторитарність, педагогічну негнучкість, а також – нерозуміння змін, які відбуваються в підлітковому віці. У публікації щорічника «Діти. Батьки. Сім'я» зазначено, що одна з причин емоційного віддалення дітей – це невміння батьків переходити від контролюючої ролі до партнерської, що є необхідним в підлітковий період.

Педагогіка розглядає дистанціювання між батьками і підлітками не як «поведінкову девіацію» дитини, а як реакцію на негнучку або емоційно холодну виховну стратегію. Історичний досвід української педагогіки, а також настанови класиків вказують на те, що ефективне виховання в підлітковому віці можливе лише за умов гуманного, партнерського і ціннісно-орієнтованого підходу. Батьки повинні виконувати не лише дисциплінарну функцію, а й бути педагогами довіри, які підтримують, а не придушують особистість підлітка [1].

У сучасному суспільстві трансформації культури, зокрема уявлень про сім'ю, батьківство, дитинство і комунікацію, безпосередньо впли-

© Н. А. Уманець, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

вають на характер взаємодії між поколіннями. Культурологія як міждисциплінарна наука дозволяє дослідити яким чином соціокультурні зміни призводять до появи нових форм дистанціювання в родинній комунікації, особливо між батьками і дітьми. У науковому дослідженні Кравченко Г. акцентує увагу на тому, що в умовах постмодерної культури сім'я перестає бути лише осередком відтворення традицій і дедалі більше стає простором індивідуальної самореалізації. У статті зазначається, що сучасна сім'я втрачає стабільність, а поняття «шлюб» і «батьківство» більше не сприймаються як безумовно обов'язкові соціальні інститути, що раніше задавали межі прийнятної поведінки для всіх членів сім'ї, включно з дітьми. Сім'я дедалі частіше виконує не функцію регулятора, а формується під тиском запитів індивіда, що створює основу для динамічного переформатування ролей [5]. У такому контексті підлітки, які ще не мають чіткої ідентичності, часто залишаються без культурної опори у родині, адже їхні батьки самі переживають кризу традиційних ролей. У результаті зникає єдиний ціннісний простір, що унеможливлює повноцінний діалог поколінь.

Козлова І. В. в своєму дослідженні показує, що в умовах урбанізованого середовища спостерігається розрив між поколіннями, спричинений несумісністю культурних моделей поведінки. Молодь тяжіє до мобільних, гнучких форм комунікації, орієнтованих на цифрову ідентичність, тоді як старше покоління часто залишається в межах нормативно- традиційного уявлення про поведінку та ролі в сім'ї [4].

У філософсько-культурному аналізі Шаталович І. і Шаталович О. розглядається сутність сім'ї як культурного явища у двох полярних формах – традиційній і сучасній. У традиційній системі сімейна ієрархія будувалась на чітко закріплених ролях і обов'язках. Сучасна сім'я тяжіє до гнучкості й варіативності. Права дитини визнаються як рівні, змінюється тональність спілкування, батьки часто намагаються бути «друзями», а не авторитетом. Але саме в цьому і криється новий конфлікт: відсутність чітких меж та культурно обґрунтованих ролей може спричинити дезорієнтацію у підлітка, який ще не готовий до повної автономії. Тож традиційна сім'я створювала умови для ритуалізованого переходу дитини в дорослість. Сучасна – пропонує вибір, але не гарантує підтримки [9].

Соціологічний аналіз дистанціювання між батьками і підлітками розкриває це явище не лише як результат індивідуальних труднощів у спілкуванні, а як відображення глибших структурних змін в суспільстві. Такий підхід дозволяє побачити зв'язок між особистісними процесами і трансформаціями соціального порядку, культурних норм, технологічних умов та сімейної динаміки [2; 7].

У науковій літературі дистанціювання розглядається не лише як результат конфлікту чи уникнення, але і як спосіб збереження особистісної цілісності в умовах напруги. Зокрема, Склярук А. та Петрунько О. аналізують його як універсальний механізм самозахисту, що в певних умовах сприяє стабілізації стосунків, але за відсутності коригуючої взаємодії з боку батьків може мати деструктивні наслідки для емоційного розвитку дитини. Також на увагу заслуговує окреме дослідження Склярук А., яка вивчає комунікативний простір проблемної родини. Вона показує, що в умовах порушення сімейної взаємодії дистанціювання набуває характеру стійкої конфігурації, яка трансформує способи емоційного включення або виключення дитини з комунікації. Такі конфігурації, як «конфліктна», «опосередкована» або «коаліційна», створюють середовище, у якому дитина втрачає відчуття підтримки, підсилюється почуття самотності, формуються деструктивні патерни поведінки, зокрема схильність до протесту, уникання взаємодії та емоційна ізоляція, а також зростає ймовірність пошуку підтримки поза межами родини (в тому числі серед небезпечних та маргіналізованих груп) [6]. Отже, актуальність дослідження теми полягає в необхідності цілісного аналізу дистанціювання як складного міжособистісного та культурно зумовленого процесу, що істотно впливає на розвиток особистості, динаміку сімейної системи та процеси соціалізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчив необхідність подальших наукових пошуків шляхів ефективного формування навичок вдалої міжпоколіннєвої комунікації для покращення сімейної взаємодії.

Метою статті є дослідити дистанціювання в комунікації батьків та дітей як складного міжособистісного та культурно зумовленого процесу, що істотно впливає на розвиток особистості, динаміку сімейної системи та процеси соціалізації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Трансформаційні процеси у сімейній сфері, що відбуваються у контексті глобальних викликів та під час структурних перетворень українського суспільства, визнаються усіма вітчизняними дослідниками (Алєксєєнко Т., Кравченко Г., Козлова І., Склярук А., Слюсар Л., Стрельник О. та ін.). Зміни сучасної сім'ї безпосередньо відбиваються на міжпоколіннєвих взаємодіях. Відбувається відхід від традиційної патріархальної сім'ї, в основі якої лежить тверде верховенство старшого поко-

ління, повага до традицій та безумовна турбота дітей про батьків. Трансформуються подружні стосунки та стосунки дітей, батьків та прабатьків. Існування різноманітних сімейних форм призводить і до різноманітності патернів міжпоколіннєвих взаємодій: від солідарності, амбівалентності, поєднання близькості та дистанції до міжпоколіннєвих конфліктів, криз, розривів, дистанціювання. Таким чином, сім'я та міжпоколеннєві сімейні взаємодії – це ті сфери життя, в яких зберігаються традиційність та наступність, і в той же час вони відкриті новому, яке багато в чому визначається особливостями демографічних та соціально економічних структур та процесів.

Специфіка трансформацій сім'ї та міжпоколіннєвих відносин проявляється в поєднанні, одночасному існуванні старих і нових явищ та трендів їх розвитку. Усталені, старі поняття та відносини, змінюючись у сучасних умовах, наповнюються новим змістом. Спостерігається різноманітність та варіативність поведінкових переваг у відносинах між старшим та молодшим поколінням сім'ї. В останні роки виникли абсолютно нові явища: розширилось потенційне коло родичів, з'явилися нові форми підтримки сімейної комунікації за допомогою сучасних телекомунікаційних технологій, тенденції заміщення функцій нуклеарної сім'ї іншими інститутами. Особливістю сучасного етапу розвитку є те, що в життя вступає покоління, соціалізація якого припала на початок нового століття. З'являються молоді люди з іншими поведінковими практиками, цінностями, поглядами на соціальну реальність. Не дивлячись на збереження високої значущості сім'ї та дітей, змінюються поведінкові патерни. До найбільш важливих з них можна віднести: пізніший вступ у шлюб і час залишення батьківського дому, зростання кількості неповних сімей, збільшення числа розлучень та необов'язковість спільного проживання подружжя, поширення малодітності та збільшення кількості дітей, батьки яких мешкають у незареєстрованому шлюбі, збільшення частки розширених сімей (подружні пари або матері з дітьми, що живуть з батьками або іншими родичами).

У травні 2025 р. нами із групою студентів було проведено дослідження «Дистанціювання у комунікації між підлітками та батьками: соціальні чинники». Опитування підлітків та батьків здійснювалося методом анкетування. Опитування проводилося на базі трьох загальноосвітніх навчальних закладів м. Львова: СЗШ №48, СЗШ №36 та Ліцею № 2. Загальна кількість респондентів склала 200 осіб. Підлітки: у вибірковій сукупності переважали дівчата – 68%, тоді як частка хлопців становила 32%. Віковий розподіл: 11-ті класи – 39%, учнів, 10-ті класи – 36% учнів, а 9-ті класи – 25% учнів.

Батьки: жінок – 81, а чоловіків – 19. Переважна кількість батьків мала вік від 31 до 40р. – 49,5%, і також від 41 до 50р. – 39,6%.

Обидві анкети охоплюють ключові аспекти взаємодії між батьками й підлітками: емоційний контакт, стиль спілкування, конфлікти, рівень довіри та вплив цифрових технологій. Однак результати показали значні розбіжності у сприйнятті ситуації кожною зі сторін.

1. ***Емоційна відкритість і довіра.*** Більшість батьків (62%) вважає, що завжди емоційно підтримують дітей і уважно їх слухають, а 30% оцінили зв'язок з дитиною як «глибокий і стабільний». Водночас, лише 11% підлітків зазначили, що дуже часто діляться своїми емоціями з дорослими, а 33% – що роблять це «часто». Таким чином, майже третина підлітків (33%) рідко, або майже ніколи не підтримують емоційний контакт із батьками, що свідчить про наявну емоційну дистанцію, не завжди помітну дорослим.

2. ***Рівень розуміння.*** Батьки схильні оцінювати себе як достатньо уважних і розуміючих, однак 17% підлітків вказали, що батьки їх рідко, або зовсім не розуміють. Ще 21% відповіли, що це трапляється лише іноді. Хоча загальна тенденція позитивна (59% підлітків відчувають здебільшого розуміння), п'ята частина молоді демонструє явну невпевненість у якості комунікації.

3. ***Приховування та дистанція.*** 75% підлітків зізналися, що схильні приховувати певні аспекти свого життя від батьків. Цей показник чітко вказує на високий рівень дистанціювання. Батьки, у свою чергу, не демонструють усвідомлення цього явища в таких масштабах, що свідчить про «приховану» дистанцію, не завжди помітну дорослим.

4. ***Конфлікти та причини непорозумінь.*** Обидві групи відзначають часті конфлікти, але їхній досвід відрізняється. Батьки повідомили, що конфлікти трапляються кілька разів на рік (34%) або кілька разів на місяць (26%). Натомість підлітки вказали частішу інтенсивність: 37% – кілька разів на місяць, 16% – кілька разів на тиждень, а 8% – майже щодня. Основними причинами конфліктів у обох групах є використання гаджетів, навчання та домашні обов'язки. Однак для підлітків тема гаджетів – найбільш конфліктогенна (32% «часто» або «завжди» мають конфлікти через це), тоді як батьки лише частково відзначають цю тему як проблемну.

5. ***Поведінка під час конфлікту.*** Більшість батьків (53%) зазначили, що намагаються вирі-

шити конфлікт мирно, але 41% зізналися, що підвищують голос або кричать. Серед підлітків 29% намагаються говорити спокійно, 24% – завжди дотримуються конструктивної стратегії, але значна частина (28 – 25%) відчуває роздратування, хоч і стримує себе. Це вказує на глибоку емоційну напругу, навіть, коли зовні поведінка лишається контрольованою.

6. ***Вплив цифрових технологій.*** 10% батьків зізналися, що відволікаються на телефон під час спілкування з дитиною. Підлітки ж частіше розглядають технології як бар'єр: 48% використовують гаджети, щоб уникати складних розмов, 42% вважають, що соціальні мережі частково замінюють живе спілкування з батьками, а 50% – що через цифрові технології батьки стали тривожнішими. Попри це, 55% підлітків вважають, що цифрові технології загалом покращують їхню комунікацію з батьками. Отже, маємо амбівалентний вплив технологій, який водночас може як поглиблювати дистанцію, так і виступати містком взаємодії.

7. ***Сексуальна та тілесна тематика.*** Тут спостерігається найвищий рівень замовчування: лише 28% підлітків спокійно обговорюють із батьками теми тіла та статевого дозрівання. Ще 51% або уникають цих тем, або вважають їх непотрібними, або ніколи не мали таких розмов. Це свідчить про культурно обумовлені табу, а також брак навичок довірливої відкритої комунікації.

8. ***Загальний стан взаємин.*** Обидві групи виявили загальну тенденцію до збереження або навіть покращення зв'язку. 75% підлітків повідомили про зближення з батьками останніми роками, а більшість батьків вважає емоційний зв'язок стабільним. Проте внутрішня тривога (54,4% батьків) і відчуття дистанції (13% батьків, 33% підлітків) все ж свідчать про наявність структурного напруження в комунікації.

Висновки. Результати емпіричного дослідження засвідчили, що серед підлітків поширеним є відчуття нерозуміння з боку батьків, а також брак емоційної підтримки. При цьому батьки часто переоцінюють рівень своєї відкритості й комунікативної доступності. Понад третина опитаних підлітків прямо вказала на наявність психологічної дистанції з батьками, водночас лише 13% батьків визнали таку проблему. Також було виявлено, що способи вирішення конфліктів суттєво варіюються залежно від типу сім'ї. У повних сім'ях частіше фіксується компроміс, тоді як у неповних — відсутність чіткої стратегії завершення конфлікту. Це сприяє затяжному напруженню та хронічному дистанціюванню.

Цікавим є те, що значна частина респондентів серед батьків висловила готовність брати участь в освітніх курсах, що засвідчує потенціал для позитивної трансформації стилю виховання. Варто також відзначити гендерний дисбаланс серед батьків-респондентів — чоловіки були представлені значно меншою мірою, що актуалізує тему їхньої залученості у процеси комунікації з дітьми.

На основі проведеного аналізу виявлено ключові чинники, що посилюють дистанцію: цифровий розрив, батьківське вигорання, емоційне нехтування, жорсткий контроль і відсутність підтримки. Водночас дослідження засвідчило потенціал для подолання відчуження через розвиток емпатійної взаємодії, адаптацію батьків до нових форм комунікації, створення спільного часу й простору для діалогу. Разом із тим, дослідження виявило низку аспектів, які потребують подальшого вивчення. Передусім – глибинне дослідження досвіду самих підлітків щодо дистанціювання, особливо в умовах цифрової комунікації, а також емпіричне вивчення ефективності різних практик відновлення зв'язку в родинах із різною структурою. Актуальним залишається також питання впливу соціального становища та регіональних особливостей на рівень і форму дистанціювання.

Отже, можемо стверджувати, що дистанціювання є результатом поєднання психологічних, комунікативних та ціннісних факторів. А його дослідження потребує комплексного підходу, що інтегрує соціологічні, психологічні, педагогічні та культурологічні аспекти та можуть стати основою для створення освітніх, консультативних і соціальних програм, спрямованих на покращення комунікації в сучасній українській родині.

Література

1. Алєксєєнко Т.Ф. Проблема цінностей в інтерпретації конфлікту батьків і дітей у теорії поколінь. *Педагогіка і психологія. Вісник НАПН України*. №3(100). 2018. С. 68–76.

2. Ващенко І.В., Кондрацька Л.В. Особливості сімейних взаємин у сучасних подружніх парах. *Наука і освіта*. 2005. С. 13–17. URL: http://dspace.pdpu.edu.ua/handle/123456789/4494

3. Волошенко М.О. Гендерні відмінності в питанні батьківства. *Science and Education*. № 4.2022. *С. 29–33*. URL: http://dspace.pdpu.edu.ua/handle/123456789/17685 .

4. Козлова І.В. Профілі культурних конфліктів у сучасному українському місті. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. № 4. 2010. С.189–198.

5. Кравченко Г.С. Роль сім'ї та шлюбу в сучасному суспільстві – соціально-філософський аспект. *Наукове пізнання: методологія та технології*. №1(42). 2019. *С.* 51–58. URL: http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/6692/1/Kravchenko.pdf

6. Склярук А.В. Психологія соціалізації у проблемній сім'ї. *Науковий вісник Херсонського*

державного університету. №4. 2018. С. 96–101. URL: http://www.tpsp-journal.kpu.zp.ua/archive/4_2018/4_2018.pdf

7. Стрельник О.О. «Погані батьки»: Соціальне конструювання батьківства як проблеми. *SOCIOПРОСТІР*: *Міждисциплінарний електронний збірник наукових праць з соціології та соціальної роботи*. № 4(15). 2015. С. 48–54.

8. Цуркан Т.Г. Взаємини дитини і батьків як визначальний фактор впливу на формування особистості. *Наука і освіта*. №3. 2015. С. 120–125. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NiO_2015_3_23

9. Шаталович І.В., Шаталович О.М. Сутність сім'ї у традиційній та сучасній культурі (філософський аналіз). *Грані*. № 25(3). 2020. С. 36–41. URL: https://grani.org.ua/index.php/journal/article/view/1779

10. Слюсар Л.І. Специфіка батьківства у сім'ях різних типів: проблеми, ризики та шляхи їх мінімізації. *Демографія та соціальна економіка*. № 3 (31). 2017. С. 24–36. URL: https://dse.org.ua/arhcive/31/2.pdf.

Анотація

Уманець Н. А. **Комунікативна складова дитячо-батьківських взаємин у сучасній сім'ї.** – Стаття.

В даний час, незважаючи на всі складнощі, сім'я і в нових для країни соціально-економічних умовах продовжує залишатися основним інститутом соціалізації дітей. Важливість сім'ї як інституту виховання обумовлена тим, що в ній дитина перебуває впродовж значної частини свого життя, і за тривалістю свого впливу на особистість жоден з інститутів виховання неспроможний зрівнятися з сім'єю. У сучасній соціокультурній реальності батьківству надається важливе значення у питаннях виховання дитини та інтеграції її в соціальний простір. Трансформації сучасної української сім'ї, специфіка яких полягає у збереженні традиційності і наступності, і в той же час – відкритості новому, відбуваються на тлі соціальних змін, пов'язаних з поколіннєвими зрушеннями. У життя входить покоління з іншими цінностями та поглядами. Не дивлячись на збереження високої значущості сім'ї та міжпоколіннєвих відносин змінюються поведінкові патерни. В останні роки виникли абсолютно нові явища та форми підтримки сімейної комунікації, які не мали раніше поширення.

В емпіричній частині статті представлені результати дослідження дитячо-батьківських взаємин, як з боку дитини, так і з боку батьків. На матеріалах емпіричного дослідження розглядаються проблеми комунікації між батьками та дітьми, доводиться одночасне існування старих та нових явищ і тенденцій міжпоколіннєвих відносин. Результати дослідження свідчать, що хоча більшість опитаних родин мають функціональні моделі виховання з високим рівнем емоційної підтримки та демократичним стилем взаємодії, все ж залишаються фактори, які можуть сприяти дистанціюванню між батьками і підлітками. Разом із тим, дослідження виявило низку аспектів, які потребують подальшого вивчення. Передусім – глибинне дослідження досвіду самих підлітків щодо причин дистанціювання з батьками, особливо в умовах цифрової комунікації, а також емпіричне вивчення ефективності різних практик відновлення зв'язку в родинах із різною структурою.

Ключові слова: сім'я, батьківство, батьківсько-дитячі взаємини, соціокультурна реальність, дистанціювання, цифрова комунікація.

Summary

Umanets N. A. **The communicative component of child-parent relationships in the modern family.** – Article.

At present, despite all the difficulties, the family continues to be the main institution of socialization of children even in new socio-economic conditions. Thus, the way parents will be able to adapt to new realities caused by sharp changes in the socioeconomic conditions concerning family life will result in carrying out its socializing role as well as its impact on the value orientation of the young generation. Under the modern sociocultural reality, parenthood is highly prioritised among the issues of education of children and their integration into the social space. Transformations of the modern Ukrainian family, the specificity of which consists in the preservation of traditionalism and continuity, and at the same time – the openness to new things, occur against the background of social changes associated with generational shifts. A generation enters life with different values and attitudes. While maintaining the high signifi cance of the family and intergenerational relationships, behavioral patterns change. In recent years, both absolutely new phenomena and forms of maintaining family communication have emerged, as well as relatively new ones that did not have wide distribution earlier.

The empirical part of the paper presents the results of a study on child-parent relationships both from the point of view of the child and of the parents. The results of the study indicate that although the majority of families surveyed have functional parenting models with a high level of emotional support and a democratic style of interaction, there are still factors that can contribute to distancing between parents and adolescents. Based on the materials of the empirical study, the problems of communication between parents and children are examined, and the simultaneous existence of old and new phenomena and trends in intergenerational relations is proven. First of all, an in-depth study of adolescents' own experiences of distancing, especially in the context of digital communication, as well as an empirical study of the effectiveness of different practices of restoring communication in families with different structures.

Key words: family, parenthood, parent-child relationship, sociocultural reality, distancing, digital communication.

Дата надходження статті: 29.10.2025
Дата прийняття статті: 10.11.2025
Опубліковано: 15.12.2025

ПОЛІТОЛОГІЯ

УДК 327.83.
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v056.2025.34

А. І. Бузаров
ORCID: https://orcid.org/0009-0009-5085-8340
кандидат філософських наук, докторант
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса
Національної академії наук України

РОЛЬ КАНАДИ ЯК ЧЛЕНА ЄВРОАТЛАНТИЧНОЇ СПІЛЬНОТИ У ПІДТРИМЦІ УКРАЇНИ ПРОТИ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ

Актуальність дослідження та постановка проблеми. Російська агресія проти України, що триває понад десять років, створила безпрецедентний виклик для міжнародної безпекової системи та євроатлантичної спільноти. У цих умовах підтримка України з боку міжнародних партнерів вийшла далеко за межі звичайної гуманітарної чи військової допомоги. Вона набула комплексного характеру, охоплюючи військову, економічну, гуманітарну, політичну та ціннісну підтримку.

Попри значну кількість досліджень, присвячених допомозі Україні з боку США, Великої Британії чи ЄС, роль окремих держав-партнерів євроатлантичної спільноти залишається недостатньо проаналізованою. Зокрема, системний аналіз ролі Канади як постійного та послідовного союзника України практично відсутній у вітчизняній і закордонній науковій літературі. При цьому Канада, на відміну від окремих інших союзників, не демонструвала значних коливань у політиці підтримки – її допомога залишалася стабільною від початку агресії у 2014 р. і значно зросла після 24 лютого 2022 р.

Метою даного дослідження є комплексний аналіз основних напрямів та структури допомоги Канади Україні у протидії повномасштабній російській агресії у 2022–2024 рр. **Завданнями** є: 1) Визначити основні напрями допомоги Канади Україні на двох рівнях – у рамках міжнародних форматів (G7, «Рамштайн») та на рівні двосторонніх міждержавних відносин. 2) Проаналізувати конкретні форми цієї допомоги: військову, гуманітарну, економічну, тренувальні програми тощо, з урахуванням кількісних показників. 3) Розкрити додаткові чинники, що впливають на сталість та системність канадської підтримки: роль української діаспори, ціннісні орієнтири зовнішньої політики Канади.

Аналіз останніх досліджень. Фундаментальне дослідження еволюції українсько-канадських відносин здійснив Макар В. Ю. у докторській дисертації 2021 року, в якій було комплексно проаналізовано формування, розвиток та перспективи двосторонніх відносин у контексті глобальних і регіональних викликів. У його роботі детально розглянуто політичні, економічні та гуманітарні аспекти співпраці, особливо наголошено на ролі української діаспори Канади як чинника політичної суб'єктивації України на міжнародній арені. Окремі аспекти українсько-канадських відносин у різних історичних і політичних контекстах були всебічно досліджені у спеціальній монографії Макара В. Ю. [5].

Питання українсько-канадських відносин у період повномасштабної агресії РФ набули додаткового наукового осмислення у роботі Ірини Чистякової [12], яка здійснила аналіз динаміки політичної та економічної взаємодії двох держав після 24 лютого 2022 р. Авторка окреслює ключові напрями співпраці – військово-технічну підтримку, санкційну політику та гуманітарні програми – та підкреслює стабільність канадської зовнішньополітичної позиції на тлі змін у глобальному безпековому середовищі.

Питання трансформації безпекової політики Канади у постбіполярний період проаналізував Сергій Федуняк [11]. У статті автор досліджує еволюцію стратегічних підходів Канади після завершення «холодної війни» та визначає нові виклики XXI століття, серед яких особливе місце займає протидія російській агресії. У статтях П. Токаря, І. Світлик [9], Т. Давидовой та В. Бондаренка [1] розглянуто політику уряду Канади щодо підтримки українських біженців, зокрема надання тимчасового захисту та соціальної допомоги. У роботі В. Бондаренка та Т. Давидової проаналізо-

© А. І. Бузаров, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

вано соціально-економічні аспекти інтеграції українців у канадське суспільство, окреслено основні виклики та шляхи їх подолання. Питання використання української діаспори в Канаді як важливого інструмента публічної дипломатії розглянуто у статтях Т. Грачевської та Д. Ахмаджанової [3], а також В. Макар [4]. Обидва автори підкреслюють вплив канадської української громади на формування сприятливого міжнародного іміджу України та лобіювання політики підтримки в урядових колах Канади.

Воєнно-технічний аспект допомоги Канади Україні детально розглянуто у дослідженні О. Сухобокової [7], де проаналізовано обсяги військових поставок, характер озброєнь та участь Канади у міжнародних форматах координації військової допомоги. Крім того, інші різні аспекти українсько-канадських відносин у період повномасштабної агресії РФ було розглянуто у праці Гнілуша С. І. [2], де автор акцентує на ролі української діаспори як впливового чинника двостороннього співробітництва, що забезпечує стабільність підтримки України Канадою незалежно від політичної кон'юнктури. Автори М. Ткач, С. Слободяник і П. Макошенець [8] аналізують структуру та динаміку фінансово-технічної допомоги Україні від партнерів, зокрема Канади, наголошуючи на її значенні для стабілізації економіки та підвищення обороноздатності. Фахівці НІСД оцінили підсумки саміту G7 в Канаді та підкреслили роль Канади в просуванні механізмів санкцій та фінансової підтримки України, а також складності досягнення консенсусу серед країн G7 щодо формулювань підтримки [6].

Як видно з проведеного аналізу, окремі аспекти підтримки України Канадою в умовах повномасштабної війни досліджувалися у наукових роботах різних авторів – від військово-технічної допомоги та санкційної політики до гуманітарних програм і ролі української діаспори. Проте комплексного дослідження, яке б системно висвітлювало роль Канади як суб'єкта євроатлантичної спільноти у підтримці України, досі не проведено, що підкреслює актуальність запропонованої теми.

Методологія та емпірична база дослідження. Дослідження ґрунтується на якісному аналізі офіційних зовнішньополітичних документів Уряду Канади, матеріалів Парламенту Канади та текстах політичних заяв. У роботі використано підхід case study, де Канада розглядається як окремий актор євроатлантичної спільноти, чия роль в умовах російсько-української війни має комплексний вимір (військовий, політичний, економічний, гуманітарний).

Метод дослідження включає контент-аналіз політичних заяв, урядових рішень і міждержавних угод, що дозволяє простежити еволюцію політики Канади щодо України у 2022–2025 рр. Особлива увага приділяється кількісним показникам (обсяги військової та фінансової допомоги, кількість тренувальних місій, обсяги гуманітарної підтримки) та якісним характеристикам політичної взаємодії.

Обмеження дослідження визначені часовими рамками (лютий 2022 р. – середина 2024 р.), а також фокусом на урядових та офіційно задокументованих ініціативах, що не охоплює неформальні канали дипломатії та комерційні контракти, інформація про які не є у відкритому доступі.

Виклад основного матеріалу.

Військово-технічна допомога Канади Україні (2022–2025). З початку повномасштабної російсько-української війни Канада надала Україні понад 6,5 млрд CAD військової допомоги, згідно з офіційними заявами Міністерства оборони Канади [17]. Цей обсяг включає постачання озброєнь, боєприпасів, бронетехніки та фінансування навчальних програм. Сайт Міністерства оборони Канади підтверджує, що до 2029 року передбачено продовження зобов'язань до цієї суми. Детальний перелік пакетів включає: 1) Roshel Senator: сотні бронетранспортерів, оголошених та частково поставлених у межах довгострокового плану, підтверджено Міністерством оборони та контактною групою з оборони України (формат «Рамштайн»); 2) M777 гаубиці та супутні боєприпаси; 3) Система NASAMS – одна батарея передана у 2024 році в складі пакета підтримки.

Крім того, Операція UNIFIER залишається основою підготовки ЗСУ, зобов'язання продовжено до 2026 року, охопивши понад 45 000 військовослужбовців до теперішнього часу. У звітах парламенту Канади також підтверджено активну участь фахівців Канади у підготовці та інституційному розвитку української армії [21]. У сукупності наведені дані свідчать, що військова допомога Канади Україні у 2022–2025 рр. мала системний і багатовимірний характер. Вона охоплювала постачання озброєння й боєприпасів, матеріально-технічну підтримку, а також масштабну підготовку українських військовослужбовців. Така комплексність свідчить про стратегічний підхід Канади до забезпечення обороноздатності України, що поєднує негайне зміцнення бойового потенціалу з довгостроковим інвестуванням у розвиток інституцій оборони.

Фінансова допомога Канади Україні (2022–2025). Вказаний тип допомоги складає

понад 12,4 млрд CAD с моменту початка повномасштабної російсько-української війни. Це включає 6,75 млрд CAD кредитних ресурсів через Administered Account for Ukraine у МВФ, яку Канада ініціювала, 500 млн CAD прямих двосторонніх кредитів, а також іншу фінансову підтримку, надану через багатосторонні банки розвитку. Сюди також входить фінансовий внесок Канади, який був анонсований на саміті G7 в Апулії (Італія) – 5 млрд CAD до нової ініціативи G7 Extraordinary Revenue Acceleration Loans for Ukraine, яка має на меті використати заморожені російські державні активи, аби забезпечити Україні приблизно 69 млрд US$ під час продовження захисту свободи, суверенітету та територіальної цілісності [18].

Варто додати, що Канада стала першою країною серед держав євроатлантичної спільноти, яка ухвалила законодавство, що дозволяє конфісковувати заморожені активи російських олігархів та використовувати їх для відбудови України. Такі заходи були закріплені у поправках до Special Economic Measures Act у червні 2022 року [19].

Гуманітарна допомога Канади Україні (2022–2025). З січня 2022 року Канада надала 358,2 млн CAD гуманітарної допомоги для реагування на гуманітарні наслідки російського вторгнення в Україну та сусідні країни. Завдяки цьому внеску партнери Канади, зокрема Організація Об'єднаних Націй (ООН), Червоний Хрест та інші неурядові організації (НУО), забезпечували надання екстрених медичних послуг, захист і підтримку переміщених осіб, а також необхідні послуги, такі як житло, вода і санітарія, продовольство, а також захист дітей та реагування на випадки насильства за ознакою статі. Гуманітарна допомога Канади узгоджується з Гуманітарним планом реагування ООН. Гнучкий механізм фінансування дозволяє Канаді оперативно реагувати на нагальні потреби, такі як фінансування заходів зимової підтримки та кризи, спричиненої руйнуванням Каховської дамби. Канада також надала засоби допомоги зі своїх національних і гуманітарних резервів та забезпечила відрядження гуманітарних і логістичних експертів до спеціалізованих агентств ООН [18].

Варто також нагадати, що з лютого 2022 року понад пів мільйона українців поїхали до Канади та США. Обидві країни запровадили спеціальні візові режими для українських біженців. Ті, хто були зацікавлені залишитися в Канаді, змогли в'їхати за програмою CUAET (Canada-Ukraine Authorization for Emergency Travel), яка дозволяла отримати дозволи на роботу та навчання, серед іншого, вже перебуваючи в країні. Інтерес до програми був високий: станом на квітень 2024 року канадська влада зареєструвала близько 1,2 мільйона заявок. Майже один мільйон із них уже було схвалено, але кількість людей, які скористалися дозволом на в'їзд, є значно меншою. За останніми даними, лише близько 300 000 українських громадян прибули до Канади за програмою CUAET [24].

Таким чином, з початку 2022 року станом на середину 2025 Канада зобов'язалася надати 19,7 млрд CAD багатогранної підтримки Україні. До цього входить: Понад 12,4 млрд CAD прямої фінансової допомоги – найбільший показник у G7 у розрахунку на душу населення. 4,5 млрд CAD військової допомоги, зокрема гаубиці M777, основні бойові танки Leopard 2, броньовані машини бойової підтримки, сотні тисяч артилерійських снарядів, камери високої роздільної здатності для дронів, зимове спорядження, бронежилети, паливо та інше. Майже 585 млн CAD допомоги на розвиток, включно з підтримкою енергетичної системи України. 372,2 млн CAD гуманітарної допомоги, зокрема підтримка екстрених медичних втручань, захисних сервісів та забезпечення базових потреб, таких як житло, вода, санітарія та продовольство. Програми також охоплюють захист дітей, підтримку психічного здоров'я, запобігання та реагування на сексуальне та гендерно зумовлене насильство. Майже 225 млн CAD на безпекову та стабілізаційну допомогу [25].

Геополітична підтримка Канади та санкційна політика щодо РФ. Канада бере участь у всіх засіданнях формату «Рамштайн», координуючи постачання озброєнь та військової техніки з партнерами по НАТО та країнами G7. Євроатлантичний рівень безпекової взаємодії в форматі НАТО [14], геополітичний вимір G7 [13] та формат глобальної підтримки України «Рамштайн» [15] є постійними майданчиками стратегічної та системної підтримки України зі сторони Канади.

Паралельно йде розвиток договірної бази між країнами в економічній й безпекових сферах. Наприклад, Угода про співробітництво у сфері безпеки між Україною та Канадою була підписана 24 лютого 2024 року Президентом України Володимиром Зеленським та Прем'єр-міністром Канади Джастіном Трюдо [10].

Також Угода про вільну торгівлю між Канадою та Україною (CUFTA) оновлена для поглиблення економічної співпраці та підтримки післявоєнного відновлення України. Оновлення CUFTA, що набрало чинності 1 липня 2024 р.,

відіграє ключову роль в економічному відновленні України: вона посилює товарообмін, залучення інвестицій та підтримує фінансові реформи. Парламент Канади офіційно затвердив впровадження нової угоди Законом Canada–Ukraine Free Trade Agreement Implementation Act, 2023 [21], що підкреслює її правовий статус та інституційну підтримку.

Крім того, Канада з початку повномасштабного вторгнення РФ (лютий 2022) запровадила понад 2 500 індивідуальних та секторальних санкцій проти Росії та Білорусі – відповідно до регулярних оновлень Global Affairs Canada в рамках Законів Special Economic Measures Act та відповідних регуляцій SOR/2022-238 і SOR/2024-254. Основні напрями санкцій: замороження активів державних і приватних структур РФ; обмеження на експорт технологій подвійного призначення та обладнання; заборона імпорту енергоносіїв та дохідних товарів з РФ; заборона фінансових операцій з російськими банками й компаніями. Канада також активно координує свою санкційну політику в рамках груп G7, зокрема через REPO Task Force, спрямовану на замороження активів російських еліт і протидію ухиленню від санкцій [16].

Варто підкреслити, що зовнішньополітична підтримка України з боку Канади має чітко виражений ціннісний вимір. Системно та послідовно прем'єр-міністри Канади – спочатку Джастін Трюдо, а пізніше Марк Карні – наголошували на захисті демократії, свободи та міжнародного правопорядку як ключовому обґрунтуванні своєї політики. Вони підкреслювали, що Україна є частиною демократичного світу, а її боротьба – це боротьба за спільні демократичні цінності, які Канада незмінно захищає [27; 28]. Важливо зазначити, що ціннісний компонент зовнішньополітичної підтримки України Канадою був принципово присутній за керівництва не тільки лібералів, але й консерваторів. Ще у 2014–2015 роках, під час перших етапів російської агресії, прем'єр-міністр Стівен Гарпер наголошував, що Канада підтримує Україну як країну, яка прагне демократії, верховенства права та захисту свободи [20]. Ці твердження вказують на те, що захист демократичних цінностей і солідарність з Україною стали сталістю незалежно від політичної кон›юнктури в Канаді

Узагальнюючи наведений вище емпіричний матеріал щодо структури підтримки Канади, можна констатувати, що ця підтримка є системною та багаторівневою. Вона охоплює воєнно-технічний, фінансовий, гуманітарний, політичний, геополітичний та ціннісний виміри. Важливо підкреслити, що з огляду на політичну послідовність Канада демонструє сталість своєї зовнішньої політики щодо України незалежно від зміни політичних лідерів чи керівних партій. Починаючи з 2014 року, позиція Канади залишалася незмінно проукраїнською, а після початку повномасштабного вторгнення 2022 року підтримка була масштабована як на воєнно-технічному та фінансовому рівнях, так і на гуманітарному рівні, включно з широкою програмою допомоги та інтеграції українців, які тимчасово переїхали до Канади.

Канадська підтримка має багатовимірний характер, який поєднує як прагматичні, так і ціннісні елементи. З одного боку, це – внесок у зміцнення колективної безпеки євроатлантичної спільноти та посилення її обороноздатності в умовах російської агресії проти України. З іншого боку, це – чітко виражений ціннісний вимір, що базується на захисті демократії, верховенства права та міжнародного правопорядку. Проведене дослідження здійснено в межах ширшого аналітичного проєкту, спрямованого на оцінку ролі євроатлантичної спільноти у протидії російській агресії проти України та збереженні стабільності міжнародної системи.

Як зазначають інші дослідники, наприклад станом на 2024 р., Канада була одним з основних фінансових донорів України та однією із тих країн, які найбільше надають технічної допомоги. Найбільшими фінансовими донорами України є США (34,2 млрд. євро) та ЄС (33,7 млрд. євро), далі йдуть Японія (6,2 млрд. євро), Великобританія (3,27 млрд. євро), Канада (4,79 млрд. євро), Німеччина (1,41 млрд. євро). Крім США найбільше надають технічної допомоги Німеччина (10,2 млрд. євро), Великобританія (8,8 млрд. євро), Нідерланди (4,35 млрд. євро), Данія (5,6 млрд. євро), Польща (3 млрд. євро), Франція (2,69 млрд. євро), Швеція (2,69 млрд. євро), Канада (1,97 млрд. євро), Фінляндія (2,03 млрд. євро), Бельгія (1,53 млрд. євро), Чехія (1,2 млрд. євро) та Італія (1 млрд. євро) [8].

Щодо військової допомоги зі сторони Канади, то як слушно зазначають автори, то особливістю канадської підтримки є тяглість і сталість підтримки Канадою України впродовж всієї російсько-української війни (з 2014 р.) з тенденцією до збільшення і розширення обсягів та напрямків військової допомоги, що надається з лютого 2022 р. Поряд з «традиційною» номенклатурою зброї та військового спорядження, особливо цінною стала допомога Канади у розвитку безпілотних систем, повітряних сил, бронетанкової техніки та інформаційних технологій [7].

Варто погодитися із дослідниками про унікальну роль української діаспори в Канаді не лише с точки зору того, що це частина історичного світового українства, а вона також є ефективним інструментом публічної дипломатії. Наприклад, коли Канада давала Україні позику сумою 95 мільйонів доларів з ціллю підтримати економіку країни, вказуючи на заборону витрат цих грошей на зброю та лише розглядала можливість надання ще 10 мільйонів на зброю, українська діаспора розцінила такі дії як не бажання надавати підтримку Україні, внаслідок чого було проведено багато раундів переговорів, що призвели до ухвалення рішення про виділення коштів [3].

Отім ще залишається великий потенціал для розвитку подальшого співробітництва між країнами. В цілому ж подальший розвиток канадсько-українських відносин, на наш погляд, має відбуватися через призму поєднання двох напрямків: посилення внутрішньої відповідальності України перед Канадою як міжнародним партнером та посилення прямої двосторонньої співпраці, що передбачає процес формування пропозиції щодо посилення українсько-канадської співпраці через пошук можливостей для зміцнення України у різних сферах. Це потребує завершення низки вже розпочатих реформ та впровадження нових, а також розробки та прийняття низки нормативно-правових актів [2].

З точки зору теорії міжнародних відносин, структура та контекст канадської підтримки України у глобальному вимірі в рамках євроатлантичної спільноти більше вказують на ціннісну природу цієї підтримки. У цьому контексті цілком доцільно застосувати концепцію Джозефа Ная про моральні принципи підтримки – трирівневу модель «intentions, means, consequences» [23]. Відповідно до цієї моделі, можна оцінити, наскільки підтримка базується на прозорих намірах захисту демократії та міжнародного права (intentions), якими засобами здійснюється ця підтримка – військово-технічна, фінансова, гуманітарна, політична співпраця (means), а також які наслідки вона має – зміцнення обороноздатності України, консолідація демократії, вплив на репутаційний капітал Канади в глобальних інститутах (consequences). Аналіз вашого емпіричного матеріалу чітко демонструє, що допомога Канади має високий рівень узгодженості та стійкість у кожному з цих вимірів, що повністю узгоджується з теоретичною моделлю Ная, яка широко застосовується для оцінки державної політики з погляду моралі та цінностей.

Висновки. Проведене дослідження дозволило комплексно проаналізувати багаторівневу підтримку Канади Україні в умовах повномасштабної агресії РФ. Емпіричні дані свідчать, що Канада здійснює системну та масштабну допомогу, яка охоплює військовий, фінансовий, гуманітарний, санкційний та політико-ціннісний виміри. На відміну від ряду інших держав, позиція Канади вирізняється високим рівнем стабільності та послідовності, що зберігається незалежно від зміни політичних еліт і керівних партій.

Канадська підтримка має як прагматичний, так і ціннісний характер. З прагматичної точки зору, вона спрямована на зміцнення колективної безпеки євроатлантичної спільноти та посилення стратегічного стримування агресивної політики РФ. З ціннісної точки зору, Канада послідовно підкреслює захист демократії, верховенства права та міжнародного правопорядку як основні причини своєї зовнішньополітичної позиції, що підтверджується публічними заявами прем'єр-міністрів різних політичних партій.

Аналіз демонструє, що Канада виступає одним із найбільш надійних союзників України серед країн G7. Це виражається не лише у значних обсягах військової та фінансової допомоги, але й у високій частці цієї допомоги в перерахунку на душу населення. Важливим стабілізаційним чинником є українська діаспора, яка формує суспільний і політичний консенсус щодо підтримки України.

Перспективи подальших досліджень. Подальший науковий аналіз може бути спрямований на вивчення впливу канадської допомоги на післявоєнну інтеграцію України в євроатлантичні структури, а також на порівняння канадської моделі підтримки з іншими країнами Заходу. Окремої уваги заслуговує дослідження ролі санкційної політики Канади в глобальній економічній системі та її впливу на довгострокові геополітичні процеси.

Література

1. Бондаренко В., Давидова Т. Соціально-індустріальна адаптація українських біженців у Канаді: виклики та перспективи. *Філологія та лінгвістика.* 2023. № 1. С. 119–126. URL: https://journals.spu.sumy.ua/index.php/philology/article/view/293

2. Гнілуша С. І. Теоретико-правова парадигма вдосконалення взаємодії двосторонніх відносин Україна–Канада: теорія і практика. *Legal Bulletin.* 2023. Т. 4, № 10. С. 76–85. DOI: https://doi.org/10.31732/2708-339X-2023-10-76-85

3. Грачевська Т., Ахмаджанова Д. Роль української діаспори у підтримці України в умовах росій-

ської агресії. *Політологія та соціологія*. 2023. № 2. С. 66–72. URL: https://journals.pnu.if.ua/index.php/politology/article/view/158

4. Макар В. Діаспора як інструмент публічної дипломатії України. *Політологія та соціологія*. 2024. № 2. С. 73–80. URL: https://journals.pnu.if.ua/index.php/politology/article/view/158

5. Макар В. Ю. Двосторонні відносини України та Канади: формування, розвиток, перспективи динаміки: монографія. Чернівці : Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, 2020. URL: https://archer.chnu.edu.ua/handle/123456789/12181

6. Національний інститут стратегічних досліджень. Підсумки саміту «Великої сімки» в Кананаскісі (Канада). Київ : НІСД, 2025. URL: https://niss.gov.ua/doslidzhennya/mizhnarodni-vidnosyny/pidsumky-samitu-velykoyi-simky-v-kananaskisi-kanada

7. Сухобокова О. Воєнно-технічна допомога Канади Україні в умовах повномасштабної російсько-української війни. *Проблеми всесвітньої історії*. 2025. № 2. С. 101–108. URL: https://journal.ivinas.gov.ua/pwh/article/view/350

8. Ткач М., Слободяник С., Макошенець П. Фінансова та технічна допомога Україні від країн-партнерів у 2022 – першій половині 2024 року. *Social Development and Security*. 2024. Т. 14, № 4. С. 145–153. DOI: https://doi.org/10.33445/sds.2024.14.4.12

9. Токар П., Світлик І. Політика уряду Канади щодо українських біженців. Геополітика України: історія і сучасність. 2023. № 2. С. 53–61. URL: http://geopolitics-of-ukraine.uzhnu.edu.ua/article/view/295277

10. Угода про співробітництво у сфері безпеки між Україною та Канадою. Офіс Президента України. 2024. URL: https://www.president.gov.ua/news/ugoda-pro-spivrobitnictvo-u-sferi-bezpeki-mizh-ukrayinoyu-ta-89233

11. Федуняк С. Безпекова політика Канади після завершення «холодної війни»: нові виклики XXI століття. Міжнародні відносини та політичні інститути. 2022. № 2. С. 60–70. URL: https://mhpi.chnu.edu.ua/mhpi/article/view/176

12. Чистякова І. Українсько-канадські міжнародні відносини в умовах повномасштабної агресії РФ. Філософія та політологія в контексті сучасної культури. 2023. № 1. С. 85–92. URL: https://fip.dp.ua/index.php/FIP/article/view/1183

13. Asia Pacific Foundation of Canada. Streamlined G7 statements signal Canada's priorities to the U.S. Vancouver : Asia Pacific Foundation of Canada, 2025. URL: https://www.asiapacific.ca/asia-watch/streamlined-g7-statements-signal-canadas-priorities-us

14. Blair B. Joint declaration by G7 defence ministers. Canadian Ministry of Defence, 2024. URL: https://www.canada.ca/en/department-national-defence/news/2024/10/joint-declaration-by-g7-defence-ministers.html

15. Blair B. Minister Blair announces additional military assistance for Ukraine at the 24th meeting of the Ukraine Defense Contact Group. Canadian Defence Review, 2024. URL: https://canadiandefencereview.com/minister-blair-announces-additional-military-assistance-for-ukraine-at-the-24th-meeting-of-the-ukraine-defense-contact-group/

16. Government of Canada. Regulations amending the Special Economic Measures (Russia) Regulations: SOR/2022-238. Canada Gazette. Part II. 2022. Vol. 156, № 24. URL: https://gazette.gc.ca/rp-pr/p2/2022/2022-11-23/html/sor-dors238-eng.html

17. Government of Canada. Canadian military support to Ukraine. Department of National Defence, 2025. URL: https://www.canada.ca/en/department-national-defence/campaigns/canadian-military-support-to-ukraine.html

18. Government of Canada. Economic, humanitarian and development assistance, and security and stabilization support – Russia's invasion of Ukraine. Global Affairs Canada, 2025. URL: https://www.international.gc.ca/world-monde/issues_development-enjeux_developpement/response_conflict-reponse_conflits/crisis-crises/ukraine-dev.aspx?lang=eng

19. Government of Canada. Sanctions – Russia. Global Affairs Canada, 2025. URL: https://www.international.gc.ca/world-monde/international_relations-relations_internationales/sanctions/russia-russie.aspx?lang=eng

20. Harper S. Statement by the Prime Minister of Canada on the parliamentary elections in Ukraine. Government of Canada, 2014. URL: https://www.canada.ca/en/news/archive/2014/10/statement-prime-minister-canada-parliamentary-elections-ukraine.html

21. House of Commons of Canada. Report 10 – Canadian military support to Ukraine. Standing Committee on National Defence, 44th Parliament, 1st Session. Ottawa, 2024. URL: https://www.ourcommons.ca/documentviewer/en/44-1/NDDN/report-10/page-42

22. House of Commons of Canada. Evidence, Standing Committee on International Trade, Meeting No. 81, 44th Parliament, 1st Session. Ottawa, 2024, March 18. URL: https://www.ourcommons.ca/documentviewer/en/44-1/CIIT/meeting-81/evidence

23. Nye J. S. What is a moral foreign policy?. Texas National Security Review. 2019. Vol. 3, № 1. URL: https://tnsr.org/2019/11/what-is-a-moral-foreign-policy/

24. People in Need. The Ukrainian refugee crisis: Current situation. 2024. URL: https://www.peopleinneed.net/the-ukrainian-refugee-crisis-current-situation-9539gp

25. Prime Minister of Canada. Just and lasting peace for Ukraine. Government of Canada, 2025. URL: https://www.pm.gc.ca/en/news/news-releases/2025/02/24/just-and-lasting-peace-ukraine

26. Reuters. Canada PM Carney reaffirms support for Ukraine in first meeting with Zelenskiy. 2025. URL: https://www.reuters.com/world/americas/canada-pm-carney-reaffirms-support-ukraine-first-meeting-with-zelenskiy-2025-05-17/

27. Trudeau J. Standing united in support of Ukraine. Office of the Prime Minister of Canada, 2025. URL: https://www.pm.gc.ca/en/news/news-releases/2025/03/02/standing-united-in-support-of-ukraine

Анотація

Бузаров А. І. **Роль Канади як члена євроатлантичної спільноти у підтримці України проти російської агресії.** – Стаття.

У статті досліджується різні аспекти ролі Канади як суб'єкта євроатлантичної спільноти у підтримці України в умовах повномасштабної російської агресії. Відзначається, що Канада з перших днів війни здійснює комплексну підтримку, поєднуючи військово-технічні, фінансові, гуманітарні та санкційні заходи, а також сприяючи міжнародній координації глобальної підтримки України. Стаття показую напрями допомоги Канади та аналіз їхнього значення у контексті стратегічної солідарності й ціннісної інтеграції України в євроатлантичний простір. Дослідження підкреслює, що Канада стала однією з перших країн, які запровадили спрощені механізми в'їзду та легалізації для українців через програму CUAET, що дозволила сотням тисяч громадян України отримати тимчасовий статус, робочі дозволи та доступ до соціальних послуг. Значним досягненням стало надання прямої військової допомоги, зокрема постачання бронетехніки, систем ППО та артилерійських боєприпасів, а також підготовка українських військовослужбовців у межах міжнародної операції UNIFIER. Показано, що Канада не лише реагує на виклики війни, а й формує довгострокові інструменти співпраці, спрямовані на післявоєнне відновлення та безпекову інтеграцію України. Зроблено висновок, що підтримка Канади має системний та екзистенційний характер, оскільки сприяє збереженню суверенітету України, підвищенню національної стійкості та захисту демократичних цінностей. Отримані результати можуть слугувати підґрунтям для подальших наукових досліджень зовнішньополітичної та гуманітарної взаємодії України з країнами євроатлантичної спільноти.

Ключові слова: Канада, євроатлантична спільнота, російська агресія, підтримка України, військова допомога, гуманітарна допомога, санкційна політика, українська діаспора.

Summary

Buzarov A. I. **The role of Canada as a member of the Euro-Atlantic community in supporting Ukraine against Russian aggression.** – Article.

The article examines various aspects of Canada's role as a member of the Euro-Atlantic community in supporting Ukraine amid Russia's full-scale aggression. It is noted that since the first days of the war, Canada has provided comprehensive assistance, combining military-technical, financial, humanitarian, and sanctions measures, while also contributing to the international coordination of global support for Ukraine. The article outlines the main directions of Canada's assistance and analyzes their significance in the context of strategic solidarity and Ukraine's value-based integration into the Euro-Atlantic space. The study emphasizes that Canada was among the first countries to introduce simplified entry and legalization mechanisms for Ukrainians through the Canada-Ukraine Authorization for Emergency Travel (CUAET) program, which enabled hundreds of thousands of Ukrainian citizens to obtain temporary status, work permits, and access to social services. A significant achievement has been the provision of direct military assistance, including the supply of armored vehicles, air defense systems, and artillery ammunition, as well as the training of Ukrainian servicemen within the framework of the international Operation UNIFIER. It is shown that Canada not only responds to the challenges of war but also develops long-term cooperation instruments aimed at Ukraine's post-war recovery and security integration. The conclusion is made that Canada's support has a systemic and existential character, as it contributes to preserving Ukraine's sovereignty, strengthening national resilience, and protecting democratic values. The obtained results can serve as a basis for further academic research on Ukraine's foreign policy and humanitarian cooperation with Euro-Atlantic countries.

Key words: Canada, Euro-Atlantic community, Russian aggression, support for Ukraine, military assistance, humanitarian assistance, sanctions policy, Ukrainian diaspora.

Дата надходження статті: 24.10.2025
Дата прийняття статті: 05.11.2025
Опубліковано: 15.12.2025

УДК 321.64
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v056.2025.35

М. А. Бучин
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-9087-5123
доктор політичних наук, доцент,
професор кафедри політології та міжнародних відносин
Національного університету «Львівська політехніка»

СУТЬ ТА ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ РАШИЗМУ

Постановка проблеми. Політична система сучасної Російської Федерації має недемократичний характер, що яскраво засвідчують як різноманітні міжнародні індекси, так і практика функціонування російського політичного режиму. Проте після повномасштабного вторгнення російської армії на територію України 24 лютого 2022 р. та брутальних методів ведення російськими солдатами війни проти мирного українського населення актуалізувалося питання про те, що на території Російської Федерації сформувався антигуманний та вкрай недемократичний політичний режим, який потребує окремого концептуального вивчення. Відтак дедалі частіше для характеристики політичної ідеології та політичного режиму сучасної Росії почали використовувати такий термін, як «рашизм».

Тематика дослідження є вкрай актуальною для України, адже від рівня наукового висвітлення особливостей рашизму та оприлюднення цих результатів перед міжнародною спільнотою значною мірою залежатиме позиція міжнародних партнерів України та рівень міжнародної підтримки України у боротьбі з російською агресією.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Хоча проблема рашизму є доволі новою, вона вже стала об'єктом вивчення для низки вітчизняних та зарубіжних науковців, експертів і аналітиків. Зокрема, серед українських дослідників рашизму варто виокремити Ю. Білик, В. В'ятровича, Б. Дем'яненка, В. Дем'яненко, Ю. Демянчука, Л. Кислюк, І. Коваль, О. Кривдика, В. Мараєва, С. Морфінова, А. Романюка, Р. Стеблівського, Є. Хана, Л. Якубову та ін. Серед зарубіжних дослідників рашизму варто насамперед згадати про А. Мотиля та Т. Снайдера.

Попри значну увагу дослідників до проблематики рашизму, у сучасній вітчизняній та зарубіжній політичній науці поки що відсутнє єдине розуміння феномену рашизму. Більше того, частина дослідників висловлює сумніви щодо того, наскільки доцільно використовувати термін «рашизм» для позначення політичного режиму сучасної Російської Федерації. Відтак проблематика рашизму потребує більш ґрунтовного аналізу в рамках політичної науки.

Мета публікації – проаналізувати суть та основні підходи до розуміння рашизму, розкрити його основні риси та охарактеризувати різноманіття термінів, які використовуються для характеристики політичної ідеології та політичного режиму сучасної Росії.

Виклад основного матеріалу. Ведучи мову про етимологію та суть поняття «рашизм», варто насамперед розглянути історію походження і змістове навантаження рашизму та інших термінів, які використовувалися для позначення політичної ідеології та політичного режиму, які функціонують в сучасній Російській Федерації. У цьому контексті дослідники наголошують, що історію походження терміну «рашизм» слід вести ще з 90-х рр. XX століття, коли президент Чечні Д. Дудаєв для позначення політичної ідеології та політичної практики тодішньої Росії використовував термін «русизм». Чеченський лідер вважав, що «русизм» є особливою формою людиноненависницької ідеології, яка має в основі великодержавний шовінізм, повну бездуховність та аморальність [14, с. 84].

Наприкінці 1990-х рр. зарубіжний науковець Д. Грегор стверджував про схожість італійського фашизму та політичного режиму, який був наявний у тогочасній Росії. Останній він називав «новим націоналізмом», звертаючи увагу на вільну інтерпретацію історії та просування тези про історичну відповідальність Росії у протистоянні з «аморальним та матеріалістичним» Заходом як невід'ємні риси цієї ідеології та режиму [14, с. 84].

Вітчизняні дослідники Б. Дем'яненко та В. Дем'яненко для характеристики політичної системи сучасної Росії використовували термін «путінізм». На думку науковців, цей термін можна вживати як мінімум у 3 значеннях: як політичну систему Російської Федерації на початку XXI століття; як економічний лад сучасної Росії; як певний тип політики, в основі якої фактор сили як інструмент досягнення поставлених цілей [3, с. 243].

Путінізм, стверджують науковці, слід розглядати крізь призму 3 площин: політико-ідеоло-

© М. А. Бучин, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

гічної, соціально-економічної та зовнішньополітичної, кожна з яких характеризується низкою ознак. У політико-ідеологічні площині для путінізму притаманні такі ознаки: наявність сильної президентської вертикалі; поєднання елементів модернізації з реваншизмом (поверненням минулої величі); домінування виконавчої влади на іншим гілками; контроль суспільства з боку влади з допомогою маніпуляцій; вільне інтерпретування Конституції та законодавства; наявність системи «ручного управління» з допомогою силових структур; імітація демократичного розвитку та ін. [3, с. 243–245].

Крізь призму соціально-економічної площини, на думку Б. Дем'яненка та В. Дем'яненко, для путінізму притаманні такі риси: злиття влади та бізнесу; контроль державної власності з допомогою силових структур; злиття криміналу та влади; тотальна корупція, контрольована спецслужбами; непрозорість податкової та фінансової політики; повна залежність бізнесу від влади; значна майнова диференціація суспільства; відсутність соціальної держави; зневага до особи; слабкість громадянського суспільства; слабкість та мала чисельність середнього класу; корумпованість медицини та освіти; низький рівень соціального забезпечення та ін. [3, с. 246–249].

У зовнішньополітичній площині для путінізму характерні такі основні ознаки: агресивна та експансіоністська зовнішня політика; ідеологічне та політичне протистояння із демократичним Заходом; ненависть до демократичних країна та загальна нетерпимість до інших країн і народів; ностальгія за радянським минулим; імперіалізм; трактування пострадянського простору як сфери російського впливу та ін. [3, с. 249–251].

Схожої думки щодо використання термінології для аналізу та характеристики політичної системи сучасної Російської Федерації дотримуються і вітчизняні науковці І. Коваль та Л. Кисляк. На їхню думку, рашизм є результатом генези путінізму [6].

Вважається, що одним із перших, хто в українському публічному просторі вжив термін «рашизм» (а не якийсь інший синонім), був український експерт та військовослужбовець О. Кривдик. Він ще у 2010 р. опублікував на сайті Української правди статтю під назвою «Рашизм». На думку О. Кривдика, близькість між рашизмом та нацизмом очевидна. Два режими базувалися на неподоланій імперській спадщині, змогли зміцнитися та кинути виклик всій світовій спільноті [7].

Більш активно термін «рашизм» почав використовуватися у публічному просторі після 2014 р., коли Російська Федерація анексувала Крим та розпочала війну на Донбасі. Що цілком зрозуміло, зважаючи на об'єктивні реалії російського експансіонізму та диктатури, які вимагали наукового обґрунтування.

До прикладу, у 2014 р. вітчизняний дослідник Ю. Дем'янчук написав наукову статтю під назвою «Український погляд на «рашизм» в історичному ракурсі», в якій він доводить, що між німецьким нацизмом та російським разшизмом єдиною відмінністю є назва. У всьому іншому ці режими є тотожними: у двох випадках присутня ревізія історії; два режими були створені лідерами-диктаторами; два режими возвеличували свій народ над іншим; два режими несуть загрозу для Європи; лідери двох режимів втягнули свої народи у війни [4, с. 123].

У 2015 р. вийшла стаття українського науковця І. Гаріна під назвою «Чому рашизм є страшнішим за фашизм», в якій автор наголошував на тому, що в Росії відбувається процес фашизації країни, і він лише посилюватиметься в майбутньому. На думку вченого, у майбутньому в Російській Федерації спостерігатиметься подальше обмеження прав і свобод громадян; зміцнення армії та посилення безпеки; зростання реакційної ролі церкви; посилення покарання за інакомислення тощо [2].

У 2016 р. американський дослідник О. Мотиль опублікував статтю під назвою «Путінська Росія як фашистська політична система». На його думку, для Росії, які і для інших фашистських режимів, притаманні дуже багато спільних ознаки. Однак Захід не поспішає ставити знак рівності між фашизмом та Росією. Це, на його думку, з одного боку є результатом боязні ескалації конфлікту, а, з іншого боку, означало б трактування Росії як зла, з яким треба боротися, а не пробувати домовлятися. Відтак, робить висновок науковець, цивілізованому світу вигідніше закривати очі на очевидну схожість між Росією та фашистськими політичними режимами [16].

Більше того, О. Мотиль наголошує також на схожості російського політичного режиму із режимом нацистської Німеччини, а також веде мову про спільні історичні передумови формування нацизму в Німеччині та політичного режиму в Російській Федерації:

– втрата і Німеччиною, і Росією імперії, що стало трагедією для двох країн;

– суттєве падіння економіки, добробуту та рівня життя громадян і в постімперській Німеччині, і в постімперській Росії;

– перекладання вини за негативні наслідки на демократичний Захід та демократів, які прийшли до влади в обох країнах;

– поява сильних та привабливих для народу політичних лідерів, які пообіцяли відновити минулу велич держав (А. Гітлер та В. Путін) [16].

Значного імпульсу для поширення та концептуалізації термін «рашизм» набув після повномасштабного вторгнення Росії на територію України у 2022 р. Як справедливо відзначає у цьому контексті вітчизняний дослідник А. Романюк, після повномасштабного вторгнення рашизм набув ще одного значення – термін почав також вживатися для характеристики злочинів російської армії на території України [12, с. 136].

Одним з тих, хто почав у 2022 р. активно вживати термін «рашизм» для позначення політичної ідеології та політичного режиму Росії, був тодішній секретар РНБО України О. Данілов, який наполягав на використанні саме такого терміну. На думку українського посадовця, російський рашизм майже тотожний фашизму, проте суттєво перевершив його на практиці завдяки наявності сучасних потужних засобів ураження, яких не було у фашистів. І російська влада активно використовує ці потужні засоби ураження, тероризуючи Україну та інші пригноблені народи [14, с. 84].

Схожої думки дотримується і Президент України В. Зеленський, який ще у 2022 р. наголошував на тому, що російський режим чинить ті самі безчинства, які робили фашисти у XX столітті. На думку В. Зеленського, термін «рашизм» увійде у історію та підручники, і в майбутньому всі знатимуть, де виникло це явище, хто його втілював на практиці та від кого рашизм зазнав поразки [5].

Важливою у контексті концептуалізації поняття «рашизм» стала публікація у 2022 р. статті відомого американського історика Т. Снайдера, який відзначив, що українське суспільство одне з перших почало помічати схильність російського політичного режиму до фашистських практик. Водночас, попри схожість російського режиму з фашизмом, Т. Снайдер вважає, що цей феномен потребує окремої концептуалізації, а термін «рашизм», на його думку, у майбутньому стане важливим елементом світової науки [17].

При цьому американський дослідник наводить контраргумент щодо позиції багатьох західних науковців, які вважають неможливим формування фашистського чи нацистського режиму в державі, яка колись (під час Другої світової війни) сама перемогла нацизм і фашизм. На думку Т. Снайдера, ніякого парадоксу та неможливості тут немає, адже до певного часу (до 1941 р.) між нацистською Німеччиною та Радянським Союзом існували доволі теплі та дружні відносини [17].

Відтак американський дослідник наголошує на абсурдності ситуації, коли російські фашисти називають фашистами інші народи, хоч самі є такими за своєю суттю та діями. Відтак Т. Снайдер вважає, що російський фашизм слід було назвати «шизофашизмом» – фашизмом, доведеним до своєї абсурдної крайності у вигляді культу безумства. Однак американський дослідник погоджується, що українці придумали більш елегантний термін – «рашизм», яким варто називати російську державну ідеологію та політичну практику на сучасному етапі [17].

Схожу думку щодо трактування рашизму висловлює і українська дослідниця Л. Якубова. Вона вважає, що рашизм слід вважати окремою формою тоталітаризму, оскільки він мутував на російському етнополітичному ґрунті. Відтак рашизм має низку специфічних ознак, які обумовлені гібридністю російського політичного режиму та обставинами постмодерну [15].

На думку дослідниці, рашизм – це нова (третя) форма російського тоталітаризму (першими, на її думку, були білогвардійський тоталітаризм та червоний комуністично-більшовицький тоталітаризм). Відтак, на думку Л. Якубової, рашизм – це не лише політична ідеологія, але й політична практика. Вона є формою існування злоякісно хворого суспільства і держави. А основною формою її існування є війна та експансія, що базуються на ідеї знищення західної ліберально-демократичної цивілізації [10].

Американська дослідниця Е. Епелблаум теж погоджується з тим, що характеристика сучасної Росії як фашистської держави не дає змоги повною мірою розкрити особливості російського політичного режиму. Тому слово «рашизм», на її думку, є більш доречним, адже дає змогу показати, що Україна та весь світ має справу із особливим російським варіантом ідеології винищення. Тому, резюмує дослідниця, термін «рашизм» більш конкретний та більш корисний [9].

На думку дослідниці, рашизм є формою колоніалізму (або ж формою «гіперімперіалізму»). Рашизм передбачає, що російська держава вважає себе вищою над іншими державами-сусідами. Тому Росія має право на знищення чи пригноблення інших народів за своїм бажанням. Відтак, резюмує американська дослідниця, ведучи мову про рашизм, ми маємо справу з імперською ідеологією, яка спрямована на геноцид та винищення [9].

На думку вітчизняного дослідника О. Панича, використання терміну «рашизм» більш доцільне, ніж апеляції до російського фашизму. Це пов'язано з тим фактом, що для Росії ідеологія відіграє функцію змінної маски. Відтак, сьогодні для Росії може бути притаманна одна ідеологія, завтра – інша. Незмінними залишаються лише мета і спосіб дій.

Йдеться насамперед про російський експансіонізм, який, на думку О. Панича, незмінний ще з 17 століття [10].

Вітчизняна дослідниця І. Павленко наголошує на хибності ототожнення рашизму та путінізму, вважаючи, що в сучасній Російській Федерації функціонує саме рашизм. На її думку, навіть коли в майбутньому В. Путіна не буде, рашизм в Росії залишиться. Оскільки прихід В. Путіна до влади в Росії є логічним наслідком всіх процесів, які відбувалися після розпаду СРСР, а не причиною теперішніх дій з боку Росії [10].

Вітчизняний історик та колишній глава Українського інституту національної пам'яті В. В'ятрович вважає, що рашизм ідеологічно є близьким до фашизму / нацизму, тому трактує його як російський неофашизм. Водночас дослідник наголошує, що рашизм не є простим відображенням цих ідеологій та режимів, а містить низку власне російських особливостей: російське підґрунтя, російську культуру, російське унікальне оформлення [1].

Варто також зазначити, що не всі дослідники вважають використання терміну «рашизм» для позначення російської політичної ідеології та політичного режиму коректним та доцільним. Вітчизняний аналітик Р. Стеблівський наводить 2 основні аргументи противників використання терміну «рашизм»:

1. Використовуючи термін «рашизм», ми прирівнюємося до Росії, яка використовує терміни «фашизм» і «нацизм» для позначення своїм ворогів, у тому числі – й українців. Відтак у випадку позначення російського режиму терміном «нацизм», ми, на думку противників використання цього терміну, не можемо вийти за рамки лексикону радянсько-російської пропаганди, залишаючи вітчизняний дискурс у тих самих рамках, з яких він намагається вирватись.

2. Використовуючи термін «рашизм», ми розмиваємо колективну відповідальність Росії за злочини в Україні. Йдеться про те, що у такому випадку винними у російських злочинах будуть не всі росіяни, а лише ті, хто сповідує ідеологію та цінності рашизму. А це, на думку противників використання терміну «рашизм», є хибною позицією, адже відповідальність за російську агресію проти України має лягти на всіх росіян [13].

Р. Стеблівський наводить свої контраргументи щодо згаданих позицій. У першому випадку він наголошує на тому, що політичний режим та політична ідеологія сучасної Росії реально наближені до фашизму. А використання російською пропагандою терміну «фашизм» для позначення ворога адресується насамперед внутрішньоросійській аудиторії. А західна наука продовжує шукати прояви фашизму у світі, тому буде доцільно відкрити фашистську сутність сучасної Росії міжнародній спільноті. У другому випадку, на думку експерта, проблем теж немає, адже цілком логічно, що відповідальність за злочинну політику Росії мають нести всі громадяни: як ті, хто активно підтримував таку політику, так і ті, хто її мовчки толерував [13].

Висновки і перспективи подальших наукових досліджень. Підсумовуючи, слід зазначити, що в Росії на сучасному етапі сформувався політичний режим, для якого притаманний особливий радикалізм, який базується на специфічних історико-ментальних особливостях росіян. Відтак стає очевидним, що для позначення сучасного російського політичного режиму найбільш доречним вбачається використання окремого терміну «рашизм». Він побудований на антигуманних та антидемократичних засадах, набуває крайніх форм та характеризується експансіонізмом і жорстокістю до інших народів. Крім того, рашизм базується на певних ідеологічних засадах, вивчення яких вбачається перспективним напрямком для наших подальших наукових досліджень.

Література

1. В'ятрович В. Що таке рашизм? Про ідеологію Кремля. *New voice.* 26 травня 2022. URL: https://nv.ua/ukr/opinion/za-shcho-voyuye-putin-v-ukrajini-rashizm-istoriya-ostanni-novini-50245210.html

2. Гарін І. Чому рашизм страшніший за фашизм. *New voice.* 2015. URL: https://nv.ua/ukr/opinion/-64903.html

3. Дем'яненко Б., Дем'яненко В. «Путінізм» як різновид авторитарного політичного режиму. *Наукові записки.* 2018. Вип. 2 (94). С. 241–257.

4. Дем'янчук Ю. Український погляд на «рашизм» в історичному ракурсі. *Історичні студії.* 2014. Вип. 11/12. С. 115–124.

5. Зеленський дав пресконференцію в метро. Про покарання для Путіна і умови для переговорів. *BBC News Україна.* 23 квітня 2022 р. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/features-61204427

6. Коваль І., Кислюк Л. Рашизм як ґенеза путінізму. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії.* 2022. Вип. 42. С. 239–245.

7. Кривдик О. Рашизм. Українська правда. 10 травня 2010 р. URL: https://www.pravda.com.ua/columns/2010/05/18/5050708/

8. Мараєв В., Білик Ю. Рашизм, або чому росіяни – нові нацисти. *Вокс Україна.* 23 березня 2022 р. URL: https://voxukraine.org/rashyzm-abo-chomu-rosiyany-novi-natsysty

9. Морфінов С. «Рашизм»: історія «російського фашизму» від теорій Дугіна до ідеології «Брата-2». *BBC News Україна.* 1 жовтня 2022 р. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/features-63072100

10. Печерський А. Що таке насправді рашизм і як його перемогти: думки експертів. *АрміяInform*. 17 травня 2023 р. URL: https://armyinform.com.ua/2023/05/17/shho-take-naspravdi-rashyzm-i-yak-jogo-peremogty-dumky-ekspertiv/

11. Про використання політичним режимом російської федерації ідеології рашизму, засудження засад і практик рашизму як тоталітарних і людиноненависницьких: Заява Верховної Ради України. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. 2 травня 2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3078-IX#Text

12. Романюк А. Поняття та характеристики рашизму: історіографія проблеми. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*. 2024. № 1 (60). С. 133–143.

13. Стеблівський Р. «Рашизм»: сучасний російський фашизм? *Школа політичної аналітики НаУКМА*. 4 серпня 2022 р. URL: https://spa.ukma.edu.ua/analytics/rashyzm-suchasnyy-rosiyskyy-fashyzm/

14. Хан Є. Рашизм як політична ідеологія та соціальна практика в сучасній Російській Федерації. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2022. Вип. 51. С. 83–889.

15. Якубова Л. Рашизм: звір з безодні. *Локальна історія*. 11 жовтня 2023 р. URL: https://localhistory.org.ua/texts/chitanka/rashizm-zvir-z-bezodni-urivok-z-knizhki-larisi-iakubovoyi/

16. Motyl A. Putin's Russia as a fascist political system. *Communist and Post-Communist Studies*. 2016. Vol. 30. P. 1–12.

17. Snyder T. The War in Ukraine Has Unleashed a New Word. In a creative play on three different languages, Ukrainians identify an enemy: «ruscism». *The New York Times Magazine*. 22.04.2022. URL: https://www.nytimes.com/2022/04/22/magazine/ruscism-ukraine-russia-war.html

Анотація

Бучин М. А. **Суть та основні підходи до розуміння рашизму.** – Стаття.

Стаття присвячена дослідженню актуальної політологічної проблематики – рашизму як явища, яке притаманне для політичної практики сучасної Російської Федерації. Розглянуто історичні етапи та особливості концептуалізації терміну «рашизм». Показано, що різні науковці, експерти та діячі для позначення російської ідеології та політичної практики сучасної Росії використовували різні поняття: «русизм», «путінізм», «новий російський націоналізм», «фашизм», «нацизм» тощо. Підкреслено, що в останні десятиліття спостерігається тенденція до більш активного використання у науковій та аналітичній літературі для характеристики сучасного політичного режиму Російської Федерації терміну «рашизм». Показано, що згадана тенденція посилилася після повномасштабної російської агресії проти України у 2022 р. У цей час термін «рашизм» почав вживатися не лише у вітчизняній, але й у західній політичній науці; його почали активно використовувати українські політики, експерти та журналісти у своїх виступах та промовах; термін «рашизм» став складовою лексики пересічних українських громадян та був юридично закріплений в українському законодавстві. Підкреслено, що не всі дослідники погоджуються із доцільністю та необхідністю використання терміну «рашизм» для позначення російської політичної практики. Наголошено на тому, що зважаючи на домінуючу позицію більшості фахівців та дослідників, а також погоджуючись із тим, що політичний режим сучасної Росії має свою яскраво виражену радикальну специфіку, все ж доцільним вбачається використання терміну «рашизм» для характеристики політичної системи Російської Федерації на сучасному етапі.

Ключові слова: рашизм, путінізм, політичний режим, політична ідеологія, «русскій мір», експансіонізм, фашизм, нацизм, Російська Федерація.

Summary

Buchyn M. A. **The essence and main approaches to understanding rashism.** – Article.

The article is devoted to the study of the current political science issue – rashism as a phenomenon inherent in the political practice of the modern Russian Federation. The historical stages and features of the conceptualization of the term "rashism" are considered. It is shown that various scientists, experts and figures used different concepts to designate the Russian ideology and political practice of modern Russia: "Rusism", "Putinism", "new Russian nationalism", "fascism", "Nazism", etc. It is emphasized that in recent decades there has been a trend towards more active use of the term "rashism"in the scientific and analytical literature to characterize the modern political regime of the Russian Federation. It is shown that the aforementioned trend intensified after the full-scale Russian aggression against Ukraine in 2022. At this time, the term "rashism" began to be used not only in domestic, but also in Western political science; it began to be actively used by Ukrainian politicians, experts and journalists in their speeches; the term «rashism» became part of the vocabulary of ordinary Ukrainian citizens and was legally enshrined in Ukrainian legislation. It is emphasized that not all researchers agree with the appropriateness and necessity of using the term «rashism» to designate Russian political practice. It is emphasized that, given the dominant position of the majority of specialists and researchers, as well as agreeing that the political regime of modern Russia has its own clearly expressed radical specificity, it is still considered appropriate to use the term «rashism» to characterize the political system of the Russian Federation at the present stage.

Key words: rashism, Putinism, political regime, political ideology, «Russian world», expansionism, fascism, Nazism, Russian Federation.

Дата надходження статті: 28.10.2025
Дата прийняття статті: 13.11.2025
Опубліковано: 15.12.2025

УДК 35.077:323.2
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v056.2025.36

Р. А. Лендєл
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0004-3318-1511
аспірант кафедри політичних наук
Карпатського національниого університету
імені Василя Стефаника

ТРАНСФОРМАЦІЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН НА РІВНІ ОБ'ЄДНАНИХ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД: ВПРОВАДЖЕННЯ МЕХАНІЗМІВ МІСЦЕВОЇ ДЕМОКРАТІЇ (НА ПРИКЛАДІ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Постановка проблеми. У сучасному політичному процесі взаємодія влади та суспільства в Україні набула нового змісту та форми: відбувся процес переходу відносин від адміністративного контролю до партнерства, прозорості та участі. Аналізуючи суспільно-політичні відносини, ми можемо говорити про те, що євроінтеграція кардинально змінила філософію відносин між владою та громадянами, що вимагає від влади переходу до партнерської моделі у вирішенні проблем, а від суспільства – збільшення відповідальності за діяльність місцевих органів самоврядування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження теми трансформації суспільно-політичних відносин та впровадження місцевої демократії на рівні ОТГ в контексті децентралізації та євроінтеграції є міждисциплінарним і активно вивчається українськими та міжнародними вченими у сферах публічного управління, політології, соціології та регіонального розвитку. А. Коваленко, О. Кравчук досліджують питання публічного врядування, трансформації моделі взаємодії влади та суспільства та впровадження принципів е-демократії на місцевому рівні. В. Бакуменко, В. Князєв. займаються теоретичними засадами публічного управління, зокрема питаннями його реформування, підвищення ефективності та впровадження європейських стандартів. І. Доцяк та В. Климончук досліджують теоретико-прикладний аналіз суспільно-політичних відносин, зокрема аналіз ефективності та викликів реформи децентралізації в Україні на регіональному рівні. Праці регіональних науковців є ключовими для аналізу соціально-політичних процесів на Закарпатті, впливу реформи децентралізації на етнічні відносини та транскордонну співпрацю ОТГ з країнами ЄС, зокрема праці Ю Остапця, М. Токара, М. Вегеша та ін.

Останні дослідження (2020–2024 рр.) у сфері децентралізації та публічного управління в Україні зосереджені на фінансовій та управлінській спроможності нових ОТГ, які були створені адміністративним шляхом. Значна увага приділяється впровадженню інструментів е-демократії як прояву горизонтальної взаємодії. Однак, тільки окремі дослідження присвячені впливу транскордонної співпраці та етнічних факторів на публічне управління.

Формулювання мети статті. Метою статті є комплексний аналіз трансформації моделі суспільно-політичних відносин на рівні об'єднаних територіальних громад (ОТГ) Закарпатської області в контексті реформи децентралізації та євроінтеграції, а також визначення особливостей та ефективності впровадження механізмів місцевої демократії в умовах поліетнічного та прикордонного середовища.

Виклад основного матеріалу дослідження. Впровадження місцевої демократії в Україні є ключовим елементом реформи децентралізації та вимогою євроінтеграційного курсу. Це процес передачі реальної влади та відповідальності на рівень територіальних громад, що трансформує відносини між владою та суспільством від ієрархії до партнерства. Правові засади місцевої демократії в Україні визначені Конституцією України [6] та Законом «Про місцеве самоврядування в Україні» [4], а також статутами окремих громад.

Механізми місцевої демократії дають громадянам можливість безпосередньо впливати на рішення органів місцевого самоврядування. Основними інструментами прямої демократії є:

- місцеві вибори, які є головним інструментом формування представницьких органів влади;
- місцеві референдуми надають право територіальній громаді самостійно вирішувати питання місцевого значення;
- загальні збори громадян – збори жителів села, селища, міста або їх частин для вирішення нагальних питань;
- місцеві ініціативи: надання громадянам права вносити проєкти рішень на розгляд ради, якщо вони підкріплені необхідною кількістю підписів [5, с. 35].

Механізми консультативної демократії (співпраці) забезпечують діалог та підзвітність влади

© Р. А. Лендєл, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

перед громадою. Проведення громадських слухань дає можливість для публічного обговорення важливих проектів та прийняття рішень. Важливою процедурою є створення громадських рад, робочих груп та комісій, які включають представників громадських організацій та бізнесу для спільної розробки політики. Обов'язковим є публічне та регулярне звітування голів громад та депутатів перед виборцями.

Трансформація суспільно-політичних відносин на рівні ОТГ Закарпатської області відображає перехід від ієрархічної моделі домінування до горизонтальної моделі Public Governance. Цей процес є двояким: з одного боку, він є вимогою децентралізації та євроінтеграції, з іншого – слугує механізмом легітимізації нової місцевої влади та нейтралізації впливу старих еліт. Впровадження механізмів місцевої демократії є основою цієї трансформації, яка полягає у створенні інституціоналізованих майданчиків для прямої та представницької участі громадян.

Влада ОТГ відходить від одноосібного планування до залучення громадськості та експертів. Це особливо стосується розробки Стратегій розвитку ОТГ (згідно з європейськими стандартами регіональної політики), що вимагає інклюзивного підходу до визначення пріоритетів та розподілу ресурсів. Передача та надання частини публічних послуг (наприклад, соціальних або культурних) недержавним організаціям на конкурсній основі розширює коло публічних акторів і втілює принцип мережевого управління. Мережеве управління (Network Governance) – це сучасна парадигма публічного управління, що описує систему, де рішення та політика формуються і впроваджуються через горизонтальну співпрацю між багатьма взаємозалежними акторами, а не через вертикальну ієрархію, як це було раніше. Мережеве управління виникло як відповідь на зростаючу складність публічних проблем (наприклад, екологічні кризи, регіональний розвиток), які неможливо ефективно вирішити лише зусиллями держави [1, с. 144].

Мережа включає три основні сектори, які співпрацюють для формування політики та надання публічних послуг:

1. Державний/публічний сектор: органи місцевого самоврядування (ОТГ), центральні органи влади, державні агентства. Вони забезпечують правову базу та ресурси.

2. Громадський сектор: громадські організації (ГО), аналітичні центри, ініціативні групи, неурядові організації медіа, які забезпечують легітимність, експертизу та контроль («знизу-вгору»).

3. Приватний сектор: підприємства, бізнес-асоціації, фінансові установи надають фінансові, технологічні та управлінські ресурси [1].

Впровадження електронних та учасницьких форм (е-демократії) є найпомітнішим проявом горизонталізації суспільно-політичних відносин. Це проявляється через бюджети участі або громадські бюджети. Запровадження онлайн-платформ для подачі проєктів та голосування, забезпечує пряму підзвітність: громадяни бачать прямий зв'язок між своїми ініціативами та використанням місцевих коштів.

Використання електронних платформ для ініціювання петицій дозволяє швидко актуалізувати суспільно-важливі проблеми, минаючи традиційну бюрократичну ієрархію. Паралельно, відкриття даних через ProZorro та місцеві портали відкритих даних, перетворює громадські організації на контролерів та забезпечує принцип прозорості [11].

Для Закарпаття впровадження місцевої демократії ускладнюється та набуває специфічного змісту через поліетнічний та прикордонний статус. На території області проживають значні громади угорців, румунів, словаків, ромів та ін. Формування ОТГ (наприклад, у Берегівському, Ужгородському районах) вимагає, щоб механізми місцевої демократії були інклюзивними. Участь у громадських слуханнях та робочих групах має забезпечувати представництво національних меншин, щоб уникнути конфліктів та посилити легітимність рішень. Участь ОТГ у програмах Європейського Союзу вимагає публічності та прозорості у процесі реалізації міжнародних проєктів. Це змушує місцеву владу взаємодіяти з громадськістю на рівні, який відповідає європейським стандартам, створюючи зовнішній тиск на якість місцевої демократії. У ОТГ із компактним проживанням національних меншин (особливо на Берегівщині) існує ризик, що механізми місцевої демократії (громадські слухання, ради) можуть бути формалізовані або монополізовані домінуючою етнічною групою. Це може призвести до відчуження інших меншин від процесів ухвалення рішень, підриваючи принцип інклюзивності. Питання, що виносяться на обговорення через механізми місцевої демократії (наприклад, перейменування вулиць, мова викладання, фінансування освітніх закладів), автоматично набувають політичної та етнічної чутливості. Це ускладнює досягнення консенсусу та підвищує соціально-політичну напругу в громаді. Прикордонний статус і наявність великих національних громад роблять місцеву демократію вразливою до впливу сусідніх країн (насамперед Угорщини). Участь громадян може бути інстру-

менталізована для просування зовнішніх політичних інтересів, що спотворює справжню мету місцевої демократії [9, с. 331–332].

Незважаючи на виклики, поліетнічність також виступає каталізатором для розвитку якісної місцевої демократії. Поліетнічне середовище змушує ОТГ впроваджувати більш прозорі та інклюзивні механізми, щоб забезпечити рівне представництво та уникнути конфліктів. Це сприяє вдосконаленню місцевої демократії. Необхідність узгодження інтересів різних етнічних груп стимулює розвиток мережевого управління, де влада має діяти як нейтральний координатор (фасилітатор), а не як домінантний актор, залучаючи ГО та лідерів спільнот.

Участь у транскордонній співпраці (ТКС) з країнами ЄС вимагає від ОТГ відповідності високим стандартам прозорості, публічності. Цей зовнішній тиск слугує мотивацією для місцевої влади до якісного впровадження демократичних процедур. Завдяки грантовій підтримці на Закарпатті зросла роль міжнародних та регіональних неурядових організацій та аналітичних центрів, які виступають як **«міжнародні управлінці»**, просуваючи світові стандарти та здійснюють моніторинг якості управління у створених ОТГ [5]. Діяльність останніх проявляється переважно не як пряме оперативне управління, а як вплив, навчання та фінансово-проєктна координація. Термін «міжнародні управлінці» в даному контексті охоплює діяльність представників впливових інституцій, які виступають носіями світових стандартів публічного управління, зокрема керівників таких європейських програм, як Interreg, Visegrad Fund та їхніх представників, а також експертів-консультантів з міжнародних агенцій розвитку. Вони вимагають від місцевих управлінців впровадження:

- прозорого проєктного управління;
- публічної підзвітності перед донорами та громадою;
- горизонтального партнерства з європейськими муніципалітетами.

Міжнародні неурядові організації, фонди (наприклад, GIZ, USAID, SDC), а також аналітичні центри, що фінансуються ЄС, надають ОТГ Закарпаття експертної підтримки та навчання з ключових питань, таких як: 1) розробка стратегій розвитку ОТГ відповідно до методології ЄС; 2) навчання впровадженню прозорості, антикорупційних механізмів (ProZorro) та е-демократії [13, с. 30–31].

Представники міжнародних фінансових інституцій (МФО) та донорських організацій впливають на публічну політику, висуваючи жорсткі умови для надання коштів. Наприклад, вимога прозорості землекористування або інклюзивності при розподілі ресурсів є формою непрямого управління, що змушує місцевих лідерів відмовлятися від ієрархічних та олігархічних методів на користь мережевої взаємодії та відкритості.

Висновки. На основі аналізу трансформації суспільно-політичних відносин в ОТГ, в тому числі на прикладі Закарпатської області, можна сформулювати низку ключових висновків та окреслити перспективні напрями досліджень:

1. Взаємодія влади та суспільства в ОТГ України, включно із Закарпаттям, демонструє незворотний перехід від жорсткої ієрархічної моделі (заснованої на NPM- менеджеризмі та адміністративному контролі) до горизонтальної моделі публічного врядування (Public Governance). Цей перехід каталізований реформою децентралізації та вимогами європейської інтеграції.

2. На практиці в ОТГ функціонує гібридна модель: принципи ефективності (NPM) втілюються через фінансову автономію, тоді як принципи участі, прозорості та мережевої взаємодії (Governance) реалізуються через механізми місцевої демократії.

3. Впровадження інструментів е-демократії (бюджет участі, електронні петиції) стало найефективнішим інструментом для горизонталізації відносин, забезпечуючи пряму участь громадян та підвищуючи підзвітність влади.

4. Поліетнічність та прикордонний статус Закарпаття виступає каталізатором (через вимоги донорів і ТКС), так і ускладнюючим фактором (через ризик політизації етнічних інтересів) для впровадження інклюзивних механізмів місцевої демократії.

5. Поява нових центрів влади (НУО, аналітичні центри, «міжнародні управлінці») через мережеве управління та транскордонну співпрацю посилює зовнішній тиск на ОТГ щодо дотримання європейських стандартів, витісняючи традиційні олігархічні впливи.

Подальші дослідження у цьому напрямі мають зосередитися на якісному вимірі та викликах стійкості нової моделі врядування:

Оцінка якості участі та інклюзивності: чи призводить впровадження механізмів місцевої демократії до реального впливу на рішення (а не до імітації участі), особливо у поліетнічних ОТГ Закарпаття.

1. Аналіз стійкості та інституціоналізації горизонтальної мережевої взаємодії в умовах, коли місцеві еліти прагнуть зберегти ієрархічний контроль над ресурсами ОТГ. Аналіз взаємозв'язку між прозорістю закупівель та активністю громадянського суспільства (як індикатора боротьби з олігархатом).

2. Дослідження трансформації механізмів місцевої демократії в умовах воєнного стану та післявоєнної відбудови, коли пріоритет ефективності та безпеки може тимчасово обмежувати участь. Як підтримати баланс між централізацією військового управління та необхідністю збереження горизонтальної демократичної легітимності на місцевому рівні.

3. Розробка специфічних індикаторів (KPI) для оцінки ефективності та прозорості транскордонної співпраці в ОТГ Закарпаття, з урахуванням європейських вимог.

4. Продовження досліджень у цих напрямах дозволить не лише теоретично поглибити розуміння моделі місцевої демократії, але й надати практичні рекомендації для підвищення стійкості та якості управління в ОТГ.

Література

1. Дзюба Г.М. Концепція «New Public Management»: основні елементи. *Галицький економічний вісник*. 2023. № 4 (83). С. 141–151. DOI: https://doi.org/10.33108/galicianvisnyk_tntu2023.04.141.

2. Європейська інтеграція та трансформація публічного врядування в Україні: матер. Наук.-практ. Конф. (19 квітня 2024 р., м. Львів) / упорядн.: Буник М. З., Бліщук К. М., Федорчак О. В., Худоба О. В. Львів : НУ «Львівська політехніка», 2024. 282 с.

3. Європейська хартія місцевого самоврядування: Страсбург, 15 жовтня 1985 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036#Text.

4. Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. Зі змінами, внесеними згідно із Законом України від 24.02.2023 № 2916-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 24. Ст. 170. URL: https://www.rada.gov.ua/ (дата звернення: 30.10. 2025).

5. Кіпень В. Децентралізація: до ефективної системи управління через місцеву демократію / Створюючи мости для демократії: навч. Посібник. К: DVV International, 2016. С. 34–46.

6. Конституція України від28 червня 1996 року. Зі змінами, внесеними Законом України від 03.09.2019 № 27-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. С. 141. URL: https://www.rada.gov.ua/ (дата звернення: 31.10.2025).

7. Козаченко Т. Громадська участь у реалізації проектів регіонального розвитку: сучасний стан та виклики реформування. *Аспекти публічного управління*. 2021. № 9 (1). С. 30–38. URL: https://doi.org/10.15421/152103.

8. Лясота А.Є. Сучасний стан та перспективи розвитку інститутів громадянського суспільства в Україні. *Грані*, Том 21, №10 2018. DOI: https://doi.org/10.15421/1718140.

9. Петруненко Я.В. Місцеве самоврядування як інструмент демократичного розвитку України: від війни до європейської інтеграції. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2024. Вип. 86. Т. 2. С. 331–338. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.2.50.

10. Пирога І.С., Пирога М.І. Роль місцевого самоврядування у відбудові в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2023. Вип. 77. Ч. 1. С. 117–123. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.1.18.

11. Регіональна політика в умовах децентралізації: український досвід. За ред. В. М. Мамонової. Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2020.

12. Стратегія розвитку Закарпатської області на період до 2027 року, 154 с.

13. Циклаурі О. Б. Транскордонне співробітництво регіонів України та країн Європейського Союзу. *Інвестиції: практика та досвід*. 2019. № 5. С. 29–34.

Анотація

Лендєл Р. А. **Трансформація суспільно-політичних відносин на рівні об'єднаних територіальних громад: впровадження механізмів місцевої демократії (на прикладі Закарпатської області).** – Стаття.

У статті здійснено комплексний аналіз трансформації моделі суспільно-політичних відносин на рівні об'єднаних територіальних громад (ОТГ) Закарпатської області в контексті реформи децентралізації та європейської інтеграції. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю теоретичного осмислення переходу від ієрархічної моделі управління (New Public Management) до горизонтальної моделі Публічного Врядування (Public Governance), а також потребою емпіричного аналізу ефективності впровадження механізмів місцевої демократії в умовах складної регіональної специфіки. Досліджено особливості та оцінка ефективності функціонування механізмів місцевої демократії в ОТГ Закарпатської області, з урахуванням поліетнічного складу населення та прикордонного статусу регіону.

Методологічна основа включає системний, порівняльно-інституціональний та мережевий підходи. Використано порівняльний аналіз моделей Governance та NPM, а також кейс-стаді на прикладі ОТГ Закарпаття для якісної оцінки впровадження інструментів е-демократії.

Наукова новизна дослідження полягає у виокремленні подвійного впливу на трансформаційні процеси: внутрішнього виклику (збереження олігархічних структур та ризик формалізації участі) та зовнішнього імперативу (вимоги міжнародних управлінців та стандартів транскордонної співпраці). Доведено, що е-демократія є ключовим інструментом горизонталізації відносин, дозволяючи громадянам формувати альтернативний порядок денний, що є запорукою легітимізації влади в поліетнічному середовищі. Встановлено, що успіх реформи місцевої демократії безпосередньо залежить від її інклюзивності та здатності збалансувати інтереси різних етнічних груп.

Практичне значення результатів полягає у формулюванні конкретних рекомендацій для органів місцевого самоврядування щодо підвищення прозорості, інклюзивності та стійкості горизонтальної взаємодії в ОТГ прикордонних та поліетнічних регіонів.

Ключові слова: публічне врядування, Public Governance, місцева демократія, ОТГ, Закарпатська область, е-демократія, мережеве управління, децентралізація, поліетнічність, транскордонна співпраця.

Summary

Lendiel R. A. **Transformation of socio-political relations at the level of united territorial communities: introduction of local democracy mechanisms (based on the example of Zakarpattia Oblast).** – Article.

The article provides a comprehensive analysis of the transformation of the model of socio-political relations at the level of amalgamated territorial communities (ATCs) in Zakarpattia Oblast in the context of decentralisation reform and European integration. The relevance of the study is determined by the need for theoretical understanding of the transition from a hierarchical model of management (New Public Management) to a horizontal model of Public Governance, as well as the need for empirical analysis of the effectiveness of implementing local democracy mechanisms in the context of complex regional specifics. The study examines the features and evaluates the effectiveness of local democracy mechanisms in the ATCs of Zakarpattia region, taking into account the multi-ethnic composition of the population and the border status of the region.

The methodological basis includes systemic, comparative-institutional and network approaches. Comparative analysis of Governance and NPM models was used, as well as a case study based on the example of the Transcarpathian ATC for a qualitative assessment of the implementation of e-democracy tools.

The scientific novelty of the study lies in identifying a dual impact on transformation processes: an internal challenge (preservation of oligarchic structures and the risk of formalising participation) and an external imperative (the requirements of international administrators and standards of cross-border cooperation). It has been proven that e-democracy is a key tool for horizontalising relations, allowing citizens to form an alternative agenda, which is a guarantee of the legitimacy of power in a multi-ethnic environment. It has been established that the success of local democracy reform directly depends on its inclusiveness and ability to balance the interests of different ethnic groups.

The practical significance of the results lies in the formulation of specific recommendations for local self-government bodies on improving transparency, inclusiveness and sustainability of horizontal interaction in ATCs of border and multi-ethnic regions.

Key words: public governance, local democracy, ATC, Zakarpattia region, e-democracy, network governance, decentralisation, multi-ethnicity, cross-border cooperation.

Дата надходження статті: 05.11.2025
Дата прийняття статті: 14.11.2025
Опубліковано: 15.12.2025

УДК 314.378.7(477)+321.01:062+327:32.019.5
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v056.2025.37

Ю. Ю. Ліпар
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0002-2170-4149
аспірант кафедри політології
Львівського національного університету імені Івана Франка

МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ ТА РЕАКЦІЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В ПОЛЬЩІ: ВІД ЄВРОПЕЙСЬКОЇ КРИЗИ ДО РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Постановка проблеми. Упродовж останнього десятиліття – як до, так і після початку російсько-української війни – міграція стала одним із ключових чинників суспільних і політичних змін та процесів у Польщі. Європейська міграційна криза 2014 р. та хвилі переміщення, спричинені російсько-українською війною спершу у 2014, а згодом у 2022 р., оголили суттєві проблеми у ціннісних та нормативних орієнтирах Польщі з цього приводу. Ці процеси посилили євроскептицизм, сприяли зростанню правого популізму і поляризації польського суспільств. Врешті-решт, повномасштабне вторгнення Росії в Україну у 2022 р. викликало безпрецедентний потік вимушених мігрантів до Польщі, який, із одного боку, активізував прояви солідарності, а з іншого – поступово виснажив громадські ініціативи в цій країні. Відповідно, все це актуалізує постановку проблематики того, як громадянське суспільство, організації та громадяни Польщі реагували на ці процеси, які форми солідарності й мобілізації виникали, як вони інституціоналізувалися і яким чином вписуються у ширший європейський контекст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення зазначеної проблематики опирається передусім на численні дослідження головно польських авторів, які фокусуються на соціальних, політичних та організаційних реакціях на міграційні кризи – у період до початку російсько-української війни [2; 7; 10; 13; 16; 19; 24; 38] та після цього [1; 3; 5; 6; 11; 17; 20; 23; 25; 29; 35–37]. Вони досліджували форми громадської мобілізації, роль волонтерських і неприбуткових організацій, трансформацію локальних ініціатив під тиском зовнішніх кризових факторів, а також взаємодію громадянського суспільства з державними інститутами. Окремо вивчено соціально-політичні наслідки міграційних процесів: зростання солідарності, але водночас і напруженості, політичної поляризації та посилення правого популізму, в тім числі за даними соціологічних опитувань [9; 30–32]. Ці результати дозволяють окреслити основні напрямки для подальшого дослідження, формуючи місток до власного аналізу: з одного боку, вони підкреслюють значення громадянського суспільства у контексті криз, а з іншого – виокремлюють питання, які потребують вивчення, щоб визначити ефективні механізми реагування.

Формулювання мети статті. Метою цієї статті є систематичний аналіз реакцій громадянського суспільства Польщі на міграційні кризи періоду останнього десятиліття, зокрема у контексті європейської міграційної кризи з 2014 р. і головно масового переміщення населення, спричиненого російсько-українською війною з 2014, проте щонайбільше із 2022 рр. Дослідження прагне виявити різні форми солідарності і мобілізації громадян, механізми їхньої інституціоналізації, а також оцінити взаємодію суспільних ініціатив із державними структурами та ширшим європейським контекстом. Відповідно, стаття спрямована на те, щоби окреслити ключові соціально-політичні наслідки міграційних процесів та показати, яким чином громадянське суспільство Польщі адаптувалося до нових викликів і зміцнювало або трансформувало форми колективної дії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для розуміння динаміки міграційних процесів і реакції на них громадянського суспільства в Польщі варто звернутися спершу до польського контексту періоду до повномасштабної війни та європейської міграційної кризи 2014–2015 рр. На той час Польща вже мала значний досвід громадянської активності та діяльності організацій громадянського суспільства (далі – ОГС) у міграційній і гуманітарній сферах. Ще війна на Балканах у 1990-х рр. постала поштовхом до створення Польської гуманітарної акції (PAH) і Польської медичної місії (PMM), які поєднували допомогу із просуванням демократичних цінностей [3]. Тож на момент російської агресії проти України 2014 р. польський сектор ОГС вже мав близько двадцяти років практичного досвіду, в тому числі у співпраці з Україною [2; 28]. До вступу Польщі в ЄС у 2004 р. саме Україна була головним напрямом польської допомоги і діяльності ОГС.

© Ю. Ю. Ліпар, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Із 1990-х рр. ця співпраця перетворилася на важливий елемент польської безпекової стратегії [28, с. 528] і сприяла створенню стабільних партнерств [33, с. 106]. Наявні дані засвідчують, що до війни міжнародно орієнтовані польські ОГС, особливо активні в Україні, зосереджувалися на темах демократизації і розвитку, а деякі з них вплинули на події «Помаранчевої революції» 2004 р. [33, с. 103].

Вплив польського громадянського суспільства і його взаємодії з українськими громадянами – як у Польщі, так і в Україні – особливо посилився під час «Революції гідності» 2013–2014 рр. Події «Євромайдану» активізували політичну участь не лише в Україні, але й серед української діаспори в Європі, передусім у Польщі, закріпивши євроінтеграційний вибір України як стратегічний і цивілізаційний [7]. У цей період в Польщі сформувалося розгалужене українське діаспорне громадянське суспільство, що постало прямим наслідком як потужної міграції, так і історичної присутності української меншини. Уже в середині 2010-х рр. у Польщі проживало близько 900 тис. легальних мігрантів із України, а за іншими оцінками – до 1,25 млн осіб [4]. Українці поступово навіть змінили соціальну структуру польського суспільства й активно долучалися до громадської діяльності, підтримуючи Україну в умовах гібридної війни з 2014 р. Ця активність проявилася через мережу нових і відновлених організацій: Об'єднання українців у Польщі, Асоціацію українських вчителів, «Пласт», Фонд «Наш вибір», Товариство друзів України, Фонд «Перехрестя», «Відкритий діалог», Фундацію України у Вроцлаві, Фонд «Зустріч» та інші [7].

Після початку російсько-української війни 2014 р., проте особливо після її ескалації у 2022 р., у Польщі істотно посилилася громадянська підтримка України та її суспільства [3]. Попри діяльність у країні різних європейських ОГС, саме польські організації вирізнялися орієнтацією на партнерство, солідарність і надання комплексної, передусім міграційної, допомоги. Відбулася помітна трансформація польського громадянського сектора: якщо раніше допомога базувалася на передачі українським партнерам досвіду демократичного транзиту, то із початком війни акцент змістився на безпосередню гуманітарну підтримку. До 2014 р. польські ОГС зосереджувалися переважно на зміцненні інституційної спроможності України та підтримці її соціально-економічних реформ [2; 33]. Однак війна спричинила появу численних нових ініціатив, котрі об'єднали як досвідчені організації, так і нових учасників, раніше не залучених до гуманітарної й міжнародної діяльності. Вони стали основною рушійною силою допомоги українським біженцям у Польщі [5; 26].

Реакція польського громадянського суспільства на події в Україні помітно відрізнялася від ставлення до міграційних процесів, пов'язаних із переселенням людей з інших країн/регіонів, зокрема під час європейської міграційної кризи 2014–2015 рр. Саме тоді тема міграції та надання притулку постала одним із головних джерел політичної поляризації в Польщі. Процес різко посилився після перемоги у 2015 р. правоконсервативної партії «Право і справедливість» [11], яка, наслідуючи риторику уряду Віктора Орбана в Угорщині, зробила антиіммігрантські меседжі центральним елементом своєї політики [13; 38]. До цього часу міграційна політика Польщі була периферійною у суспільному дискурсі і навіть характеризувалася як «аполітична». Але масовий наплив сирійських біженців, що збігся з президентськими та парламентськими виборами 2015 р., різко змінив ситуацію, зробивши Польщу однією із найменш відкритих країн Європи, де було запроваджено обмеження на прийом біженців [24]. Унаслідок цього посилилися уявлення про Польщу – як і про деякі інші держави регіону – як про «нетолерантного» чи навіть «бунтівного» актора, що відмовляється діяти в межах правил ЄС [10].

Популістські праві сили Польщі активно використовували тему розподілу і переселення біженців, супроводжуючи її антимусульманською, антибіженською та загалом антиіммігрантською риторикою [13; 38], яку підкріплювали дискурси про «ісламізацію» Європи і Польщі як загрозу «реставрації християнської Польщі» [24]. Іммігрантів представляли як «цапів-відбувайлів» і типову загрозу для нації, попри відсутність в країні великих іммігрантських спільнот. Відтак партія «Право і справедливість» створила образ «фантомного іншого» – уявної навали біженців, що ніби потребують стримування [10], пояснюючи відсутність терактів у Польщі браком мусульманської громади. Це виправдовувало суспільний осуд ініціатив підтримки біженців. Риторика правих розширилася з тем гендеру та LGBTQ-прав на тему міграційних «загроз» [11]. Коли же ЄС запропонував систему квот на розміщення біженців, уряд «Громадянської платформи» її підтримав, тоді як «Право і справедливість» виступила проти, заявивши, що це підриває європейські цінності та християнську ідентичність Польщі. Після приходу до влади партія відмовилася виконувати програму, вбачаючи у ній зовнішній диктат та загрозу без-

пеці Польщі і східного флангу ЄС. Насправді ж «мусульманська загроза» була радше уявною: у 2016 р. лише близько 300 сирійців подали заяви на притулок у Польщі, тоді як у Німеччині – понад 250 тис. [24].

Попри те, що Польща фактично не стала масовим притулком для біженців, праві партії – насамперед «Право і справедливість» – інтенсифікували антиіммігрантський наратив, використовуючи його для мобілізації виборців і критики «західних помилок» [24]. Це спричинило різке зростання опозиції щодо прийому біженців (від близько 21 % у травні 2015 р. до понад половини населення у 2018 р.; за іншими оцінками – до 75 % у грудні 2017 р. [10]). Пробіженські голоси переважно же лунали із боку громадянського суспільства. Разом із цим, польське суспільство демонструвало значно більш сприятливе ставлення саме до українських переселенців після 2014 і 2022 рр.

Після 2015 р. Польща фактично відмовилася від участі в європейських програмах перерозподілу біженців, а під час міграційної кризи на білоруському кордоні вдалася до практики «видворень», блокуючи подання заяв на притулок [14]. Такі дії отримали суспільну підтримку: лише третина поляків вважала, що шукачі притулку мають право на міжнародний захист [9]. Попри загальну слабкість інститутів громадянського суспільства в посткомуністичних державах, у Польщі саме з 2015 р. активізувалися численні низові ініціативи й організації, що виступали як на підтримку, так і проти біженців. Міграційна криза стала каталізатором глибшої політичної поляризації суспільства, яка породила масштабну громадянську мобілізацію й протистояння між проурядовими та опозиційними середовищами [21].

Період домінування партії «Право і справедливість» (2015–2023 рр.) сприяв зростанню впливу праворадикальних і націоналістичних рухів у Польщі, легітимізуючи їхню діяльність, часто пов'язану з нападами на етнічні меншини і біженців [24]. Серед організаторів антибіженських акцій були, зокрема, крайні праві об'єднання – Національно-радикальний табір (ONR), Національний рух (RN), Польська ліга оборони (PLO), «Стоп ісламізації Європи» (SIOE) – а також ліберальні групи, що поширювали антимусульманські наративи. Означені протести супроводжувалися антисемітськими, антиромськими та ісламофобськими гаслами, а держава часто ігнорувала такі прояви ненависті. Символічні акції, як спалення опудала єврея з прапором ЄС чи плакати із закликами до «захисту білої Європи» від «мусульман-ґвалтівників» і «єврейських імперіалістів», відображали відродження старих форм ксенофобії, які трансформувалися у нові прояви ісламофобії – своєрідний «новий антисемітизм» польського суспільного дискурсу.

Попри поширення расистських настроїв та насильства, головний опір цим тенденціям у Польщі походив саме від громадянського суспільства [24]. У відповідь на правий політичний дрейф активізувалися численні ініціативи «знизу», котрі виникли через недовіру до державних інститутів. Протести проти репресивних дій влади переросли у спроби вибудувати широкі міжсекторальні коаліції, які об'єднали проукраїнські, загалом пробіженські, антирасистські, феміністські, ліві і LGBTQ-організації «опору проти деспотичної держави» [21, с. 91]. Разом вони створили спільний «фронт» проти політики ненависті, спрямованої не лише проти етнічних чи релігійних меншин, а й проти будь-яких форм «іншості». Мусульманська громада, попри обмежені ресурси, долучилася до цих зусиль. Так, Варшавська мечеть, що раніше була об'єктом спротиву, перетворилася на простір міжкультурного діалогу і просвітницьких заходів. Також активна група мусульманських жінок «Alejkumki» організовувала публічні акції, зокрема кампанію «Троянди любові», закликаючи до порозуміння та миру. Попри ці зусилля, суспільний дискурс і далі формувався навколо стереотипу «мусульманина-терориста», що відтворював старі схеми виключення «інших». Протистояння навколо питання біженців постало відображенням глибших тенденцій у польській політиці – прагнення ізолювати «чужих» [24]. Нарешті, ісламофобські мотиви часто поєднувалися з антисемітськими, що демонструвало стійкість історичних форм ксенофобії та їхню здатність до швидкої реактивації в сучасних умовах.

Польське громадянське суспільство у сфері міграції є складною, неоднорідною системою, що поєднує зареєстровані неурядові організації, фінансовані з державних і приватних джерел, та неформальні ініціативи, створені для спільних дій. Попри ідеологічну поляризацію після 2015 р., сектор ОГС зберігає активність, організаційну різноманітність і зв'язки з міжнародними мережами [8, с. 48]. Багато польських організацій працюють з мігрантами ще з 1990-х рр., надаючи підтримку вихідцям із колишньої Югославії, Чечні, Грузії, Білорусі і країн Африки. Вони забезпечують інтеграційні послуги, правову допомогу, мовні курси, соціальну підтримку та адвокацію. Але, на відміну від західноєвропейської, польська модель управління міграцією більш централізована й державноконтрольована, що робить її частково «репресивною». Під час міграційної кризи

вразливими стали організації, залежні від європейського фінансування. Це спричинило формування «гібридної» моделі громадянського суспільства: офіційно підтримуваних структур і незалежних груп, які критикують державну політику та співпрацюють із міжнародними мережами [10].

Якщо оцінювати силу громадянського суспільства за кількістю активних ОГС, то Польща із населенням майже 38 млн осіб у 2019–2020 рр. виглядала відносно слабкою: тоді налічувалось близько 70 тис. організацій третього сектора. Водночас дослідники відзначають значний, хоча і неформалізований потенціал громадської активності [16, с. 9]. Після приходу до влади партії «Право і справедливість» у 2015 р. незалежні ініціативи стали сприйматися як загроза владі, що спричинило втрату фінансування, згортання програм і ліквідацію частини ОГС [19]. У 2016 р. уряд скасував конкурс на підтримку з європейського Фонду AMIF, а з 2017 р. передав розподіл коштів воєводам – політичним призначенцям центральної влади, – що обмежило прозорість процесу [10]. Також публічна підтримка біженців була стигматизована у провладних медіа як «ліва» або «соросівська» ініціатива, що посилило ксенофобські настрої. У відповідь частина ОГС перейшла до гнучкіших форм активізму – коаліцій, онлайн-кампаній, петицій та протестів, апелюючи до історичних наративів про польських біженців. Інші діяли всупереч інституційним бар'єрам, продовжуючи допомагати шукачам притулку і мігрантам поза програмами ЄС.

Після початку повномасштабного російського вторгнення в Україну у лютому 2022 р. Польща опинилася в епіцентрі безпрецедентної гуманітарної кризи в Європі. Уже протягом першого тижня кордон перетнули понад мільйон українців, а до кінця 2023 р. кількість перетинів сягнула понад 17 млн; у самій Польщі же проживало близько 1 млн громадян України [3]. У таких умовах виникла нова форма громадянської мобілізації – численні «партнерства на основі потреб», які об'єднали волонтерів, місцеву владу, бізнес, школи, гуртожитки, спортивні центри та інші інституції, що раніше не мали досвіду у сфері гуманітарної чи міграційної підтримки [29]. На відміну від суперечливої реакції частини Західної Європи під час міграційної кризи 2015 р., польське суспільство одностайно визнало право українців на допомогу [36]. Лише згодом до волонтерських ініціатив долучилися держава, бізнес та міжнародні організації, налагодивши співпрацю з локальними структурами [25]. У результаті сформувався якісно новий формат – переважно самоорганізований польський гуманітарний рух, що став самостійним і потужним елементом громадянського суспільства.

Громадянські «партнерства на основі потреб», що сформувалися в Польщі після 2022 р., вирізнялися низкою унікальних ознак. По-перше, вони поєднали широкий спектр учасників – від місцевих і національних до міжнародних акторів, формальних і неформальних ініціатив, польських та українських організацій. По-друге, діяльність охоплювала не тільки гуманітарну та міграційну допомогу, а й підтримку українців у зоні бойових дій. По-третє, масштаби наданої підтримки були винятково різноманітними – від матеріальної, фінансової та логістичної до житлової, освітньої і трудової [3]. Причому ці ініціативи діяли на різних рівнях – індивідуальному, організаційному, місцевому, національному – утворюючи багаторівневу мережу солідарності. Їхнє зростання можна розглядати крізь концепт «transcalar advocacy» [27], який описує транскордонну взаємодію, котра поєднує локальні, національні і міжнародні виміри. Польські партнерства фактично трансформували гуманітарну систему, створивши нову модель координації поміж громадянами, діаспорою, волонтерами й владою. Вони здобули відносну автономію від великих міжнародних організацій, залишаючись водночас їхніми ключовими партнерами. Втім, з часом ці структури зіткнулися з організаційними і ресурсними труднощами, які обмежили їхню сталість і ефективність.

У випадку польської громадянської підтримки України ініціатива надання допомоги виникла не під тиском міжнародних організацій [5]. Хоча із часом до цього процесу приєдналися агенції ООН та інші міжнародні структури, головним рушієм залишалися місцеві ініціативи та мережі, особливо в перші роки війни [3]. Примітно, що учасники таких партнерств часто мешкали безпосередньо там, де надавалася допомога, тож їхня діяльність виходила за межі гуманітарної підтримки – вони долучалися й до політичної і військової допомоги та розвитку інфраструктури України. Багато ініціатив ґрунтувалися на тривалих партнерствах з українськими організаціями, встановлених до війни. Таким чином, громадянські партнерства виступили автономними акторами, ефективними гуманітарними агентами та формою неформального активізму [37].

Однак громадянські партнерства та ОГС у Польщі були неоднорідними й їх можна поділити на три основні групи. Перша включає польські гуманітарні та усталені неурядові організації, зокрема об'єднання української діа-

спори, які вже мали досвід роботи з мігрантами або ж працювали на міжнародних гуманітарних проєктах. Друга – новостворені ОГС, раніше зовсім не залучені до міграційної чи міжнародної діяльності, але які адаптували свою роботу для реагування на кризу біженців від війни. Третя група охоплює неформальні ініціативи та волонтерів із Польщі і закордоння, що співпрацювали з польськими і міжнародними організаціями задля гуманітарної та міграційної підтримки [3; 18, с. 56].

До першої групи належать найбільші польські гуманітарні ОГС, зокрема Польська гуманітарна акція (PAH), Польська медична місія (PMM) та Польський центр міжнародної допомоги (PCPM). Хоча їхня діяльність до 2022 р. переважно була за кордоном, після початку війни вони застосували свій досвід для допомоги українцям у Польщі, співпрацюючи із місцевими та міжнародними організаціями і неформальними групами. Менш відомі, але дуже активні раніше ОГС включають Суспільно-культурне товариство «Польща–Україна» в Познані, Люблінське відділення Українського товариства, фонд «Зустріч», Неформальну ініціативу «Прикордонна група», Фонд «Наш вибір» та Асоціацію українських мігрантів [18, с. 58]. 25 лютого 2022 р. PAH і «Ashoka» створили NGO Forum «Razem» [1], об'єднавши близько 200 організацій для координації допомоги біженцям та взаємодії з міжнародними акторами. Активну роль продовжували відігравати прості громадяни, забезпечуючи збір речей, транспорт і волонтерську допомогу на пунктах прийому.

До другої групи належать польські ОГС, які раніше не мали досвіду роботи з мігрантами або ж міжнародної діяльності. Наприклад, коаліція організацій, що працювала з етнічними меншинами і питаннями дискримінації, переглянула свої місії та започаткувала програми для протидії злочинам на ґрунті ненависті проти українців. Фонд «Загальнопольський жіночий страйк» організував гуманітарну допомогу і захист прав українок в Польщі, а інша жіноча організація, за підтримки міжнародних ОГС і ООН, забезпечувала доступ українок до репродуктивної медицини. Через відсутність попереднього досвіду такі дії часто нагадували «партизанщину» [18, с. 56]. Війна значно змінила польський ОГС-сектор, залучивши ресурси і знання міжнародних організацій і посиливши активність місцевих структур [3]. Деякі помітні приклади включають «Plan International Poland», який працював із Центром громадянської освіти та фондом «Даємо дітям силу» над освітніми викликами для українських дітей, а також «Global Empowerment Mission», що співпрацювала з фондом «Порозуміння без бар'єрів» щодо переселення біженців.

У січні 2023 р. створено Форум ОГС «Разом» для зміцнення організаційних зв'язків та розвитку громадянських партнерств на основі потреб, зокрема поміж локальними та міжнародними некомерційними організаціями. Станом на січень 2024 р. у Форумі брали участь понад 220 структур [3]. Важливу роль також відігравали неформальні ініціативи, передусім соціальні медіа-групи. Найбільша – Facebook-група «Допомога Україні!», створена в перший день війни, котра з часом налічувала близько 600 тис. учасників. Подібні групи існували майже в кожному великому місті, доповнюючи кілька десятків українських іммігрантських організацій та інших ініціатив, які активно допомагали біженцям [11]. Разом ці структури охоплювали матеріальну допомогу, освіту та інтеграцію, інформаційні послуги, орієнтацію та символічну підтримку.

Врешті, до третьої групи належали приватні громадяни Польщі, волонтери і неформальні ініціативи, дії яких здобули міжнародне визнання та надали країні репутацію «гуманітарної наддержави» [4]. Ці актори стали ключовим елементом відповіді польського суспільства на війну в Україні та символом громадянського піднесення з 2022 р. Особливо в перші місяці війни більшість допомоги українцям була спонтанною і неформалізованою, організованою «знизу» окремими людьми та ініціативами [5; 11; 26]. Польські громадяни проявили солідарність і щедрість, створюючи навіть час і простір для розробки формалізованих державних процедур, прийняття правових актів й активізації державних та громадських структур, що опікувались біженцями [1; 37].

Перші низові громадські партнерства проявилися через імпровізовані пункти допомоги на вокзалах, що з'явилися майже зразу після початку війни та свідчили про масову мобілізацію звичайних людей й сплеск громадянської активності на підтримку українських біженців [6]. Волонтери різного віку і соціального статусу не чекали на державу та відразу долучилися до ситуативних, а згодом системних антикризових дій, зменшуючи навантаження на уряд [6; 23; 26]. Така співпраця була критичною для уникнення гуманітарної катастрофи, адже центральний уряд не міг самостійно організувати допомогу в масштабах кризової хвилі [1]. Багато ініціатив не дотримувалися традиційних гуманітарних принципів нейтральності і незалежності, надаючи одночасно допомогу біженцям і підтримку українському вій-

ську; деякі уникали формалізації, вважаючи її перешкодою для швидкої доставки допомоги [3].

Оцінити обсяги матеріальної і фінансової підтримки українських біженців у Польщі з 2022 р. майже неможливо, щоби це мало повний вигляд. Так, за даними опитування вже через півтора місяця після початку війни, 75 % поляків надавали натуральну допомогу, 59 % – фінансову, 12 % організовували ініціативи допомоги, 8 % прихистили біженців, 6 % працювали волонтерами у приймальних пунктах [31, с. 8]. Загальна підтримка українських біженців у квітні 2022 р. становила 94 % [11]. Масовість і стихійність цих дій була особливо показовою, враховуючи низький рівень суспільної довіри і слабкість громадянського суспільства в Польщі порівняно з іншими країнами. Польські громадяни організували допомогу у всіх муніципалітетах країни – 302 містах, 1523 сільських та 652 місько-сільських громадах [1].

З часом участь приватних осіб зменшилася, але рівень підтримки залишався високим, що свідчило про сталість громадської прихильності щодо урядових та неурядових зусиль допомоги українцям [32, с. 4]. У квітні 2022 р. 70 % поляків брали участь у допомозі, часто без досвіду благодійності чи зв'язку з ОГС, а у жовтні – вже 50 % [30; 37] (в цей час почала зростати допомога вже від держави). Громадяни надали близько 9–10 млрд злотих (0,34–0,38 % ВВП), а загальна підтримка України у Польщі у 2022 р. становила 35–40 млрд злотих, включно з державною допомогою, місцевими ОГС, приватними пожертвуваннями і постачанням зброї [30]. Перші місяці війни спонтанні фінансові і речові пожертвування виявились найпоширенішою формою допомоги [23]: 59 % купували необхідні товари, 53 % жертвували гроші, 20 % допомагали із офіційними питаннями, 7 % прийняли біженців. Польща також отримала близько 1 трлн злотих допомоги від ЄС для України [1]. Часто громадяни створювали партнерства з неформальними ініціативами, діючи без офісів у віртуальному просторі – організація транспорту, збір коштів онлайн тощо.

Навіть приватні актори та волонтери у Польщі, особливо неформалізовані, діяли як трансформативні агенти, реалізуючи те, що вчені називають «приватною формою влади» [15]. Трансформативна сила громадських партнерств проявилася не лише у впливі на життя біженців та військових, але й у змінах самих акторів – індивідуальних учасників, ОГС і неформальних ініціатив, які діяли автономно та відображали суспільні прагнення. Такі недержавні актори відіграли ключову роль у гуманітарній підтримці, поширенні експертних знань і практик та забезпеченні морального лідерства під час війни. Водночас вони сприяли подоланню розділень і переосмисленню національної ідентичності [11]. Хоч польське суспільство загалом є вертикально сегрегованим і розділеним, у випадку допомоги українцям реакція була нетипово одностайною: українці отримували державну і приватну підтримку від волонтерів [26], за винятком тих, хто відчував себе постраждалим від війни чи реакції держави.

Проте подальше позитивне залучення громадян Польщі не було гарантованим через суспільну амбівалентність щодо українців, активність політичних акторів, зацікавлених у її експлуатації, та зростаючу втому від війни [11]. З часом дійсно спостерігалося зменшення підтримки біженців, що пояснюється втомою суспільства, зниженням консенсусу щодо допомоги, посиленням скептичних голосів у публічному дискурсі, напруженням у польсько-українських відносинах, російською пропагандою та економічною невизначеністю [20; 35]. У квітні 2023 р. лише 46 % респондентів декларували допомогу біженцям, порівняно з понад 50 % у 2022 р., а із березня 2022 р. до вересня 2024 р. підтримка знизилася з 94 % до 53 % [37]. Одночасно зростала загроза відновлення упереджень та страхів щодо українців, які стали підґрунтям для деструктивних кампаній правих популістів, зокрема ініціативи «Зупинити українізацію Польщі». У соцмережах активно поширювалася ксенофобська дезінформація, здебільшого через проросійські акаунти, що апелювали до історичних стереотипів і економічних страхів (привілейоване становище біженців, перенасичення соціальної системи, витіснення поляків з ринку праці) [11].

Попри усталене уявлення про слабкий рівень довіри й обмежену спроможність громадянського суспільства в Польщі, початок повномасштабної війни засвідчив масову солідарність поляків із українськими біженцями. Допомога набрала характеру своєрідного «імперативу» – швидкої, автоматизованої громадянської реакції на кризу [12, с. 7]. Дехто із дослідників трактує це як прояв «нової солідарності», яка продовжила традиції руху «Солідарність» 1980–1981 рр. [34]. Суттєвою рисою цієї активності стало відчуття власної ефективності і здатності діяти безпосередньо у громадському просторі. Ініціативи знизу виникли спонтанно і в умовах повільного реагування державних органів, що дало підстави охарактеризувати Польщу як «республіку громадян». Дослідження також зафіксували зростання локальної участі, раніше відносно малопомітної. Масове залучення польських громадян постало джерелом

національної гордості і прикладом об'єднання суспільства, яке зазвичай характеризується глибокою поляризацією, а також викликало широку вдячність серед українських біженців.

Одночасно сплеск громадської активності в Польщі був прямою реакцією на нагальну потребу у допомозі і свідченням непідготовленості державних інститутів до масового напливу біженців. У перші тижні та місяці війни саме громадянське суспільство частково взяло на себе функції, які зазвичай належали державі [17]. Це налаштування вплинуло і на позицію уряду: попри раніше жорстку міграційну риторику, влада не лише підтримала українців, а й застосувала відносно ліберальне трактування Директиви ЄС № 2001/55/ЕС про тимчасовий захист – на відміну від багатьох інших країн-членів. Ситуація демонструє не лише початкову розгубленість держави, а й реалізацію принципу субсидіарності: уряд підтримував громадянську самоорганізацію, а не передавав їй повноваження. Допомога українцям виходила від переконань польських громадян та ОГС, котрі діяли за власною ініціативою і очікували від влади радше підтримки, аніж директив [35]. У результаті польське суспільство продемонструвало здатність у надзвичайних обставинах мобілізувати колективні дії як особливий соціокультурний ресурс – так званий капітал солідарної мобілізації. Для його подальшого розвитку і стабілізації потрібне поєднання трьох елементів: соціального капіталу (включення різних груп у спільну діяльність), інституційного капіталу (структурування і стабілізація ініціатив при збереженні їхнього суспільного характеру) та морального капіталу (перетворення практик на сталі нормативні та моральні структури з їхньою легітимізацією) [22, с. 135].

Висновки. Дослідження показує, що громадянське суспільство Польщі відіграє ключову роль у реагуванні на міграційні кризи останнього десятиліття. Фактори солідарності та мобілізації проявлялися на підставі різноманітних форм підтримки вимушених мігрантів – від локальних ініціатив і волонтерських рухів до організованих громадських й інституційних програм. Водночас результати свідчать про поступове виснаження громадських ресурсів у довготривалій перспективі, особливо у відповідь на масові хвилі переміщення, викликані повномасштабним вторгненням Росії в Україну у 2022 р. Аналіз дозволяє окреслити декілька ключових тенденцій: по-перше, польське суспільство здатне швидко мобілізовуватися у кризові моменти, але довгострокова інтеграція мігрантів вимагає стабільних інституційних рішень; по-друге, ефективність солідарності значною мірою залежить від координації між громадськими ініціативами і державними структурами; по-третє, досвід останніх років показує потенціал для формування більш структурованих і стійких моделей громадської участі в сфері міграційної політики. Прогностично можна припустити, що можливі майбутні міграційні виклики вимагатимуть від польського суспільства не лише оперативної реакції, але й стратегічного планування форм солідарності, більшого розвитку партнерств з державою і міжнародними організаціями, а також підвищення соціальної стійкості локальних громад.

Література

1. Bejma A., IgnatoiuSora E. Civil Society Role(s) in the Ukrainian Refugee Crisis – Responses in Poland and Romania. *Polish Political Science Yearbook.* 2024. Vol. 53, No. 4. P. 227–242. https://doi.org/10.15804/ppsy202452

2. Chimiak G. The growth of nongovernmental development organizations in Poland and their cooperation with Polish Aid. Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN, 2016.

3. Chimiak G., McMahon P. C. Polish society's humanitarian uprising: Adhoc, needsbased partnerships supporting Ukraine. *Journal of International Relations and Development.* 2025. Vol. 28. P. 214–235. https://doi.org/10.1057/s41268-025-00343-y

4. Chmielewska I., Dobroczek G., Panuciak A. Obywatele Ukrainy pracujący w Polsce – raport z badania. *Warszawa: National Bank of Poland,* 2018.

5. Cullen Dunn E., Kaliszewska I. Distributed humanitarianism: Volunteerism and aid to refugees during the Russian invasion of Ukraine. American Ethnologist: *Journal of the American Ethnological Society.* 2023. Vol. 50, No. 1. P. 19–29. https://doi.org/10.1111/amet.13138

6. Domaradzki J., Walkowiak D., Bazan D., Baum E. Volunteering in the front line of the Ukrainian refugee crisis: A brief report from Poland. *Frontiers in Public Health.* 2022. Vol. 10, No. 979751. https://doi.org/10.3389/fpubh.2022.979751

7. DuninWqsowicz R., Fomina J. *The Euromaidan Moment: The making of the Ukrainian diasporic civil society in Poland*. Routledge, 2019.

8. Ekiert G., Kubik J. Civil society in postcommunist Europe: Poland in a comparative perspective // Jacobsson K., Korolczuk E. (Eds.). Civil Society Revisited: *Lessons from Poland. Oxford: Berghahn Books,* 2017. P. 39–62. https://doi.org/10.2307/j.ctvw04jx2.6

9. Feliksiak M. Opinia publiczna wobec kryzysu na granicy z Białorusią. *CBOS,* 2021.

10. Follis K. Rejecting refugees in illiberal Poland: The response from civil society. *Journal of Civil Society.* 2019. Vol. 15, No. 4, P. 307–325. https://doi.org/10.1080/17448689.2019.1668626

11. Fomina J., Pachocka M. Polish society's initial responses to the arrival of forced migrants from Ukraine in early 2022. *Canadian Foreign Policy Journal.* 2024. Vol. 30, No. 1. P. 52–64. https://doi.org/10.1080/11926422.2024.2310245

12. Fuszara M. Wojna, ucieczki i pomagania // Fuszara M. (Ed.). Masowa pomoc w masowej ucieczce. Społeczeństwo polskie wobec migracji wojennej z Ukrainy. *Warszawa: ISNS UW,* 2022. P. 7–18.

13. GorakSosnowska K., Pachocka M. Islamophobia and the quest for European identity in Poland // Zempi I., Awan I. (Eds.). The Routledge International Handbook of Islamophobia. *Routledge,* 2019. P. 225–236.

14. Humanitarian Crisis at the PolishBelarusian Border. *Grupa Granica,* 2021. URL: https://konsorcjum.org.pl/storage/2023/10/Grupa-Granica-Report-Humanitarian-crisis-at-the-Polish-Belarusian-border.pdf

15. Hall R. B., Biersteker T. J. *The emergence of private authority in global governance. Cambridge University Press,* 2002. https://doi.org/10.1017/CBO9780511491238

16. Jacobsson K., Korolczuk E. Civil Society Revisited: Lessons from Poland. *Oxford: Berghahn Books,* 2017. https://doi.org/10.2307/j.ctvw04jx2

17. Jaroszewicz M., Krȧpa M., Nowosielski M., Pachocka M., Wach D. Russian aggression on Ukraine and forced migrations: The role of Poland in the first days of the crisis. *CMR Spotlight.* 2022. Vol. 3, No. 37.

18. Klaus W., Jarosz S. Polska szkoła pomagania. Przyjęcie osyb uchodźczych z Ukrainy w Polsce w 2022 roku. Warszawa: Konsorcjum Migracyjne, 2023.

19. Klaus W., OstaszewskaŻuk E., Szczepanik M. Fundusze europejskie i ich rola we wspieraniu integracji cudzoziemcyw w Polsce. *Warszawa: Helsinki Foundation for Human Rights,* 2017.

20. Kocyba P., Baykovskyy P., Mikecz D., Rapos Bozic I., Sherengovsky D., Fomin Y., Ozimek W. *After the Solidarity Wave: Perspective on civic engagement for Ukrainian refugees in Poland, Czechia, Hungary and Ukraine.* Warsaw, 2025.

21. Korolczuk E. Explaining mass protests against abortion ban in Poland: The power of connective action. Zoon Politikon. 2016. Vol. 7. P. 91–113.

22. Kurczewski J. M. Łus insitum obowiązek pomocy i prawo do pomocy // Fuszara M. (Ed.). Masowa pomoc w masowej ucieczce. Społeczeństwo polskie wobec migracji wojennej z Ukrainy. *Warszawa: ISNS UW,* 2022.

23. LipiecKarwowska M. Dealing with Ukrainian refugee crisis in Poland – An example of a wellfunctioning civil society in action. *Reality of Politics.* 2023. Vol. 24, No. 2. P. 106–120. https://doi.org/10.15804/rop2023205

24. Narkowicz K. Refugees Not Welcome Here: State, Church and Civil Society Responses to the Refugee Crisis in Poland. *International Journal of Political Culture and Society.* 2018. Vol. 31. P. 357–373. https://doi.org/10.1007/s10767-018-9287-9

25. OciepaKicińska E., GorzalczynskaKoczkodaj M. Forms of aid provided to refugees of the 2022 RussiaUkraine war: The case of Poland. *International Journal of Environmental Research and Public Health.* 2022. Vol. 19, No. 12, P. 70–85. https://doi.org/10.3390/ijerph19127085

26. OciepaKicińska E., Rudnicki P. Kto, jak nie my? Wspylnota i działanie na Dworcu Gływnym we Wrocławiu (MarzecKwiecień 2022). Wrocław: *Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej,* 2023.

27. Pallas C. L., Bloodgood E. Beyond the Boomerang: From Transnational Advocacy Networks to Transcalar Advocacy in International Politics. Tuscaloosa: *University of Alabama Press,* 2022.

28. Petrova T., Pospieszna P. Democracy promotion in times of autocratization: The case of Poland, 1989–2019. *PostSoviet Affairs.* 2021. Vol. 37, No. 6. P. 526–543. https://doi.org/10.1080/1060586X.2021.1975443

29. Podgorska K., Jekaterynczuk A., Yarosh O., Kuzmuk O., Liubchuk V. Support for Ukrainian refugees after Russia's invasion of Ukraine: Aid structure and resilience factors. Case studies of Lublin and Lutsk. *European Societies.* 2024. Vol. 26, No. 2. P. 386–410. https://doi.org/10.1080/14616696.2023.2206892

30. Polacy mogli wydać nawet 10 mld PLN na pomoc udzieloną uchodźcom z Ukrainy w pierwszych miesiącach wojny. [Report]. *Polish Economic Institute,* 2022.

31. Polacy wobec uchodzcow z Ukrainy. Komunikat z badań nr 62/2022. [Report]. CBOS, 2022.

32. Polacy wobec wojny na Ukrainie i ukraińskich uchodźcyw. Komunikat z badań nr 12/2023. [Report]. CBOS, 2023.

33. Pospieszna P. Democracy assistance from the third wave: Polish engagement in Belarus and Ukraine. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2014.

34. Rymsza M. Solidarnosciowy kapitał mobilizacyjny. Polacy wobec ukraińskich uchodźcyw. *Wiez.* 2022, Vol. LXVIII, No. 688. P. 65–74.

35. Rymsza M. Solidarity mobilisation capital and its conversions: From the Solidarity Movement of 1980–1981 to the movement to help war refugees from Ukraine in 2022–2023. *Zeszyty Naukowe KUL.* 2023. Vol. 66, No. 4 (264). P. 5–30. https://doi.org/10.31743/znkul.16242

36. Shevtsova M. Solidarity test: Challenges of forced LGBTIQ migration and activism in CentralEastern European countries in the context of Russia's war on Ukraine. *European Societies.* 2023. Vol. 26, No. 2. P. 323–345. https://doi.org/10.1080/14616696.2023.2181372

37. Skrabacz A., BsoulKopowska M. Social capital as a foundation for Polish self-organisation for war refugees from Ukraine. Scientific Papers of Silesian University of Technology: *Organization and Management Series.* 2023. Vol. 184. P. 513–534. https://doi.org/10.29119/1641-3466.2023.184.26

38. SobczakSzelc K., Pachocka M., Pdziwiatr K., Szalańska J., Szulecka M. From reception to integration of asylum seekers and refugees in Poland. *Routledge,* 2022. https://doi.org/10.4324/9781003196327

Анотація

Ліпар Ю. Ю. **Міграційні процеси та реакція громадянського суспільства в Польщі: від європейської кризи до російсько-української війни.** – Стаття.

У статті здійснено аналіз ролі та особливостей реагування громадянського суспільства Польщі на міграційні кризи останнього десятиліття – європейську міграційну кризу 2014–2015 рр. і міграційні потоки, спричинені російсько-українською війною з 2014, але найбільше з 2022 рр. Актуальність дослідження зумовлена тим, що міграційні процеси в цей період стали одним з чинників суспільних і політич-

них трансформацій у Польщі, посиливши суперечності між національними і європейськими підходами до питань солідарності, безпеки й інтеграції мігрантів. Метою статті є визначення форм, механізмів і динаміки мобілізації громадянського суспільства Польщі у відповідь на міграційні виклики, а також з'ясування взаємозв'язку між громадськими ініціативами, державними структурами та ширшим європейським контекстом. У роботі проаналізовано основні напрями наукових досліджень, що стосуються польського досвіду гуманітарної допомоги, волонтерських рухів, діяльності неприбуткових організацій і процесів інституціоналізації солідарності. Особливу увагу приділено тому, як змінювалися суспільні настрої, політична риторика і практики взаємодії між владою, громадськими об'єднаннями і місцевими спільнотами в умовах зростання міграційного тиску. Отримані результати свідчать, що громадянське суспільство Польщі продемонструвало високий потенціал швидкої самоорганізації та здатність компенсувати недоліки державної політики, проте тривала напруга призвела до поступового виснаження волонтерських структур і зниження рівня соціальної мобілізації. У підсумку доведено, що сучасна польська модель громадянського реагування на міграційні кризи єднає спонтанну солідарність і прагнення до інституційної стабільності, що може стати основою для розроблення нових підходів до управління міграцією на рівні ЄС. Прогностично визначено, що майбутні виклики у сфері міграції вимагатимуть не тільки короткострокових форм допомоги, а й формування стійких партнерських мереж між громадянським суспільством, державою і міжнародними організаціями.

Ключові слова: громадянське суспільство, міграційна криза, солідарність, мобілізація, волонтерство, громадські ініціативи, міграційна політика, європейський контекст, російсько-українська війна, Польща.

Summary

Lipar Yu. Yu. **Migration processes and the response of civil society in Poland: from the European crisis to the Russo-Ukrainian war.** – Article.

The article analyses the role and specific features of the Polish civil society's response to the migration crises of the past decade – the European migration crisis of 2014–2015 and the migration flows caused by the Russo-Ukrainian war since 2014, and especially after the full-scale invasion in 2022. The relevance of the study stems from the fact that migration processes during this period became one of the key drivers of social and political transformations in Poland, intensifying the tensions between national and European approaches to solidarity, security, and migrant integration. The aim of the article is to identify the forms, mechanisms, and dynamics of civil society mobilisation in Poland in response to migration challenges, as well as to explore the interrelation between civic initiatives, state structures, and the broader European context. The study analyses the main directions of academic research concerning the Polish experience of humanitarian assistance, volunteer movements, non-profit organisations, and the institutionalization of solidarity. Particular attention is paid to how public attitudes, political rhetoric, and patterns of interaction between authorities, civic associations, and local communities have evolved under growing migration pressure. The findings demonstrate that Polish civil society has shown a strong capacity for rapid self-organization and for compensating the shortcomings of state policy. However, prolonged strain has led to the gradual exhaustion of volunteer resources and a decline in social mobilisation. In conclusion, it is argued that the contemporary Polish model of civic response to migration crises combines spontaneous solidarity with a drive toward institutional stability, which may serve as a foundation for developing new approaches to migration governance at the EU level. From a forward-looking perspective, future migration challenges will require not only short-term aid but also the creation of sustainable partnership networks among civil society, the state, and international organisations.

Key words: civil society, migration crisis, solidarity, mobilization, volunteering, civic initiatives, migration policy, European context, Russo-Ukrainian war, Poland.

Дата надходження статті: 16.10.2025
Дата прийняття статті: 29.10.2025
Опубліковано: 15.12.2025

УДК 321.01:323.2(477)
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v056.2025.38

Т. М. Ляшенко
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-5807-1130
доктор політичних наук,
провідний науковий співробітник відділу теоретичних та прикладних проблем політології
Інституту політичних та етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса
Національної академії наук України

ЗБЕРЕЖЕННЯ ДЕМОКРАТІЇ ПІД ЧАС ВІЙНИ: ТЕОРІЇ ДИСПЕРСІЇ ТА КОНЦЕНТРАЦІЇ ВЛАДИ

Постановка проблеми. Кризовий стан в країні створює суттєві виклики для політичної системи будь-якої держави, зокрема, щодо збереження демократичних інституцій. Тим більше, тривала зовнішня агресія, яка виступає екстремальним соціально-політичний стресовим фактором, змушує переосмислювати та шукати баланс між ефективністю влади та її підзвітністю. Саме тому аналіз концентрації та дисперсії влади в Україні під час повномасштабного російського вторгнення набуває ключового значення для розуміння суспільно-політичних трансформацій не лише у воєнний, але й повоєнний період.

Сучасна війна є не лише збройним протистоянням, а й випробуванням для політичних інститутів та демократичних процедур. У умовах зовнішньої агресії Україна стикається з парадоксом: з одного боку, концентрація влади необхідна для ефективного управління кризою, з іншого – надмірне централізоване прийняття рішень може підірвати демократичні механізми, що були ключовим здобутком Майданів. Саме тому *аналіз балансу між концентрацією та дисперсією влади стає критично важливим для дослідження суспільно-політичних трансформацій під час війни*.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання трансформації системи влади в Україні після початку повномасштабної війни 2022 р. активно розробляється українськими науковцями та експертними спільнотами. Зокрема в монографії «Інституційна (не)спроможність держави в Україні: як розірвати замкнене коло» (2025) [1], а також у проєкті «Політична система України: конституційна модель та політичні практики» [2], здійснено комплексний аналіз функціонування політичних інститутів у період війни. В. Юрковським [3] було досліджено, як функціонують законодавча, виконавча та судова гілки влади України в умовах воєнного стану. Ю. Кириченко і С. Чоудрі [4] описують правові підстави функціонування парламенту у період надзвичайних викликів та аналізують можливості збереження формальних демократичних процедур попри надзвичайний стан. Стаття В. Бабіної «Демократія під час війни: виклики та шляхи збереження» [5] (2025) розглядає центральне питання: як зберегти і розвивати демократичні інститути в Україні в умовах повномасштабної війни.

Формулювання мети статті. Мета дослідження – проаналізувати, яким чином поєднуються процеси концентрації та дисперсії влади у демократичних державах в умовах війни, та які механізми дозволяють уникнути ерозії демократичного ладу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Певні авторитарні тенденції стали проявлятись навіть у державах зі сталими демократичними традиціями, особливо під час криз та конфліктів. Згідно з даними V-Dem Institute, Східна Європа, Південна та Центральна Азія перебувають у стані особливо різкого занепаду. Північна Америка та Західна Європа також більше не є захищеними: рівень демократії в цьому регіоні повернувся до показників 1983 року за середніми даними по країнах. У світі тепер нараховується 88 демократій (ліберальних та електоральних) і 91 автократія (електоральних та закритих). Ліберальні демократії стали найрідкіснішим типом режиму у світі – їх загалом було 29 у 2024 році. Майже 3 з 4 людей у світі – 72% – нині живуть в автократіях» [6, с. 9]. 20 березня 2025 року – Президент Парламентської асамблеї ОБСЄ Піа Каума (Фінляндія) звернула увагу на кілька загроз демократії в регіоні ОБСЄ. Вона наголосила на важливості ролі парламентів, зокрема їхніх механізмів нагляду, які забезпечують підзвітність сильної виконавчої влади перед народними представниками. «У всьому нашому регіоні ми спостерігаємо зростання концентрації влади в руках виконавчої гілки влади, часто за рахунок парламентського контролю». «Якщо цю тенденцію не контролювати, вона може призвести до політики, що керується короткостроковими політичними розрахунками, а не довгостроковою демократичною стабільністю» [7]. Що цілком вкладається в теорію «надзвичай-

© Т. М. Ляшенко, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

ного стану», який переходіть у постійний. Як зазначає Тімоті Снайдер, «Шлях до несвободи – це перехід від політики неминучості до політики вічності» [8, с. 274].

Збереження демократії, особливо під час кризи або війни не лише можливе, але, згідно з науковою літературою, є і критично важливим, і надзвичайно складним. Війна створює потужний тиск на централізацію та призупинення звичайних демократичних процесів, проте міцні демократії з сильними інституціями та ретельно обмеженими надзвичайними повноваженнями можуть пережити конфлікт, зберігаючи свої основні риси. Однак результат аж ніяк не гарантований: слабко інституціоналізовані демократії та ті, що перебувають у стадії переходу, особливо схильні до відкату або краху. Для розуміння процесу збереження демократії в Україні під час та після війни, необхідно розібратися в теоретичних підходах до вивчення концентрації та дисперсії влади.

Науковий світовий доробок насамперед стосується проблеми концентрації влади та посилання авторитарних тенденцій. Італійський філософ Джорджо Агамбен у своїх працях «State of exception» (2003) [9] та «Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life» (1995) [10] аналізує, як надзвичайний стан стає постійною технологією влади: «Сьогодні надзвичайний стан став однією з ключових практик сучасних держав», зазначає Джорджо Агамбен. Інша його теза полягає в тому, що надзвичайний стан перетворює громадян на «голе життя» (homo sacer) – людей, позбавлених прав і захищених лише біологічним існуванням. Надзвичайний стан нормалізується, стаючи прихованою основою права. Він бачить надзвичайний стан як «норму, що вже зазіхає на норму» – тобто його легалізація руйнує саму правову систему. Під приводом надзвичайного стану влада може відчужувати людину від політичних прав, зводячи її лише до фізичного існування без правової захищеності. Фактично Джорджо Агамбен розвинув теорію надзвичайного стану Карла Шмітта: «Найґрунтовнішу спробу побудувати теорію надзвичайного стану здійснив Карл Шмітт, по суті, у книгах «Диктатура» і, роком пізніше, «Політична теологія». Оскільки ці дві книги початку 1920-х років описують – із, так би мовити, зацікавленою пророчістю – парадигму «форми правління», яка не лише залишається актуальною, але сьогодні досягла повного розвитку» [11, с. 33]. Слідом за Карлом Шміттом, Джорджо Агамбен стверджує, що сучасні держави дедалі частіше використовують надзвичайні стани, розмиваючи межу між винятковим і нормальним. Він також критикує тенденцію, коли надзвичайний стан стає постійною практикою – так зникає базова «структура права», що, в результаті, загрожує демократії [12]. Джорджо Агамбен застерігає, що такі заходи можуть стати постійними: від Веймарської Німеччини до законодавчих змін у сучасній Франції – держави цілком можуть перейти до «безмежного» стану надзвичайності. Джорджо Агамбен зазначає, що фактично, «стан винятку тягне за собою повернення до первісного стану, в якому розрізнення між різними гілками влади (законодавчою, виконавчою тощо) ще не відбулося» [13, с. 6].

Ідеї Мішеля Фуко та Джорджо Агамбена взаємодоповнюють одна одну у поясненні того, як сучасна влада функціонує поза межами класичного правового порядку. Фуко у своїх лекціях Security, Territory, Population (1977–1978) [14] показує, що починаючи з XVIII ст. відбувається поступовий перехід від домінування суверенітету до безпекових технологій управління. Його знаменита теза про те, що «безпека стає звичайною технікою врядування» [15, с. 11], означає, що держава починає діяти не лише через заборони чи покарання, а через прогнозування ризиків, керування загрозами та організацію соціального життя в умовах потенційної небезпеки. У такому підході формується біополітика – спосіб влади, зорієнтований на регулювання життя населення, його здоров'я, мобільності та соціальної поведінки.

Таким чином, між Мішелєм Фуко та Джорджо Агамбеном існує глибокий концептуальний зв'язок. Обидва мислителі показують, що сучасна влада діє не стільки через класичний суверенітет чи законність, скільки через особливі механізми управління, що виходять за межі правових норм. У Мішеля Фуко – це постійне керування ризиками та небезпеками, яке формує нову політичну раціональність. У Джорджо Агамбена – це перетворення виняткового стану на норму, що підриває стабільність правопорядку. Об'єднавши ці підходи, можна зрозуміти сучасну політику як таку, що ґрунтується на «нормалізації виняткового» – коли безпека й надзвичайність стають ключовими режимами влади.

У своєму дослідженні «Як помирають демократії» Стівен Левицьки та Даніель Зіблатт [16] також звертають увагу на те, що однією з найнебезпечніших загроз для демократії є ситуація, коли *тимчасові обмеження демократичних норм*, запроваджені під час надзвичайних обставин, перетворюються на постійний механізм управління. Автори наголошують, що демократичні інститути можуть зберігатися формально, але їхня сутність підривається тоді,

коли правлячі еліти використовують кризу для розширення повноважень виконавчої влади та обмеження політичної конкуренції.Такий процес часто починається в умовах надзвичайного стану, коли суспільство погоджується на тимчасове обмеження демократичних норм, яке згодом має всі шанси закріпитися інституційно.

Отже, *концентрація влади – це тимчасове або довготривале звуження кола акторів, які приймають ключові рішення* (централізація повноважень виконавчої влади, посилення ролі силових структур) [17].

Наукові концепції дисперсії влади під час війни менш чисельні і чіткі, ніж теорії концентрації влади у воєнний час. Зазвичай ці концепції фокусуються на збереженні демократичних інститутів та інституційної рівноваги під час надзвичайних обставин [18] та парадигмі стійкості демократії [19]. Концепція консенсусної демократії Аренда Лейпгарта [20] представляє дисперсію влади як її розподіл між незалежними інституціями та рівнями управління, що розглядається як запорука стабільності політичної системи. Аренд Лейпгарт наголошує, що навіть у кризовий період залучення багатьох суб'єктів до ухвалення рішень знижує ризик узурпації та сприяє збереженню довіри до влади.

У своїй класичній праці «Поліархія. Участь у політичному житті та опозиція» [21] Роберт Даль не використовує термін «дисперсія влади» безпосередньо, однак його концепція поліархії фактично описує саме цей процес. Ключові критерії поліархії – широка політична участь громадян та інституційно гарантована конкуренція – передбачають розподіл влади між численними акторами й центрами прийняття рішень. Свобода слова, асоціацій, наявність опозиції та регулярні вибори створюють умови для того, щоб жодна інституція чи політична сила не могла монополізувати владу. Таким чином, поліархія у Даля може розглядатися як інституційна модель дисперсії влади, яка є противагою її концентрації й запобіжником авторитарних тенденцій.

У контексті війни важливу роль відіграють і парадигми стійкості демократії. Наприклад, дослідники Альфред Степан та Хуан Лінц [22] вказують, що демократія може адаптуватися до загроз, якщо зберігає незалежність судової влади, вільну пресу та політичну конкуренцію, навіть в умовах обмежень.

Крім того, у сучасній аналітиці з'являється *концепт інституційної гнучкості*, який означає здатність політичних інститутів тимчасово змінювати свою конфігурацію під тиском обставин без втрати демократичної сутності. Демократична гнучкість у воєнний час – це здатність демократичної політичної системи тимчасово трансформувати інституційні механізми управління в умовах надзвичайної загрози, зберігаючи при цьому ключові демократичні принципи: верховенство права, незалежність інституцій, громадянські права, політичний плюралізм та електоральну легітимність. Цей підхід є особливо актуальним для країн, які змушені виборювати право на своє існування.

Наприклад, Стівен Левицьки та Даніель Зіблатт наголошують, що формальні інститути – конституції, закони, процедури – самі по собі не гарантують стійкості демократії. Для її виживання потрібні неписані правила, які виконують роль «м'яких обмежувачів»: взаємна терпимість між політичними опонентами та інституційна стриманість у використанні влади. «Демократії працюють найкраще – і виживають довше – там, де конституції підкріплюються неписаними правилами політичного стримування. Ми називаємо їх м'якими запобіжниками демократії» [23, с. 101]. Ці «м'які запобіжники» можна трактувати як своєрідні «стоп-крани» демократичної системи. Вони не мають юридичної сили, але вони здатні сформувати культуру політичної відповідальності, без якої демократія перетворюється на формальність. Таким чином, справжня гнучкість і стійкість демократії ґрунтуються на поєднанні формальних інститутів та неформальних норм самостримування.

Отже, *дисперсія влади – це не просто технічний розподіл повноважень, а сутнісний елемент демократичного ладу, який забезпечує участь, підзвітність і стримування зловживань*. У контексті війни це поняття набуває особливої ваги, оскільки саме від рівня дисперсії залежить збереження демократичних інституцій в умовах надзвичайної концентрації виконавчої влади. Концепції дисперсії влади у воєнний час (інституційна стійкість, багаторівневе врядування, демократична резильєнтність) передбачають: навіть у кризі важливо зберігати незалежність судів, вільні медіа, політичну конкуренцію та активність громадянського суспільства. Це дозволяє поєднати військову ефективність із демократичною легітимністю. «Дисперсія влади (від англ. disperse – розганяти, розсіювати) – характерна ознака плюралістичної політичної системи, котра засвідчує одночасне здійснення влади на всіх рівнях її функціонування й виходить за межі офіційно прийнятої системи поділу влади» [24]. Як пише Н. Полсбі, «розосередження (дисперсія) влади між багатьма, а не кількома учасниками в процесі прийняття рішень» [25, с. 35], або розподіл

повноважень і контрольних механізмів між парламентом, судами, місцевим самоврядуванням та громадянським суспільством.

В українському випадку після 2014 року і особливо від 2022 року спостерігалося класичне поєднання правових та адміністративних інструментів концентрації влади – впровадження режиму воєнного стану, делегування повноважень центральним органам і створення військово-цивільних адміністрацій – що дозволило підвищити координацію оборонних і логістичних зусиль, але водночас посилювало потенціал для звуження парламентського та судового контролю. Противагою цій централізації виступили активні місцеві громади, широка мережа волонтерських ініціатив і неурядових організацій, які в багатьох випадках взяли на себе гуманітарну функцію і таким чином не лише заповнили державні прогалини, а й стали фактором *горизонтальної мобілізації, коли* значна частина соціально-політичної відповідальності делегується громадянам, волонтерським об'єднанням, незалежним медіа та цифровим платформам. Це формує своєрідну «мережеву демократію», де політичний процес стає результатом постійної взаємодії між державою та суспільством. В Україні умовах російсько-української війни феномен дисперсії влади проявився у перерозподілі політичних і соціальних функцій між державними інституціями та громадянським суспільством. Український досвід демонструє нову модель суспільного договору між державою та громадянським суспільством,у якому громадяни виступають не пасивними отримувачами державних послуг, а активними учасниками вироблення політики. З перших днів війни українське громадянське суспільство продемонструвало неймовірну здатність до горизонтальної мобілізації: «Абсолютна більшість українців (71%) з початку повномасштабного вторгнення долучалася до волонтерської допомоги армії, тимчасово переміщеним особам або людям, які постраждали від війни» [26].

Держава та громадянське суспільство в Україні утворили своєрідну мережеву структуру управління, де горизонтальна мобілізація та публічність підвищили здатність нації до спротиву. Ця модель може стати важливим внеском у сучасну політичну теорію, демонструючи нові форми взаємодії між індивідом, суспільством та державою в XXI столітті.

Тобто, дисперсія влади, яка існує в Україні на сьогодні, значною мірою забезпечується соціальною складовою:

• Впливом неурядових організацій (наприклад, антикорупційних ініціатив);

• Медіа-плюралізм (наявність критичних до влади ЗМІ).

Не менш важливою складовою дисперсії влади виступає цифровізація та діджиталізація. Соціальні мережі, незалежні журналістські проєкти та аналітичні платформи забезпечують контроль за діяльністю державних органів та армії. Важливу роль у цьому відіграють цифрові сервіси держави, зокрема «Дія», яка не лише забезпечує доступ до адміністративних послуг, а й використовується для збору коштів на потреби армії чи інформування громадян у кризових ситуаціях. Цифрові технології стали ключовим інструментом, який забезпечив публічність дій як влади, так і громадськості, а також підвищив рівень підзвітності. Громадськість через медіа та соцмережі отримала інструмент для миттєвого реагування на корупційні скандали чи неефективні рішення влади, змушуючи останню до оперативних змін.

До механізмів дисперсії, як противаги концентрації влади, також можна можна віднести вимоги міжнародних акторів в якості механізму тиску й заохочення дотримання демократичних норм. Під час війни Україна зіткнулась з викликами концентрації влади та збереженням демократії, що є важливими аспектами європейської інтеграції нашої держави. Перебуваючи в стані війни, Україна не знімає з порядку денного шлях до європейської інтеграції. ЄС, зі свого боку, вимагає від України проведення реформ, які б посилили демократичні інститути, запобігли надмірній централізації влади та забезпечили верховенство права. Основними є два визначальні напрямки: верховенство права та боротьба з корупцією. Спроба зруйнувати антикорупційну систему, а також реакція українців, які вийшли на вулицю з масовими протестами, викликала серйозну реакцію з боку європейських партнерів: вперше відкрито було пов`язано фінансування та євроінтеграцію з проведенням реформ.

Висновок. Концентрація і дисперсія влади – дві сторони одного процесу. Демократія може бути збережена за умови поєднання чітких тимчасових юридичних рамок і дієвих систем громадського контролю. Український кейс вказує, що соціальна мобілізація населення посилює підтримку демократичних цінностей. Емпіричні дані українських опитувань показують високу підтримку демократичних цінностей у воєнний час: 61% опитаних відповіли, що демократія є найбільш бажаним типом державного устрою для України. 50,5% погодилися із судженням «народовладдя для нашої країни важливіше за суворий порядок в країні», тоді як лише 21% – що «суворий порядок

важливіший за народовладдя». 47%, обираючи між свободою та матеріальним достатком, віддають перевагу свободі (і лише 24% – матеріальному достатку). Підтримка демократичних цінностей виражена більшою мірою, ніж у 2021 році, тобто до початку повномасштабної війни [27]. Фактично зовнішня загроза та мобілізація громадянської ідентичності суттєво підвищили суспільну прихильність до принципів демократії, що «створює соціальну базу для збереження демократичного курсу навіть за умов посиленої державної централізації [28]. Отже, збереження демократії в умовах війни в Україні вимагає не просто чіткого централізованого управління, а й інституційних запобіжників – чіткої *тимчасовості* надзвичайних повноважень, прозорих процедур парламентського й судового нагляду, гарантій для місцевого самоврядування та підтримки внутрішньої демократії в громадянському секторі – інакше тимчасові інструменти та заходи воєнного стану ризикують перетворитися на механізми тривалої концентрації влади.

Література

1. Зеленько Г. І. (кер., наук. ред.) та ін. Інституційна (не)спроможність держави в Україні: як розірвати замкнене коло : монографія. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2025. 380 с.
2. Зеленько Г. І. (кер., наук. ред.) та ін. Політична система України: конституційна модель та політичні практики : монографія. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2023. 415 с.
3. Юрковський В. С. Адаптація гілок влади в Україні до умов воєнного стану: проблеми та перспективи. Політичне життя. 2022. № 2. С. 45–57.
4. Кириченко Ю., Чоудрі С. Парламент України у воєнний час. Український часопис конституційного права. 2022. № 2. С. 59–63. URL: https://www.constjournal.com/pub/2-2022/parlament-ukrainy-voiennyi-chas/
5. Бабіна В. Демократія під час війни: виклики та шляхи збереження : [стаття]. Національний університет «Острозька академія», [б. р.]. URL: https://ir.nmu.org.ua/server/api/core/bitstreams/8e85b288-00fc-42f5-8af6-38865b3d4d25/content
6. V-Dem Institute. *25 Years of Autocratization – Democracy Trumped?: V-Dem Democracy Report 2025*. University of Gothenburg, 2025. C. 9. URL: https://www.v-dem.net/documents/61/v-dem-dr__2025_lowres_v2.pdf
7. OSCE Parliamentary Assembly. *Parliamentary Oversight is Essential for Safeguarding Democracy, OSCE Parliamentary Assembly President Says in Strasbourg*: прес-реліз. 20 березня 2025 р. URL: https://www.oscepa.org/en/news-a-media/press-releases/2025/parliamentary-oversight-is-essential-for-safeguarding-democracy-osce-parliamentary-assembly-president-says-in-strasbourg
8. Снайдер Т. *Шлях до несвободи: Росія, Європа, Америка* / пер. з англ. Г. Герасим. Львів : Човен, 2020. С. 274.
9. Agamben G. *State of Exception*. Chicago : University of Chicago Press, 2005. 112 p. DOI 10.7208/chicago/97802260
10. Agamben G. *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life*. Stanford : Stanford University Press, 1998. 216 p. DOI 10.1515/9780804764024
11. Agamben G. *State of Exception*... P. 33.
12. Agamben G. *State of Exception*...
13. Agamben G. *State of Exception*... P. 6.
14. Foucault M. *Security, Territory, Population: Lectures at the Colluge de France, 1977–1978 = Безпека, територія, населення: лекції в Colluge de France, 1977–1978* / ed. by M. Senellart ; trans. by G. Burchell. New York : Palgrave Macmillan, 2007. 417 p. https://doi.org/10.1057/9780230245075
15. Foucault M. Вказ. праця. P. 11.
16. Levitsky S., Ziblatt D. *How Democracies Die*. New York : Crown, 2018. 312 p.
17. McGoldrick D. The Interface between Public Emergency Powers and International Law. *International Journal of Constitutional Law*. 2004. Vol. 2. P. 380–429. https://doi.org/10.1093/icon/2.3.380
18. Lijphart A. *Patterns of Democracy: Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries* : [monograph]. 2nd ed. New Haven : Yale University Press, 2012. 368 p.
19. Linz J. J., Stepan A. *Problems of democratic transition and consolidation: Southern Europe, South America, and post-communist Europe*. Johns Hopkins University Press, 1996. 479 p.
20. Lijphart, A. Вказ. праця.
21. Даль Р. А. *Поліархія: участь у політичному житті та опозиція*. Харків : Каравела, 2002. 287 с.
22. Linz J. J., Stepan A. Вказ. праця.
23. Levitsky S., Ziblatt D. Вказ. праця. P. 101.
24. *Політологічний енциклопедичний словник* : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ, 1997. С. 194.
25. *Цит. за:* Горбатюк М. Основні теоретико-методологічні підходи до вивчення влади на місцевому рівні. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2016. Вип. 1 (81). С. 35.
26. Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва, Центр Разумкова. *День Незалежності України: цінність держави, згуртованість та волонтерство під час війни (Загальнонаціональне опитування, 8–15 серпня 2024 р.)* : [звіт]. 22 серп. 2024 р. URL: https://dif.org.ua/article/den-nezalezhnosti-ukraini-tsinnist-derzhavi-zgurtovanist-ta-volonterstvo-pid-chas-viyni
27. Центр Разумкова. *Ідентичність громадян України: тенденції змін* : [звіт]. Черв. 2024 р. URL: https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/identychnist-gromadian-ukrainy-tendentsii-zmin-cherven-2024r
28. Alexseev M., Dembitskyi S. Geosocietal Support for Democracy: Survey Evidence from Ukraine. *Perspectives on Politics*. 2024. Vol. 22, No. 4. P. 1077–1099. DOI: https://doi.org/10.1017/S1537592724000422

Анотація

Ляшенко Т. М. **Збереження демократії під час війни: теорії дисперсії та концентрації влади.** – Стаття.

Стаття присвячена актуальному питанню збереження демократії під час війни. В дослідженні проаналізовані політологічні теорії дисперсії та концентрації влади. Зазначається, що кризовий стан створює суттєві виклики для політичної системи будь-якої держави, зокрема, щодо збереження демократичних інституцій. Тим більше, тривала зовнішня агресія, яка виступає екстремальним соціально-політичний стресовим фактором, змушує переосмислювати та шукати баланс між ефективністю влади та її підзвітністю. Саме тому аналіз концентрації та дисперсії влади в Україні під час повномасштабного російського вторгнення набуває ключового значення для розуміння суспільно-політичних трансформацій не лише у воєнний, але й повоєнний період. В цьому контексті авторкою розглядається теорія надзвичайного стану Джорджо Агамбена, ідеї Мішеля Фуко щодо «нормалізації безпеки» та концепція демократичного занепаду держави Стівена Левітскі та Деніела Зіблатта.

Розглядаються наукові концепції дисперсії влади, що фокусуються, насамперед, на збереженні демократичних інститутів та інституційній рівновазі під час надзвичайних обставин та парадигмі стійкості демократії. Наголошується, що дисперсія влади – це не просто технічний розподіл повноважень, а сутнісний елемент демократичного ладу, який забезпечує участь, підзвітність і стримування зловживань.

Визначено поняття інституційної гнучкості, яка означає здатність політичних інститутів тимчасово змінювати свою конфігурацію під тиском обставин без втрати демократичної сутності. Демократична гнучкість у воєнний час – це здатність демократичної політичної системи тимчасово трансформувати інституційні механізми управління в умовах надзвичайної загрози, зберігаючи при цьому ключові демократичні принципи: верховенство права, незалежність інституцій, громадянські права, політичний плюралізм та електоральну легітимність. Цей підхід є особливо актуальним для країн, які змушені виборювати право на своє існування.

Зроблений висновок, що збереження демократії в умовах війни в Україні вимагає не просто чіткого централізованого управління, а й інституційних запобіжників – чіткої тимчасовості надзвичайних повноважень, прозорих процедур парламентського й судового нагляду, гарантій для місцевого самоврядування та підтримки внутрішньої демократії в громадянському секторі – інакше тимчасові інструменти та заходи воєнного стану ризикують перетворитися на механізми тривалої концентрації влади.

Ключові слова: політична система, збройна агресія, розподіл влади, політичні рішення, демократичні процедури, політична теорія, Україна.

Summary

Liashenko T. M. **Preserving democracy during wartime: theories of power dispersion and concentration.** – Article.

The article addresses the timely issue of preserving democracy during wartime. The study analyzes political science theories of power dispersion and concentration. It notes that a state of crisis creates significant challenges for the political system of any country, particularly concerning the preservation of democratic institutions. Furthermore, prolonged external aggression, which acts as an extreme socio-political stressor, forces a re-evaluation and search for a balance between the efficiency of power and its accountability. Precisely for this reason, the analysis of power concentration and dispersion in Ukraine during the full-scale Russian invasion becomes crucial for understanding socio-political transformations not only in the wartime but also in the post-war period. In this context, the author examines Giorgio Agamben's theory of the state of exception, Michel Foucault's ideas on the "normalization of security," and Steven Levitsky and Daniel Ziblatt's concept of democratic backsliding.

The scientific concepts of power dispersion under consideration focus primarily on the preservation of democratic institutions and institutional balance during emergencies, as well as on the paradigm of democratic resilience. It is emphasized that the dispersion of power is not merely a technical distribution of authority but an essential element of a democratic system, which ensures participation, accountability, and the prevention of abuses.

The concept of institutional flexibility has been defined, meaning the ability of political institutions to temporarily alter their configuration under the pressure of circumstances without losing their democratic essence. Democratic resilience during wartime is the capacity of a democratic political system to temporarily transform institutional governance mechanisms in the face of an extreme threat, while preserving key democratic principles: the rule of law, independence of institutions, civil rights, political pluralism, and electoral legitimacy. This approach is especially relevant for countries that are forced to fight for their right to exist.

The conclusion is made that preserving democracy in Ukraine during wartime requires not only clear centralized management but also institutional safeguards – a clear temporariness of emergency powers, transparent procedures for parliamentary and judicial oversight, guarantees for local self-government, and the support of internal democracy within the civil sector. Otherwise, the temporary instruments and measures of martial law risk transforming into mechanisms for the prolonged concentration of power.

Key words: political system, armed aggression, separation of powers, political decisions, democratic procedures, political theory, Ukraine.

Дата надходження статті: 30.10.2025
Дата прийняття статті: 14.10.2025
Опубліковано: 15.12.2025

УДК 32:355.4:504(477)
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v056.2025.39

М. М. Науменко
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0005-1034-5197
аспірантка кафедри політичних наук
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

СТРАТЕГІЧНІ КОМУНІКАЦІЇ У ВПРОВАДЖЕННІ КРУГОВОЇ ЕКОНОМІКИ У ПРОЦЕСІ ВІДБУДОВИ УКРАЇНИ

Постановка проблеми. Повномасштабна агресія Російської Федерації проти України призвела до руйнування інфраструктури, житлового фонду та промислових об'єктів, що створило безпрецедентний виклик для державного управління. Відбудова стала одним із ключових пріоритетів національної політики та вимагає інтеграції принципів сталості й європейського екологічного регулювання.

Комплексна оцінка збитків, втрат і потреб (RDNA4) є важливим інструментом для планування відновлення України, інтегруючи платформу RDDP для збору даних про пошкодження з владних органів, цифрову систему DREAM для подання і оцінки інвестиційних проєктів, пріоритетні державні інвестиційні проєкти PIM/SPP на 2025 рік та механізм залучення приватних інвестицій PPP під керівництвом Мінекономіки. Ці інструменти забезпечують прозору і сталу співпрацю України з міжнародними партнерами у сфері відбудови [18, с. 2].

Водночас особливо актуальною є проблема управління будівельними матеріалами та відходами: зруйновані споруди генерують значні обсяги потенційної вторинної сировини, яка за неефективного менеджменту перетворюється на екологічну загрозу [2]. Концепція кругової економіки розглядає ці матеріали як ресурс для вторинного використання та створення локальних ланцюгів вартості, що забезпечує ресурсну та енергетичну стійкість [9, с. 12].

Ефективність цієї моделі залежить не лише від нормативної бази чи технологій, а й від комунікаційної спроможності держави – здатності пояснювати реформи, підтримувати довіру та залучати громади до процесу відбудови [7, с. 5]. У гібридному інформаційному середовищі стратегічні комунікації стають механізмом управління ризиками й зміцнення суспільної стійкості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Стратегічні комунікації є ключовим інструментом підтримки демократичної стійкості та зміцнення довіри до інституцій шляхом забезпечення узгодженості повідомлень і залучення громадян у процеси формування політики [13, с. 8].

У науковому дискурсі це узгоджується з підходом Hallahan та співавторів, які визначають стратегічні комунікації як цілеспрямований процес взаємодії та побудови відносин із ключовими стейкхолдерами [10, с. 10].

У контексті екологічної та індустріальної політики базові принципи кругової економіки закріплено в Circular Economy Action Plan (2020), де наголошується на необхідності проєктування сталих продуктів і повторного використання матеріалів як основи нової промислової стратегії ЄС [5, с. 7]. Оновлений Регламент Construction Products Regulation (CPR/2024) розширює вимоги до сталості будівельної продукції, запроваджує цифрові паспорти виробів і посилює облік екологічних характеристик матеріалів протягом усього їх життєвого циклу. NGO ReThink опублікувала порівняльний огляд нового Регламенту ЄС CPR/2024 та його наслідків для України, у якому пояснено, як зміни в європейському законодавстві вплинуть на процес відбудови, окреслено прогалини у чинному українському законодавстві та запропоновано рекомендації щодо його адаптації [2].

Українські дослідники розглядають стратегічні комунікації як ключовий елемент кризового врядування. Дубов визначає їх як цілеспрямовану діяльність держави, спрямовану на формування довіри до її політики, забезпечення легітимності рішень і зміцнення соціальної згуртованості в умовах кризових викликів [1, с. 10–12]. У його підході стратегічні комунікації поєднують функції інформування, координації дій та налагодження взаєморозуміння між владою й суспільством, що робить їх важливим інструментом ефективного управління у період трансформацій і відбудови [1, с. 14].

У цьому контексті Міністерство розвитку громад, територій та інфраструктури України реалізує політику відкритості, засновану на принципах прозорості, підзвітності та участі громад. Ця політика передбачає публічний доступ до інформації про хід відновлення, джерела фінансування та результати реалізації проєктів через інтегровані цифрові інструменти – платформи Restoration.gov.

© М. М. Науменко, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

ua та DREAM (Digital Restoration Ecosystem for Accountable Management). Відповідно до Recovery and Development Priorities of Ukraine 2025, прозорість і підзвітність забезпечуються через систему DREAM, яка надає відкритий доступ до даних проєктів, фінансові потоки та результати моніторингу, а всі заходи з відбудови підлягають моніторингу через цю платформу для гарантування публічного доступу і довіри [3]. Державне агентство відновлення та розвитку інфраструктури України працює у партнерстві з громадами та місцевою владою, поєднуючи зусилля для підготовки й реалізації проєктів відбудови. Залучення громадян підсилюється через інтегровані інструменти цифрової екосистеми DREAM, зокрема модуль e-Dem, що передбачає подання пропозицій, е-опитування та е-голосування щодо проєктних ініціатив [21].

Формулювання мети статті. Метою статті є визначення ролі стратегічних комунікацій як інструмента державної політики у впровадженні принципів кругової економіки в процесі післявоєнної відбудови України.

Дослідження спрямоване на виявлення зв'язку між комунікаційною спроможністю держави, рівнем залучення громад та ефективністю імплементації екологічних норм у сфері відновлення інфраструктури.

Завданнями статті є:

– проаналізувати теоретичні засади стратегічних комунікацій у сфері врядування та відбудови;

– визначити ключові бар'єри у впровадженні принципів кругової економіки в Україні;

– розкрити роль комунікацій у формуванні прозорості, довіри та участі стейкхолдерів;

– запропонувати структурну модель стратегічних комунікацій для прискорення екологічної трансформації в процесі реконструкції держави.

Методи дослідження. Методологічну основу дослідження становить поєднання якісних методів політичної науки.

Структурно-функціональний метод застосовано для аналізу інституційної архітектури стратегічних комунікацій та визначення ролі центральних органів влади, громад і бізнесу у впровадженні принципів кругової економіки.

Порівняльний аналіз дав змогу зіставити практики ЄС і України у сфері екологічної політики, зокрема перехід від Регламенту CPR/2011 до CPR/2024 [2].

Аналіз державної політики використано для виявлення бар'єрів координації між стейкхолдерами, а документальний аналіз – для опрацювання стратегічних документів ЄС, національних нормативних актів і звітів міжнародних організацій.

Інтерпретативний метод застосовано для оцінки політичних наративів відбудови та впливу комунікаційних стратегій на суспільну підтримку реформ.

У контексті реалізації політики післявоєнного відновлення ключову роль у побудові комунікаційної архітектури в Україні відіграють Міністерство розвитку громад, територій та інфраструктури України, цифрова платформа DREAM (Digital Restoration Ecosystem for Accountable Management) та Державне агентство відновлення та розвитку інфраструктури України.

Міністерство формує державну політику у сфері регіонального розвитку, просторового планування й відбудови, забезпечуючи нормативну узгодженість між центральними та місцевими органами влади. Його офіційний портал і комунікаційні платформи [3] орієнтовані на публічну звітність щодо перебігу та фінансування проєктів, що сприяє підвищенню довіри громад і партнерів до державної політики.

Цифрова екосистема DREAM виступає інструментом забезпечення прозорості та підзвітності, оскільки об'єднує інформацію про об'єкти реконструкції, джерела фінансування й статус робіт. Відкриті дані, інтерактивні дашборди та доступ до проєктної документації формують умови для двосторонньої комунікації між урядовими структурами, донорами й громадянським суспільством, зменшуючи ризики неефективного управління та корупційних практик [14].

Агентство відновлення виконує координаційно-імплементаційні функції, залучаючи місцеві громади, бізнес і професійні спільноти до процесів реконструкції.

Через офіційний портал Restoration.gov.ua поширюється інформація про тендери, стандарти, приклади повторного використання будівельних матеріалів і реалізацію пілотних екопроєктів, що сприяє розвитку ринку вторинної сировини та стимулює практики кругової економіки [15].

Взаємодія цих інституцій формує модель відкритого врядування, у якій комунікація виступає не допоміжним, а системоутворювальним елементом політики відбудови.

Ключовими принципами цієї архітектури є інституційна узгодженість (єдина термінологічна база та стандарти екологічного регулювання), цифрова прозорість (доступність даних про фінансування та використання ресурсів) і співучасть громад (партисипативні механізми планування та контролю). Сукупність цих механізмів забезпечує перехід від вертикальної моделі інформування до горизонтальної моделі

співтворення політики, що відповідає європейським підходам, визначеним у Circular Economy Action Plan 2.0 (2020) [5, с. 2–6] та Регламенті CPR/2024 [6, с. 165–170].

У такій системі стратегічні комунікації набувають статусу інтегрованого інструмента державного управління, спрямованого на зміцнення стійкості, модернізацію управлінських процесів і забезпечення прозорості ухвалення рішень [7, с. 4–6; 9, с. 10–12]. Їх ключова функція полягає у зменшенні інформаційної невизначеності, підвищенні рівня довіри як політичного ресурсу врядування та формуванні рамки спільного розуміння реформ серед громадян і міжнародних партнерів. Упровадження принципів кругової економіки підсилює значення комунікаційного виміру, оскільки перехід від лінійної моделі споживання до повторного використання матеріалів є не лише технологічним, а й поведінково-ціннісним процесом, який потребує активної суспільної підтримки [9, с. 8–10].

Комунікаційна спроможність держави стає визначальним чинником екологічної трансформації: саме від своєчасності, чіткості та прозорості пояснення політичних рішень залежить їхня легітимність і сталість результатів.

Міжнародна практика посткризового відновлення підтверджує, що ефективність реконструкційних програм визначається не лише фінансовими чи технічними чинниками, а й рівнем стратегічних комунікацій між владою, громадянами та донорами. Досвід країн Балканського регіону, Японії та Нової Зеландії демонструє, що двостороння комунікація з місцевими стейкхолдерами дозволяє урядам уникати соціального опору, зменшувати суспільну напругу та відновлювати довіру до державних інституцій. Успішні приклади таких підходів зафіксовано у проєктах відновлення після землетрусів у Тохоку (Японія) та Кайкоура (Нова Зеландія), а також у програмах постконфліктного відбудування на Балканах [19, с. 20–23; 20, с. 5–8].

Для України цей досвід має особливу цінність з огляду на подвійний виклик – масштаб руйнувань і потребу зберегти довіру міжнародних донорів. Порівняльний аналіз свідчить, що у всіх зазначених країнах комунікаційні стратегії були спрямовані на забезпечення прозорості процесів реконструкції, публічну звітність щодо використання ресурсів і залучення громадян до ухвалення рішень. Саме поєднання урядових каналів комунікації з локальними мережами волонтерів та неурядових організацій дозволяє сформувати «соціальний капітал довіри» і підтримувати легітимність рішень влади [19, с. 32–36].

Досвід Японії та Нової Зеландії підтверджує, що своєчасна інформаційна політика здатна мінімізувати конфлікти навколо повторного використання будівельних матеріалів і впровадження нових екологічних норм. Як зазначає Lee (2019), відкритість уряду та прозора взаємодія з громадянами стали ключовими факторами успішного відновлення після катастроф [19, с. 32–36]. Аналогічно, у дослідженні Below et al. (2024) підкреслено роль комунікаційних практик, орієнтованих на підвищення стійкості та формування довіри до процесів відбудови в Aotearoa–New Zealand [20, с. 5–8].

Для українського контексту релевантним є і досвід міжнародних організацій, зокрема Світового банку та OECD, які вказують, що комунікаційна відкритість і участь громад мають розглядатися як структурні елементи політики відновлення [21, с. 28–32]. Ефективне пояснення економічних і безпекових аспектів повторного використання матеріалів – від гарантій радіаційної та конструктивної безпеки до переваг локального ринку вторинної сировини – створює підґрунтя для сталого розвитку територій.

Отже, міжнародний досвід показує, що стратегічні комунікації у сфері відбудови є не лише інструментом управління інформаційними ризиками, а й основою формування суспільної підтримки реформ. Для України імплементація таких підходів може забезпечити послідовність дій між державними органами, громадами та партнерами, посилюючи довіру до процесу відновлення та сприяючи впровадженню принципів кругової економіки у практику реконструкції.

Перехід до кругової економіки неможливий без активної участі бізнесу, наукових інституцій і технологічних компаній, які забезпечують інноваційний потенціал та практичну реалізацію принципів сталості. Бізнес є ключовим агентом змін, адже саме він трансформує виробничі ланцюги, упроваджує екодизайн, повторне використання матеріалів і відстежуваність ресурсних потоків. Для підрядників і виробників головними аргументами на користь кругових підходів стають зменшення витрат за рахунок повторного використання сировини, вихід на нові ринки вторинних матеріалів і спрощений доступ до європейського ринку завдяки відповідності вимогам Регламенту CPR/2024 [6, с. 72–75].

Успішна реалізація цих процесів потребує передбачуваного регуляторного середовища та узгоджених комунікаційних сигналів від держави. Як зазначає Європейська служба зовнішніх дій, стратегічна комунікація у сфері

відновлення має забезпечувати послідовність меседжів, що підкріплюють довіру інвесторів і демонструють стабільність політичного курсу [7, с. 4–6]. Прогнозованість рішень і доступ до достовірної інформації про нормативні зміни створюють основу для довгострокових інвестицій у сталу реконструкцію та розвиток ринку екологічних технологій.

Наукові установи відіграють роль аналітичних партнерів, формуючи доказову базу для державної політики та пропонуючи інноваційні рішення щодо поводження з відходами, вторинного використання матеріалів і оцінки вуглецевого сліду. Міжнародний досвід свідчить, що співпраця між науковими центрами, бізнесом і державою у форматі трикутника знань (knowledge triangle) є критичною для переходу до ресурсоефективної економіки [9, с. 14–16].

Окремий вимір формує цифрова прозорість, яка стає новим стандартом управління у сфері відбудови. Інструменти на кшталт публічних дашбордів DREAM, відкритих каталогів вторинних матеріалів і баз даних EPD (Environmental Product Declarations) забезпечують простежуваність процесів реконструкції. Відкриті дані дозволяють перевіряти статус проєктів, джерела фінансування та відповідність екологічним стандартам, зменшуючи простір для маніпуляцій і корупційних ризиків [21].

Крім того, цифрова прозорість сприяє зміцненню інформаційної безпеки: у гібридному середовищі вона виступає захисним механізмом проти дезінформації, адже публічний доступ до даних проєктів унеможливлює викривлення фактів. Таким чином, поєднання бізнес-інновацій, наукової експертизи та відкритих цифрових систем створює основу для стійкої, підзвітної та інвестиційно привабливої моделі відбудови, що відповідає європейським принципам CEAP 2.0 (2020) та CPR/2024 [5, с. 7–9; 6, с. 165–170].

Водночас варто пам'ятати, що військова агресія Російської Федерації супроводжується масштабними інформаційними атаками, спрямованими на підрив довіри до державних інституцій України та дискредитацію євроінтеграційних реформ. Значна частина таких кампаній стосується екологічної та економічної тематики, зокрема запровадження нових стандартів сталого будівництва, управління відходами та переходу до кругової економіки. Поширюються фейкові наративи про нібито «небезпечність повторних матеріалів», «надмірну вартість європейських екостандартів» або «нав'язування ЄС вимог, не сумісних з українськими реаліями». Ці повідомлення експлуатують соціальну вразливість громад у період воєнних і економічних криз, формуючи уявлення про реформу як про зовнішній тиск, а не внутрішню модернізаційну потребу.

Згідно з підходами, визначеними у стратегічних документах Європейської служби зовнішніх дій, ефективна протидія таким впливам має ґрунтуватися не лише на спростуванні фейків, а передусім на їх випередженні. Механізм prebunking (попереджувальної комунікації) передбачає проактивне пояснення змісту та логіки політичних рішень ще до появи маніпуляцій у публічному просторі [7; 13]. У цьому контексті стратегічні комунікації виконують функцію пояснювального врядування – вони не лише інформують, а й створюють когерентну рамку сенсів, у якій екологічні реформи сприймаються як інвестиція у стійкість, енергетичну безпеку та європейське майбутнє України.

Разом з тим у інформаційному середовищі ефективність комунікаційної політики залежить від узгодженості наративів різних інституцій. Координація між державними органами, місцевою владою, науковими установами та громадським сектором має забезпечити єдиний змістовий вектор у публічній риториці – від національного рівня до локальних проєктів. Така комунікаційна узгодженість дозволяє мінімізувати вплив ворожих інформаційних операцій, зміцнити міжнародну підтримку та сформувати довготривалий стратегічний наратив відбудови, який поєднує теми безпеки, сталості та європейської інтеграції.

Результати дослідження свідчать, що ефективна реалізація політики переходу до кругової економіки вимагає багаторівневої системи стратегічних комунікацій, здатної забезпечити єдність змісту, узгодженість дій і довіру громадян до процесів відбудови.

На національному рівні комунікації мають виконувати координаційну функцію: формувати стратегічні меседжі, що пояснюють мету екологічних реформ, узгоджують політику різних міністерств і визначають рамку взаємодії з міжнародними партнерами. Такий рівень передбачає міжвідомчу узгодженість – зокрема, між Міністерством розвитку громад, територій та інфраструктури України, Міністерством захисту довкілля та природних ресурсів, Міністерством економіки, а також офісом віцепрем'єра з питань європейської інтеграції. Узгоджена державна комунікація формує цілісний наратив відбудови, який підтримує міжнародну довіру та інвестиційну привабливість країни.

На регіональному рівні стратегічні комунікації адаптують загальнонаціональні меседжі до локальних контекстів. Регіональні адміністрації, громади та агенції розвитку викону-

ють функцію трансляторів державної політики, демонструючи її практичне втілення у проєктах відновлення. Це забезпечує політичну релевантність реформ і зменшує ризик відчуження громад від процесів відбудови. У цьому контексті особливо важливою є двостороння взаємодія між місцевою владою, бізнесом і громадськістю – через форуми, консультації, цифрові платформи DREAM та RESTORATION.GOV.UA, які дозволяють моніторити хід реалізації програм [15].

На локальному рівні формується найвищий ступінь довіри, адже саме громади стають співтворцями рішень. Тут комунікації мають не лише інформувати, а й стимулювати участь – через партисипативні механізми планування, опитування, громадські наради. Ефективна участь громад підвищує якість рішень та легітимність реформ, знижує інформаційну вразливість до дезінформації й сприяє соціальній згуртованості [14; 15].

Запропонована багаторівнева модель забезпечує вертикальну інтеграцію – від національної політики до місцевих практик – і горизонтальну координацію між усіма залученими стейкхолдерами: державою, громадами, бізнесом, науковими установами та громадянським суспільством. Її результативність визначається не лише кількісними показниками охоплення аудиторії, а й поведінковими змінами – удосконаленням практик поводження з відходами, зростанням частки повторно використаних матеріалів, скороченням викидів CO_2 і підвищенням довіри до інституцій влади [16, с. 12–15; 17, с. 8–10].

Таким чином, комунікації у сфері відбудови набувають системного виміру: вони не лише інформують, а формують спільні цінності, що інтегрують державну політику, бізнесові ініціативи та громадську участь у єдину стратегію сталого розвитку.

Висновки. Дослідження показало, що стратегічні комунікації є одним з ключових чинників ефективності впровадження принципів кругової економіки в процесі післявоєнної відбудови України. Вони забезпечують узгодженість між інституціями, формують довіру громадян і партнерів, підсилюють підзвітність влади та сприяють сталому розвитку.

На основі проведеного аналізу визначено такі основні результати:

– стратегічні комунікації перетворюються на елемент державного управління, який інтегрує політику сталого розвитку з безпековими, соціальними та євроінтеграційними пріоритетами;

– міністерство розвитку громад, територій та інфраструктури України, Державне агентство відновлення та розвитку інфраструктури України та платформа DREAM формують трикутник інституційної комунікаційної архітектури, що забезпечує прозорість, узгодженість дій і цифрову відкритість процесів відбудови;

– інформаційна стійкість до дезінформації потребує створення єдиної системи кризових повідомлень і стратегічних наративів, узгоджених із європейськими рамками стратегічних комунікацій;

– багаторівнева модель комунікацій, що поєднує національний, регіональний і локальний рівні, є передумовою ефективного впровадження екологічних стандартів і залучення громад до прийняття рішень;

– комунікації повинні базуватися на принципах прозорості, участі, спільної відповідальності та достовірності, що відповідає ціннісним орієнтирам Європейського зеленого курсу та підходам CEAP 2.0.

Перспективи подальших досліджень полягають у комплексному розвитку аналітичних і методологічних підходів до оцінювання ефективності стратегічних комунікацій у сфері відбудови та сталого розвитку. Подальша наукова робота потребує поєднання політичної науки, державного управління, соціології та екологічної економіки з метою формування цілісної системи вимірювання впливу комунікаційних стратегій на поведінкові зміни у суспільстві.

По-перше, необхідним є розроблення кількісних і якісних індикаторів ефективності стратегічних комунікацій (комунікаційних KPI), які дозволять оцінювати не лише охоплення аудиторій, а й рівень довіри, сприйняття державних меседжів, готовність до співучасті у проєктах та зміни у практиках екологічного споживання. Така методика може спиратися на підходи Європейської комісії та OECD щодо вимірювання ефектів політики сталості, зокрема через систему policy performance indicators і public trust metrics.

По-друге, перспективним напрямом є оцінка поведінкових змін у громадах, пов'язаних із упровадженням принципів повторного використання матеріалів, зеленої реконструкції та розвитку ринку вторинних ресурсів. Дослідження у цьому полі мають зосереджуватись на тому, як комунікаційна взаємодія між державою, бізнесом і громадськістю впливає на рішення домогосподарств, підрядників і місцевих адміністрацій у питаннях екологічної відповідальності.

По-третє, варто поглибити аналіз комунікаційного супроводу впровадження екологічних стандартів у будівництві, зокрема щодо створення національної системи EPD-декларацій

(Environmental Product Declarations). Це передбачає вивчення практик країн ЄС щодо прозорої сертифікації будівельних матеріалів і оцінку можливостей інтеграції таких механізмів у цифрові екосистеми DREAM та Restoration.gov.ua. Такі дослідження сприятимуть підвищенню довіри до ринку вторинних матеріалів і залученню іноземних інвесторів у сектор зеленої реконструкції.

Крім того, перспективним напрямом є розроблення національної моделі комунікаційної координації під час кризових ситуацій, що передбачатиме побудову системи швидкого реагування на дезінформаційні ризики у сфері відбудови. Це дозволить створити стійку архітектуру кризових комунікацій, узгоджену з Європейською службою зовнішніх дій та підходами до resilience governance у межах Європейського зеленого курсу.

Таким чином, стратегічні комунікації постають не лише як інструмент інформаційного впливу, а як інституційна основа публічного управління, що визначає успішність модернізаційних трансформацій України. Вони забезпечують взаємозв'язок між державними пріоритетами, місцевими ініціативами та громадською участю, формуючи спільну платформу для впровадження кругової економіки, екологічної реконструкції та європейської інтеграції. У перспективі розбудова системи стратегічних комунікацій може стати не лише інструментом відновлення, а й фундаментом довготривалої демократичної стійкості держави.

Література

1. Дубов Д. В. Стратегічні пріоритети. Стратегічні комунікації: проблеми концептуалізації та практичної реалізації. *Фахове видання з економічних, філософських та політичних наук. Стратегічні пріоритети.* 2016. №4 (41). С. 9–23.

2. Regulation (EU) 305/2011 vs Regulation (EU) 2024/3110: Що змінюється для України? POVTORNO. *Сайт ReThink NGO.* URL: https://www.povtorno.com/blog/other/305-2011-vs-2024-3110 (дата звернення 25.10.2025)

3. Міністерство розвитку громад, територій та інфраструктури України. (2025). *Офіційний портал.* URL: https://mindev.gov.ua/news/minrozvytku-pidpysalo-antykoruptsiinyi-memorandum-z-proiektnym-ofisom-dream (дата звернення 26.10.2025)

4. Aaltonen A., Vartiainen P. Communication-mediated psychological mechanisms of Chinese publics' post-crisis corporate associations and government associations. *Journal of Contingencies and Crisis Management.* 2019. № 27(3), P. 214–226. DOI: https://doi.org/10.1111/1468-5973.12255 (дата звернення 25.10.2025)

5. 2020 Circular Economy Action Plan. *An official website of European Union.* 2020: веб-сайт. URL: https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/9dc6aa01-39d2-11eb-b27b-01aa75ed71a1/language-en (дата звернення 24.10.2025)

6. Regulation (EU) 2024/3110 of the European Parliament and of the Council of 27 November 2024. *Official Journal of the European Union*2024. 2024*:* веб-сайт. URL: https://www.eota.eu/sites/default/files/files/OJ_L_202403110_EN_TXT.pdf (дата звернення 20.10.2025)

7. EEAS Strategic Communication Task Forces. *An official website of European Union.* 2025*:* веб-сайт. URL: https://www.eeas.europa.eu/eeas/eeas-strategic-communication-task-forces_en (дата звернення 25.10.2025)

8. NATO 2022 Strategic Concept. *An official website of NATO.* 2022: веб-сайт. URL: https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/2022/6/pdf/290622-strategic-concept.pdf (дата звернення 24.10.2025)

9. Building Materials And The Climate: Constructing A New Future. *An official website of United Nations Environment Programme (UNEP).* 2023: веб-сайт. URL: https://www.unep.org/resources/report/building-materials-and-climate-constructing-new-future (дата звернення 19.10.2025)

10. Hallahan K. Holtzhausen D. van Ruler B. Vercic D. & Sriramesh K. Defining Strategic Communication. *International Journal of Strategic Communication.* 2007. № 1(1). P. 3–35. DOI: https://doi.org/10.1080/15531180701285244 (дата звернення 15.10.2025)

11. The OECD Green Recovery Database: Examining the environmental implications of COVID-19 recovery policies. *An official website of The Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD).* 2021: веб-сайт. URL: https://www.oecd.org/en/publications/the-oecd-green-recovery-database_47ae0f0d-en.html

12. Ukraine: Fourth Rapid Damage and Needs Assessment.

An official website of The World Bank. 2023: веб-сайт. URL: https://documents1.worldbank.org/curated/en/099022025114040022/pdf/P1801741ca39ec0d81b5371ff73a675a0a8.pdf (дата звернення 20.10.2025)

13. Bolt N. Haiden L. Althuis J. & Stolze M. Understanding Strategic Communications: NATO Strategic Communications Centre of Excellence Terminology Working Group Publication №3. *NATO Strategic Communications Centre of Excellence Terminology.* 2023. P. 1–44. URL: https://stratcomcoe.org/publications/understanding-strategic-communications/ (дата звернення 15.10.2025)

14. Ministry for Communities, Territories and Infrastructure Development of Ukraine. *Plich-o-Plich: Zghurtovani hromady – 450 communities rebuilding together. Kyiv.* URL: https://mindev.gov.ua/en/news/holovna-prychyna-nashoi-stiikosti-sohodni-liudy-v-hromadakh-oleksii-kuleba (дата звернення 19.10.2025)

15. DREAM. Public Investment Management System. *Digital Restoration Ecosystem for Accountable Management: About the System. Kyiv.* URL: https://dream.gov.ua/about (дата звернення 22.10.2025)

16. Ukraine Rebuild Newswire. *Exclusive: Neo-Eco doubles down on Ukraine, 'the best place in the world for*

a circular economy firm,' with 2 factories planned. URL: https://www.ukrainerebuildnews.com/exclusive-neo-eco-to-sharply-boost-investment-in-ukraine-the-best-place-in-the-world-for-a-circular-economy-firm (дата звернення 26.10.2025)

17. An official website of the European Union. European Environment Agency. *Buildings and construction* URL: https://www.eea.europa.eu/en/topics/in-depth/buildings-and-construction (дата звернення 25.10.2025)

18. Ministry for Development of Communities and Territories of Ukraine. *Ukraine Recovery Priorities 2025.* Kyiv. URL: https://mindev.gov.ua/storage/app/sites/1/uploaded-files/rdna4-ukraine-recovery-priorities-2025.pdf (дата звернення 25.10.2025)

19. Lee Z. *Post-Disaster Recovery Efforts in Japan and New Zealand: A Comparative Study of Tōhoku and Kaikōura.* University of Otago, Dunedin, New Zealand. URL: https://ourarchive.otago.ac.nz/view/delivery/64OTAGO_INST/12397602580001891/13397633920001891 (дата звернення 20.10.2025)

20. Buelow F., Brower A., Cradock-Henry N. International Journal of Disaster Risk Reduction. *Framing resilience: Post-disaster communication in Aotearoa – New Zealand.* 2025. Vol. 117. P. 105167. DOI: 10.1016/j.ijdrr.2024.105167.

Анотація

Науменко М. М. **Стратегічні комунікації як інструмент впровадження принципів кругової економіки у процесі відбудови України.** – Стаття.

У статті досліджуються роль і механізми стратегічних комунікацій у впровадженні принципів кругової економіки під час післявоєнної відбудови України. Повномасштабне вторгнення Російської Федерації спричинило багатовимірну кризу, що охопила безпекову, економічну та екологічну сфери, актуалізувавши потребу у новій моделі відновлення. В умовах масштабної реконструкції постає завдання не лише фізичного відтворення інфраструктури, а й структурної трансформації економіки відповідно до принципів сталості та євроінтеграційних зобов'язань. Кругова економіка визначається як ключовий підхід, що знижує залежність від імпортних ресурсів, мінімізує утворення відходів і сприяє формуванню локальних ринків вторинних матеріалів.

Проаналізовано взаємозв›язок ефективності реалізації кругових моделей та якістю стратегічних комунікацій, що забезпечують довіру, узгодженість дій і координацію між державою, бізнесом та громадами.

Метою статті є визначення ролі стратегічних комунікацій у формуванні спільного наративу відбудови та системної взаємодії учасників процесу. Методологічну основу становлять структурно-функціональний, порівняльний та документальний аналізи європейських політик і національних практик управління.

У результаті дослідження ідентифіковано ключові комунікаційні бар'єри – фрагментарність інформаційної політики, недостатню обізнаність громад і відсутність усталених партнерських моделей. Нормативну основу публічної комунікації визначає Regulation (EU) 2024/3110 (CPR), що встановлює засади прозорості та звітності в контексті сталого управління. Міністерство розвитку громад, територій та інфраструктури України підкреслює важливість інституційної координації та залучення громад, зокрема через проєкт «Пліч-о-Пліч: Згуртовані громади», що об'єднав 450 муніципалітетів у спільних ініціативах відновлення. Цифрова екосистема DREAM (Digital Restoration Ecosystem for Accountable Management) забезпечує відкритість даних і моніторинг проєктів, виступаючи «єдиним вікном» для управління публічними інвестиціями.

Автором запропоновано п'ятикомпонентну модель стратегічних комунікацій, що охоплює формування національного наративу, інституційну координацію, залучення стейкхолдерів, цифрову прозорість і моніторинг результативності. Зроблено висновок, що стратегічні комунікації виступають важливим чинником інтеграції України до європейського ринку, посилення національної стійкості та підвищення ефективності відбудови на засадах сталості.

Ключові слова: стратегічні комунікації, кругова економіка, відбудова України, сталий розвиток, євроінтеграція, DREAM.

Summary

Naumenko M. M. **Strategic communications for implementing a circular economy in Ukraine's reconstruction process.** – Article.

The article examines the role and mechanisms of strategic communication in implementing the principles of the circular economy during Ukraine's post-war reconstruction. The full-scale invasion of the Russian Federation has caused a multidimensional crisis encompassing security, economic, and environmental spheres, emphasising the need for a new recovery model. Under the conditions of large-scale reconstruction, the task arises not only to physically rebuild infrastructure but also to structurally transform the economy in line with the principles of sustainability and European integration commitments. The circular economy is defined as a key approach that reduces dependence on imported resources, minimises waste generation, and promotes the development of local secondary material markets.

The focus is placed on the relationship between the effectiveness of circular models and the quality of strategic communication, which ensures trust, coherence of action, and coordination among the state, business, and communities.

The aim of the article is to identify the role of strategic communication in shaping a shared recovery narrative and systemic interaction among stakeholders. The methodological framework includes structural-functional, comparative, and documentary analyses of European policies and Ukrainian governance practices.

The study identifies key communication barriers, such as fragmented information policy, low public awareness, and the lack of established partnership models. The regulatory foundation for public communication is defined by Regulation (EU) 2024/3110 (CPR), which

sets principles of transparency and accountability within the context of sustainable governance. The Ministry for Communities, Territories and Infrastructure Development of Ukraine emphasises the importance of institutional coordination and community engagement, in particular through the project "Side by Side: United Communities", which has brought together 450 municipalities in joint recovery initiatives. The digital ecosystem DREAM (Digital Restoration Ecosystem for Accountable Management) ensures data transparency and project monitoring, acting as a "single window" for managing public investments.

The author proposes a five-component model of strategic communication encompassing national narrative formation, institutional coordination, stakeholder engagement, digital transparency, and performance monitoring. It is concluded that strategic communication serves as an essential factor in Ukraine's integration into the European market, strengthening national resilience, and enhancing the effectiveness of reconstruction based on sustainability principles.

Key words: strategic communication, circular economy, reconstruction of Ukraine, sustainable development, European integration, transparency, DREAM.

Дата надходження статті: 28.10.2025
Дата прийняття статті: 10.11.2025
Опубліковано: 15.12.2025

УДК 329.1/.8-043.86 «2022/...»
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v056.2025.40

Ю. О. Остапець
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-4955-9676
доктор політичних наук,
професор кафедри політології і державного управління
Державного вищого навчального закладу
«Ужгородський національний університет»

О. Йовбак
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0006-5251-2093
аспірант
Державного вищого навчального закладу
«Ужгородський національний університет»

ПАРТІЙНА КРИЗА В УКРАЇНІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВІТЧИЗНЯНОГО ПАРТІЄТВОРЕННЯ У ПОСТВОЄННИЙ ПЕРІОД

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку українського суспільства позначений глибокими трансформаціями політичних інститутів, серед яких особливе місце посідають політичні партії як ключові суб'єкти демократичного процесу. Саме через партії реалізується представницька демократія, формуються органи державної влади, артикулюються суспільні інтереси та здійснюється політична соціалізація громадян. Однак упродовж останнього десятиліття в Україні спостерігається стійка тенденція до деінституціалізації партійної системи, втрати партіями довіри громадян і зниження їхньої ролі в процесі вироблення державної політики. Ці процеси особливо загострилися після Євромайдану (2014) та в умовах повномасштабної російсько-української війни, що стала своєрідним стрес-тестом для всієї системи політичних інститутів держави.

Проблема кризи українського партієтворення є не лише відображенням внутрішніх суперечностей політичного розвитку, а й частиною ширшого європейського феномену «занепаду партійної демократії» та кризи мейнстримних партій. В Україні ці процеси набули особливої форми – поєднання олігархічної залежності, вождизму, формалізму в партійній роботі та відсутності ідеологічної визначеності. Як наслідок, більшість політичних партій функціонують не як сталий інститут громадського представництва, а як тимчасові виборчі проєкти, зорієнтовані на підтримку певної особи чи бізнес-групи.

Актуальність дослідження зумовлюється наступними ключовими чинниками. По-перше, партійна система України опинилася на межі вичерпання свого інституційного потенціалу: більшість партій не мають реальних осередків, внутрішньої демократії чи стратегії розвитку. По-друге, війна створила унікальне вікно можливостей для формування нових політичних сил, заснованих на волонтерських і громадянських ініціативах, що демонструють високий рівень суспільної довіри. По-третє, процеси європейської інтеграції вимагають гармонізації партійно-політичних стандартів із європейськими – зокрема щодо прозорості фінансування, ідеологічної визначеності, внутрішньопартійної демократії. Нарешті, цифрова трансформація суспільства відкриває нові формати політичної участі, які можуть стати підґрунтям для появи партій нового типу – мережевих, горизонтально організованих, ціннісно мотивованих і технологічно оснащених.

Водночас проблема кризи партійного будівництва в Україні потребує не лише описового аналізу, а й пошуку конкретних моделей виходу з неї, оскільки кожна криза – це по суті початок нового етапу партієтворення. Йдеться про формування «дорожньої карти» реформування партійної системи, яка включатиме інституційне оновлення законодавчої бази, запровадження внутрішньопартійної демократії, реформу виборчої системи, а також розвиток політичної освіти громадян. Саме в цьому контексті наукове осмислення кризи партієтворення має особливе значення – воно дозволяє не лише виявити глибинні причини інституційної слабкості партій, а й запропонувати стратегічні орієнтири для їх відновлення у поствоєнній Україні.

Формулювання мети статті. Метою даного дослідження є комплексний аналіз стану, причин та проявів кризи українського партієтворення і визначення основних напрямів трансформації партійної системи України у поствоєнний період. Для досягнення постав-

© Ю. О. Остапець, О. Йовбак, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

леної мети необхідне вирішення таких дослідницьких завдань: 1) охарактеризувати сутнісні ознаки кризи українського партієтворення; 2) окреслити напрямки подолання кризи та основні параметри партій «нового типу» у повоєнній Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Криза вітчизняного партієтворення охарактеризована низкою українських вчених: Авксентьєвим А. [1], Г. Зеленько [3], М. Кармазіною [4], Ю. Мацієвським [8], А. Мелешевичем [9], Ю. Остапцем [12; 14], А. Романюком [18], Н. Ротар [20], Ю. Якименком [21].

Вивчення функціонування політичних партій у військовий час та перспективи їхнього розвитку у повоєнній Україні стали предметом дослідження таких українських політологів: О. Коцюраби [6], А. Клячина [7], Ю. Ключковського [16], П. Молочко [10], С. Наумкіної [11], Ю. Остапця [13; 14], О. Розумного [17], С. Ростецької [19].

Виклад основного матеріалу дослідження. У політичній науці криза партій означає системну слабкість або деінституціалізацію політичних партій, яка заважає їм ефективно виконувати свої основні функції (представницьку, електоральну, управлінську та інтеграційну) у демократичному суспільстві. До основних ознаки кризи партій відносимо: 1) зниження членства та скорочення організаційних структур (все менше громадян долучаються до партій як активні учасники); 2) падіння рейтингу довіри до партій як до інституцій; 3) деідеологізація партійної політики; 4) популізм і персоналізація політики (виборці орієнтуються не на партії, а виключно на харизматичних лідерів); 5) нездатність реагувати на нові виклики такі як глобалізація, міграція, екологічна криза, технологічні зміни тощо.

В процесі історичної інституціалізації політичних партій можна виокремити принаймні три кризи партієтворення: перша (кінець XIX – початок XX століття); друга (70-ті роки XX століття); третя (початок XXI століття). Зазначимо, що кожна криза завершується новим етапом партієтворення. Третя криза, як правило, пов'язується зі впливом глобалізації, цифрових технологій та соціальних мереж на партійне будівництво, що приводить до трансформації політичних партій у мережеві структури. Раніше партія = організація / організаційна структура + ідеологія + членство + матеріальні ресурси (фінансові, інформаційні тощо). А нині ми маємо такий феномен як «партія без партії», таку організацію, яка немов би «проживає» в соціальних мережах від виборів до виборів, і «виходить з мереж», щоб провести виборчу кампанію, наймаючи для цього відповідних фахівців.

Мережева (діджитал) партія – це в першу чергу, віртуальна партія, цифрові активи якої практично доступні будь-якому пристрою, стають заміною фізичної інфраструктури у вигляді офісів, які характерні традиційним партіям. Таким чином, участь її у політичному житті пов'язана з тенденцією віртуалізації, коли партія втрачає власну фізичну форму і позбавляється від тяжкої інфраструктури. Таким чином формальна відсутність організаційної структури є основною ознакою такого типу партій. Більше того аналіз розвитку партій за останні 15–20 років дає змогу зробити висновок про зменшення партійних організацій внаслідок технологічного прогресу суспільства. Такий висновок залишається доведеним фактом, а відтак політичні партії ніколи не стануть такими, якими вони були 50 років назад, чи навіть 25 [12]. Різниця між класичними і мережевими партіями, подана в таблиці 1.

Таблиця 1

Порівняльний аналіз мейнстримних (класичних) і мережевих партій

Ознака	Мейнстримна (класична) партія	Мережева партія
Структура	Ієрархічна з регіональними осередками	Гнучка, мережева
Членство	Офіційне	Відсутність формального членства, підписка в соцмережах
Ідеологія	Дотримання ідеологічних основ діяльності	Центризм, відсутність ідеології, популізм
Тип мобілізації	Постійна, через офіси, ЗМІ	Переважно онлайн мобілізація
Канал комунікації	Традиційні медіа, партійна преса	Соцмережі, месенджери, YouTube, TikTok
Тривалість активності	Тривала (десятиліття)	Активізація на виборах, або акцент на конкретних проблемах
Джерело легітимності	Традиція, інституційна стабільність	Онлайн-підтримка
Роль лідерства	Колективне або поміркований лідер	Харизматичний лідер – центральна фігура в партії
Приклади	Соціал-демократична партія Німеччини, Право і Справедливість (Польща), Європейська солідарність (Україна)	Слуга народу (Україна), Рух 5 зірок (Італія), Партія свободи (Нідерланди)

Джерело: побудовано авторами

Криза українських партій була констатована низкою вітчизняних фахівців, дослідників політичних партій і партійних систем: Авксентьєвим А. [1], Г. Зеленько [3], М. Кармазіною [4], Ю. Мацієвським [8], А. Мелешевичем [9], Ю. Остапцем [12; 14], А. Романюком [18], Н. Ротар [20], Ю. Якименком [21]. Якщо підсумувати наукові розвідки вітчизняних вчених, то основні маркери кризи української партійності, можна виокремити такі:

1. Розпад старих мейнстримних партій (НРУ, СДПУ (о), «Наша Україна»), заборона низки партій після початку російсько-української війни («Опозиційна платформа – За життя», «Партія Шарія» та інші).

2. Слабкий рівень інституціалізації існуючих партій, відсутність організаційних структур.

3. Поява нових, неінституціоналізованих проєктів, коли виборці голосують не за партійну програму, а за медіа-образ лідера. Такі партії створюються швидко без реальної партійної інфраструктури («Слуга народу», «Голос»).

4. Відсутність ідеологічного позиціонування (деідеологізація партійного життя, популізм).

5. Формалізм в діяльності політичних партій та практична відсутність партійної роботи у міжвиборчий період.

6. Криза довіри до політичних партій, що стимулює появу «партій однієї кампанії» та швидке розчарування виборців.

7. Подальша залежність від олігархічного фінансування, незважаючи на наявність державного, яке на нашу думку, є досить обмеженим.

8. Вождизм та персоніфікація політичної діяльності, відсутність внутрішньопартійної демократії.

9. Регіональний характер підтримки політичних партій, що свідчить про відсутність класичних загальнонаціональних партій.

10. Відсутність належної нормативно-правової бази функціонування політичних партій.

11. Недієвість, ребрендинг, купівля-продаж політичних партій.

12. Ефект «розриву представництва», коли виборці не вірять в те, що партії можуть захищати їхні інтереси.

13. Невиконання партіями головних функцій: представницької, електоральної, управлінської та інтеграційної.

Зазначимо, що криза традиційної (класичної) партійної моделі в Україні проявляє себе після Євромайдану, тобто з 2014 р., і особливо загострюється у 2019 році. А пік цієї кризи співпав з початком російсько-української війни. «Широкомасштабна збройна агресія Росії проти України, яка розпочалася 24 лютого 2022 р., кардинально змінила ситуацію в Україні та світі. Ці зміни стануть важливим чинником, що визначатиме подальший розвиток нашої держави в усіх сферах суспільного життя та свідомості громадян. Суттєві трансформації відбудуться і у сфері партійного будівництва та безпосередньо партійній системі України. Ці зміни будуть накладатися на основні тренди, якими характеризується нині партієтворення у Європейському Союзі та сучасному світі» [13, с. 240].

Констатуємо, що незважаючи на війну в Україні продовжується обговорення того, якими мають бути післявоєнні партії. У 2023 р. Комітет з питань цифрової трансформації провів круглий стіл на тему «Реформа політичних партій і цифрові інновації» на якому відбулося обговорення нового законопроєкту «Про політичні партії». Розглядалися питання врахування в новому законі змін, пов'язаних з цифровізацією. Як зазначила заступник голови Комітету: «Ми живемо у все більш цифровому світі, який впливає на нас, нашу діяльність – і партії не є виключенням. Головне завдання в процесі цифровізації політичних партій – посилити довіру до партій з боку виборців, шляхом більшої прозорості та відкритості партій, та покращити ефективність діяльності партій в представництві суспільних інтересів» [5].

Проблематика функціонування політичних партій у військовий час та перспективи їхнього розвитку у повоєнній Україні стали предметом дослідження таких вітчизняних політологів: О. Коцюраби [6], А. Клячина [7], Ю. Ключковського [16], П. Молочко [10], С. Наумкіної [11], Ю. Остапця [13; 14], О. Розумного [17], С. Ростецької [19].

Як зазначає С. Ростецька, «першою реакцією політичного класу на російське вторгнення став ефект «гуртування навколо прапора». Перед обличчям екзистенційної загрози гостра міжпартійна боротьба була поставлена на паузу Більшість політичних сил, за винятком відверто проросійських, продемонстрували єдність у підтримці Президента, Збройних Сил та курсу на відсіч агресії» [19, с. 279]. Політична партія Партія «Слуга народу», яка ще до війни зберігала монобільшість у Верховній Раді, з початком агресії отримала новий статус провідної сили, що фактично монополізувала політичну відповідальність за виживання держави. «Європейська Солідарність» зайняла позицію жорсткої прозахідної сили, яка апелює до необхідності євроатлантичної інтеграції, повної деколонізації та демонтажу російського впливу на Україну. Партія «Голос», яка напередодні війни переживала кризу ідентичності та

внутрішні розколи, намагається переосмислити свій бренд через позиціонування як «молодіжної та інноваційної сили воєнного часу». Її представники активно долучаються до цифрових ініціатив, створюють комунікаційні платформи для підтримки переселенців і намагаються репрезентувати інтереси нового середнього класу, що формується під час війни. ВО «Батьківщина» зіткнулася з проблемою маргіналізації власної активності внаслідок неможливості критикувати урядові рішення [6; 10; 11].

До основних тенденцій повоєнної розбудови партійної системи вітчизняні дослідники відносять наступні. «*По-перше,* не будуть мати електоральної підтримки політичні партії, які орієнтуватимуться на проросійські цінності. Зазначимо, що низка таких партій була заборонена рішенням Верховної Ради України 3 травня 2022 р.: «Опозиційної платформи – За життя»», «Партії Шарія», «Наші», «Опозиційного блоку», «Лівої опозиції», «Союзу лівих сил», «Держави», «Прогресивної соціалістичної партії України», «Соціалістичної партії України», партії «Соціалісти» та партії «Блок Володимира Сальдо» [2]. *По-друге*, залишаться в минулому політичні партії, які уособлювали собою поділ України на два різних регіони: «схід» та «захід» (відповідно до концепту «двох Україн»). *По-третє*, зміниться акцент персоніфікованих партій, пов'язаних з іменами відомих особистостей. Якщо довоєнні партії такого типу були пов'язані з іменами відомих співаків (партія «Голос» С. Вакарчука), успішних мерів міст (партія «Об'єднання «Самопоміч» А. Садового), то персоналістські повоєнні партії, будуть пов'язані з іменами відомих військових, мерів-організаторів оборони свої міст, волонтерів. *По-четверте,* особливий кейс будуть утворювати регіональні партійні проєкти створені для участі у місцевих виборах (в тому числі і партії національних меншин). *По-шосте,* поява мережевих / кіберпартій, які в своїй діяльності опираються на використання сучасних цифрових технологій. *По-сьоме,* значимим залишиться вплив на функціонування політичних партій і партійної системи України в цілому гібридного політичного режиму» [13, с. 243–244]. *По-восьме,* з'являться нові кліважі, які будуть мати вплив на структурування вітчизняної партійної системи: «ветерани & цивільні», «постраждалі регіони & тилові регіони», «радикалізм & поміркованість», соціально-економічний розкол [11, с. 209].

Отже, вихід із кризи традиційної партійної моделі в Україні потребує комплексного підходу, що включає як інституційні реформи, так і зміну політичної культури (нами пропонується, так звана «дорожня карта» реформування партійної системи України). До основних напрямків відносимо:

1. Підвищення рівня інституціалізації політичних партій та партійної системи: а) запровадження жорстких вимог до партій: фінансової звітності, прозорості, кількості членів та активності осередків; б) запровадження внутрішньої демократії в партіях (відкриті праймеріз тощо); в) реформа державного фінансування політичних партій.

2. Реформа виборчої системи (удосконалення системи відкритих списків, зниження прохідного бар'єру, дозвіл приймати участь у виборах виборчим блокам тощо).

3. Підвищення рівня політичної освіти громадян (розвиток громадянської освіти у школах та університетах; запровадження програми з медіаграмотності для виборців як протидія маніпуляціям; сприяння).

4. Залучення громадян до партійного життя (популяризація участі в політичних партіях серед молоді, інтеграція громадських ініціатив у партійні структури).

5. Стимулювання ідеологічної конкуренції.

6. Подальша демонополізація впливу олігархів на партієтворення.

7. Підвищення політичної відповідальність і репутації (законодавче регулювання партійної відповідальності: відклик депутатів, заборона змін у фракціях; прозорість джерел фінансування та діяльності політичних структур).

8. Орієнтація на європейські стандарти партієтворення.

Можемо констатувати, що вихід з кризи – це не одномоментний акт, а поступовий процес демократизації та професіоналізації політичного життя. Він можливий лише за умови взаємодії держави, громадянського суспільства та самих партій.

Однак слід зазначити, що модель політичної партії у повоєнній Україні, на нашу думку, вже буде іншою, оскільки повернення до партійного «мейнстриму» неможливе. Тому, як висновок до нашої наукової розвідки, окреслимо основні параметри партій «нового типу» у повоєнній Україні. До основних характеристик таких партій відносимо:

1. Використання цифрових технологій в організації партійного життя (створення цифрових платформ для прийняття рішень і комунікації з членами партії та виборцями).

2. Перевага горизонтальних структур, а головний офіс партії виступатиме як координаційний центр (на кшалт, піратських партій в Європі). Йдеться про мережевий підхід у їхній діяльності.

3. Розбудова онлайн-інфраструктури (замість формальних, «паперових» офісів партії зосереджуватимуться на активних волонтерських, громадських та проєктних осередках).

4. Активна участь громадян у їхній діяльності. Партії формуються знизу як громадські ініціативи, які потім трансформуються в політичні сили.

5. Нова етика політичної комунікації (партії прагнуть до прозорості, відкритості, внутрішньої демократії, прагнуть зламати старі олігархічні та клієнтелістські моделі управління).

6. Гнучкість і адаптивність (в умовах швидких змін партії нового типу здатні швидко змінювати стратегії, тематику, форму участі, на відміну від жорстких, бюрократизованих структур).

7. Локальна автономія (концепт функціонування «багаторівневої партії»).

8. Зміна в моделі членства. Поряд з класичним фіксованим членством буде існувати: а) гнучке членство (громадяни можуть обирати рівень участі через онлайн платформи: учасник акцій, волонтер, донор, член партії тощо); б) цифрова верифікація (замість партійного квитка особистий профіль в застосунку чи порталі).

9. Зміна ідеологічного контенту від ідеологій до цінностей. Йдеться про те, що партії сьогодні частіше будуються не на доктринах (лібералізм, консерватизм, соціалізм), а на цінностях – прозорість, справедливість, європейський вибір, цифрові права, екологія тощо. А також для сучасних партій характерний ідеологічний еклектизм (поєднання цінностей різних ідеологічних доктрин).

Висновки. Отже, у партіях «нового типу» (повоєнних) фіксоване членство, ймовірно, залишиться, але матиме гнучкішу і менш формалізовану форму. Основна тенденція у цьому контексті – перехід від жорсткої моделі членства до моделей «участі». Це дозволить партіям бути відкритішими та ближчими до громадян. У партіях нового типу ідеологія не зникне повністю, але її роль суттєво зміниться. Вона перестане бути «партієутворюючою», а матиме інші функції. Таким чином орієнтація діяльності партії буде спрямована на конкретні цілі і цінності (боротьба з корупцією, боротьба з неконтрольованою міграцією тощо). Відбудуться зміни і в організаційній структурі партій: замість матеріальних регіональних офісів домінуватимуть онлайн-платформи, до яких можна буде як вільно під'єднатись, так і залишити їх. В такому напрямку, на нашу думку, будуть трансформуватися базові ознаки класичних («мейнстримних») партій (членство, організаційна структура, ідеологія) при розбудові нових партійних структур.

Література

1. Авксентьєв А. Ринок політичних партій в Україні: «зіпсована багатопартійність». URL: http://od.org.ua/uk (дата звернення 12.09.2025).

2. В Україні заборонена діяльність 18 політичних партій. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3726902-v-ukraini-zaboronena-dialnist-18-politicnih-partij.html (дата звернення 10.09.2025).

3. Зеленько Г. Траєкторія трансформації політичного режиму в Україні за роки незалежності: демократія vs клановість. *Політичний процес у незалежній Україні: підсумки і проблеми.* Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2021. С. 139–177.

4. Кармазіна М. Тридцять років української багатопартійності (кінець 1990–початок 2020 рр.). Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. 88 с.

5. Комітет з питань цифрової трансформації провів круглий стіл на тему «Реформа політичних партій і цифрові інновації» (13.11.2024). URL: https://komit.rada.gov.ua/news/main_news/75734.html (дата звернення 10.09.2025).

6. Коцюраба О. Вплив держави на політичні партії: погляд крізь призму агресії Російської Федерації проти України. *Український часопис конституційного права.* 2022. № 2. С. 23–42.

7. Клячин А. Напрями перерозподілу електорату заборонених в Україні політичних партій: базові моделі. *Регіональні студії.* 2023. № 32. С. 56–62.

8. Маціївський Ю. У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991–2014). *Чернівці* : *Книга – ХХІ*, 2016. 277 с.

9. Мелешевич А. Проблеми інституціоналізації та перспективи розвитку партійної системи України. *Партійна система сучасної України: еволюція, тенденції та перспективи розвитку*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 24–25 листопада 2011 р.). Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. С. 46–64.

10. Молочко П. Роль партій у постконфліктний період: виклики та загрози. *Вісник Львівського університету. Серія Філософсько-політологічні студії.* 2025. Вип. 59. С. 340–352.

11. Наумкіна С. Електоральні розколи та партійна трансформація в Україні в умовах війни: формування нових ліній суспільної диференціації. *Актуальні проблеми філософії та соціології.* 2025. № 54. С. 208–211.

12. Остапець Ю. Мережеві (діджитал) партії в українському партогенезі: що далі чекає на українську партійну систему. *Україна і Центральна Європа: історія, політика, культура: матеріали VI міжнародної науково-практичної конференції «Формат розвитку відносин України та країн Центральної Європи у контексті впливу гібридної війни, виборчих процесів, прав національних меншин та пандемії Covid–19»* / відповідальні за випуск: В. І. Гиря., М. М. Вегеш. Ужгород : ТОВ «РІК-У», 2021. С. 177–179.

13. Остапець Ю., Петрінко В. Трансформація партійної системи України у поствоєнний період. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії.* 2023. Вип. 47. С. 240–246.

14. Остапець Ю., Дудінська І. Еволюція партійної системи України: характеристика етапів та перспективи розвитку в поствоєнний період. Політичні інститути та процеси в Україні в кінці XX – на початку XXI століть: колективна монографія / за заг. ред.: Юрія Остапця і Маріана Токаря; Каф. політ. і держупр.; Каф.соціології та соц. роб.; Ужгород. нац. ун-тет. Ужгород : ТОВ «РІК-У», 2025. С. 7–61.

15. Політичні цінності та політико-ідеологічні орієнтації громадян України в період російської агресії. *Національна безпека і оборона.* 2022. № 4. С. 50–67.

16. Політичні партії в Україні: виклики війни та післявоєнні перспективи: дослідження з оцінками ситуації / Н. Богашева, О. Бойко, В. Венгер, Б. Дорошенко, Ю. Ключковський, Б. Сімон / Рада Європи. 2023. 43 с.

17. Розумний О. Контури повоєнного суспільно-політичного ландшафту України. *Національна безпека і оборона.* 2022. № 4. С. 120–122.

18. Романюк А. Криза політичних партій України як результат і чинник суспільно-політичного розвитку. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії.* 2023. Вип. 49. С. 328–338.

19. Ростецька С. Трансформація партійної системи України: виклики де-факто однопартійності та перспективи повоєнного партійного будівництва. *Актуальні проблеми філософії та соціології.* 2025. № 53. С. 278–281.

20. Ротар Н. Політичні партії vs електоральні «політичні машини» у виборчому процесі до органів місцевого самоврядування (на прикладі Чернівецької області). *Політичні партії і вибори: українські та світові практики: зб. ст. і тез за результатами п'ятої міжнародної наукової конференції «Політичні партії і вибори: українські та світові практики» (пам'яті Юрія Романовича Шведи) від 28 листопада 2020 року / за ред. Анатолія Романюка і Віталія Литвина.* Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2021. Вип. 5. С. 87–98.

21. Трансформація партійної системи: український досвід у європейському контексті / За ред. Ю. Якименка. Київ : Центр Разумкова, 2017. 428 с.

Анотація

Остапець Ю. О., Йовбак О. **Партійна криза в Україні та перспективи вітчизняного партієтворення у поствоєнний період.** – Стаття.

У статті здійснено комплексний аналіз стану, чинників та проявів кризи українського партієтворення, а також визначено основні напрями трансформації партійної системи України у поствоєнний період. Констатовано, що сучасна партійна система України перебуває у стані глибокої деінституціалізації, яка проявляється у послабленні організаційної структури політичних партій, падінні рівня суспільної довіри, деідеологізації політичного процесу та зростанні персоналізму в політиці. Ці тенденції є відображенням як внутрішніх проблем українського політичного розвитку, так і глобальних процесів кризи традиційної партійної демократії у світі.

Визначено основні маркери кризи українського партієтворення: зростання рейтингу недовіри до традиційних партій; втрата ідеологічного позиціонування; формалізм у діяльності партій між виборами; залежність від олігархічного фінансування; домінування лідерських і персоналістських проєктів; низький рівень партійної демократії та слабка регіональна інтегрованість. Особливу увагу приділено проблемі кризи довіри виборців до партій як інститутів політичного представництва, що спричиняє появу феномену «партій короткого циклу» –політичних брендів, які існують лише в межах однієї виборчої кампанії.

Окреслена «дорожня карта» карта реформування партійної системи України: а) підвищення рівня інституціалізації політичних партій та партійної системи; б) реформа виборчої системи та державного фінансування партій; в) підвищення рівня політичної освіти громадян та залучення їх до партійної діяльності; г) стимулювання ідеологічної конкуренції; д) орієнтація на європейські стандарти партієтворення; ж) запровадження внутрішньопартійної демократії та прозорих механізмів прийняття рішень.

Охарактеризовано модель політичної партії у повоєнній Україні, до основних ознак якої віднесено такі: 1) використання цифрових технологій в організації партійного життя (створення цифрових платформ для прийняття рішень і комунікації з членами партії та виборцями); 2) перевага горизонтальних структур, а головний офіс партії виступатиме як координаційний центр; 3) локальна автономія та внутрішньопартійна демократія; 4) зміна в моделі членства; 5) державна підтримка політичних партій; 6) зміна ідеологічного контенту від ідеологій до цінностей.

Ключові слова: політичні партії, партійна система, криза партієтворення, цифрова політика, персоналістські партійні проєкти, поствоєнна Україна, мережеві партії, інституційна трансформація партій, європейська інтеграція, внутрішньопартійна демократія.

Summary

Ostapets Yu. O., Yovbak O. **Party crisis in Ukraine and prospects for domestic party building in the post-war period.** – Article.

This article provides a comprehensive analysis of the state, factors, and manifestations of the crisis of party-building in Ukraine, and identifies the main directions for transforming Ukraine's party system in the post-war period. It finds that the contemporary party system of Ukraine is in a state of profound deinstitutionalization, manifested by the weakening of political parties' organizational structures, declining public trust, the de-ideologization of the political process, and the growing personalization of politics. These trends reflect both internal problems in Ukraine's political development and global processes indicative of a worldwide crisis of traditional party democracy.

The key markers of this crisis are identified as: a growing level of public distrust in traditional parties; the loss of clear ideological positioning; formalism in party activities between elections; dependence on oligarchic financing; the dominance of leader-centric and personalist political projects; a low level of intra-

party democracy; and weak regional integration. Particular attention is given to the crisis of voters' trust in political parties as institutions of political representation, which has given rise to the phenomenon of "short-cycle parties" – political brands that exist only for the duration of a single electoral campaign.

The article outlines a "road map" for reforming Ukraine's party system, which includes: raising the level of institutionalization of political parties and the party system; reforming the electoral system and implementing public financing for political parties; enhancing citizens' political education and involvement in party activities; stimulating ideological competition; orienting party-building toward European standards; introducing intra-party democracy and transparent decision-making mechanisms.

The model of a political party in post-war Ukraine is characterized by the following main features: 1) the use of digital technologies in organizing party life (including the creation of digital platforms for decision-making and communication with party members and voters); 2) an emphasis on horizontal structures, with the party's headquarters serving as a coordination center; 3) local autonomy and intra-party democracy; 4) a transformed membership model; 5) state support for political parties; 6) a shift in ideological content from ideologies to values.

Key words: political parties, party system, party-building crisis, digital politics, personalist party projects, post-war Ukraine, network parties, institutional transformation of parties, European integration, intra-party democracy.

Дата надходження статті: 14.10.2025
Дата прийняття статті: 30.10.2025
Опубліковано: 15.12.2025

УДК 32:005.574
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v056.2025.41

К. Ю. Примаков
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-6143-8474
кандидат юридичних наук,
докторант кафедри політології,
соціології та публічного управління
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

ПОЛІТИЧНА МЕДІАЦІЯ ЯК ДІЄВИЙ ІНСТРУМЕНТ ВИРІШЕННЯ КОНФЛІКТІВ У ПУБЛІЧНІЙ СФЕРІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Постановка проблеми. Серед альтернативних способів урегулювання спорів (конфліктів) особливе місце посідає медіація, яка активно розвивається та набирає популярності. В умовах післявоєнного розвитку українського суспільства особливої актуальності набуває переосмислення публічної політики крізь призму людиноцентризму, що зумовлює потребу в подальшому поширенні практик медіації. Держава, що визнає людину найвищою соціальною цінністю, зобов'язана формувати свої інститути та політичні практики на засадах соціальної справедливості, довіри й поваги до гідності громадянина. Саме людиноцентричний підхід є методологічною основою побудови стійкої системи державного управління, здатної забезпечити не лише ефективність управлінських рішень, а й суспільний консенсус у складних соціально-політичних умовах [13, с. 39]. Дедалі більшої актуальності набувають позаправові інструменти відновлення довіри, зокрема інституціоналізація медіації та діалогу як складників демократичного врядування. Такі практики дають змогу враховувати багатовимірність конфліктів, підтримуючи горизонтальні зв'язки між громадянами, що особливо важливо в процесі післяконфліктної трансформації. Сьогодні політична медіація розглядається як один із найперспективніших інструментів досягнення консенсусу, запобігання конфліктам і забезпечення сталого розвитку політичної системи, як інноваційного механізму врегулювання політичних процесів і забезпечення інституційної стабільності держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання теоретичних і практичних аспектів політичної медіації розглянуто у роботах М. Вариводи та Н. Романя [2], А. Француза і Д. Зубка [12], які досліджують сутність політичного посередництва, його інституційні механізми та перспективи розвитку в Україні. О. Кармаза [5] та Д. Лікарчук [6] висвітлюють медіацію як спосіб альтернативного врегулювання спорів і політичних конфліктів, а О. Чепік-Трегубенко [13] акцентує на специфіці медіації в умовах воєнного стану та напрямах її розвитку. У своєму дослідженні О. Сегіна та С. Антонова [11] підкреслюють, що інституційне впровадження медіації у громадах сприяє мирному врегулюванню конфліктів та зміцненню громадянського суспільства. Водночас І. Басова [1] розглядає медіацію в умовах воєнного стану як ефективний інструмент зменшення соціально-політичної напруги. Теоретико-методологічні підстави дослідження медіації в публічному управлінні аналізують В. Лисий та О. Іваній [7], В. Волошин та У. Мустафаєва [3] та ін.

Питання ролі політичної медіації у розв'язанні воєнних конфліктів та економічних спорів висвітлює І. Патлашинська [8]. Онлайн-медіацію та посередництво як альтернативні способи врегулювання спорів досліджує М. Розумна [10]. На актуалізації медіації в умовах воєнних подій на сході України наголошує А. Цейтліна, підкреслюючи необхідність розвитку національної системи врегулювання конфліктів [14]. Інституціоналізацію медіації в Україні, її сучасний стан та перспективи описують І. Шмаленко, М. Єнін та Л. Мельник [15].

З огляду на проведений аналіз важливого значення набуває розкриття особливостей політичної медіації як дієвий інструмент вирішення конфліктів у публічно-політичній сфері сучасної України, що виникають під час воєнного стану і можуть виникнути у період післявоєнній відбудови.

Метою статті є розкриття особливостей вирішення конфліктів у публічно-політичній сфері сучасної України засобами політичної медіації.

Виклад основного матеріалу дослідження. У сучасному розумінні медіація є процедурою примирення сторін конфлікту шляхом їхнього вступу у добровільні переговори за участі нейтрального посередника (медіатора). Основною метою такої взаємодії є досягнення взаєморозуміння та ухвалення взаємоприйнятних рішень [9]. По суті, медіація поєднує елементи переговорного процесу, посередництва та досяг-

© К. Ю. Примаков, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

нення взаємовигідних рішень на основі добровільної участі сторін. Сучасний стан медіації в Україні демонструє значні досягнення. Зокрема, медіація ефективно застосовується в урегулюванні сімейних спорів, захисті прав споживачів та трудових конфліктах. Майбутнє медіації в Україні є перспективним завдяки активним зусиллям із підвищення її значущості та інтеграції в правову систему й суспільну практику.

Застосування медіаційних практик можлива і в політичній сфері – тут вона сприяє формуванню культури діалогу, запобіганню конфліктам і зміцненню національної єдності. У політичній площині медіація виконує надважливу функцію – посередництво у врегулюванні суперечностей між політичними суб'єктами, державами чи суспільними групами. Вона сприяє налагодженню комунікації між протилежними політичними силами, запобігає загостренню протистояння, формує основу для досягнення консенсусу та стабільності.

У добу глобалізації політична медіація є не лише механізмом розв'язання окремих конфліктів, а й інструментом підтримання міжнародної та внутрішньої безпеки. Вона дає змогу мінімізувати ризики політичної дестабілізації, забезпечити мирне узгодження інтересів різних сторін і створити передумови для національної консолідації. Проте політична медіація є не лише зовнішньополітичним, а й національним інструментом консолідації, що забезпечує гармонізацію інтересів у суспільстві, зменшує рівень напруги та створює передумови для стабільного розвитку.

Сучасний процес політичного посередництва (медіації) характеризується високою гнучкістю та здатністю адаптуватися до особливих потреб і обставин конфлікту. Така адаптивність дає змогу враховувати унікальні характеристики кожної сторони та конкретної ситуації, що сприяє пошуку найефективніших і взаємовигідних рішень. Крім того, гнучкість медіації передбачає можливість застосування різноманітних методів і практик для досягнення домовленостей, що підвищує шанси на успішне врегулювання конфлікту.

Ефективність політичного посередництва значною мірою залежить від ретельної підготовки та планування. Медіатор або група медіаторів повинні детально ознайомитися з історією конфлікту, його причинами та позиціями сторін, аби розробити ефективну стратегію переговорів. Підготовка передбачає збирання необхідної інформації, аналіз конфліктної ситуації та прогнозування можливих сценаріїв розвитку подій. Крім того, важливо проводити постійний моніторинг виконання домовленостей та оцінювання результатів переговорного процесу, що сприяє своєчасному виявленню проблем та вживанню заходів для їхнього розв'язання [2, p. 215].

У деяких випадках для підвищення ефективності політичного посередництва може виникати потреба у залученні зовнішніх експертів, міжнародних організацій або держав. Міжнародна та дипломатична підтримка стимулює сторони до участі у переговорах і сприяє досягненню стійких результатів.

Політична медіація відрізняється від інших видів посередництва особливою складністю та високими вимогами до учасників. Вона передбачає не лише вирішення конфліктів, а й формування стабільних відносин між сторонами під впливом значного соціального та політичного тиску. У таблиці 1 наведено основні особливості політичної медіації, що визначають її ефективність та роль у зміцненні національної єдності.

Таблиця 1

Особливості політичної медіації та її переваги

Особливість	Суть та значення
Соціальна значущість політичних відносин	Політичні переговори привертають значну увагу громадськості та зазвичай супроводжуються високим соціальним тиском на сторони, що вимагає від медіатора особливої обережності та дипломатичності
Високі вимоги до медіатора	Медіатор повинен не лише володіти стандартними професійними навичками, а й демонструвати дипломатичну майстерність, враховувати традиції політичного середовища та реагувати на динаміку переговорів
Нейтральність та гнучкість	Дотримання нейтральності є основним, а в політичному контексті – критично важливим. Медіатор має швидко адаптуватися до змін, застосовувати гнучкі стратегії та практики відповідно до поточної ситуації
Конфіденційність	Збереження деталей переговорів у таємниці забезпечує відкритий обмін думками та запобігає ризику політичних або репутаційних втрат для сторін
Стратегічне мислення	Медіатор має прогнозувати можливі наслідки рішень та обраних стратегій, враховуючи їхній вплив на політичну стабільність, мир та подальші взаємини між сторонами
Переваги медіації	Медіація сприяє збереженню відносин між сторонами, дає їм змогу контролювати процес, враховувати формальні та неформальні правила, скорочує час та витрати на врегулювання конфлікту, підвищує ймовірність досягнення взаємоприйнятних рішень, укладення мирних угод і припинення військових дій

Джерело: узагальнено автором на основі [4, с. 40]

Сьогодні політична медіація набуває особливої актуальності, оскільки широкий спектр конфліктів, що виникають у соціально-політичному та економічному середовищі, потребує ефективних механізмів врегулювання. У таблиці 2 наведено основні типи конфліктів, з якими стикаються українські громадяни, державні органи та громади під час воєнного стану, та показано роль медіації у зміцненні національної єдності та запобіганні соціальної напруженості.

Таким чином, аналіз наявних конфліктів і спорів, що виникають унаслідок воєнних дій, виявляє значущу роль політичної медіації у збереженні національної єдності та стабільності. Впровадження ефективних механізмів медіації дає можливість своєчасно реагувати на потенційні загострення, запобігати ескалації конфліктів та знижувати навантаження на судову систему, створює умови для конструктивного врегулювання суперечок між внутрішньо переміщеними особами, військовослужбовцями, громадами, політичними партіями та іншими учасниками суспільних процесів.

Висновки з дослідження і перспективи подальших пошуків у даному науковому напрямку. Таким чином, політична медіація є невіддільним інструментом забезпечення соціальної стабільності, зміцнення довіри до державних і громадських інституцій та формування ефективного механізму мирного врегулювання конфліктів, в т.ч. в умовах воєнного стану та післявоєнної відбудови.

Подальша інтеграція медіаційних механізмів у політичні й адміністративні процеси відкриває можливості для підвищення ефективності реалізації стратегії відбудови. Важливо, що поява програм політичної медіації при державних інституціях, органах місцевого самоврядування та громадських об'єднаннях створює практичне підґрунтя для врегулювання конфліктів інтересів під час розподілу ресурсів, ухвалення рішень чи відновлення зруйнованих громад. Розширення таких ініціатив сприятиме формуванню сталої практики політичного діалогу та партнерства між владою, громадянським суспільством і бізнесом.

Не менш важливим напрямом є створення регіональних платформ та центрів політичної медіації, що забезпечуватимуть комунікацію між представниками центральної влади, місцевих громад та міжнародних партнерів. Особливої уваги потребують регіони, що найбільше постраждали від бойових дій, де зберігається високий конфліктний потенціал. Розбудова мережі таких центрів дасть змогу не лише підтримати стабільність, а й закласти основи для довгострокової суспільної злагоди.

Таблиця **2**

Вплив політичної медіації на стабілізацію соціальних та політичних відносин у сучасній Україні

Тип конфлікту (спору)	Приклади ситуацій / характер конфлікту	Роль політичної медіації у зміцненні національної єдності
Парламентські конфлікти	Розбіжності між політичними фракціями щодо ухвалення рішень у сфері безпеки, відбудови та соціальної політики	Сприяє пошуку компромісів між політичними силами, формуванню спільних стратегічних рішень
Виборчі конфлікти	Порушення виборчого процесу, маніпуляції, оскарження результатів виборів у воєнний або післявоєнний період	Забезпечує прозорість, легітимність виборів і зміцнює довіру громадян до інститутів влади
Громадсько-політичні протести	Мітинги, акції протесту щодо соціальної чи військової політики держави	Посередництво сприяє зміні конфронтації на формат діалогу, запобігає ескалації насильства
Міжрегіональні суперечності	Розбіжності між громадами щодо пріоритетів відбудови, розподілення ресурсів або політичного представництва	Підтримує єдність держави, зменшує регіональні напруження
Міжетнічні конфлікти	Напруженість між представниками різних національних груп у громадах, що постраждали від військових дій	Забезпечує міжкультурний діалог і сприяє толерантності
Міжконфесійні суперечності	Суперечності між релігійними громадами щодо використання храмів, участі у волонтерських чи гуманітарних проєктах	Сприяє взаємоповазі та збереженню духовної єдності суспільства
Взаємини між владою та громадськістю	Недовіра до органів влади, критика рішень щодо мобілізації, відбудови, соціальної підтримки	Формує комунікаційний міст між державними структурами та громадянським суспільством
Конфлікти в громадах, що пережили окупацію	Суперечки щодо колабораціонізму, ставлення до військових подій, відновлення місцевого самоврядування	Допомагає досягти порозуміння, сприяє процесам примирення та соціальної інтеграції на рівні громади
Політичні конфлікти у середовищі лідерів думок та партій	Суперечності між представниками політичних рухів, громадських ініціатив і волонтерських об'єднань	Сприяє узгодженню стратегічних позицій і спільній роботі задля післявоєнного відновлення країни

Джерело: складено автором

Важливими чинниками успіху є професійна підготовка політичних медіаторів, формування етичних стандартів і впровадження відповідних навчальних програм у систему державного управління. Паралельно необхідно вдосконалювати нормативно-правову базу, що регламентує процедури медіації в політичних процесах, визначає статус медіатора, гарантії виконання угод і механізми громадського контролю.

Інтеграція цифрових технологій, зокрема створення онлайн-платформ для здійснення політичної медіації, відкриває нові можливості залучення широких верств населення до обговорення рішень, що стосуються відбудови. Це сприятиме підвищенню прозорості, зміцненню довіри до влади та формуванню інклюзивної моделі управління.

Отже, майбутнє політичної медіації в Україні є перспективним і стратегічно значущим для забезпечення ефективної післявоєнної відбудови. Підвищення громадської обізнаності, формування інституційної підтримки, професійна підготовка медіаторів, розвиток законодавчої бази та впровадження технологічних інновацій створюють умови для того, щоб політична медіація стала основним інструментом стабілізації, відновлення довіри та побудови демократичної держави нового типу.

Література

1. Басова І. Медіація в умовах воєнного стану. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом.* 2024. № 2 (70). С. 5–9. DOI: https://doi.org/10.32689/2522-4603.2024.2.1.

2. Варивода М., Романь Н. Політична медіація (політичне посередництво). *Communication as a factor of transparency of social interaction: psychological, historical, legal, economic and political dimensions. New realities in the conditions of war and in the post-war perspective* / eds. J. Mrozek, O. Koval, M., Radziłowicz. Olsztyn: Ełk, 2024. P. 213–222. URL: https://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/52813/1/Monograph_Conference_Ukraine_Ternopil_WUNU_2024.pdf#page=214.

3. Волошин В.Г., Мустафаєва У.С. Медіації як спосіб профілактики конфліктів у сфері публічного управління. *Public Administration and Regional Development.* 2021. № 3. P. 599–621.

4. Калашкінська М.В. Медіація як метод вирішення політичних конфліктів: перспективи для України. *Сучасна українська держава: вектори розвитку та шляхи мобілізації ресурсів:* матеріали VII Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Одеса, 30 квітня 2024 р.). Одеса, 2024. С. 39–42.

5. Кармаза О. Медіація та переговори як альтернативні способи вирішення спорів. *Підприємництво, господарство і право.* 2020. № 5. С. 13–18. DOI: https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.5.02.

6. Лікарчук Д.С. Медіація як спосіб врегулювання політичних конфліктів. *Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти.* 2021. № 8. С. 50–61. DOI: https://doi.org/10.31866/2616-745x.8.2021.249009.

7. Лисий В.В., Іваній О.М. Теоретико-методологічні підстави дослідження медіації в публічному управлінні. *Центральноукраїнський вісник права та публічного управління.* 2024. № 4. С. 44–50. DOI: https://doi.org/10.32782/cuj-2024-4-6.

8. Патлашинська І. До питання ролі політичної медіації у вирішення воєнних конфліктів: досвід для України. *Вісник Львівського університету.* 2022. № 42. С. 298–303. DOI: https://doi.org/10.30970/PPS.2022.42.39.

9. Про медіацію: Закон України від 16.11.2021 р. № 1875-IX. *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text.

10. Розумна М. Актуальні проблеми та перспективи розвитку альтернативних способів урегулювання спорів в Україні: онлайн-медіація та посередництво. *Підприємництво, господарство і право.* 2020. № 9. С. 147–153. DOI: https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.9.26.

11. Сегіна О.М., Антонова С.Є. Інститут медіації в Україні як один із альтернативних механізмів врегулювання конфліктів у громадах мирним способом: проблеми та перспективи розвитку у період воєнного конфлікту. *Вісник Національного університету водного господарства та природокористування.* 2023. № 4. С. 320–330. DOI: https://doi.org/10.31713/ve4202328.

12. Француз А.Й., Зубко Д.В. Політична медіація в Україні. *Legal Bulletin*. 2022. № 4. С. 26–30. DOI: https://doi.org/10.31732/2708-339X-2022-04-26-30.

13. Чепік-Трегубенко О. Медіація в умовах воєнного стану в Україні: сучасність та перспективні напрями дослідження. *Науковий вісник Дніпровського державного університету внутрішніх справ.* 2024. № 1 (132). С. 38–44. DOI: https://doi.org/10.31733/2078-3566-2024-5-6.

14. Цейтліна А.О. Запровадження медіації як механізму врегулювання конфліктів унаслідок військових подій на сході України. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Державне управління.* 2021. Т. 32 (71). № 5. С. 37–41. DOI: https://doi.org/10.32838/TNU-2663-6468/2021.5/07.

15. Шмаленко Ю., Єнін, М., Мельник, Л. Інституціоналізація медіації в Україні: ключові етапи, сучасний стан та перспективи. *Соціологічні студії.* 2023. № 2 (23). С. 6–17. DOI: https://doi.org/10.29038/2306-3971-2023-02-11-11.

Анотація

Примаков К. Ю. **Політична медіація як дієвий інструмент вирішення конфліктів у публічній сфері сучасної України.** – Стаття.

В умовах воєнного часу та післявоєнної відбудови українського суспільства особливої актуальності набуває переосмислення публічної політики крізь призму людиноцентризму, що зумовлює потребу в подальшому поширенні практик медіації. Держава, що визнає людину найвищою соціальною цінністю,

зобов'язана формувати свої інститути та політичні практики на засадах соціальної справедливості, довіри й поваги до гідності громадянина.

Метою статті є розкриття особливостей вирішення конфліктів у публічно-політичній сфері сучасної України засобами політичної медіації.

З'ясовано, що сучасний стан медіації в Україні демонструє значні досягнення, зокрема, медіація ефективно застосовується в урегулюванні сімейних спорів, захисті прав споживачів та трудових конфліктах. Майбутнє медіації в Україні є перспективним завдяки активним зусиллям із підвищення її значущості та інтеграції в правову систему й суспільну практику. Доведено, що в політичній сфері медіація сприяє формуванню культури діалогу, запобіганню конфліктам і зміцненню національної єдності. Політична медіація сприяє налагодженню комунікації між протилежними політичними силами, запобігає загостренню протистояння, формує основу для досягнення консенсусу та стабільності. Наголошується, що сучасний процес політичної медіації характеризується високою гнучкістю та здатністю адаптуватися до особливих потреб і обставин конфлікту, а це передбачає можливість застосування різноманітних методів і практик для досягнення домовленостей, що підвищує шанси на успішне врегулювання конфлікту. Показано, що політична медіація відрізняється від інших видів посередництва особливою складністю та високими вимогами до учасників; вона передбачає не лише вирішення конфліктів, а й формування стабільних відносин між сторонами під впливом значного соціального та політичного тиску. Виділено типи конфліктів (спорів), для вирішення яких можуть бути застосовані інструменти політичної медіації. Йдеться про парламентські конфлікти, виборчі конфлікти, громадсько-політичні протести, міжрегіональні суперечності, міжетнічні конфлікти, міжконфесійні суперечності, взаємини між владою та громадськістю, конфлікти в громадах, що пережили окупацію, політичні конфлікти у середовищі лідерів думок та партій.

Ключові слова: політичне посередництво, політичні конфлікти, консенсус, довіра, політичний діалог, медіаційний процес.

Summary

Prymakov K. Yu. **Political mediation as an effective tool for resolving conflicts in the public sphere of modern Ukraine.** – Article.

In conditions of wartime and post-war reconstruction of Ukrainian society, rethinking public policy through the lens of human-centeredness becomes particularly relevant, which necessitates the further spread of mediation practices. A state that recognizes the individual as the highest social value is obliged to shape its institutions and political practices based on social justice, trust, and respect for the dignity of citizens.

The purpose of the article is to reveal the features of conflict resolution in the public-political sphere of contemporary Ukraine through the means of political mediation.

It has been found that the current state of mediation in Ukraine demonstrates significant achievements. In particular, mediation is effectively applied in resolving family disputes, protecting consumer rights, and labor conflicts. The future of mediation in Ukraine is promising due to active efforts to enhance its importance and integrate it into the legal system and societal practice. It has been proven that in the political sphere, mediation contributes to the formation of a dialogue culture, conflict prevention, and the strengthening of national unity. Political mediation facilitates communication between opposing political forces, prevents the escalation of confrontation, and forms a basis for achieving consensus and stability. It is emphasized that the modern process of political mediation is characterized by high flexibility and the ability to adapt to the specific needs and circumstances of the conflict, which implies the possibility of using various methods and practices to reach agreements, thereby increasing the chances of successful conflict resolution. It is shown that political mediation differs from other types of mediation by its particular complexity and high demands on participants; it involves not only resolving conflicts but also forming stable relationships between parties under significant social and political pressure. The types of conflicts (disputes) for which political mediation tools can be applied are highlighted. These include parliamentary conflicts, electoral conflicts, socio-political protests, interregional disputes, interethnic conflicts, interconfessional disagreements, relations between authorities and the public, conflicts in communities that have experienced occupation, political conflicts among opinion leaders and parties.

Key words: political mediation, political conflicts, consensus, trust, political dialogue, mediation process.

Дата надходження статті: 12.10.2025
Дата прийняття статті: 29.10.2025
Опубліковано: 15.12.2025

УДК 323.12+323.27(4–11)
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v056.2025.42

Ю. В. Садовий
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0001-6250-9561
аспірант кафедри політології
Львівського національного університету імені Івана Франка

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ ДЕРЖАВ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ У ПЕРІОД КРИЗ

Постановка проблеми. Після вступу країн Центральної та Східної Європи до Європейського Союзу (ЄС) регіон зіткнувся з масштабними політичними та соціально-економічними викликами, які загострилися під час глобальної фінансової кризи 2008–2009 рр., міграційної кризи 2015 р., пандемії «Covid-19», а згодом й повномасштабної російсько-української війни. Це значно сповільнило демократичні перетворення, сприяло зростанню популізму, звуженню громадянських прав і свобод та послабленню інститутів. У багатьох країнах регіону зафіксовано відхід від демократичних норм, що відбилося на погіршенні позицій у світових рейтингах демократії, верховенства права і свободи ЗМІ. Відтак ця стаття присвячена аналізу і систематизації головних ризиків та проблем політичного розвитку держав і чинників, які визначають збереження або відновлення демократичних практик у період криз.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика політичного розвитку держав Центральної та Східної Європи після вступу до ЄС посідає важливе місце в сучасних політологічних студіях. Її теоретичне підґрунтя становлять вже класичні транзитологічні підходи А. Степана та Х. Лінца [29], Г. О'Доннела і Ф. Шміттера [33], а також концепція «демократії з прикметниками» Д. Кольєра та С. Левіцькі [14], що пояснюють можливість поступової деградації демократії без формального демонтажу інститутів. Саме ці напрацювання свого часу започаткували широку дискусію, котра уможливила роздуми про феномен «ерозії» чи «деконсолідації» демократії, зокрема в посттранзитних країнах. На прикладі країн Центральної та Східної Європи ця проблематика піднята в працях доволі значної кількості дослідників, серед яких уваги, на нашу думку, найперше заслуговують такі, як Е. Бакке і Н. Сіттер [6], Н. Бермео [8], М. Вахудова [42], Й. Гершевські [19], П. Гуасті [22], Я. Зелінські [44], Б. Стенлі [39], Л. Чіанетті, Дж. Доусон і Ш. Хенлі [13]. Разом із цим, емпіричні дослідження останніх років розкривають роль політичних та інституційних чинників у стійкості демократій країнах регіону. Приміром, Е. Мека [31] довів, що фрагментація партійної системи та рівень євроскептицизму суттєво впливають на здатність держав підтримувати конкурентність та баланс влади. А. Агх [2; 3] пов'язує деградацію демократії із дисбалансом політичних, економічних і соціальних реформ, пояснюючи її як процес внутрішньої та зовнішньої деконсолідації.

Своєю чергою, Б. Стенлі [39] запропонував типологію політичних траєкторій регіону – від стабільних демократій до режимів із реверсією або незавершеною консолідацією, – підкресливши поєднання агентських та структурних чинників занепаду. Л. Чіанетті, Дж. Доусон та Ш. Хенлі [13] критично оцінюють сам термін «демократичний відступ», наголошуючи, що в більшості країн Центральної та Східної Європи йдеться радше про «демократичну стагнацію» або «нездужання» інститутів, ніж про «відкат». Також вагомий внесок у вивчення реакції суспільства на автократичні тенденції в країнах регіону зробили А. Дімітрова [16] і Б. Мадяр [30], які описують феномени «захоплення держави». Дослідження ж К. Ауербах та Б. Петрової [5] пояснює демократичний скепсис громадян невдоволенням практичним функціонуванням демократії. Отже, наукова література свідчить, що політичний розвиток країн Центральної та Східної Європи після вступу до ЄС характеризується різновекторними і часто реверсивними процесами, у межах яких формальна стабільність інститутів і політична стабільність може поєднуватися зі зниженням якості демократії. Водночас узагальнення наукових доробків дозволяє констатувати, що попри значну увагу дослідників до феномена демократичного транзиту, проблема політичного розвитку держав Центральної та Східної Європи в умовах багатократних криз залишається дискусійною та потребує подальшого, передусім системного, аналізу.

Формулювання мети статті. Метою розвідки є комплексне дослідження особливостей політичного розвитку держав Центральної та Східної Європи у період кризових трансформацій після

© Ю. В. Садовий, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

вступу в ЄС, а також виявлення ключових чинників, що зумовлюють збереження, послаблення або реверсію демократичних практик. У рамках такої мети в статті здійснено теоретичне узагальнення підходів до аналізу політичних транзитів, порівняльну оцінку індексів демократії та інституційних змін у країнах регіону. Особлива увага приділена взаємозв'язку між типом політичного режиму, структурою партійної системи, формою правління і стійкістю інститутів в умовах глобальних і регіональних криз – фінансової 2008–2009 рр., міграційної 2015 р., пандемічної 2020 р. і безпекової, спричиненої повномасштабною війною Росії проти України з 2022 р. Стаття покликана узагальнити наявні підходи та запропонувати авторське бачення типології і чинників трансформацій у країнах Центральної та Східної Європи, показавши, як у різних політичних та соціально-економічних контекстах формуються моделі стабілізації чи стагнації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз політичного розвитку країн Центральної та Східної Європи неможливий без теоретичного осмислення політичних транзитів – переходу від одного типу режиму до іншого. Цей процес охоплює зміну форм влади, динаміку інституційної трансформації і здатність систем реагувати на внутрішні й зовнішні виклики. Ранні концепції транзиту, що спиралися на модернізаційну теорію, трактували демократизацію як лінійний і незворотний процес, що завершується утвердженням консолідованої демократії зі стійкими інститутами [24; 29; 35]. Відповідно до підходу А. Степана і Х. Лінца, після завершення переходу демократичні інститути інституціоналізуються та стають маловразливими до демонтажу без зовнішнього впливу [29, с. 5–6].

Проте приклади з країн із крихкими демократіями поставили під сумнів уявлення про транзит як лінійний шлях до консолідації демократії. Тому новіші транзитологічні та неоінституціональні підходи трактують політичний перехід як різновекторний і реверсивний процес. Як зазначають Г. О'Доннелл і Ф. Шміттер [33], Д. Кольєр та С. Левіцькі [14], трансформація може спрямовуватись не лише до демократії, а й до стійких гібридних або автократичних форм. Режими нерідко перебувають у постійних коливаннях поміж демократією та авторитаризмом [1]. Демократії же здатні деградувати поступово, зберігаючи інституційні форми, але втрачаючи зміст – явище, що в науці окреслюється як «ерозія» або «деконсолідація демократії» [4; 19; 22; 17; 44], «демократичний відступ» чи навіть її «смерть» [6; 8; 13; 15; 20; 28; 39; 42].

Сучасні дослідження політичних змін акцентують не лише на класифікації транзитів, але й на їхній стійкості до внутрішніх та зовнішніх потрясінь. Навіть консолідовані демократії, що формально завершили перехід, залишаються вразливими до регресу під час криз, популізму або авторитарних тенденцій. Так формується уявлення про «незавершені» або «незавершувані» транзити: перші ще не досягли консолідації, другі – перебувають у стані хронічної нестабільності без стабільних інституційних рамок. Відтак політичний транзит дедалі частіше тлумачиться як відкрита, змінна динаміка, чутлива до коливань влади і суспільних процесів. Такий підхід допомагає пояснити, чому у країнах Центральної та Східної Європи, хоча би у частині, після вступу в ЄС спостерігається відкат демократичних стандартів і ослаблення інститутів – попри те, що саме консолідація демократії була колись ключовою умовою інтеграції [1].

Саме досвід країн Центральної та Східної Європи поставив під сумнів тезу про незворотність демократичного розвитку після вступу в ЄС, що тривалий час домінувала у риториці розширення. ЄС, як показала практика, не володіє дієвими механізмами запобігання «демократичному відступу» країн-членів, крім політичного тиску чи фінансових санкцій, а формальні процедури призупинення чи виключення взагалі відсутні. Це свідчить про недооцінку ризику «ерозії» демократії навіть у нібито консолідованих посттранзитних країнах. Тому аналіз демократії і політико-інституційного розвитку країн регіону має враховувати не лише успішні транзити, а й випадки їхнього зупинення, реверсії чи хронічної незавершеності.

Теоретичні підходи до політичних транзитів виявилися продуктивними для аналізу ризиків політико-інституційного розвитку держав Центральної та Східної Європи, особливо в умовах криз після вступу в ЄС. Попри досягнення формальної консолідації, країни регіону продемонстрували різні моделі розвитку демократії. Вирізняються три групи: а) країни з ілліберальними чи виключно електоральними демократіями, котрі не перейшли до ліберальної моделі навіть після вступу в ЄС (Болгарія, Румунія та Хорватія); б) країни, де спочатку консолідована демократія після вступу в ЄС деградувала до електоральної (Польща) чи навіть до гібридного режиму (Угорщина); в) країни зі стабільними або частково стабільними ліберальними демократіями після вступу в ЄС (Естонія, Латвія, Литва, Словаччина, Словенія і Чехія) [7]. Така диференціація країн підтверджує багатовимірність політичних транзитів і показує, що навіть після вступу в ЄС демократизація може зали-

шатися незавершеною, нестійкою або реверсивною, особливо в періоди криз 2008–2009, 2015, 2020–2022 та з 2022 рр.

Для Болгарії, Румунії та Хорватії характерна тривала відносна стагнація у рамках неповноцінної демократії – ілліберальної або формально електоральної, що свідчить про незавершену інституційну консолідацію та вразливість режимів до коливань без фактичного відкату. Інший сценарій властивий Польщі та особливо Угорщині: обидві після вступу в ЄС досягли статусу ліберальних демократій, але згодом пережили деградацію інститутів та посилення автократичних тенденцій. В Угорщині це набуло форми гібридного режиму з обмеженням верховенства права, незалежності судів і свободи медіа, тоді як у Польщі частина цих проблем почала послаблюватися після 2023 р. Третю же групу становлять країни зі стабільною або відносно стабільною демократичною траєкторією (Естонія, Латвія, Литва, Словаччина, Словенія і Чехія), де інститути стійкі, хоча популізм або авторитарні тенденції можуть епізодично зростати. У цілому регіон зберігає характер поєднання завершених, затяжних і частково реверсивних демократичних транзитів, що робить можливими ситуативні коливання між демократичними й автократичними векторами розвитку, хоча станом на момент дослідження всі країни залишаються вільними або демократичними і лише Угорщина є винятком.

Різні моделі політичного транзиту в регіоні відображають складність еволюції інститутів у країнах Центральної та Східної Європи після вступу в ЄС, особливо під впливом криз, зовнішнього тиску і внутрішньої автократизації. Це підтверджують дані міжнародних аналітичних проєктів, узагальнені в табл. 1, що демонструють зміну рівня демократії від початку посткомуністичних трансформацій до 2024 р. Для порівняння виділено сім ключових часових відрізків: старт реформ (1989–1992 рр.), рубіж 2000 р. як етап перед вступом до ЄС, 2009 р. – пік глобальної фінансової кризи, 2015 р. – період міграційної кризи, 2021 р. – останній мирний рік перед війною, а також 2023–2024 рр., які відображають нові тенденції в умовах війни і зростання політичної поляризації. Обрана логіка ґрунтується на адаптованих підходах наявних досліджень [1].

Аналіз даних таблиці 1 дозволив виокремити ключові тенденції політичного розвитку держав Центральної та Східної Європи. Попри досягнення найвищих показників демократії серед посткомуністичних країн та успішну інтеграцію до ЄС, політичні транзити в регіоні не можна вважати цілком завершеними. Польща, Угорщина і Хорватія демонструють прояви реверсії – ослаблення демократичних інститутів, тиск на судову систему й обмеження свобод, що призвело до зниження їхніх індексів демократії після вступу до ЄС [11; 12; 34]. Болгарія та Румунія зберігають стабільність, однак залишаються напівконсолідованими демократіями [26]. Натомість Естонія, Латвія, Литва, Словаччина, Словенія та Чехія зберегли статус консолідованих демократій з переважно парламентськими або змішаними (парламентсько-президентськими) формами правління і низькою інституційною турбулентністю [23]. Узгодженість результатів провідних індексів – «Freedom in the World», «Nations in Transit» і «V-Dem» – підтверджує варіативність політичного розвитку навіть серед формально стабільних посттранзитних демократій [6; 7; 20; 22; 42; 44].

Особливої уваги заслуговують країни Центральної та Східної Європи, що після успішної демократичної консолідації виявили ознаки зворотного руху. Країни, які тривалий час вважалися стабільними демократіями, згодом почали демонструвати «ерозію» інститутів і послаблення стандартів ліберального правління. Показовими прикладами стали Польща після 2015 р. і до 2023 р. та, передусім, Угорщина з 2010 р. і станом на момент дослідження, в якій спостерігається системне звуження демократичних свобод та посилення авторитарних практик. Обидва випадки нині розглядаються в наукових дослідженнях як приклади демократичної деконсолідації або навіть автократизації [9; 13; 41].

Найяскравішим прикладом демократичного згортання у регіоні є Угорщина, де після парламентських виборів 2010 р. та повернення Віктора Орбана до влади розпочався системний демонтаж демократичних інститутів [9; 11]. Отримавши конституційну більшість, партія «Фідес» підпорядкувала парламент і судову систему виконавчій владі [1], що завершилось ухваленням нової конституції 2012 р. Вона фактично послабила баланс стримувань і противаг, позбавивши ключові інститути, зокрема Конституційний суд, незалежності. Реформа виборчої системи також суттєво змінила політичний баланс в Угорщині. Запровадження змішаної моделі з перевагою мажоритарного компонента дозволило «Фідес» перетворити відносну більшість голосів на стійку парламентську перевагу. Кількість депутатів зменшили з 386 до 199, а частка одномандатних округів – істотно зросла. Це зміцнило партійне домінування і персоналізацію влади, нетипову для парламентської моделі. Формально залишаючись парламентською республікою, Угорщина поступово почала набувати ознак «прем'єризованої системи», у якій

Таблиця 1

Політичний розвиток і показники демократії в державах Центральної та Східної Європи (1989–2024 рр.) [1; 18; 32; №][1]

Країна	FiW (рік фактичних даних)							NiT (рік фактичних даних)					V-Dem LDI (рік фактичних даних)							Форма правління (2024 р.)
	1989–1992	2000	2009	2015	2021	2023	2024	2004	2009	2015	2021	2023	1989–1991	2000	2009	2015	2021	2023	2024	
Болгарія (з 1990)	3,5	2,5	2,0	2,0 (80)	2,0 (79)	2,0 (78)	2,0 (77)	4,82 (64)	4,96 (66)	4,75 (63)	4,50 (58)	4,54 (59)	0,46	0,62	0,60	0,57	0,56	0,59	0,51	Змішана (парламентсько-президентська)
Естонія (з 1991)	2,5	1,5	1,0	1,0 (94)	1,0 (94)	1,0 (95)	1,0 (96)	6,04 (84)	6,04 (84)	6,07 (85)	6,00 (84)	6,00 (83)	0,53	0,81	0,81	0,85	0,85	0,84	0,85	Парламентська
Латвія (з 1991)	2,5	1,5	1,5	2,0 (86)	1,5 (88)	1,5 (88)	1,5 (89)	5,86 (81)	5,82 (80)	5,93 (82)	5,79 (80)	5,79 (80)	0,49	0,70	0,70	0,76	0,74	0,77	0,77	Парламентська
Литва (з 1991)	2,5	1,5	1,0	1,0 (91)	1,5 (89)	1,5 (89)	1,5 (89)	5,79 (80)	5,75 (79)	5,68 (78)	5,68 (78)	5,71 (79)	0,71	0,76	0,79	0,78	0,74	0,73	0,73	Змішана (парламентсько-президентська)
Польща (з 1989)	3,5	1,5	1,0	1,0 (93)	2,0 (81)	2,0 (80)	2,0 (82)	6,00 (83)	5,68 (78)	5,68 (78)	4,54 (59)	4,43 (57)	0,29	0,80	0,83	0,78	0,42	0,44	0,62	Змішана (парламентсько-президентська)
Румунія (з 1990)	5,5	2,0	2,0	2,0 (83)	2,0 (83)	2,0 (83)	2,0 (82)	4,61 (60)	4,54 (59)	4,54 (59)	4,36 (56)	4,39 (57)	0,30	0,43	0,53	0,60	0,61	0,50	0,45	Змішана (парламентсько-президентська)
Словаччина (з 1990)	2,0	1,5	1,0	1,0 (89)	1,0 (90)	1,0 (90)	1,0 (89)	6,00 (83)	5,32 (72)	5,39 (73)	5,21 (70)	5,21 (70)	0,72	0,75	0,74	0,73	0,77	0,74	0,58	Змішана (парламентсько-президентська)
Словенія (з 1990)	2,5	1,5	1,0	1,0 (92)	1,5 (90)	1,0 (96)	1,0 (96)	6,32 (89)	6,07 (85)	6,00 (83)	5,75 (79)	5,79 (80)	0,51	0,76	0,79	0,80	0,63	0,65	0,62	Змішана (парламентсько-президентська)
Угорщина (з 1990)	2,0	1,5	1,0	2,0 (79)	3,0 (69)	3,0 (65)	3,0 (65)	6,04 (84)	5,61 (77)	4,71 (62)	3,57 (43)	3,57 (43)	0,72	0,76	0,77	0,48	0,35	0,33	0,32	Парламентська
Хорватія (з 1991)	3,5	2,5	1,5	1,5 (87)	1,5 (85)	2,0 (83)	2,0 (82)	4,25 (54)	4,29 (55)	4,32 (55)	4,25 (54)	4,25 (54)	0,16	0,62	0,66	0,70	0,65	0,64	0,62	Змішана (парламентсько-президентська)
Чехія (з 1990)	2,0	1,5	1,0	1,0 (95)	1,0 (91)	1,0 (94)	1,0 (95)	5,71 (79)	5,79 (80)	5,79 (80)	5,54 (76)	5,54 (76)	0,72	0,81	0,82	0,78	0,71	0,81	0,82	Змішана (парламентсько-президентська)
Усереднені дані	2,9	1,7	1,2	1,4 (88)	1,6 (85)	1,6 (86)	1,6 (86)	5,58 (76)	5,44 (74)	5,35 (73)	5,01 (67)	5,02 (67)	0,53	0,71	0,73	0,71	0,63	0,64	0,63	–

[1] Умовні позначення: FiW – дані індексу проєкту «Свобода у світі» організації «Freedom House»; NiT – дані індексу проєкту «Нації у транзиті» організації «Freedom House»; V-Dem LDI – дані індексу ліберальної демократії проєкту «Розмаїття демократії»; сірим кольором позначено погіршення показників щодо попереднього періоду. Транзит у різних державах почався в різний період, але у рамках 1989–1992 рр., саме тому рік в дужках по кожній країні позначає рік даних у стовпці з проміжком 1989–1992 рр.

політична влада концентрується в руках однієї сили та її лідера. Така еволюція суперечить принципам ліберальної демократії та цінностям ЄС, а міжнародні індекси фіксують сталий регрес за всіма ключовими показниками демократії (див. табл. 1). Все це свідчить про кризу демократичної консолідації й появу нових форм автократизації в межах ЄС.

На відміну від Угорщини, де відкат демократії став глибоким і системним, у Польщі він мав радше тимчасовий і менш виражений характер [1]. Демократичне уповільнення проявилося після міграційної кризи та особливо посилилося після перемоги партії «Право і справедливість» на парламентських та президентських виборах 2015 р. [9]. Концентрація виконавчої та законодавчої влади в руках однієї політичної сили створила умови для формування «уніфікованої більшості», коли президент, уряд і парламент діяли як єдиний політичний блок. Така ситуація у межах польської змішаної (президентсько-парламентської) системи сприяла неформальній централізації влади та зростанню авторитарного популізму [27; 36; 41]. Концентрація політичної влади у руках «Права і справедливості» активізувала ініціативи, спрямовані на зміну основ демократичного балансу. Найбільш резонансними стали реформи судової системи, які викликали гостру реакцію з боку ЄС, а також обмеження децентралізації, що підривали принципи субсидіарності та місцевого самоврядування [34]. Ці дії спричинили політичну напругу й низку процедур ЄС щодо загрози верховенству права [38]. Міжнародні рейтинги зафіксували помітне зниження показників демократії в Польщі у 2015–2023 рр., особливо в питаннях незалежності судів, медіа-плюралізму та розподілу владних повноважень [40] (див. табл. 1). Парламентські вибори 2023 р. змінили ситуацію: поразка «Права і справедливості» та формування уряду Д. Туска постали сигналом демократичної стабілізації. Польща отримала шанс на повернення до інклюзивного управління, хоча політична напруга – у форматі когабітації – зберіглася, навіть після виборів президента в 2025 р.

Підсумовуючи динаміку політичних режимів країн Центральної та Східної Європи у кризовий періоди, постає питання про чинники, котрі визначили різні траєкторії їхнього розвитку після вступу в ЄС. Е. Мека [31] пояснює ці розбіжності інституційною структурою партійних систем, зокрема рівнем їхньої фрагментації. Використовуючи індекс ефективної кількості партій, вчений показав: держави з більшою партійною фрагментацією до 2004–2007 рр. мали вищий рівень демократії у 2015 р., тоді як менш фрагментовані системи виявилися більш схильними до регресу. Так, Естонія, Латвія, Польща і Словенія з вищими значеннями ефективної кількості партій зберегли стабільні демократії, тоді як Болгарія, Румунія і Угорщина із нижчими показниками продемонстрували помітне згортання демократичних стандартів [31, с. 189–191].

Важливим чинником, що впливав на політичну динаміку держав Центральної та Східної Європи під час та після вступу до ЄС, був рівень їхнього партійного євроскептицизму. Він не лише не підривав демократію, а й міг стимулювати політичну конкуренцію і публічні дебати, компенсуючи своєрідний технократичний характер євроінтеграційного процесу. За спостереженнями того ж Е. Меки [31, с. 191–193], у ситуації, коли уряди домінували над парламентами і політичний порядок денний диктувався ЄС, саме євроскептичні партії підтримували альтернативність і політичний плюралізм, сприяючи демократичній стабілізації. Науковець також доводить, що консенсусні демократії з багатопартійною і збалансованою владною структурою краще формували демократичну культуру, тоді як мажоритарні та централізовані системи виявилися схильними до стагнації. У підсумку, стійкість демократії після вступу до ЄС залежала від здатності політичних еліт підтримувати змагальність, дебати і компроміс, тоді як надмірна концентрація влади і технократичне управління призводили до згортання демократичних практик [31, с. 184–186; 193–194].

З чинників, що визначили траєкторію політичного розвитку держав регіону, особливе значення мали також системні трансформаційні процеси. Як наголошує А. Агх [2; 3], деконсолідація демократії є не просто політичним збоєм, а радше багаторівневою деградацією демократичних інститутів – від формальних механізмів до реальної участі громадян. На прикладі Угорщини й Польщі дослідник показує поступовий перехід від демократії до виборчого автократизму, коли демократичні процедури зберігаються лиш номінально [3, с. 9–10]. Популістська централізація влади, контроль над інститутами та маніпуляція виборами, за А. Агхом, постали типовими ознаками «нового авторитаризму» в регіоні. Учений пояснює це через концепцію «потрійного/чотирного транзиту», що поєднує політичні, економічні і соціальні зміни, які замість очікуваного «добродійного кола» створили «порочне»: соціальна дезінтеграція й економічні кризи підірвали легітимність реформ і відтак спричинили популістський зсув [3, с. 17–18]. Все це означає, що дисбаланс між темпами реформ призвів до зростання недовіри,

поляризації і системної деградації демократії в регіоні.

А. Агх надає особливого значення підходу диференційованої інтеграції, у межах якого деградація демократії в державах Центральної та Східної Європи постає як системний наслідок паралельних деконсолідації та деєвропеїзації. Він виокремлює три виміри регресу – деформована політична система, зниження участі і довіри та неефективна, часто імітаційна, політика. Сукупно це формує якісну прірву між «товстими» демократіями Західної Європи та «тонкими» демократіями Центральної та Східної Європи [3, с. 25–28]. Саме толерантність ЄС до цього «негативного розходження» дозволила режимам у Польщі, Угорщині, Болгарії, Румунії і Хорватії зміцнити внутрішньоавторитарну логіку урядування, що призвело до появи «низькоефективних демократій». На цьому тлі А. Агх розрізняє внутрішню (втрата довіри, зростання нерівності, «елітистська демократія») та зовнішню (кризи, політизація безпеки, пасивність ЄС) деконсолідацію демократії [2; 3, с. 32–34]. Особливу роль тут відіграють держави Вишеградської групи, які перетворилися з інструменту інтеграції на платформу опору мейнстрімній європейській політиці, створюючи небезпечний прецедент для всієї архітектури європейської демократії.

Дослідники наголошують, що «ерозія» демократії у країнах Центральної та Східної Європи виявляється передусім у погіршенні її якості без формального згортання інститутів. Формальне функціонування демократії не гарантує справжнього народовладдя, адже ключовою є здатність громадян впливати на політику – під час виборів і між виборами [39, с. 345]. Це пояснює, чому збереження електоральної демократії не запобігає занепаду її ліберальних та участицьких компонентів. На цьому тлі Б. Стенлі розрізняє три типи політичних траєкторій у країнах регіону: відносно стабільні консолідовані демократії (Естонія, Латвія, Литва, Словаччина, Словенія, частково Чехія); режими з регресом після консолідації демократії (Польща, Угорщина, частково Чехія); держави з неповною консолідацією демократії (Болгарія, Румунія, Хорватія) [39, с. 347–349]. Це підкреслює, що погіршення якості демократії зумовлюють як дії еліт, так і структурні проблеми – корупція, слабкість судової влади та поляризація.

Б. Стенлі поглиблює розуміння феномена «демократичного відступу», вказуючи, що його не можна пояснювати лише агентськими діями політичних еліт – свідомим розмиванням інститутів, підпорядкуванням судів чи маніпуляціями виборами [6; 8]. Важливими є також структурні чинники: послаблення зовнішнього тиску ЄС, соціальна нерівність, популізм, криза довіри й олігархічні моделі управління [39, с. 346–347]. Саме поєднання агентських та структурних передумов робить демократії Центральної та Східної Європи по-різному вразливими. Польща й Угорщина, які раніше вважалися лідерами демократизації, інституціоналізували «захоплення держави»: формально зберігши вибори і парламенти, вони (на певний час або станом на момент дослідження) перетворили їх на інструменти партійного контролю, послабивши громадянське суспільство та незалежні медіа. Б. Стенлі вказує, що така «стабільність» процедур при деградації змісту стала новим типом «гібридного авторитаризму» в регіоні [39, с. 349–351]. При цьому, у кризовий період особливо проявилась головна загроза – розрив між зовнішньою формою демократії та її реальним змістом. Високі показники «задоволення демократією» за таких умов радше свідчать про суспільну адаптацію до урізаних норм [39, с. 352; 44].

Ситуацію ускладнює те, що в багатьох країнах Центральної та Східної Європи демократії ніколи не були повністю консолідованими, навіть на момент вступу в ЄС: їхні інститути сформувалися під домінуванням еліт, тоді як громадянське суспільство залишалося маргіналізованим. Це сприяло явищу «захоплення держави» [25], бодай частково, коли посткомуністичні еліти використовували публічну владу для приватних інтересів, підриваючи легітимність інститутів. Тож так званий «демократичний відступ» часто є не деградацією «зрілих» демократій, а проявом їхньої первинної гібридності, дефектності і загалом незавершеної демократизації, закладеної ще у 1990-х рр. [16]. Характер та глибина цього регресу залежать від типу владних коаліцій: «мережевих» – з олігархічними зв'язками і неформальними правилами (Болгарія, Румунія), та «ідеологізованих партійних» – з централізацією влади і контролем над судами (Польща, Угорщина). Обидва типи, як підкреслюють дослідники, підривають і «вхідну», і «вихідну» легітимність демократії [16; 25].

Попри структурне послаблення інститутів, у країнах Центральної та Східної Європи спостерігається і протилежна тенденція – посилення громадянської мобілізації. Як влучно зазначає А. Дімітрова, саме в умовах «ерозії» демократії активізувалися антикорупційні рухи, кампанії за незалежність судової системи і проти політичного протекціонізму [16; 25]. Зокрема, протести в Румунії, Словаччині, Болгарії, Польщі й Угорщині в другій декаді XXI століття засвідчують здатність громадянського суспільства до

«самозахисту» демократичних норм. Відповідно, рівень демократизації визначається не стільки інституційною формою, скільки взаємодією між державою та громадянами. Доповнюється це тим, що множинність уявлень про демократію відкриває можливості альтернативної участі. Проте ефекти умовності ЄС, котрі стимулювали реформи до вступу, різко ослабли після набуття членства [16]. Ба більше, у деяких країнах – зокрема в Угорщині – фінансова підтримка ЄС лише зміцнила клієнтелістські мережі [30], а частина політико-інституційних реформ, проведених під європейським тиском, була швидко припинена після інтеграції. Це ставить під сумнів спроможність ЄС забезпечити сталу демократизацію без внутрішньої політичної волі країн-членів.

А. Дімітрова вважає, що «захоплення держави» як форма «демократичного відступу» здійснювалось рентними коаліціями через поєднання формальних та неформальних механізмів влади. Мовиться, з одного боку, про підрив системи стримувань і противаг – головно конституційних судів, аудиторських і наглядових органів (що особливо виявилось у Польщі й Угорщині), а з іншого – про заміну державного апарату лояльними кадрами, як це зробила партія «Фідес» після 2010 р. За спостереженням Б. Мадяра [30], це сприяло формуванню залежної від влади патронажної «середньої верстви», що зміцнила авторитарний проєкт. Одночасно ухвалення законів, які обмежували діяльність громадських організацій, суттєво звузило простір громадянської активності [21]. Відтак клієнтелізм, контроль над економічними ресурсами та нерівність доступу до виборчого впливу створили умови для тиску на виборців і підриву принципу справедливих виборів. Таким чином, «демократичний відступ» варто тлумачити не лише як деградацію досягнутих стандартів, а й як наслідок незавершеного транзиту, у якому «захоплення держави» стало нормою взаємодії еліт та суспільства [16]. Водночас частина протестних рухів, просуваючи консервативні чи антисистемні ідеї, може мимоволі посилювати концентрацію влади.

Додатково, серед різних пояснень особливостей політичного розвитку держав Центральної та Східної Європи переконливим видається інституційний чинник – форма правління та її стабільність. Тип системи (парламентська чи змішана; інших тут не було) і ступінь її мінливості (гнучкість, частота змін, адаптивність; див. табл. 1) істотно вплинули на політичну траєкторію. Як показують приклади Польщі, Румунії й частково Хорватії, збалансовані (або президенціалізовані) змішані моделі часто супроводжувалися повільнішою демократизацією чи навіть ознаками автократизації. Натомість парламентські або парламентаризовані системи (Естонія, Латвія, Литва, Словаччина, Словенія, Чехія) переважно сприяли консолідації демократії – за винятком Болгарії й Угорщини, які становлять девіантні випадки. Інституційна нестабільність (зміни типу системи і її конфігурації) звикло ускладнювала політичну трансформацію, роблячи її фрагментарною і суперечливою, як у Польщі, Румунії, Словаччині чи Хорватії. Водночас ці закономірності мають радше тенденційний, ніж детермінований характер, що підтверджують аномальні випадки парламентських або парламентаризованих змішаних систем з проявами демократичного регресу – передусім Болгарія та, особливо, Угорщина.

На противагу, група науковців, не заперечуючи факт погіршення демократичних показників у низці держав Центральної та Східної Європи, все-ж ставить під сумнів універсальність поняття «демократичного відступу». Л. Чіанетті, Дж. Доусон та Ш. Хенлі наголошують, що термін «відступ» передбачає попередню наявність стабільної демократії, якої в деяких країнах (Болгарія, Румунія, Хорватія) фактично не існувало [13, с. 244–245]. Тому міжнародні індекси доволі часто переоцінювали рівень демократизації, фіксуючи зовнішні зміни, але зовсім не глибину суспільної підтримки [37]. Водночас, навіть попри масштабну авторитарну трансформацію в Угорщині (з 2010 р.) і Польщі (2015–2023 рр.), ці кейси не відображали загальної логіки розвитку регіону: вони були радше як винятки, аніж як типові моделі. У більшості інших країн (Естонія, Латвія, Словенія тощо) відсутні потужні популістські сили, здатні до «захоплення держави», тому ознаки деградації демократії або слабкі, або взагалі не спостерігаються [13, с. 248–250].

Таким чином, у випадку держав Центральної та Східної Європи доцільніше говорити не про лінійний «демократичний відступ», а про відносно стабільні, проте (відносно) низькоякісні демократії, які перебувають у стані хронічної стагнації чи інституційної незавершеності. Йдеться не про різкий дрейф до автократії, а про інерційну форму демократизації, коли інститути формально функціонують, але не забезпечують реальної – або такої як раніше – підзвітності і представництва. Цей феномен, який Л. Чіанетті, Дж. Доусон і Ш. Хенлі окреслюють як «демократичне нездужання» [13, с. 251], точніше відображає реалії більшості держав регіону. Поглиблений аналіз вимагає врахування не тільки інституційних параметрів, а й ролі олігархічних структур

і клієнтелістських мереж, що зумовлюють приховану концентрацію політичної й економічної влади. У деяких країнах (Латвія, Словенія, Чехія) приватний капітал обмежував політичний плюралізм не шляхом прямого «захоплення держави», а через підпорядкування партійної системи економічним групам інтересів [13, с. 252–254]. Показовим є приклад першого уряду А. Бабіша в Чехії, коли антиолігархічна риторика стала інструментом самих олігархів [21; 25].

Як вказують ті ж Л. Чіанетті, Дж. Доусон і Ш. Хенлі, стабільність демократії не обов'язково свідчить про її якість. У низці держав, зокрема в Естонії та Латвії, формально стійкі демократичні системи можуть залишатися малозмістовними, адже поєднують «відчуження» національних меншин із домінуванням технократичного управління над політичною участю. Така «етнічна» та «технократична» порожнеча створює ілюзію стабільності, приховуючи дефіцит інклюзивності й громадського залучення [13, с. 255; 21]. Отже, для аналізу політико-інституційного розвитку необхідно виходити за межі формальних структур і залучати політико-економічні, культурні й етнонаціональні підходи, що дозволяють оцінити не лише архітектуру, а й реальну життєздатність демократії. Саме міждисциплінарна перспектива відкриває повніше розуміння її внутрішньої складності та суперечностей.

Важливою складовою міждисциплінарного підходу є врахування громадської оцінки стану демократії, бо останні десятиліття позначені зростанням демократичного скепсису. Як вважають К. Ауербах та Б. Петрова [5], це розчарування не відображає авторитарних переконань, а радше невдоволення тим, як демократія функціонує на практиці. Їхнє дослідження доводить: підтримка демократії значною мірою залежить від оцінки її ефективності – громадяни схильні схвалювати демократію настільки, наскільки задоволені її результатами. Проте в умовах корупції, слабких інститутів й неефективного урядування рівень довіри до демократичного устрою знижується, навіть якщо віра в його цінність лишається стабільною. Ця розбіжність поміж принциповою прихильністю до демократії та розчаруванням у її реалізації особливо посилилася в друге десятиліття XX століття, коли кризи політичного й соціально-економічного розвитку загострили відчуття її неспроможності в очах громадян.

Характер демократичного скепсису в регіоні набув виразно антиліберального, але водночас системного виміру, оскільки антиліберальні ідеї громадян і дії урядів поступово перетворилися на чинник трансформації політичного розвитку в країнах Центральної та Східної Європи. Як підкреслюють дослідники [№], антиліберальні наративи виходять далеко за рамки партійної риторики, інституціоналізуючись у формі політик і нормативних актів, що підривають верховенство права й автономію інститутів. Антилібералізм у цьому контексті виступає як причинний наратив, що пояснює «провал» демократичного та європейського порядку через «корумпованих лібералів» чи «зовнішніх ворогів», мобілізуючи ідеї національного суверенітету, традиційних цінностей та націоналізму задля легітимації перерозподілу влади. На цьому тлі дослідники виокремлюють три ключові напрями трансформацій: 1) переформатування соціальної структури влади через залучення правоконсервативних елементів громадянського суспільства та одночасне витіснення опозиційних сил із публічного простору; 2) перегляд економічної політики у напрямі економічного націоналізму, що поєднує популістські гасла про захист національного суверенітету з протекціоністськими підходами; 3) зміна інституційних засад управління шляхом перегляду конституційних положень, підпорядкування судової влади виконавчій та посилення централізаційних тенденцій (що, звичайно, стосується насамперед держав із виразними ознаками автократизації). Додатково наголошується на систематичних практиках делегітимізації опозиції та незалежних медіа, які разом із концентрацією влади прискорюють дрейф демократичних систем регіону у бік гібридних режимів [8; 23].

Узагальнюючи все це, потрібно відзначити, що процес «ерозії» демократії у країнах Центральної та Східної Європи після вступу в ЄС справді має місце, але не становить однорідного феномена, бо відображає різні траєкторії інституційного розвитку держав регіону. Концептуально доцільно розмежовувати два основні його різновиди – «демократичний відступ» і «демократичну стагнацію». Перший передбачає цілеспрямовані дії урядів щодо демонтажу ліберально-демократичних інститутів через підрив системи стримувань та противаг, політичний контроль над судами і медіа (як у випадку Угорщини чи раніше Польщі). Другий проявляється у поступовому ослабленні якості демократії внаслідок рентних практик і клієнтелізму, що накопичуються впродовж кількох виборчих циклів й охоплюють різні партійні еліти (передусім Болгарія, Румунія, частково Польща і Словаччина). У таких умовах демократичні інститути формально зберігаються, але втрачають здатність ефективно виконувати свої функції [10].

Відмінності типів «ерозії» демократії зумовлюють і різні реакції суспільства та громадянського сектора. У випадках швидкого або глибокого демократичного відступу – як в Угорщині чи раніше в Польщі – протестна активність спрямована на усунення антидемократичних урядів і скасування ухвалених ними рішень. Такі рухи постають як реакція на чітко визначені загрози ліберальній демократії, тому мають конкретну політичну мету – повернення до попереднього статус-кво. Натомість за умов демократичної стагнації, характерної для Болгарії чи Румунії, громадська мобілізація рідше спрямована проти конкретних політичних партій. Протестувальники акцентують радше на необхідності системних реформ – боротьбі із корупцією, клієнтелізмом, надмірним впливом олігархічних груп – тобто на оновленні самої логіки державного управління, а не персональній зміні влади [10]. При цьому, у випадках «відступу» активісти частіше зосереджуються на підвищенні політичної обізнаності та мобілізації, розуміючи труднощі негайного впливу на політику, тоді як у контексті «стагнації» протести нерідко породжують появу нових політичних сил, які прагнуть замінити дискредитовані еліти. Таким чином, характер протестної динаміки значною мірою визначається попередньою траєкторією політичного розвитку кожної держави, що також формуватиме її майбутній політичний шлях.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє зробити декілька узагальнених висновків щодо характеру і тенденцій політичного розвитку держав Центральної та Східної Європи в умовах багатовимірних криз. По-перше, встановлено, що процес демократичної трансформації у регіоні після вступу до ЄС не є лінійним і завершеним: у низці країн спостерігається як стійка консолідація інститутів, так і реверсивні або стагнаційні тенденції. По-друге, доведено, що ключовими чинниками варіативності демократичних траєкторій виступають інституційні параметри – форма правління, рівень партійної фрагментації, тип партійної конкуренції – у поєднанні із агентськими діями політичних еліт і ширшими соціально-економічними структурними умовами. По-третє, підтверджено, що глобальні кризи (фінансова 2008–2009 рр., міграційна 2015 р., пандемічна 2020 р. та безпекова після 2022 р.) мали кумулятивний ефект, підсилюючи поляризацію, популізм та тенденції до концентрації влади. При цьому, ЄС, хоч і відіграє роль зовнішнього демократичного «якоря», виявив обмежену ефективність у запобіганні внутрішній автократизації своїх членів. По-четверте, емпіричний аналіз на основі показників рівня демократії різних міжнародних проєктів засвідчив різну глибину демократичної «ерозії» – від системного згортання інститутів (Угорщина та частково Польща) до формальної стабільності при низькій якості врядування (Болгарія, Румунія, Хорватія). Нарешті, показано, що попри кризові процеси, у регіоні зберігаються джерела демократичного оновлення – активність громадянського суспільства, протестні рухи, зміна політичних коаліцій та вплив нових поколінь виборців. Усе це свідчить про неоднорідність посттранзитного розвитку держав Центральної та Східної Європи, де демократичні й автократичні тенденції й досі – десь більше, а десь менше – співіснують у своєму динамічному балансі, формуючи складну палітру моделей політичної модернізації в межах європейського простору. Хоча формально фактично всі або майже всі країни регіону безумовно залишаються демократичними, інколи демонструючи регрес і різної міри автократизацію.

Література

1. Литвин В. Політичні й інституційні перешкоди та ризики завершення демократичного транзиту і європейської інтеграції та шляхи їхнього подолання: кейс України як винятковий на тлі інших країн Європи. *Історико-політичні проблеми сучасного світу: Збірник наукових статей.* 2024. Вип. 50. С. 112–144. https://doi.org/10.31861/mhpi2024.50.120-152

2. Agh A. Decline of Democracy in East-Central Europe: The Last Decade as the Lost Decade in the ECE Democratization. Paper for the 7th Pan-European Conference on the European Union, The Hague (June 5–7, 2014).

3. Agh A. The Deconsolidation of Democracy in East-Central Europe: The New World Order and the EU's Geopolitical Crisis. *Politics in Central Europe*. 2016. Vol. 12, No. 3. P. 7–36. https://doi.org/10.1515/pce-2016-0015

4. Ambrose D. The erosion of democracy: Can we muster enough wisdom to stop it? Ten Have T., Gordijn B. Applying Wisdom to Contemporary World Problems. Palgrave Macmillan, London, 2019. P. 21–50. https://doi.org/10.1007/978-3-030-20287-3_2

5. Auerbach K., Petrova B. Authoritarian or simply disillusioned? Explaining democratic skepticism in Central and Eastern Europe. *Political Behavior*. 2022. Vol. 44. P. 1959–1983. https://doi.org/10.1007/s11109-022-09807-0

6. Bakke E., Sitter N. The EU's enfants terribles: Democratic backsliding in Central Europe since 2010. *Perspectives on Politics*. 2020. Vol. 20, No. 1. P. 22–37. https://doi.org/10.1017/S1537592720001292

7. Berend I., Bugarič B. Unfinished Europe: Transition from communism to democracy in Central and Eastern Europe. *Journal of Contemporary History*. 2015. Vol. 50, No. 4. P. 768–785. https://doi.org/10.1177/0022009415596845

8. Bermeo N. On democratic backsliding. *Journal of Democracy*. 2016. Vol. 27, No. 1. P. 5–19. https://doi.org/10.1353/jod.2016.0012

9. Bernhard M. Democratic backsliding in Poland and Hungary. *Slavic Review*. 2021. Vol. 80, No. 3. P. 585–607. https://doi.org/10.1017/slr.2021.145

10. Blackington C., Dimitrova A. L., Ionita I., Vachudova M. A. Mobilizing against democratic backsliding: What motivates protestors in Central and Eastern Europe? *East European Politics and Societies*. 2024. Vol. 38, No. 4. P. 1219–1258. https://doi.org/10.1177/08883254231212489

11. Bogaards M. De-democratization in Hungary: Diffusely defective democracy. *Democratization*. 2018. Vol. 25, No. 8. P. 1481–1499. https://doi.org/10.1080/13510347.2018.1485015

12. Čepo D. Structural weaknesses and the role of the dominant political party: Democratic backsliding in Croatia since EU accession. *Southeast European and Black Sea Studies*. 2020. Vol. 20, No. 1. P. 141–159. https://doi.org/10.1080/14683857.2020.1709721

13. Cianetti L., Dawson J., Hanley S. Rethinking «democratic backsliding» in Central and Eastern Europe. *East European Politics*. 2018. Vol. 34, No. 3. P. 243–256. https://doi.org/10.1080/21599165.2018.1491401

14. Collier, D., Levitsky, S. Democracy with adjectives: Conceptual innovation in comparative research. *World Politics*. 1997. Vol. 49, No. 3. P. 430–451. https://doi.org/10.1353/wp.1997.0009

15. Diamond L. Facing up to the democratic recession. *Journal of Democracy*. 2015. Vol. 26, No. 1. P. 141–155. https://doi.org/10.1353/jod.2015.0009

16. Dimitrova A. L. The uncertain road to sustainable democracy: New member states in the aftermath of EU enlargement. *East European Politics*. 2018. Vol. 34, No. 3. P. 257–275. https://doi.org/10.1080/21599165.2018.1491840

17. Foa R. S., Mounk Y. The signs of deconsolidation. *Journal of Democracy*. 2017. Vol. 28, No. 1. P. 5–16. https://doi.org/10.1353/jod.2017.0000

18. Freedom in the World. Freedom House. 2025. URL: https://freedomhouse.org/report/freedom-world

19. Gerschewski J. Erosion or decay? Conceptualizing causes and mechanisms of democratic regression. *Democratization*. 2021. Vol. 28, No. 1. P. 43–62. https://doi.org/10.1080/13510347.2020.1826935

20. Gora A., de Wilde P. The essence of democratic backsliding in the European Union: Deliberation and rule of law. *Journal of European Public Policy*. 2022. Vol. 29, No. 3. P. 342–362. https://doi.org/10.1080/13501763.2020.1855465

21. Greskovits B. The hollowing and backsliding of democracy in East Central Europe. *Global Policy*. 2015. Vol. 6 (S1). P. 28–37. https://doi.org/10.1111/1758-5899.12225

22. Guasti P. Democratic erosion and democratic resilience in Central Europe during COVID-19. *Czech Journal of International Relations*. 2021. Vol. 56, No. 4. P. 91–104. https://doi.org/10.32422/mv-cjir.1818

23. Hanley S., Vachudova M. A. Understanding the illiberal turn: Democratic backsliding in the Czech Republic. *East European Politics*. 2018. Vol. 34, No. 3. P. 276–296. https://doi.org/10.1080/21599165.2018.1493457

24. Huntington S. P. The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century. Norman: University of Oklahoma Press, 1991.

25. Innes A. The political economy of state capture in Central Europe. *JCMS: Journal of Common Market Studies*. 2014. Vol. 52, No. 1. P. 88–104. https://doi.org/10.1111/jcms.12079

26. Iusmen I. EU leverage and democratic backsliding in Central and Eastern Europe: The case of Romania. *Journal of Common Market Studies*. 2015. Vol. 53, No. 3. P. 593–608. https://doi.org/10.1111/jcms.12193

27. Kustra-Rogatka A. The hypocrisy of authoritarian populism in Poland: Between facade rhetoric of political constitutionalism and the actual abuse of apex courts. *European Constitutional Law Review*. 2023. Vol. 19, No. 1. P. 25–58. https://doi.org/10.1017/S1574019622000499

28. Levitsky S., Ziblatt D. How Democracies Die. New York : Crown Publishing Group, 2018.

29. Linz J., Stepan A. Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1996.

30. Magyar B. Post-Communist Mafia State: The Case of Hungary. Budapest: CEU Press and Noran Libro, 2016.

31. Meka E. European integration, democratic consolidation, and democratic regression in CEE: An institutional assessment. *Journal of European Integration*. 2016. Vol. 38, No. 2. P. 179–194. https://doi.org/10.1080/07036337.2015.1110149

32. Nations in Transit. Freedom House. 2025. URL: https://freedomhouse.org/report/nations-transit

33. O'Donnell G., Schmitter P. C. Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1986.

34. Piotrowski G. Civil society in illiberal democracy: The case of Poland. *Politologickə časopis*. 2020. Vol. 27, No. 2. P. 196–214. https://doi.org/10.5817/PC2020-2-196

35. Przeworski A. Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America. Cambridge: Cambridge University Press, 1991.

36. Sadurski W. Illiberal Democracy or Populist Authoritarianism? Poland's Constitutional Breakdown. Oxford: Oxford University Press, 2019. https://doi.org/10.1093/oso/9780198840503.001.0001

37. Sedelmeier U. Anchoring democracy from above? The European Union and democratic backsliding in Hungary and Romania after accession. *JCMS: Journal of Common Market Studies*. 2014. Vol. 52, No. 1. P. 105–121. https://doi.org/10.1111/jcms.12082

38. Stambulski M. Constitutional populism and the rule of law in Poland. Krygier M., Czarnota A., Sadurski W. Anti-Constitutional Populism. Cambridge: Cambridge University Press, 2022. P. 336–365. https://doi.org/10.1017/9781009031103.013

39. Stanley B. Backsliding away? The quality of democracy in Central and Eastern Europe. *Journal of*

Contemporary European Research. 2019. Vol. 15, No. 4. P. 343–353. https://doi.org/10.30950/jcer.v15i4.1122

40. Surowiec P., Kania-Lundholm M., Winiarska-Brodowska M. Towards illiberal conditioning? New politics of media regulations in Poland (2015–2018). *East European Politics*. 2020. Vol. 36, No. 1. P. 27–43. https://doi.org/10.1080/21599165.2019.1608826

41. Tushnet M., Bugarič B. Populist authoritarianism: Hungary and Poland. Power to the People: Constitutionalism in the Age of Populism. Oxford: Oxford University Press, 2021. P. 81–104.

42. Vachudova M. A. Ethnopopulism and democratic backsliding in Central Europe. *East European Politics*. 2020. Vol. 36, No. 3. P. 318–340. https://doi.org/10.1080/21599165.2020.1787163

43. V-Dem Core. V-Dem. 2025. URL. https://v-dem.net/data/the-v-dem-dataset/country-year-v-dem-core-v15/

44. Zilinsky J. Democratic deconsolidation revisited: Young Europeans are not dissatisfied with democracy. *Research & Politics*. 2019. Vol. 6, No. 1. https://doi.org/10.1177/2053168018814332

Анотація

Садовий Ю. В. **Особливості політичного розвитку держав Центральної та Східної Європи у період криз.** – Стаття.

Стаття присвячена порівняльному аналізу особливостей політичного розвитку держав Центральної та Східної Європи у період багатовимірних криз після вступу країн до Європейського Союзу. Актуальність дослідження зумовлена тим, що демократичні процеси у регіоні, які раніше розглядалися як незворотні, зазнали значного уповільнення, а в окремих випадках – регресу. Зростання популізму, послаблення інститутів, звуження громадянських прав та свобод, а також вплив фінансової, міграційної, пандемічної і безпекової криз спричинили появу феноменів «демократичного відступу», «ерозії» і «деконсолідації» демократії. Метою статті є виявлення закономірностей і чинників варіативності політичного розвитку країн регіону в умовах кризових трансформацій. У роботі застосовано порівняльний та структурно-функціональний аналіз, а також методи узагальнення даних міжнародних індексів демократії «Freedom House» і «V-Dem». Доведено, що політичні режими країн Центральної та Східної Європи не становлять єдину модель демократизації, а розвиваються за трьома основними траєкторіями – стабільною, стагнаційною та реверсивною. Показано, що вирішальний вплив на стійкість демократій мають інституційні параметри (форма правління, партійна фрагментація, баланс влади), агентські відносини еліт і соціально-економічні умови. Визначено, що зовнішній демократичний тиск ЄС обмежено впливає на внутрішню автократизацію, тоді як активність громадянського суспільства та протестні рухи стають основними чинниками демократичного оновлення. Зроблено висновок, що сучасні політичні системи регіону залишаються демократичними, проте нерідко характеризуються відносно низькою або нижчою, аніж раніше, якістю врядування та дефіцитом інституційної довіри, що визначає складну і неоднорідну динаміку посттранзитного розвитку в умовах криз.

Ключові слова: Центральна та Східна Європа, політичний розвиток, демократія, «демократичний відступ», «ерозія» демократії, консолідація демократії, транзит, криза.

Summary

Sadovyj Yu. V. **Features of the political development of Central and Eastern European states in times of crisis.** – Article.

The article presents a comparative analysis of the political development patterns of Central and Eastern European states during the multidimensional crises that followed their accession to the European Union. The relevance of the study stems from the fact that democratic processes in the region – previously regarded as irreversible – have experienced a significant slowdown and, in some cases, regression. The rise of populism, the weakening of institutions, the narrowing of civil rights and freedoms, as well as the impact of financial, migration, pandemic, and security crises have led to the emergence of the phenomena of «democratic backsliding», «erosion», and «deconsolidation» of democracy. The purpose of the article is to identify the main patterns and determinants of the variability of political development in the region under conditions of crisis transformation. The study employs comparative and structural-functional analysis, as well as methods for synthesizing data from the international democracy indices by Freedom House and V-Dem. It is demonstrated that the political regimes of Central and Eastern European countries do not represent a uniform model of democratization but evolve along three main trajectories – stable, stagnating, and regressive. The article shows that the resilience of democracy is primarily influenced by institutional parameters (form of government, party system fragmentation, and balance of powers), elite agency, and socio-economic factors. It is recognized that the European Union's external democratic leverage exerts only limited influence on internal autocratization, whereas civic activism and protest movements serve as key drivers of democratic renewal. The study concludes that while the region's contemporary political systems remain democratic, they are often characterized by relatively low – or lower than before – governance quality and a deficit of institutional trust, which define the complex and heterogeneous dynamics of post-transitional development in times of crisis.

Key words: Central and Eastern Europe, political development, democracy, democratic backsliding, democratic erosion, democratic consolidation, transition, crisis.

Дата надходження статті: 17.10.2025
Дата прийняття статті: 03.11.2025
Опубліковано: 15.12.2025

УДК 37(091):327.39
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v056.2025.43

Ю. О. Седляр
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-5752-701X
доктор політичних наук, доцент,
професор кафедри міжнародних відносин і стратегічних студій
Державного університету «Київський авіаційний інститут»

В. М. Ярошенко
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-7449-905X
кандидат політичних наук, доцент,
проректорка Приватного вищого навчального закладу
«Медико-Природничий Університет»

ОСВІТНЯ І НАУКОВА ДИПЛОМАТІЯ У СУЧАСНОМУ СВІТОВОМУ ПОРЯДКУ

Постановка проблеми. У сучасному глобалізованому світовому порядку держави реалізують свою зовнішньополітичну діяльність за допомогою різноманітних інструментів і механізмів, як у рамках міждержавної взаємодії, так і в контексті мультилатерального співробітництва. Разом із тим, із формуванням інформаційного суспільства, зростанням ролі інформаційно-комунікаційних технологій і посиленням взаємозалежності суб'єктів світової політики все більше зростає роль «м'якої сили» у просуванні національних інтересів держав. Автор концепції «м'якої сили» Дж. Най, вказує, що «м'яка сила» спрямована на формування привабливого іміджу держави, насамперед, через можливості культурного, освітнього і наукового співробітництва [8]. У свою чергу, саме освіта і наука спроможні сформувати в іноземних урядах і населення інших країн почуття симпатії до політичної системи, культурних цінностей й установок, сприяти формуванню міцної довіри між державами і допомагати розбудовувати розгалужену мережу міжнародних зв'язків [9, p. 83–87].

Важливість дослідження проблематики в Україні визначається реаліями російсько-української війни, зростанням гібридних викликів й удосконаленням технологій ведення інформаційної війни Росії проти України. У таких міжнародних обставинах збільшується значення інструментів публічної дипломатії і її складової освітньої і наукової дипломатії, яка дозволяє ефективно боротися проти російської пропаганди, доносити міжнародним партнерам правдиву інформацію про ситуацію в Україні, злочини РФ, сприяє встановленню довіри, формує позитивний імідж України на міжнародній арені. В умовах війни зросла важливість міжнародних науково-освітніх зв'язків закладів освіти України, збільшилася кількість і цільова спрямованість програм академічної мобільності, що дозволяє популяризувати українську освіту і культуру за кордоном, знайомити міжнародну аудиторію з українською історією, особливостями державотворчих процесів в Україні, реформами і ціннісними орієнтаціями українського суспільства.

Крім того, інтернаціоналізація вищої освіти, яка прискорилась під час пандемії COVID із широким впровадженням в освітній процес дистанційної форми навчання, сприяє проведенню спільних наукових проєктів, виконанню інноваційних дослідницьких програм, що дозволить суттєво покращити якість освітніх послуг в Україні, забезпечить конкурентоспроможність освітніх програм українських закладів вищої освіти на світовому ринку праці. Актуальність системного дослідження потенціалу освітньої і наукової дипломатії для реалізації цілей зовнішньої політики України підтверджується й тим, що Міністерство закордонних справ України ухвалило Стратегію публічної дипломатії на 2021–2025 рр., в якій освітньо-наукова дипломатія визначається основним напрямком публічної дипломатії, чинником просування національних інтересів і подолання викликів безпеці на глобальному і регіональному рівнях [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Фундаментальністю і системністю аналізу феномену освітньої і наукової дипломатії як елемента «м'якої сили» вирізняються, насамперед, роботи Дж. Ная, Дж. Галларотті, С. Льюкса, Н. Фергюсона. Вагомий внесок у розробку концепції освітньої дипломатії і культурно-дослідницької культури зробили К. Велбі, С. Вулгар, М. Керрієр, Е. Мак-Маллін, Р. Мертон.

Концептуально-методологічні основи освітньої і наукової дипломатії у сучасній глобальній політиці ґрунтовно досліджуються у роботах

© Ю. О. Седляр, В. М. Ярошенко, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

таких вітчизняних фахівців як В. Головченка, О. Кучмій, Н. Сербіної, О. Тищенко-Тишковець, В. Ціватого. Історико-філософські і соціокультурні аспекти становлення вітчизняної освітньої і культурної дипломатії всебічно проаналізовано у працях С. Котляревської. На прикладах освітньої діяльності Острозької і Києво-Могилянської академії дослідниця розкриває їх внесок у зародження традицій вітчизняної освітньої дипломатії й інтеграцію України в європейський культурний і геополітичний простір.

Формулювання мети статті. Метою дослідження є розкриття сутності феномену освітньої і наукової дипломатії як інструменту зовнішньополітичної діяльності держав у сучасному світі, виявлення його композиційних складових. На прикладах аналізу досвіду європейських країн з реалізації освітніх і наукових програм з'ясовується вплив програм академічної мобільності як компоненти «м'якої сили», значення якої суттєво зростає в умовах російсько-української війни і гібридизації викликів міжнародної безпеки.

Виклад основного матеріалу. Освітня і наукова дипломатія у сучасних міжнародних реаліях є важливим інструментом формування позитивного іміджу держави на світовій сцені. Дж. Най у даному контексті відзначає, що освіта у глобалізованому світовому порядку й в епоху інформаційного суспільства, як компонента «м'якої сили», спроможна допомогти сформувати у іноземних студентів привабливий образ держави, в якій вони здобувають вищу освіту, адже освітній процес впливає на формування світоглядних ціннісних орієнтацій, політичних і соціально-культурних ідеалів [10]. Наприклад, вивчаючи іноземну мову, студент інтегрується у соціально-культурний, економічний і політичний простір даної країни, згодом виступаючи культурним агентом, виразником її інтересів і навіть політичним прибічником.

Важливим напрямком освітньої і наукової дипломатії є програми міжнародної академічної мобільності. Розглянемо досвід європейських країн із використання програм академічної мобільності для позиціювання і конструювання позитивного іміджу держави на світовій арені.

Німеччина, наприклад, за даними ЮНЕСКО, є одним зі світових лідерів з надання освітніх послуг за кордоном, поступаючись лише США і Великобританії [5, p. 131]. Ґрунтовне дослідження саме німецького досвіду обумовлюється тією обставиною, що ця країна в останні десятиріччя досягла суттєвого міжнародного впливу саме завдяки інструментам «м'якої сили», у тому числі й освітньо-науковій дипломатії. Головною організацією уряду ФРН, яка реалізує програми наукових й освітніх обмінів за кордоном, є Німецька служба академічних обмінів (DAAD). Дана структура має 14 представництв в інших державах світу і 50 інформаційних центрів, які щорічно фінансують близько 60000 стипендій за різними галузями і програмами академічних обмінів [5, p. 143]. Метою програм академічних обмінів DAAD є підтримка талановитої молоді в інших країнах, надання їм можливості здобути сучасну європейську освіту у Німеччині, сприяти інтернаціоналізації німецьких закладів освіти й популяризації німецької культури за кордоном. З іншого боку, програми академічної мобільності сприяють підвищенню якості освіти в Німеччині, провокують розвиток інноваційних наукових дослідницьких проєктів, зміцнюють зв'язки німецьких університетів з академічними центрами й культурними осередками в інших країнах. Перевагами німецьких програм академічної мобільності є те, що вони доволі гнучкі у виборі графіку освітньо-навчального процесу, дозволяють студентам обирати форму і мову навчання.

Грантова діяльність, у свою чергу, дедалі стає інтегративним складником сучасної освітньої дипломатії Німеччини. Так, Інститут Гете, Фонд ім. Конрада Аденауера і Фундація ім. Фрідріха Еберта обіймають лідерські позиції з фінансування грантових дослідницьких проєктів для талановитих науковців за кордоном. На реалізацію грантових програм кожна з фундацій щорічно виділяє понад 8 млн євро [5].

Поряд із розширенням і зміцненням наукових зв'язків між академічними центрами, грантові програми дозволять Німеччині вирішувати проблему з пошуку і залучення висококваліфікованих кадрів в свою економіку. Справа в тім, що у 1990-х рр. в Німеччині існувала проблема дефіциту кадрів у галузі високих технологій, що негативно позначалося на розвитку наукоємних галузей економіки і знижувало конкурентоспроможність німецьких товарів на світовому ринку. У свою чергу, грантові проєкти дозволили Німеччині залучити до своєї економіки фахівців з наукоємних галузей. Програма «Зелена карта», що реалізовувалась у 2000-2004 рр. дозволяла спеціалістам з інших країн за спрощеною процедурою в'їхати в Німеччину і проживати на її території 5 років. Німецьке науково-дослідницьке співтовариство, Спільнота Фраунгофера, Товариство імені Макса Планка зміцнюють науково-технічне співробітництво Німеччини з державами світу, популяризують наукові й освітні заклади країни серед іноземної студентської аудиторії [12].

Тож німецька культура через інструменти освітньої і наукової дипломатії набуває гло-

бального політичного впливу, при цьому зовнішньополітична привабливість Німеччини реалізується через культуру, освітні проєкти та технологічні інноваційні розробки. Проєкти Німеччини з захисту прав людини, підтримки свободи слова, боротьби зі зміною клімату, науково-технічні дослідницькі програми – все це стає технологіями конструювання позитивного іміджу держави на міжнародній арені, пояснює світовій інтелектуальній спільноті цілі і принципи внутрішньої політики держави, пріоритети її зовнішньополітичної стратегії, перетворюючи Німеччину на міжнародного актора з глобальними цілями.

Варто зазначити, що Німеччина активно застосовує освітньо-наукову дипломатію для розширення українсько-німецьких відносин, просування європейських цінностей в Україні, підтримки процесу формування громадянського суспільства і незалежних медіа. У 2015 р. Бундестаг ухвалив рішення посилити державну підтримку Інституту Гете, збільшивши його річне фінансування на 16,6 млн євро. Генеральний секретар Інституту Гете Йоганнес Еберт відзначив, що «завдяки такому рішенню бюджетної комісії ми зможемо у повній мірі реалізувати цілі майбутнього, у тому числі надаючи підтримку громадянському суспільству в Україні» [12]. З 2014 р. в Україні працює DW Akademie, яка допомагає роботі незалежних ЗМІ, підтримує свободу слова і розвиток вітчизняної журналістики. Проєкти DW Akademie в Україні направлені на підвищення стандартів журналістської етики, підтримку регіональних медіа, навчають медіа-менеджменту і зміцнюють міжнародне співробітництво українських медіа з німецькими інформаційно-аналітичними центрами і ЗМІ [4].

Російсько-українська війна дала поштовх розширенню українсько-німецького співробітництва в освіті і науці. Так, 22 жовтня 2024 р. вперше з моменту здобуття Україною незалежності, було підписано двосторонню Угоду між Україною і Німеччиною про співпрацю у сферах науки, технологій, інновацій та вищої освіти. У продовження підписаного договору у Києві, Львові і Харкові створено українсько-німецькі центри передових досліджень. Центри передових досліджень – це чотири наукові інститути, де українські й німецькі фахівці спільно працюватимуть над науковими проєктами та створенням передових технологій та отримують фінансування від уряду Німеччини у розмірі близько 10 млн євро [2; 4]. У Львові створено два передових центри, де перший націлений на розробку нових антибактеріальних сполук, що матимуть важливе значення для лікування антибіотикорезистентних інфекційних захворювань, а другий – проводитиме цілісні дослідження важливих історичних подій XX ст., що спонукатиме до переосмислення історичних травм і висвітлення маловивчених аспектів перебігу міжнародних конфліктів. Центри у Києві і Харкові фокусуватимуться на вивченні квантових матеріалів і застосуванні плазмових технологій, що виведе Україну на новий рівень розвитку у галузі інформаційних технологій та фізики [2].

Незважаючи на умови воєнного стану з 2022 р. в Україні значно змінився медіаландшафт. Країна суттєво піднялася у рейтингу Всесвітнього індексу свободи преси організації «Репортери без кордонів» (RSF). Займаючи у 2022 р. 106 місце, у 2023 р. вона досягла 79 позиції, а у 2024 р. Україна піднялася на 18 позицій, зайнявши 61 місце серед 180 країн [4]. Зі свого боку, проєкти DW Akademie роблять вагомий внесок у розвиток професійної журналістики в Україні, розробляють й удосконалюють курси з медіаграмотності для населення, що є чинником національної безпеки в умовах інформаційної війни Росії проти України. Після повномасштабного вторгнення DW Akademie надає фінансову підтримку Українському інституту медіа і комунікації у розробці програм навчання. Метою співробітництва є підвищення медіа- і цифрової грамотності серед населення, проєкти формуються під цільову аудиторію, що дозволяє створити контент найбільш зрозумілий для неї, а з іншого боку, виявляє інформаційні потреби і загрози для певної групи населення, що у подальшому сприяє розробці нових методів навчання й більшому залученню даної аудиторії до соціально-економічних і політичних процесів в Україні. DW Akademie надає фінансову підтримку й Академії викладачів журналістики, яка проводить навчання методології й дидактиці для викладачів журналістики українських закладів вищої освіти. Освітній центр «Накипіло» навчає медийників інструментів конструктивної, сучасної і незалежної журналістики, розробляє медіазаконодавство, яке допомагає захищати свободу слова і права журналістів. Освітній центр є частиною проєкту «Школи універсальних редакторів», який готує висококопрофесійних редакторів для вітчизняних медіа, розвиває навички з медіаграмотності, навчає створенню живих і якісних текстів, проводить майстер-класи і курси для всіх, хто працює в сфері комунікацій і ЗМІ [4].

Крім того, в умовах війни DW Akademie спільно з каналом «Суспільне» і медіагрупою Lviv Media Forum реалізує проєкт «Зміцнення

незалежних медіа для сильної демократичної України (2024–2026 рр.)». Проєкт фінансується Європейською комісією за підтримки Федерального міністерства закордонних справ Німеччини і спрямований, насамперед, на підтримку незалежних ЗМІ в Україні, демократичних перетворень і цифровізації суспільства [4].

Важливість реалізації українсько-німецьких дослідницьких проєктів важко переоцінити в умовах широкомасштабної збройної агресії Росії проти України, адже освітня дипломатія Німеччини не лише сприяє зміцненню взаємної довіри між державами, але і дозволяє урядам ефективніше взаємодіяти з громадськістю та просувати свої цінності на міжнародній арені. Активність міжнародної комунікації між закладами вищої освіти і науковими інститутами як суб'єктами політичних процесів сприяє підвищенню прозорості зовнішньополітичних процесів і дозволяє оперативно виявляти загрози і реагувати на них, попереджати розповсюдженню пропагандистських наративів і фейкових новин. Освітня і наукова дипломатія в умовах війни використовується для формування громадської думки, мобілізації міжнародної підтримки та протидії російській дезінформації. Наприклад, співробітництво між технологічними компаніями в IT-індустрії прокладає шлях до спільної розробки і використання алгоритмів для боротьби з російською дезінформацією. Технологічні компанії активно впроваджують алгоритмічні моделі для аналізу великих обсягів даних з метою виявлення підозрілих активностей у соціальних мережах. За допомогою штучного інтелекту відбувається автоматичне виявлення координаційної поведінки, що є характерною для організованих дезінформаційних кампаній, а також пріоритизація достовірних джерел у стрічці новин [13].

Важливу роль у протидії російській пропаганді відіграє використання інструментів OSINT (Open-Source Intelligence) і, насамперед, для виявлення та спростування фейків. На думку експертів, OSINT дозволяє не лише оперативно отримувати доступ до баз даних і джерел інформації, але й здійснювати аналіз медіапотоків, виявляти бот-мережі та ідентифікувати ключові центри поширення дезінформації. Використання інструментів OSINT дозволило встановити справжні координати численних воєнних злочинів, що були скоєні російськими окупантами, що надалі використовувалося для розвінчання російських наративів про «інсценування» чи «провокації» з боку України [11].

Розглянемо досвід Франції використання освітньо-наукової дипломатії для просування зовнішньополітичних інтересів у сучасній міжнародній системі. Оцінюючи досвід країни, варто вказати, що наукова політика Франції тривалий час розвивалась під впливом традицій голлізму. У зовнішній політиці це проявлялося, насамперед, у другій половині XX ст. після розпаду колоніальної системи, через активне розповсюдження і піднесення культурної дипломатії у третіх країнах. Така ситуація пояснювалася тим, що Франція після Другої світової війни, не володіючи великим економічним потенціалом, змушена була вдаватися до інструментів м'якої сили у просуванні національних інтересів.

Докорінним чином ситуація почала змінюватися після ухвали 12 липня 1999 р. Закону «Про інновації і дослідження» [7]. Даний документ був націлений на демократизацію наукової політики Франції, створив правові механізми для розвитку міжнародного співробітництва Франції в науковій й освітній сферах. Ухвалений закон посприяв розширенню наукових і виробничих контактів французьких компаній з іноземними партнерами, стимулював створення спільно із закордонними науковими установами інноваційних науково-дослідницьких центрів.

Розширенню міжнародного співробітництва Франції у науковій й освітній галузях посприяли схвалені у 2009 р. «Національна стратегія досліджень й інновацій» і у 2010 р. Закон «Про реалізацію культурної політики Франції» [6]. Останній документ, зокрема, був направлений на популяризацію французької культури і мови за кордоном через реалізацію програм академічних обмінів і здійснення спільних наукових дослідницьких проєктів [3]. Закон концептуально обгрунтував поняття культурної дипломатії Франції, було уточнено й напрямки культурної дипломатії. У липні 2010 р. був прийнятий закон щодо організації культурної політики Франції, метою якого стало сприяння поширенню французької мови та культури шляхом її популяризації через освітні установи, масові заходи та мистецтво [3].

Політичній і культурній присутності Франції на міжнародній арені та позиціонуванню її зовнішньополітичних інтересів сприяють численні недержавні інституції, завданням яких є поширення французької мови та культури. Серед таких недержавних структур освітньої і культурної дипломатії варто вказати Alliance Fransaise (AF), L'Association Fransaise d'Action Artistique (AFAA), La Maison des Cultures du Monde, L'Association pour la Diffusion de la Pensйe Fransaise (ADPF), UniFrance Films (Unia Films S.A.), TV France International (TVFI), France Edition [3].

У свою чергу, у рамках діяльності Альянс Франсе у 1994 р. в Україні було відкрито Фран-

цузький Інститут, головними завданнями якого стали розвиток співробітництва в галузі освіти, культури та науки, популяризація французької культури і французької мови, розширення академічних обмінів, що сприяють політичному зближенню держав і розвитку міжкультурного діалогу.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, у сучасній глобальній політиці освітня і наукова дипломатія як елемент «м'якої сили» набуває все більшого значення, що пов'язане, насамперед, із формуванням інформаційного суспільства, розвитком інформаційно-комунікаційних технологій, які зміцнюють взаємозалежність держав, сприяють зростанню соціально-гуманітарного чинника у міжнародних процесах. Крім того, гібридизація викликів міжнародній безпеці фокусує увагу на ролі індивідуумів і недержавних інституцій як політичних акторів в управлінні світовими політичними процесами. Наукове й освітнє співробітництво, що розвивається поза рамок державних кордонів, формує стійкі культурні зв'язки між спільнотами і громадами, встановлює нові форми взаємодії недержавних і державних інститутів, вибудовуючи тим самим альтернативні сценарії і моделі конструювання міжнародного партнерства.

Грантові програми й академічна мобільність сприяють симбіозу інтересів державних і недержавних акторів, утворюючи підстави для більш інтенсивного міждержавного діалогу і забезпечуючи транспарентність зовнішньополітичного процесу. Крім того, переосмислення досвіду європейських держав з реалізації освітньої і наукової дипломатії дозволить Україні не лише прискорити інтеграцію до європейського політичного простору, а й розширить гуманітарні зв'язки з європейськими елітами, сприятиме популяризації вітчизняних наукових досліджень і підвищенню їх конкурентоздатності на світовому ринку праці.

Література

1. Стратегія публічної дипломатії Міністерства закордонних справ України на 2021–2025 роки. URL: https://mfa.gov.ua/storage/app/sites/1/Стратегії/public-diplomacy-strategy.pdf (дата звернення 18.09.2025)

2. Україна і Німеччина підписали угоду про співпрацю у сферах науки, технологій, інновацій та вищої освіти URL: https://mon.gov.ua/news/ukraina-i-nimechchyna-pidpysaly-uhodu-pro-spivpratsiu-u-sferakh-nauky-tekhnolohii-innovatsii-ta-vyshchoi-osvity (дата звернення 11.10.2025)

3. Bonfatto R. Annual Conference on Cultural Diplomacy, ICD December 2012. A brief outlook of the French cultural diplomacy. URL: http://www.culturaldiplomacy.org/academy/content/pdf/participant-papers/2012-12-aaccd/A_brief_outlook_of_the_French_cultural_diplomacy_Richard_Bonfatto.pdf (дата звернення 19.10.2025)

4. DW Akademie URL: https://open4business.com.ua/ru/dw-akademie-v-ukraine/ (дата звернення 21.10.2025)

5. Global Education Digest 2011: Comparing Education Statistics Across the World. UNESCO-UIS, 2011. 310 p.

6. Lesourne J., Randet D. Recherche et l'Innovation en France (La): FutuRIS 2011. Odile Jacob. 2011. P. 34–36.

7. Majoie B., Remy B. Recherche et innovation: la France dans la compйtition mondiale. La Documentation fransaise, 1999. P. 62–68.

8. Nye J. S. Bound to lead: the changing nature of American power. Basic Books, 1990. 167 p.

9. Nye J. S. The Paradox of American Power: Why the World's Only Superpower Can't Go It Alone, Oxford University Press, 2002. 147 p.

10. Nye J. S. Soft Power and Higher Education. EDUCAUSE nonprofit organization. In Devlin Maureen, Larson Richard, Meyerson Joel. Educause. 2005. P. 11–14.

11. Public Diplomacy: Strengthening U.S. Engagement with the World. USC Center on Public Diplomacy. URL: https://uscpublicdiplomacy.org/sites/uscpublicdiplomacy.org/files/legacy/pdfs/PD_US_World_Engagement.pdf (дата звернення: 15.09.2025)

12. Ukraine open for business URL: https://open4business.com.ua/ru/dw-akademie-v-ukraine/ (дата звернення: 25.09.2025)

13. Verrekia B. Digital diplomacy and its effect on international relations. Independent Study Project (ISP), 2017. Collection. 2596. URL: https://digitalcollections.sit.edu/isp_collection/2596 (дата звернення: 23.09.2025)

Анотація

Седляр Ю. О., Ярошенко В. М. **Освітня і наукова дипломатія у сучасному світовому порядку.** – Стаття.

У статті досліджено феномен освітньої і наукової дипломатії у сучасному світовому порядку як інструменту зовнішньополітичної діяльності держав на двосторонньому і багатосторонньому рівнях. З'ясовується, що із формуванням інформаційного суспільства, зростанням ролі інформаційно-комунікаційних технологій і посиленням взаємозалежності суб'єктів світової політики все більше зростає роль «м'якої сили» у просуванні національних інтересів держав, важливою компонентою якої й є освітня і наукова дипломатія.

Відзначається, що у реаліях російсько-української війни, зростання гібридних викликів й удосконалення технологій ведення інформаційної війни Росії проти України освітня і наукова дипломатія дозволяє ефективно боротися проти російської пропаганди, доносити міжнародним партнерам інформацію про ситуацію в Україні, злочини РФ, сприяє встановленню

довіри і формує позитивний імідж України на міжнародній арені. У дослідженні встановлено, активність міжнародної комунікації між закладами вищої освіти і науковими інститутами як суб'єктами політичних процесів в умовах війни сприяє підвищенню прозорості зовнішньополітичних процесів і дозволяє оперативно виявляти загрози і реагувати на них, попереджати розповсюдженню пропагандистських наративів і фейкових новин.

Автори наголошують, що інтернаціоналізація вищої освіти, яка прискорилась під час пандемії COVID із широким впровадженням в освітній процес дистанційної форми навчання, сприяє поширенню впливу освітньої і наукової дипломатії в світі. На прикладах досвіду європейських країн з реалізації освітньої і наукової дипломатії аналізується цільова спрямованість програм академічної мобільності, грантових програм, що націлені на популяризацію європейських цінностей, правових і соціально-економічних стандартів. Стверджується, що освітня і наукова дипломатія дозволяє не лише покращити якість освітніх програм, але і сприяє інтегруванню держав у міжнародні політичні процеси через розкриття особливостей національних культур, розуміння національної і зовнішньополітичної ідентичності країн.

Обґрунтовано, що у сучасних міжнародних реаліях освітня і наукова дипломатія може виступати ефективним інструментом конструювання моделей міждержавного співробітництва, бути елементом стратегії попередження і розв'язання міжнародних конфліктів.

Ключові слова: освітня і наукова дипломатія, публічна дипломатія, зовнішня політика, інформаційна політика, академічна мобільність, імідж держави.

Summary

Sedliar Yu. O., Yaroshenko V. M. **Educational and scientific diplomacy in modern world order.** – Article.

The article examines phenomenon of educational and scientific diplomacy as foreign policy instrument at the bilateral and multilateral levels. It's revealed that under conditions of formation of the information society, the growing role of communication technologies, and the increasing interdependence of world political actors the educational and scientific diplomacy has become a compound element of soft power.

It's stressed that in the realities of the Russian-Ukrainian war, the growth of hybrid challenges, and the improvement of technologies for waging information warfare by Russia against Ukraine, educational and scientific diplomacy has become an effective tool to fight against Russian propaganda, to convey information about the situation in Ukraine and the crimes of the Russian Federation to international partners. It is argued that in light of the growing international threats and hybrid challenges the educational and scientific diplomacy helps to establish trust between international partners and to build a positive image of Ukraine in the international arena. It is found that in the context of growing geopolitical threats and warfare challenges an international communication between universities and scientific institutions as the political actors contributes to increasing the transparency of foreign policy processes, and prevents the spread of propaganda narratives and fake news.

The authors argue that educational and scientific diplomacy aims not only to improve standards of high education, but contributes to the integration of states into international political processes through the disclosure of the peculiarities of national cultures, and better understanding of the national and foreign policy identity of countries.

It is revealed that in modern international realities educational and scientific diplomacy had become an effective tool for constructing models of interstate cooperation, and to develop strategies for preventing and resolving international conflicts.

Key words: educational and scientific diplomacy, public diplomacy, foreign policy, information policy, academic mobility, image of the state.

Дата надходження статті: 31.10.2025
Дата прийняття статті: 12.11.2025
Опубліковано: 15.12.2025

УДК 324(477):316.334.55(=163.2)»2022/...»
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v056.2025.44

Н. М. Хома
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-2507-5741
доктор політичних наук, професор,
професор кафедри політології та міжнародних відносин
Національного університету «Львівська політехніка»

ТРАНСФОРМАЦІЯ СОЦІАЛЬНИХ ЗМІННИХ ЕЛЕКТОРАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ: ВПЛИВ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Постановка проблеми. Рішення громадян щодо участі у голосуванні та власне електоральний вибір є важливими для політичної системи будь-якої держави, а особливо тієї, яка постала перед надзвичайними викликами свого функціонування. Розуміння того, що саме впливає на модель поведінки виборців, їх електоральний вибір, є дуже важливим для кандидатів на виборні посади, тих, хто відповідає за прозорість виборчої кампанії, громадянського суспільства, міжнародних партнерів України, які сприятимуть відбудові нашої держави та ін.

У будь-якій державі проявляє себе система різних чинників (стійких і ситуативних), які формують вибір виборців. За нашим припущенням, на рішення українців щодо участі в голосуванні на повоєнних виборах та власне електоральний вибір впливатиме велика кількість чинників. Їх кількість зросте саме через соціально-політичні наслідки російської агресії. За нашою оцінкою, російсько-українська війна змінить архітектуру системи соціальних змінних електоральної поведінки громадян України. Відтак точність будь-яких електоральних прогнозів узалежнена, зокрема, й від того, наскільки широкий комплекс різних соціальних змінних електоральної поведінки буде врахований.

З огляду на майбутні повоєнні вибори, з'ясування дослідження впливу соціальних змінних на електоральну поведінку є не лише науково важливим завданням, але й має прикладне значення. Це дозволяє краще зрозуміти оновлену структуру електоральних преференцій українського суспільства, оцінити ризики та потенціал для демократичного розвитку на повоєнному етапі розвитку України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Відзначимо, що наявні дослідження соціальних змінних електоральної поведінки, розвиваються уже тривалий час у межах західної політології та соціології. Серед дослідників виділимо роботи Дж. Евансона та Р. Андерсена [7], С. Франческет і Дж. М. Піскопо [8], Р. Інґлехарта та Р. Норріса [9] та ін. Вони аналізували передусім вплив таких соціальних змінних, як вік, стать, матеріальний стан, зайнятість, гендер, місце проживання та ін. Важливо, що західними дослідниками вивчалася поведінка виборців, які проживали та здійснювали свій політичний вибір в умовах мирного часу, без таких надзвичайних викликів, як нині визначають поведінку українських виборців. Важливо, що результати їх теоретичного доробку не втратили важливості, однак вимагають адаптації до особливостей кейсу сучасної України.

Останні вибори в Україні проходили ще у 2020 році (місцеві). У дослідженнях, які стосувалися електоральної проблематики в умовах російської агресії, підіймалася передусім проблема виборчих прав внутрішньо переміщених осіб. Так, Р. Молдован [1] дослідив вплив міграції українських громадян, спричиненої російською агресією у 2014 році, на зміну електоральної поведінки виборців та результати президентських виборів 2014 та 2019 років. Внутрішнє переміщення громадян в умовах війни представлене дослідником не лише соціальний, а й політичний феномен, який суттєво впливає на структуру електорату та політичну мапу України.

Зауважимо, що аналіз трансформації соціальних змін електоральної поведінки громадян України під впливом широкого комплексу наслідків російсько-української війни лише починає вивчатися. Це активізується майбутніми повоєнними виборами, які відбудуться в абсолютно нових реаліях. Відтак наразі не сформоване консолідоване розуміння про те, які соціальні змінні будуть визначальними для електоральної поведінки українських виборців. Ми можемо лише формулювати гіпотези на основі наявних наукових праць про типові соціальні змінні електоральної поведінки, а відтак – критично проєктувати їх на український електорат з урахуванням впливу чутливих подій війни.

Мета дослідження – перегляд традиційних підходів щодо соціальних змінних, які визначають поведінку виборців, щодо українського електорату з огляду на багатовимірний

© Н. М. Хома, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

вплив російсько-української війни. Важливо з'ясувати: які ж чинники будуть впливати на поведінку українців на повоєнних виборах: а) традиційні соціальні змінні, вплив яких уже доведений західною наукою (вік, освіта, дохід та ін.); б) новітні чинники, зумовлені російською агресією; в) поєднання обох груп чинників?

Виклад основного матеріалу дослідження. Соціальні змінні є характеристиками, які описують соціальні аспекти життя людей і можуть змінюватися залежно від контексту, часу, місця чи обставин. Вони використовуються політичною наукою для аналізу соціальних процесів. У нашому випадку таким соціальним процесом є вибори, в ході яких проявляються ті чи інші моделі електоральної поведінки. Відтак соціальні змінні допомагають характеризувати, пояснювати поведінку тих чи інших груп виборців.

Для вивчення електоральної поведінки соціальні змінні відіграють провідну роль. Вони допомагають зрозуміти, які групи населення підтримують певні партії, кандидатів, політичні ідеї і т. ін., а також чому голосують або ж виявляють абсентеїзм. Такими соціальними змінними у вивченні електоральної поведінки зазвичай виступають: вік, освіта, гендер, рівень доходів, місце проживання та ін. Аналіз змінних дозволяє: наблизитися до прогнозування результатів виборів; змалювати «портрет» виборця певної партії чи кандидата; виявити тенденції змін у суспільстві, що особливо важливо за умови турбулентних перетворень, як-от у випадку війни і т. ін. Які саме соціальні змінні брати до уваги для дослідження електоральної поведінки, на нашу думку, узалежнено від того, в яких умовах (соціально-політичних, безпекових та ін.) функціонує та чи інша держава, що проводить вибори.

Результати наявних досліджень показали, що передусім соціально-економічний статус виборця може визначати електоральну поведінку [11]. В оцінці чинників, що можуть визначати електоральну поведінку в демократичних державах, закордонні дослідники також звертають увагу на кілька соціальних змінних, а саме: дохід, освіта, гендер та вік, тобто фактори індивідуального рівня. Уточнимо їх позиції.

1. *Дохід.* Низка досліджень [2; 3; 14] відзначали позитивну кореляцію між рівнем доходу та політичною участю, включаючи голосування. Люди з вищим рівнем доходу, як правило, більш політично залучені та більш схильні голосувати порівняно з тими, хто має нижчі доходи та сфокусований на інших (позаполітичних) питаннях. Окрім цього, рівень доходу у стійких демократіях зазвичай впливає на підтримку політичних партій певного ідеологічного спрямування.

2. *Освіта.* Традиційно ця соціальна змінна мала вплив на рішення голосувати. Проведені дослідження показали, що люди з вищим рівнем освіти частіше здійснювали волевиявлення. Так, аналіз Н. Х. Ная, С. Верби та Дж. Р. Петрочика [13] показав, що рівень освіти є одним із найсильніших предикторів політичної участі. Також низка досліджень довели сильний зв'язок між рівнем освіти та політичними преференціями. Так, у праці Дж. Евансона та Р. Андерсена [7] аргументовано, що вищий рівень освіти, як правило, пов'язаний з більш ліберальними, інколи – лівими, політичними орієнтаціями. Це частково пояснюється доступом до різноманітних ідей, навичками критичного мислення, бажанням знайомитися з інформацією соціально-політичного спрямування. Рівень освіти може впливати як на інформованість, так і на збільшення політичної активності, участі. Дослідження показали, що люди з вищим рівнем освіти частіше голосують, вступають до політичних організацій, долучаються до тих чи інших політичних дискусій. Власне активний інтерес, небайдужість і залученість до електорального процесу дозволяє таким виборцям мати більший вплив на політичний процес, формувати свої рішення щодо голосування на основі більш обґрунтованого розуміння питань, що розглядаються.

Однак, зв'язок між освітою та рішеннями щодо голосування є складним. Інші чинники (соціально-економічний статус, культурне походження, регіональні відмінності, членство в політичних партіях чи НУО та ін.) також можуть коригувати вплив освіти на поведінку виборців. Дослідники [11] зробили висновок, що вищий рівень освіти, як правило, пов'язаний з більш ліберальними політичними орієнтаціями, вищою політичною активністю. Освіта надає людям навички критичного мислення, доступ до інформації та ширше розуміння соціальних питань, що може формувати їхні рішення щодо голосування та політичні уподобання.

3. *Гендер* може впливати на рішення людей щодо голосування. Низка дослідників вказали на зв'язок між гендером та політичними преференціями [10; 12]. Західні дослідники фіксували гендерний розрив у електоральному виборі. Наприклад, жінки були схильні пріоритезувати питання охорони здоров'я, освіти, соціального захисту, гендерної рівності, які асоціювалися в них з певними політичними парті-

ями. На політичні погляди та поведінку жінок міг впливати їхній досвід, включаючи суспільні очікування, гендерні ролі та досвід дискримінації. Натомість щодо чоловіків частіше фіксували підтримку консервативних або правих партій [5], надання пріоритету питанням національної безпеки, економічного зростання. Однак, гендерні відмінності у виборчій поведінці не є однаковим у різних країнах та контекстах, а також існують відмінності у середині гендерних груп. Чинники віку, освіти, соціально-економічного статусу та ін. можуть перетинатися з чинником гендеру, що сукупно визначає особливості електоральної поведінки [8].

4. *Вік* може суттєво впливати на модель електоральної поведінки. Проведені раніше західні дослідження в основному виявляли стійкий зв'язок між віком та політичними вподобаннями виборців. Звернено увагу, що різні покоління виборців схильні до підтримки партій та кандидатів з відмінними ідеологіями, баченнями вектора розвитку держави та суспільства [6; 14]. Молодші виборці часто пріоритезували питання протидії кліматичним змінам, соціальної справедливості [4]; сюди додамо проблеми зайнятості та економічних можливостей, прав людини (віднедавна – й цифрових), політичної етики, підзвітності влади, корупції та ін. Молодь не довіряє «традиційній політиці», але хоче бути почутою. Молодіжний електорат може бути більш відкритими до соціальних змін і менш прив'язаний до традиційних інституцій, цінностей [9]. Зауважимо, що в умовах нинішньої геополітичної турбулентності та численних безпекових викликів, молодь стає більш вимогливою і шукає не просто цінності, а хоче чути від кандидатів на виборні посади конкретні рішення, які працюють тут і зараз. З початку 2020-х років на тлі пандемії, воєн, глобальних фінансових криз і кліматичної катастрофи, молодь почала відчувати фізичну та екзистенційну загрози. І це в окремих групах молоді змінило пріоритети, моделі електоральної поведінки. Відтак потрібні нові ґрунтовні наукові дослідження, за результатами яких можна було б уточнити, як нині вік впливає на електоральну поведінку. Це допоможе з'ясувати й інші питання, зокрема, пов'язані зі зростанням у низці західних демократій підтримки ультраправих, популістських політичних сил на виборах останніх років.

Щодо виборців старших вікових груп, то дослідники [6; 14] найчастіше відзначали їх схильність до підтримки консервативних або й правих партій. Такі виборці часто пріоритетизують питання соціально-економічної стабільності, безпеки та збереження традиційних цінностей та інституцій. Вони також можуть бути більш стійкими до швидких соціальних змін [9]. На зв'язок між віком та поведінкою виборців можуть впливати чинники життєвого досвіду, наявний досвід політичної соціалізації [6; 14]. З віком та проходженням різних життєвих етапів люди можуть змінюватися, що призводить до трансформації їх електоральної поведінки. Важливо зазначити, що зв'язок між віком та поведінкою виборців може відрізнятися в різних країнах та контекстах. Такі чинники, як політичний ландшафт, економічні умови та культурні цінності, також формують електоральні рішення різних вікових груп [6]. Отже, вік безумовно відіграє значну роль у формуванні рішень щодо голосування. Наявні відмінності в пріоритетах питань, життєвому досвіді та цінностях поколінь визначають різні моделі електоральної поведінки в різних вікових групах [11].

Відзначимо, що більшість досліджень, результати яких ми згадали вище, проводилися в умовах зовсім іншої геополітичної, безпекової реальності1. Нині ж період відносної безпекової стабільності завершився. Виборці з навіть ніби-то й безпечніших держав вже живуть у реальності, де зруйновані базові принципи післявоєнного світопорядку (недоторканність кордонів, повага до суверенітету, дипломатичне врегулювання конфліктів і т. д.), зростає мілітаризація, з'являється велика кількість нових загроз і т. ін. Відтак прогнозуємо, що пріоритети та поведінкові моделі виборців можуть змінитися під таким впливом. Відтак вік, освіта, доходи, гендер виборця будуть важливими, але електоральні рішення будуть прийматися крізь призму персональної оцінки безпекових питань. Буде посилюватися бажання виборців вплинути на майбутній зовнішньополітичний курс своїх держав: війна чи мир, жорстка конфронтація чи дипломатія та ін. Навіть аполітичні виборці з досі безпечних демократій, які, до прикладу, особисто стикнуться з реаліями закриття авіапростору й унеможливлення реалізувати свої плани через провокативні дронові атаки держав-агресорів, так чи інакше замисляться над політичними, безпековими питаннями та способами їх розв'язання. Не виключаємо, що це може вплинути на електоральну активність, особливо тих, хто досі був аполітичним. Потенційно може зрости явка на голосування, що стане відповіддю на посилення соціального запиту на відповідальне лідерство.

Втім, такі міркування є на рівні наших гіпотез, які потребують окремих досліджень на

[1] Нині в політологічному дискурсі щобільше оперують таким комплексним поняттям, як «нова стратегічна реальність».

основі результатів виборчих кампаній наступних років, щоб виявити ті чи інші кореляції. Важливо враховувати, що безпекова нестабільність стимулює електоральну активність, але не гарантує її, бо зберігається як ключовий все ж чинник довіри населення влади, бачення сенсу у своєму голосі. Не менш важливо, що оцінка безпекових викликів відбувається знову ж таки під впливом стійких соціальних змінних, передусім – освіти, сімейного статусу, рівня доходів і т. ін. Тобто електоральні преференції формуються водночас під впливом великої кількості різних соціальних чинників.

Повоєнна Україна матиме особливі умови для проведення виборів і, за нашою гіпотезою, потрібно буде з урахуванням особливостей цієї ситуації підходити до вибору чинників, з позиції впливу яких вивчатиметься поведінка українських виборців. Умови, в яких живе спільнота українських виборців (в Україні та за її кордоном) впливатимуть на те, які соціальні змінні будуть найважливішими для аналізу електоральної поведінки. Соціальний, економічний, політичний, культурний та навіть безпековий контексти визначають, які змінні варто враховувати в першу чергу, бо саме вони формують мотивацію людей йти на вибори, а також за кого голосувати. У державі, громадяни якої мають травматичний досвід подій війни, окупації, примусових переміщень, депортацій і т. ін., акценти зміщуються на зовсім інші змінні. Класичні змінні (вік, стать, освіта, доходи і т. ін.) зберігають значення, але доповнюються особливими, породженими ситуацією, змінними. Підходи до вивчення електоральної поведінки громадян у державі з травматичним досвідом війни мають, на нашу думку, коригуватися, адже важливо враховувати і цей травматичний досвід, і можливий обмежений доступ до виборців на певних територіях та багато інших аспектів.

Відтак те, які соціальні змінні брати за основу при вивченні електоральної поведінки, залежить від особливостей певної держави та спільноти її громадян. Для вивчення електоральної поведінки громадян України потрібно адаптувати дослідницькі інструменти. До класичних змінних доцільно додавати контекстуально важливі змінні, пов'язані з періодом війни, що передуватиме першим повоєнним виборам: переміщення в межах чи країни чи за її кордони, втрати, військова служба, проживання на території, де велися бойові дії або які були тимчасово окуповані та інші чутливі питання. Доцільно враховувати: чи змінював виборець місце проживання за час війни; чи втратив близьких, житло, бізнес, роботу, майно тощо; чи змінився істотно стан здоров'я через війну і т. ін. Дуже багато чутливих питань можуть вирішально вплинути на рішення виборця чи йти голосувати та кому віддати свій голос. Відтак мають бути переосмислені класичні підходи до вивчення поведінки українських виборців під впливом не лише класичних змінних, а й низки нових, вплив яких на електоральну поведінку виборця може бути визначальним. Важливо, що політичну науку ще чекає вивчення чинників, які впливають на електоральну поведінку українців як тільки завершиться війна та будуть проведені щонайменше перші повоєнні вибори.

Тема впливу соціальних змінних на електоральну поведінку виборців України зумовлена глибокими соціальними трансформаціями, які стали наслідком повномасштабної війни. Масова внутрішня та зовнішня міграція, зміна соціальної структури населення, поява нових соціальних груп (внутрішньо переміщені особи, найперше), а також переосмислення громадянами власних цінностей і політичних пріоритетів, можуть суттєво вплинути на електоральну поведінку виборців як в частині участі у голосуванні (явка на вибори), так і в частині преференцій щодо певного кандидата/політичної партії (виборчого блоку).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Традиційна система соціальних змінних електоральної поведінки важлива для вивчення електоральної поведінки українців. Однак вони не повною мірою здатні допомогти пізнати реальні процеси, що характеризують спільноту українських виборців, які нині проживають як в Україні, так і за її межами. Соціальні змінні, які тривало були найважливішими чинниками електоральної поведінки (вік, освіта, гендер, рівень доходів та ін.), на повоєнних виборах можуть мати уже інший вплив. Потенційно він може виявитися меншим. Натомість зросте вплив чинників, пов'язаних з досвідом війни. Можливими соціальними змінними, які впливатимуть на участь у перших повоєнних виборах та їх результати, можуть бути не лише класичні демографічні характеристики, а й, до прикладу: 1) місце проживання під час війни (незмінне місце проживання; зміна в межах України (ВПО); міграція за кордон з планами щодо повернення в Україну чи без визначеності у цьому; повернення під час війни в Україні після певного часу проживання за кордоном; досвід проживання в окупації або прифронтовій зоні та ін.; 2) втрати у результаті російської агресії (близьких, житла, майна, бізнесу, роботи, отримання тілесних ушкоджень у результаті війни тощо); 3) ставлення до виконання військового обов'язку та пов'язані з цим

події (добровільна мобілізація, виконання військового обов'язку за призовом, ухилення від мобілізації, виїзд за кордон у межах і поза межами правового поля та ін.). Не згаданими залишилися велика кількість інших новітніх чинників, кожен з яких доцільно вивчати на предмет його впливу на електоральну активність громадян України, характеристики їх політичної культури та активності.

Очевидно, що вже перші повоєнні вибори дадуть значний емпіричний матеріал, який допоможе підтвердити/спростувати гіпотези про вплив тих чи інших чинників на електоральну поведінку. Вони потребуватимуть вивчення і результати становитимуть значний інтерес з огляду на унікальний в глобальному масштабі кейс України.

Література

1. Молдован Р. Політичні кореляції динаміки міграційних процесів та електоральної архітектури України як наслідки фактору війни. *EMPIRIO*. 2025. № 2 (2). С. 22–33. DOI: 10.18523/3041-1718.2025.2.2.22-33.

2. Alesina A., Glaeser E. L. Fighting Poverty in the US and Europe: A World of Difference. Oxford: Oxford University Press, 2004. DOI: 10.1093/0199267669.001.0001

3. Bartels L. M. Unequal Democracy: The Political Economy of the New Gilded Age. Princeton: Princeton University Press, 2008. 424 p.

4. Blais A., Gidengil E., Nadeau R., Nevitte N. Anatomy of a Liberal Victory: Making Sense of the 2000 Canadian Election. Vancouver: University of British Columbia Press, 2004. 241 p. DOI: 10.3138/9781487509880.

5. Burns P., Gimpel J. G. Economic insecurity, prejudicial stereotypes, and public opinion on immigration policy. *Political Science Quarterly*. 2000. № 115 (2). P. 201–225.

6. Dalton R. J. The Good Citizen: How a Younger Generation Is Reshaping American Politics. Washington, DC: CQ Press, 2008. 256 p.

7. Evans G., Andersen R. The Political Conditioning of Economic Perceptions. *The Journal of Politics*. 2006. № 68 (1). P. 194–207. DOI: 10.1111/j.1468-2508.2006.00380.x

8. Franceschet S., Piscopo J. M. Gender and Political Backgrounds in Argentina // *The Impact of Gender Quotas* / S. Franceschet, M. L. Krook, J. M. Piscopo (Eds). Oxford: Oxford Academic, 2012. P. 43–56.

9. Inglehart R., Norris P. 2000. The Developmental Theory of the Gender Gap: Women's and Men's Voting Behavior in Global Perspective. *International Political Science Review*. 2000. № 21. P. 441–463. DOI: 10.1177/019251210002100407.

10. Karp J. A., Banducci S. A. Political efficacy and participation in twenty-seven democracies: How electoral systems shape political behaviour. *British Journal of Political Science*. 2008. № 38. P. 311–334. DOI: 10.1017/S0007123408000161.

11. Kulachai W., Lerdtomornsakul U., Homyamyen P. Factors Influencing Voting Decision: A Comprehensive Literature Review. Social Sciences. 2023. № 12 (9), article 469. DOI: 10.3390/socsci12090469.

12. Matland R. E., Studlar D. T. The Contagion of Women Candidates in Single-member District and Proportional Representation Electoral Systems: Canada and Norway. *The Journal of Politics*. 1996. № 58. P. 707–733. DOI: 10.2307/2960439.

13. Nie N. H., Verba S., Petrocik J. R. The Changing American Voter. Cambridge: Harvard University Press, 1976. 399 p.

14. Tilley J., Hobolt S. B. Is the government to blame? An experimental test of how partisan cues shape responses to government performance. *The Journal of Politics*. 2011. № 55 (2). P. 316–530. DOI: 10.1017/S0022381611000168

15. Verba S., Schlozman K. L., Brady H. E. Voice and Equality: Civic Voluntarism in American Politics. Cambridge: Harvard University Press, 1995. 640 p.

Анотація

Хома Н. М. **Трансформація соціальних змінних електоральної поведінки українців: вплив російсько-української війни.** – Стаття.

Актуальність теми визначається трансформацією системи соціальних змінних електоральної поведінки українців під впливом російської агресії. Висловлено припущення, що війна змінила архітектуру системи соціальних змінних електоральної поведінки. Відзначено відсутність нині чіткого розуміння, які соціальні змінні визначатимуть поведінку українських виборців. Мета дослідження: критично переглянути традиційні підходи щодо соціальних змінних, які визначають поведінку виборців, щодо українського електорату з огляду на багатовимірний вплив російської агресії. Сформульована гіпотеза, що електоральна поведінка українців буде визначатися як соціальними змінними віку, освіти, доходів, гендеру та ін., так і чинниками, що виникли у результаті російської агресії.

Сформульовано припущення про ймовірний вплив на рішення виборців про участь у перших повоєнних виборах та власне електоральний вибір таких чинників: 1) місце проживання під час війни (незмінне місце проживання; зміна в межах України; міграція за кордон з наміром повернення в Україну чи без нього; повернення під час війни в Україні після проживання за кордоном; проживання в окупації або прифронтовій зоні та ін.); 2) втрати у результаті російської агресії (близьких людей, житла, майна, бізнесу, роботи, отримання тілесних ушкоджень у результаті війни тощо); 3) ставлення до виконання військового обов'язку та пов'язані з цим події. Відзначено, що перші повоєнні вибори дадуть значний емпіричний матеріал, який допоможе підтвердити/спростувати гіпотези про вплив вказаних та інших чинників на електоральну поведінку. Вони потребуватимуть вивчення і результати становитимуть значний інтерес з огляду на унікальний в глобальному масштабі кейс України.

Ключові слова: вибори, електоральна поведінка, соціальні змінні абсентеїзм, електоральна участь, виборча кампанія, повоєнні вибори в Україні, російсько-українська війна, фактор війни.

Summary

Khoma N. M. **Transformation of social variables of Ukrainians' electoral behavior: the impact of the Russian-Ukrainian war.** – Article.

The relevance of the topic is determined by the transformation of the system of social variables of Ukrainian electoral behavior due to Russian aggression. The article assumes that the war has altered the structure of the system of social variables of electoral behavior. Currently, there is no clear understanding of which social variables will determine the behavior of Ukrainian voters. This study aims to critically review traditional approaches to social variables that influence voter behavior, considering the Ukrainian electorate and the multidimensional impact of Russian aggression. The hypothesis is that Ukrainian electoral behavior will be determined by social variables such as age, education, income, gender, and other factors that have arisen as a result of Russian aggression.

The following factors are assumed to impact voters' decisions to participate in the first post-war elections and their actual electoral choices: 1) place of residence during the war (permanent residence; relocation within Ukraine; migration abroad with or without the intention to return; returning to Ukraine during the war after living abroad; residing in an occupied or frontline zone, etc.), 2) losses resulting from Russian aggression (loss of close relatives, housing, property, businesses, jobs, and physical injuries resulting from the war), and 3) attitudes toward military service and related events. The first post-war elections will provide significant empirical material to confirm or refute hypotheses about the influence of these and other factors on electoral behavior. These factors will need to be studied, and the results will be of considerable interest, given Ukraine's unique case on a global scale.

Key words: elections, electoral behaviour, social variables, absenteeism, electoral participation, election campaign, post-war elections in Ukraine, Russian-Ukrainian war, war factor.

Дата надходження статті: 30.09.2025
Дата прийняття статті: 12.10.2025
Опубліковано: 15.12.2025

УДК 324:342.844.2
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v056.2025.45

О. О. Цебенко
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-0024-0405
кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри політології та міжнародних відносин
Національного університету «Львівська політехніка»

ПРИЧИНИ ТА ЧИННИКИ АБСЕНТЕЇЗМУ

Постановка проблеми. Вітчизняна та зарубіжна електоральна практика демонструють стійку тенденцію до зростання рівня абсентеїзму під час виборів, коли дедалі більше громадян відмовляються брати участь у голосуванні як механізмі формування влади в умовах сучасної представницької демократії. Високий рівень абсентеїзму є негативним явищем для розвитку держави, суспільства та демократії. Він ставить під сумнів легітимність влади та часто є свідченням наявності системних проблем у державі. Відтак ситуація актуалізує проблему боротьби із абсентеїзмом.

Водночас очевидно, що для ефективного подолання абсентеїзму та активізації електоральної участі громадян слід насамперед розуміти, що спричинило це явище. Відтак актуальним постає питання з'ясування причин та чинників, які впливають на рівень абсентеїзму.

Обрана нами для дослідження проблематика є актуальною і для України, де рівень абсентеїзму стає дедалі вищим. Більше того, під час проведення повоєнних виборів в Україні ця проблема набуде ще більш масштабних проявів. Відтак з'ясування причин та чинників абсентеїзму дасть змогу активізували електоральну участь українських громадян на повоєнних виборах та забезпечити у такий спосіб їх більш демократичний рівень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема абсентеїзму стала об'єктом вивчення для низки вітчизняних та зарубіжних науковців, експертів і аналітиків. Зокрема, серед українських дослідників абсентеїзму слід виокремити М. Бучина, Д. Гаврилюка, О. Грабара, О. Корнієвського, Л. Нікітенко, Є. Перегуду, М. Росенко, С. Топалову, М. Фоломєєва, Ю. Шведу, І. Щебетун та ін.

Незважаючи на значну увагу дослідників до проблематики абсентеїзму, у сучасній вітчизняній та зарубіжній політичній науці поки що відсутнє єдине розуміння причин та чинників, які впливають на рівень електоральної участі громадян. Відтак проблематика абсентеїзму потребує більш ґрунтовного політологічного аналізу.

Мета публікації – проаналізувати основні причини та чинники, які впливають на рівень абсентеїзму.

Виклад основного матеріалу. Дослідники вважають, що абсентеїзм можна розглядати у широкому та вузькому розуміння. У рамках широкого підходу абсентеїзм варто розуміти як байдуже ставлення особи до реалізації свої громадянських і політичних прав. У рамках широкого підходу абсентеїзм трактується як політична апатія та форма ухиляння громадян від політичної участі загалом. У рамках вузького підходу під абсентеїзмом слід розуміти форму відмови громадян від участі у виборах або ж форму цілеспрямованого бойкотування громадянами виборчого процесу [6]. Хочемо зазначити, що у рамках нашого дослідження ми будемо вживати абсентеїзм у вузькому розумінні як характеристику виборчого процесу, як низький рівень участі громадян у виборах.

Вітчизняні науковці О. Корнієвський, Є. Перегуда та Д. Гаврилюк наголошують на тому, що в сучасній світовій та українській політичній науці можна виокремити три основні розуміння суті та особливостей абсентеїзму як електорального феномену:

– розгляд абсентеїзму з позиції теорії раціональної дії. Згідно цього підходу абсентеїзм можна розглядати як відмову від голосування через відсутність вигоди для виборця;

– трактування абсентеїзму у рамках поведінкової теорії. Згідно цього підходу абсентеїзм можна розглядати як тип поведінки, яка є відхиленням від суспільної норми;

– розгляд абсентеїзму з позиції рівня стабільності суспільства. У рамках даного підходу абсентеїзм можна трактувати як результат стабільності суспільства та задоволеності виборців станом справ [3, с. 102].

Варто зазначити, що питання причин та чинників, яку зумовлюють абсентеїзм, є доволі складним та дискусійним. Відтак можемо вести мову про наявність різних підходів до виокремлення та типології причин і чинників, які сприяють зменшенню електоральної участі громадян.

Насамперед хочемо зазначити, що у вітчизняній та зарубіжній політичній науці дуже часто ототожнюють причини та чинники абсентеїзму, або ж не акцентують увагу на цьому

© О. О. Цебенко, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

аспекті проблематики, вживаючи ці поняття як синоніми. На нашу думку, причини та чинники абсентеїзму хоч і є близькими за змістом поняттями, проте їх слід диференціювати. Причина, яка зумовлює абсентеїзм, має прямий вплив на абсентеїзм, сприяючи зниженню електоральної участі. У той час як чинник може мати як позитивний (сприяти зростанню абсентеїзму) так і негативний (знижувати рівень абсентеїзму) вплив. До прикладу, відсутність цікавих та яскравих кандидатів на виборах є причиною абсентеїзму, яка зумовлює зростання його рівня. Натомість перелік кандидатів на виборах є чинником абсентеїзму: він може бути різним, передбачати як відсутність яскравих кандидатів (що підвищуватиме рівень абсентеїзму), так і наявність таких кандидатів (що стимулюватиме громадян йти на вибори).

Зважаючи на той факт, що диференціація причин та чинників абсентеїзму не є головною ціллю нашого дослідження, ми під час аналізу основних підходів до виокремлення причин та чинників не звертатимемо уваги на цей аспект проблематики. Відтак подаватимемо інформацію у авторській інтерпретації, навіть якщо виникатимуть питання, чи коректно дослідники вживатимуть згадану термінологію.

На думку вітчизняних дослідників С. Топалової та М. Фоломєєва, причини абсентеїзму можна погрупувати на 4 категорії:

1. Ментальні та політико-культурні.
2. Соціально-економічні.
3. Політичні.
4. Особистісні [6].

До першої категорії причин абсентеїзму дослідники віднесли відсутність суб'єктності в народу, який не вірить, що має змогу щось змінити. Також знижує, на думку вчених, електоральну участь психологія пристосування, конформізм і підданська політична культура. На противагу цим громадянам низка інших виборців ходить на вибори по інерції, перебуваючи під впливом комуністичного досвіту та патерналізму. Серед соціально-економічних причин абсентеїзму вчені виокремлюють складний стан соціально-економічної ситуації в країні та економічну кризу. До політичних причин абсентеїзму належить, зокрема, дисфункція державних інститутів; делегітимація інституту виборів; низька якість та олігархізованість політичної еліти.

Нарешті, серед особистісних причин (які, на думку науковців, є і політичними причинами) вони виокремлюють рівень довіри до влади та владних інститутів. При цьому, на думку вчених, абсентеїзм зумовлює як низький, так і високий рівень довіри до влади та політики. У першому випадку знижує рівень електоральної участі зневіра громадян у здатність щось змінити та вплинути на ситуацію в країні. У другому випадку знижує рівень участі громадян у виборах думка про те, що не варто витрачати час та зусилля для того, щоб вчергове переобрати ефективну владу, якою громадяни задоволені [6].

Українські дослідники О. Корнієвський, Є. Перегуда та Д. Гаврилюк виокремлюють такі причини абсентеїзму (на прикладі України):

– наявність принципу добровільної участі у виборах та відсутність імперативного вотуму;

– відсутність віри у здатність громадян щось змінити, розчарування та апатія (особливо серед молоді);

– відсутність суттєвої відмінності між суб'єктами виборчого процесу, їх прагматизм та орієнтованість та обслуговування інтересів фінансово-олігархічних груп;

– об'єктивні обставини, які перешкоджають участі громадян у виборах (хвороба, похилий вік, перебування на заробітках закордоном тощо) та ін. [3, с. 105].

На думку української вченої М. Росенко, під час аналізу причин абсентеїзму слід вести мову насамперед про особистісні причини. Вони, вважає дослідниця, мають як мінімум 3 прояви:

– домінування в індивіда норм субкультури, відповідно до чого особистість відкидає загальноприйняті норми (у тому числі виборче право) як чужі;

– наявність високого рівня задоволеності інтересів індивіда, що має наслідком втрату інтересу до політики, адже індивід здатний справлятися із наявним проблемами самостійно, без участі в політиці;

– наявність апатії, недовіра до політичних інститутів, відчуття власної неспроможності впливати на політику та втрата віри у власні сили [5, с. 100].

Вітчизняні науковці Л. Нікітенко та О. Грабар виділяють 3 основні групи причин абсентеїзму:

1. Причини, пов'язані з самими виборчим процесом. До цієї групи причин дослідники відносять такі:

– неяскраві та нецікаві суб'єкти виборчого процесу (кандидати чи партії), які балотуються на виборах;

– відсутність конкуренції на виборах та ін.

2. Причини, які пов'язані із загальною ситуацією в країні. Йдеться, зокрема, про ситуацію в політичній, економічній та соціальній сферах життя суспільства.

3. Причини, пов'язані із поведінкою індивіда як виборця. Йдеться про певні життєві прин-

ципи чи тип світогляду індивіда, які спричиняють його байдуже ставлення до політики та виборів [4, с. 52].

Схожу позицію щодо причин абсентеїзму займає і український науковець Д. Гаврилюк. Єдина відмінність полягає у тому, що він не виокремлює особистісних причин абсентеїзму. Відтак, на думку Д. Гаврилюка, варто вести мову про дві групи причин абсентеїзму: причини, пов'язані із особливостями виборчої кампанії, та причини, пов'язані із ситуацією в країні під час виборчого процесу.

До першої групи дослідник відносить такі причини:

– нецікавість конкретної виборчої кампанії;

– відсутність яскравих кандидатів;

– відсутність конкуренції між кандидатами;

– неорганізованість виборчого процесу з боку влади;

– відсутність влучних ідей щодо модернізації політичної системи тощо.

Друга група включає стан політичної, економічної та соціальної сфер життєдіяльності суспільства [2, с. 110].

На думку вітчизняних науковців І. Щебетуна та О. Грабара, головна причина абсентеїзму криється у неефективності влади та державного управління. Відтак, до найбільш вагомих причин, які зумовлюють абсентеїзм, на їхню думку, слід віднести такі:

– втрата довіри до влади та політиків з боку громадян;

– розчарування у спроможностях політичної еліти впроваджувати ефективні зміни;

– низька компетентність політичної еліти тощо [8, с. 67].

На основі різних мотивів відмови від участі у виборах український дослідник Ю. Шведа виділяв чотири види абсентеїзму:

1. Політичний абсентеїзм. У випадку політичного абсентеїзму виборці, відмовившись від участі у голосуванні, у такий спосіб висловлюють свій протест щодо політичних програм та передвиборних платформ усіх кандидатів чи політичних партій, які беруть участь у виборах, вважаючи, що жодна з них не відповідає їхнім політичним поглядам. Ще однією причиною політичного абсентеїзму може бути сумнів виборців щодо спроможності влади провести чесні вибори.

2. Економічний абсентеїзм. Цей тип абсентеїзму зумовлений складною економічною ситуацією та відсутністю віри виборців у здатність кандидатів і політичних партій, які балотуються на виборах, ці економічні проблеми подолати.

3. Соціальний абсентеїзм. У випадку соціального абсентеїзму виборці висловлюють протест щодо складної соціальної ситуації, що склалася в суспільстві (недостатня соціальна захищеність, погана екологія тощо) та не вірять у бажання і спроможність кандидатів і політичних партій боротися з цими негативними явищами.

4. Аполітичний абсентеїзм. Цей тип абсентеїзму не має відношення до політичної демонстрації та спричинений відсутністю інтересу і байдужим ставленням виборців до політики в цілому, та до виборів, зокрема [7, с. 82].

Одну з найбільш ґрунтовних та конкретизованих класифікацій чинників абсентеїзму розробив українських дослідник М. Бучин. На його думку, слід виокремити чотири основні групи чинників, які впливають на електоральну участь громадян:

1. Суб'єктивні чинники. Ця група чинників включає індивідуальні особливості та характеристики громадян як виборців. На думку М. Бучина, ця група включає 2 підгрупи чинників:

– демографічні, до яких слід віднести вік, стать, рівень доходів, соціальний статус та місце проживання виборців;

– ментально-психологічні, які включають насамперед освіту та рівень політичної культури виборців.

2. Об'єктивні чинники. Ця група чинників характеризує загальну ситуацію в країні та виборчий процес, зокрема. До цієї групи чинників науковець відносить 3 підгрупи:

– соціальні чинники (стан та рівень розвитку суспільства);

– економічні (стан та рівень розвитку економіки);

– політичні чинники (стан політики в державі).

Політичні чинники, на думку М. Бучина, є найбільш важливими та впливовими. Їх, у свою чергу, дослідник поділяє ще на 3 групи:

а) чинники, які випливають із загального стану політики у державі (рівень довіри виборців до політичної системи; тип партійної системи та ін.);

б) чинники, які випливають із особливостей конкретного виборчого процесу (рівень демократичності виборів; тип виборчої системи; тип (рівень) виборів; перелік суб'єктів виборчого процесу та їхній політичний імідж; рівень конкуренції на виборах та ін.);

в) технічні чинники, які випливають із наявних у виборчому процесі технічних процедур (тип реєстрації виборців; доступність (віддаленість) виборчої дільниці; рівень ефективності підготовки до проведення виборів; рівень та характер інформування виборців про день голо-

сування; дата проведення виборів; наявність чи відсутність можливості голосувати проти всіх тощо) [1, с. 42–48].

3. Кон'юнктурні чинники. Ця група чинників є результатом певного збігу обставин (кон'юнктури). До цієї групи чинників абсентеїзму М. Бучин відносить характер погоди в день голосування; стан здоров'я виборців; ситуація у сім'ї виборців; наявність чи відсутність документів для ідентифікації виборців тощо.

4. Ініціативні чинники. До цієї групи чинників належить цілеспрямований вплив певних суб'єктів, спрямований на коригування рівня явки на виборах. Йдеться, зокрема, про заклик до бойкотування виборів; словесна чи поведінкова (у вигляді підвезень виборців до виборчих дільниць) мобілізація електорату; тиск та погрози на адресу виборців; залякування виборців та ін. [1, с. 47–48].

Бучин М. підкреслює, що більшість із виокремлених чинників абсентеїзму можуть спрацьовувати по-різному, в одному випадку чи в один час позитивно впливаючи на рівень електоральної участі громадян, а в іншому випадку сприяючи абсентеїзму. Багато в чому вплив чинників абсентеїзму залежить від конкретної країни, конкретної ситуації в цій країні, специфіки виборчої ситуації, характеру електорату тощо [1, с. 48].

Висновки. Підсумовуючи, слід зазначити, що на рівень електоральної участі громадян впливає цілий комплект причин та чинників, які залежать від об'єктивних обставин та суб'єктивних характеристик виборця; є результатом дій суб'єктів виборчого процесу та збігу обставин; є наслідком законодавчого регулювання та конкретної ситуації. При цьому рівень абсентеїзму визначається комплексним впливом всіх причин та чинників, які по-різному впливають на електоральну участь громадян не лише у різних країнах та регіонах, але й у різні виборчі цикли у одних і тих самих державах. Чітко розуміючи причини та чинники абсентеїзму, можна розробити ефективні механізми боротьби з абсентеїзмом. Що може стати перспективним напрямком наших подальших наукових досліджень.

Література

1. Бучин М. Демократичні вибори в Україні: принципи, механізми та технології реалізації. Львів : *Видавництво Львівської політехніки,* 2016. 452 с.

2. Гаврилюк Д. Політологічні розвідки причин вияву в політичній практиці феномену абсентеїзму. *Науковий часопис НПУ ім. М. Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін.* 2011. Вип. 6. С. 106–111.

3. Корнієвський О., Перегуда Є., Гаврилюк Д. Громадянська освіта як фактор подолання абсентеїзму в Україні. *Політичні дослідження.* 2022. № 1 (3). С. 99–120.

4. Нікітенко Л., Грабар О. Причини абсентеїзму та шляхи його подолання. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2020. № 7. С. 51–53.

5. Росенко М. Абсентеїзм та його вплив на становлення парламентаризму. *Публічне управління: теорія та практика : зб. наук. праць.* 2011. № 3. С. 99–105.

6. Топалова С., Фоломєєв М. Абсентеїзм як проблема: між активністю та компетентністю. *Лівий берег.* 17 лютого 2020 р. URL: https://lb.ua/blog/svetlana_topalova/450092_absenteizm_yak_problema_mizh.html?fbclid=IwAR3-q1YRgHrYvuZvfZ82V6IVy2_rq9SDe-OnXRvFUm-s6h6GObSIcGwIass

7. Шведа Ю. Вибори та виборчі системи. Європейські стандарти та досвід для утвердження демократії в Україні. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2010. 462 с.

8. Щебетун І., Грабар О. Абсентеїзм як проблема сучасної демократії. *Вчені записки ТНУ ім. В. Вернадського. Серія: юридичні науки.* 2020. Т. 31 (70), Ч. 1., № 2. С. 63–68.

Анотація

Цебенко О. О. **Причини та чинники абсентеїзму.** – Стаття.

Стаття присвячена вивченню актуальної проблематики сучасної політичної науки – абсентеїзму як атрибуту сучасного виборчого процесу. Акцентовано увагу на певних змістових відмінностях між причинами та чинниками абсентеїзму. Проаналізовано основі підходи вітчизняних дослідників до виокремлення причин та чинників абсентеїзму. Продемонстровано, що незважаючи на наявність різних бачень причин та чинників абсентеїзму у різних дослідників, можна виокремити найбільш важливі чинники та причини абсентеїзму, а саме: суб'єктивні характеристики виборців (їхній вік, стать, соціальний статус, рівень освіти, рівень політичної свідомості та культури тощо); об'єктивні обставини, в яких проводяться вибори (стан економіки, політики та рівень розвитку суспільства); дії з боку влади та суб'єктів виборчого процесу, спрямовані на мобілізацію чи демобілізацію громадян щодо участі у виборах; індивідуальні обставини, які впливають на вибір конкретного виборця (стан особистого здоров'я та здоров'я членів сім'ї; погода в день виборів; наявність чи відсутність у виборця чи членів його родини проблем чи важливих справ) та ін. Показано, що на думку більшості науковців, найбільш впливовими є політичні причини та чинники абсентеїзму, які включають загальний стан політики в державі; рівень демократичності політичної системи суспільства; рівень виборів; тип виборчої системи; перелік суб'єктів виборчого процесу; особливості виборчого законодавства; рівень конкуренції на виборах тощо. Наголошено, що причини та чинники абсентеїзму можуть по-різному впливати на рівень електоральної участі громадян залежно від країни, регіону чи конкретних виборів, що необхідно врахувати під час вибору та застосування механізмів активізації електоральної участі громадян.

Ключові слова: абсентеїзм, електоральна участь, чинники абсентеїзму, причини абсентеїзму, політичні чинники абсентеїзму, вибори, демократія.

Summary

Tsebenko O. O. **Causes and factors of absenteeism.** – Article.

The article is devoted to the study of the current issues of modern political science – absenteeism as an attribute of the modern electoral process. Attention is focused on certain substantive differences between the causes and factors of absenteeism. The main approaches of domestic researchers to identifying the causes and factors of absenteeism are analyzed. It is demonstrated that despite the presence of different views of the causes and factors of absenteeism among different researchers, it is possible to identify the most important factors and causes of absenteeism, namely: subjective characteristics of the voters (their age, gender, social status, level of education, level of political awareness and culture, etc.); objective circumstances in which elections are held (the state of the economy, politics and the level of development of society); actions by the authorities and subjects of the electoral process aimed at mobilizing or demobilizing citizens to participate in the elections; individual circumstances that influence the choice of a particular voter (the state of personal health and the health of family members; weather on election day; the presence or absence of problems or important matters for the voter or his family members), etc. It is shown that, according to most scientists, the most influential are political reasons and factors of absenteeism, which include the general state of politics in the state; the level of democracy of the political system of society; the level of elections; the type of electoral system; the list of subjects of the electoral process; features of electoral legislation; the level of competition in elections, etc. It is emphasized that the reasons and factors of absenteeism can affect the level of electoral participation of citizens differently depending on the country, region or specific elections, which must be taken into account when choosing and applying mechanisms for activating the electoral participation of citizens.

Key words: absenteeism, electoral participation, factors of absenteeism, reasons for absenteeism, political factors of absenteeism, elections, democracy.

Дата надходження статті: 30.10.2025
Дата прийняття статті: 14.11.2025
Опубліковано: 15.12.2025

УДК 32.19.5:808.53:004
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v056.2025.46

В. С. Білий
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0007-3913-6932
аспірант кафедри політичних теорій
Національного університету «Одеська юридична академія»

РОЛЬ ПОЛІТИЧНИХ ДЕБАТІВ У МЕРЕЖЕВОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Постановка проблеми. У процесі трансформацій комунікативного виміру політичної взаємодії, обумовленої переходом від моделі традиційних медіа до інтернет-комунікацій (соціальних мереж та мережевої інтеракції) особливого значення набуває проблема творення та відтворення демократичного політичного режиму. Парадокс мережевого суспільства полягає у тому, що «інформаційна відкритість» створила передумови для «закритого» суспільства.

У традиції протиставлення «відкритих» та «закритих» суспільств К. Поппера визначено завдання: «боронити демократію». Він зазначає: «...для того, щоб цивілізація вижила, ми мусимо позбавитися звички схилятися перед видатними авторитетами. Видатні люди здатні наробити видатних помилок, і, як я намагався показати в цій книжці, дехто з видатних провідників минулого підтримував постійні нападки на свободу і розум. Їхній вплив, якому дуже рідко опиралися, досі примушує помилятися і сіє розбрат серед тих, від чийого вміння боронитися залежить доля цивілізації» [7, с. 7].

Одна із основних загроз для демократії XXI століття полягає у занепаді електоральної демократії. Під час виборів громадяни, які включені у соціальні мережі, піддаються впливу потужних інформаційних кампаній. Інформаційний вибух у період виборів характеризується цілеспрямованим пропагандистським впливом, який забезпечує результат у короткотермінових кампаніях. Прихильники політичних маніпуляцій використовують технології Big Data, спін-докторінгу, активно просуваючи необхідні наративи.

Слід безумовно погодись із О. Тяглом у тому, що «Історія вчить, що від самого початку демократія не позбавлена ані різного роду помилок і виявів зла, ані милосердя та добра. Тож демократичну державу не варто ані ідеалізувати, ані демонізувати. За Поппером, демократія – не народний суверенітет і не правління народу. Це соціальна інституція, яка не тільки заперечує диктатуру з властивою їй концентрацією влади, а й належно споряджена для того, щоб захищатися. Суттєвою особливістю демократії є реальна можливість усунення уряду «без проливання крові», у врегульований мирний спосіб. Різноманітні свободи необхідні відповідальним громадянам для запобігання надмірної концентрації державної влади і зловживання нею. Разом з тим, реалізація цих свобод обмежується правом: вона повинна не припускати «ексцесів» свободи, не шкодити належному правлінню, демократичній державі» [8, с. 252].

Слід наголосити на тому, що у XXI столітті авторитарні режими розв'язали справжню інформаційну війну проти демократії, особливо – ліберальної демократії. З цією метою використовуються соціальні мережі та глобальний доступ до інтернет-комунікацій.

К. Поппер пов'язував створення ринку книг в Афінах із розвитком афінської демократії. У сучасних умовах можна побачити, як соціальні мережі створюють загрози нового, інформаційного тоталітаризму.

Солідаризуємось із наступною думкою: «Сучасна інформаційна війна ведеться шкідливими фейками і різного роду маніпуляціями, у тому числі й щодо демократії, які поширюються через медіа масово та регулярно. У протидії цьому не достатньо покладатися тільки на умовляння чи на заборонні заходи держави. Ефективна національна система такої протидії, не виключаючи врегульованої правом участі держави, мусить залучати добропорядний персонал недержавних масмедіа, а також спеціалізовані громадські організації, інформаційних волонтерів» [8, с. 252].

Маніпуляції у соціальних мережах, месенджерах та платформах під час виборчих кампаній атакують демократію з метою встановлення авторитаризму. У глобальному масштабі відсутність аргументованої дискусії щодо демократії у медіа спричиняє інформаційні хвилі популізму. У XX столітті одним із дієвих механізмів вироблення та впровадження раціональної демократичної публічної політики були телевізійні виборчі дебати. В Україні політичні дебати характеризуються як діалогічністю та аргументативністю, так і декларативністю, театральністю, провокативністю та агресивністю [5].

У мережевому суспільстві відбувається суттєві трансформації медіа простору, аудиторія

© В. С. Білий, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

отримує технологічні можливості щодо більш активного впливу на політичні дебати.

На сучасному етапі, який характеризується протистоянням демократії та авторитаризму, лібералізму та диктатури, раціональної аргументації та популізму важливим практичним завданням є відродження політичних дебатів в умовах мережевого суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед досліджень і публікацій, присвячених визначенню ролі політичних дебатів у мережевому суспільстві слід відзначити два напрямки. По-перше, це праці українських та зарубіжних авторів щодо становлення мережевого суспільства, обґрунтування соціальної ролі інтернет-комунікацій, визначення їх впливу на політику, масмедіа, демократію та вибори. Теоретичні рамки дослідження мережевого суспільства визначені у працях С. Брейтена, Б. Веллмана, Я. ван Дейка, М. Кастельса, Ж. Бодріяра, А. Кшемінського, Ф. Фукуями, Р. Войтович, О. Зернецької, С. Дацюка, О. Третяка, Д. Яковлева, Л. Ярової, Е. Войнової, Л. Рижак, ін. У працях М. Кастельса визначено вплив «Галактики Інтернет» на нові моделі соціальної взаємодії. Погодимось: «Поява Інтернету як нового комунікаційного середовища пов'язана з суперечливими заявами щодо зростання нових моделей соціальної взаємодії. З одного боку, формування віртуальних спільнот, які головним чином базуються на комунікації онлайн, тлумачилося як кульмінація історичного процесу розмежування місцезнаходження та комунікабельності у формуванні спільноти: нові, вибіркові моделі соціальних стосунків заміняють форми взаємодії людей, які прив'язані до певної території. З іншого боку, критики Інтернету та повідомлення у засобах масової інформації, доводять, що поширення Інтернету веде до соціальної ізоляції, до руйнування соціального спілкування та родинного життя, оскільки безликі індивідууми вступають у хаотичне спілкування, відмовляючись від взаємодії віч-на-віч у реальних обставинах... велика увага приділяється соціальному обміну, який ґрунтується на фальшивих ідентичностях та рольовій грі» [4, с. 116]. Роль політичних дебатів у мережевому суспільстві обумовлена формуванням нових закономірностей соціальної та політичної взаємодії. Виокремлюють появу «мережевого капіталу», «е-демократії», «глокалізацію», «нову нерівність» (інформаційну нерівність, яка обумовлена обмеженнями доступу до Інтернет для багатьох людей по усьому світу). Слід безумовно погодитись із тим, що у мережевому суспільстві детермінуються наступні закономірності: 1) співіснування тенденцій індивідуалізації та розширення мережевих зв'язків, що приводить до формування нового ресурсу – мережевого капіталу, який виступає рушійною силою е-демократії; 2) взаємодія трендів глобалізації та локалізації, що породжує новий процес, котрий отримав назву «глокалізація»; 3) діалектичне поєднання двох процесів: з одного боку, мережеве суспільство стає все відкритішим, а отже й демократичним, а з іншого – суспільство стає і все більш неоднорідним, що зумовлюється розривом між різними індивідами, верствами суспільства й навіть країнами й регіонами в доступі до інструментів електронної демократії, а значить – у рівні політичної участі [Див. детал.: 1, с. 17].

По-друге, безпосередньо визначення ролі та місця політичних дебатів в епоху телебачення («традиційних» медіа) та мережевих медіа. Відзначимо праці представників зарубіжної політичної науки Вільяма Л. Бенуа (функціональна теорія виборчого дискурсу), Давід Віларес та Юлан Хе (перспективи політичних дебатів), Мітчелл С. Маккінні та Діана Б. Карлін (виборчі дебати), Р. Харт та С. Джарвіс (форми, стилі та медіа у політичних дебатах). Серед українських дослідників відзначимо праці Є. Богатирьової, Н. Кондратенко, Л. Завальської, О. П'єцух, М. Тхір, С. Щербак, ін. Погодимось із М. Калашлінською у тому, що кандидати на виборах під час дебатів застосовують поведінкові стратегії, які «поєднують раціональні та ірраціональні елементи» [3]. Вплив на виборців здійснюється переважно через «емоційні та когнітивні механізми» [3].

Солідаризуємось із тим, що дослідження політичних дебатів у мережевому суспільстві потребує міждисциплінарного підходу: «Застосування під час аналізу поведінкових концепцій дозволяє глибше зрозуміти, як політичні лідери маніпулюють емоціями та стереотипами для формування електоральної підтримки... поведінкові стратегії, використані під час дебатів, мають значний вплив на політичну поведінку виборців. Аналіз раціональних та ірраціональних елементів у риториці показує, як політики адаптують свої стратегії для досягнення електоральної підтримки» [3, с. 96].

Завдяки міждисциплінарному підходу до дослідження політичних дебатів (який включає поведінкову економіку, соціологію, політичну науку, політичну психологію) у фокусі перебувають як раціональні аргументи політичних акторів так і вплив медіа на емоції та когнітивні викривлення аудиторії. Натомість, недостатньо уваги приділяється визначенню ролі політичних дебатів у мережевому суспільстві.

Формулювання мети статті. Мета статті – дослідити роль політичних дебатів у мережевому суспільстві та визначити політичні дебати на основі раціональної аргументації в якості фундаменту сучасної політики та засобу відродження демократії.

Виклад основного матеріалу дослідження. У процесі становлення політичних дебатів як невід'ємною частини демократичного політичного процесу (передусім – електорального вибору громадян) виокремлюють декілька етапів. Вони відображають еволюцію суспільства, політичних та виборчих систем.

По-перше, в епоху Античності (Давня Греція) з'явилась сама ідея обговорення суспільно значущих проблем, протодебатів на зборах громадян. У стародавньому Римі дебати відбувались як у Сенаті так і в судах.

По-друге, у Середньовіччі перші парламенти стали осередком політичних дебатів. Новий час продемонстрував, що роль парламентських дебатів у процесі становлення національних держав, розвитку середнього класу (буржуазії), демократії та капіталізму важко переоцінити. Дебати на цьому етапі були справою еліти суспільства.

По-третє, у XIX – на початку XX століття у зв'язку із поширенням виборчого права та розвитком політичних партій, як інституту політичного представництва, дебати стають інструментом агітації та пропаганди задля впливу на масову аудиторію (військові, селяни, пролетаріат тощо). У цей період зростає роль преси у політичній боротьбі, поширюється модель «партійної преси». На етапі розвитку аудіовізуальних медіа дебати стають важливою частиною виборчої кампанії – їх транслюють у прайм-тайм, за їх результатами фактично визначається переможець. Ключовим моментом на цьому етапі розвитку політичних дебатів стали перші телевізійні дебати між кандидатами у президенти США Джоном Кеннеді та Річардом Ніксоном у 1960 році. Ця подія кардинально змінила формат дебатів, перетворивши їх на важливий елемент медіа-політики, де візуальний образ та поведінка кандидатів почали відігравати визначальну роль.

На сучасному етапі політичні дебати у мережевому суспільстві транслюються на різних платформах, характеризуються інтерактивністю та переважанням емоційних та когнітивних механізмів над раціональною аргументацією.

Варто погодитись із тим, що «фундаментальною рисою впливу сучасних процесів глобалізації є формування чітко виділених інформаційних центрів-мереж сучасного світу, які фактично задають стандарти інформаційних технологій та розробляють стратегії їх розвитку. В результаті цього інформаційні центри-мережі забезпечують передачу інформації чи відповідних технологій відсталій периферії, здійснюючи взаємообмін інформаційними технологіями й утворюючи відповідні інформаційні структури. Мережеве суспільство, яке постає в результаті налагодження інформаційно-комунікативного взаємообміну, створює інфраструктури, які цілком залежать від фактора інформаційно-технологічного розвитку окремої мережі» [2, с. 13].

Демократія в епоху інтернет-комунікацій відрізняється від теледемократії та класичної моделі раціональної комунікації ухвалення рішень.

Солідаризуємось із наступним: «Будь-яке управлінське рішення постає як складний, багатовимірний процес з взаємопов'язаними етапами ідентифікації управлінської проблеми, формулювання альтернатив, вибору однієї із них, реалізації та контролю за результатами вибору, який здійснюється в умовах невизначеності (недостатньої інформації та браку часу – цейтноті). На кожному етапі управлінського процесу прийняття рішень обумовлене психологічними факторами» [9, с. 202].

У контексті дослідження взаємного впливу електоральних дебатів та трансформацій масмедіа у мережевому суспільстві, варто погодитись із питанням А. Кшеминського. У ньому визначено альтернативи впливу кожного нового етапу розвитку медіа на масову свідомість.

Дослідник медіакратії запитує: «Чи телебачення, та й масова культура загалом, може бути носієм просвітництва, чи радше навпаки – ідіотизує маси? Це одне з засадничих питань суспільної філософії двадцятого століття... в другій половині двадцятого століття американську ментальність і духовні поривання найкраще уособлював Лас Веґас – місто суцільних розваг. А політика, релігія, новини, спорт, виховання та економіка виявились лише додатками до розважальної індустрії» [6].

Перефразовуючи, це ж питання щодо впливу на маси можна адресувати представникам мережевих медіа. Воно стосується як минулого медіа-індустрії так і її майбутнього у мережевому суспільстві. Адже, просвітницька місія масмедіа на різних етапах історичного розвитку протиставлялась функції «масовізації» людини, її «ідіотизації» за допомогою розваг та маніпуляцій з інформацією. Друковані медіа (які отримали назву «Галактика Гутенберга») у свій час так само працювали на масового читача, масову аудиторію (власне, вони її створили). Згодом, «естафету» розважального контенту підхопило телебачення. Термін «інфотейнмент» (від англ.

information + entertainment) – гібрид розваги та інформування – якраз свідчить про місію телебачення у XX столітті. А термін «медіатизація» акцентує увагу на тому, що політика та інші простори соціальної взаємодії підпорядковувались критеріям медіа – рейтингу та формату телебачення.

Погодимось: «Як шоу-бізнес вимагає гарних людей... так і політика починає використовувати метод кастингу. Байдуже, що вміє і знає політик. Не важливо, що він каже. Важливо, який має вигляд. Зміст не має значення. Важать лише візуальні враження. Результат – політичне життя стає тривіальним та заснованим на емоціях, у ньому переважає візуальна культура, а не раціональні аргументи. Постає інформаційна розвага – інфотейнмент. Зрежисовані телевізійні поєдинки вдають, що несуть глядачам важливу для них інформацію. Насправді ж вони лише обманюють аудиторію крихтами знання, які подаються безладно й не пов'язані з реальністю» [6].

На сучасному етапі «масову аудиторію» створює, інформує і розважає мережева комунікація.

Одним із ефективних інструментів просвітництва та раціоналізації політичного дискурсу виступають політичні дебати. Саме дебати мають потенціал стати антидотом (протиотрутою) процесу перетворення політики на додаток до розважального контенту у соціальних мережах, інформаційних маніпуляцій блогерів. Власне, кожний новий етап розвитку масмедіа утворював схожі виклики.

По-перше, друковані медіа сприяли появі масової аудиторії, газети та журнали переважно розміщували рекламні оголошення та сенсаційні новини задля підвищення рівня продаж. Політичні дебати у той час стали одним із запобіжників «ідіотизації» публіки. Дебати між політиками під час виборів сприяли поширенню раціональної аргументації та змінили пресу. З'явились аналітичні друковані видання, професійна журналістика. Преса стала сприйматись як «сторожовий пес демократії».

По-друге, на сучасному етапі редакційні колонки та матеріали провідних політичних журналістів у друкованих медіа стали взірцем якісної політичної аргументації.

По-третє, згодом така ж метаморфоза відбулась із телебаченням. Від суто розважального та маніпулятивного контенту телевізійна журналістика пройшла шлях до вечірніх якісних випусків новин та новинних телеканалів (BBC, CNN, ін.), які сформували стандарти телевізійних політичних дебатів та модель журналіста, як посередника між політичними альтернативами, який допомагає аудиторії визначитись із електоральним вибором на основі раціональної аргументації та інтерпретацій суспільного блага.

В якості прикладу впливу трансформацій медіа-простору на політичні дебати А. Кшеминський наводить дебати 1858 року між А. Лінкольном та С. Дугласом, а також перші телевізійні дебати між Дж. Кеннеді та Р. Ніксоном. Він зазначає: «1858 року республіканець Авраам Лінкольн та демократ Стівен Дуґлас провели протягом виборчої кампанії сім раундів публічних дебатів. Щоразу вони мали півтори години, аби презентувати свої погляди – зокрема й на проблему рабовласництва – та ще півгодини на обмін запитаннями. Зараз такий інтелектуальний марафон уявити неможливо, бо люди не зможуть зосередитись, очікуючи звичних для них розваг» [6].

Зауважимо, що під час війни в Україні заборонено проводити вибори. Натомість, російсько-українська війна, як зовнішня загроза Незалежності, утворила умови для суспільної солідарності – об'єднання навколо прапора. Широкий суспільний консенсус щодо базових питань української державності має стати підґрунтям для політичних дебатів навіть під час війни.

Відтак, роль політичних дебатів у мережевому суспільстві обумовлена трансформаціями медіа-простору, переходом від традиційних медіа (преса та телебачення) до мережевих медіа. На зміну професійним журналістам та медіа, які виступали у ролі «сторожів» демократії й посередників у телевізійних дебатів прийшли блогери, для яких головне – це кількість підписників, а не якість інформації. Також викликом для політичних дебатів у мережевому суспільстві стає активне використання авторитарними лідерами соціальних мереж задля інформаційної війни проти демократії. У кожній демократичній країні з'явились політики – популісти, які використовують дебати не для обміну ідеями, а для емоційного впливу, поширення дезінформації або використання популістських гасел.

Висновки. Відтак, роль дебатів у мережевому суспільстві полягає у пом'якшенні впливу мережевих медіа (які розважають та ірраціоналізують соціальну взаємодію) за допомогою раціональної аргументації щодо публічної політики. Політичні дебати у мережевому суспільстві виконують функції інформування громадян, критики влади, підзвітності та контролю над діяльністю влади, вони сприяють раціональному електоральному вибору громадян. Як частина демократичної організації суспільного життя, політичні дебати формують відповідну полі-

тичну культуру – діалогу та раціональної комунікації замість емоційного шантажу та відтворення авторитаризму. Якісні, змістовні дебати сприяють підвищенню рівня політичної культури суспільства, вчать повазі до опонентів та культивують практику обґрунтованої дискусії. Одна із головних функцій політичних дебатів у мережевому суспільстві полягає у тому, аби збалансувати емоційний вплив мережевих медіа за допомогою раціональної аргументації.

Водночас, на заваді раціональним політичним дебатам у мережевому суспільстві стають наступні фактори: 1) маніпуляції інформацією у соціальних мережах, створення штучних інформаційних хвиль підтримки за допомогою анонімних фейкових акаунтів; 2) глобалізація інтернет-комунікацій, що спричиняє зовнішнє втручання у вибори з метою дискредитації демократії; 3) мобілізація аудиторії можлива лише на основі інфотейнменту, а не за допомогою раціональної аргументації; 4) феномен блогерства, як презентації однобічної інформації для визначеної аудиторії сприяє тому, що політики використовують дебати не для обміну ідеями, а для емоційного впливу, поширення дезінформації або використання популістських гасел; 5) формат соціальних мереж перетворює дебати не на обмін ідеями чи конкуренцію аргументів, а на шоу.

Література

1. Войнова Е. О. Концепція мережевого суспільства як структурно-функціоналістська основа теорії електронної демократії. *Політикус*. 2021. Вип. 1. С. 12–19. URL: http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/11877/1/Voinova.pdf

2. Войтович Р. Мережеве суспільство як нова форма соціальної організації в умовах глобалізації. *Політичний менеджмент*. 2010. № 5. С. 3–18. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/08/voitovych_merezheve.pdf

3. Калашлінська М.В. Аналіз політичних дебатів в контексті поведінкової теорії політики. *Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса. Серія політичні науки*. 2024. № 9. С. 95–100. DOI: https://doi.org/10.31558/2617-0248.2024.9.15.

4. Кастельс М. Інтернет-галактика. Міркування щодо інтернету, бізнесу та суспільства / Пер. з англ. К.: «Вид-во «Ваклер», 2007. 304 с.

5. Кондратенко Н. В. Дебати так дебати, або комунікативна поведінка українських політиків у передвиборчих перегонах. *Записки з українського мовознавства*. 2025. № 32. С. 306–317. URL: https://doi.org/10.18524/2414-0627.2025.32.337367

6. Кшемінський А. Медіократія: що ЗМІ роблять із політиками. *Детектор медіа Суспільного*. 21 квітня 2011. URL: https://stv.detector.media/inshe/read/1424/2011-04-21-mediokratiya-shcho-zmi-roblyat-iz-politykamy/

7. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. Том 1 / Пер. з англ. О. Коваленко. Київ : Основи. 1994. 444 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Popper_Karl/Vidkryte_suspilstvo_ta_ioho_vorohy_Tom_1.pdf

8. Тягло О. Чи актуальні роздуми Карла Поппера про демократію сьогодні? *Актуальні проблеми духовності*. 2025. Вип. 26. С. 252–281. URL: https://journal.kdpu.edu.ua/apd/en/article/view/7757/7660

9. Яковлев Д. В. Мистецтво вибору: психологія управлінських рішень. *Сучасна психологія: виклики та перспективи* : збірник матеріалів Всеукраїнської наук.-практ. конф. присвяч. Всесвітньому дню психічного здоров'я (м. Одеса, 10 жовт. 2025 р.) / за заг. ред. М. Р. Аракеляна. Одеса, 2025. С. 202–204. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/99486d7a-b788-4537-b15a-5c68a0eccd1b/content

Анотація

Білий В. С. **Роль політичних дебатів у мережевому суспільстві.** – Стаття.

У статті визначено роль політичних дебатів у мережевому суспільстві. Відзначено парадокс мережевого суспільства: «інформаційна відкритість» створила передумови для побудови «закритого» суспільства. Одна із основних загроз для демократії XXI століття полягає у занепаді електоральної демократії. Під час виборів громадяни, які включені у соціальні мережі, піддаються впливу потужних інформаційних кампаній. Прихильники політичних маніпуляцій використовують технології Big Data, спін-докторінгу, активно просуваючи необхідні наративи. До того ж у XXI столітті авторитарні режими розв'язали справжню інформаційну війну проти демократії. У сучасних умовах соціальні мережі створюють загрози інформаційного тоталітаризму. На сучасному етапі, який характеризується протистоянням демократії та авторитаризму, лібералізму та диктатури, раціональної аргументації та популізму важливим практичним завданням є відродження політичних дебатів в умовах мережевого суспільства. Визначено два напрямки досліджень ролі політичних дебатів у мережевому суспільстві: 1) праці українських та зарубіжних авторів щодо становлення мережевого суспільства, обґрунтування соціальної ролі інтернет-комунікацій, визначення їх впливу на політику, масмедіа, демократію та вибори; 2) визначення ролі та місця політичних дебатів в епоху телебачення («традиційних» медіа) та мережевих медіа. Мета статті – дослідити роль політичних дебатів у мережевому суспільстві та визначити політичні дебати на основі раціональної аргументації в якості фундаменту сучасної політики та засобу відродження демократії. Роль дебатів у мережевому суспільстві полягає у пом'якшенні впливу мережевих медіа (які розважають та ірраціоналізують соціальну взаємодію) за допомогою раціональної аргументації щодо публічної політики. Політичні дебати у мережевому суспільстві виконують функції інформування громадян, критики влади, підзвітності та контролю над діяльністю влади, вони сприяють раціональному

електоральному вибору громадян. Як частина демократичної організації суспільного життя, політичні дебати формують відповідну політичну культуру – діалогу та раціональної комунікації.

Ключові слова: політичні дебати, мережеве суспільство, політика, демократія, вибори, традиційні медіа, масмедіа, соціальні мережі.

Summary

Biliy V. S. **The role of political debates in the network society.** – Article.

The article defines the role of political debates in the network society. The paradox of the network society is noted: "information openness" has created the prerequisites for building a "closed" society. One of the main threats to democracy in the 21st century is the decline of electoral democracy. During elections, citizens who are included in social networks are exposed to the influence of powerful information campaigns. Supporters of political manipulation use Big Data technologies, spin-doctoring, actively promoting the necessary narratives. In addition, in the 21st century, authoritarian regimes unleashed a real information war against democracy. In modern conditions, social networks create threats of information totalitarianism. At the present stage, which is characterized by the confrontation between democracy and authoritarianism, liberalism and dictatorship, rational argumentation and populism, an important practical task is the revival of political debates in the conditions of a network society. Two directions of research into the role of political debates in a network society are identified: 1) works of Ukrainian and foreign authors on the formation of a network society, substantiation of the social role of Internet communications, determination of their influence on politics, mass media, democracy and elections; 2) determination of the role and place of political debates in the era of television ("traditional" media) and network media. The purpose of the article is to investigate the role of political debates in a network society and to determine political debates based on rational argumentation as the foundation of modern politics and a means of reviving democracy. The role of debate in the network society is to mitigate the influence of network media (which entertain and irrationalize social interaction) through rational argumentation on public policy. Political debates in the network society perform the functions of informing citizens, criticizing the authorities, holding them accountable and controlling their activities, and contributing to the rational electoral choice of citizens. As part of the democratic organization of public life, political debates form an appropriate political culture – dialogue and rational communication.

Key words: political debate, network society, politics, democracy, elections, traditional media, mass media, social networks.

Дата надходження статті: 30.10.2025
Дата прийняття статті: 12.11.2025
Опубліковано: 15.12.2025

УДК 324(498)”2025”
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v056.2025.47

Г. Ф. Ільтьо
ORCID ID: https://orcid.org/.0009-0009-3244-0215
кандидат політичних наук,
доцент кафедри географії та суспільних дисциплін
Мукачівського державного університету

ПАРЛАМЕНТСЬКІ ВИБОРИ В МОЛДОВІ 8 ВЕРЕСНЯ 2025 РОКУ

Постановка проблеми. Парламентські вибори 2025 року стали ключовою подією в політичному житті Республіки Молдова. Після дострокових виборів 2021 року до парламенту, де проєвропейська партія «Дія і солідарність» (ПДС) здобула більшість і сформувала однопартійний уряд на чолі з президенткою М. Санду, у країні тривала хвиля реформ, спрямованих на боротьбу з корупцією і зближення з Європейським Союзом. Водночас економічна ситуація погіршувалася через пандемію COVID-19, інфляцію, зростання цін на енергоносії та наслідки російської агресії проти України, що підсилювало протестні настрої та вплив проросійських сил.

Виборча кампанія відбувалася на тлі глибокої поляризації суспільства за геополітичною орієнтацією: влада наголошувала на необхідності прискорення євроінтеграції та захисту від російського впливу, тоді як опозиція закликала до зміцнення зв’язків із Росією або до «балансу» між Заходом і Сходом. Заяви про масштабне втручання Російської Федерації, зокрема фінансування протестів і партій, дезінформаційні кампанії та кібератаки, супроводжували підготовку до виборів. З огляду на ці виклики та на той факт, що в 2022 році Молдова отримала статус кандидата на вступ до ЄС, парламентські вибори 2025 року розглядалися як «екзистенційний» вибір, який мав визначити майбутній геополітичний курс держави [9]. Ці вибори «президентка М. Санду назвала найважливішими в історії держави з погляду впливу як на Молдову, так і на стабільність усієї Європи» [4, с. 1]. А вітчизняна дослідниця А. Довбуш окреслила три можливі сценарії розвитку Молдови за результатами парламентських виборів: «1) перемога партії «Дія і справедливість» та продовження євроінтеграційного курсу; 2) політична нестабільність і уповільнення євроінтеграції; 3) перемога проросійських сил і призупинення євроінтеграції» [1, с. 1].

Формулювання мети статті. Мета дослідження – проаналізувати хід, перебіг і результати парламентських виборів у Молдові 8 вересня 2025 року, а також виявити основні тенденції, виклики та політичні наслідки цього процесу в контексті геополітичного вибору держави. Відповідно до мети визначено такі завдання: 1) охарактеризувати соціально-політичні передумови парламентських виборів у Молдові; 2) проаналізувати хід виборчої кампанії та її результати.

Методи дослідження. У процесі підготовки роботи застосовано загальнонаукові методи аналізу, синтезу, індукції, дедукції, узагальнення та систематизації. Також використано спеціально-політологічні методи: порівняльно-історичний, системний, структурно-функціональний, контент-аналіз джерел, а також методи аналізу емпіричних даних щодо результатів виборів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Джерельну базу дослідження утворюють: нормативні документи щодо організації виборчого процесу [2], статистичні дані Центральної виборчої комісії Молдови [8], звіти міжнародних організацій за проведенням виборів [9], аналітичні огляди вітчизняних дослідників [1; 2; 4; 5; 6].

Виклад основного матеріалу. *Соціально-політична ситуація напередодні виборів.* Упродовж 2023–2024 років внутрішня політична боротьба в Молдові загострювалася. Суспільство залишалось розділеним щодо європейської інтеграції й відносин з Росією. Модернізаційний курс ПДС, спрямований на зміцнення державних інституцій, очищення судової системи і боротьбу з олігархами, зустрічав опір з боку проросійської опозиції. Протести, які організовувалися в 2022–2023 роках, були профінансовані в тому числі і російськими тіньовими структурами. У 2024 році енергетична криза на тлі припинення Росією постачання газу до Придністров’я загострила соціально-економічні проблеми та зменшила популярність влади.

Вагомим був вплив президентських виборів 2024 року на розстановку сил напередодні виборів парламентських. Президентка М. Санду була переобрана з результатом 55,3 %. Виборча

© Г. Ф. Ільтьо, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

кампанія супроводжувалася втручанням Росії, підкупом виборців і використанням адміністративних ресурсів. Але «навіть розрив у 10 % відсотків між М. Санду і О. Стояногло у другому турі президентських виборів, як і результати конституційного референдуму, засвідчили, наскільки поляризоване молдавське суспільство і який вагомий вплив мають російські наративи та гроші» [3]. Це посилило впевненість влади в необхідності законотворчих змін для захисту виборчого процесу. У червні 2025 року парламентарі ухвалили Закон 100/2025, який розширював поняття «пасивної та активної корупції», запроваджував суворіші правила фінансування виборчих кампаній, забороняв раннє агітування та використання благодійних фондів у політичних цілях [2]. Хоча цей закон сприяв прозорості, часті зміни виборчого законодавства незадовго до голосування знижували правову визначеність та викликали критику опозиції.

Результати президентських виборів 2024 року закріпили домінування ПДС й окреслили основне протистояння між проєвропейськими та проросійськими силами. Легітимність переобрання М. Санду та схвалення курсу на вступ до ЄС зміцнили позиції влади, однак одночасно активізували опозицію. Соціалісти й комуністи оголосили про створення Патріотичного виборчого блоку (ПВБ) на чолі з І. Додоном. Вони, позиціонуючи себе як «суверенності», прагнули приховати відкриту проросійську спрямованість, але виступали за тісніші зв'язки з Москвою й проти європейської інтеграції [9]. Крім ПВБ, в опозиції виник ще один «Альтернативний блок» колишнього генерального прокурора О. Стояногло, який намагався балансувати між Заходом і Сходом, проте експерти вказували на його можливі зв'язки з російськими впливовими мережами [9].

Проєвропейський табір включав ПДС, «Демократію вдома» і низку менших партій. ПДС будувала свою кампанію на гаслах стабільності, боротьби з корупцією та продовження перемовин про членство в ЄС, стверджуючи, що без проєвропейського парламенту неможливо реалізувати реформи для вступу до Союзу.

Характеристика основних політичних сил, які приймали участь у виборчій кампанії. Основні актори можна поділити на такі групи:

1) Проєвропейські сили: а) Партія «Дія і солідарність» (ПДС). Правляча сила, заснована М. Санду, виступала за поглиблення євроінтеграції, судову реформу й боротьбу з олігархами. ПДС акцентувала, що вибори є «екзистенційним» вибором між ЄС та Росією; б) Партія «Демократія вдома». Виступала за прозору економічну політику, декларувала підтримку європейського курсу. ПДС подала скаргу на «Партію вдома» через підозру в підтримці з боку румунської ультраправої партії «Альянс за об'єднання румунів», що відображало напруженість і конкуренцію в проєвропейському середовищі; в) Національний рух Іона Чебана. Заявляв про прагматичну політику, проте за даними аналітиків, мер Кишинева зміщувався до проросійської позиції, що викликало занепокоєння про можливу підтримку з боку Кремля.

2) Проросійські сили: а) Патріотичний виборчий блок (ПВБ). Очолюваний Ігорем Додоном, включав Партію соціалістів і Комуністичну партію. Блок використовував риторику суверенітету, обіцяв збалансувати зовнішню політику, критикував зближення з ЄС і обіцяв дешеві енергоносії через відновлення стратегічного партнерства з Росією; б) Партії, пов'язані з Іланом Шором. Після заборони партії «Шор» у 2023 році, наближені структури намагалися йти на вибори через «Блок Перемога». Проте ЦВК виключила цей блок через незаконне фінансування виборчого процесу, а його лідерку Євгенію Гуцул притягнули до кримінальної відповідальності.

3) Центристські й регіональні сили: а) «Альтернативний блок» (О. Стояногло). Позиціонував себе як баланс між ЄС і Росією та критикував владу за авторитаризм; б) партії національних меншин та регіональні рухи. У виборчій кампанії активними були представники ґагаузької автономії (наприклад, Партія розвитку і модернізації) та ромських організацій [4; 6; 9].

Хід та результати виборів. Підготовку до виборів ЦВК провела загалом професійно: засідання були відкритими, матеріали публікувалися онлайн, а законодавчі строки дотримувалися. Однак деякі рішення щодо реєстрації кандидатів мали спірний характер. Напередодні голосування ЦВК та Апеляційний суд Кишинева скасували реєстрацію двох партій, обґрунтовуючи це серйозними порушеннями фінансування. Через відсутність часу на оскарження ці рішення обмежили їхнє право на ефективний захист.

Центральна виборча комісія зареєструвала кандидатів з урахуванням нового 40-відсоткового гендерного квотування, яке забезпечило представництво жінок (43 % від 1 403 кандидатів). Для голосування було надруковано понад 2,7 млн бюлетенів; відкрилося 2 274 виборчих дільниці, з них 301 за кордоном. Вперше застосовувалось поштове голосування для діаспори. Явка перевищила необхідний поріг 33,3 % вже о 14:28, і до кінця дня в голосуванні взяли участь понад 1,6 млн осіб (52,21 %) [8].

Під час виборів громадяни Молдови обирали 101 депутата парламенту на 4-річний термін. У передвиборчій кампанії брали участь 15 партій, 4 виборчі блоки та 4 незалежні кандидати. «Для проходження до парламенту встановлений такий бар'єр: 5 % – для партій, 7 % – для блоків, 2 % – для незалежних кандидатів. На виборах 2025 року вперше запроваджено голосування поштою для громадян Молдови, які мешкають у інших країнах. Центральна виборча комісія Молдови затвердила 301 виборчу дільницю у 41 країні. Для мешканців Придністровського регіону відкрито 12 виборчих дільниць замість колишніх 30, і частину з них перенесли вглиб території, пояснивши це можливими провокаціями. Загальна явка на виборах склала 52,2 % (близько 1,6 млн осіб, серед яких – 280 тис. закордонних виборців)» [4, с. 2].

«Чинна влада Молдови, – як зазначають О. Каракуц і В. Ярмоленко, – побудувала виборчу стратегію на мобілізації закордонного електорату й зосередженні уваги на загрозах для Молдови і регіональної безпеки. Одночасно було успішно реалізовано заходи з протидії втручанню у виборчий процес РФ. Попри певні питання стосовно дотримання стандартів демократичних процедур, така стратегія дала змогу зупинити реалізацію грузинського, білоруського чи інших негативних сценаріїв для Молдови – входження в парламент проросійських партій і їхній подальший вплив на внутрішню та зовнішню політики держави» [4, с. 1].

Вибори супроводжувалися низкою інцидентів. За кілька днів до голосування уряд повідомив про понад 1 000 кібернападів на державну інфраструктуру; у день виборів сталася масована атака, яка вивела з ладу близько 4 000 сайтів, включно з хостингом, а також повідомлення про замінування мостів через Дністер і дільниць за кордоном. Організоване підвезення виборців із Росії та Придністров'я, дезінформація і поодинокі сутички створювали напружену атмосферу на виборчих дільницях [7].

Окремо зазначимо про російські методи впливу на виборчий процес у Молдові. Багатовекторна стратегія Кремля включала такі інструменти впливу: 1) створення політичних проєктів (партій) під певних проросійських політиків (наприклад «Патріотичний виборчий блок», блок «Перемога»); 2) використання історико-культурних відмінностей. Йдеться про проросійські настрої Гагаузії та Придністровського регіону; 3) проведення дезінформаційної кампанії в ЗМІ та соціальних мережах; 4) фінансування проросійських сил, підкуп; 5) організація протестних акцій; 6) повідомлення про замінування, здійснення кібератак та інше [7].

Зазначимо, що влада Молдови була готова до російських впливів і побудували чітку стратегію протидії. Перш за все, йдеться про застосування юридичного механізму недопущення певних проросійських партій до виборів (Блок «Перемога») та зняття з виборів (партій «Сердце Молдови» та «Велика Молдова»). А також до особливостей цією кампанії слід віднести обмеження голосування жителів Придністровського регіону. Результати виборів подано в таблиці 1.

Хоча І. Додон оголосив про перемогу ПВБ і закликав до протестів проти нібито фальсифікацій, масові виступи не відбулися. Деякі прихильники опозиції висловлювали невдоволення тим, що за кордоном відкрили лише дві дільниці у Росії. Кремль критикував таке обмеження, а російські медіа поширювали заяви про «відсутність визнання результатів» [6].

Світова спільнота загалом позитивно оцінила вибори. Лідери ЄС, Франції, Німеччини, Польщі, Румунії, України та США привітали Молдову, підкресливши демократичність процесу і підтримку курсу на євроінтеграцію. Зокрема, заява Європейської Ради наголошувала, що вибори були конкурентними та добре організованими, хоч і відбувалися у контексті безпрецедентного тиску та втручання Росії. ЄС

Таблиця 1

Результати виборів до парламенту Молдови 8 вересня 2025 року

Назва партії, виборчого блоку	Результат, %	Кількість депут. місць	Ідеологія
Партія «Дія і солідарність»	50,2	55 (–8)	лібералізм, соціальний лібералізм
Патріотичний виборчий блок	24,17	26 (–6)	соціалізм, комунізм, євроскептицизм, русофільство, лівий консерватизм
Виборчий блок «Альтернатива»	7,96	8 (нова)	проєвропейська орієнтація, центризм
«Наша партія»	6,20	6 (+6)	лівий популізм, соціальний консерватизм, русофільство, євроскептицизм
Партія «Демократія вдома»	5,62	6 (+6)	уніонізм (об'єднання Молдови з Румунією), популізм

Джерело: [8]

засудив кібер-атаки, дезінформацію, купівлю голосів і підготовку провокацій з боку Москви та висловив готовність співпрацювати з новим парламентом для реалізації реформ.

Міжнародні спостерігачі від OSCE/ODIHR (Бюро демократичних інститутів та прав людини ОБС) та IRI (Міжнародний республіканський інститут) відзначили конкурентність виборів і наявність альтернатив, але підкреслили серйозні проблеми – від масштабної іноземної участі до вибіркового застосування законодавства та дезінформації. У попередніх висновках OSCE зазначило, що вибори «конкурентні та пропонували виборцям реальний вибір», але їхня легітимність була підірвана серйозними випадками іноземного втручання, незаконного фінансування, кібератак та дезінформації. Звіти акцентували, що рішення ЦВК про зняття партій за два дні до голосування обмежило їхнє право на ефективний захист і порушило стандарт правової визначеності. IRI підкреслила, що Росія застосовувала схеми підкупу, дезінформації та погроз фізичної розправи, фінансування криптовалютою. Місія засудила ці дії як напад на суверенітет і демократію Молдови [9].

Висновки. Парламентські вибори 8 вересня 2025 року стали перевіркою демократичної стійкості Республіки Молдова. Виборча кампанія відбувалася в умовах глибокої поляризації та гібридної війни, що велася проти країни. Уряд провів реформу виборчого законодавства й посилив боротьбу з корупцією, але рішення про виключення деяких партій за кілька днів до голосування сприймалися як вибіркові та підривали довіру до виборчих органів. Незважаючи на численні кібер-атаки, спроби підкупу та дезінформаційні кампанії, вибори відбулися мирно і забезпечили громадянам можливість висловити свою волю.

Результати засвідчили, що більшість виборців підтримує проєвропейський курс, хоча виборці поступово вимагають більшої політичної різноманітності. Партія «Дія і справедливість» зберегла лідерство, але втратила 8 мандатів. В той же час 55 депутатських мандатів, які здобула партія, дозволять їй одноосібно сформувати уряд. Патріотичний виборчий блок зміцнився як основна проросійська опозиція. Присутність нових сил та зростання голосів за опозицію свідчать про потребу «Дії і справедливості» у пошуках союзників та діалогу у парламенті, щоб забезпечити необхідну підтримку для реформ.

Вибори 2025 року підтвердили, що Молдова залишається ареною геополітичного протистояння. Відтак для чинної влади Молдови і надалі залишаються актуальними виклики, пов'язані з внутрішньополітичною стабільністю та збереженням російського впливу в державі. Курс на європейську інтеграцію отримав підтвердження, але вплив проросійських сил і дезінформаційних кампаній вимагає постійної пильності, посилення законодавства й зміцнення інституцій. Міжнародна спільнота, визнаючи прогрес молдовської демократії, закликала до продовження реформ, зміцнення незалежності судів, боротьби з корупцією та забезпечення прав усіх виборців. Стійкість громадянського суспільства та активність діаспори показали, що молдовське суспільство прагне демократичного розвитку і гідне підтримки на шляху до європейської родини.

Література

1. Довбиш А. Впалив внутрішніх політичних процесів у Молдові на її європейську інтеграцію. URL: https://prismua.org/md_eu/ (29.09.2025).

2. Закон «Щодо внесення змін до деяких нормативних актів (ефективна боротьба з явищем виборчої корупції та пов'язаними з ним аспектами). № 100 від 13.06.2025. URL: https://www.legis.md/cautare/getResults?doc_id=148941&lang=ro (29.09.2025).

3. Зеленюк Х. Президентські вибори в Молдові: Мая Санду та діаспора перемогла, але справжня боротьба ще попереду. URL: https://tsn.ua/exclusive/prezidentski-vibori-v-moldovi-maya-sanduta-diaspora-peremogli-ale-spravzhnya-borotba-schepoperedu-2693325.html (29.09.2025).

4. Каракуц О., Ярмоленко В. Результати парламентських виборів в Молдові – 2025. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2025-09/az_vibori_moldova_30092025.pdf (29.09.2025).

5. Присяжнюк М. Молдова не перетвориться, ані на другу Білорусь, ані на другу Грузію. URL: https://dif.org.ua/article/moldova-ne-peretvoritsya-ani-na-drugu-bilorus-ani-na-drugu-gruziyu-marianna-prisyazhnyuk (29.09.2025).

6. Трифоненко К. Вибори в Молдові: Проєвропейський курс під безпрецендентним тиком Кремля. URL: https://dif.org.ua/article/vibori-v-moldovi-proevropeyskiy-kurs-pid-bezpretsedentnim-tiskom-kremlya (29.09.2025).

7. У розвідці Британії заявили про «масштабну кампанію втручання Росії у виборі в Молдові». URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news-rozvidka-brytanii-moldova-vybory-rosia/33540848.html (29.09.2025).

8. Центральна виборча комісія Молдови. URL: https://pv.cec.md/ru (29.09.2025).

9. IRI Preliminary Statement of the 2025 Moldova Parliamentary Elections. URL: https://www.iri.org/resources/iri-preliminary-statement-of-the-2025-moldova-parliamentary- elections/#:~:text=Despite%20this%20progress%2C%20the%20country%E2%80%99s,violence%20at%20an%20unprecedented%20scale (29.09.2025).

Анотація

Ільтьо Г. Ф. **Парламентські вибори в Молдові 8 вересня 2025 року.** – Стаття.

Стаття присвячена аналізу парламентських виборів у Республіці Молдова, що відбулися 8 вересня 2025 року, в контексті внутрішньої політичної трансформації, геополітичної боротьби та втручання з боку Російської Федерації. Автор акцентує увагу на ключових аспектах виборчого процесу: реформі законодавства, динаміці кампанії, втручанні ззовні, організації голосування та реакції міжнародної спільноти. Розкрито глибоку поляризацію молдовського суспільства за ознакою підтримки європейського або проросійського курсу, що визначило формат передвиборчої боротьби та стратегії основних політичних акторів.

У дослідженні детально охарактеризовано три головні політичні вектори: проєвропейські сили на чолі з партією «Дія і солідарність», проросійські блоки, зокрема Патріотичний виборчий блок, та центристський блок «Альтернатива». Значна увага приділена впливу чинного президента та конституційного референдуму на мобілізацію електорату. Аналізуються нововведення у виборчому процесі, серед яких посилення правил фінансування кампаній, розширення участі діаспори через голосування поштою та нові механізми гендерного квотування.

Окремий блок висвітлює інструменти гібридного впливу Росії: фінансування партій, кібератаки, дезінформаційні кампанії, протестну активність і створення прокремлівських політичних проєктів. Автор констатує, що попри ці загрози, молдовська влада зуміла запобігти реалізації «грузинського» або «білоруського сценарію», забезпечивши контроль над виборчим процесом. Результати виборів засвідчили збереження лідерства партії «Дія і солідарність», але також окреслили тенденцію до зростання підтримки опозиційних сил, що вимагає від влади розширення політичного діалогу.

У статті зроблено висновок, що вибори стали ключовою точкою визначення геополітичного курсу Молдови та тестом на її демократичну стійкість. Підкреслено потребу подальших реформ, консолідації проєвропейських сил та активного протистояння зовнішньому втручанню задля збереження суверенітету та демократичного розвитку держави.

Ключові слова: Молдова, парламентські вибори, політичні партії, виборчі блоки, європейська інтеграція, проросійські сили.

Summary

Ilto H. F. **Parliamentary elections in Moldova on September 8, 2025.** – Article.

This article analyzes the parliamentary elections in the Republic of Moldova held on September 8, 2025, within the context of domestic political transformation, geopolitical contestation, and interference by the Russian Federation. It focuses on key aspects of the electoral process: legislative reform, campaign dynamics, external interference, the administration of voting, and the response of the international community. It reveals a deep polarization in Moldovan society between supporters of a pro-European and of a pro-Russian orientation, which determined the nature of the pre-election contest and the strategies of the main political actors.

The article provides a detailed description of the three main political alignments: the pro-European forces led by the Action and Solidarity Party, the pro-Russian blocs (notably the Patriotic Electoral Bloc), and the centrist "Alternative" bloc. Significant attention is given to the influence of the acting president and the constitutional referendum on electoral mobilization. The analysis covers innovations in the electoral process, including stricter campaign finance regulations, expanded diaspora participation through postal voting, and new mechanisms for gender quotas.

A separate section highlights the tools of Russia's hybrid influence: party financing, cyberattacks, disinformation campaigns, protest activities, and the creation of pro-Kremlin political projects. The article notes that despite these threats, Moldovan authorities were able to prevent the implementation of a "Georgian" or "Belarusian" scenario, maintaining control over the electoral process. The election results confirmed the continued leadership of the Action and Solidarity Party, but also indicated a trend of growing support for opposition forces, which requires the authorities to broaden political dialogue.

The article concludes that the elections served as a key turning point in determining Moldova's geopolitical course and as a test of its democratic resilience. It underscores the need for further reforms, consolidation of pro-European forces, and active resistance to external interference in order to preserve the country's sovereignty and democratic development.

Key words: Moldova, parliamentary elections, political parties, electoral blocs, European integration, pro-Russian forces.

Дата надходження статті: 29.10.2025
Дата прийняття статті: 14.11.2025
Опубліковано: 15.12.2025

УДК 070:324:342.845(477)
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v056.2025.48

Д. С. Фартушний
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0006-4876-6525
аспірант кафедри політичних теорій
Національного університету «Одеська юридична академія»

МАСМЕДІА ЯК ЧИННИК ЕЛЕКТОРАЛЬНОГО ВИБОРУ В УКРАЇНІ

Постановка проблеми. У сучасному світі динамічно трансформується простір масмедіа. У зв'язку із розвитком інтернет-комунікацій, які уможливили функціонування соціальних мереж, платформ та «нових медіа» не лише віртуалізується соціальна та політична взаємодія, а формується новий простір – віртуальна реальність. У ній взаємодія між індивідами та спільнотами відбувається за посередництвом соціальних мереж, утворюються віртуальні спільноти та світи, які відрізняються від фізичного простору та змінюють формат соціальних і політичних відносин. Вплив масмедіа в перші десятиріччя XXI століття значно посилюється на усі без виключення соціальні відносини – від спорту та мистецтва до освіти та релігії.

Відбувається перехід від традиційних медіа до нових медіа, а новітні технології блогінгу, спін-докторінгу та Big Data вже довели свою ефективність щодо впливу на громадську думку. У цьому контексті особливо слід відзначити технологію медіа-скандалів, як одного із чинників електорального вибору. Погодимось із тим, що «Політичні технології в умовах медіатизації демократичного транзиту використовуються у двох напрямах. По-перше, з метою маніпуляції громадською думкою у напрямі взаємодії із суспільством. По-друге, управління медіапростором з метою недопущення появи та розвитку незалежних медіа. Але політичні технології впливу влади на масмедіа й навпаки не можуть замінити публічний діалог та раціональні політичні дебати щодо демократичного транзиту» [2, с. 33].

Інститут масмедіа перетворюються на потужний владний ресурс який активно втручається у політику.

Медіатизація політики, яка відбувається під впливом інтернет-комунікацій є одним із визначальних чинників електорального вибору в Україні. Масмедіа суттєво трансформують політичну взаємодію та формування громадської думки. Медіатизація політики у сучасних умовах передбачає не просто висвітлення політичних подій з метою інформування громадян, а підпорядкування політичної діяльності логіці медіа, що має як інституційні переваги, так і значні системні ризики в українських реаліях.

Наразі проведення парламентських та президентських виборів в Україні є неможливим через воєнний стан, але запобігання маніпуляціям з боку медіа (як телебачення так і соціальних мереж і «нових медіа») залишається вкрай важливим для майбутнього демократичного процесу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед досліджень ролі масмедіа у електоральному процесі слід відзначити праці українських вчених Н. Аксьонової, В. Блінцової, Л. Городенко, С. Демченко, Д. Дроботуна, О. Загірного, І. Костирі, Л. Ороховської, Т. Попової, В. Тарасюка, К. Федотенко, Р. Шаріпова, ін.

Слід безумовно погодитись із тим, що «медіа-скандали стають важливим інструментом у політичній боротьбі, маніпуляціях та утворенні нових політичних альянсів, а інколи й причиною відставок високопосадовців. Водночас ці процеси супроводжуються ризиком виникнення фейкових новин, дезінформації та маніпуляцій, які можуть негативно впливати на суспільну свідомість» [6, с. 184].

У працях зарубіжних авторів Д. Галліна та П. Манчіні визначено сутність сучасних медіаполітичних ситем та виокремлено три моделі відносин медіа та політики, а В. Шрам, Ф. Сіберт та Т. Петерсон обґрунтовують лібертаріанську концепцію преси та визначають її актуальність для сучасного світу. Погодимось: «Щодо стосунків держави і людини, то лібертальна теорія висунула погляди, прямо протилежні до тих, якими керувались авторитарні режими. Людина в цій концепції вже не розглядається як залежна істота, яку слід провадити і спрямовувати, а швидше як раціонально мислячий індивідуум, здатний самостійно розрізняти правду і обман та робити вибір між гіршим і ліпшим варіантами, беручи до уваги суперечливі свідчення. Правда не вважається більше власністю владоможців. Навпаки, пошуки правди – невід'ємне право кожної людини, а преса – партнер у цих пошуках. Імперативом є свобода від урядового контролю і впливу. Для появи істини необхідно створити умови для виголошення всіх думок, тобто заохочується «вільний ринок» ідей та інформації» [7].

© Д. С. Фартушний, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Формулювання мети статті. Мета статті – дослідити масмедіа як чинник електорального вибору в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Роль масмедіа у електоральному процесі визначається як «медіатизація виборів». Медіатизація електорального процесу дозволяє сфокусувати увагу на тому, як під час виборів масмедіа та їхня логіка (медіа-логіка) стають домінуючими факторами, за допомогою яких формується характер та порядок денний виборів й визначаються лідери перегонів. Медіатизація означає, що політика та вибори все більше залежать від медіа (традиційних, або «нових»).

Погодимось із наступними основними характеристиками електорального процесу: «1) «гібридність» виборчої системи. Змішана виборча система поєднує недоліки пропорційної та мажоритарної моделей; 2) медіатизація політики, тобто конструювання виборчих кампаній у відповідності до вимог медіа-формату як у традиційних медіа, так і в інтернет-медіа, соціальних мережах тощо. Одним із визначальних чинників (та проблем!) електоральних кампаній стали медіа-скандали. Політичні дебати, які мали б раціоналізувати політичну взаємодію, навпаки, зникли з електорального процесу (за виключенням обов'язкових дебатів між фіналістами президентської кампанії перед другом туром); 3) персоніфікація політичних проектів, підвищення ролі партійних лідерів у електоральному процесі. Персоніфікація створює умови для розвитку авторитарних тенденцій у партійному будівництві. Від цього один крок до повернення до авторитарних трендів в управлінні державою; 4) деідеологізація виборчих змагань. Конкуренція між партіями та кандидатами за депутатські мандати відбувається не у площині ідеологій. Про це, зокрема, свідчить недостатня увага з боку партій, кандидатів та суспільства до передвиборчих програм та ідеологічного позиціонування; 5) централізація виборчих кампаній (у менеджерському та представницькому аспектах), недостатня увага до пропорційного представництва регіонів у партійних списках» [1, с. 35].

До основних напрямків впливу масмедіа на електоральний процес слід віднести медіатизацію політики, олігархізації традиційних медіа в Україні, використання технологій маніпуляції у соціальних мережах (однією із найефективніших залишається технологія медіа-скандалів). Слід безумовно погодитись із наступним: «Коли політика стає опосередкованою, громадяни залежать від медіа для отримання інформації про політику. ЗМІ довгий час виступали посередниками між громадянами, з одного боку, та інституціями, залученими до управління, виборів і формування громадської думки, з іншого. Засоби масової інформації також виступають посередниками між різними суб'єктами та інституціями в рамках системи управління чи політичної комунікації в ширшому плані» [5, с. 293].

Масмедіа стають вважливим чинником політичного вибору громадян тому, що суттєво знижується роль ідеології у електоральному процесі, ознакою партійного будівництва є персоніфікація партій та їх конструювання як лідерських організацій, відсутність політичних дебатів тощо.

Український медіапростір характеризується політичною заангажованістю власників традиційних медіа, яких відносять до класу медіакратії. Особливо це проявляється під час виборчих кампаній, коли власники олігархічних тепловійних визначають редакційну політику та суспільний порядок денний відповідно власних політичних зобов'язань.

Погоджуючись із наступним визначенням: «Засоби масової інформації (ЗМІ) – один із соціальних інститутів, що тією чи іншою мірою виконують замовлення суспільства та окремих соціальних груп щодо певного впливу на населення в цілому, в тому числі й на окремі вікові та соціальні категорії» [3], слід водночас зазначити, що сучасні медіа виконують замовлення не лише суспільства.

Тобто, масмедіа діють задля реалізації не загального (суспільного) блага, а приватного чи вузькогрупового (корпоративного) інтересу. Передусім, йдеться про олігархічний інтерес власників телевізійних каналів з загальноукраїнським покриттям («Інтер», «1+1», «Україна», ICTV тощо). Також достатньо впливовими до війни були телевізійні канали країни-агресора, які виконували завдання маніпуляції громадською думкою в Україні у межах гібридної війни.

На сучасному етапі, коли на зміну телебаченню як головному гравцю на ринку медіа прийшли інтернет-комунікації, до медіакратії слід віднести власників соціальних мереж та месенджерів.

Відзначимо два аспекти впливу медіа на політику: «по-перше, ЗМІ істотно сприяють засвоєнню людьми різного віку широкого спектра соціальних норм та формуванню у них ціннісних орієнтацій у сфері політики, економіки, здоров'я, права тощо; по-друге, ЗМІ фактично є своєрідною системою неформальної освіти та просвіти різних категорій населення. При цьому користувачі ЗМІ набувають досить різнобічні, суперечливі, несистематизовані знання, відомо-

сті з різних питань суспільного та політичного життя» [3].

Традиційно, під час електорального процесу важливим чинником голосування стають медіа-скандали, які спрямовані на руйнування іміджу певних кандидатів. Медіа-скандали в Україні стосуються тем політичної корупції, інших злочинів влади та впливають на рейтинг політичних акторів, іноді замінюючи собою раціональні політичні дебати. У цій технології використовується дефіцит часу та інформаційний хаос у процесі впливу на електоральний вибір громадян.

Вже доводилось відзначати, що «...медіа-скандали, як складова резонансної політичної технології, поширюються мовби інформаційний «вірус», спричиняють обговорення у соціальних мережах та, як наслідок, підвищують рівень електоральної активності... медіа-скандали утворюють умови для протестного голосування. Цей вибір більш емоційний, аніж раціональний. Індивід у ході виборчих кампаній діє в умовах дефіциту часу. У громадян, які зайняти повсякденними справами просто не вистачає часу раціонально осмислити значну кількість інформації, яка розповсюджується дуже швидко як традиційними масмедіа так і соціальними мережами, протистояти інформаційним хвилям медіа-скандалів та визначити для себе чіткі критерії вибору. Водночас, індивід діє в умовах надлишку інформації, що заважає виокремити штучно сконструйовані штабами фейки від реальної інформації. Ці дві умови (дефіцит часу та інформаційний хаос) дозволяють партіям та кандидатам маніпулювати різними соціальними групами» [4, с. 195].

Масмедіа є не лише інформаційним посередником у медіа-скандалах. Вони їх часто ініціюють та конструюють, роблячи головними темами суспільного порядку денного під час виборів.

Солідаризуємось із наступною думкою: «Медіатизація демократичного транзиту створює умови для спотворення вільного формування та висловлювання думок, підмінює суспільний інтерес у політичній боротьбі егоїзмом власників медіахолдингів. В українських реаліях ідеться про олігархів як головних акторів та бенефіціарів медіаполітичної системи. Вони конструюють у медіа штучну реальність навколо медіаподій та медіаскандалів. Це значно ускладнює демократичний транзит, адже групи або окремі політики, які не мають доступу до медіа, у сучасних умовах апріорі програють політичні змагання та електоральні кампанії... Медіатизація створює нові умови для політичного вибору та політичної поведінки у країнах консолідованої демократії: політика обертається навколо медіаподій та медіаскандалів, головними ньюсмейкерами стають токшоу, а сучасні технології швидко роблять інформацію масовою та нав'язливою» [2, с. 34].

Медіа фактично визначають правила подачі політичної інформації, її структуру, форму і зміст, впливаючи на громадську думку та політичний вибір громадян. У процесі медіатизації електорального процесу відбувається протистояння двох типів медіа: традиційних (телебачення, радіомовлення, преса) та «нових», мережевих медіа. Телебачення традиційно зберігає істотний вплив на думку виборців старшого покоління. Воно часто використовується для формування іміджу кандидатів та прямої агітації. Соціальні мережі та інтернет-платформи набули величезного значення, особливо під час президентської кампанії 2019 року, і стали чи не вирішальною частиною електоральних стратегій деяких кандидатів та партій. Вони дозволяють охопити молодшу аудиторію, забезпечують швидке поширення інформації та інтерактивну взаємодію, але також створюють ризики поширення фейків та маніпуляцій.

Погодимось: «Соціальні мережі та нові медіа стали інструментом пропаганди. У цифрову еру вони є простором інформаційних війн, дезінформації та конструювання реальності. У соціальних мережах пропагандисти знайшли активну аудиторію, яка коментує та поширює інформацію, можливість анонімного конструювання реальності – за допомогою «шкарпеткових ляльок» (штучно створених акаунтів) та нових агентів пропагандистських кампаній – інфлюєнсерів. Перспективи пропаганди у соціальних мережах пов'язуються із штучним інтелектом, який стає «невидимою рукою» організації та впровадження ефективних пропагандистських кампаній» [8, с. 39].

Медіатизація політики, тобто діяльність політичних лідерів у відповідності до вимог рейтингу та формату медіа сприяє персоніфікації політичних проєктів. І навпаки – персоніфікація політики абсолютно відповідає вимогам медіатизації, дозволяючи запрошувати рейтингових кандидатів, які відповідають правилам медійного поля. Електоральний вибір громадян значною мірою залежить від медійного образу лідера, а не від ідеологічної платформи партії.

Погодимось: «Теорія медіатизації є за своєю суттю процесно-орієнтованою концепцією, яка зосереджується на тому, як вплив ЗМІ зріс у низці різних аспектів. Таким чином, медіатизація не обмежується політикою. Швидше, цей дискурс концептуалізувався як такий, що відповідає іншим великим процесам суспільних

змін, таким як модернізація, індивідуалізація та глобалізація. Концепція медіатизації знову розпалила давні дебати в політичній комунікації про відносини залежності та влади між ЗМІ та політикою. Отже, інноваційною є насамперед сама концепція та лінія аргументації, яку вона позначає, а не стан справ, на який концепція відповідає. Медіатизацію також часто розуміють як вираження нової переваги медіа в суспільстві» [5, с. 293].

Під впливом технологічної революції у медіа на перший план виходять інтернет-комунікації. Соціальні мережі та інтернет-платформи набувають все більшого значення, особливо у впливі на електоральну поведінку молоді. З одного боку, соціальні мережі утворюють нові можливості для політичної комунікації, сприяють політичній активності аудиторії у реальному часі та віртуальному просторі. З іншого боку, соціальні мережі, завдяки технологіям «шкарпеткових ляльок» (анонімних коментарів, які керуються з одного центру) несуть ризики поширення дезінформації та використання маніпулятивних технологій «програмування» електорату. Медіатизація політики утворила ситуацію, коли на зміну політичним дебатам на основі ідеологічних концепцій прийшли медіа-скандали у форматі політичного шоу. В українському політичному дискурсі вже тривалий час бракує місця для раціональних, змістовних політичних дебатів, які могли б сприяти модернізації та демократизації сучасної медіаполітичної системи. Це ускладнює свідомий вибір громадян. У цілому, масмедіа не стільки транслюють інформацію, скільки активно формують політичний порядок денний, визначаючи, які теми стають пріоритетними для обговорення в суспільстві.

В Україні процес медіатизації політики створює суперечливу ситуацію: з одного боку, вона розширює доступ до інформації, а з іншого – через інституційні недоліки (олігархізація, політична ангажованість, персоніфікація, деідеологізація) стає джерелом загроз для вільного та усвідомленого електорального вибору, ускладнюючи демократичний транзит.

Висновки. Відтак, трансформації медіа простору України у бік посилення впливу соціальних мереж та нових медіа і тренд медіатизації політики спричиняють суттєві зрушення в електоральному процесі. По-перше, масмедіа безпосередньо впливають на персоніфікацію електорального процесу в Україні та, відповідно, зменшення ролі політичних ідеологій. Персоніфікація електорального процесу та розвиток протягом усіх років незалежності України лідерських політичних проектів повною мірою відповідають критеріям рейтингу та формату як телевізійних політичних шоу, так і діяльності нових медіа та соціальних мереж. По-друге, у процесі медіатизації політики вирішального значення набувають політичні технології – блогінгу, «шкарпеткових ляльок», Big Data. В Україні однією із ефективних технологій залишаються медіа-скандали. Технологія медіа-скандалів, використовуючи дефіцит часу у громадян та інформаційний хаос під час електорального процесу, використовується медіакратією задля конструювання порядку денного. По-третє, політичні шоу та цілеспрямовані пропагандистські кампанії не залишають місця у медіа просторі для політичних дебатів, які ґрунтуються на раціональній аргументації.

Література

1. Воробйов В. А. «Електоральний маятник». Вибір між пропорційною та мажоритарною системами як детермінанта парламентського представництва. *Політикус*. 2022. Вип. 1. С. 34–38. URL: http://politicus.od.ua/1_2022/5.pdf

2. Загірний О.В. Медіатизація політики як чинник демократичного транзиту. *Політикус*. 2021. № 2. С. 32–36. URL: http://dspace.pdpu.edu.ua/handle/123456789/12023

3. Узніченко В. Вплив засобів масової інформації на електоральні орієнтири молоді. *Освіта регіону*. 2012. № 2. С. 281–286. URL: https://social-science.uu.edu.ua/article/826

4. Фартушний Д. С. Чинники електорального вибору: партійні ідеології vs. медіа-скандали. *Просторове планування: містопланування, архітектура, політичні та соціокультурні засади* : Зб. наук. пр., Вип. ІІ. В 3-х ч. Київ–Тернопіль : КНУБА, «Бескиди», 2021. Ч. 3. С.192–196. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/7579e8bb-7e40-423c-b56d-da7c68b80535/content

5. Федотенко К. А. Концепція медіатизації в контексті дослідження впливу змі на політичну свідомість громадян. *Міжнародний науковий журнал «Грааль науки»*. 2023. № 32. С. 293–295. DOI: https://doi.org/10.36074/grail-of-science.13.10.2023.052

6. Шаріпов Р. Р. Взаємодія медіа та політичної системи в контексті формування громадської думки. *Політологічний вісник*. 2024. № 93. С. 184–196. DOI: https://doi.org/10.17721/2415-881x.2024.93.184-196

7. Шрам В., Сіберт Ф., Петерсон Т. Вільний ринок ідей. *Незалежний культурологічний часопис «Ї»*. 2004. Число 32. URL: https://www.ji.lviv.ua/n32texts/schramm.htm

8. Яковлев Д. В. Цифрова дезінформація: технології пропаганди у соціальних мережах. *Трансформація українського суспільства в цифрову еру* : матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції, 21 березня 2025 р. Одеса – НУ «ОЮА», 2025. С. 36–40. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/a9f8c118-3afc-41e5-af9c-117ab8c93d6c/content

Анотація

Фартушний Д. С. **Медіатизація політики як чинник електорального вибору в Україні.** – Стаття.

Статтю присвячено дослідженню медіатизації політики як чиннику електорального вибору в Україні. Визначено, що трансформації простору масмедіа обумовлені переходом від традиційних медіа до нових медіа, а новітні технології блогінгу, спін-докторінгу та Big Data довели свою ефективність щодо впливу на громадську думку під час електорального процесу. У цьому контексті особливо відзначено технологію медіа-скандалів, як одного із чинників електорального вибору. Обґрунтовано, що інститут масмедіа перетворюються на потужний владний ресурс який активно втручається у політику. Визначено, що медіатизація політики, яка відбувається під впливом інтернет-комунікацій є одним із визначальних чинників електорального вибору в Україні. Медіатизація політики у сучасних умовах передбачає не просто висвітлення політичних подій з метою інформування громадян, а підпорядкування політичної діяльності логіці медіа, що має як інституційні переваги, так і значні системні ризики в українських реаліях.

Мета статті – дослідити масмедіа як чинник електорального вибору в Україні. Визначено, що трансформації медіа простору України спричиняють суттєві зрушення в електоральному процесі. По-перше, масмедіа безпосередньо впливають на персоніфікацію електорального процесу в Україні та зменшення ролі політичних ідеологій. По-друге, у процесі медіатизації політики вирішального значення набувають політичні технології – блогінгу, «шкарпеткових ляльок», Big Data. В Україні однією із ефективних технологій залишаються медіа-скандали. По-третє, політичні шоу та цілеспрямовані пропагандистські кампанії не залишають місця у медіа просторі для політичних дебатів, які ґрунтуються на раціональній аргументації.

Ключові слова: масмедіа, політика, медіатизація політики, електоральний процес, медіа-скандали, політичні комунікації, політичні технології, «нові медіа».

Summary

Fartushny D. S. **Mediatization of politics as a factor of electoral choice in Ukraine.** – Article.

The article is devoted to the study of the mediatization of politics as a factor of electoral choice in Ukraine. It is determined that the transformations of the mass media space are due to the transition from traditional media to new media, and the latest technologies of blogging, spin-doctoring and Big Data have proven their effectiveness in influencing public opinion during the electoral process. In this context, the technology of media scandals is especially noted as one of the factors of electoral choice. It is substantiated that the institution of mass media is turning into a powerful power resource that actively intervenes in politics. It is determined that the mediatization of politics, which occurs under the influence of Internet communications, is one of the determining factors of electoral choice in Ukraine. The mediatization of politics in modern conditions involves not just covering political events with the aim of informing citizens, but subordinating political activity to the logic of the media, which has both institutional advantages and significant systemic risks in Ukrainian realities.

The purpose of the article is to investigate the mass media as a factor in electoral choice in Ukraine. It is determined that the transformations of the media space of Ukraine cause significant shifts in the electoral process. First, the mass media directly affect the personification of the electoral process in Ukraine and the reduction of the role of political ideologies. Second, in the process of mediatization of politics, political technologies – blogging, «sock puppets», Big Data – acquire decisive importance. In Ukraine, one of the effective technologies remains media scandals. Third, political shows and targeted propaganda campaigns leave no room in the media space for political debates based on rational argumentation.

Key words: mass media, politics, mediatization of politics, electoral process, media scandals, political communications, political technologies, «new media».

Дата надходження статті: 31.10.2025
Дата прийняття статті: 15.11.2025
Опубліковано: 15.12.2025

УДК 32.019.5:316.472.4
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v056.2025.49

Л. І. Яковлева
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-0942-485X
доктор політичних наук, професор,
професор кафедри соціології
Національного університету «Одеська юридична академія»

РОЛЬ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ У ПРОЦЕСІ СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН

Постановка проблеми. Громадській думці належить ключова роль у процесі соціальних змін. Ця роль визначається у системі координат «прогресисти – консерватори» та обумовлюється публічним ставленням до змін. З одного боку, громадська думка може сприяти змінам, підтримувати прогресистські чи навіть революційні дії. Індивідуальні та колективні гравці (групи, спільноти, класи, нації), які є ініціаторами соціальних та політичних трансформацій, звертаються за публічною підтримкою, впливають на громадську думку. З іншого боку, громадська думка часто чинить спротив змінам, підтримуючи консерваторів. Однієї із функцій громадської думки є інноваційна. Натомість, виконуючи контрольну функцію, громадська думка може схилятись і на бік консерваторів. У будь-якому випадку громадська думка має значний інноваційний потенціал, на різних історичних етапах саме підтримка з боку громадськості забезпечувала прогрес, реформи та трансформації. Слід безумовно погодитись із наступним визначенням: «Громадська думка – притаманний окремим соціальним групам, спільнотам або суспільству стан свідомості масової, що виражається в явних або неявних уявленнях, фактах, емоціях, оцінних судженнях щодо певної теми, суспільної проблеми, події чи процесів суспільного життя. Громадська думка є механізмом соціальної взаємодії, відображає колективну позицію громадян щодо проблем, які спричиняють загальний інтерес» [2].

Громадська думка не означає позицію більшості громадян відносно соціальних змін: вона не є думкою більшості, це стан масової свідомості певної соціальної групи. Зокрема, солідаризуємось із тим, що громадська думка як вільне та публічне спілкування громадян з урядом щодо питань, що стосуються нації, є «феноменом цивілізації середнього класу» [13].

У сучасному світі громадська думка формується переважно за допомогою та посередництвом медіа – від традиційних до нових. Саме тому найважливішим у процесі формування громадської думки є доступ відповідних соціальних груп до впливу на медіа, на публічний простір. У цьому сенсі впливати на громадську думку означає мати владу.

Якщо застосувати до феномену громадської думки систему координат мистецтва та архітектури, то слід визначити її у межах протистояння концепцій «конструктивізму» та «натуралізму». Перший підхід наголошує на тому, що громадська думка конструюється відповідно до вимог та цілеспрямованих зусиль еліт (бюрократії, правлячого класу, буржуазії, медіакратії, олігархії тощо). У концепції натуралізму наголошується на неможливості штучного конструювання громадської думки, необхідності природнього формування громадської думки під впливом багатьох факторів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У соціальних та поведінкових науках досить багато уваги приділяється громадській думці, визначенню її ролі у процесі соціальних змін. З 1937 року видається науковий журнал «The Public Opinion Quarterly» [14], який є міждисциплінарним журналом для практиків та теоретиків. На його сторінках висвітлюються проблеми розвитку та ролі комунікативних досліджень, громадської думки, а також теорії та методи, що лежать в основі досліджень громадської думки.

Серед досліджень громадської думки слід відзначити праці українських авторів О. Вишняка, О. Балакіревої, Є. Головахи, Л. Калашнікової, Л. Кіоссе, М. Міщенка, В. Полторака, О. Лісеєнко, В. Матусевича, ін. Проблематика громадської думки висвітлюється у класичних працях зарубіжних авторів Т. Адорно (громадська думка як гегемонія панівного класу), П. Бурд'є (який відомий своєю провокативною заявою «громадської думки не існує»), М. Вебера (громадська думка та легітимність влади), Ю. Габермаса (який виокремив «публічність», як простір та принцип функціонування громадської думки), В. Ліппмана, Г. Лассуелла, П. Лазарсфельда (цих авторів об'єднує наголос на ролі масмедіа та пропаганди у формуванні громадської думки), Н. Лумана (який розрізняє «публічність» та «громадську думку»), Е. Ноель-Нойман (теорія «спіралі мовчання»), ін. Для вирішення проблеми визначення ролі громадської думки у процесі соціальних змін важливою є наступна цитата: «Коли П. Бурдьє

© Л. І. Яковлева, 2025
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

у своїй відомій доповіді «Громадської думки не існує» обґрунтовував винесену до її заголовку тезу, він мав на увазі у тому числі (а, можливо, й насамперед) те, що «зондаж громадської думки у сьогоднішньому вигляді – це інструмент політичної дії; його, можливо, найважливіша функція полягає у навіюванні ілюзії, що існує громадська думка як імператив, одержуваний суто шляхом складання індивідуальних думок; і у впровадженні ідеї, що існує щось на кшталт середньої арифметичної думки або середня думка» [5, с. 149].

У процесі соціальних змін відбувається конфлікт між «партіями» прогресистів та консерваторів. Кожна із сил намагається впливати на громадську думку, конструюючи її відповідно до власних інтересів.

Формулювання мети статті. Метою статті є визначення ролі громадської думки у процесі соціальних змін.

Виклад основного матеріалу дослідження. Серед окремих аспектів тієї ролі, яку громадська думка виконує у процесі соціальних змін слід особливо відзначити наступні. По-перше, у публічному просторі громадська думка виконує функцію соціального контроля, впливаючи на діяльність інститутів публічної влади. По-друге, безпосередньо у публічному просторі формування та функціонування громадської думки відбувається соціалізація індивідів (у тому числі – політична соціалізація), встановлення норм політичної взаємодії та правил політичної поведінки. По-третє, громадська думка сама по собі не є сталим феноменом – вона змінюється, характеризується динамізмом, має досить значний інноваційний потенціал. По-четверте, громадська думка є досить дієвим інструментом комунікації та діалогу між громадянами та інститутами публічної влади, владою та опозицією. Влада може змінювати політичну стратегію і тактику відповідно до результатів соціологічних досліджень. По-п'яте, громадська думка безпосередньо впливає на діяльність влади під час виборів, референдумів, сприяючи «перезавантаженню» влади і змінам у публічній політиці.

Громадська думка у процесі соціальних змін також може трансформуватись, адже політична ситуація характеризується динамізмом, а наслідки змін – не завжди передбачувані. В основі громадської думки знаходяться три елементи: індивідуальні думки (позиції), колективні (групові) позиції та їх політичні ролі [10]. Усі елементи є таким, що трансформуються у процесі творення громадської думки: індивідуальні позиції перетворюються на колективні у процесі обговорення наявної інформації та дискусій щодо повідомлень масмедіа, а політичні ролі змінюються відповідно до динаміки політичної ситуації. У демократичних суспільствах відбувається інституціоналізація громадської думки, вона виконує функції обмеження свавілля влади, її критики та контролю [9]. Інститут громадської думки стає «спостерігачем», що легітимізує (або делегітимізує) публічну владу. У цьому контексті громадська думка беззаперечно є акселератором соціальних змін, адже демократії (особливо «молоді демократії») потребують проведення ефективних політичних та, головне, економічних реформ задля забезпечення добробуту громадян з метою отримання електоральної підтримки. Це «додатковий тягар» для демократичних режимів [8].

Водночас, слід відзначити небезпеку штучного конструювання громадської думки. До традиційних акторів цілеспрямованого конструювання громадської думки індустріальної епохи, таких як класи капіталістів, партійних лідерів, бюрократії додались еліти «інформаційної хвилі» – медіакратія, візіонери з мільярдними статками, креативний клас.

Погодимось: «...інституціоналізована громадська думка за сучасних умов не лише не є власною думкою суспільства чи думкою публіки (аудиторії ЗМІ), навіть не просто думкою громадськості як активної частини соціуму, а здебільшого є думкою елітних кіл і пов'язаних із ними політичних угрупувань, які виступають у ролі «груп тиску» в публічному просторі. У їхніх інтересах і з їхніми зусиллями вона перетворюється на ту публічну думку, яка видається за «голос народу» для потреб легітимації того чи іншого політичного проекту» [6, с. 50].

На особливу увагу у сучасних умовах заслуговує визначення ролі публічних інтелектуалів, експертного товариства та науковців (тобто, представників тих соціальних груп, що визначають раціональність публічної політики в якості основи соціальних змін). Публічні інтелектуали, безумовно впливають на порядок денний суспільства, формують громадську думку за допомогою раціональної аргументації. Наразі вплив раціональної аргументації у процесі формування громадської думки поступається технологіям медіа-шоу та медіа-скандалів, особливо у електоральний період. Натомість, роль публічних інтелектуалів у процесі формування громадської думки та підтримки раціональної публічної політики і соціальних змін, як її складової, важко переоцінити. Відзначимо: «Публічні інтелектуали... намагаються визначати порядок денний українського суспільства, вони використовують раціональну аргументацію та формують громадську думку. Саме тому звернення

інституцій публічних інтелектуалів здатні сприяти забезпеченню легітимності публічної влади в Україні. Звичайно, неможливо уявити сучасну політику без ток-шоу, але звернення та відкриті листи публічних інтелектуалів є однією із дієвих технологій раціоналізації політики та легітимації влади. Суперечливу єдність ірраціоналізму та раціоналізму у політиці визначено у сучасних проявах – медіатизації політики та діяльності інституцій публічних інтелектуалів» [7, с. 169].

Окремо відзначимо роль дослідників громадської думки у її формуванні. Виокремлюють три сфери соціального занепокоєння серед дослідників громадської думки: «Перша – це соціальна турбота про чесність роботи. Це вимагає від дослідників громадської думки висловлюватися, якщо вони вважають свої завдання перевантаженими або свої висновки спотвореними... дослідники громадської думки повинні намагатися контролювати публічні презентації у своїй галузі знань. Вони також повинні оскаржувати неправомірне використання опитувань державними органами... Другий тип соціальної турботи дослідників громадської думки полягає у використанні їхнього досвіду... Останній тип – це соціальна турбота про прийняття результатів... якщо дослідники громадської думки виконують значну роботу в галузі соціального занепокоєння, вони можуть вступити в конфлікт з державними службовцями, навіть зі своїми колегами» [11].

Враховуючи важливість міждисциплінарної теоретичної дискусії щодо «публічності» та «громадської думки» для визначення ролі громадської у процесі соціальних змін, наведемо декілька цитат. Зокрема, Н. Луман зазначає: «Ще до появи наприкінці XVIII століття емфатичного поняття громадської думки друкована преса вже використовувалася для того, щоб політично амбіційні комунікації могли отримувати публічний резонанс; і щоб завдяки цьому інстанції, які ухвалюють рішення, відчували на собі подвійну дію – спрямованого до них письмового послання та спричиненого ним публічного резонансу» [4, с. 139].

Слід відзначити важливість розуміння «публічного», «публічності» для визначення ролі громадської думки у процесі соціальних змін. Громадська думка ґрунтується на визначеній «публіці», тобто індивідах та групах, які мають певний статус у суспільстві. Відповідно, громадську думку щодо процесу соціальних змін можна зафіксувати у певний проміжок політичного часу за допомогою соціологічних досліджень (зокрема, опитувань). При цьому, відзначимо парадокс – опитування не лише фіксують громадську думку, а й формують її, коли роблять результати досліджень публічними. Громадська думка інтерпретується як динамічна, реактивна та колективна [12].

Погоджуючись із першою частиною нижченаведеної цитати, зауважимо наявність дискусій щодо інтерпретацій «публічності» та/чи «відкритості»: «У перекладі з латини слово «public» означає «суспільний», «державний», «народ», «публіка», «громадськість». Водночас через нагальну потребу, оцінюючи сучасні визначення поняття публічності, серед усієї розбіжності підходів до провідних дефініцій означимо такі основні характерні вкраплення: публічність – простір, досить значущий своєю загальнодоступністю для багатьох людей. Простір, де на засадах рівноправності здійснюються раціональні, відкриті, прозорі для всіх та вільні від будь-якої особистої зацікавленості акти обговорення, дискусії рівноправних суб'єктів, унаслідок чого формується система цінностей окремої спільноти / громади... публічність є споконвічно вільним від державно-владного та політико-економічного контролю культурним простором, у якому відбувається обмін символічною інформацією. При цьому публічна сфера породжує і розвиває феномен не лише публіки взагалі, а й освіченої публіки, якій властива культурна компетентність, вірність високим ціннісним ідеалам... термін «public sphere» з'явився у перекладах ранніх статей Ю. Габермаса. Пізніше філософ заявляв, що німецьке слово XVIII століття Öffentlichkeit – аналог терміна publicité у старофранцузькій, походить від середньовічного німецького «offen», що означає «відкритий» [1, с. 14].

Навпаки, А. Дахній вважає, що йдеться якраз не про «відкритість», а про «публічність». Він зауважує: «...практикований переклад «відкритість» на жаль аж ніяк не може вважатися коректним (хоча у німецькій мові він, звісно, і корелюється з поняттям die Offenheit – «відкритість» і помислити «публічність» без простору відкритості справді неможливо). Найбільш слушним і влучним при перекладі «Öffentlichkeit» видається поняття «публічність», принаймні коли йдеться про його вживання в контексті Габермасової філософії» [3, с. 130].

У процесі формування громадської думки публічність дія як «плавильний котел», який перетворює суму індивідуальних думок та політичних ролей на загальновизнані цінності та загальноприйняті норми. Публічність є визначальним чинником формування громадської думки, яка, безмовно включає відкритість, як одну зі складових. Саме у публічному просторі

відбувається обмін інформацією за допомогою медіа, соціальних мереж та політичні дебати. У публічному простір визначаються та легітимізуються соціальні та політичні ієрархії, які безпосередньо впливають на роль і стан громадської думки щодо процесу соціальних змін.

Висновки. Відтак, визначаючи роль громадської думки у процесі соціальних змін, слід зробити наступні висновки. По-перше, у системі координат «прогресисти – консерватори» громадська думка інтерпретується як поле боротьби між різними партіями. Вони використовують політичні технології задля впливу на громадську думку з метою забезпечити підтримку або соціальним змінам («прогресисти»), або збереженню статус-кво («консерватори»). Дихотомія «конструктивізм – натуралізм» відносно громадської думки означає два різни підходи до процесу її формування: або «штучне цілеспрямоване конструювання» громадської думки з боку еліт, або «природній процес» її формування як реактивної реакції суспільства на соціальні зміни.

По-друге, громадська думка інтерпретується як стан масової свідомості певних соціальних груп, а не позиція більшості громадян відносно соціальних змін. У демократичних країнах відбувається інституціоналізація громадської думки, вона виконує функції обмеження свавілля влади, її критики та контролю. Інститут громадської думки стає «спостерігачем», що легітимізує (або делегітимізує) публічну владу. У цьому контексті громадська думка беззаперечно є фактором соціальних змін.

По-третє, розуміння «публічного простору», «публічності», складовою якого є відкритість, є визначальним для інтерпретації громадської думки у процесі соціальних змін. У процесі формування громадської думки публічність діє як «плавильний котел», який перетворює суму індивідуальних думок та політичних ролей на загальновизнані цінності та загальноприйняті норми. У публічному просторі визначаються та легітимізуються соціальні та політичні ієрархії, які безпосередньо впливають на роль і стан громадської думки у процесі соціальних змін.

Література

1. Васильєва Л. Поняття публічності та його змістовні межі у філософсько-антропологічному вимірі. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2020. Вип. 32. С. 12–20.* https://doi.org/10.30970/PPS.2020.32.2

2. Єнін М. Н., Черних Г.А. Громадська думка. *Велика українська енциклопедія.* URL: https://vue.gov.ua/Громадська думка.

3. Кебуладзе В., Дахній А. Проблематика іншого у творах Юрґена Габермаса: поняттєво-перекладний аспект. *Філософська думка*. 2016. № 5. С. 130–132. URL: https://dumka.philosophy.ua/index.php/fd/article/view/44/45

4. Луман Н. Реальність мас-медіа / За ред. Іванова В. та Мінакова М. Київ: ЦВП, 2010. 158 с.

5. Міщенко М. Громадська думка існує, але чи завжди її можна виявити? *Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2022. №* 3. С. 149–160. https://doi.org/10.15407/ sociology2022.03.149.

6. Фесенко А.М., Чорна В.О., Бондарець Б.Б. Громадська думка на історичному шляху інституціоналізаціїв системі соціального контролю мас (критичний аналіз). *Габітус*. 2024. Вип. 59. С. 41–51. https://doi.org/10.32782/2663-5208. 2024.59.6

7. Яковлева Л. І., Яковлев Д.В. Політика без ток-шоу. Потенціал звернень публічних інтелектуалів щодо легітимації влади. Актуальні проблеми філософії та соціології. 2022. № 39. С. 163–169. URL: http://apfs.nuoua.od.ua/archive/39_2022/28.pdf

8. Chu Y., Bratton M., Lagos M., Shastri S., & Tessler, M. Public Opinion and Democratic Legitimacy. *Journal of Democracy.* 2008. Vol. *19*(2). P. 74–87. https://dx.doi.org/10.1353/jod.2008.0032.

9. Corsi G. Legitimating reason or self-created uncertainty? Public opinion as an observer of modern politics. *Thesis Eleven*. 2017. Vol. *143* (1). P. 44–55. https://doi.org/10.1177/0725513617741019

10. Crespi I. The Public Opinion Process: How the People Speak (1st ed.). New York: Routledge, 1997. 208 p. DOI: https://doi.org/10.4324/9780203810859

11. Hollander S. Public opinion and social change. *Public Opinion Quarterly*. 1973. Vol. 37. Iss. 3. P. 428–437. URL: https://openurl.ebsco.com/EPDB%3Agcd%3A3%3A26127235/detailv2?sid=ebsco%3Aplink%3Ascholar&id=ebsco%3Agcd%3A5413749&crl=c&link_origin=scholar.google.com

12. Perrin A. J., McFarland K.. Social Theory and Public Opinion. Annual Review Sociology. 2011. Vol. 37. P. 87–107. https://doi.org/10.1146/annurev.soc.012809.102659

13. Speier H. Historical Development of Public Opinion. *American Journal of Sociology*. 1950. Vol. 55. Num. 4. https://doi.org/10.1086/220561

14. The Public Opinion Quarterly. URL: https://academic.oup.com/poq

Анотація

Яковлева Л. І. **Роль громадської думки у процесі соціальних змін.** – Стаття.

У статті визначено роль громадської думки у процесі соціальних змін. Відзначено динамізм громадської думки. У процесі соціальних змін вона досліджується у системі координат «прогресисти - консерватори» та «конструктивізм - натуралізм». Перша дихотомія виражає ставлення до змін з боку груп публічних інтересів (у процесі соціальних змін відбувається конфлікт між «партіями» прогресистів та консерваторів, кожна із яких намагається впливати на громадську думку), а друга – відображає позицію щодо формування громадської думки. Йдеться про альтернативу: «штучне цілеспрямоване конструю-

вання» громадської думки з боку еліт, або «природний процес» її утворення як реактивної реакції суспільства на соціальні зміни. Метою статті є визначення ролі громадської думки у процесі соціальних змін. Громадська думка не означає позицію більшості громадян відносно соціальних змін. Це стан масової свідомості певної соціальної групи. У демократичних суспільствах відбувається інституціоналізація громадської думки, вона виконує функції обмеження свавілля влади, її критики та контролю. Інститут громадської думки стає «спостерігачем», що легітимізує (або делегітимізує) публічну владу. У цьому контексті громадська думка беззаперечно є акселератором соціальних змін. Обґрунтовано важливість розуміння «публічного», «публічності» для визначення ролі громадської думки у процесі соціальних змін. У процесі формування громадської думки публічність діє як «плавильний котел», який перетворює суму індивідуальних думок та політичних ролей на загальновизнані цінності та загальноприйняті норми. Публічність є визначальним чинником формування громадської думки, яка, безмовно включає відкритість, як одну зі складових. У публічному простір визначаються та легітимізуються соціальні та політичні ієрархії, які безпосередньо впливають на роль і стан громадської думки у процесі соціальних змін.

Ключові слова: громадська думка, соціальні зміни, теорія соціальних змін, соціальний прогрес, формування громадської думки, публічна влада, політичні інститути, демократія, публічність, легітимність влади.

Summary

Yakovleva L. I. **The role of public opinion in the process of social changes.** – Article.

The article defines the role of public opinion in the process of social changes. The dynamism of public opinion is noted. In the process of social changes, it is studied in the coordinate system «progressives – conservatives», «constructivism – naturalism». The first dichotomy expresses the attitude towards changes on the part of public interest groups (in the process of social changes, there is a conflict between the «parties» of progressives and conservatives, each of them tries to influence public opinion), and the second one reflects the position on public opinion. We are talking about the alternative: «artificial purposeful construction» of public opinion by the elites, or the «natural process» of its formation as a reactive reaction of society to social changes. The aim of the article is to determine the role of public opinion in the process of social changes. Public opinion does not mean the position of the majority of citizens regarding social changes. It is the state of mass consciousness of a certain social group. In democratic societies, public opinion is institutionalized, it performs the functions of limiting the arbitrariness of power, its criticism and control. The institution of public opinion becomes an «observer» that legitimizes (or delegitimizes) public power. In this context, public opinion is undoubtedly an accelerator of social change. The importance of understanding the «public», «publicity» for determining the role of public opinion in the process of social change is substantiated. In the process of forming public opinion, publicity acts as a «melting pot», which transforms the sum of individual opinions and political roles into generally recognized values and generally accepted norms. Publicity is a determining factor in the formation of public opinion, which tacitly includes openness as one of its components. In the public space, social and political hierarchies are defined and legitimized, which directly affect the role and state of public opinion in the process of social change.

Key words: public opinion, social changes, theory of social changes, social progress, formation of public opinion, public power, political institutions, democracy, publicity, legitimacy of power.

Дата надходження статті: 06.11.2025
Дата прийняття статті: 18.11.2025
Опубліковано: 00.00.2025

ЗМІСТ

ФІЛОСОФІЯ

А. Я. Бігуняк
Систематизація ключових цивілізаційних векторів розвитку сучасного українського суспільства **3**

А. В. Бондарєв
Теоретико-методологічні та ідейні виміри національної свідомості й політичної думки українства у творчій спадщині Івана Лисяка-Рудницького **8**

О. В. Бутурліна, Т. В. Лисоколенко, С. М. Кольцова
Переосмислення медіатворчості в епоху штучного інтелекту **14**

С. О. Ганаба
Філософія стоїцизму: шлях до внутрішньої стійкості та особистісного розвитку сучасної людини **21**

М. М. Гончаренко, Н. В. Караульна, Ю. В. Сєрова
Цифрова трансформація культури як виклик постсучасному гуманізму: філософський аспект **27**

М. А. Горбуля, В. Г. Воронкова
Філософія ризику та антикрихкості фінансово-економічних систем як нова форма мислення у добу турбулентності (на основі праць Нассіма Талеба) **32**

О. М. Городиська, Я. В. Тараоєв
Реальність і досвід у контексті трансгуманістичних ідей **41**

Л. С. Городнюк
Цифрова людина в поколіннєвому аспекті та деяких феноменах соціальної стратифікації **48**

П. О. Ізуїта, С. В. Женжера
Філософські аспекти ризику у системі трудових правовідносин **55**

А. С. Клименко
Ведична етика та сталий розвиток: до питання про гармонію людини, суспільства та природи в сучасній Україні **62**

А. М. Косс
Біотехнологічний дизайн тіла: філософська рефлексія культури тілесності в епоху NBICS-технологій **68**

Т. О. Крижановська
Логічні парадокси нормативних висловлювань у праві **76**

Н. В. Лютко, А. С. Сустрєтов, В. А. Ігнатьєв
Проблема предмету та методу філософської науки в зарубіжній філософії XXI століття **82**

А. О. Макарова
Міфотворчість як шлях діяльності: від архетипу через соціокультурну практику до ідеології **89**

С. В. Матяш, Р. В. Множинська
Наукова істина як соціально-гносеологічний конструкт **96**

І. Ю. Остапець
Філософія свободи Ісаї Берліна **101**

І. П. Пацалюк
Освіта 5.0: філософсько-освітній потенціал та українська перспектива **107**

А. В. Пашинська
Культурна реінтеграція як моральне зобов'язання: Карабах у світлі філософії справедливості **112**

О. Ю. Поцюрко
Морально-етичні засади діяльності поліцейських: міжнародний та вітчизняний досвід **118**

І. Б. Починок
Проблема досвіду у філософській герменевтиці Г.-Г. Гадамера **123**

Л. О. Радіонова, І. О. Михайлова
Соціально-філософський аналіз взаємодії людини з міським простором **130**

І. С. Рябчий
Сутність перформативності в досвіді людської цивілізації:
ритуал як форма перформативної практики **136**

А. О. Сошніков
Філософія як вчення про життєтворчість: світоглядна еволюція від космоцентризму
до антропологічного повороту **141**

Б. М. Стадник
Детермінація справедливості в кризовому суспільстві **149**

Р. О. Чаплінський
Моделі відчуження людини у віртуальній реальності та їх вплив на соціальні практики **159**

А. В. Шевчук
Моделювання громадянської свідомості в сучасному українському суспільстві:
європейські цінності як основа трансформації **166**

СОЦІОЛОГІЯ

О. А. Безрукова, О. Ю. Вілкова
«Мілітарі двіж» як новітня субкультура воєнного часу в Україні **175**

Л. Д. Климанська, Р. М. Гечко, В. В. Митрофанова
Конспірологічне мислення та пропаганда: як молодь реагує на російські наративи **183**

А. С. Лобанова, О. Б. Остапенко
Штучний інтелект у менеджменті природоохоронної діяльності:
методологічні підходи, напрями застосування та ризики **190**

Р. Р. Мишок, У. Д. Купяк
Технологія кібербулінгу в багатокористувацьких ігрових середовищах:
якісне дослідження на прикладі Counter-Strike 2 та Overwatch 2 ..... **197**

О. Б. Орос, О. В. Кацьора
Формування компетентностей профілактично-корекційного впливу на насильство
і конфлікти у офіцерів служби освітньої безпеки **202**

В. А. Плющ, О. Ю. Рокицька
Роль ідеології та пропаганди в інформаційній війні як однієї зі складових боротьби
з російською агресією в Україні **208**

Н. А. Уманець
Комунікативна складова дитячо-батьківських взаємин у сучасній сім'ї **221**

ПОЛІТОЛОГІЯ

А. І. Бузаров
Роль Канади як члена євроатлантичної спільноти у підтримці України
проти російської агресії **226**

М. А. Бучин
Суть та основні підходи до розуміння рашизму **233**

Р. А. Лендєл
Трансформація суспільно-політичних відносин на рівні об'єднаних територіальних громад:
впровадження механізмів місцевої демократії (на прикладі Закарпатської області) **238**

Ю. Ю. Ліпар
Міграційні процеси та реакція громадянського суспільства в Польщі:
від європейської кризи до російсько-української війни **243**

Т. М. Ляшенко
Збереження демократії під час війни: теорії дисперсії та концентрації влади..... **252**

М. М. Науменко
Стратегічні комунікації у впровадженні кругової економіки у процесі відбудови України..... **258**

Ю. О. Остапець, О. Йовбак
Партійна криза в Україні та перспективи вітчизняного партієтворення у поствоєнний період..... **266**

К. Ю. Примаков
Політична медіація як дієвий інструмент вирішення конфліктів
у публічній сфері сучасної України..... **273**

Ю. В. Садовий
Особливості політичного розвитку держав Центральної та Східної Європи у період криз..... **278**

Ю. О. Седляр, В. М. Ярошенко
Освітня і наукова дипломатія у сучасному світовому порядку..... **289**

Н. М. Хома
Трансформація соціальних змінних електоральної поведінки:
вплив російсько-української війни..... **295**

О. О. Цебенко
Причини та чинники абсентеїзму..... **301**

В. С. Білий
Роль політичних дебатів у мережевому суспільстві..... **306**

Г. Ф. Ільтьо
Парламентські вибори в Молдові 8 вересня 2025 року..... **312**

Д. С. Фартушний
Масмедіа як чинник електорального вибору в Україні..... **317**

Л. І. Яковлева
Роль громадської думки у процесі соціальних змін..... **322**

CONTENTS

PHILOSOPHY

Bighunyak A. Ya.
Systematization of key civilizational vectors of development of modern Ukrainian society **3**

Bondariev A. V.
Theoretical, methodological and ideological dimensions of national consciousness and political thought of Ukrainians in the creative heritage of Ivan Lysyak-Rudnytsky **8**

Buturlina O. V., Lysokolenko T. V., Koltsova S. V.
Rethinking media creativity in the age of artificial intelligence **14**

Hanaba S. O.
The philosophy of Stoicism: the path to inner stability and personal development **21**

Honcharenko M. M., Karaulna N. V., Serova Yu. V.
Digital transformation of culture as a challenge to postmodern humanism: a philosophical dimension **27**

Horbulia M. A., Voronkova V. H.
The philosophy of risk and anti-fragility of financial and economic systems as a new form of thinking in times of turbulence (based on the works of Nassim Taleb) **32**

Horodyska O. M., Tararoev J. V.
Reality and experience in the context of transhumanist ideas **41**

Gorodniuk L. S.
The Digital Human in the generational aspect and some phenomena of social stratification **48**

Izuita P. O., Zhenzhera S. V.
Philosophical aspects of risk in the system of labor relations **55**

Klymenko A. S.
Vedic ethics and sustainable development: on the issue of harmony between man, society and nature in modern Ukraine **62**

Koss A. M.
Biotechnological body design: a philosophical reflection on the culture of corporeality in the age of NBICS-technologies **68**

Kryzhanovska T. O.
Logical paradoxes of normative statements in law **76**

Liutko N. V., Sustretov A. S., Ignatyev V. A.
The problem of the subject and method of philosophical science in 21st-century foreign philosophy **82**

Makarova A. O.
Myth creativity as a way of activity: from archetype through socio-cultural practice to ideology **89**

Matyash S. V., Mnozhynska R. V.
Scientific truth as a socio-gnoseological construct **96**

Ostapets I. Yu.
Isaiah Berlin's philosophy of freedom **101**

Patsaliuk I. H.
Education 5.0: philosophical and educational potential and Ukrainian perspective **107**

Pashynska A. V.
Cultural reintegration as a moral obligation: Karabakh in the light of the philosophy of justice **112**

Potsyurko O. Yu.
Moral and ethical principles of police activity: international and domestic experience **118**

Pochynok I. B.
Problem of experience in philosophical hermeneutics of G.-G. Gadamer **123**

Radionova L. O., Mikhailova I. O.
Socio-philosophical analysis of human interaction with urban space..... **130**

Riabchyi I. S.
The essence of performativity in the experience of human civilization:
ritual as a form of performative practice..... **136**

Soshnikov A. O.
Philosophy as a doctrine of life-creation: worldview evolution from cosmocentrism
to an anthropological turn..... **141**

Stadnyk B. M.
Determination of justice in a crisis society..... **149**

Chaplinskyi R. O.
Models of alienation in virtual reality and their impact on human social practices..... **159**

Sheychuk A. V.
Modeling civic awareness in modern Ukrainian society:
European values as the basis of transformation..... **166**

SOCIOLOGY

Bezrukova O. A., Vilkova O. Yu.
The "Military dvizh" as the modern subculture of wartime in Ukraine..... **175**

Klymanska L. D., Hechko R. M., Mytrofanova V. V.
Conspiracy thinking and propaganda: how young people react to russian narratives..... **183**

Lobanova A. S., Ostapenko O. B.
Artificial intelligence in environmental management: methodological approaches,
areas of application, and risks..... **190**

Myshok R. R., Kupiak U. D.
The technology of cyberbullying in multiplayer gaming environments:
a qualitative study on the example of Counter-Strike 2 and Overwatch 2..... **197**

Oros O. B., Katsora O. V.
Formation of competencies of preventive and corrective influence on violence
and conflicts of officers of the educational security service..... **202**

Pliushch V. A., Rokytska O. Yu.
Role of ideology and propaganda in the information war as one of the components
of the fight against Russian aggression in Ukraine..... **208**

Umanets N. A.
The communicative component of child-parent relationships in the modern family..... **221**

POLITOLOGY

Buzarov A. I.
The role of Canada as a member of the Euro-Atlantic community
in supporting Ukraine against Russian aggression..... **226**

Buchyn M. A.
The essence and main approaches to understanding rashism..... **233**

Lendiel R. A.
Transformation of socio-political relations at the level of united territorial communities:
introduction of local democracy mechanisms (based on the example of Zakarpattia Oblast)..... **238**

Lipar Yu. Yu.
Migration processes and the response of civil society in Poland:
from the European crisis to the Russo-Ukrainian war..... **243**

Liashenko T. M.
Preserving democracy during wartime: theories of power dispersion and concentration..... **252**

Naumenko M. M.
Strategic communications for implementing a circular economy in Ukraine's reconstruction process..... **258**

Ostapets Yu. O., Yovbak O.
Party crisis in Ukraine and prospects for domestic party building in the post-war period..... **266**

Prymakov K. Yu.
Political mediation as an effective tool for resolving conflicts in the public sphere of modern Ukraine..... **273**

Sadovyj Yu. V.
Features of the political development of Central and Eastern European states in times of crisis..... **278**

Sedliar Yu. O., Yaroshenko V. M.
Educational and scientific diplomacy in modern world order..... **289**

Khoma N. M.
Transformation of social variables of Ukrainians' electoral behavior: the impact of the Russian-Ukrainian war..... **295**

Tsebenko O. O.
Causes and factors of absenteeism..... **301**

Biliy V. S.
The role of political debates in the network society..... **306**

Ilto H. F.
Parliamentary elections in Moldova on September 8, 2025..... **312**

Fartushny D. S.
Mediatization of politics as a factor of electoral choice in Ukraine..... **317**

Yakovleva L. I.
The role of public opinion in the process of social changes..... **322**

НОТАТКИ

Наукове видання

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ

Науково-практичний журнал

Випуск 56

Виходить шість разів на рік

Українською та англійською мовами

Коректор – Н. Ігнатова
Комп'ютерна верстка – Н. Фесенко

Підписано до друку 15.12.2025. Формат 60×84/8. Обл.-вид. арк. 38,08. Ум. друк. арк. 38,83.
Папір офсетний. Цифровий друк. Наклад 100 примірників. Замовлення № 1225/977.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.